

सूक्ष्मक्लेशास्तत्कारणे लीयन्ते । ततः कारणाभावात्पुनर्जन्माभाव इति परम-
मुक्तिः । न च ज्ञानाच्चित्ते विद्यमान एव क्लेशानां नाशस्तु किं दाहकल्पनया ।
कार्यानागतावस्थाया एव कारणशक्तित्वेन शक्तेश्चाश्रयादौ यावद्द्रव्य-
भावितया दृष्टत्वेन चित्ते विद्यमाने तन्नाशामंभवेन दाहकल्पनादिति दिक् ॥ २ ॥

५ अथ क्लेशाः के कियन्तश्च तदाह—

अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

एते पञ्च संसारहेतुविपर्ययरूपाः क्लेशा इत्यर्थः । किञ्चिन्ति जन्मादि प्राप-
यन्तीति व्युत्पत्तेः । रागादीनां च विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वं बोध्यम् । संसार-
हेतुविपर्ययत्वं चादृष्टसामान्यहेतुकमनोविशेषगुणत्वम् । ननु कथमेषां क्लेशत्वं
१० किमर्थं वा तदुच्छेदोपेक्षित इति चेच्छृणु । यत एते क्लेशाः स्यन्दमाना लब्ध-
वृत्तिका दृष्टादृष्टद्वारा गुणानां सत्त्वादीनां कार्यास्मरणरूपं सामर्थ्यं बलवत्कु-
र्वन्ति । तथा गुणानां वैषम्यरूपं परिणामं निर्वर्तयन्ति । ततश्च महदादिकार्य-
कारणप्रवाहं प्रवर्तयन्ति । ततोऽविद्यातो रागो रागाच्चाविद्येत्येवं परस्परानुग्रहा-
धीना भूत्वा जात्यायुर्भोगरूपं कर्मविपाकं निष्पादयन्ति । अन्योन्यसाहित्ये-
१५ नैव स्थिराः सन्तस्ते विपाकपरंपरानिर्वाहका इति दुःस्वरूपत्वात्तेषां क्लेशत्वम् ।
दुःखनिदानत्वाच्च ते समुच्छेत्तव्या इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

तेषां सर्वेषां वक्ष्यमाणज्ञाननाशयत्वोपपत्तयेऽविद्यामूलकत्वमाह—

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

निमित्तकारणस्यापि प्रसवभूमित्वरूपं क्षेत्रत्वं प्राधान्यमात्रेण गौणम् । एषां
२० मध्येऽविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषां प्रत्येकं प्रसुप्तादिवर्तुर्भेदानामस्मितादीना-
मित्यर्थः । सर्वेषामविद्यासत्त्वे सत्त्वात्तदभावं चाभावात् । तत्र प्रसुप्तत्वं चेतसि
शक्तिमात्रेणानागतावस्थायावस्थितानां स्वकार्यजननसामर्थ्यं यत्तद्रूपम् । कार्य-
स्यानागतावस्थैव हि कारणे शक्तिः । तद्वत्त्वमेव चोपादानकारणत्वम् । न च
कदाचित्प्रबोध एव सुप्तिः संभवति । न चैषां स इति वाच्यम् । सुप्तक्लेशस्या-
२५ लम्बने स्वस्वविषयेभिव्यक्तेरेव तत्प्रबोधत्वात् । न च दग्धबीजभावाख्यपञ्च-
म्यवस्थायामतिव्याप्तिः । तदा स्वकार्यजननसामर्थ्यरूपबीजभावोपगमाभावात् ।

9. B. reads हेतुकमनो विशेष for हेतुकमनोविशेष.

15. C. reads दुःखदत्त्वात् for दुःस्वरूपत्वात्.

15. B. reads क्लेशत्वे for क्लेशत्वम्.

23. B. om. कारण.

24. B. reads कारण before सुप्तिः.

24. A. reads सुप्ते for सुप्त.

The Yogasutras of Patanjali

Call No.

181.452

294 Y. B

ACC NO. 3551

॥ श्रीः ॥

पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

तेमिश्रविगचितटीकालङ्कृतव्यासभाष्यसमेतानि ।

एवं पुस्तकं

एलफिन्स्टन्-पाठशाला-व्यापकेन

श्रीहृषीकेशगणेशभट्टसूनुना राजारामेण

तदेव च

नाथोजिमिहृद्यतद्व्याससनाथीहृद्य

फरगुसन-कान्तेजभ्यगणितेन

अभ्येकगोपालवामदेवशास्त्रिणा

त्रिणीयाहृतये संस्कृतम्

तच्च

भारतपुराणीयज्योतिषमुद्रणालयकारिकामिनाः पुष्पवर्मेन

आर्यभूषणे-मुद्रणीकृतं मुद्रावलिना

प्रकाशितम् ।

मुद्रणालयः १८६५, गैरहवाः १६५

सुदय तार्थे सत्यवचसम् ।

S
181.452
P294.y.6.

3851

SLMcC. 72793

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

एतत्पुस्तकस्थानां विषयाणामनुक्रमः ।

(संस्कृत-English Dictionary)

	५.	५.	५.	५.
आयना	ix	1	...	...
विज्ञानः	xiii	1	...	...
आचारनिरूप उद्योगानः ...	xviii	1	...	...
अथवागम्यकानि संक्षिप्तचिह्नानि	xxviii	1	...	...
श्रीकृष्णसूत्रभाष्यम् ...	१	१	...	...
सूत्रवृत्तिः	...	...	२१९	१

प्रथमः समाधिपादः

आशास्त्रनिगारस्यावश्यकत्वम्	...	...	२१९	५
आलक्षणम्	४	६	२२०	५
अक्षयः प्रियुजः	४	७	२२०	१५
आर्धः दण्डः स्वल्पम्	५	७	२२२	३२
अक्षयः	५	७	२२५	२०
आभाया सूत्रयः	११	६	२२६	१५
अक्षयः विमलः	११	७	२२६	१५
अक्षयः स्वल्पम्	१३	५	२२७	२४
अक्षयः स्वल्पम्	१४	६	२२८	२०
अक्षयः स्वल्पम्	१५	७	२२९	५
अक्षयः स्वल्पम्	१६	८	२३०	११
अक्षयः स्वल्पम्	१७	५	२३०	२३
अक्षयः स्वल्पम्	१८	७	२३१	१०
अक्षयः स्वल्पम्	१८	१३	२३२	२३
अक्षयः स्वल्पम्	१९	६	२३३	२
अक्षयः स्वल्पम्	२०	२	२३३	२६
अक्षयः स्वल्पम्	२१	७	२३३	१५
अक्षयः स्वल्पम्	२२	६	२३५	१६
अक्षयः स्वल्पम्	२३	६	२३५	२५

विषयानुक्रमः ।

	पृ.	प.	पृ.	
उपायप्रत्ययः समाधिः	...	२४	४	२३६
योगिभेदाः	...	२५	५	२३६
समाधेरुपायान्तरम्	...	२६	५	२३७
ईश्वरस्वरूपम्	...	२६	१०	२३८
सर्वज्ञत्वम्	...	२७	८	२४१
ईश्वरे ब्रह्मादिभ्यो विशेषः	...	२२	६	२४२
तस्य प्रधानवाच्यत्वम्	...	२३	१	२४३
ईश्वरप्रणिधानम्	...	२३	१०	२४५
व्याख्याद्योन्ततायाः	...	२५	२	२४६
विक्षिप्तचित्तस्य दुःखादयः	...	२५	१४	२४७
विज्ञेयप्रतिषेधोपायः	...	२६	९	२४७
मैश्याद्यो भाषनाः	...	२९	५	२४८
चित्तस्वैर्योपायाः	...	३९	११	२४९
चित्तस्य वशीकारः	...	४३	१	२५२
समापत्तिस्वरूपम्	...	४३	८	२५२
सहितर्का समापत्तिः	...	४४	१२	२५३
निर्वितर्का समापत्तिः	...	४६	६	२५४
सविचारा निर्विचारा च				
समापत्तिः	...	४९	३	२५६
सूक्ष्मतायाः प्रधानं पर्यवसानम्	...	५०	८	२५७
सर्वाङ्गः समाधिः	...	५१	३	२५८
निर्विचारसमापत्तेः शोभनत्वम्	...	५१	७	२५८
कर्तव्यं प्रज्ञा	...	५२	२	२५९
निर्विचाराया भागमानुमा-				
नप्रज्ञातो भेदः	...	५२	९	२५९
निर्बीजः समाधिः	...	५५	१	२६१

द्वितीयः साधनपादः

स्थुतिचित्तस्य योगसाधनम्	५७	५	२६४
अधिष्ठातृः ज्ञेयः	...	५९	२
इत्येवमधिष्ठानसूत्रम्	...	५९	६
अधिष्ठातृस्वरूपम्	...	६१	१०
अधिष्ठातृस्वरूपम्	...	६४	३

	पृ.	प.	पृ.	प.
रागस्वरूपम्	६४	१०	२७०	२१
गम्यरूपम्	६५	३	२७०	२८
अग्निनिवेशस्वरूपम्	६५	८	२७१	२
सूक्ष्मक्लेशोपायः	६६	४	२७२	१०
कर्माशयस्य क्लेशमूलरूपम्	६७	५	२७२	२१
क्लेशसत्त्वे एव कर्माशयस्य कार्यकारत्वम्	६८	१०	२७३	१९
कर्मणो जन्मकारणत्वं केनप्रकारेण	६९	४	२७४	१४
विपाकानां सुखदुःखफलकत्वम्	७३	११	२७७	१८
सुखकालेऽपि दुःखम्	७४	५	२७८	३
भाविदुःखस्य हेयत्वम्	७५	३	२८१	१८
द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य दुःखहेतुत्वम्	७५	९	२८२	२
दृश्यस्वरूपम्	८२	२	२८४	७
दृश्यभेदाः	८५	२	२८६	२८
द्रष्टृस्वरूपम्	८८	५	२९२	१०
दृश्यस्य द्रष्टृत्वम्	९०	३	२९४	२१
दृश्यस्य न विनाशः	९१	३	२९५	६
संयोगस्वरूपम्	९२	४	२९६	६
बुद्धिसंयोगस्याविद्या हेतुः	९५	७	२९८	१२
ज्ञानस्वरूपम्	९७	५	२९९	१८
ज्ञानस्योपायः	९७	११	२९९	२८
विवेकिप्रज्ञा सप्तप्रकारा	९८	७	३००	९
योगाङ्गानुष्ठानाद्विवेककष्यातिः	१००	३	३०१	१२
विधानि कारणानि	१००	१४	३०२	१०
अर्द्धा योगाङ्गानि	१०३	४	३०३	२४
अहिंसाद्यो यमाः	१०३	८	३०४	४
योगिमिरुपादेया यमविशेषाः	१०५	५	३०५	१०
औचादयो नियमाः	१०६	१	३०५	३१
उमास्तीर्णा स्थैर्योपायः	१०७	२	३०६	३०
उसादयो वितर्काः	१०७	११	३०७	९
भिराकरणोपायः	१०८	१	३०७	२३
मसिद्धिफलम्	१०८	१४	३०८	२८
अभ्यसिद्धिफलम्	११०	४	३०९	३६

		१.	२.	३.	४.
आसनस्वरूपम्	...	११२	२	३१०	३१
आसनसाधनम्	...	११२	६	३११	२९
आसनफलम्	...	११३	१	३११	२८
प्राणायामस्वरूपम्	...	११३	३	३११	३१
प्राणायाममेवञ्चयम्	...	११३	८	३१२	१०
अतुर्यः प्राणायामः	...	११४	७	३१३	२२
प्राणायामफलम्	...	११५	७	३१४	२३
प्रत्याहारस्वरूपम्	...	११६	१०	३१५	१२
प्रत्याहारफलम्	...	११७	५	३२६	२

तृतीयो विभूतिपादः

धारणास्वरूपम्	...	११९	४	३१७	३
ध्यानस्वरूपम्	...	१२०	२	३१७	१९
समाधिस्वरूपम्	...	१२०	५	३१७	२४
संयमश्चाध्यायः	...	१२१	२	३१८	११
संयमफलम्	...	१२१	६	३१८	१६
धारणादित्रयसंप्रज्ञातसमाधे-					
रन्तरङ्ग साधनम्	...	१२३	१	३१९	१३
धारणादित्रयसंप्रज्ञातसमाधेरतिरङ्ग					
साधनम्	...	१२३	४	३२०	३
असंप्रज्ञाते चित्तपरिणामः	...	१२३	९	३२०	१२
संप्रज्ञाते चित्तपरिणामः	...	१२५	१	३२१	३
भूतेन्द्रियाणां धर्मलक्षणावस्था-					
परिणामाः	...	१२६	१	३२१	२४
धर्मधर्मिणोरमेव इति बीजमूलम्	...	१२८	७	३२४	३
तत्परिहारः	...	१२९	३	३२४	२०
अध्वनां न संकरः	...	१३०	७	३२५	१६
अवस्थापरिणामे कीदृशप्रसङ्गः	...	१३२	२	३२६	१६
तत्परिहारः	...	१३२	७	३२६	२५
धर्मिणी लक्षणम्	...	१३३	१३	३२७	१
शान्ता धर्माः	...	१३४	५	३२७	२
उद्विता धर्माः	...	१३४	५	३२७	२
अध्वपदैश्वा धर्माः	...	१३५	३	३२८	१८

विष्णुसामान्यफलम् १

	पृ.	प.	पृ.	प.
एकस्य धर्मिणः क्रमान्वयत्वात्प-				
रिणाममेहः	१३७	१	३२९	३१
चिरस्य धर्माः	१३८	१०	३३१	११
धर्मादिपरिणामप्रसाक्षात्कारफलम्	१३९	४	३३१	३५
शब्दार्थमन्त्रविभागसाक्षात्कारफलम्	१३९	८	३३२	४
परं वाचकम्	१४३	२	३३५	१
मन्त्र वाक्यशक्तिः	१४५	४	३३६	८
साक्षात्कारसाक्षात्कारफलम्	१४७	८	३३७	२४
विगीष्यवाचकसंवाद्यः	१४८	६	३३८	७
मन्त्रयसाक्षात्कारफलम्	१४९	४	३३८	२६
कान्तरूपसाक्षात्कारफलम्	१४९	१०	३३९	६
मायुर्विण्णकर्मदानफलम्	१५०	२	३३९	१५
मेघाविभाषनाफलम्	१५१	७	३४०	५
हस्त्यादि यलसंयमफलम्	१५१	१४	३४०	१६
सर्वे संयमस्य भुवनकाले फलम्	१५२	५	३४०	२७
सप्त लोकाः	१५२	६	३४१	१
नरकमेशः	१५२	१४	३४१	११
सप्त पातालानि	१५२	१७	३४१	१५
भूमिषर्णनम्	१५२	१८	३४१	१७
जम्बूद्वीपाद्यः	१५३	२	३४१	२२
तत्तल्लोकनिवासिनः	१५४	१	३४२	२५
यस्य संयमास्य फलम्	१५६	७	३४४	४
युवादी संयमात्तत्तल्लोकनिवासिनादीनि फलानि	१५७	२	३४४	६
प्रातिमात्सर्वज्ञानम्	१५८	१	३४४	२५
हृदये संयमान्मर्वविज्ञानम्	१५८	५	३४५	६
चित्तिमात्रपुरुषसंयमफलम्	१५८	८	३४५	१२
सिद्धीनां समाभ्युपसर्गात्मम्	१६०	८	३४७	१५
वित्तवह्नादीज्ञानफलम्	१६१	१	३४७	२०
पदानवाधौ संयमस्य फलम्	१६१	१०	३४८	४
समानवाधौ संयमस्य फलम्	१६२	६	३४९	१
धामाकाशसंयमस्य संयमफलम्	१६२	८	३४९	४

	पृ.	प.	पृ.	प.
कायाकाशसंयमसंयमफलम् ...	१६४	१	३५०	१७
अकल्पितवह्निर्वृत्तौ संयमस्य फलम्	१६४	१२	३५०	२५
महाभूतरूपत्रये संयमस्य फलम्	१६५	७	३५१	६
महाभूतानां धर्माः ...	१६६	६	३५१	११
सामान्यविशेषसमुदायो द्रव्यम्	१६७	१	३५२	१
अणिमादिसिद्धयः ...	१६९	६	३५३	२३
कायसंपत् ...	१७०	९	३५४	२३
इन्द्रियजयोपायः ...	१७०	११	३५४	२४
इन्द्रियजयफलम् ...	१७२	१	३५५	२४
सत्यपुरुषान्वयताभ्यातेर्विभूतयः	१७२	६	३५६	६
विवेककपालेः फलं मोक्षः ...	१७३	५	३५६	२४
मुमुक्षोयोगिनां विशिष्टाकारणम्	१७४	१	३५७	८
अणतत्त्वयोः साक्षात्कारफलम्	१७६	१	३५८	१०
क्षणस्वरूपम् ...	१७६	२	३५८	१६
भेदज्ञापकानां जात्यादीनामभावेऽपि				
योगिनो भेदज्ञानम् ...	१७७	९	३५९	२५
विवेकज्ञानस्वरूपम् ...	१७९	१	३६१	२५
विवेकज्ञानफलं मोक्षः ...	१८०	८	३६१	२६

चतुर्थः केवल्यपादः

जन्मादिजाः पञ्च-सिद्धयः ...	१८२	३	३६३	३
शरीरेन्द्रियाणां आत्यन्तगपरिणामे				
साधनं प्रकृत्यापूरः ...	१८३	२	३६३	५
धर्मादयः प्रतियोग्यनिवर्तकाः ...	१८३	१	३६४	२
कायधूदे चित्तनानात्मम् ...	१८५	३	३६४	१९
बहूनां चित्तानां भेदकमेकं चित्तम्	१८५	६	३६५	२९
ध्यानजं चित्तं मोक्षमार्गायम् ...	१८६	१	३६५	३०
अशुक्लाकृष्णं योगिनः कर्म ...	१८६	७	३६६	३१
चतुर्विधा कर्मजातिः ...	१८६	८	३६६	३१
कर्मविपाकानुमुष्णा वासनाः ...	१८७	४	३६६	३८
जात्यादिव्यवहितानामपि वासनानां				
तत्तदुद्बोधकसंनिधानेनानन्तर्यमेव	१८८	१	३६७	३९
वासनानामनादित्वम् ...	१८९	६	३६७	४०

	पृ.	प.	पृ.	प.
चित्तस्य संकोचविकासी ...	१९०	३	३६८	१७
चित्तदुष्टोः संकोचविकासी ...	१९१	३	३६८	१४
बर्मादिकं संकोचविकासनिमित्तम्	१९१	४	३६९	१५
वासनाक्षयः ...	१९२	६	३६९	१८
वासनाक्षयोपपत्तिः ...	१९३	८	३७०	१९
तर्जनी गुणत्रयात्मकत्वम् ...	१९४	८	३७१	२१
परिणामविशेषाद्वैक्यत्वम् ...	१९५	५	३७२	१०
ज्ञानवादिबौद्धमतम् ...	१९६	१	३७३	१३
तत्त्वग्रहणम् ...	१९७	१	३७४	१
वस्तुज्ञानयोर्भेदः ...	१९८	२	३७४	१२
कल्पकालावन्यथापि वस्तुनोऽस्तित्वम्	१९९	३	३७५	४
सत एव वस्तुनो ज्ञानाज्ञानोपपत्तिः	२००	७	३७५	२६
ज्ञानचित्तस्य चित्तस्य सत्ता हातत्वम्	२०१	५	३७६	१६
चित्तं न स्वप्रकाशम् ...	२०२	६	३७७	१०
प्रतिकल्प्यैकदा स्वप्रकाशकत्वम्	२०३	७	३७८	१८
चित्तस्य चित्तान्तरेण न ग्रहणम्	२०४	५	३७८	२७
चित्तसंश्लेषनप्रकारः ...	२०५	४	३८०	१
चित्तस्य सर्वोपग्रहणसामर्थ्यम् ...	२०६	६	३८१	१३
चित्तस्यैतन्मयादिबौद्धमतम् ...	२०७	२	३८२	१
विज्ञानवादिमतम् ...	२०७	२	३८२	२
तत्त्वग्रहणम् ...	२०७	४	३८२	४
चेत्तातिरिक्तात्मसाधनम् ...	२०८	२	३८२	१७
अधिकृतपुरुषलक्षणम् ...	२०९	३	३८३	५
प्रतिचक्षुस्त्रिकारः ...	२१०	४	३८३	२४
प्रुत्थानसंस्कारज्ञानप्रकारः ...	२१०	११	३८४	९
धर्मप्रेषः समाधिः ...	२११	४	३८४	२२
विषयमुक्तिः ...	२११	१०	३८५	४
दा ज्ञानस्यानन्त्यम् ...	२१२	६	३८५	१५
११ गुणनां वेदाद्यमात्मकत्वम्	२१३	४	३८६	३
परिणामक्रमस्वरूपम् ...	२१३	९	३८६	१६
चित्तताया द्विविध्यम् ...	२१४	२	३८६	२८
१२ क्रमसमाप्तिविचारः ...	२१५	१	३८७	१३

	पृ.	प.	पृ.	प.
प्रभमपत्रः	२१५	२	३८७	२।
मोक्षस्यकथम्	२१६	४	३८८	१
काव्यश्रुत्योगसूत्रपाठः	...	...	३८९	१
सूत्रानां वर्णानुक्रमसूची	...	...	३९१	१
सूत्रस्थपदानां वर्णानुक्रमसूची	...	...	४०५	१
योगसूत्रभाष्ये तट्टीकायां दृष्टी च प्रसङ्ग- दुद्धतानां श्रुतिसूत्रादीनां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्	...	...	४१८	१
भाष्ये निर्विद्यानां ग्रन्थानां नामानि	...	...	४२७	१
टीकायां निर्विद्यानां ग्रन्थानां नामानि	...	...	४३८	१
दृष्टी निर्विद्यानां ग्रन्थानां नामानि	...	...	४३९	१
भाष्ये टीकायां दृष्टी च प्रतिपादितार्थानां विशेषव्याख्यानं सूचीपत्रम्	...	...	४४७	१

॥ श्रीः ॥

प्रस्तावना

पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यस्य श्रीमद्यासमुनिविरचितस्य वाचस्पतिमिश्रविरचित-
टीकासमेतस्यैव द्वितीयाऽऽवृत्तिः । अस्यां च राजकीयाधिकार्यनुज्ञया पुस्तकसंशो-
धनार्थं यदृशेन मया भाष्यार्थावबोधनेऽप्यन्तोपयोगिनीं महामहोपाध्यायनामो-
जीवहविरचितां योगसूत्रशुचिमालोकयता तया सूच्या सहैवेतन्मुद्रणार्थं संभा-
षिता महाशया राजकीयाधिकारिणो हनिपुस्तकसंशोधनेऽनुमतिं दधुः । तदनुसा-
रेण पुस्तकान्यन्विष्यता मया यानि पुस्तकानि लब्धानि तेषु सूत्रपाठपुस्तकमेकं,
भाष्यपुस्तकान्यद्वौ, वाचस्पतिमिश्रकृतटीकापुस्तकानि १५, वृत्तौ पुस्तकानि
शीणि । एतानि च कृतमतचर्चिह्नपूर्वकं प्रदर्शयन्ते—

A इति चिह्नितं पातञ्जलयोगसूत्रपाठपुस्तकं, लिखितं डेक्कनकोलेजस्य-
ग्रन्थसंयोजकालमान्तर्गतम् । एतच्च केन लिखितं कया वा लिखितं तादृक्पुन्यत्र
पुस्तकान्ते न निर्दिष्टम् । वृत्तानि चास्य ऋष्यानि ५२ । इदं पुस्तकं माघः शुद्ध-
मेघ । सूत्रपाठस्य ग्रन्थसंख्या १२० । सूत्राणां संख्या तु ११५ । तत्र प्रथमे पादे
५१, द्वितीये ५५, तृतीये ५५ चतुर्थे २४ ॥

B, C, D इति चिह्नितं भाष्यपुस्तकत्रयं डेक्कनकोलेजस्यग्रन्थसंयोजकाल-
मान्तर्गतम् । तत्र B इति चिह्नितपुस्तकस्य वृत्तान्यणूनि । वृत्तसंख्या ५७ । इदं
पुस्तकं माघः शुद्धं कृतमस्ति । 'शके १७२३ कुन्दुभिनामसंभवसरे ज्येष्ठशुद्ध
१ चौमवासरे श्रम्यकमहाराजिनद्वार्या लिखितम्' इति पुस्तकान्ते निर्दिष्टं दृश्यते ।

C इति चिह्नितस्यापि पुस्तकस्य वृत्तान्यणून्वेव । वृत्तसंख्या ५९ । अस्मिन्
पुस्तके केपुचिस्फलेष्वतीव समीचीनाः पाठाः संदृश्यन्ते येऽन्यत्र नोपलभ्यन्ते ।
इदं पुस्तकं लेखनानन्तरं लेखकेनान्येन वा समीचीनपुस्तकान्तरानुरोधेन शुद्धं
कृतमिति प्रतिभाति । यतः केपुचिस्फलेषु बालिलिखिताः पात्रा अशुद्धा इति
तेषु कुण्डलनां परिकल्प्य तत्र चार्थे समीचीना अन्ये पाठा लिखिता दृश्यन्ते ।
D इति चिह्नितस्य पुस्तकस्य वृत्तानि महान्ति । वृत्तसंख्या ७२ । असराणि
आय स्पृष्टानि । एतत्पुस्तकं बहुषु स्थलेष्वशुद्धं दृश्यते । यारम्भे केपुचिस्फलेषु
शुद्धं कृतमस्ति । अत्र पुस्तके ग्रन्थसंख्या १२९ इत्युक्तो दृश्यते । C, D
इति चिह्नितयोर्द्वयोरपि पुस्तकयोर्लेखकस्य लेखनकालस्य च नोलेखः ।

E इति चिह्नितं भाष्यपुस्तकमान्याग्रमस्य लिखितम् । अस्य वृत्तानि
१० । इदं पुस्तकं योगशास्त्रानभिज्ञेन केवलं लिखितेन केनचित्पुस्तकान्तरं
इहा तदनुरोधेन केपुचिस्फलेषु संशोधितमस्ति । यतस्तादृशस्थलेष्वपि ग्रन्थे

प्रस्तावना

कचिचत्तनिभावेव कानिचिदुत्तराणि तादृशानि दृश्यन्ते यानि सामान्यतो न्युत्पन्नोद्योगशास्त्रोद्येयमाहुं समुदात् । इदं पुस्तकं शके १५९० सर्वप्राची-
नामसंबन्धरे श्रावणकृष्णतृतीयायां रामाजी विष्णु केळकर इत्येतेलिखितम् ।
लेखकेन चेदं विशेषम्यवस्थया समीचीनरूपेरेलिखितमस्ति । *D*, *E* इति चि-
ह्नितमेतन्पुस्तकद्वयं प्रायो मिथः सदृशं दृश्यते । केचुचित्पलेष्वेका पङ्क्तिः पङ्क्ति-
द्वयं वा पुस्तकद्वयेऽपि समानमेव गलितमस्ति । तथापि *E* इति पुस्तकं दृष्ट्वा
D इति पुस्तकं लिखितमिति प्रतिपादि । यतः केचुचित्पलेषु *E* पुस्तके दृश्य-
माना पङ्क्तिः *D* पुस्तके गलितास्ति ।

F इति चिह्नितं भाष्यपुस्तकं 'मोरसाखी नादकर' इत्येतेषाम् । इदं
पुस्तकं केचपि समीचीनतया शुद्धं कृतमस्ति । अशुद्धस्थलानि न्यूनानि
कचिदेव दृश्यन्ते । अस्य प्रवृत्तस्या ६९ । प्रश्नानि च दृढतराणि । अस्मिन्पु-
स्तके द्विषस्थलेषु तादृशान्युपयुक्तार्थमतिपादकानि वाक्यानि दृश्यन्ते यानी-
तरेषु पुस्तकेष्वशतोऽपि नोपलभ्यन्ते । एतन्पुस्तकं दृष्ट्वैव प्राङ्निर्दिष्टं *B* पुस्तकं
संशोधितं स्यात् । यतो दुरक्षरस्थले तानि दुरक्षराणि रेखाङ्कितानि कृत्वा *F*
इति चिह्नितपुस्तकस्यान्यक्षराणि तत्र पार्श्वभागे संलिलितानि दृश्यन्ते । लेख-
ककालस्य लेखकस्य च नाभोल्लेखः ।

G इति चिह्नितं भाष्यपुस्तकं काश्यां तिमिरनाराकनाभि मुखण्डालये
मुद्रितम् । एतन्पुस्तकं प्रायः शुद्धमस्ति । कचिन्नेवं दृश्यते - पुस्तकान्तरेषु
सूत्रान्तर्गतानि कानिचिदुत्तराण्यत्र स्पृष्टाक्षरैः सूत्रान्तर्गतत्वेनैवाङ्कितानि ।
कचिन्तु तद्विपर्ययेण पुस्तकान्तरेषु सूत्रान्तर्गतान्यत्र सूत्राक्षरैः सूत्राङ्कित-
ानि । सूत्रकतोऽभिधेयः सूत्रपाठभेदश्च एवेति निश्चेतुं संशयि ययं न पारशमः ।

K इति चिह्नितं भाष्यपुस्तकमानन्दाभममुखण्डालये मुद्रितम् ।

L इति चिह्नितं भाष्यपुस्तकं राजकीयाधिकारिभिर्मुद्रितं प्रथमाऽऽवृत्तिः ।

वाचस्पतिमिथविरचितटीकायाः पुस्तकानि यन्प्रोपलब्धानि । तत्र *K* इति
चिह्नितमानन्दाभममुखण्डालये मुद्रितम् ।

L इति चिह्नितं राजकीयाधिकारिभिर्मुद्रितं प्रथमाऽऽवृत्तिः ।

N इति चिह्नितं टीकापुस्तकं डेकनकोलेजस्य लिखितं प्रथममुद्र-
दितम् । अस्य पुस्तकस्य प्रवृत्तस्या ९० । इष्टान्यतीव जीर्णानि । दृष्टिदृश-
राग्यम्यदृश्यतां गतानि । एतन्पुस्तकमानन्दाभममुद्रितं पुस्तकं च प्रायः तम-
मेव दृश्यते ।

O इति चिह्नितं टीकापुस्तकं वे. मोरसाखी नादकर इत्येतेषाम् । इदं

पुस्तकं केनाप्यर्थावबोधोपायलोकितमिव दृश्यते । यतीकानि चात्र वैरिक्काः १२
रचीकृतानि । लेखकमयाप्यप्यशुद्धमभुचल्लेखकेनाप्येन वा केनापि शुद्धं
कृतमस्ति । तथापि कचिदशुद्धं दृश्यते । पृष्ठसंख्या ११४ ।

P इति चिह्नितं दीकापुस्तकं डेकनकोलेजस्य लिखितम् । पृष्ठसंख्या ७३
इदं पुस्तकं शुद्धं कृतमस्ति । *O, P* इति चिह्नितयोर्द्वयोः पुस्तकयोर्द्वयमप्या
पाठभेदाः प्रायो विपः समाधा एव दृश्यन्ते *N, O, P* इति पुस्तकयवेद्वी लेखन-
कालस्य लेखकस्य च जीतिरिति ।

नामोजीमहकृतयोगसूत्रवृत्तेः पुस्तकानि, श्रीगुणलम्भानि । तत्र *A* इति
चिह्नितं पुस्तकमानन्यामममन्थसंग्रहालयस्य दृष्टे चिकणपत्रेषु लिखितम् ।
अत्रापि चाध्यायीय सुभाष्यानि स्पृष्टानि समीचीनानि च वर्तन्ते । परं तु न
केनाप्येतदवलोकितम् । यतो बहुमशुद्धस्थलानि दृश्यन्ते । पृष्ठसंख्या १९७ ।
इदं पुस्तकं शके १७७५ वैशाख शु. १ सीमकासरे 'नरेशमह वहेन्नर सवे'
इत्येतैलिखितं नरेश्वरमन्थे (नरेश्वरमन्थे) । अस्मिन् पुस्तके 'देवो विशेषः'
(मुद्रितपुस्तक - दृ. २७१ प. २५) इत्यारम्भ 'मन्थपर्यन्तकाले :'
(मुद्रितपुस्तक - दृ. २७४ प. २९) इत्येतत्पर्यन्तो मन्थो लेखकेन च लिखितः ।
किं तु ताद्यामन्थो पाठस्तु दृष्टे संशयित तावन्ति वृद्धानि निरक्षराण्येव मध्ये
प्रस्थापितानि । अतश्चेतात्संभावयितुं शक्यते-लेखकेन यन्पुस्तकमालोक्यैत-
त्लिखितं तत्र मध्ये वृद्धवयं वयं वा गलितं स्यादिति । पुस्तकान्तरमस्मिन् प्रस्थाप्य
प्रायो विलेखनीय इति बुद्ध्या तावन्ति वृद्धानि मध्ये निरक्षराण्येव संनि-
वेशितानि स्युः । १७२ पृष्ठे अस्तनाद्विद्वदे पाठभेदमदर्शके पुस्तकचिह्नम् *A*
इति प्रदर्शितमस्ति तत् *C* इति दृश्यम् ।

B इति चिह्नितं द्विपुस्तकं काश्या मुद्रितम् । एतच्च न तन्मय संशोधि-
तमिव दृश्यते । यतोऽत्र शुद्धिपत्रेऽप्यनिर्दिष्टानि कानिचिदशुद्धस्थलानि सं-
दृश्यन्ते । नापि विषयानुकमन्या सुभाषां सुन्या वैतत्सवाचीकृतम् ।

C इति चिह्नितं द्विपुस्तकं लिखितं कलकत्ता-दशिभाटिकमोसापरी
मन्थसंग्रहालयस्यम् । अत्र च लेखकमयाप्यप्यशुद्धमभुचल्लेखकेनाप्येन वा
केनापि मूलपुस्तकमवलोक्य संशोषितम् । परंतु तन्मतेन केनाप्यर्थावबोधोपायै-
तन्पुस्तकं नावलोकितमिति प्रतिभाति । यतोऽत्र ताद्यामन्थशुद्धस्थलानि
दृश्यन्ते । केन कदा वैतलिखितं तस्य नापि निर्देशो दृश्यते । अस्य
पृष्ठसंख्या १९९ । वृद्धानि च जीर्णानि । अस्मिन्पुस्तके 'ममस्थले'
(मुद्रितपुस्तक - दृ. २९७ प. २७) इत्यारम्भ 'नाप्यन्यात्' (मुद्रितपुस्तक - दृ.
२९८ प. ५) इत्येतत्पर्यन्तो मन्थो लेखकमया लिखितः संशोषकेन ताद्यामन्थः

स्वतन्त्रे लघुनि पुटिपत्रे लिखितः स्यात् । यद्यपि तत्पुटिपत्रं न संसारं तथापि सप्तमे दृष्टे निरुद्धमाने पार्श्वे 'यद्यप्यपङ्क्तिस्वपुटिलघुपत्रमपि तत्रस्थम्' इति लिखितं दृश्यते ।

इमानि च पुस्तकानि यैः संशोधनार्थं प्रेषितानि तेषां च साहाय्येन लब्धानि तेषां निरपेक्षरोपकारकुञ्जीनां महाशयानामतीवोपकारभारं मन्ये—

पुणे आचरण क. ३
सा. ५१८१९१७

{ अभ्यंकरोपाय्य वासुदेवशास्त्री.

॥ श्रीः ॥ उपोद्घातः

प्रथमानुनिष्ठ उपोद्घातेऽस्य योगशास्त्रस्य विषयविरोधो योगस्य सामर्थ्यावि-
रोधश्च दर्शितमात्र एव । मासत्रिकमन्यविद्वान्नीमुच्यते । एतच्च योगशास्त्रमादौ
हिरण्यगर्भेणैव प्रणीतम् ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता मान्यः पुरातनः ।

इत्युक्तेः । तथा चेतान्मत्तरोपनिषदि विरुद्धतं स्थाप्य सर्वं शरीरम् (अ. २।८)
इत्यादिनाऽऽसनादिकमन्यनापुरःसरे बहुमप्यर्थं योगविधानं दृश्यत इति श्री-
शंकराचार्यः शारीरभाष्ये द्वितीयाध्याये एतेन योगः प्रमुखा (अ. द. १/११२)
इति सूत्रे प्रतिपादितम् । याज्ञन्यकेन च योगशास्त्रं प्रतिपादितमिति

योगशास्त्रं च मल्लोक्तं क्षेत्रं योगममीप्सता । (याज्ञ. ३/११०)

इति प्रायश्चित्ताध्याये तदुक्तेर्होयते । पुराणेषु च विष्णुपुराणे पूर्वोक्तो
सप्तमाध्याये, मार्कंडे चतुर्विंशे एकोनचत्वारिंशत्तमे अध्याये, मार्कण्डेये
योगचिकित्सानामके एकोनचत्वारिंशत्तमे अध्याये, लिङ्गपुराणे च नवमे अध्याये-
भ्रातृ योगः प्रतिपादितः । पतञ्जलिश्च सर्वमेतत्संकलप्य समाधिं साधनानि
विभूतीः कैवल्यं चेति विभज्य पादचतुष्टयात्मकं सूत्रं प्रणीय जिज्ञासूनां सुधि-
यामधिकारिणां करतलगतार्मवैतयोगशास्त्रमाकलयत् । पतञ्जलिश्च साक्षा-
च्छेषावतार इति तत्प्रतिपादितेषु सिद्धान्तेषु न लेखतोऽपि संशयस्यावकाशः ।

मूर्धं तुणमय क्षणं शिरसि पृष्ठेऽन्वयिकं तत्

विवादाधिपये सृणां भवति साधु निर्णायकम् ॥

धुवं सविपिनां सदा शिरसि संवदन्वस्त्वहो

प्रभुः पवनपायिनां भ्रमसि कः पुनः संशयः ॥

इत्यामिषुकोक्तिरप्यमुमर्थमुपोद्घातयति ।

पतञ्जलिश्चायं मोनर्वदेशे कत्वाचिद्वेदेऽजलेः संप्राकरणसमये पतित इत्यै-
तिहां शब्देन्दुशेखरे पञ्चसंधिप्रकरणे शर्कध्यादिषु परस्परं वाच्यमिति वार्तिके
पतञ्जलिशब्दप्रसङ्गेन नागोजीभट्टैरुक्तम् । अजलेः पतितस्य च तस्य तेन
कषिणा सह संवादो बृहद्भूतेशकल्पलतायां दृश्यते । तथा—

तवाजलौ महाभाग पतितोऽहं हिताय ते ।

पतञ्जलिं च मां विद्धि शेषं परापरं प्रभो ॥

गणेशो नैव विवेश देवितोऽहं विशेषतः ।

भ्रान्तिनाशार्थमेव ते जानीहि सङ्गतःऽग्रतश्च ॥

ततस्तस्यै योगशास्त्रं जगद् स पतञ्जलिः ।

यथा विघ्नेश्वरेणैव दर्शितं तादृशं किल ॥

इति । यच्च पतञ्जलिस्तस्मात् कथमेव योगवान्योगशास्त्रं तदेवेतित्याद्यत्तु हयात्मकं योगसूत्रम् । तच्च व्यासमुनिभिर्भाष्यरूपेण विवृतमित्यप्युल्लेखस्तत्रैवामे दश्यते । यथा

तस्य भाष्यं चकारोऽपि व्यासो गुरुपर्यसिद्धये इति ।

पतञ्जलिचरिते च रामभद्रदीक्षितैरित्यमभ्यधानि—

पुरा किल श्रीभगवान्शेषशायी नारायणः कदाचिद्व्यायानस्थः श्रीशंकरं दृष्ट्यन्तं साक्षात्कुर्वन्पानन्दमरन्मात्रचेता बभूव । आनन्दभरनिबन्धनं च तद्वृत्त्युत्तरं कदाप्यननुभूतपूर्वमसङ्गमानः शेषः किमेतदिति व्याकुलचेता इतस्ततः परमपि तन्निमित्तमवीक्षमाणो भारतीशयेनातिपीडितोऽभूत् । समाधेर्भुविष्ठितः किमेतदिति शेषेण वृद्धो नारायणो यथावृत्तमकथयत् । नारायणस्याप्यानन्दातिशयावर्धं तत्कर्तनविशेषं विभावयता तद्विरक्षाकान्तमनसा शेषेण नारायणस्तदर्थमभ्यर्चित इत्यमूचे ।

आसीत्पुरा पाणिनिनामा मुनिः पणिपुत्रान्पाणिनादाक्यां संजातः । स च तपःसमाराधितेन चन्द्रमौलिना कमलं संवाच चतुर्दशसूत्राभिष्यक्तपात्रुङ्गीतः शम्भुशास्त्रे सूत्रं रचयामास । कात्यायनमुनिरपि तथैव तपःसमाराधितचन्द्रमौ- न्यनुङ्गीतस्तेषु सूत्रेषु न्यूनतामाकलयन्तत्पारिपूर्वं वार्तिकमावबन्ध । संजा- तमास्तर्पेण पाणिनिनाभिरातः कात्यायनस्तेन प्रत्यभिरातः पाणिनिभेति द्वावपि लोकाभ्तरमगमताम् । भकरक्षी नीलकण्ठश्च तत्र भाष्यविरचनाय त्वां नियो- ज्यते । तदर्थं च त्वं धरातले भुतावतारभिदम्बरक्षेत्रे नेमोत्सवं शंकरनर्तनं द्रक्ष्यसीति ।

एवमुक्तः स शेषो भूमाववतितीर्षुः स्वजन्मोचितमुनिवंशान्वेषणाद्येतस्ततः संचरन्काञ्चिच्छान्तामरण्यानीमवाप । तस्यां च गोव्याघ्रपभुतयोऽतिल्लाः प्राणिनो नैसर्गिकमपि वैरमपहाय मिथः सौहार्देन विहरन्तिस्म । ईदृशवैरत्याग- मूलभूतां यमान्तर्गताहिंसापतिहां कोऽत्राभ्यास इति सविस्मयाकान्तचेतास्तत्र संचरन्काञ्चितपस्विनीं गोणिकानाञ्जीमालोच्य "तामेव परामर्हिसाक्षाहामभ्या- कृतां प्रकल्पयन्तदुपगमाकटद्वयस्तां मातृत्वेन विभाषितवान् । सा चादित्यमाराधयन्ती पुत्रं मे प्राप्नुमप्येति मनसानिर्वाण वाचदादित्यापार्थं वदति तावदेवार्थं शेष आदित्यपेरितस्तस्या अञ्जलीं घृष्टमरूपेण प्रविशार्ध्वेण सह मुनिरूपधारी भूमौ पपात । तेजस्विने तमतिदिव्याकृतिं बालकं संवी- ष्यैव मे पुत्रः पूर्वपुण्यौषधिकात्पात्रुरासेति मनसा निश्चित्य तं मुञ्च्युषाघा- वाञ्जलेः पतित इत्यतः पतञ्जलिनाम्ना तमाह्वयत् । स च तौ वयस्य तदनुज्ञां

संघाय दक्षिणोदधितटे तपस्वचार । ततोन्तराद्यं संघादपितुं समागतमन्सरोवर्णं
 तृणायामन्यत । तत इन्द्रेण निमुक्ताः सिद्धचारणमणास्तस्योपरि पुष्पद्वि-
 मालेभुः । तपोविशेषेण संतुष्टान्तराष्ट्रं वरुद्वानाद्य गिरिजया साकं समागतं श्री-
 शंकरं भाष्यनिर्माणपाटवमयाच्चत पतञ्जलिः । श्रीशंकरश्च तथैत्युक्त्वा ताण्डव-
 दिदक्षाकान्तमानसं च तं 'चिदम्बरपुरे ताण्डवं द्रष्टव्यमिति' इत्येवं गिरानु-
 द्याप्तान्तरधात् । पतञ्जलिश्च चिदम्बरपुरे गतस्तत्र व्याघ्रपदा तपस्विना 'अयं
 शेषावतारः' इति समाधिदशा विज्ञानताऽर्घ्यपादाक्षिभिः समानितोऽभूत् । विश्व-
 कर्मणा च निर्मितायां हाटकमय्यां सभायां श्रीशंकरानुग्रहलब्धदिग्बद्धिस्ताण्डव-
 मङ्गोत्सवमभ्युतपूर्वमन्त्रभुज्याघ्रपदा सह पतञ्जलिः । ताण्डवान्ते च पदशाले
 भाष्यं विरचयेति पतञ्जलिं ब्रुवन्नन्तरपाचन्दमौलिः । तदनुग्रहलब्धबोधश्च
 पतञ्जलिलोकोपकृतये महाभाष्यं व्यरचयत् । अप्स्यमनाय समागतान्वहृष्टाव-
 गणान्त्वयं निधृतकणासङ्गमो जवनिकान्तर्हितो भूत्वा जवनिकानपसारणे कृत-
 निर्बन्धो महाभाष्यमभ्यापयामास । अथ कदाचित् वासरुपसूय (पा. सू. १।१।१४)
 पर्यन्ते वृचाभ्ययनाः यतिकूलतामुपगते विधौ जवनिकान्तःस्थस्वरूपदिदक्षया
 कृतजवनिकापसारणाः कृतागतो दृष्टिमाधेनैव भस्मसाहधुनुः । तेष्वेकस्तुष्टानीं
 तयासंनिहितः पञ्चाङ्गमतो दृष्टमात्र एव ब्रह्मराक्षसो भवेत्प्रभिशमोऽभूत् । मणति-
 परंपरापूर्वकं च तेन शापविमोचनाय सविशेषं संघार्थितः पतञ्जलिर्भूतजडिल-
 यमुष्पमूर्तिरित्यमबधीत् । पचेर्निष्ठायं किं रूपमिति त्वया दृष्टो वा पक्रमिति
 ब्रूयमेतज्जाप्यमभ्यास्य शापान्मुच्यसे इति । ततो योगशाले सुभाषि वैयराक्षे
 वार्तिकानि च विरच्य गोनर्ददेशं गत्वा स्वमातरं गोणिकां नमस्कृत्यावतार-
 कृत्यं समाप्य स्वमातरि विदिवं मतायां स्वयमपि स्वस्वरूपमगमत्यतञ्जलिः ।

ततो गतो बहुतिथे काले पतञ्जलिरेव स्वजनुषा कं . . . . .
 पितुसंकेतितां चन्द्रगुमेति सर्गां लेभे । स च प्रौढे वयसि राक्षसान्तिकं समा-
 गतो राक्षसेन पचेर्निष्ठान्तं रूपं दृष्टः पक्रमित्युवाच । तत्र एव शापावसान-
 समयं संनिहितमाकलयन्प्रहृष्टो राक्षसस्तस्यैवातञ्जलभाष्यमर्शेण मासद्वयेनाद्य-
 क्षोऽसौऽपि विभो नसामेण वदपत्रेषु निमित्तं भाष्यं विलिलेस । राक्षसेन च शापा-
 न्मुक्तेन दिव्यमूर्तिना भाष्यपचारं कुर्वित्याकृतः स चन्द्रगुप्तस्तानि वदद्वलान्धु-
 चरीयवद्धानि स्वादीरसि दपद्वन्तुं प्रवृत्तोऽवज्जान्तो नपास्तरि कस्यापि
 तदतरोरधस्ताच्छायायां बह्वचरं च तद्वलचयमुपघाय विदधौ । अत्रान्तरे
 केनचिद्वृत्तेन वदद्वलचयपातलोलेन कानिचिद्वलान्पाकदधानि । प्रवृद्धश्च
 तेषूत्सवेषु वदद्वलेषु यावद्वर्तनमवचित्य जुमुसाकमन्तो यावद्वितस्ततः पर्यति
 तावत्कापि धृष्टकन्या तस्य पुरतो नवनीतं निधाय भक्तिप्रतिपन्नया मिरित्यम-
 वाधीत् । मया पूर्वं बह्वस्तनोभवाः समाराधिताः । तैरित्यमुकं यद्य ब्रुज्जल-

भारी पतञ्जलिरेव पातञ्जलभाष्यमधीयानः समेष्याति । तस्य पत्नी भूत्वा पर-
मेयोध्याप्स्यतीति । अतोऽहं शशये अनुषो मे साकज्जं कुर्विति । एवं संभा-
षितः स पूर्वं ब्राह्मणसुविमविशो तिस्रः कन्याः क्रमेण परिणीय ततस्त्वां नोदु-
मीहे इत्युक्त्वा तथा साकमुज्जयिनीं गत्वाऽप्रतिलं भाष्यं बिलिस्म्य पाठितवान् ।
क्रमेण चतस्रः कन्याः परिणीय तासु क्रमेण वरसुचिर्भिक्षमार्को भर्हिर्भुङ्गि-
र्येति चतुरः पुत्रास्त्रिये । ततः कियता कालेन पतञ्जलिरेवायं गोविन्दभगव-
त्पूज्यपादरूपेणान्वतीर्षद्वैतमार्गधनार्कान्-भीमच्छंकराचार्यानुषदिवेशेति ।

अयं च पतञ्जलिः ख्रिस्ताब्द्यात्पूर्वमेकशतकात्पाकसंज्ञात इत्यनुमीयते । यतः
ख्रिस्ताब्द्यात्पूर्वं षष्ठे शतके ततः माग्या पाणिनिरासीदिति निश्चितप्रायमेव ।
तादृशपाणिनिप्रणीतस्य व्याकरणसूत्रस्य व्याख्यानरूपं महाभाष्यं पतञ्जलिना
विरचितमित्यतः पाणिन्यनन्तरं पतञ्जलेः समयः । तथा ख्रिस्ताब्द्यात्पाकपूर्वार्थे
शतके मौर्या राजानो बभूवुः । मौर्योद्देश्यार्थमिरर्चाः प्रकल्पिताः (पा. सू.
५।३।९९) इति च पतञ्जलेऽसक्तिर्दृश्यते । तथा ख्रिस्ताब्द्यात्पाङ्क्तितीये शतके
पुष्पमित्रो नाम राजाऽऽसीत् । पुष्पमित्रो यजते । पुष्पमित्रो राजयाते
(पा. सू. ३।१।२६) इह पुष्पमित्रं राजयामः (पा. सू. ३।२।१२३) इत्ये-
तादृशी च पतञ्जलेऽस्तिस्त्वमेव समयं पतञ्जलेरवगमयति । तदानीमेवोपरतः
कचिचयना अपि बलीयांसो बभूवुः । तदनुसारेण चारुण्ययनः साकेतश्च,
अरुणयनो मध्यमिकाश्च (पा. सू. ३।२।१११) इत्येतादृशी पतञ्जलेऽसक्ति-
र्दृश्यते । साकेतश्च = अयोध्यापुरश्च । मध्यमिकाश्च = तन्नामिकां पुरीश्च ।
तथा च पाणिनेरनन्तरं गृहीतजनुषा पतञ्जलिना ख्रिस्ताब्द्यात्पूर्वं द्वितीयशतकं
समलंकृतमिति संभाव्यते ।

आधुनिकाः केचनेत्यमाहुः—योगसूत्रकारः पतञ्जलिर्व्याकरणमहाभाष्य-
काराश्चिन् एव । पूर्वोक्तः कालस्तु व्याकरणमहाभाष्यकारस्यैव । योगसूत्रकारः
पतञ्जलिस्तु परम-माचीनो व्यापारयुगान्ते जातः । अत एव व्यापारकलियुगयोः
संभ्याकाले जातेन महर्षिणा व्यासेन एतेन योगः प्रत्युक्तः (म. सू. १।१।३) इति
सूत्रे योगशब्देन पतञ्जलिप्रणीतयोगशास्त्रस्यानुवादः कृतः संगच्छते । किं च
योगसूत्रभाष्यमपि महर्षिणा व्यासेन विरचितम् । अतोऽहं योगसूत्रकारः पतञ्ज-
लिर्महर्षेर्व्यासात्माश्च व्यापारयुगे संजात इति ।

तदपरे न क्षम्यते । तथा हि ।

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैषकेन ।

योऽप्राकृतोऽयं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं पाञ्जलिरानयोऽस्मि ॥

इत्यभिपुक्तोक्त्या व्याकरणमहाभाष्यकार एव योगसूत्रकर्तेति निश्चीयते ।

किं च पतञ्जलिचरिते व्याकरणमहाभाष्यकारं पतञ्जलिं प्रस्तुत्य

सूत्राणि योगशास्त्रे वैषकस्यापि च वार्तिकानि ततः ।

कृत्वा पतञ्जलिमुनिः व्यापारयामास जगदिदं ब्राह्मण ॥ (पत. च. ५।२५)

उपलब्धताः

इत्युक्तम् । तथा शिस्ताब्दीयैकादशशतके संजातेन चरकटीकाकारेण चक-
पाणिना चरकटीकायां

पातजलमहाभाष्यचरकयतिसंस्कृतौ ।

मनोवाक्यायदोषार्णा हन्तेऽहिपतये नमः ॥

इत्युक्तम् । तथा ततोऽपि पूर्वं संजातेन भर्तृहरिणा वाक्यपदीये प्रथमे
ब्रह्मकाण्डे

कायवाग्बुद्धिविषया ये मलाः समवस्थिताः ।

चिकित्सालक्षणाभ्यात्मशास्त्रैस्तेषां विशुद्धयः ॥ (वा. प. १।१४८)

इत्युक्तम् । एतच्च विविधमलापसारणं भाष्यरुद्धेककर्तृकमिति भर्तृहरिराशयः ।
यतो भाष्यकारमशंसेयम् । एककर्तृकत्वानङ्गीकारे च कथमियं भाष्यकारमशंसा
भवेत् । इयं च भाष्यकारमशंसिति तद्विकाकृता स्पष्टमेवोक्ते द्वितीये काण्डे
अलम्बगाथे गाम्भीर्याद्बुधान इव सीहवान् । (वा. प. १।४८५)

इति श्लोके । तत्र श्लेषयुक्तम् ' तदेवं ब्रह्मकाण्डे कायवाग्बुद्धिविषया ये
मला इत्यादिश्लोकेन भाष्यकारमशंसोक्ता । इह चैवं भाष्यमशंसेति शास्त्रस्य
शास्त्रकर्तृत्वं टीकाकृता (भर्तृहरिणा) महानोपवर्णिता । इति ।

तथा च व्याकरणमहाभाष्यकर्ता योगसूत्रकर्ता चैक एवेति सिध्यति । एतेन
योगः प्रत्युक्तः (वा. सू. २।१।२) इति व्याससूत्रे योगशब्दोऽस्तेलस्तु न विरुध्यते ।
यतो योगशास्त्रं न पतञ्जल्युपक्रमम् । योगशास्त्रस्य हिरण्यगर्भेणैवादीं प्रणीतत्वा-
दिति भाष्येवोक्तम् । पतञ्जलिना तु तत्र शास्त्रे सूत्राणि विरचय्य तच्छास्त्रं व्यक्त-
तरतामनापि । अथ योगानुशासनम् (यो. सू. १।१) इति सूत्रे वाचस्पति-
मिश्रैरपि योगशास्त्रस्य हिरण्यगर्भप्रणीतत्वात्कथं पतञ्जलेयोगशास्त्रकर्तृत्वमित्या-
शङ्क्य सूत्रकर्तृणानुशासनमित्युक्तं न तु शासनमित्यर्थः इत्युक्तम् । वृत्तिकारि-
रपि योगोऽनुशास्यते विविच्य बोध्यतेऽनेनेति योगानुशासनं शास्त्रम् । अनेन
हिरण्यगर्भाद्बुधविद्यस्यैव योगस्य विविच्य बोधनमत्र ध्वनयता प्राध्याप्यमस्य
सूचितम् (सू. २२० प. ५) इत्युक्तम् । एवं च पतञ्जलेः प्रागपि हिरण्यगर्भा-
दिप्रणीतस्य योगशास्त्रस्य सिद्धत्वादेतेन योग इति ब्रह्मसूत्रे तस्य योगशब्देन
निर्देशाङ्गीकारे न काचिदसंगतिः । तथा पतञ्जलिप्रणीतयोगसूत्रव्याख्यानरूपभा-
ष्यप्रणयनमपि महर्षिर्व्यासस्य न विरुध्यते । न हि सूत्रेषु भाष्यं विरचितमित्येता-
वता सूत्रकृतो जन्मानन्तरमेव भाष्यकृतो जन्मेति नियमे काचिदनुकूला युक्ति-
रिष्यते । केवलं सूत्रप्रणयनानन्तरं भाष्यप्रणयनमिति क्रिययोरेव क्रमः । न
तु कर्षोः । तथा च पश्चाद्बुनभेनापि पतञ्जलिना प्रणीतेषु सूत्रेषु भाष्यं प्रणेतुं
महर्षिर्व्यासः समर्थ एव । सांप्रदायिकैर्व्यासस्य चिरजीविन्वाङ्गीकाराद्यास-
जन्मानन्तरं भूपसा कालेन पतञ्जलेक्यवाचपि न किञ्चिद्विरुध्यते । अनया च

रीत्या पतञ्जलिप्रणीतयोगशास्त्रमभिलक्ष्यीकृत्याच्येतेन योग इति सूत्रे योग-
शब्दोल्लेखः कृत इति समर्थयितुं शक्यते ।

अन्ये त्वाहुः—चिरजीवित्वेनोपपत्तिरास्तां नाम । किं तु नार्थं व्यासशब्दो
व्यक्तिविशेषे संकेतितः ।

बुद्धयमानः सदर्पं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नसो वृष ।

ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चाप्येन्द्रिय ।

य एवं वाचयेद्ब्रह्मन्स विभो व्यास उच्यते ॥

इति भविष्यपुराणानुरोधेन ज्ञानविशेषशुको विशिष्टप्रवचनकर्ता व्यासशब्दा-
भिधेय इति प्रतीयते । मन्वन्तरभेदेन व्यासभेदस्तु प्रसिद्ध एव । प्रसिद्धिस्थेयं
न व्यासशब्दो व्यक्तिविशेषनियत इति द्रष्टव्यम् । स्वप्नानुजाचार्येभ्य तत्र तत्र
श्रुतप्रकाशिकाकाराः श्रीसुदर्शनसूरयो व्यासार्थशब्देन निर्दिश्यन्ते । तदुक्तम्—

श्रुतप्रकाशिकाभिख्यां व्याख्यामादाय खराद ।

यं वेदव्यासमपरं जगौ सदासि तं भजे ॥

इति । तथा च पुराणकर्तृमहर्षेर्व्यासादयं व्यासो भिन्न इत्यस्त्रीकारे न किञ्चि-
द्वाचकं संहर्यते । भारतादीन्पञ्चदश पुराणानि, वेदव्यवस्था, ब्रह्मसूत्राणि-
योगसूत्रभाष्यं चेत्यादीनि व्यासकृतित्वेन प्रसिद्धानि । तेषु पुराणकर्ता वेद-
विभागकर्ता चैव एव । अत एव ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलिखे चतुर्थेऽध्याये
व्यासं प्रकृत्य

तदा त्वयो वरं प्राप्य स कपीन्द्रो बभूव ह ।

तदा वेदविभामं च पुराणं च चकार ह ॥

इत्युक्तम् । अथ हि पुराणवेदविभागयोरैककर्तृत्वेनोल्लेखो दृश्यते । किं चाथ
व्यासवर्णने वेदविभागपुराणवनिर्दिष्टं समुचितमपि योगसूत्रभाष्यं ब्रह्मसूत्रं च
यतो न निर्दिष्टमतो मन्यामहे न पुराणकर्त्ता ब्रह्मसूत्रं योगसूत्रभाष्यं च प्रणीत-
मिति । तत्र पुराणकर्ता महर्षिव्यासः प्राचीनः । योगभाष्यप्रणेता ब्रह्मसूत्रकारो
व्यासमुनिस्तु तदपेक्षया प्रोचीनः । अत एव ब्रह्मसूत्रकारा महाभारतकर्तारं
महर्षिव्यासमभिलक्ष्यीकृत्य स्मरन्ति च (ब. सू. २।१।४७, २।१।१४) इत्येवं सूत्र-
यामाहुः । महाभारतकर्ता महर्षिव्यासः स्मृतिकारत्वेनात्राभिलिखितः सूत्रकृता-
मिति तु 'स्मरन्ति च व्यासादयः', 'मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः' इति तत्त्वप्रशारी-
रभाष्यादवगम्यते । एतेन शिष्टापरिमहा अपि व्याख्याताः (ब. सू. २।१।१२)
इति सूत्रे शिष्टशब्दोऽपि मनुव्यासादीनुद्दिश्य निर्दिष्ट इति तत्त्वभाष्यादवग-
म्यते । पुराणकर्तृमहर्षेर्व्यासस्य प्रमाणभूतत्वेनोल्लेखो युक्त एव ।

कृष्णहैमोऽयं व्यासं विद्धि नारायणं विभुम् ।

कोऽप्यो हि भुवि मैत्रेय महाभारतकथयेत् ॥ (वि. पु. २।४।५)

इति विष्णुपुराणवचनेन तस्य नारायणावतारत्वावगमात् । अत एव भारतः
पञ्चमो वेद इति प्रसिद्धिः । अयं च महर्षिर्व्यासो ह्यपरमुगशेषे बभूव । अर्धनैवे
वेदविभागः कृतः ।

ततः सप्तद्वरो जातः सत्यवत्यां पद्मशरात् ।

अके वेदतरोः शाखा द्वारे सोऽप्यमेधसः ॥ (भाग. १।३।२१)

इति भागवतोक्तेः । तथा च ब्रह्मसूत्रकारो व्यासो महाभारतकाराव्यासाभि-
नस्ततोर्वाचीन इति सिद्धम् ।

ननु गीतायां ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव (गी. १।३।४) इति ब्रह्मसूत्राणामुल्लेखो दृश्यते ।
गीता च महाभारतान्तर्गता । तथा च तदनुसारेण महाभारतापेक्षया ब्रह्म-
सूत्राणां प्राचीनत्वं सिध्यतीति चेन्न । तत्र ब्रह्मसूत्रपदशब्देन ब्रह्म-
सूत्रकाम्यान्त्येत्येवोपासीत (बृ. १।४।७), तत्त्वमासि (छा. ६।८।७) इत्यादीनि
वाक्यान्युच्यन्ते इति भाष्यकारैरेव तन्नोक्तत्वात् । आनन्दगिरि-चतुर्धर-मधु-
सूदन-शीधरादयो व्यास्याकारा अप्यमुमेवार्थमनुसस्युः । पश्यते बोध्यते ज्ञेयेति
पदं बोधजनकं वाक्यम् । ' ब्रह्मसूत्रपदशब्देन जन्मादयस्य यतः
(बृ. सू. १।१।२) इत्यादीनि सूत्राणि गृह्यन्ते ' इति शंकरानन्दकृतं व्यास्यान्यं
तूक्तभाष्याद्यसंमतत्वादुपेक्ष्यम् ।

येन च व्यासमुनिना ब्रह्मसूत्राणि प्रणीतानि तेनैव पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यं विर-
चितमित्यङ्गीकारे न किञ्चिद्वाचकं दृश्यते । किं च ब्रह्मसूत्रकारस्यैव योगभाष्यकार-
स्यापि प्राचीनत्वं नावगम्यते । पातञ्जलिप्रणीतयोगसूत्रेषु भाष्यप्रणयनात् ।
किं च योगभाष्ये शब्दार्थप्रत्ययानाम् (यो. सू. ३।१।७) इति सूत्रं श्लोत्रियगच्छन्दो-
षीति (पा. सू. ५।२।८४) इति पाणिनिस्तत्सर्वोल्लेखो दृश्यते । यद्यपि ' तथा
च पाणिनिरेवमाह ' इत्येवं पाणिनीयत्वेन तत्र नोल्लेखस्तथापि पाणिनिस्तत्सर्व-
स इति निश्चीयते । यतो वाक्यार्थे पदरचनायां हि तद्ग्राहकणम् । यदि साह-
जिकतयैवायमुल्लेखः स्यात्तर्हि ' श्लोत्रियगच्छन्दोऽपीति ' इत्येवं कृतः स्यात् । न तु
श्लोत्रियगच्छन्दोऽपीति इति । पाणिनिना हि श्लोत्रियशब्दस्यापुष्टावतत्वाय निर्व-
कल्पितं ' श्लोत्रियन् ' इति । किं च यथा स्मरन्ति चेत्यादिषु ब्रह्मसूत्रेषु महर्षि-
व्यासवचनानि प्रमाणत्वेनाभिहितानि तथा योगभाष्ये वैयासिकी
गाथा प्रमाणत्वेन निर्दिष्टा दृश्यते । यथाऽनित्याभुविदुःस्थानाऽन्मसु (यो. सू.
३।५) इति सूत्रे

स्थानाद्वा जाडुपहम्भाभिः स्यन्दाभिधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वान्पण्डिता एमुचिं विदुः ॥

इति । इयं च वैयासिकी गाथेति तन्वयैशारण्या वाचस्पतिमित्रैः स्पष्टमेवो-
क्तम् । किं च शीतरामविचयम् (यो. सू. १।३।७) इति योगसूत्रे पीतृगाः

कृष्णह्रैपायनादय इति वाचस्पतिमिहैरुक्त्वा । एवं च सूत्रकारैः कृष्णह्रैपायन-
मभिसंभाय वीतरागराब्धोच्चारणात्तत्र पुराणकर्ता महर्षिर्न्यासः कृष्णह्रैपायना-
परपर्यायो गृह्यते । तथा च तत्सूत्रभाष्यकव्यासस्तत्सूत्रकाराभिसंभिताव्या-
सादन्य एव स्वीकार्यः । किं च पूर्वमीमांसासूत्रकारो जैमिनिः स्वसिद्धान्ते
मन्त्राभ्युत्पादयितुं केचुचित्स्थलेषु वादरायणं निर्दिष्टवान् । यथा अन्ते तु वादरायण-
स्तेषां प्रधानशब्दत्वात् (जै. सू. ५/२/१९), जातिं तु वादरायणोऽभिरोधात्
(जै. सू. ६/१/५८), विधिं तु वादरायणः (जै. सू. १/१/८/४९), विधि-
त्वकरणाविभागे प्रयोगं वादरायणः (जै. सू. १/१/१/५४) इति । ब्रह्मसूत्रकारास्तु
बहुषु स्थलेषु जैमिनिमतं पूर्वपक्षत्वेनोल्लिख्य तद्विपरीतं स्वसिद्धान्तं वादरायण-
शब्दमुल्लिख्य मस्थापयामासुः । यथा भावं तु वादरायणोऽस्ति हि (ब्र. सू. १/३/३२), पूर्वं तु वादरायणो हेतुन्मपदेशात् (ब्र. सू. ३/२/४१) पुरुषार्थोऽता
शब्दादिति वादरायणः (ब्र. सू. ३/४/१) इत्यादौ । जैमिनेरुल्लेखस्तु तत्र तत्र
मन्त्राविष्मसमवादनधिकारं जैमिनिः (ब्र. सू. १/३/३१), पर्यं जैमिनिरत
एव (ब्र. सू. ३/२/४०), शेषत्वापुरुषार्थवादे यथान्वोष्यति जैमिनिः
(ब्र. सू. ३/४/२) इत्येवं दृश्यत एव । ब्रह्मसूत्रेषु च सूत्रकारैर्वादरायण
इति स्वनाम एवोल्लेखः कृतः । भगवान्वादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाहेति
श्रीभाष्ये (ब्र. सू. ४/४/७, ४/४/१२) स्पष्टमेवोक्तत्वात् । यद्यपि स्वनामोल्लेखो-
त्तुचितस्तथापि न सर्वत्र । प्रमाणत्वेन नामनिर्देशो कर्तव्ये स्वनामोल्लेखो न
संभवति । यत्र तु पूर्वाचार्यविरुद्धं स्वमतं प्रतिपादनीयं तत्र स्वनामोल्लेखे न
किञ्चिदापकं दृश्यते । ' यत्र तु प्रथमम्, ' इति तु वयम् ' इत्येवं मन्थकमुक्ति-
दर्शनात् । जैमिनिनापि कर्मभिर्दं तु जैमिनिः (जै. सू. ९/१/४) तदाशुचिं तु
जैमिनिरुक्त्वा* (जै. सू. ८/१/७) अधिकं च विवरणं च जैमिनिः* (जै. सू. ९/२/३९)
इति श्रुतेषु स्वमतप्रतिपादने स्वनामानिर्देशः कृतः । एवं चार्थादेव जैमिनिमत-
प्रतिशेषको ब्रह्मसूत्रकारो वादरायणो, जैमिनिना प्रमाणत्वेन निर्दिष्टश्च वादरा-
यणो भिन्न एवेति सिध्यति । किं च जैमिनिना वादरायणं प्रमाणत्वेन निर्दिश्य
ये सिद्धान्ताः शीर्षा स्वर्गेधिकार इत्यादयः प्रतिपादितास्ते ब्रह्मसूत्रेषु नोपल-
भ्यन्ते । तथा च प्राचीनो वादरायणोऽन्य एवेति सिद्धम् ।

अथ पुराणप्रणेतुरिव ब्रह्मसूत्रकर्तुरपि व्यासशब्देन निर्देशो दृश्यते ।
यथा रसगङ्गाधरे शैबालंकाराधिकरणे ' शब्दादेव प्रमितः (ब्र. सू. १/३/२४)
इति सूचितमुत्तरमीमांसाकारैर्न्यासचरणीः ' इत्युक्तम् । तथा ब्रह्मसूत्रकर्ता
स्वयमेव स्वस्य वादरायणशब्देन निर्देशः कृतः । किं च मधुसूदनपण्डितैरपि
मस्थानभेदे ' भगवता वादरायणेन कृता चतुरध्यायी शारीरकमीमांसा ' इत्युक्तम् । तथा ब्रह्मसूत्रकर्तुः पाराशर्यशब्देनापि निर्देशो दृश्यते । यथा
श्रीभाष्यारम्भे ' पाराशर्यवचमुपाय ' इति । तथा चोभयोरपि व्यास इति

बादरायण इति पाराशर्य इति च संहिक्यानयोरभेद एवेति मत्वा चिरजी-
वित्वाङ्गीकारेणैकस्यैव कालभेदेन तच्चङ्गन्यकर्तृत्वं सांप्रदायिकाभिमतं
स्वीकार्यमथ वा प्राचीनव्यासस्यैवायमंशावतारः प्रकल्पनीय आहंस्थित्सर्वथा-
यमर्वाचीनो व्यासो भिन्न एवेत्यत्रत्यं तत्त्वं प्रदर्शितान्यन्यानि च साधकसाधक-
प्रमाणान्वालोच्य सुधीभिः स्वयमूयमिति विरम्यते ।

अस्य च व्यासभाष्यस्य टीका तत्त्ववैशाखी वाचस्पतिमिश्रेण विरचिता ।
भाष्यतत्त्वं विशदीकुर्वाण्यै तत्त्ववैशाखीति नामान्वयेमेव दधाति । वाचस्पति-
मिश्रश्चायं षाट्नाग्रामनिवासी ब्राह्मणोऽनेकतन्त्रेष्वप्रतिहतगतिर्महाभेधावी
जगति शक्तिरूपेण । अस्य च भार्या भामतीनाम्नी महापातिव्रताऽऽसीत् ।
तन्नाम्यैवाजेन श्रीमच्छारीरभाष्यटीका भामती विरचिता । अयं च गौडब्राह्मण
इति 'वाचस्पतिमिश्र' इति मिथ्यानेन नाम्ना ज्ञायते । यतः प्रायो मिश्र-
शब्दान्तानि गौडब्राह्मणनामानांन्याधुनिकाः प्रतिपादयन्ति । अयं च
वाचस्पतिमिश्रो नवमे शतके संजातः । यतोऽनेनैव कृते न्यायसूचीनिबन्धे

न्यायसूचीनिबन्धोसावकाणि सुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वहवसुवत्सरे ॥

इत्युक्तम् । एतच्च वस्वहवसु (८१८) मानं प्रायस्तदीयदेशानुसारेण विक्रमसंवत्
एव स्यात् । विक्रममर्कस्यारम्भानन्तरं च सम्यक्पाराशर्यैः ख्रिस्ताब्दागम्य इति
वस्वहवसुसंख्या सम्यक्पाराशर्यसंख्ययोना कृता चेत् ८४१ ख्रिस्तान्दमानं लभ्यते ।

पातञ्जलसूत्रश्रुतिकारश्च नामोजीभट्टो महागङ्गाब्राह्मण आम्बलायनशाखा-
ध्यायी 'काटे' इत्युपनामकं प्रतितीक्ष्णबुद्धिगमिन् । अस्य पूर्वजैश्चाप्याप्यायपदवी
संपादिता । अयं च शिवभक्त्यन्मतीर्ष्या संजातः । मातरि चास्य गर्भिण्या
पूर्णगर्भावस्थायां प्रसवात्प्रागेवोपगतायां तदीयादङ्गं विचार्य निष्काशितोयम् ।
एतदुपमायक एव ग्रन्थान्ते 'उपाध्यायोपनामकमतीगर्भजनारोजीभट्टकते'
इत्युल्लेखो दृश्यते । पुत्रवात्सल्येन च जन्मनः प्रभृतिपित्रैव संवर्धितः कतोपनय-
नस्तत्पश्चात्प्राण्यप्येतुं श्रवर्तत । एकदा च तं पञ्चदशवर्षदेशाय कचियाज्ञे
कर्मणि स्वयं गन्तुमग्रभुः पिता प्राहिणोत् । तत्र गतश्चायं पादुप्येन पित्रासनं
समुपविष्टः पितुस्तदशविषया औपावसान्यैर्जीवविभिर्निर्भर्त्सितो निर्भर्त्सनया च
प्रतिबुद्धजन्मान्तरीयसंस्कारः सद्य एव सर्वं वृथाय मत्वा कथमपि पितुगतां
संपाद्य वाराणसीक्षेत्रं गत्वा भट्टोजीदीक्षितस्य वीराङ्गदिदीक्षितात्मसमं व्याक-
रणमपीतवान् । क्रमेण च शास्त्रान्तरेष्वपि बुद्धैर्गतिरैक्षण्यत्वं कीशलमवाप ।
पर्वसंस्कारानुरोधेन चेम्बरद्वयपतिभानिर्मन्त्र्येन वसिष्ठागिर्विके हेम इव सागसागवि-
वेकनैपुण्येन तदानीतिनामिलपण्डितेष्वभ्येकतां सिंपादितवान् । शम्पाद्वन्
(पा. सु. ४।१।१४२) इति पाणिनिपुत्रे प्रत्ययस्य टित्वाभिच्चाविषये भट्टोजीदीक्षिता

महापाण्डिता अपि संदिहाना आसन् । तत्राप्यनेन सूक्ष्मबुद्ध्या निर्णयः कृत इति श्रीरामनोराशब्दरत्नमन्थाम्नामवगम्यते । यच्च चास्यापि निर्णयो नाभवत्तत्र निर्णयं कर्तुमीश्वर एव प्रभुः । तथा च शब्देन्दुशेखरे स्वरप्रकरणे तन्वमीश्वरो वेदेत्युक्तम् । अनेन च व्याकरणशास्त्रे धर्मशास्त्रे साहित्यशास्त्रे मन्त्रशास्त्रे च शब्देन्दुशेखरपरिभाषेन्दुशेखरम् प्रायश्चीनोद्योतमर्मप्रकाशादिग्रन्थाः प्राचीनसङ्कलनभातिशायिनो निर्मिता इति प्रसिद्धमेव । तथा षड्वर्तिनवृत्तयोध्यनेन निर्मिता इति श्रूयते । तत्र न्यायसूत्रवृत्तिर्वैशेषिकसूत्रवृत्तिर्मार्गशास्त्रवृत्तिश्चाधुना नोपलभ्यते । योगभाष्यं च वाचस्पतिमिश्रैर्विशदीकृतमप्यनेन नागोजीभट्टेन योगसूत्रेषु वृत्तिं विलिख्य विशदतरतां प्रापितमिति मन्ये ।

नागोजीभट्टभार्य्य क्षिस्ताब्दीयाद्यादशाशतकप्रथमभागे समभवत् । यत एवमेतिहां श्रूयते । जयपुरमहाराजेन १७१४ मिते क्षिस्ताब्देऽप्यमेधयज्ञः कृतः । तदानीं तादृशान्वमेधयज्ञमहोत्सवावलोकनार्थं निमग्नितोऽप्ययं नागोजीभट्टो जयपुरमहाराजस्य मुण्ड्यमार्बभौमत्वाभावेनाश्वमेधेऽनधिकारादनधिकारिकते च तत्र यज्ञे गन्तुमनीहमानः स्वकीये वाराणसीक्षेत्रसंनवासाभिनिवेशं पुरस्कृत्य यज्ञमण्डपं नालमकार्षीत् । अन्ये तु प्रायः सर्वेऽपि पण्डिता एषणापरवशास्तादृशयज्ञमहोत्सवावलोकनमुपमन्वभूयन् । पश्चाच्च नागोजीभट्टविषये मात्सर्याविद्येतेषां तेषामयथापूर्वमाचरणेन तद्दृष्ट्यतां स्वस्मिन्भुत्सेक्षमाणस्तथैव मभावि-
तया द्रष्टव्यतया वाराणसीक्षेत्रनिवासलालसां नैसर्गिकीमप्यधरीकृत्य क्षेत्राद्वह्नि-
निष्काशीतो देशान्तरं जिगमिषुः सप्तलीको दक्षिणोदधिताराभिमुखं वरिष्ठतो दूरतरं गतां मार्गे शृङ्गवेरपुरं पूर्वमेव स्वकीयेन वशासा समाक्रान्तमाययौ । नागोजीभट्टेन च स्वस्मिन्कंचिद्योग्यं कार्यभागमागेष्य तद्विनिमयेनोदरपरि-
पूर्णपरिमितं द्रव्यं याचितस्तत्रत्यो महीपतिर्देवगृहे तं पूजावसानसमयं याच-
ज्ञान्वपुष्पादिपूजासंभारसंग्रहणे नियुज्य तस्मै विशद्वपकात्मकं मासिकं वेतनं परिकल्प्य मात्रा परिचितमप्येतज्जामिकेयं व्यक्तिरित्येवं विशेषतोऽपरिचितमेव तं पुरोध । अयं च स्वपाण्डित्यमनविष्कुर्वन्नेव कतिचिन्मासांस्तस्यै । एकदा च राजगृहे कस्मिंश्चिन्मङ्गलमहोत्सवे विद्यत्संसदि समागतोभवनेकेषु पण्डितेषु दूर्ष्णां स्तिप्त्वेव केवलं तत्संवादं श्रोतुकामोऽयं नागोजीभट्टस्तस्यां संसदि यत्रकचित्स्थितोऽभूत् । पण्डितानां च मिथः शार्ङ्गीयचर्चायां प्रचलितायामन्य-
तमेन केनचित्पण्डितेन स्वोक्तिसमर्पनाय ' पण्डितललामभूता नागो-
जीभट्टा एवमूचुः ' इत्युक्तम् । अपरेण च ' नागोजीभट्टानां नाय-
मभिप्रायः ' इति कथयतां तद्वन्मुत्थापितम् । स्वकीयस्वरूपगोपने दक्षोप्ययं नागोजीभट्टस्तं संवादं शृण्वन्नाभिनिविष्टपुष्टिरनवहितचेताः सहसैव बद्धं प्रवृत्तः साधकबाधकप्रमाणानि प्रदर्शयामेवाभिप्राय इति सोपपत्तिकं सवि-
स्तरं यापातव्येनोपपादितवान् । तत्र एव सर्वे विद्वान्तो राज्ञा सह चाकित-

मनसो बभूवुः । क्रोयमपरो नागोजीभट्ट इत्यपि केचिदुल्लेखो चक्रे । राहा च सादरं सविनयं संप्रार्थितः स्ववृत्तान्तं यथावृत्तमकथयत् । पूजासंभारसं-
रक्षणनियोगमहानतः कृतमपि स्वापराधत्वेनाकलयन् राजा तं स्वापराधं परि-
मिमार्जिषुरर्धराज्यप्रदानं तस्मै प्रतिश्रुतवान् । स्वान्युपनिमन्त्रणे सङ्ग-स्मयाकर्णं
पुनरनिष्टप्रसङ्गान् (यो. सू. २।११) इति सूत्रोक्तत्वा सङ्गकरणेऽनिष्टं भाव-
यत्सैलोक्यराज्यमपि तृणावैव मन्यमानस्य नागोजीभट्टस्य चेतसि लेशतोऽपि
राजबन्धो न पदमधात् । प्रत्युत तस्मात्पुराञ्चिर्जिममिषू राजकृतेन प्रार्थनाति-
शयेन किञ्चित्कार्यमकृत्यैव केवलं पूर्वसंकल्पितमेव वेतनं स्वीकृत्य यावज्जीवं
तत्र निवासं चेतसा संकल्पितवान् । तत्र स्थितेन च तेनानेके ग्रन्थाः संग-
्रहिताः । नागोजीभट्टभ्यायं पतञ्जलेरशावतार इति मायदायिका वदन्ति ।

तदेवं पतञ्जलिना सूत्राणि विरचय्य तद्व्यास योगतरोः कलं लोकानां हस्तेषु
ममर्षितम् । श्रीमद्भाष्यकारैर्योगमुनिभिस्तत्रत्यास्वादं प्राहयितुं सूत्राणि व्याख्याय
तद्विकासितम् । वाचस्पतिमिश्रैश्च भाष्यं टीकां विरचय्य त्रिस्तादृशफलान्तर्गतो
रस आस्वादाद्वाचस्पती प्राप्तिः । नागोजीभट्टैश्च गृन्थि विरचय्य तद्व्यासस्वादग्रहणे
राक्षसता संपादिता । एवमपि यदि लोकास्तत्रन्यतरसास्वादं गृहीयुस्ताहिं का
हानिः शास्त्रकाराणाम् । उक्तं च—

गान्धर्वी हि पुरंदरादिशिरसामान्दोलयित्री चिरं

गीतिः सा वधिगन्ध नन्दयति चेत्किं छिद्यमेतावता ।

इति । न त्वयं भुतेरपगमो यद्वनां वधिगे न शृणोति । किं तु मुमुक्षुभि-
रवश्यमेतयोगशास्त्रं ममबलोक्य स्वार्थः साधनीयो येन गुरुतरसरम्भसाध्येऽप्र-
यर्मेऽन्यन्तमुल्लभं सोपानमार्गमुपदिशती शास्त्रकागणां प्रयत्नमाकर्ण्य स्यात् ।
किं च प्रकाशकानां महाशयानां राजकीयाधिकारिणां मुद्रणप्रयत्नस्यापि मा-
कर्ण्यं स्यात् । यतोऽप्रकाशितं वस्तु तावदज्ञातकल्पमिति लोकोक्तिर्दीदीदृश्यते ।
किं च न केवलं योगिनां स्वार्थमिच्छिः किं तु योगिजनसंपर्केण तदीयदंशस्य
तदीयबान्धवानां च पवित्रता संपाद्यते । तदुक्तं दक्षस्मृतौ—

यस्मिन्दंशे वसेयोगी प्यप्यपि योगविचक्षणः ।

सोऽपि देशो भवेत्युतः किं पुनस्तस्य बान्धवाः ॥ (दक्षः ७।१५)

इति । अनेन च योगिनः पावनत्वातिशयः सुधीभिः स्वयमूहः । अल-
मधिकयोक्त्येति शिवम् ।

॥ श्रीः ॥

उपोद्घातः

(प्रथमावृत्तिस्थः)

भीमता जगदीश्वरेण स्वसृष्टजनहिताय सकलवैश्वविशाखाणि प्रादुर्भावि-
तानि । तानि च स्वस्वाधिकारमनुसृत्य यथाविध्यध्ययनादिद्वारा संसेवितानि
चेद्वचसं यथोक्तं कलं संपादयेदुरित्यसकृन् प्रतिपादितं महर्षिभिः । जनहितं च
यद्यपि सर्वोऽपि जनः सुखं मे भूयादित्यजग्रमाशास्त इति मसिद्धमेव तथापि
स विषयोपभोगजनितानागमापायिनो दुःसौदृकाद्विमुखाभासानेव सुखं मन्य-
मानस्तद्वर्षमेवानवरतं प्रयतमानो यथार्थमनाद्यनन्तं कण्ठचामीकरमिव मित्य-
सिद्धमप्यात्मसुखं समुपेक्षमाणश्च कथमयं तादृशं यथार्थं सुखं लभते कथं च
संश्रितकर्मादिजनितं दुःखत्रयं जहादिति कथया तादृशजनस्य समस्तदुःखहानाय
निरतिशयानन्दलाभाय वैश्वार्थमाश्रयक्षणाय चेन्मर एव तत्तन्मुनिरुपेक्षावर्तीयं
शिक्षाकल्याणपन्नानि न्यायवैशेषिकसांख्ययोगपूनापरमार्मिसाररूपाणि दर्शनान्पु-
पावपनि च प्रकाशयामास । एतेषामेव वैद्यादीनां यथाधिकारं परिशिलनेन
शास्त्रिणा धर्मार्थकाममोक्षरूपाणां चतुर्णां पुरुषार्थानामग्रगृहसिद्धिर्भवति ।
शास्त्रीयज्ञानप्रसवभूमिः सर्वेषमेव । यस्यैषा दर्शनानामापाततः परस्परं विरोधो
भूतस्ते तथाप्यल्पज्ञानां प्रथमत एव सूक्ष्मवस्तुनि प्रवेशो न भवेदिति क्रमेण
सूक्ष्मसूक्ष्मविषयाणामधिकारितारतम्येन ज्ञानं भवेदिति प्राप्यनुग्रहार्थेनैव संपा-
नरूपा दर्शनपरंपरा भगवता निर्मिता । वस्तुतः सर्वज्ञानानि दर्शनानि दुःख-
निवृत्त्यर्थानि निरतिशयानन्दलक्षणमोक्षप्राप्यवर्णानि चेति प्रतिपादितमनेकवा-
चार्थैः । तादृशानन्दलाभश्च विवेकवैराग्यादिना चित्तशुद्धौ सत्यां गुरुपमवि-
पूर्वकं भवणेनासंभावनां मननेन विपरीतभावनां च निराकृत्य निदिध्यास-
लक्षणयोगान्याससहकृतात्मज्ञानेनैव संपादनीयः ।

तदुक्तं योगरसायने—

कुले महति जातेन स्वात्मनः मेय इच्छता ।

आत्मज्ञाने श्रमः कार्यो यज्ज्ञात्वाद्भुतमभुते ॥

पुणक्त्योः कथामेव शिवशक्त्योस्तथैव च ।

यः गुणोति नरो भक्त्या निष्ठावः सोऽप्रविजायते ॥

स गुणी स च धर्मिष्ठः स विवेकी स बुद्धिमान् ।

नद्विज्ञाने मतिर्यस्य शेषाः पशुसमा नराः ॥

ग्रामे मोक्षसरोय्याया अरण्ये हरिणाद्यः ।
 ययैते पशवो मूढास्तथात्मानं न वेति यः ॥
 मर्षेण तु पदार्थानामभ्यासः कारणं परम् ।
 अभ्यासेन मर्षस्य ग्रामो योगोऽपि नश्यति ॥
 अभ्यासेन स्थिरं चित्तमभ्यासेनानिलच्छुतिः ।
 अभ्यासेन परानन्दो ह्यभ्यासेनात्मदर्शनम् ॥
 अभ्यासेनात्मसंवादे ह्यभ्यासेनान्यरूपता ।
 अभ्यासेन समुत्क्रान्तिरभ्यासेनाणिमादयः ॥
 भुत्वापि यदनभ्यासो लौलवं निद्रा जने रतिः ।
 विरुद्धराक्षशवधमेतयोगविनाशनम् ॥
 असत्सङ्गानुपलब्धोऽपि विषयासक्तमानसः ।
 अकस्मात्पलये याति गीतरक्तो यथा मृगः ॥
 विषयेष्वपि कष्टोऽयं विषयः क्रीति नामतः ।
 जीयत्यन्यैः किलाकष्टः शिवाऽऽकष्टो न जीयति ॥
 र्त्तारजं ध्यातमार्गं तु ब्रह्मणोऽपि मनो हरेत् ।
 किं पुनश्चेतरेषां तु विषयेच्छानुवर्तिनाम् ॥
 र्त्तारजं मोहनं सृष्टं दृष्टमारीविचोपमम् ।
 यदोच्छेदात्मनः श्रेयो मनसापि न चिन्तयेदिति ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

संसारं तत्र कुप्यारपदवी न दवीयसी ।
 अन्तर्ग दुस्तर्ग न स्फुर्मन्दिरे मद्विरेक्षणाः ॥
 सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेन्मर्कुं न शक्यते ।
 स सङ्गिः सङ्गं कर्तव्यः सन्तः संसारभेषजम् ॥
 कामः सर्वात्मना हेयः स चेन्मर्कुं न शक्यते ।
 सुमुक्षीं प्रति कर्तव्यः सा च तस्यापि भेषजमिति ॥

वासिष्ठे—

मोक्षहारे प्रतीक्षराश्वन्वारः परिकीर्तिताः ।
 शमो विवेकः संतोषश्चतुर्थः साधुसंगमः ॥
 वासना द्विविधा शोका शुद्धातिमादिना तथा ।
 शुद्धा जन्मक्षये हेतुर्मलिना जन्मकारणम् ॥
 शुभाशुभान्ध्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनास्मरति ।
 पौरुषेण प्रयत्नेन योगिनीया शुभे पथि ॥
 न तद्वृत्तिं जगन्कोरो शुभकर्मानुपालिना ।

यत्पौरुषेण युद्धेन न समासायते जनैः ॥
 शुभवासनया चेतो महत्या जायते महत् ।
 आत्मानं चिन्तयन्कर्म नन्दो रुद्रत्वमागतः ॥
 ह्युद्रवासनया चेतः सुदतामेति नित्यशः ।
 पिशाचविघ्नमात्तुघ्नः पिशाचाभिरी परयति ॥
 यदातिशययुक्तेन विन्धामिषेण विप्रता ।
 भूयो भूयः ययुक्तेन दुष्प्राप्य तपसार्जिता ॥
 यणेन यमं जित्वा कृत्वा नचनसंभरम् ।
 परलोकादुपानीतः साविन्ध्या सत्यवान्प्रतिः ॥
 न सोऽस्यतिशयो लोके यस्यास्ति न फलोदयः ।
 अतः कार्यः ययमस्तु सद्भिः शिवकलाप्रये ॥
 नासनानापुराकरो मनोहरिणको वृणाम् ।
 परां विवशतामेति संसारतस्तुल्यमके ॥
 तस्मात्त्वजामरः कार्यः ययुद्धेन दिवानिशम् ।
 न मुष्णन्ति पञ्चलायस्मात्कामकोपादयोऽपि चेति ॥

पुराणान्तरे—

श्लोकार्थेन यवक्ष्यामि पञ्चोक्तं म्यासकोटिभिः ।
 ममेति मूलं दृष्टस्य न ममेति च निर्भूतिः ॥
 निर्ममत्वं विरागाय वैराग्याद्योमसंगतिः ।
 योगान्तर्जायते ज्ञानं ज्ञानान्मुक्तिः प्रजायते ॥
 उपभोगेन पुण्यानां प्राक्तनानां तर्थाहसात् ।
 कर्तव्यमिति नित्यानामकामकरणात्तथा ॥
 अतश्चयादपूर्वस्य क्षयात्पूर्वार्जितस्य च ।
 कर्मणो बन्धमाप्नोति शरीरं न पुनः पुनः ॥
 अभेदं कल्पतेऽस्माभिः कर्मणा येन बन्धनम् ।
 छिद्यते सवुपायेन शुत्वा तत्र यवत्त्वताम् ॥
 अष्टावहानि योगस्य यमो नियम आसनम् ।
 शणायामध्वतुर्धं स्वात्यत्याहारश्च पञ्चमम् ।
 धारणा ध्यानमपि च समाधिः स्वातन्त्र्यकमम् ॥

भगवद्गीतायामपि—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विपते ।
 न हि कन्याणकत्कथिर्भूतिं तात गच्छति ॥
 शान्त्यं पुण्यकर्ताहोकादुपित्वा शान्चरीः समाः ।

शुचीनां धीमतां मेहे योगभट्टोऽभिजायते ॥
 अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
 एताञ्च दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥
 तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते वैश्वदेविकम् ।
 यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुम्भनन्दन ॥
 पूर्वान्धासेन तेनैव निघृतं ह्यवशोऽपि सः ।
 जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दमद्यातिवर्तते ॥
 प्रवृत्तायतमानस्तु योगी संशुद्धकिञ्चिद्विधः ।
 अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिम् ॥
 तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
 कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥
 योगिनामपि सर्वेषां मद्गतो नामात्मना ।
 भञ्ज्यावान्भजते यो मां न मे युक्तमो मतः ॥

(भ. गी. ६।४८-५७)

इति । तथा

ज्ञानाभिः सर्वकर्माणि भस्वसारकुम्भे तथा ।

(भ. गी. ४।३७)

इत्यादिवाक्यैरपि योगविकल्पाज्ञानेन संविताकियमाणकर्ममात्रस्य नाशो योगमद्वकतेन तु पात्रव्यकर्मणाऽन्येवोपादिष्यते । अत एव चक्रधम्पादि-
 दृष्टान्तैर्न विष्णुकर्मवत्सोपादिता शास्त्रे । तस्मान्ज्ञानी त्वान्मैव मे मतम्
 (भ. गी. ४।१८) इत्याद्यावपि तादृशज्ञानयुक्त एव विवक्षित इत्युक्तपक्षेनेषु
 योगान्मयदर्शनस्य तत्त्वज्ञाने मुख्यमाधनत्वाद्भगवता यद्व्यदिता तद्दर्शनं युक्त-
 त्वेण विगचितम् । तच्चातिमुद्गममतिगम्भीरं चेति श्रामदेव्यामाचार्यैर्व्याख्यातम् ।
 तस्यास्मानमपि मूढं गम्भीरं चेति श्रामदेवदर्शनाचार्यवाचस्पतिमिशैस्ताद्विशृतम् ।
 तस्य चत्वारः पादः । तत्र प्रथमे समाधिपादे एकपञ्चाशत्पञ्चाणि । तैर्योगस्योद्देश-
 निर्देशौ श्रामदेवा योगोपायो योगभेदाश्च क्रमेण प्रदर्शिताः । द्वितीये माधनपादे
 पञ्चपञ्चाशत्पञ्चाणि । तैः क्रियायोगः क्रियाः कर्मणां विपाकास्तादुःखत्वं कायभु-
 क्ताश्च यथा कर्म वर्जिताः । तृतीये विभूतिपादे चतुष्पञ्चाशत्पञ्चाणि । तैस्तत्त्वज्ञानानि
 परिणामा विभूतिसंयोगो विवेकज्ञानं च प्रपञ्चितम् । चतुर्थे कैवल्यपादे
 चतुर्विंशत्पञ्चाणि । तैर्मुक्त्यर्थं चित्तं धर्मयोगः समाधिर्हृषी च युक्तिः प्रसन्नानन्दवद-
 प्युपयुक्तं प्रतिपादितमिति ।

[अथा० राजारामशास्त्री बोद्धव्यः]

ग्रन्थादिनामसूचकानि संक्षिप्तचिह्नानि

अस.	अमरकोशः
आदि.	आदिपर्व
आ. पु.	आदित्यपुराणम्
ई.	ईशोपनिषत्
दे.	देतरेयोपनिषत्
का.	काठकोपनिषत्
कु. पु.	कूर्मपुराणम्
के.	केवल्योपनिषत्
ग.	गमोपनिषत्
गा.	गारुडम्
गी.	गीता
गो.	गोपालतापनीयम्
गौ. सु.	गौतमसूत्रम्
छा.	छान्दोग्योपनिषत्
जैगी.	जैगीषव्यः
जै. सु.	जैमिनिसूत्रम्
तै.	तैत्तिरीयोपनिषत्
तै. आ.	तैत्तिरीयारण्यकम्
तै. ब्रा.	तैत्तिरीयब्राह्मणम्
तै. सं.	तैत्तिरीयसंहिता
धा.	धातुपाठः
नार.	नारदीयम्
नारा.	नारायणोपनिषत्
न्या. सु.	न्यायसूत्रम्
प.	पञ्चशिखाचार्यः
पा. शि.	पाणिनिशिक्षा
पा. सु.	पाणिनिसूत्रम्
पृ. अ.	पूर्वखण्डम्
प्र.	प्रभोपनिषत्

बृ.	बृहदारण्यकोपनिषत्
ब्र. सु.	ब्रह्मसूत्रम्
म. गी.	भगवद्गीता
भा.	भारतम्
भाग.	भागवतम्
भार.	भारतम्
मनु.	मनुस्मृतिः
म. स्मृ.	मनुस्मृतिः
मा.	मात्स्यम्
मु.	मुण्डकोपनिषत्
मै.	मैत्रेयोपनिषत्
वा.	वाल्मीक्यः
योग. सु.	योगसूत्रम्
र.	रघुवंशकाव्यम्
व.	वसिष्ठसंहिता
वाच.	वाचस्पतिमिथ्याः
वा. प.	वाक्यपदीयम्
वा. पु.	वायुपुराणम्
वार्ध.	वार्धगण्यः
वि. पु.	विष्णुपुराणम्
वृ.	वृत्तिकारः
वैया.	वैयासिकी गाथा
शा.	शास्तिपर्व
शारी.	शारीरभाष्यम्
श्वे.	श्वेताम्बतरोपनिषत्
स.	सप्तशती
सां. का.	सांख्यकारिका
सां. सु.	सांख्यसूत्रम्
सु.	सुबालोपनिषत्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

योगदर्शनम् ।

पातञ्जलयोगसूत्राणि

वाचस्पतिकृतटीकायुतव्यासभाष्यसमेतानि ।

तत्र समाधिपादः प्रथमः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

यस्त्यक्त्वा रूपमाद्यं प्रमथति जगतीनेकधानुग्रहाय
प्रक्षीणकृशराशिर्विषमविषधरोनेकवक्त्रः सुभीमी ।
सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपटिकः प्रीतये यस्य नित्यं
देवोद्दीप्तः स योग्यात्सितविमलतनुर्योगो योगयुक्तः ॥ १ ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अधेत्ययमधिकारार्थः ।

नमामि जगदुत्पत्तिहेतवे स्वर्केतवे ।

लेशकर्मविपाकाविरहिताय हिताय च ॥ १ ॥

नत्वा पातञ्जलिसूत्रं वेदव्यासेन भाषिते ।

संक्षिप्तसङ्ख्यार्था भाष्ये व्याख्या विधीयते ॥ २ ॥

इह हि भगवान्यतःशलिः प्रारिप्सितस्य शास्त्रस्य संक्षेपतस्तात्पर्यार्थं वैशाख-
त्वहृत्पङ्क्तिं योऽनुश्रुत्वा सुम्बावबोधार्थमाचिरुपासुरादाविद् सूर्यं रचयामकाट—अथ
योगानुशासनम् । तत्र प्रथमाध्यायमपराधं व्याचष्टे—अधेत्ययमधिका-
रार्थः । अथैव न्योतिरिति वत् । न त्वानन्तर्यार्थः । अनुशासनमिति हि
शास्त्रमाहानुशिष्यतेनेति व्युत्पत्त्या । न चास्य शमदमायनन्तरं प्रवृत्तिरपि तु
तत्त्वज्ञानचिरुपाधविधानन्तरम् । जिज्ञासाज्ञानयोस्तु स्वात् । यथाभाषते—
तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भून्वात्मन्येवान्वात्मं पश्येत् (वृ.
४।४।२३) इति । शिष्यप्रवृत्तयश्चरणरसायनासुष्ययोगानन्तर्यस्य च संभवेऽपि
नाभिधानम् । शिष्यप्रतीतिप्रवृत्त्योरनुपयोगात्प्राधान्यकत्वे योगानुशासनस्य तद-
भाषेऽप्युपेयत्वादयामाधिकत्वे च तद्व्यतिरेक इत्यन्वात् । एतेन तत्त्वज्ञानचित्त्वाप-

7-10. G. om. यस्यवक्त्राः योगयुक्तः.

16. E. N. O. P. read विमलस्यैव for विभीषण.

17. O. P. om. य before अतिशक्तिम्.

योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् । योगः समाधिः । स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्मः । क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति विषयोरानन्तर्याभिधानं परास्तम् । अधिकारार्थत्वे तु शास्त्रेणाधिक्रियमाणस्य प्रस्तूयमानस्य योगस्याभिधानात्सकलशास्त्रतात्पर्यव्याख्यानेन शिष्यः सुखेनैव बोधितश्च प्रवर्तितश्च भवतीति । निःशेषस्य हेतुः समाधिरिति हि धृतिस्मृतीतिहासपूराणेषु पसिद्धम् । ननु किं सर्वसंदर्भगतोपशब्दोधिकारार्थः, तथा सत्यंवातो ब्रह्मजिज्ञासा (न. सू. १।१।१) इत्याद्यपि पसङ्ग इत्यत आह—
अयमिति । ननु—

द्विरप्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ।

इति योगियाज्ञवल्क्यस्मृतेः कथं पतञ्जलेर्योगशास्त्रकर्तृत्वमित्याशङ्क्य ध्वनकारेणानुशासनमित्युक्तम् । शिष्टस्यानुशासनं ननु शासनमित्यर्थः । यदायमप-
शब्दोधिकारार्थस्तदैव वाक्यार्थः संपद्यत इत्याह—योगानुशासनं शास्त्रम-
धिकृतमिति । ननु व्युत्पाद्यमानतया योगोवाधिकृतो न तु शास्त्रमित्यत आह—
वेदितव्यमिति । सर्वे व्युत्पाद्यमानतया योगः प्रस्तुतः । स तु तद्वि-
षयेण शास्त्रेण करणेन व्युत्पाद्यः । करणगोचरश्च व्युत्पादकस्य व्यापारो न
कर्मगोचर इति कर्तृव्यापारविचक्षया योगविषयस्य शास्त्रस्याधिकृतत्वं वेदि-
तव्यम् । शास्त्रव्यापारगोचरतया तु योग एवाधिकृत इति भावः । अधिका-
रार्थस्य चापशब्दस्यान्यार्थनीयमानोदकुम्भदर्शनमिव भवणे मङ्गलायापि
कल्पत इति मन्तव्यम् । शब्दसंदेहनिमित्तमर्थसंदेहमपनयति—योगः समा-
धिरिति । तुल्य ममाधौ (पा. पा. ४) इत्यस्माद्व्युत्पन्नः समाध्यर्थो न तु
युजिर योगे (पा. पा. ७) इत्यस्मात्संयोगार्थ इत्यर्थः । ननु समाधिरपि बह्व-
माणस्याङ्गिनो योगस्याङ्गम् । न चाङ्गमेवाङ्गित्यत आह—स च सार्वभौमः ।
परस्परार्थोद्भावाङ्गिनं भिन्नानि । भूमयोवस्था वक्ष्यमाणा मधुमती-मधुमतीका-
विशोका-संस्कारशेषास्ताश्चेतस्य । ताम् सर्वांस्तु विहितः सार्वभौमश्चित्तवृत्ति-
निरोधलक्षणो योगः । तदङ्गं तु समाधिर्निर्बभूतः । व्युत्पन्ननिमित्तमात्राभि-
धानं चैतयोगः समाधिरिति । अङ्गाङ्गिनोरभिदविचक्षामात्रेण प्रवृत्तिनिमित्तं
योगशब्दस्य चित्तवृत्तिनिरोध एवेति परमार्थः । वृत्तयो ज्ञानात्म्यात्माभ्याण्य-
तस्तानिरोधोऽप्यात्माभ्य एवेति चे पश्यन्ति तैत्तिरीयायाह—चित्तस्य धर्म

1. G. reads नाम after अनुशासनम्.

10. O. reads वक्तव्यम् for कर्तृव्यम्.

11. K, O. read इत्यनन्तरं for अनुशासनं न तु.

21. O. om. इत्यर्थः.

23. L. reads त्वर्थे for त्वर्थी.

26. K. reads तु after विमिश्रम्.

28. K. O. read आत्माभितः for आत्माभ्य.

चित्तस्य भूमयः । तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते । यस्त्वेकाग्रं चेतसि सञ्जुतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति

- इति । चित्तशब्देनान्तःकरणं बुद्धिमुपलक्षयति । न हि कूटस्थानिन्या चित्ति-
शक्तिरपरिणामिनी ज्ञानधर्मा भवितुमर्हति बुद्धिस्तु भवेदिति भावः । स्यादेत-
५ त्सर्वभौमध्वेयोगो दन्त मोः क्षिप्तमूढविक्षिप्ता अपि चित्तभूमयः । अस्ति च
परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधोप्यास्थिति तत्रापि योगत्वसङ्ग इत्याशङ्क्य हेयो-
पादेयभूमीरुपन्यस्यति—क्षिप्तमित्यादि । क्षिप्तं सर्वत्र रजसा तेषु तेषु विष-
येषु क्षिप्यमाणमत्यन्तमस्थिरम् । सूक्ष्मं तु तमःसमुद्रकाभिश्चावृत्तिमत् । क्षिप्ता-
द्विशिष्टं विक्षिप्तम् । विशेषास्थेमचद्वलस्य कादाचित्कः स्थेमा । सा चास्या-
१० स्थेमचद्वलता सांसिद्धिकी वा वक्ष्यमाणव्याधिरस्यानाद्यन्तरायजनिता वा ।
एकाग्रमेकतानम् । निरुद्धसकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषं चित्तं निरुद्धम् । तत्र
क्षिप्तमूढयोः सत्यपि परस्परापेक्षया वृत्तिनिरोधं पारंपर्येणापि निषेधमहेतु-
भावाभावाद्दूषयातकत्वाच्च योगपक्षाद्गोत्सारित्वमिति न तयोर्योगत्वं निषि-
द्धम् । विक्षिप्तस्य तु कादाचित्कसञ्जुतविषयस्थेमशालिनः संभाष्येष्ट योग-
१५ त्वमिति निषेधति । तत्र विक्षिप्तं चेतसि समाधिः कादाचित्कः सञ्जुतविषय-
भिनस्य स्थेमा न योगपक्षे वर्तते । कस्मान् । यतस्तद्विषयविशेषोपसर्जनीभूतः ।
विषयवर्गान्तर्गतस्य हि स्वरूपमेव दुर्लभं प्राग्वै कार्यकरणम् । न मालु दृढनान्त-
र्गतं बीजं त्रिचतुरक्षणावस्थितमुनमप्यदुराय कल्पत इति भावः ।

- यदि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगः कस्तर्हिन्यत आह— यस्त्वेकाग्रं
२० चेतसीति । भूतमिति समागोपितमर्थं निवर्तयति । निद्रावृत्तिरपि स्वात्मवने
तमसि भूते भवत्येकाग्रेत्यत उक्तम्—सदिति । शोभनं नितान्ताधिभूतं सत्त्वम् ।
तमःसमुद्रकस्त्वशोभनस्तस्य क्लेशहेतुत्वादिति । योतनं हि तत्त्वज्ञानमाशमादा-
नुमानाद्वा भवदपि परीक्षरूपतया न साक्षात्कारवर्तमानवियामुच्छिनत्ति द्विचन्द्र-
दिदृमोहादिष्वनुच्छेदकत्वादत आह—येति । प्रशब्दो हि प्रकर्षं योतयन्साक्षा-

1. B. G. K. L. read चित्तं for चित्तम्.

2. B. P. read आन्यान्निद्रावृत्तिविशेषं निद्रायां कूर्पेति नामां गेयं निद्रा-
द्व्यस्यतानिः सौम्यैराग्रेण जगन्निद्रायां तद्वै गच्छन्ति । निद्रायां साक्षाद्ज्ञाना-
कचत्वात्तमसस्तद्वै शोभनं समाधिना तद्वै कृत्वा जगन्निद्रायां योगं योगः । स च
योगिनी इति योगे चित्ताभावः मार्गयोग इति । after भूमयः.

13. K. reads तद्वै for तद्वै.

15. K. S. P. read कादाचित्कसञ्जुतविषयस्य for कादाचित्क—अद्वै-
तविषयः.

17. K. L. read कारणम् for कारणम्.

24. K. L. read इकारः for प्रशब्दः.

च क्लेशान्कर्मवन्धनानि श्लथयति निरोधमभिमुखं करोति स संप्र-
ज्ञातो योग इत्याख्यायते । स च वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दा-
नुगतोस्मिन्ननुगत इत्युपदिष्टाभिधेयविध्यामः । सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसं-
प्रज्ञातः समाधिः ॥ १ ॥

तस्य लक्षणाभिधित्वयेदं सूत्रं प्रवृत्ते—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

सर्वशब्दाग्रहणात्संप्रज्ञातोपि योग इत्याख्यायते । चित्तं हि प्रस्था-
प्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात्त्रिमुणम् ।

१. त्कारं सूचयति । अविद्यामूलत्वाद्दुस्मितादीनां क्लेशानां, विद्यायाश्चाविषोच्छेद-
२. रूपत्वाद्विषोदये चाविषादिक्लेशसमुच्छेदो विरोधित्वान्कारणविनाशाच्चेत्याह—
क्षिणोति चेति । अत एव कर्मरूपाण्यन्धनानि श्लथयति । कर्म चात्रापूर्वम-
भिमतं कार्यं कारणोपत्तारान् । श्लथयति स्वकार्यादवसादयति । वक्ष्यति हि
सति मूले तद्विषयकः (२१३३) इति । किं च निरोधमभिमुखं करोत्याभिमुखी-
करोति । स च संप्रज्ञातश्चतुष्पकार इत्याह—स चेति । अमंप्रज्ञातमाह—
५. सर्ववृत्तीति । राजस्तमोमयी किल प्रमाणादिशुद्धिः मात्स्विकी शुद्धिमुपादाय संप्र-
ज्ञाते निरुद्धा । असंप्रज्ञाते तु सर्वसामेव निरोध इत्यर्थः । तद्विद् भूमिद्वये
समाप्ता या मधुमन्यादयो भूयवस्ताः सर्वास्तासु विदितः सावर्धौम इति
सिद्धम् ॥ १ ॥

- द्वितीयं सूत्रमवतारयति—तस्य लक्षणेति । तस्येति पूर्वमुपशान्तं द्विविधं
०. योगं परामुशति । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । निरुध्यन्ते यस्मिन्प्रमाणादि-
शून्यौवस्थाविशेषे चित्तस्य सोवस्थाविशेषो योगः । ननु संप्रज्ञातस्य योगस्या-
ध्यापकत्वादलक्षणमिदम् । अनिरुद्धा हि तत्र मात्स्विकी चित्तवृत्तिरित्यत आह—
सर्वशब्दग्रहणादिति । यदि सर्वचित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्येत भवेदध्यापकं
संप्रज्ञातस्य । क्लेशकर्मविषाकाशयपम्पिन्धी चित्तवृत्तिनिरोधस्तु तमपि संगृह्णाति ।
५. तथापि राजस्तमोमयचित्तवृत्तिनिरोधानस्य च तद्वाचादित्यर्थः । कुतः पुनरेकस्य
चित्तस्य क्षिप्तादिभूमिसंबन्धः किमर्थं नैवमवस्थास्य चित्तस्य वृत्तयो निरोद्धव्या
इत्याशङ्क्य प्रथमं तावद्वस्थासंबन्धं हनुमुपन्यस्याति—चित्तं हीति । प्रस्था-

१. B. P. road प्रवृत्ते for प्रवृत्ते.

२. L. reads ग्राम for प्रमाण.

३. O. reads अपि after भवेत्.

४. L. reads अध्यापकत्वम् for अध्यापकम्.

५. K. N. read संबन्ध for संबन्ध.

प्रत्यारूपं हि चित्तसत्त्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्यविषयाग्रिणं भवति । तदेव तमसानुविद्धमधर्माज्ञानवैराग्यानिश्वर्योपगं भवति । तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञान-
वैराग्यैश्वर्योपगं भवति ।

१ शीलत्वान्तराद्युपगम् । प्रवृत्तिशीलत्वाद्भोग्युपगम् । स्थितिशीलत्वान्मोग्युपगम् । प्रत्यार्ग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेनान्येपि सान्त्विकाः प्रसादलाघवधर्मात्यादयः सूच्यन्ते । प्रवृत्त्या च परितापशोकादयो राजसाः । प्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्मः स्थितिः । स्थितिग्रहणादौस्वावरणदेव्यादय उपलक्ष्यन्ते । एतदुक्तं भवति— एकमपि चित्तं त्रिगुणनिर्मिततया गुणानां च वैचल्येण परस्परविमर्दवैचित्र्या-
ः द्विचित्रपरिणामं सद्नेकावस्थमुपपद्यत इति ।

क्षिप्वाण एव चित्तस्य भूमिर्विधासंभवमवान्तरावस्थाभेदवतीरादर्शयति—
प्रत्यारूपं ह्येति । चित्तरूपेण परिणतं सर्वं चित्तसत्त्वम् । तदेव प्रत्यारूपतया सत्त्वप्राधान्यं चित्तस्य दर्शितम् । तत्र चित्ते सत्त्वान्त्रिचिद्वेने रजस्तमसी यद् मिथः समे च भवतस्तदैश्वर्यं च विषयाश्च शुद्धादयस्तान्येव त्रिधाणि यस्य तत्रथोक्तम् । सत्त्वप्राधान्यात्त्वलु चित्तं तत्त्वे प्रणिधिन्सर्वत्र तत्त्वस्य तमसा-
नितितत्त्वाद्गुणिमादिकमैश्वर्यमेव तत्त्वमाभिमन्यमानं तत्त्वप्रणिधिन्सति प्रणिधने च क्षणम् । अथ रजसा क्षिप्यमाणा तत्रात्पल्लवस्थितिर्विशेषानन्विषमाद्यं भवति । शब्दादिषु पुनरस्य स्वरसबाही प्रेमा निरुद्ध एव । तदनेन विक्षिप्तं चित्तमुक्तम् । क्षिप्तं चित्तं दर्शयन्मुद्रमपि सूचयति— तदेव तमसेति । यद्वा हि तमो रजो विजित्य प्रभूतं तदा चित्तमन्वावरकतमामनुत्सारणेऽशकत्वाद् रजस्तमःरूपगितं चित्तमधर्माधुपगच्छति । अज्ञानं च विपर्ययज्ञानमभावप्रत्य-
यात्मत्वं च निद्राज्ञानमुक्तम् । ततश्च मुद्रावस्थापि सूचितेति । अनैश्वर्यं सर्व-
वेच्छाप्रतीयातः । अधर्मादिभ्यां चित्ते भवतीत्यर्थः । यद्वा तु तदेव चित्तम-
न्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमःपटलं सरजस्कं भवति तदा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्या-
धुपगच्छतीत्याह— प्रक्षीणेत्यादि । मोहस्तमस्तदेव चावरणं प्रकर्षेण क्षीणं यस्य तत्रथोक्तम् । अत एव सर्वतो विशेषविशेषलिङ्गमात्रालङ्कारुपेषु प्रद्योत-
मानम् । तथापि न धर्मायैश्वर्याय च कल्पते प्रवृत्त्यभावादिन्यत आह— अनुविद्धं
रजोमात्रया । रजसः प्रवर्तकत्वाद्दस्ति धर्मादिप्रवृत्तिरित्यर्थः । तदनेन संयज्ञान-
समाधिसंपन्नयोर्मधुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषोर्मध्यमयोर्योगिनोभिनसत्त्वं मंगृहीतम् ।

1. B. F. read असंसृष्टम् for संसृष्टम्.

2. B. F. read उपगन्तु for उपगम्.

13. O. P. read चित्त for चित्तं.

17. K. N. om. निक्षेपात्.

28. L. N. P. read अपादिः for धर्मादिप्रवृत्तिः.

तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्त्वपुरुषान्यताभ्यतिमार्थं धर्ममेषध्यानोपगं भवति । तत्परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायितः । चित्तिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च

- संयत्यतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायितश्चतुर्थस्य चिन्तावस्थायाह—तदेव चिन्तं
 ५ रजोलेशान्मलापेतमत एव स्वरूपप्रतिष्ठम् । अस्यासवैराग्यपुटपाकप्रबन्धविधू-
 तरजस्तमोमलस्य हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियप्रत्याह-
 तस्थानवसिताधिकारतया च कार्यकारिणो विवेकस्यातिः परं कार्यमवशिष्यत
 इत्याह—सत्त्वपुरुषान्यताभ्यतिमार्थं चिन्तं धर्ममेषध्यानोपगं भवति ।
 धर्ममेषश्च वक्ष्यते । अथैव योगिजनप्रसिद्धिमाह—तदिति । सत्त्वपुरुषान्यता-
 १० ल्यातिमार्थं चिन्तं धर्ममेषपर्यन्तं परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायितः । चित्त-
 सामानाधिकरण्यं च धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया द्रष्टव्यम् । विवेकस्यातेर्ज्ञानहेतुं
 चित्तिशक्तेर्भोपादानहेतुं निरोपसमाधिमवतारयितुं चित्तिशक्तेः साधुतामसाधुतां
 च विवेकस्यातेर्दर्शयति—चित्तिशक्तिरित्यादि । सुप्तबुद्धिमोहात्मकत्वम-
 शुद्धिः । सुप्तमोहावपि हि विवेकिनं दुःसाकुलतः । अतो बुधवद्वेयौ । तथा-
 १५ तिसुन्दरमप्यन्तवद्गुणोति । तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः । तेयमशुद्धिरन्तश्च
 चित्तिशक्तौ पुरुषे न स्त इत्युक्तम्—शुद्धा चानन्ता चेति । ननु सुप्तदुःख-
 मोहात्मकशब्दादीनिर्णयं चेतयमाना तदाकाराण्या कथं विशुद्धा तदाकारपरिमह-
 परिचर्जने च कुर्वती कथमनन्तेत्यत उक्तम्—दर्शितविषयेति । दर्शितो वि-
 षयः शब्दादिर्विषयै सा तथोक्ता । भवेदेतदर्थं यदि बुद्धिश्चित्तिशक्तिर्विषया-
 २० कारतामापयेत्, किं तु बुद्धिरिव विषयाकारेण परिणता सत्यतदाकारायै चित्ति-
 शक्त्यै विषयमादर्शयति । ततः पुरुषश्चेतयत इत्युच्यते । ननु विषयाकारो
 बुद्धिमन्तारूपाश्चित्तिशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं न तदाकार-
 परिचरित्यत उक्तम्—अप्रतिसंक्रमेति । प्रतिसंक्रमः संचारः । स चित्तेर्नास्ती-
 त्यर्थः । स एव कुतोऽस्या नास्तीत्यत उक्तम्—अपरिणामिनीति । न चित्ते-
 २५ द्विविधापि धर्मलक्षणावस्थालक्षणः परिणामोस्ति । येन क्रियाकूपेण परिणता
 सती बुद्धिसंयोगेन परिणमेत चित्तिशक्तिः । असंक्रान्ताया अपि विषयसंवेद-
 नमुपपादयिष्यते । तस्मिद्धं चित्तिशक्तिः शोभनेति । विवेकस्यातिसु बुद्धि-
 सत्त्वामिकाशोभनेत्युक्तम्—अतश्चित्तिशक्तेर्विपरीतेति । यदा च विवेक-
 स्यातिरपि हेया तदा कैव कथा नृच्यन्तराणां दोषबहुलानामिति भावः । तत-

सस्वगुणात्मिका चेयमतो विपरीता विवेकस्यातिरिक्ति । अतस्तस्यां
विरक्तं चित्तं तामपि स्याति निरुणद्धि । तद्वस्थं संस्कारोपगं भवति ।
स निर्बीजः समाधिः । न तत्र किञ्चित्संश्रयाय इत्यसंश्रयान् । द्विविधः
स योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

तद्वस्थे चेत्तसि विषयाभावाद्बुद्धिबोधान्मा पुरुषः किंस्-
भाव इति ।

तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम् ॥ ३ ॥

स्वरूपमतिष्ठेता तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये ।

स्तद्धेतोर्निरोधसमाधेरधत्तार्गे पुन्यत इत्याह—अतस्तस्यामिति । ज्ञानमसाद-
माधेण हि परेण वैराग्येण विवेकस्यातिमपि निरुणद्धीत्यर्थः । अथ निरुद्धा-
शेषवृत्तिं चित्तं कीदृशमित्यत आह—तद्वस्थमित्येवादि । स निरोधोवस्था
यस्य तत्रभोकम् । निरोधस्य स्वरूपमाह—स निर्बीज इति । क्रशसहितः
कर्माशयो जात्यापुर्बोधबीजम् । तस्माभिर्गत इति निर्बीजः । अस्मैव योगिजन-
प्रसिद्धामन्वर्धसंज्ञामादर्शयति—न तत्रेति । उपसंहरति—द्विविधः स योग-
श्चित्तवृत्तिनिरोध इति ॥ २ ॥

समायुनरसूत्रमवतारमितुं चोदयति—तद्वस्थे चेत्तसीति । किमाक्षेपे ।
ततदाकारपरिणतबुद्धिबोधान्मा सन्वयं पुरुषः सदानुभूयते न तु बुद्धिबोधरहि-
तः । अतोऽस्य पुरुषस्य बुद्धिबोधः स्वभावः सवितुर्ग्विप्रकाशः । न च संस्कारोपे
चेत्तसि सोऽस्ति । न च स्वभावमपज्ञाय भावो वर्तितुमर्हतीति भावः । स्यादेतत् ।
संस्कारशेषामपि बुद्धिं कस्मान्पुरुषो न बुध्यत इत्यत आह—विषयाभावा-
दिति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोपि तु पुरुषार्थवती बुद्धिः । विवेकस्याति-
विषयभागी च पुरुषार्थी । तौ च निरुद्धावस्थायां न सत इति तिस्रो विषया-
भाव इत्यर्थः । सूत्रेण परिहरति—तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम् । स्वतत्प इत्या-
रोपितं शान्ताधोरमुदस्वरूपं निवर्तयति । पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनीषा-
धिकं न तु बुद्धिबोधः शान्तादित्यतः । औपाधिको हि स स्फटिकस्यैव स्वभाव-
स्वच्छधवलस्य जषाकुसुमसंनिध्नानापाधिरुणिमा । न औपाधिनिहनाबुपहि-
तनिवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः । स्वरूपस्य चामेक्षेपि भेदं त्रिकल्पाधिकरण-
भाव उक्त इति । अवमेवार्थो भाष्यकृता योक्तव्यं—स्वरूपमतिष्ठेति । तदा-

4. B. F. read विविधोऽध्यात्मिकः संश्रयानोऽर्थवृत्त्योऽसंश्रयान् संस्काराद्यन्वः
सार्धबोधविरक्तस्य धर्मात्मको योगः after विराट्.

8. B. F. read निश्चला तथा द्रष्टृरत्यन्ता योगिवस्थानम् । न च संस्कारशेषो
न विद्यते बुद्धिर्नि विषयाभावादादिति after कैवल्ये.

व्युत्थानाविच्छेत्तु सति तथापि भवन्ती न तथा ॥ ३ ॥

कथं तर्हि

(दर्शितविषयत्वात्) वृत्तिसाकष्यमितरत्र ॥ ४ ॥

व्युत्थाने याध्विनवृत्तयस्तद्विशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथा च
५ सूत्रम्— 'एकमेव दर्शनं स्यातिरेव दर्शनम्' इति । चिन्तमय-

नीम् । निरोधवस्थायी न व्युत्थानावस्थायामिति भावः । स्यादेतद्व्युत्थानाव-
स्थायामप्रतिष्ठिता स्वरूपे चित्तिशक्तिर्निरोधवस्थायी प्रतितिष्ठन्ती परिणामिनी
सा स्यात् । व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने व्युत्थाननिरोधयोरविशेष इत्यत आह—
व्युत्थानाविच्छेत्तु स्थिति । न जातु कूटस्थमित्या चित्तिशक्तिः स्वरूपाच्य-

१० वते । तेन यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेपि । न सल्ल शुक्तिकायाः प्रमाणविपर्य-
यज्ञानगोचरत्वेपि स्वरूपोदयव्ययौ भवतः । प्रतिपत्ता तु तथाभूतमप्यतथात्वेना-
भिमन्यते । निरोधसमाधिमेकस्य संयज्ञातोपि व्युत्थानमेवेति ॥ ३ ॥

सुवान्तरभवतारयितुं वृच्छति—कथं तर्हीति । नात्र तथा भवन्ती न

तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत इत्यर्थः । हेतुपदमध्याहृत्य सूत्रं पठति—

१५ दर्शितविषयत्वाद् वृत्तिसाकष्यमितरत्र । इतरत्र व्युत्थाने याध्विनवृत्तयः
शान्तधोरमूढास्ता एवाविशिष्टा अभिष्ठा वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः ।

साकष्यमित्यत्र सशब्द एकपर्यायः । एतदुक्तं भवति—जपाकुशुमस्कदिकयोरिव
बुद्धिपुरुषयोः संनिधानादभेदमहे बुद्धेर्वृत्तीः पुरुषे समारोप्य शान्तोऽस्मि बुद्धि-
तोऽस्मि मूढोऽस्मात्प्रपञ्चस्पति । यथा मालिने वृणतले प्रातिबिम्बितं मुखं मालिन-

२० मारोप्य शोचन्त्यात्मानं मालिनोऽस्माति । यद्यपि पुरुषसमारोपोपि शब्दादेर्विज्ञान-
बुद्धिर्वृत्तिर्यद्यपि च प्राकृतत्वेनाधिभूतयानुभाष्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमा-
पादयन्पुरुषश्चेतिरेवानुभव इवावभासते । तथा चायमावेपमंशोऽप्यात्मा विपर्य-
यवानिवाभोक्तापि भोक्तेय विवेकस्यातिरहितोपि तत्ताहित इव विवेकस्यात्मा
प्रकाशते । एतच्च चित्तेत्यतिसंक्रमायास्तदाकारापचौ स्वबुद्धिसंवेदनम् (४।२२)

२५ इत्यत्र सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः (३।२५) इत्यत्र चोपपा-
दयिष्यते । एतच्च मतान्तराणि सिद्धमित्याह—तथा चेति । पञ्चाशिसाचार्यस्य
सूत्रं 'एकमेव दर्शनं स्यातिरेव दर्शनम्' इति । ननु कथमेकं दर्शनं यावता
बुद्धेः शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया जडत्वेनानु-
भाष्या दर्शनं ततोऽन्यत्पुरुषस्य चैतन्यमनुभवो दर्शनमित्यत आह—क्यातिरेव

३० दर्शनमिति । उदयव्ययधर्मिणी वृत्ति स्याति लौकिकीमभिप्रेत्येतदुक्तम्—

1. B. F. read अवति for भवन्ती.

5. B. F. om. चिन्तमयसत्त्वान्. सामिभः.

8. K. om. ज्ञा.

स्त्वान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिनः । तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादिः संबन्धो हेतुः ॥ ४ ॥

ताः पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य--

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लृष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

- ५ एकमेवेति । चैतन्यं तु पुरुषस्य स्वभावो न न्याते । तनु न लोकमत्यक्षमो-
चरोपि त्वायमानुमानबोध इत्यर्थः । तद्वत्त्वेन व्युत्थानावस्थार्था मूलकारणम-
विषां दर्शयता तद्वेतुकः संयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोपि सूचित इति ।
तमुपपाद्यमाह--चित्तं स्वं भवति पुरुषस्य स्वामिन इति संबन्धः । ननु
चित्तमनितमुपकारं भजमानो हि चेतनश्चिनस्येशिता । न चास्य तज्जनितोप-
१० कारसंबन्धसंभवस्तदनुपकार्यत्वानन्तसंयोगतदुपकारभागित्वे परिणामवसत्त्वादि-
त्यत आह--अयस्त्वान्तमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेनेति । न
पुरुषसंयुक्तं चित्तमपि तु तत्संनिहितम् । संनिधिश्च पुरुषस्य न पेशतः कालतो
वा तदसंयोगात्किं तु योग्यतालक्षणः । अस्ति च पुरुषस्य भोक्तृशक्तिचित्तस्य
भोग्यशक्तिः । तदुक्तम्--दृश्यत्वेनेति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेने-
५ त्वर्थः । भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारा वृत्तिश्चिनस्य धर्मस्तथापि चित्तचैतन्य-
योरभेदसमारोपावृत्तिसाक्य्यान्पुरुषस्येत्युक्तम् । तस्माच्चिनेनासंयोगेपि तज्ज-
नितोपकारभागिता च पुरुषस्यापरिणामिता चेति सिद्धम् । ननु स्वस्वामिसं-
बन्धो भोगहेतुश्चिदानिमित्तोऽविद्या तु किमिति चेत् । न तज्जनितिमित्रं कार्यमुत्प-
पते । यथाहुः--

स्वप्नादिवद्विषयाः प्रवृत्तिस्तस्य क्लृष्टा ।

इति शास्त्रमुपसंहारव्याजेनोद्धरति--तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे शान्तपोरूपा-
कारचित्तवृत्त्युपभोगेनाप्यविधानिमित्तत्वाद्नादिः संयोगो हेतुश्चिद्यावासनयोश्च
संतानो बीजादुरसंतागवदनादिरिति भावः ॥ ४ ॥

- स्यादेतत्पुरुषो हि शक्य उपदिश्यते । न च वृत्तिनिरासो वृत्ताभिर्ब्रह्मायशक्यः ।
५ न च सहस्रेणापि पुरुषामुपैरलमिमाः कश्चित्परिमणयितुम् । असंख्याताश्च कथं
निरोद्धव्या इत्याशङ्क्य तासामिदनास्वरूपमतिपादनपरं सूत्रमवतारयति--ताः
पुनर्निरोद्धव्या बहुत्वे सति चित्तस्य--वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लृष्टाक्लिष्टाः ।
वृत्तिरूपोऽवयव्येकस्तस्य प्रमाणादवयवत्वाः पञ्च । ततस्तदवयवत्वा पञ्चतयी पञ्चा-
वयवा वृत्तिर्भवति । ताश्च वृत्तयश्चैवमेवावृत्तिर्भेदाद्वृत्तय इति बहुवचनमुप-

4. B. reads क्लृष्टाः for क्लृष्ट.

17. K. om. च after भागिता.

क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचये क्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः । स्यातिविषया
गुणाधिकारविरोधिन्त्योक्लिष्टाः । क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः । त्रि

पञ्चम् । एतदुक्तं भवति—चैत्रो वा मैत्रो वाभ्यो वा कथित्सर्वेषामेव तेषां
वृत्तयः पञ्चतस्य एव नाधिका इति । चित्तस्येति चैकवचनं जात्याभिप्रायम् ।

- १ चित्तानामिति तु द्रष्टव्यम् । तासामवान्तरविशेषमनुष्ठानोपयोगिनं दर्शयति—
क्लिष्टाक्लिष्टा इति । अक्लिष्टा उपादाय क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ता अपि परं वैरा-
ग्येणेति । अस्य व्याख्यानं—क्लेशहेतुका इति । क्लेशा अस्मितादयो हेतवः
प्रवृत्तिकारणं यासां वृत्तीनां तास्तथोक्ताः । यद्वा पुरुषार्थप्रधानस्य रजस्तमो-
मयीनां हि वृत्तीनां क्लेशकारणत्वेन क्लेशायैव प्रवृत्तिः । क्लेशाः क्लिष्टं तदासाम-
१० स्तीति क्लिष्टा इति । नत एव क्लेशोपाज्जनाथमवृत्तां प्रवृत्तिरत एव कर्माशयप्रच-
येक्षेत्रीभूताः । प्रमाणादिना सत्त्वयं प्रतिपत्तार्थमवसाय तत्र भर्ता द्विष्टो वा
कर्माशयमाचिनोतीति भवन्ति धर्माधर्मप्रचयप्रसवभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति ।

- अक्लिष्टा व्याचष्टे—स्यातिविषया इति । विधृतरजस्तमसं वृद्धिमात्रस्य
प्रशान्तवादिनः प्रज्ञाप्रसादः स्यातिस्तथा विषयिण्या तद्विषयं सत्त्वपुरुषविवेक-
१५ सुफलदायति । तेन सत्त्वपुरुषविवेकविषया यतोत एव गुणाधिकारविरोधिन्त्यः ।
कार्यारम्भणं हि गुणानामधिकारे विवेकस्यातिार्यवमानं च तद्विहितं चागताधि-
काराणां गुणानामधिकारं विरुन्धन्तीति । अतस्ता अक्लिष्टाः प्रमाणप्रभृतयो
वृत्तयः । स्यादेतद्दीतरागजन्मादर्शनात्किञ्च वृत्तय एव सर्वे प्राणभूतः । न च
क्लिष्टवृत्तिप्रवाहे भवितुमर्हन्त्यक्लिष्टा वृत्तयः । न चामृतां भावेपि कार्यकारिता ।
२० विरोधिमाध्यपातित्वात् । तस्मान्निष्ठानामाक्लिष्टाभिरनिर्गेषस्तासां च वैराग्येण परे-
णेति मनोरथमाश्रित्यत आह—क्लिष्टप्रवाहेति । आगमात्तुमानाचार्यो-
पदेशपरिशीलनलब्धजन्मनी अभ्यासवैराग्ये क्लिष्टच्छिद्रमन्तरा तत्र पतिताः
स्वयमाक्लिष्टा एव यद्यपि क्लिष्टप्रवाहपतिताः । न तत्तु शालयामे किरातशतसं-
२५ कर्णो प्रतिवसन्नापि बाह्यणः किरातो भवति । अक्लिष्टाच्छिद्रोऽप्येति निदर्शनम् ।
३५ क्लिष्टान्तरवर्तितया च क्लिष्टाभिरनभिभूता अक्लिष्टाः । संस्कारपरिपाकक्रमेण

1-2. B. P. read विरोधगुणाधिकारिण्यः for विषया गुणाधिकारविरोधिन्त्यः.

2. P. reads पुण्यफलपुत्राः । क्लिष्टच्छिद्रोऽप्यक्लिष्टा भवन्ति पुण्याकर्षणपा-
त्यफलपुत्राः । अक्लिष्टच्छिद्रं तु क्लिष्टाः पुण्यात्यपाककर्षणफलपुत्राः for
क्लिष्टच्छिद्रोऽप्यक्लिष्टा भवन्ति । अक्लिष्टच्छिद्रं तु क्लिष्टाः.

10. K. N. read प्रचये for १५चय.

11. L. reads प्रतिपत्ता for प्रतिपत्ता.

15. L. reads एषद् for एव.

23. N. P. read शाल for शत.

द्रेष्टव्यव्यङ्गिहा भवन्ति । अव्यङ्गिह्यव्यङ्गिद्रेषु ङ्गिहा इति । तथाजातीयकाः संस्कारा वृत्तिभिरेव क्रियन्ते संस्कारेभ्य वृत्तय इति । एवं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिरामावर्तते । तदेवंभूतं चित्तमवसिताधिकारमात्मकत्वेन व्यवतिष्ठते प्रलयं वा गच्छतीति । ताः ङ्गिहाव्यङ्गिहाभ्य पञ्चभा वृत्तयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रमाणविपर्ययादिकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

इन्द्रियप्रणादिक्रिया चित्तस्य बाह्यवस्तुपरमाप्तद्विषया सामान्य-

ङ्गिहा एव तावदभिभवन्तीत्याह—तथाजातीयका इति । आङ्गिहाभिप्रायि-
भिरङ्गिहाः संस्कारा इत्यर्थः । तदिदं वृत्तिसंस्कारचक्रमनिरामावर्तते, आ-
निरोधसमाधेः । तदेवंभूतं चित्तं निरोधावस्थं संस्कारशेषं भूत्वात्मकत्वेनाद-
तिष्ठत इत्यापाततः प्रलयं वा गच्छतीति परमार्थतः पिण्डाकृत्य द्वावर्धमाह-
ता इति । पञ्चधेत्यर्थकचनमात्रं न तु शब्दशुनिव्याख्यानम् । तययः प्रकरे-
ऽस्मरणात् ॥ ५ ॥

१. ताः स्वसंज्ञानिरुद्धिभिति - प्रमाणविपर्ययादिकल्पनिद्रास्मृतयः । निर्देशे
यथावचनं विपर्ययः । चार्थे द्वेष्टः समाम इतरतरयोगे । यथानित्याभुचिदुत्ताना-
त्मसु नित्यशुचिसुमात्मस्वार्तातविषया (यौ. सू. २५९) इत्युक्तेषु न दिक्मोहा-
लातचकादिविभ्रमा व्युद्भस्यन्त एवमिहापि प्रमाणापविधानेपि दृष्टान्तरसम्भाव-
शङ्का न व्युद्भस्येतेति ताविरासाय वक्तव्यं पञ्चतम्य इति । एतावत् एव वृत्तयो
नापराः सन्तीति दर्शितं भवति ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजन्सामान्यलक्षणमाह—प्रत्यक्षानुमानागमाः प्र-
माणानि । अर्थाधगततत्त्वबोधः पौरुषेयो व्यवहारहेतुः प्रमा । तत्करणं प्रमा-
णम् । विभागवचनं च न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । तत्र संकलप्रमाणमूल-
त्वावधमतः वक्ष्यते लक्षयति—इन्द्रियेति । अर्थस्येति समारापितत्वं निवेधति ।
२. ताद्विषयेति बाह्यमोक्षरतया ज्ञानाकारमोक्षरत्वं निवारयति । चित्तवर्तिनी ज्ञा-
नाकारस्य बाह्यव्यवसंबन्धं दर्शयति—बाह्यवस्तुपरमाप्तद्विषया । व्यवहितस्य
तदपराम हेतुमाह—इन्द्रियप्रणादिक्रियेति । सामान्यमात्रमर्थ इत्येके । विशेष
एवेत्यन्ये । सामान्यविशेषतद्विन्यसे वादिनः प्रतिपन्नाः । तच्चिन्मायाह—सा-

विशेषात्मनोर्वस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् ।
फलमविशिष्टः पीरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः । अतिसंवेदी पुरुष इत्युपरि-
ष्टावुपपादयिष्यामः ।

अनुमेयस्य तुल्यजातीयेष्वनुवृत्तो मिश्रजातीयेभ्यो व्यावृत्तः
^५ संबन्धो यस्तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानम् । यथा
 देशान्तरप्राप्तेर्गतिमप्यनुत्तराकं वैश्वत्, विन्ध्यध्याप्राप्तेरगतिः ।^६ जातेन

ग्राम्यविशेषात्मन इति । न तद्वत्ता किं तु तादृक्त्वमर्थस्य । एतच्चैकान्तान-
न्त्युपगम इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते । अनुमानागमविषयात्वात्त्यक्षविषयं व्यवच्छि-
नानि--विशेषावधारणप्रधानेति । यद्यपि सामान्यमपि प्रत्यक्षे प्रतिपासते

१० तयापि विशेषं प्रत्युपसर्जनीभूतमित्यर्थः । एतच्च साक्षात्कारोपलक्षणपरम् । तथा च विवेकस्यातिरिचलक्षिता भवति । कलविपतिपत्तिं निराकरोति—फलं पौलये-यक्षिणवृत्तिबोध इति । ननु पुरुषवर्ती बोधः कथं चित्तगताया इत्येते कलम् । न हि तद्विगोचरव्यापारेण वस्तुना पलायो छिदा कियत इत्यत आह—अधि-शिष्ट इति । न हि पुरुषवर्तो बोधो जन्म्यते । अपि तु चैतन्यमेव बुद्धिभूतार्था-

१५ कारणा तदाकारतामाश्रयमानं फलम् । तच्च तथाभूतं बुद्धेरविशिष्टं बुद्धस्यात्मकं, श्रुतिश्च बुद्धस्यात्मिकेति सामानाधिकरण्याद्युक्तः प्रमाणफलभाव इत्यर्थः । एतद्विषयावधिष्याम इत्याह--प्रतिस्तेवेदीति ।

प्रत्यक्षानन्तरं प्रवृत्त्यादिलिङ्गकप्रवृत्तुष्वनुमानमभवत्संबन्धदर्शनसमुत्पत्तमा-
गमस्थानुमानजन्मादनुमितस्य चागमेनावधारूपानाशङ्कमात्मानुमानं लक्षयति-

अनुमेयस्येति । जिज्ञासितधर्मविशिष्टो धर्मनुमेयस्तस्य तुल्यजातीयाः साध्य-
धर्मसामान्येन समानार्थाः सपक्षास्तेष्वनुबृत्त इत्यनेन विरुद्धत्वमसाधारणत्वं च
साधनधर्मस्य निराकरोति । भिन्नजातीया असपक्षास्ते च सपक्षादन्ये तद्विरु-
द्धास्तदभावाच्च तेष्वो व्यावृत्तस्तदनेन साधारणानैकान्तिकत्वमप्यकरोति । संय-
ध्यत इति संबन्धो भिन्नश्च । अनेन पक्षधर्मता दूरायभासिद्धता निवारयति । तद्विषया

५ तन्निबन्धना । विन् बन्धने (धा. पा. ५) इत्यस्याद्विषयपदच्युत्पत्तेः । सामान्या-
वधारणेति प्रत्यक्षविषयाद्वान्वितमिति । संबन्धसंवेदनाधीनजमनुमानं विशेष-
ेषु संबन्धग्रहणाभावेन सामान्यमेव सुकरसंबन्धग्रहं गोचरयतीति । उदाहरण-
माह -- यथेति । यो हेत्वर्थः । विन्योगतिर्यतस्तस्मान्स्यामाभिरतो गतिनिवृत्तौ
प्राप्तेर्निवृत्तेर्देशान्तरप्राप्तेर्गतिमबन्धनकारकं चैव वादिति सिद्धम् । आगमस्य वृत्ते-
र्लक्षणमाह -- आप्तेनेति । तच्च दर्शनकाकण्यकरणपाटवाभिसंबन्ध आभिस्तया

3. O. G. read before publication.

6. G. K. road अग्रमि: for अग्रमि:

27. K. N. त्रैलोक्य महामुखी

28. H. reads "and" for "not".

दृष्टानुमितो वार्थः परत्र स्वबोधसंक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते । शब्दात्तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः । यस्याध्वेयार्थो वक्ता न दृष्टानुमितार्थः स आगमः ब्रूयते । मूलवकटि तु दृष्टानुमितार्थं निर्दिष्टवः स्याद् ॥ ७ ॥

५ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपपतिष्ठम् ॥ ८ ॥

स कस्माच्च प्रमाणम् । यतः प्रमाथेन बाध्यते । श्रुतार्थविषयत्वा-

सह वर्तत इत्यासस्तेन दृष्टानुमितो वार्थः । श्रुतस्य पृथगनुपादानं तस्य दृष्टानुमितमूलत्वेन ताभ्यामेव चरितार्थत्वात् । आभक्तिवर्तिज्ञानसंशयस्य ज्ञानस्य श्रोतुष्वेव समुत्पादः स्वबोधसंक्रान्तिस्तस्यै, अर्थ उपदिश्यते श्रोतुहिताहितयामि-
५ परिहारीपायतया वक्तव्यते । शेषं श्रुतम् । यस्यागमस्याध्वेयार्थो वक्ता, यथा यान्येव दश दाहिमानि तानि बह्वृणा पविष्यन्तीति, न दृष्टानुमितार्थो यथा चैतत् बन्धेन स्वर्गकाम इति स आगमः ब्रूयते । नन्वेवं मन्वादीनामभ्यागमः ब्रूयेत । न हि तेपि दृष्टानुमितार्थाः । यथाहुः--

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

१५ स सर्वोभिरितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सा ॥

इत्यत आह--मूलवकटि स्थिति । मूलवक्ता हि तत्रैवरो दृष्टानुमितार्थं इत्यर्थः ॥ ७ ॥

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपपतिष्ठम् । विपर्यय इति लक्षणनिर्देशः । मिथ्या-

ज्ञानमित्यादि लक्षणम् । यज्ज्ञानपतिभासरूपं तद्रूपपतिष्ठमेवातद्रूपपतिष्ठम् ।

२० यथा श्माद्धमोजीति । अतः संशयोपि, संगृहीतः । एतावतीस्तु विरोधः--तत्र ज्ञानाद-
वैवापतिष्ठितता द्विचन्द्रावेस्तु बाधज्ञानेन । नन्वेवं विकल्पापि तद्रूपपतिष्ठानादि-
चारतो विपर्ययः पसन्त्येतेत्यत आह--मिथ्याज्ञानमिति । अनेन हि सर्वज-
नीनानुभवसिद्धो बाध उक्तः । स चास्ति विपर्यये न तु विकल्पे । तेन व्यवहा-
रात् । पण्डितरूपाणामेव तु विचारयतो तत्र बाधमुद्धेरति । बाधयति--न

१५ कस्माच्च प्रमाणम् । नोन्नेणोपजातविरोधिना ज्ञानेन पूर्वं बाधनीयमपि तु
पूर्वमेव प्रथममुपजातितानुपजातविरोधिना पण्डिति भावः । परिहृयते--यतः
प्रमाथेनेति । यत्र हि पूर्वविज्ञा परोत्पनिस्तवैवम् । इह तु स्वकाग्यादन्वयानुपपन्नं
ज्ञाने जायेते । तेनोत्तरस्य पूर्वमनुपपद्योदयमनासादयतस्तदपचाधायैवाद्यो न
तु पूर्वस्योत्तरावाधत्वा । तस्य तदानीमपसकः । अस्मादनुपजातविरोधिना बाध्य-

प्रमाणस्य । तत्र प्रमाणेन बाधनमप्रमाणस्य दृष्टम् । तद्यथा द्विचन्द्रदर्श-
नं सद्रूपयेणैकचन्द्रदर्शनेन बाध्यत इति ।

सैवं पञ्चपर्वा भवन्त्यविद्या, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः
क्लेशा इति । एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोन्धता-
१ मिश्र इति । एते चित्तमलप्रखण्डेनाभिघास्यन्ते ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

स न प्रमाणोपायोही । न विपर्ययोपायोही । वस्तुशून्यत्वेपि
शब्दज्ञानमाहात्म्यानिबन्धनो व्यवहारो दृश्यते । तद्यथा चैतन्यं पुरुषस्य

त्वे हेतुरूपजातविरोधिता च बाधकत्वे । तस्मादुत्तार्यविषयत्वात्प्रमाणेनाप्रमाणस्य
१० बाधनं सिद्धम् । उदाहरणमाह—तत्र प्रमाणेनेति ।

अस्य कृत्तितत्वं ज्ञानाय दर्शयति— सैवं पञ्चेति । अविद्यासामान्यमवि-
द्यास्मितादिषु पञ्चसु पर्वस्वित्यर्थः । अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वहस्वनात्म-
स्वात्मबुद्धिरविद्या ततः । एवं योगिनामहस्वणिमादिष्वैश्वर्यमभेदः शुभेयोबु-
द्धिरविधी मोहः पूर्वस्माज्जघन्यः । स चास्मितोन्पते । तथा योगेनाशविषमै-
१५ श्वर्यमुपादाय सिद्धो भूत्वा दृष्टानुभविकाभ्याम्बादीन्दृश विषयान्मोक्ष इत्येव-
मात्मिका प्रतिपत्तिर्महामोहो रागः । एवमेतेनैवाभिर्संधिना प्रवर्तमानस्य केनाचि-
त्प्रतिबद्धत्वादिगमादीनामनुत्पत्तौ ताश्चिबन्धनस्य दृष्टानुभविकविषयोपभोगस्या-
सिद्धेः प्रतिबन्धकारिणः क्रोधः स तामिस्रास्यो द्वेषः । एवमणिमादिगुणसंपत्तौ
दृष्टानुभविकविषयप्रत्युपस्थाने च कल्पान्ते सर्वमेतच्च दृश्यतीति यस्मासः सो-
२० भिनिवेशोन्धतामिश्रः । तदुक्तम्—

भेदस्तमसोद्यविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोष्टादशधा तथा भवन्त्यन्धतामिश्रः ॥ (सं. का. ४९) इति ॥ ८ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । ननु शब्दज्ञानानुपाती चेदाम-
प्रमाणान्तर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा विपर्ययः स्यादित्यत आह
२५ —स नेति । न प्रमाणविपर्ययान्तर्गतः । कस्माद्यतो वस्तुशून्यत्वेपीति प्रमा-
णान्तर्गतिं निषेधति । शब्दज्ञानमाहात्म्यानिबन्धन इति विपर्ययान्तर्गतम् ।
एतदुक्तं भवति—काचिद्भेदे भेदमारोपयति कचित्सुनभिज्ञानामभेदम् । ततो
भेदस्याभेदस्य च वस्तुनोभावात्तदाभासो विकल्पो न प्रमाणं नापि विपर्ययो
व्यवहाराविज्ञेयादिति । शास्त्रसिद्धमुदाहरणमाह—तद्यथेति । किं विशेष्यं

स्वरूपमिति । यदा विततिरेव पुरुषस्तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते । भवति च व्यपदेशो वृत्तिः । यथा चैत्रस्य गौरिति । तथा प्रति-
 पिद्धधस्तु धर्मो निष्क्रियः पुरुषः, तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति ।
 गतिनिवृत्तौ धात्वर्थमात्रं गम्यते । तथानुत्पत्तिधर्मो पुरुष इति उत्पत्ति-
 १० धर्मस्याभावमात्रमवगम्यते न पुरुषान्वयी धर्मः । तस्माद्विकल्पितः स
 धर्मस्तेन चास्ति व्यवहार इति ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

- केन व्यपदिश्यते विशेष्यते नाभेदं विशेष्यविशेषणभावो न हि गत्वा गौर्विशेष्यते ।
 किं तु भिन्नैव चैत्रेण । तादेदमाह-भवति च व्यपदेशो वृत्तिः । व्यपदेशो व्यप-
 १० देश्ययोर्भावो व्यपदेशः । विशेषणविशेष्यभाव इति यावत् । तस्मिन्निर्वाक्यस्य
 यथा चैत्रस्य गौरिति । शास्त्रीयमेवोदाहरणान्तर्गतामुचिनोति-तथेति । प्रति-
 पिद्धो वस्तुनः पृथिव्यादर्थमः परिस्पन्दो यस्य स तथोक्तः । कांसौ निष्क्रियः पुरुषः ।
 न त्वलु सामर्थ्यायै राक्षान्तश्चावो नाम कश्चिदस्ति वस्तुधर्मो येन पुरुषो विशेष्येत-
 त्थर्थः । कचित्पाठः प्रतिपिद्धा वस्तुधर्म इति । तस्यार्थः-प्रतिपेधध्यामाः प्रतिपिद्धाः ।
 ११ न वस्तुधर्माणो तज्जाप्यता भावाभावयोरसंबन्धादथ च तथा प्रतीतिरिति ।
 लौकिकमुदाहरणमाह--तिष्ठति बाण इति । यथा हि पचति भिननीत्यथ
 पूर्वापरीभूतः कर्मक्षणमत्रैव एककलावर्तिष्ठः प्रतीयत एवं तिष्ठतीत्यत्रापि ।
 पूर्वापरीभावमेवाह--स्थास्यति स्थित इति । ननु भवतु पाकवत्पूर्वापरीभूतया-
 वस्थानाकियया बाणादिभया बाणस्य व्यपदेश इत्यत आह--गतिनिवृत्तौ
 २० धात्वर्थमात्रं गम्यते । गतिनिवृत्तिरेव तावन्नल्पिता तस्या अपि भावरूपत्वं
 तत्रापि पूर्वापरीभाव इत्यहो कल्पनापरमेत्यर्थः । अभावः कल्पितो भाव इव
 चानुगत इव च सर्वपुरुषेषु गम्यते न पुनः पुरुषव्यातिरेको धर्मः कश्चिदिदु-
 दाहरणान्तरमाह--तथानुत्पत्तिधर्मोति । प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्या न विक-
 ल्पवृत्तेरिति वादिनो बहवः प्रतिपेदिरे । तत्प्रतिबोधनायोदाहरणमप्यत्र इति

* १५ मन्तव्यम् ॥ ९ ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा । अधिकृतं हि वृत्तिपदमनुवादकम् ।
 प्रमाणविपर्ययादिकल्पस्मृतीनां वृत्तित्वं प्रति परीक्षकाणामविप्रतिपत्तेः । अतस्तद-
 नूपते विशेषविधानाय । निद्रायास्तु वृत्तित्वे परीक्षकाणामस्ति विप्रतिपत्तिरिति
 वृत्तित्वं विधेयम् । न च प्रकृतमनुवादकं विधानाय कल्पत इति पुनर्विधमहम् ।

सा च संप्रबोधे प्रत्यक्षमर्शात्प्रत्ययविशेषः । कथम् । सुखमहमस्वा-
प्सम् । प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति । दुःखमहमस्वाप्सं
स्त्यानं मे मनो भ्रमत्यनवस्थितम् । नाहं मूढोहमस्वाप्सम् । गुरुणि
मे गात्राणि । क्लान्तं मे चित्तम् । अलसं मुपितमिव तिष्ठतीति । स
१ कत्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यक्षमर्शो न स्यादसति प्रत्ययानुभवे । तदाश्रिताः
स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः । तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा । सा च
समाधावितरप्रत्ययवधिरोद्धव्येति ॥ १० ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

- आप्रत्यक्षप्रवृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं बुद्धिसत्त्वाच्छादकं तमस्तदेवा-
१५ लम्बनं विषयो यस्याः सा तथोक्ता इति निर्दिष्टा । बुद्धिसत्त्वे हि विगुणे यदा
सत्त्वरजसी अभिभूय समस्तकारणावरकमाविरासि तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकार-
परिणामाभावादनुभूततमोमयीं बुद्धिमवबुध्यमानः पुरुषः सुषुप्तोन्तःसंज्ञ इत्युच्यते ।
कस्मात्पुनर्निरुद्धैकैवन्मयोरिव वृत्त्यभाव एव न निद्रेत्यत आह—सा च संप्र-
बोधे प्रत्यक्षमर्शात्सोपपत्तिकास्मरणात्प्रत्ययविशेषः । कथमयदा हि सत्त्वस-
२५ चिचं तम आविरासि तदेदृशः प्रत्यक्षमर्शः सुषोत्थितस्य भवति सुखमहमस्वाप्सं
प्रसन्नं मे मनः प्रज्ञां मे विशारदीकरोति स्वच्छीकरोतीति । यदा तु रजःसाचिचं
तम आविरासि तदेदृशः प्रत्यक्षमर्शः इत्याह—दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानमक-
र्मण्यं मे मनः कस्माद्यतो भ्रमत्यनवस्थितम् । नितान्ताभिभूतरजःसत्त्वे तमःस-
मुत्थासे स्वापे प्रबुद्धस्य प्रत्यक्षमर्शमाह—नाहं मूढोहमस्वाप्सं गुरुणि मे
३० गात्राणि क्लान्तं मे चित्तमलसं मुपितमिव तिष्ठतीति । साध्यव्यतिरेके
हेतुव्यतिरेकमाह—स कत्वयमिति । प्रबुद्धस्य । प्रबुद्धमात्रस्य बोधकाले ।
प्रत्ययानुभवे । वृत्त्यभावकारणानुभवे । तदाश्रिताः बोधजन्याः । तद्विषयाः ।
वृत्त्यभावकारणविषया इत्यर्थः । ननु प्रमाणादयो श्रुत्यानधिप्राधिकरणा नि-
रुध्यन्तां समाधिपतिपक्षत्वात् । निद्रायास्त्वेकाग्रचित्तुन्मयायाः कथं समाधिपति-
२५ पक्षेत्यत आह—सा च समाधाविति । एकाग्रतुन्मयापि तामसत्त्वेन निद्रा
सनीजनिर्बाजिसमाधिपतिपक्षेति सापि नितोद्धव्येत्यर्थः ॥ १० ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः । प्रमाणाधिभिरनुभूते विषये योसंप्रमोषो-
स्तथैव सा स्मृतिः । संस्कारमात्रजस्य हि ज्ञानस्य संस्कारकारणानुभवावभासितो
विषय आत्मीयस्तदधिकविषयपरिग्रहस्तु संप्रमोषः स्तेयम् । कस्मात्सादृश्यात् ।
३० पुत्र स्तेये (पा. पा. ९) इत्यस्मात्प्रमोषपदस्युत्पत्तेः । एतदुक्तं भवति—सर्वे
प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वाऽधिगतमयान्ति । स्मृतिः पुनर्न

किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्विद्विषयस्येति । प्राक्षोपरक्तः प्रत्ययो प्राक्षप्रहणोभयाकारनिर्मासस्तज्जातयिर्क संस्कारमारभते । स संस्कारः स्वय्यञ्जकाञ्जनस्तदाकारामेव प्राक्षप्रहणोभयात्मिका स्मृतिं जनयति ।

५ तत्र प्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः । प्राक्ष्याकारपूर्वा स्मृतिः । सा च ह्ययी-भावितस्मर्तव्या चाभाषितस्मर्तव्या च । स्वप्ने भाषितस्मर्तव्या । जाग्रत्समये त्वभाषितस्मर्तव्येति । सर्वाक्षीताः स्मृतयः प्रमाणविपर्य-

पूर्वानुभवमर्यादामतिक्रामति । तद्विषया तद्व्यतिषया वा न तु तदधिकविषया । तोयं दृश्यन्तराद्विशेषः स्मृतेरिति । विमुञ्चति — किं प्रत्ययस्येति । प्राक्षप्रवण-
८ त्वाद्नुभवस्य स्वानुभवभावात्तज्जाः संस्कारो प्राक्षमेव स्मरयतीति प्रतिभाति । अनुभवमात्रजनितत्वाच्चानुभवमेव वेति । विमुञ्च्योपपन्नित उभयस्मरणमवधारय-
ति—प्राक्षप्रवणतया प्राक्षोपरक्तः । परमार्थतस्तु प्राक्षप्रहणे एवोभयं तयोराका-
रं स्वत्वं निर्भासयति प्रकाशयति । स्वय्यञ्जकं कारणमजनमाकारो यस्य स तथोक्तः । स्वकारणाकार इत्यर्थः । स्वकारणाकारव्यञ्जकमुद्धीधकं तेनाञ्जनं
५ फलाग्निमुत्तीकरणं यस्येति वेत्यर्थः ।

ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिस्मरणयोः सादृश्यं कस्तर्हि भेद इत्यत आह—
—तत्र प्रहणेति । प्रहणमुपादानम् । न च ह्ययीतस्योपादानस्योपादानं संभव-
ति । तदनेनाभिगतबोधनं बुद्धिरित्युक्तम् । प्रहणाकारो प्रहणरूपं पूर्वं प्रधानं
यस्याः सा तथोक्ता । विकल्पितभाषमभेदेऽपि गुणप्रधानभाव इति । प्राक्ष्याकार-
१० पूर्वं प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता । इदमेव च प्राक्ष्याकारस्य प्राक्षस्य पूर्वत्वं यद्दृ-
श्यन्तराविषयकितत्वमर्थस्य । तदनेन दृश्यन्तरविषयकितमोक्षरा स्मृतिरित्युक्तं
भवति । तोयमसंप्रमोच इति । नन्वास्ति स्मृतेरपि संप्रमोचः । दर्शयति किं विनादे-
रतीतस्य देशकालान्तरानुभूतस्याननुभूतचरदेशकालान्तरसंबन्धं स्वम इत्यत
आह—सा च ह्ययीति । भाषितः कल्पितः स्मर्तव्यो यथा सा तथोक्ता । अभा-
५ वितोऽकल्पितः परमार्थिक इति यावत् । नेयं स्मृतिरपि तु विपर्ययस्तत्तत्प्रमाणोपपन्न-
त्वात् । स्मृत्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता । प्रमाणाभासमिव प्रमाणमिति भावः ।
कस्मात्तु नरन्ते स्मृतेरुपन्यास इत्यत आह—सर्वाक्षीताः स्मृतय इति । अनुभवः
शान्तिः । शान्तिपूर्वा रुचिः स्मृतिस्ततः स्मृतीनामुपजनन इत्यर्थः । ननु ये पुरुषे
क्षिप्यन्ति ते निरोद्धव्याः प्रेक्षावता । प्रेक्षाश्च तथा । न च दृश्यः । तत्किमर्थ-

5. P. reads आकारापूर्वा for आकाग्रपूर्वा after ब्रह्म and प्राक्ष.

14-15. K. om. स्वकारणाकार, N. P. om. स्वकारणा = वेत्यर्थः.

28. K. L. read संव्ययः for संव्ययः.

29. K. N. read क्षिप्यन्ति for क्षिप्यन्ति.

यधिकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात्मभवन्ति । सर्वाक्षिता वृत्तयः सुख-
दुःखमोहान्मिकाः । सुखदुःखमोहाश्च द्वेषेषु व्याख्येयाः । सुखानुशयी
रागः । दुःखानुशयी द्वेषः । मोहः पुनरविद्येति । यताः सर्वा वृत्तयो
निरोद्धव्याः । आत्मा निरोधे संप्रज्ञातो वा समाधिर्मेवत्यसंप्रज्ञातो
५ वेति ॥ ११ ॥

अथासां निरोधे क उपाय इति--

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

चित्तनदी नाभोभयतोवाहिनी या वहति कल्याणाय वहति पापाय
च । या तु कैवल्यप्राप्ताया विवेकविषयनिष्ठा सा कल्याणवहा ।
१० संसारप्राप्ताया विवेकविषयनिष्ठा पापवहा । तत्र वैराग्येण विषयस्त्रोतः
बिलीकियते । विवेकवर्षानाभ्यासेन विवेकस्त्रोत उज्जाटयत इत्युभया-
धीनचित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १२ ॥

तत्र स्थितौ यत्नोभ्यासः ॥ १३ ॥

चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः । तदर्थः श्रयत्नो
१५ धीर्यमुत्साहः । तत्संप्रियाद्विषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः ॥ १३ ॥

मासां निरोध इत्यत आह--सर्वाक्षिता इति । सुखम् ॥ ११ ॥

निरोधोपायं वृच्छति--अथेति । सुषेणोत्तरमाह--अभ्यासवैराग्याभ्यां
तन्निरोधः । अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधे जनयितव्येवान्तर्गम्यापारभेदेन समुच्चयो
न तु विकल्प इत्याह--चित्तनदीति । याभ्याः प्रयत्नः । निष्ठा गम्भीरता ।

१० अगाधतेति यावत् ॥ १२ ॥

तत्राभ्यासस्य स्वरूपप्रयोजनाभ्यां लक्षणमाह--तत्र स्थितौ यत्नोभ्यासः ।
तत्राचष्टे--चित्तस्यावृत्तिकस्य राजसतायसवृत्तिराहितस्य प्रशान्तवाहिता वि-
मलता सात्त्विकशुनिवाहितैकाग्रता स्थितिः । तदर्थ इति । स्थितावाति निमि-
त्तसप्तमी स्यात्प्राता । यथा "चर्मणि क्रीपिनं इन्ति" इति । प्रयत्नमेव पर्यायाभ्यां

१५ विशदयति--धीर्यमुत्साह इति । तत्प्रेच्छायोगितामाह--तत्संप्रियाद्वि-
षयया । तदिति रिपतिं परासुराति । प्रयत्नस्य विषयमाह--तत्साधनेति ।
स्थितिसाधनान्वन्तरङ्गचक्षुराणि यमनियमादीनि । साधनगोचरः कर्तव्यापारो
न फलगोचर इति ॥ १३ ॥

11. E. reads कल्याणस्त्रोतः for निवेकस्त्रोतः.

12. G. reads न तु for निव.

25. E. N. read योगिताम् for योगिताम्.

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो
दृढभूमिः ॥ १४ ॥

दीर्घकालासेवितो निरन्तरासेवितः सत्कारासेवितः । तपसा ब्रह्म-
चर्येण विद्याया भज्यया च संपादितः सत्काराव्याप्तदृढभूमिरभवति । व्युत्था-
५ नसंस्कारेण द्वाविस्वेधानमिभूतविषय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

दृष्टानुभविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा
वैराग्यम् ॥ १५ ॥

स्त्रियोर्ध्वं पानमैभ्यर्थमिति दृष्टविषये विरक्तस्य स्वर्गविषयप्रकृति-
लयत्वमाप्तावानुभविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगोपि
१० चित्तस्य विषयद्वयोर्दर्शितः प्रसंख्यानबलावनाभोगात्मिका हेयोपादेय-

ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिना परिपन्थिना प्रतिबद्धाभ्यासः कथं स्थित्यै
कल्पत इत्यत आह—स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ।
मोक्षमभ्यासो विशेषणव्यवर्तकः सन्दृष्टव्यस्यो न सद्रता व्युत्थानसंस्कारनि-
भूतस्मृतिरूपविषयो भवति । यदि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासं कन्वोपरमेयताः कम्प-
१५ परिचासेनाभिभूयेत । तस्माच्चोपरन्तव्यमिति भावः ॥ १४ ॥

वैराग्यमाह—दृष्टानुभविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ।
चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह—स्त्रिय इति । ऐभ्यर्थमाधित्यम् ।
अनुभवो वेदस्ततोपिगता आनुभविकाः स्वर्गादयः । तत्रापि वैतृष्ण्यमाह—
स्वर्गोति । दृढद्रष्टा विदेहाः कण्ठेषु लीनास्तेषां भावो वैराग्यम् । अन्ये तु
२० प्रकृतिमेवात्मानमभिमन्यमानाः प्रकृत्युपासकाः प्रकृता साधिकारायामेव
लीनास्तेषां भावः प्रकृतिलयत्वं तन्मात्रविषये, आनुभविकविषये वितृष्णस्य ।
आनुभविकविषये वितृष्णो हि स्वर्गादिशाधिनिषये वितृष्ण उच्यते । ननु यदि
वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यं इन्ता विषयाशान्नावपि तदस्तीति वैराग्यं स्यादित्यत आह—
दिव्यादिव्येति । न वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यमपि न दिव्यादिव्यविषयसंप्रयोगोपि
२५ चित्तस्यानाभोगात्मिका । तमेव स्पष्टयति—हेयोपादेयशून्या । आमङ्गलपर-
हितोपशानुद्धिर्वशीकारमंज्ञा । कुतः पुनरिषधिन्यत्राह—प्रसंख्यानबलाविति ।
तावत्रपरितीता विषयाणां दोषस्तत्परिभावनया तत्साक्षात्कारः प्रसंख्यान
तद्वत्तादित्यर्थः । यतमानसंज्ञा, व्यतिरेकसंज्ञा, गङ्गेन्द्रियमंज्ञा, वशीकारसंज्ञा
चेति चतस्रः संज्ञा इत्यामयिनः । रामादयः सन्तु कृपायाश्चिनवर्तिनस्तैरिन्द्रियाणि
३० यथास्वं विषयेषु प्रवर्तन्ते, तन्मा प्रवर्तिषतेन्द्रियाणि तत्राद्विषयेष्विति तत्परि-

शून्या वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥

तत्परं पुरुषस्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

दृष्टानुभूतिविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तच्छु-
द्धिप्रविशेकाभ्यापितबुद्धिर्गुणेष्वो व्यकाभ्यकधर्मकेभ्यो विरक्त इति ।

५ तद्वयं वैराग्यम् । तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम् । यस्योदये

पाचनाधारम्भः प्रयत्नः सा यतमानसंज्ञा । तद्वारम्भे सति केचित्कषायाः
पक्वाः पच्यन्ते पश्यन्ते च केचित् । तत्र पश्यमाणेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणा-

वधारणं व्यतिरेकसंज्ञा । इन्द्रियपवर्तनासमर्थतया पक्वानामौत्सुक्यमात्रेण म-
नासि व्यवस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञा । औत्सुक्यमानस्यापि निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दिव्या-

१० दिव्यविषयेषुपेक्षाबुद्धिः संज्ञात्रयात्परा वशीकारसंज्ञा । एतयैव च पूर्वासां
चर्तितार्थत्वात् ताः प्रथमुक्ता इति सर्वमवज्ञातम् ॥ १५ ॥

अपरं वैराग्यमुक्त्वा परमाह—तत्परं पुरुषस्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् । अपर-
वैराग्यस्य परं वैराग्यं प्रति कारणत्वम् । तत्र च द्वारमादर्शयति—दृष्टानुभू-

१५ तिकविषयदोषदर्शी विरक्त इति । अनेनापरं वैराग्यं दर्शितम् । पुरुषदर्शना-
भ्यासाद्विषयानुमानाचार्योपदेशसमाधिगतस्य पुरुषस्य दर्शनं तस्याभ्यासः सौम-

गुण्येन निषेवणं तस्मान्नस्य दर्शनस्य शुद्धी रजस्तमःपरिहाण्या सत्त्वैकतानता
तथा यो गुणपुरुषयोः प्रकर्षेण विवेकेः पुरुषः शुद्धो नन्तस्तद्विपरीता गुणा इति

तेनाभ्यापिता बुद्धिरस्य योगिनः स तथोक्तः । तद्वेन धर्ममेवास्वः समाधि-
रुक्तः । स तथाभूतां योगी गुणेभ्यो व्यकाभ्यकधर्मकेभ्यः सर्वथा विरक्तः सत्त्व-

२० पुरुषान्यताख्यातावपि गुणात्मिकायां यावद्विरक्त इति । ततस्माद्वयं वैराग्यम् ।
पूर्वं हि वैराग्यं सत्त्वसमुद्रेकविधूतमासि रजःकणकल्लसंपृक्के चिनसत्त्वे ।

तत्र तौष्टिकानामपि समानम् । ते हि तेनैव प्रकृतिलया बभूवुः । यथोक्तम्—
वैराग्यात्मकतिलय इति । तत्र तयोर्दोषोर्मध्ये यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम् ।

मात्रप्रज्ञेन निर्विषयतां सूचयति । तदेव हि तादृशं चिनसत्त्वं रजोलेशमले-

२५ नाभ्यपरासुष्टमस्याभयोत एव ज्ञानप्रसाद इत्युच्यते । चिनसत्त्वं हि प्रसाद-
स्वभावमपि रजस्तमःसंपर्कान्मलिनतामनुभवति । वैराग्याभ्यासविमलवारि-

धाराधौतसमस्तरजस्तमोमलं त्वतिप्रसन्नं ज्ञानप्रसादमात्रपरिशेषं भवति ।
तस्य गुणानुपदेयत्वाय दर्शयति—यस्योदये अन्युपहितस्यातिः । त्या-

तिविशेषे सति वर्तमानस्यातिमानिह्यर्थः । प्रापणीयं कैवल्यं प्राप्तम् । यथा

1. B, F, om. वैराग्यम्.

2. G. reads क्लम for परम्.

3. K, L. read सति योगी अधिर. एवं.

प्रत्युदितव्यातिरेकं सन्वते-प्राप्तं प्रापणीयं, क्षीणाः क्षेतव्याः क्षेष्टाः, छिन्नः निःशुप्या भवसंक्रमः, यस्याविच्छेदाज्जनित्वा क्षियते मृत्वा च जायत इति । ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराम्यम् । एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यमिति ॥ १६ ॥

अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथमुच्यते संप्रज्ञातः समाधिरिति—

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

वितर्कचित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः । सूक्ष्मो विचारः ।

वक्ष्यति—जीवमेव विद्यान्मुक्तो भवति । संस्कारमात्रस्य चिच्छमूलस्य मिद्वत्त्वादिति भावः । कुतः प्राप्ते, यतः—क्षीणाः क्षेतव्याः क्षेष्टा अभियादयः सत्तासनाः । नन्वस्ति धर्माधर्मसमूहो भवस्य जन्ममरणप्रबन्धस्य संक्रमः प्राणिनाम् । तन्कुतः कैवल्यमित्यत आह—छिन्न इति । छिन्नानि निःसंधीनि पर्वाणि यस्य स तथोक्तः । धर्माधर्मसमूहस्य समूहिनः पर्वाणि तानि छिन्नानि । न हि जातु जन्तुर्मरणजन्मप्रबन्धेन न्यरुपते । सोऽयं भवसंक्रमः क्षेशस्ये छिन्नः । यथा वक्ष्यति—‘क्षेशमूलः कर्माशयः’ (यो. सू. २।१२) ‘सति मूले तद्विपाकाः, (यो. सू. २।१३) इति । ननु प्रसंस्थानपरिणामं धर्ममेषं च निरोधमन्तरा किं तदस्ति यज्ज्ञानमसादमात्रमित्यत आह—ज्ञानस्यैवेति । धर्ममेषमेव एव परं वैराम्यं नान्यत् । यथा वक्ष्यति—‘प्रसंस्थानेप्यकुर्मादस्य सर्वथा विविक्तरूपान्तेर्धर्ममेषः समाधिः’ (यो. सू. ४।२५) । ‘तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्या-ज्ज्ञेयमरूपम्’ (यो. सू. ४।३१) इति च । तस्मादेतस्य हि नान्तरीयकमविनाभाविकैव वक्ष्यामिति ॥ १६ ॥

उपायमार्धधाय संप्रकाशेपेयकधनाय पृच्छति—अथोपायद्वयेनेति वितर्क-विचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः । संप्रज्ञातपूर्वकत्वात्संप्रज्ञातस्य प्रथमं संप्रज्ञातोपवर्णनम् । संप्रज्ञातसामान्यं वितर्कविचारानन्दास्मितानां कृतिः । स्वस्वरूपैरनुगमात्प्रतिपन्नव्यम् । वितर्कं विवृणोति—चित्तस्येति । स्वरूपसाक्षात्-रवती यज्ञाऽऽभोगः । स च स्थूलविषयन्वात्स्थूलः । यथा हि प्राथमिको धानुष्कः स्थूलमेव लक्ष्यं विध्यत्यथ सूक्ष्ममेव प्राथमिकं योर्गी स्थूलमेव प्राथमीयकं चतुर्भुजादि ध्वयं साक्षान्करान्त्वथ सूक्ष्ममिति । एवं चित्तस्यालम्बने सूक्ष्म आभोगः स्थूलकारणभूतसूक्ष्मपञ्चतन्मात्रादिज्ञानादिप्रतिपन्नो विचारः । तदेव

आत्मन्दो ह्यदः । एकात्मिका संविदस्मिता । तत्र प्रथमश्चतुष्टयातुगतः समाधिः सवितर्कः । द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः । तृतीयो विचारविकलः सानन्दः । चतुर्थस्तद्विकलोऽस्मितामात्र इति । सर्व एते

५ अथासंप्रज्ञातः समाधिः किमुपायः किंस्वभाव इति—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधश्चित्तस्य समाधिर प्रज्ञातः । नस्य परं वैराग्यमुपायः । सालम्बनो ह

- प्राशयिष्य दर्शयित्वा प्रवृत्तिविषयं दर्शयति—आनन्द इति । इन्द्रिये स्थूला-
 १० लम्बने चित्तस्याऽभोगो ह्यद आनन्दः । मकाराशीलतया तल्लु सम्बन्धानाद-
 र्हेकारादिन्द्रियाण्युत्पन्नानि । तत्र च सुप्तमिति ताम्यपि सुप्तानीति तस्मिन्नाभोगो
 ह्यद इति । प्रतीतृविषयं संप्रज्ञातमाह—एकात्मिका संविदिति । अस्मिता-
 प्रभवानीन्द्रियाणि । तैर्नामस्मिता सूक्ष्म रूपम् । सा चात्मना प्रतीता सह
 बुद्धिरैकात्मिका संविद् । तस्यां च प्रतीतुरन्तर्भावोऽवति प्रतीतृविषयः संप्रज्ञात
 १५ इति । चतुर्णामपरमस्यवान्तरविशेषमाह—तत्र प्रथम इति । कार्यकारणानु-
 प्रविष्टं न कारणं कार्येण । तदयं स्थूल आभोगः स्थूलसूक्ष्मेन्द्रियास्मिताकारणच-
 तुष्टयानुगतो भवति । उपरे तु सिद्धेयकारणकाक्षिह्येयकत्वा भवन्ति । असं-
 प्रज्ञाताग्निनि—सर्व एत इति ॥ १७ ॥

कममागमसंप्रज्ञातमवतारयितुं पृच्छति—अथेति । विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः

- २० संस्कारशेषोऽन्यः । पूर्वपदेनोपायकथनमुत्तराभ्यां च स्वतन्त्रकथनम् । मध्यमे पदे
 विवृणोति—सर्ववृत्तीति । प्रथमे पदे व्याचष्ट—तस्य परमिति । विरामो
 वृत्तीनामभावस्तस्य प्रत्ययः कारणं तस्याभ्यासस्तदनुष्ठानं पीनःपुन्यं तद्वच्च पूर्व
 यस्य स तथोक्तः । अथापरं वैराग्य निरोधकारणं कस्माच्च भवतीत्यत आह—
 सालम्बनो हीति । कार्यसत्त्वं कारणं युज्यते न विरूपम् । विरूपं चापरं
 २५ वैराग्यं सालम्बनं निरालम्बनसमाधिना कार्येण । तस्माच्चिरालम्बनादेव ज्ञान-
 प्रसादमाधानस्योत्पत्तिर्मुक्ता । धर्ममेवसमाधिर्गन्धि निशान्तविगलितरजस्तमो
 मलाद्बुद्धिसन्त्वाद्बुधनातस्ताद्विषयातिक्रमेण प्रवर्तमानानन्तो विषयावच्छर्षी
 समस्तविषयपरित्यागाच्च स्वरूपमतिष्ठः सच्चिरालम्बनः संस्कारमावशेषस्य नि-

2. D. reads विषयः; E. reads निलयः for स्थूलः.

3. J. K. read वा after इत्यतः.

7. H. F. read आत्मस्मितां संविदस्मितामिति नित्यं तत्र यद्वाभ्यासप्रथमः कारण-
 कारणानुगतः स एव ३८वाः after संस्कारशेषः.

9. K. reads स्थूलं for स्थूल.

10. K. N. read तद्विषयः for तद्विषय.

कल्पत इति विग्रहप्रत्ययो निर्वस्तुक आलम्बनीकियते । स चार्थशून्यः । तदभ्यासपूर्वकं हि चित्तं निरालम्बनप्रभावप्राप्तमिव भवतीत्येव निर्बीजः समाधिरसंप्रज्ञातः ॥ १८ ॥

स कत्वर्थं द्विविधः—उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च । तयोपाय-
प्रत्ययो योगिनां भवति ।

• भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः । ते हि स्वसंस्कारमाधोपयोगेन

रालम्बनस्य समाधेः कारणमुपपद्यते साहचर्यादिति । आलम्बनीकरणमाश्रयण-
भावप्राप्तमिव वृत्तिरूपकार्याकरणाभिबीजो निरालम्बनः । अथ वा बीजं क्षेत्र-
कर्माशयास्ते निष्कान्ता यस्मान्न तथा ॥ १८ ॥

निरोधसमाधेरवान्तरभेदं हानोपादानादभादर्शयति—स कत्वर्थं निरोध-
समाधिर्द्विविधः—उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च । उपायो वक्ष्यमाणः भङ्गादिः
प्रत्ययः कारणं यस्य निरोधसमाधेः स तथोक्तः । भवन्ति जायन्तेत्यर्थं जन्तव
इति भवोऽपि वा, भूतेन्द्रियेषु वा विकारेषु प्रकृतिषु नाश्रयकमद्वयकारणभूत-
मविश्वनात्मस्वात्मस्थान्तिस्तौष्टिकानां वैराग्यसंपन्नानाम् । स कत्वर्थं भवः प्रत्ययः
कारणं यस्य निरोधसमाधेः स भवप्रत्ययः । तत्र तयोर्मध्य उपायप्रत्ययो योगिनां
मोक्ष्यमाणानां भवति । विशेषविधानेन शेषस्य मुमुक्षुसंबन्धं निषेधति । केन
तर्हि भवप्रत्यय इत्यत्र सूत्रेणोच्यमाणः—भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ।
विदेहाश्च प्रकृतिलयाश्च तेषामित्यर्थः । तत्राचदे—विदेहानां देवानां
भवप्रत्ययः । भूतेन्द्रियाणामभ्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वा-
सनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमिन्द्रियेषु भूतेषु वा लीनाः संस्कार-
माश्रयशेषमनसः वादौशिकशरीरगतिरा विदेहाः । ते हि स्वसंस्कारमाधोपयोगेन
चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः शश्वन्तो विदेहाः । अश्वनित्यं च कैवल्येन
साहच्यं, साधिकारसंस्कारशेषता च ब्रह्मस्य । संस्कारमाधोपभोगेनेति कचि-
त्पाठः । तस्यार्थः—संस्कारमाश्रमेऽपभोगो यस्य न तु चित्तवृत्तिरित्यर्थः ।
प्राप्तावधयः स्वसंस्कारविषाकं तथाजार्तावकमतिवाहयन्त्यतिक्रामन्ति पुनरपि
• संसारे विशान्ति । तथा च बाहुमोक्षम्—

“इहा मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णाः” इति ।

1. D. reads सर्वावशुन्यः; E. reads । सर्वावशुन्येः for स चार्थशून्यः.

2. E. reads जन्तवश्च; G. reads अजन्तवश्च for जन्तवः.

7. B, E. read विदेहप्रकृतिलयानि च सर्वप्रकारणमात्रा भवप्रत्ययः समाधि-
संप्रज्ञातः before विदेहानाम्.

7. B, E. read उपपद्यते for उपपद्यते.

14. L. reads सः for इति.

चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवन्तः स्वसंस्कारविषाक्तं तथाजातीयकम्
 तिषाहयन्ति । तथा प्रकृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलिने कैवल्य-
 पदमिवानुभवन्ति, यावच्च पुनरावर्ततेधिकारवशाच्चित्तमिति ॥ १९ ॥

अञ्चावीर्यस्फुतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

५ उपायप्रत्ययो योगिनां भवति । अञ्चा चेत्तसः संप्रसादः । सा हि
 जननीव कल्याणी योगिनिं पाति । तस्य हि अङ्घ्र्यान्तस्य विवेकार्थिनी

तथा प्रकृतिलयाश्चाभ्यक्तमहद्द्वैकारपञ्चतन्वाच्चेष्टन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्ना-
 स्तदुपासनया तद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमन्यकादीना-
 मन्यतमे लीनाः । साधिकारेऽचरितार्थे । एवं हि चरितार्थं चेतः स्थापयि-
 ५ विवेकस्थापितमपि जनयेदन्वितसन्वपुरुषान्यतराख्यातेस्तु चेतसोऽचरितार्-
 थस्यासि साधिकारोति । साधिकारे चेतसि प्रकृतिलिने कैवल्यपद-
 मिवानुभवन्ति, यावच्च पुनरावर्ततेधिकारवशाच्चित्तमिति । प्रकृति-
 साम्यमुपगतमप्यवधिं प्राप्य पुनरपि प्रादुर्भवति ततो विविच्यते । यथा वर्णा-
 तिषाते शुभाभमुपगतो मणूकदेहः पुनरग्नोद्वारिधारावसेकान्मणूकदेहपानम-
 १५ नुभवतीति । तथा च वायुशोकम्—

“सहस्रं त्वाभिमानिकाः ।

बौद्धा दरा सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ॥

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यध्वकचिन्तकाः ।

पुरुषं निर्गुणं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ॥” इति ।

२० तदस्य पुनर्भवमातिद्वेष्टुतया देयत्वं सिद्ध्य ॥ १९ ॥

योगिनां तु समाधेरुपायक्रममाह—अञ्चावीर्यस्फुतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक
 इतरेषाम् । नन्विन्द्रियादिचिन्तका अपि अञ्चावन्त एवेत्यत आह—अञ्चा
 चेतसः संप्रसादः । स चागमानुमानाचार्योपदेशसमाधिगततत्त्वाविषयो
 भवति हि चेतसः संप्रसादोभिरुचिरतीच्छा अञ्चा चेन्द्रियादिभ्यान्वाभिमानि-
 २५ नामभिरुचिरसंप्रसादो हि स व्यामोहमूलत्वादित्यर्थः । कुतोसःवेव अद्वैत्यत
 आह—सा हि जननीव कल्याणी योगिनिं पाति विमार्गपातजन्मनोनर्थात् ।
 सोऽभिच्छाविशेष इयमाणाविषयं प्रयत्नं प्रवृत्त इत्याह—तस्य हि अङ्घ्रा-

2. B. F. road तेषामनेदे विदेहकैवल्यमिति editor अतिषाहयन्ति.

3. B. F. road तेषामनेदे प्रकृतिलयैकान्य editor चित्तम्.

24. L. roads अभिवचिनीच्छा for अभिरुचिरतीच्छा.

वीर्यमुपजायते । समुपजातवीर्यस्य स्मृतिरूपनिष्ठत्वं । स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते । समाहितचित्तस्य प्रज्ञाविशेष उपपद्यते । येन यथार्थं वस्तु ज्ञानानि । तदभ्यासात्तद्विषयाच्च वैराग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवति ॥ २० ॥

- ५ ते खलु नच योगिनां मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति । नचथा—
मृदुपायो मध्योपायोधिमात्रोपाय इति । तत्र मृदुपात्यश्विविधः—मृदु-
संवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति । तथा मध्योपायस्तथाधिमात्रो-
पाय इति । तथाधिमात्रोपायानां—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

- १० समाधिलामः समाधिफलं च भवतीति ॥ ११ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः ॥ २२ ॥

मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोधिमात्रतीव्र इति । ततोपि विशेषः । तद्विशो-

नस्य । तस्य विवरणं—विशेषकारिणो वीर्यमुपजायते । स्मृतिर्ध्यानम् । प्रज्ञा-
कुलमविक्षिप्तम् । समाधीयते योगादसमाधिमुक्तं भवति । यमनियमादिना-

- १५ श्वादीयकसमाधुपम्वामेन च यमनियमाद्योपि सूचिताः । तदेवमभिलयोगादसं-
नस्य संप्रज्ञातो जायत इत्याह—समाहितचित्तस्येति । प्रज्ञाया विशेकः
यत्कर्ष उपजायते । संप्रज्ञातपूर्वमसंप्रज्ञातोत्पादमाह—तदभ्यासात्तत्रैव तत्तन्मि-
श्रातो तद्विषयाच्च वैराग्यादसंप्रज्ञातः समाधिर्भवति । स हि कैवल्य-
हेतुः । सत्त्वगुरुत्वान्यतास्यातिपूर्वो हि निरोधश्चिन्तमसिलकार्यकरणेन चरितार्थ-
२० मधिकारादवसादयति ॥ २० ॥

- ननु भङ्गादपथेद्योमोषावास्तादिसंवेगव्यतिरेकेण समाधितत्कलं स्याताम् ।
इत्येते तु कस्यचित्सिद्धिः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिद्विषयेण सिद्धिः कस्यचिद्वि-
रुद्धेण कस्यचिद्विषयमित्यत आह—ते खलु नच योगिनो भवन्ति । उपाया
भङ्गादपो मृदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादहवशादेव तां तथोक्ताः । संवेगो
१५ वैराग्यं तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनाहवशादेवेति तेषु यादृशां
सेवीयसी सिद्धिस्तान्दर्शयति द्विविण—तीव्रसंवेगानामासन्न इति सूचय ।
शेषं भाष्यम् । समाधेः संप्रज्ञातस्य कलमसंप्रज्ञातस्तस्यापि कैवल्यम् ॥ २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः । निगदभ्यास्यातेन भाष्येन

३. K. L. read तद्विषयात् for तद्विषयाद्.

४. B. F. read त्रिविधमप्यतत्त्वमात्रावात्म्यकत्वात् after भवन्ति.

२३-६. L. reads वातुं केनीयसी सिद्धिस्तान् for वातुं केनीयसी
सिद्धिस्तान्.

पातञ्जलसूत्ररस्त्रीमात्रसंविगस्याभिमात्रोपायस्य समाधिहान्ता
समाधिकलं चेति ॥ २२ ॥

किमेतस्मादेवासन्नतरः सनाधिर्भवति । अथास्य हाने भव-
त्यन्योपि कश्चिदुपायो न वेति—

५ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

प्रणिधानाद्भक्तिकिरोपादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यान-
मात्रेण । तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतरः समाधिहान्ताः समा-
धिकलं च भवतीति ॥ २३ ॥

अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोऽयमीश्वरो न मेति ।

१० क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

अविद्यादयः क्लेशाः । कुशलाकुशलानि कर्माणि । तत्फलं विपाकः ।

व्याख्यातमिति ॥ २२ ॥

सुखान्तरं पातयितुं विवृणोति—किमेतस्मादेवेति । न वारान्वः संशयनि-
वर्तकः । ईश्वरप्रणिधानाद्वा । व्याचष्टे—प्रणिधानाद्भक्तिकिरोपादान्मानसा-

१५ द्वाधिकारकायिकाद्वावर्जितोऽभिमुखीकृतस्तमनुगृह्णाति । अभिध्यानमनागता-
र्थेष्ट्या—इदमस्याभिमतमस्त्विति । तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण । शेषं
सुगमम् ॥ २३ ॥

ननु चेतनाचेतनाभ्यामेव श्रुदं नाम्येन विश्वम् । ईश्वरभेदचेतनस्ताई प्रधानम् ।
प्रधानविकाराणामपि प्रधानमव्यपातात् । तथा च न तस्यावर्जनम् । अचेतनत्वात् ।

२० अथ चेतनस्तथापि चितिशक्तेरौदासीन्यादसंसारितया चास्मिताविविरहान्कुत
आवर्जनं कुतश्चाभिध्यानमित्याशयवानाह—अथ प्रधानमेति । अथ सूत्रेणोच-
याह—क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः । अविद्यादयः
क्लेशाः । क्लेशवन्ति सत्त्वमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखमहारेणेति । कुशलाकुशला-
नात् धर्माधर्माः । तेषां च कर्मजत्वादुपचारात्कर्मत्वम् । विपाको जात्याद्युभौघाः ।

1. O. G. K. read पुरुणीकसंविगस्यासन्नतरः सन्ध्यावर्तव्यासन्नतर-
स्तस्यावधिमात्रसंविगस्याभिमात्रोपायस्याव्यक्ततमः for आसन्नतर-
स्त्रीमात्रसंविगस्याभिमात्रोपायस्य.

2. B. F. read अयमयोमात्रकः सर्वविषयवृद्धत्वात्तयोपमत्पचासंयज्ञातः
समाधिः = यमनयोपायवृद्धत्वात् ad hoc चेति ।

3. K. reads आसन्नतमः for आसन्नतः.

25. K. N. read क्लेशानि for क्लेशवन्ति.

तदनुगुणा वासना आशयाः । ते च मनसि वर्तमानाः पुरुषे व्यपदिश्यन्ते । स हि तत्फलस्य भोक्तेति । यथा जयः पराजयो वा योद्धुः वर्तमानः स्वामिनि व्यपदिश्यते । यो ज्ञानेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः ।

५ . कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः कैवलिनः । ते हि त्रीणि बन्धनानि चित्त्वा कैवल्यं प्राप्ताः । ईश्वरस्य च तत्संबन्धो न भूतो न भावी । यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य । यथा वा प्रकृतिस्त्रीनस्योत्तरा बन्धकोटिः संभाव्यते नैवमीश्वरस्य । स तु सर्वैष मुक्तः सर्वेश्वर इति ।

१० विषाकानुगुणा वासनास्ताभिनभूमावाशेरत इत्याशयाः । न हि करभजातिनिर्दत्तकं कर्म प्राग्भवीयकरभभोगभावेतां भावनां न यावदभिष्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते । तस्माद्भवति करभजान्यनुभवजन्या भावना करभविषाकानुगुणेति । नन्वमी ज्ञेशादयो बुद्धिधर्मा न कथंचिदपि पुरुषं परामृशन्ति । तस्मान्पुरुषमहणादेव तदपरामर्शसिद्धेः कर्तुं ज्ञेशकर्मेत्यादिभ्येत

१५ आह—ते च मनसि वर्तमानाः सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते । कस्मात्, स हि तत्फलस्य भोक्ता चेतयितेति । तस्मान्पुरुषस्यादीश्वरस्यापि तत्संबन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह—यो ज्ञानेन बुद्धिस्थेनानि पुरुषमावसाधारणेन भोगेनापरामृष्टः स पुरुषविशेष ईश्वरः । विशिष्यत इति विशेषः । पुरुषान्तराद्यवच्छिद्यते ।

१० विशेषपदस्य व्यावर्त्यं दर्शयितुकामः पारिचोदनापूर्वं परिहरति—कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति । प्रकृतिलयानां प्राकृतो बन्धः । वैकारिको बन्धो विदेहनाह । बुद्धिणादिवन्धो दिव्यादिव्यविषयभोगभावात् । तान्पयूनि त्रीणि बन्धनानि । ननुतिभावनासंस्कृतमनसो हि बुद्धयानानन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्ना इति तेषां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते, तेनोत्तरकोटिविधानमात्रम् । इह तु पूर्वापरकोटिनिषेध इति । संक्षिप्य विशेषं दर्शयति—स तु सर्वैष मुक्तः सर्वेश्वर इति । ज्ञानक्रियाशक्तिसंपदैश्वर्यम् ।

योसौ प्रकृतसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शास्वतिक उत्कर्षः स किं सानिमित्त आहोस्विजिनिमित्त इति । तस्य शास्त्रं निमित्तम् ।

- अत्र पृच्छति—योसाविति । ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्याः संभवत इति रजस्तमोरद्वितविशुद्धचित्तसत्त्वाभये वक्तव्ये । न चेश्वरस्य सदा ५ मुक्तस्याविषयमभवचित्तसत्त्वसमुत्कर्षेण सह स्वस्वामिभावः संबन्धः संबन्धीत्यत उक्तं—प्रकृतसत्त्वोपादानादिति । नेश्वरस्य रूपाजनस्येवाविद्यानिबन्धनाधिपसत्त्वेन स्वस्वामिभावः । किं तु तापत्रयवर्तीतान्येत्यभावमहागंगाज्जन्तुनूद्धरिष्यामि ज्ञानधर्मोपदेशेन । न च ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसंपन्नमन्तेरेण तदुपदेशः । न चैवमपहतरजस्तमोमलविशुद्धसत्त्वोपादानं चित्तेत्यालोच्य सत्त्व-
- १० प्रकर्षमुपादने भगवानपरामुहोप्यविषया । अविद्याभिमानौ चाविद्यायास्तत्त्वमविद्यान्भवति न पुनरविद्यामविद्यात्वेन सेवमानः । न खलु शैलूषो रामत्वमारोप्य तास्ताभेदा दर्शयिन्भ्रान्तो भवति । तदिदमाहार्यमस्य रूपं न तान्विकमिति । स्यादेतत् । उद्दिधीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षा, अस्या अपि प्राकृतत्वात् । तथा चान्योन्यसंभय इत्यत उक्तं—शास्वतिक इति । न-
- १५ वेदेतदेवं यदीदमप्रमता सर्गस्य भवेत् । अनादौ तु सर्गसंहारप्रवन्धे सर्गान्तरसमुत्पन्नसंजिहीर्षाविधिसमये पूर्णे मया सत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवाऽगत्संहार । तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासित प्रधानसाम्यमुपगतमपि परिपूर्णं महामलयावधौ प्रणिधानवासनावशान्तधैवेश्वरचित्तसत्त्वभावेन परिणते । यथा चैवः स्वः वातरेयोत्थातव्यं मयेति प्रणिधाय सुप्तस्तदैवोचिष्ठति
- २० प्रणिधानसंस्कारात् । तस्मादनादिवादीश्वरप्रणिधानसत्त्वोपादानयोः शास्वतिकत्वेन नान्योन्यसंभयः । न चेश्वरस्य चित्तसत्त्वं महामलयेपि न प्रकृतिसाम्यमुपैतीति बोध्यम् । यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तन्वाधानिकं नापि चितिशक्तिरज्ञत्वादित्यर्थान्तरमयामाणिकमापयेत् । तच्चायुक्तम् । प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावात् । सोयमीदृश ईश्वरस्य शास्वतिक उत्कर्षः । स किं सानि-
- ५ मितः सममाणक आहोस्विजिनिमित्तो निष्प्रमाणक इति । उच्यते—तस्य शास्त्रं निमित्तम् । मुक्तिस्मुतीतिहामपराणानि शास्त्रम् ।

8. N. O. P. read प्रयवः for प्रयव.

7. L. reads- महार्णवर्षाज्जन्तान् for महार्णवाज्जन्तुन्.

10. L. reads- विद्याभिमानौ for अविद्याभिमानौ.

13. O. P. read सर्गान्तरात् for सर्गान्तर.

17. N. O. P. om. चित्त.

18. L. reads चित्तम् for चित्त.

शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम् । प्रकृतसत्त्वनिमित्तम् ।

एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरेतादिः संबन्धः । एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति । तत्र तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तम् । न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशय्यते । यदे-

चोदयति—शास्त्रं पुनः किंनिमित्तम् । अत्यक्षानुमानपूर्व हि शास्त्रम् । न चेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे कस्याचित्प्रत्यक्षमनुमानं वास्त । न चेश्वरप्रत्यक्षमभवं शास्त्रमिति युक्तम् । कल्पयित्वापि ह्ययं नृयादात्तैश्वर्यप्रकाशनायेति भावः । पारिवर्गत-प्रकृतसत्त्वनिमित्तम् । अयमभिसंधिः—मन्त्राद्युर्वेदेषु तादृकीश्वरगर्णीतिषु प्रकृतिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिध्याग्राह्याण्यं मिद्धम् । न चोदधिभेदानां तत्संयोगविशेषाणां च मन्त्राणां च तत्तद्वर्णविधायां बुद्धिं महत्त्वेनापि पुरुषाद्युपैल्लोके-कप्रमाणव्यवहारी शक्तः कर्तुमन्वयध्यातुंर्कः । न चागमादन्वयध्यातिरिक्ती ताभ्यां चागमस्तत्संतानयोरनादिन्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तम् । महाप्रलये तत्संतानयोर्बिच्छेदात् । न च तद्भावं प्रमाणाभावः । अभिष्यं प्रधानविकारे जगदिति हि प्रतिपादयिष्यते । महशर्पाग्णामस्य च विमहशर्पाग्णामता दृष्टा । यथा कीरिभुरसावेर्दधनुडादिरुपा । विमहशर्पाग्णामस्य पूर्वं महशर्पाग्णामता च दृष्टा । तदिह प्रधानेनापि महदहंकारादिरुपाविमहशर्पाग्णामेन मता भाव्यं कदाचित्सहशर्पाग्णामेनापि । महशर्पाग्णामध्वास्य साम्यावस्था । स च महाप्रलयः । तस्मान्मन्त्राद्युर्वेदप्रणयनानाद्यज्जगत्तः विमलितगजस्तमोमलत्वरणतया परितः प्रद्योतमानं बुद्धिमन्वमास्थयम् । तथा चाम्बुदयानि श्रेयसोपदेशपरोपि वेदशशिर्गेश्वरगर्णीतस्तद्वद्विषयप्रकर्षादेशं भवितुमर्हति । न च सत्त्वोत्कर्षे रजस्तमप्रभवी विभ्रमविप्रलम्बी संभवतः । तन्मिद्धं प्रकृतसत्त्वनिमित्तं शास्त्रमिति ।

स्यादेतत् । प्रकर्षकार्यतया प्रकर्षं बोधयच्छास्त्रं शेषवदनुमानं भवन्न न्यायमन्यत आह—एतयोरिति । न कार्यन्वेन बोधयन्त्यपि न्वनादिवार्यवाचकभावसंबन्धेन बोधयतीत्यर्थः । ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे प्रकर्षो वर्तते, शास्त्रमपि तद्वाचकत्वेन तत्र वर्तते इति । उपैमहर्गते—एतस्मादीश्वरबुद्धिसत्त्वप्रकर्षवाचकाच्छास्त्रादेतद्भवति आपते विषयेण विषयिणो लक्षणात्सदैवेश्वरः सदैव मुक्त इति । तद्वत् पुरुषान्तगम्यवच्छिद्येश्वरान्तगम्यपि व्यवच्छिन्ननि—तत्र नस्येति । अतिशयविनिर्मुक्तिमाह—न तावदिति । कृतः—यदेवेति ।

2. E. reads ईश्वरस्यै for ईश्वरसत्त्वे.

20. T. reads विमल after नदबुद्धि-

यातिशयि स्यात्तदेव तत्स्यात् । तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः । न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति । कस्मात्, द्वयोस्तुल्ययोरेकास्मिन्पक्षेपक्षमित्येव नवमिवमस्तु पुराणमिवमस्तिचत्येकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यम्यविधातादूनत्वं प्रसक्तम् । द्वयोश्च तुल्ययोर्द्वयपक्षकामितार्थमस्ति नोस्ति । अर्थस्य विरुद्धत्वात् । तस्माद्यस्य साम्यानिशैर्धर्षिनिर्मुक्तमैश्वर्यं स एवेश्वरः । स च पुरुषविशेष इति ॥ २४ ॥

किं च—

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियग्रहणमहं १० ब्रह्मिति सर्वज्ञबीजमेतद्विशर्धमानं यत्र निरतिशयं स सर्वज्ञः । अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य सातिशयत्वात्परिमाणवदिति ।

कस्मात्सर्वातिशयविनिर्मुक्तं तदैश्वर्यमित्यत आह—तस्माद्यथेति । अतिशयनिष्काममानानौपचारिकमैश्वर्यमित्यर्थः । साम्यविनिर्मुक्तिमाह—न च तत्समानमिति । प्राकाम्यमविज्ञतेच्छता । तद्विधातादूनत्वम् । अनूनत्वे वा द्वयोरपि प्राकाम्यविधातः कार्यानुत्पत्तेः । उत्पत्ती वा विरुद्धधर्मसमालिङ्गितमेकदा कार्यमुपलभ्येतेत्याशयानाह—द्वयोश्चेति । अधिकज्ञाभेदायत्वे वा प्रत्येकमीश्वरत्वे कृतमन्यैः । एकैवैशानायाः कृतत्वात् । संभ्रयकारित्वे वा न कश्चिदीश्वरः परिहृतः । नित्यैशानायोगिनां च पर्यायायोगात्कल्पनागौरवममङ्गत्वेति ब्रह्मण्यम् । तस्मान्नवमवशात् ॥ २४ ॥

२० एवमस्य क्रियाज्ञानशक्तौ शश्वं प्रमाणमभिधायं ज्ञानशक्तावनुमानं प्रमाणयति—किं च—तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् । व्याचष्टे—यदिदमिति । बुद्धिसन्वावरकतमोपगमप्रतारतम्येन यदिदमतीतानागतप्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं च समुच्चयेन च वर्तमानानामतीन्द्रियाणां ग्रहणं, तस्य विशेषणमहं ब्रह्मिति । सर्वज्ञबीजं कारणम् । कश्चित्किञ्चिदेवातीतादि गृह्णाति कश्चिद्बहु कश्चिद्बहुतरं कश्चिद्बहुतमिति प्रात्यापेक्षया ग्रहणस्याल्पत्वं बहुत्वं कृतम् । एतद्विवर्धमानं यद निष्कान्तमतिशयात्स सर्वज्ञ इति । तद्वर्धनं प्रमेयमात्रं कथितम् । अत्र प्रमाणयति—अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति । माध्यनिर्देशः । निरतिशयत्वं

9. B. P. road तस्युत्पन्नम् for प्रत्युत्पन्नम्.

11. P. roads परिणामितम् for परिमाणम्.

14. L. roads अनुत्पन्नम् for अनुत्पत्तेः.

15. N. roads अनुयतिः for अनुपत्तेः.

18. P. reads एव before एकदा, L. reads एवम् for एकदा.

यच्च काष्ठान्न तिर्धानस्य स सर्वज्ञः । स च पुरुषविशेष इति । सामा-
न्यमात्रोपसंहारे च कृतोपसङ्गमनुमानं न विशेषप्रतिपत्ती समर्थमिति ।
तस्य संज्ञादिविशेषप्रतिपादिरागमतः पर्यन्तेष्वपि । तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपि

- काष्ठा । यतः परमतिशयवत्त्वा नास्तीति । तेन नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम् ।
५ सातिशयवाक्यमिति हेतुः । यद्यत्सातिशयं तत्तत्सर्वं निराशिशयं, यथा कुबलामल-
कविन्देषु सातिशयं महत्त्वमात्मनि निगतिशयमिति व्यभिचरति—परिमाण-
वादिति । न च गरिमादिभिर्गुणैर्व्यभिचार इति साधितम् । न सत्त्ववयवगरिमा-
तिशयी गरिमावयविनः । किं न्वा परमाणुभ्य आन्वयवयविभ्यो वाक्यताः
केचन तेषां सर्वेषां प्रत्येकवर्तिनो गरिमाः समादृत्य गरिमा वर्धमानाभिमानः ।
१० ज्ञानं तु न प्रतिक्षेपं समाप्यत इत्येकादिवद्भिरपतया युक्तं सातिशयमिति न
व्यभिचारः । उपसंहारति—यच्च काष्ठेति ।

ननु सन्ति बहवस्तीर्थकरा बुद्धार्हतकपिलादिभूतयः । तत्कस्मात् एव सर्वज्ञा
न भवन्त्यस्मादनुमानादित्यत आह—सामान्येति । कुतस्तर्हि तद्विशेषप्रति-
पादिरित्यत आह—तत्संज्ञेति । बुद्धादिमर्ष, तन्मात्रमापासी न त्वात्मनः । सर्वप्रमाण-
१५ बाधितशक्तिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः । तेन
भूतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणाद्यगमत आगच्छन्ति बुद्धिमरौहन्ति अस्माद्-
भ्युदयन्तिः शेषसोपाया इत्याशयः । तस्मान् संज्ञादिविशेषप्रतिपत्तिः । संज्ञाविशेषः
शिवेश्वरादिः अन्त्यादिषु समिद्धः । आदिर्पदेन पञ्चज्ञतादशाभ्यपत्ते संयुक्तीति ।
यथाकं वायुपुराणे—

२१ " सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः पञ्चादुराज्ञानि यदेषां स्वभावात्" (वायुपु. १. २. ११)
तथा— " ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा भूतिः ।

अहृत्वमात्मसंशोधो ह्यधिहातृत्वमेव च ।

अभ्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शंकरे ॥" (वायुपु. १. ०. १५) इति ।

- २५ स्यादेतत्, नित्यतृप्तस्य भगवतो वैराग्यातिशयसंपन्नस्य स्वार्थं तृप्त्यासंपन्ना-
त्कारुणिकस्य च सुलोकतानजनसर्जनपरस्य दुःखचक्षुलजीवलोकजननानुपपन्ने-
रश्रयोजनस्य च प्रेक्षावतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कियमाशक्तिशालिनोऽपि न अगत्तिकवे-
त्यत आह—तस्यात्मानुग्रहाभावेऽपीति । भूतानां प्राणिनामनुग्रहः प्रयो-
जनम् । शब्दाद्युपभोगविवेककृत्यातिरूपकार्यकरणात्किञ्च नित्यं चित्तं निव-
२० र्तिते । ततः पुरुषः केवलज्ञो भवति । अतस्तत्त्वयोजनया काकणिको विवेककृता-

भूतानुग्रहः प्रयोजनम् । ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति । तथा चोक्तम्—आदिविज्ञाधिर्माणश्चिन्तमधिष्ठाव कारुण्याद्भगवान्परमार्थिसुरवे जिज्ञासमानाय नम्रं प्रोवाचेति ॥ २५ ॥

५ स एषः—

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

पूर्वं हि गुरुवः कालेनावच्छिद्यन्ते । यथावच्छेदार्थेन कालो नोपावर्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः । यथास्य सर्गस्यापी प्रकर्षणत्या सिद्धस्तथातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतज्यः ॥ २६ ॥

१० नृपार्थं कथयति । तेनाचरितार्थत्वाच्चित्तस्य जन्तुनीश्वरः पुण्यापुण्यसहायः सुखदुःखे भावयन्पि नाकारुणिकः । विदेकरूपाद्युपायकथनाय भूतानुग्रह इत्येव—ज्ञानधर्मोपदेशेनेति । ज्ञानं च धर्मश्च ज्ञानधर्मौ । तयोरुपदेशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लक्ष्यविदेकरूपातिपरिपाकान्कल्पप्रलये ब्रह्मणो दिनावसाने यत्र सत्त्वलोकवर्जं जगदस्तमेति । महाप्रलये सत्त्वलोकस्य ब्रह्मणोपि निधने

१५ संसारिणः स्वकारणगामिनोतस्तथा मरणदुःखभाजः । कल्पेषुप्रलक्षणमन्यदापि । स्वानितकर्मपाकदशेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्भूता भवन्ततिथर्यः । एतच्च करुणामयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशेन कापिला-नामपि सिद्धमित्याह—तथा चोक्तं पञ्चाशीत्याचार्येण—आदिविज्ञान्कपिल इति । आदिविज्ञानिति पञ्चाशीत्याचार्यवचनमादिमुक्तस्वसंतानादिगुरुविरचं न

२० त्वनादिमुक्तपरमगुरुविषयम् । आदिमुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वन्तु कपिलोऽस्माकमाद्येवेहान्मुक्तः स एव च गुरुरिति । कपिलस्यापि जायमानस्य महेभ्रतानु-ग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः श्रूयत इति । कपिलो नाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः । स्वयंभूस्तु हिरेण्यगर्भः । तस्यापि सांख्ययोगप्राप्तिर्विदे श्रूयत इति । स एवेभ्य आदिविज्ञान्कपिलो विष्णुर्न स्वयंभूरिति भावः । स्वयंभुवानां त्रीश्वर इति

२५ भावः ॥ २५ ॥

संप्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह—स एष इति । पातानिका—स एष इति । सूत्रम्—पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् । व्याचष्टे—पूर्वं हीति । कालस्तु शतवर्षादिवच्छेदार्थेनावच्छेदेन प्रयोजनेन नोपावर्तते न वर्तते । प्रकर्षस्य गतिः प्राप्तिः । प्रत्येतज्य आगमात् । तदनेन प्रवच्येन भगवा-

३० नीश्वरो दर्शितः ॥ २६ ॥

2. G. reads निर्माण; B. reads निर्माण; for निर्माण.

6. A. reads अनवच्छेदान् for अनवच्छेदात्.

7. G. reads कृपाने for कृपाने.

24. L. om. न after विष्णु.

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य । किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्वमथ
प्रदीपप्रकाशवद्व्यस्थितमिति । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह
संबन्धः । संकेतस्वीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथाय-
५ स्थितः पितापुत्रयोः संबन्धः संकेतेनावद्योत्यते, अयमस्य पिता,
अयमस्य पुत्र इति । सर्गात्मरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव
संकेतः क्रियते । संप्रतिपत्तिनित्यतया कित्यः शब्दार्थसंबन्ध इत्याण-
मिनः प्रतिजानते ॥ २७ ॥

विज्ञानवाच्यवाचकत्वस्य योगिनः

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

संयति तत्प्रणिधानं दर्शयितुं तस्य वाचकमाह तस्य वाचकः प्रणवः ।
व्याचष्टे—वाच्य इति । तत्र परेषां मतं विमर्शशङ्कापन्न्यस्यति—किमस्येति ।
वाचकत्वं प्रतिपादकत्वमित्यर्थः । परं हि पश्यन्ति यदि स्वाभाविकः शब्दार्थयोः
संबन्धः संकेतेनास्मान्च्छब्दाद्यमर्थः प्रत्येतस्य इत्येवमान्यकेनाभिध्ययंत ततो यत्र
१५ नास्ति स संबन्धस्तत्र संकेतशतेनापि न व्यन्येत । न हि प्रदीपव्यवस्थो यतो यत्र
नास्ति तत्र प्रदीपमहत्वेनापि शक्यो व्यङ्ग्यम् । कृतमंकैतस्तु कम्पशब्दो वाग्णे
वारणप्रतिपादको दृष्टः । ततः संकेतकृतमेव वाचकत्वमिति विमृश्याभिमतमव-
धारयति—स्थितोऽस्येति । अयमभिप्रायः सर्व एव शब्दाः सर्वाकाङ्क्षाभि-
धानसमर्था इति स्थित एवैषां सर्वाकार्थिः स्वाभाविकः संबन्धः । ईश्वरसंके-
२० तस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च तस्य । ईश्वरसंकेतासंकेतकतत्त्वाम्य वाचका-
पञ्चशविभागः । तदिदमाह—संकेतस्वीश्वरस्येति । निदर्शनमाह—यथेति ।
ननु शब्दस्य प्राधानिकस्य महाप्रलयसमये प्रधानभावमुपगतस्य शक्तिरपि
दर्शना । ततो महादादिकमेणान्यज्ञस्यावाचकस्यैव माहेश्वरेण संकेतेन न शक्या
वाचकशक्तिरभिव्यजयितुं विनदशक्तिन्वादित्यत आह—सर्गात्मरेष्वपीति ।
२५ यद्यपि सह शक्या प्रधानसाम्यमुपगतः शब्दस्तथापि पुनराविर्भवस्तच्छक्ति-
बुक् एवाविर्भवति वर्णातिपातमभाषितमुक्ताय इवाजिज्ञो मेषविमृष्टवाग्-
भागवमेकात् । तेन पूर्वसंबन्धसंकेतानुमात्रेण संकेतः क्रियते भगवतति ।
अस्मान्संप्रतिपत्तेः महत्त्वव्यवहारपरंपराया निन्यतया नित्यः शब्दार्थयोः संबन्धो
न कुटस्थनिन्य इत्यागमिकाः प्रतिजानन्ते, न पुनगममनिन्येताः सर्गात्मरेष्वपि

३० तादृश एव संकेत इति प्रतिषन्तुमीभत इति भावः ॥ २८ ॥

वाचकमान्याय प्रणिधानमाह तज्जपस्तदर्थभावनम् । व्याचष्टे—

7. B, P. read संयति for संबन्धिनिनि.

23. In. read- वाचकस्यैव for अवाचकस्यैव

प्रणवस्य जपः प्रणवामिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम् । तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं संपद्यते । तथा चोक्तम्—

स्थाध्यायाद्योगमासीत् योगात्स्थाध्यायमासते ।

५ स्थाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ इति ॥ २८ ॥
किं चास्य भवति—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयस्ते तावदीश्वरप्रणिधानाश्च भवन्ति । स्वरूपदर्शनमन्यस्य भवति । यथेश्वरः पुरुषः शुद्धः प्रसन्नः केवलोलुपसर्गस्तथायमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्येवमधिगच्छति ॥ २९ ॥

प्रणवस्येति । भावनं पुनःपुनश्चित्ते निवेशनम् । ततः किं सिध्यतीत्यत आह—प्रणवमिति । एकस्मिन्मगधत्पारमर्ति चिन्तम् । अत्रैव त्रैधासिक्की गाथामुदाहरति—तथा चेति । तत ईश्वरः समाधितत्फललाभेन तमनुब्रूह्यति ॥ २८ ॥

५ किं च परमस्मात्—ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च । प्रतीपं विपरीतमत्रति विजानातीति प्रत्यक्स चासी चेतनध्येति प्रत्यक्चेतनोऽप्रविद्यान्पुरुषः । तदनेनेश्वराच्छाश्रितिकसत्त्वोत्कर्षसंपन्नाद्विद्यावतो निवर्तयति । प्रतीच-ध्येतनस्याधिगमो ज्ञानं स्वरूपतोऽस्य भवति । अन्तराया वक्ष्यमाणास्तदभावाश्च । अत्र विवरणं—ये तावद्विति । स्वमात्मा तस्य रूपम् । रूपप्रवर्णेनाविद्यास-मारोपितान्धमभिधेयते । नन्वीश्वरप्रणिधानमीश्वरविषये कथमिव प्रत्यक्चेतनं साक्षात्करोत्यतिप्रमत्तादित्यत आह—यथेश्वर इति । शुद्धः कूटस्थनिःस्पृहोऽव्ययः प्रसन्नः क्षेरावर्जितः केवलो धर्माधर्मापेक्षः । अत एवानुप-सर्गः । उपसर्गा ज्ञान्यानुभोगाः । सादृश्यस्य किंचिद्वेदाधिज्ञानन्वादीश्वराक्रि-नन्ति—बुद्धेः प्रतिसंवेदीति । तदनेन प्रत्यग्वृणं व्याख्यातम् । अन्यन्त-
५ विधर्मिणोरन्यतरार्थानुचिन्तनं न तद्वितरस्य साक्षात्काराय कल्पते । सदृशार्थानुचिन्तनं तु सदृशान्तरसाक्षात्कारोपयोगितामनुभवति एकशास्त्राभ्यास इव तत्सदृशार्थशास्त्रान्तरज्ञानोपयोगिताम् । प्रत्यासनिस्तु स्वात्मनि साक्षात्कारहेतुर्न परात्मनीति सर्वमवब्रूतम् ॥ २९ ॥

4. G. D. E. G. K. read आर्मेनेत् for आसने.

10. L. K. read यः पुरुषस्तम् for पुरुष इत्येवम्.

15. K. N. read अपरम् for परम्.

23-5. L. reads सादृश्यानुचिन्तनं तु सादृश्य for सदृशार्थानुचिन्तनं तु सदृश.

अथ केन्तरायाः । ये चित्तस्य विक्षेपाः । के पुनस्ते कियस्ते वेति-
व्याधिस्थानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्ति-
दर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तवि-
क्षेपास्तेन्तरायाः ॥ ३० ॥

- ५ नवान्तरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः । सहैते चित्तवृत्तिभिर्भवन्ति । ए-
तेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः । तत्र व्याधिर्धातुरसकरण-
वैषम्यम् । स्थानमकर्मण्यानां चित्तस्य । संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं
स्थादिदमेवं नैवं स्थाविनि । प्रमादः समाधिसाधनानामभावनाम् ।
अलसत्वं कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः । अविरतिश्चित्तस्य
१० विषयसंग्रयोगात्मा गर्भः । भ्रान्तिदर्शनं विपर्ययज्ञानम् । अलब्धभूमिकत्वं
समाधिभूमेरल्लामः । अनवस्थितत्वं लब्धायां भूमी चित्तस्याप्रतिष्ठा ।
समाधिप्रतिलम्भे हि सति तदवस्थितं स्यादिति । एते चित्तविक्षेपा
नव योगमला योगप्रतिपक्षा योगान्तराया इत्यभिधीयन्ते ॥ ३० ॥

- १५ दुःखदीर्घमनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा वि-
क्षेपसहस्रवः ॥ ३१ ॥

- दृच्छति—अथ क इति । सामान्येनोक्तम्—य इति । विशेषसंख्ये दृच्छ-
ति—क इति । उक्तं व्याधीत्यादिषुत्रम् । अन्तराया नव । एताश्चित्तवृत्तयो
योगान्तराया योगविरतिभिनश्चिनस्य विक्षेपाः । चित्तं सत्त्वमी व्याध्यादयो योगा-
शिक्षिपन्थपनयन्तीति विक्षेपाः । योगप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह—सहैत इति । सं-
२० शयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तितया वृत्तिनिर्गेषप्रतिपक्षी । येषु न वृत्तयो व्याधि-
प्रवृत्तयस्तोषि वृत्तिसाहचर्यान्त्यप्रतिपक्षा इत्यर्थः । पक्षाभ्यान्मात्रे—व्याधिरि-
ति । धातवो वातपित्तश्लेष्माणः । शरीरधारणात् । अशितपीताहारपरिणामविशि-
षो रसः । करणानीन्द्रियाणि । तेषां वैषम्यं न्यूनधिकभाव इति । अकर्मण्याता कर्मा-
नर्हता । संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानम् । सत्यप्यतद्वृत्तिप्रतिष्ठत्वेन संशयविप-
३० र्यासयोगभेदे उभयकोटिस्पर्शास्पर्शरूपावान्तरविशेषविवक्षयात्र भेदेनोपन्यासः ।
अभावनामकरणं तत्रात्रयत्र इति यावत् । कायस्य गुरुत्वं कफादिना । चित्तस्य
गुरुत्वं तमसा । गर्भस्तृष्णा । मधुमन्यादयः समाधिभ्रमयः । लब्धभूमिर्यादि ताव-
तैव सुस्थितमन्यस्य समाधिभ्रयः स्थानतस्तस्या अपि भ्रमेरपायः स्यात् । यस्मा-
त्समाधिप्रतिलम्भे तदवस्थितं स्थानस्मान्न प्रयतितव्यमिति ॥ ३० ॥

- ३० न केवलं नवान्तराया दुःखादधोऽप्यस्य तत्सहस्रं भवन्तीत्याह—दुःखोति ।

दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । येनाभिहताः प्राणिनस्तदुपघाताय प्रयतन्ते तद्दुःखम् । दौर्मनस्यमिच्छाविघाताद्येनसः श्लोमः । यद्दुःखमेजयति कम्पयति तद्दुःखमेजयत्वम् । प्राणो यद्वाह्यं वायुमाचामति स भ्वासः । यत्कौष्ठ्यं वायुं निस्तारयति स प्रभ्वासः । पते विश्लेषस्तद्वायुो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवन्ति । समाहितचित्तस्यैते न भवन्ति ॥ ३१ ॥

अथैते विश्लेषाः समाधिप्रतिपक्षास्ताभ्यामेवाभ्वासविराम्याभ्यां निरोद्धव्याः । तत्राभ्यासस्य विषयमुपसंहरन्निदमाह—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

१० विश्लेषप्रतिषेधार्थमेकतत्त्वावलम्बनं चित्तमभ्यसेत् । यस्य तु प्रत्यर्थनियमं प्रत्ययमात्रं क्षणिकं च चित्तं नस्य सर्वमेव चित्तमेकाग्रं

प्रतिकूलवेदनायं दुःखमाध्यात्मिकं शारीरं व्याधिषशान्मानसं च कामादिवशात् । आधिभौतिकं व्याघादिजनितम् । आधिदैविकं महपीडादिजनितम् । तत्रेवं दुःखं प्राणिमात्रस्य प्रतिकूलवेदनीयतया हेयमित्याह—येनाभिहता इति ।

१५ अनिच्छतः प्राणो यद्वाह्यं वायुमाचामति पितति प्रवेशयतीति यावत्स भ्वासः समाध्यङ्गरेचकविरोधी । अनिच्छतोपि प्राणो यत्कौष्ठ्यं वायुं निश्चाग्याति निस्तारयति स प्रभ्वासः समाध्यङ्गपुरकविरोधी ॥ ३१ ॥

उक्तार्थोपसंहारमुबयमतारयति—अथैत इति । अर्थोक्तार्थानन्तरमुपसंहारं निदं भूयमाहेति संबन्धः । निरोद्धव्यन्वे हेतुरुक्तः—समाधिप्रतिपक्षा इति ।

२० यद्यपीश्वरमणिधानादित्यभ्यासमात्रमुक्तं तथापि वैराग्यादि तत्सहकारितया प्राप्तामित्याह—ताभ्यामुक्तलक्षणाभ्यामेवाभ्वासविराम्याभ्यां निरोद्धव्याः ।

तत्र तयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्येभ्यासस्यानन्तरिकस्येति । तत्प्रतिषेधार्थमित्यादि । एकं तत्त्वमीश्वरः प्रकृतत्वादिति । वैनाशिकानां तत्सर्वमेकाग्रमेव चित्तं नास्ति किञ्चिद्विक्षिप्तमिति तदुपदेशानां तदर्थानां च प्रवृत्तीनां वैयर्थ्यमि-

२५ त्याह—यस्य स्थितिः । यस्य मते प्रत्यर्थेर्ष्यमाण एकस्मिन्धनकस्मिन्वा नियतं यावदध्यावभासमुत्पन्नं तत्रैव समाप्तमनन्यगामि । अर्थान्तरं तावत्प्रथमं गृहीत्वा-

थान्तरमपि पश्चात्कस्माच्च गृह्णातीत्यत आह—क्षणिकं च । क्षणस्याभेयत्वेन पूर्वपश्चाद्भावस्याप्यभाव इति भावः । अस्मन्मते त्वक्षणिकं चित्तं स्वविषय

एकस्मिन्नेकस्मिन्वानवस्थितं प्रतिक्षणं तच्चक्षिष्योपादानपरित्यागाभ्यां विष-

३० यानियतं विक्षिप्तमतो विक्षेपपरिणाममपनीय शक्यैकाग्रताधातुमिति तदुपदे-

नास्त्येष विक्षिप्तम् । यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थे समाधी-
यते तदा भवत्येकाग्रमित्यतो न प्रत्यर्थनियतम् ।

यद्यपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेन चित्तमेकार्थं मन्यन्ते नस्त्यैकाग्रता
यदि प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदैकं नास्ति प्रवाहचित्तं क्षणिकत्वात् ।
५ अथ प्रवाहांशस्यैव प्रत्ययस्य धर्मः स सर्वः सदृशप्रत्ययप्रवाही वा वि-
सदृशप्रत्ययप्रवाही वा प्रत्यर्थनियतत्वादेकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुप-
पत्तिः । तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति ।

यदि च चित्तेनैकेनानन्विताः स्वभावाभिज्ञाः प्रत्यया ज्ञायेरन्वय
कथमन्यप्रत्ययरूपस्यान्यः स्मर्ता भवेत् । अन्यप्रत्ययोपचितस्य च कर्मा-
१० शयस्यान्यः प्रत्यय उपभोक्ता भवेत् । कथञ्चिन्समाधीयमानमन्येनद्रोम-

शयद्रव्योर्नानर्थक्यमित्याह—यदि पुनरिदमिति । उपमंहरि—अतो नेति ।
वैनाशिकमुत्थापयति—यापीति । मा भूदेकस्मिन्क्षणिकं चित्तं एकाग्रताधान-
प्रयत्नः । चित्तसंताने त्वनादावक्षणिकं विशेषमपनीयैकाग्रताभास्यत इत्यर्थः ।
तदेतद्विकल्प इवयति—तस्येति । तस्य दर्शनं एकाग्रता यदि प्रवाहचित्तस्य
१५ चित्तसंतानस्य वा धर्मः । तत्रैकं कथं बहुत्वादेव प्रत्यर्थन्यनुगतं नास्ति प्रवाहचि-
तम् । कुतः । यथावदस्ति तस्य सर्वस्य क्षणिकत्वादक्षणिकस्य चासन्वाद्भवतां
दर्शनं इति भावः । द्वितीयं कल्पे गृह्णाति—अथेति । सादृत्यस्य प्रवाहरूपीशः
प्रत्ययः परमार्थसंस्तस्य प्रत्ययस्यैकाग्रता प्रयत्नमाप्ये धर्मः । इवयति—स
सर्वः सादृत्यप्रवाहपेक्षया सदृशप्रत्ययप्रवाही वा विसदृशप्रत्ययप्रवाही वा ।
२० अतः परमार्थसंस्तारूपेण प्रत्यर्थनियतत्वायव्याधिभाम् उत्पद्यस्तत्र समाग्रन्वा-
देकाग्र एवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः, यद्वपनयनैकाग्रताधीयत इति । उपमंहरति—
तस्मादिति ।

इतोपि चित्तमेकमनेकार्थमवस्थितं चत्याह—यदि चेति । यथा हि भवेणा-
धीतस्य शास्त्रस्य न चैत्रः म्रगति । यथा भवेणोपचितस्य पुण्यस्य पापस्य वा
२५ कर्माशयस्य फलं तदसंबन्धी चैत्रो न भूदक एवं प्रत्ययान्तरदृश्य प्रत्ययान्तरे न
स्मरेत् । प्रत्ययान्तरोपचितस्य वा कर्माशयस्य फलं च न प्रत्ययान्तरमुपभृती-
त्यर्थः । ननु नातिप्रसज्येत कार्यकारणभावे मतीति विशेषणाच्छास्त्रैश्वर्यान्तरी-
येष्ट्यादावकर्तृमातृपितृपुत्रादिर्मात्रफलदर्शनान्मधुरगमभावितात्माप्राची तार्दीनां
परंपरया फलमाधुर्यनियमादिन्यत आह—समाधीयमानमन्येनदिति । अयम-

8. E. G. read अनितः for अनन्विताः.

10. L. reads प्रत्युपभोक्ता for प्रत्यय उपभोक्ता.

17. L. reads सादृत्यस्य for सादृत्यस्य.

19. N. om. प्रत्यय after सदृश and विसदृश.

20 K. L. read सता for सता.

यथायसीयम्यायमाक्षिपति ।

किं च स्वात्मानुभवापह्नवश्चित्तस्थान्यत्वे प्राप्नोति । कथम् । यद्वा-
मग्राक्षे तत्स्पृशामि यच्चास्यासं तत्पश्चाम्यहमिति प्रत्ययः सर्वस्य प्रत्य-
यस्य भेदे सति प्रत्यादिन्यभेदेनोपस्थितः । एकप्रत्ययविषयोयमभेदात्मा-
५ हमिति प्रत्ययः कथमन्यन्तभिधेषु धितेषु वर्तमानं सामान्यमेकं प्रत्य-

भिसंधिः—कः सन्नेकसंतानवर्तिना प्रत्ययानां संतानान्तरवर्तिभ्यः प्रत्ययेभ्यो
विशेषो येनैकसंतानवर्तिना प्रत्ययेनानुभूतस्योपचितस्य च कर्माशयस्य तत्सं-
तानवर्त्येव प्रत्ययः स्मर्ता भोक्ता च स्वाभाव्यसंतानवर्ति । न हि संतानो नाम
कश्चिदस्ति वस्तुसन् । य एनं संतानिनं संतानान्तरवर्तिभ्यो भिन्यात् । न च
१० कान्तनिको भेदः क्रियाशयमुपपद्यते । न यल्लु कन्पिताभिभावो माणवकः पचाति ।
न च कार्यकारणभावसंबन्धोपि वास्तवः । सहभुवोः मध्येतगविषाणयोरिवा-
भावादसहभुवोरपि प्रत्युत्पन्नाययत्वायोगात् । न ह्यतीतानागतौ व्यामज्ज्य प्रत्यु-
त्पन्नं वर्तितुमर्हतः । तस्मात्संतानेन वा कार्यकारणभावेन वा स्वाभाधिकेनानुप-
हिताः परमार्थसन्तः प्रत्ययाः परस्परसंस्पर्शित्वेन स्वसंतानवर्तिभ्यः परसंतानव-
१५ र्तिभ्यो वा प्रत्ययान्तरेभ्यो न भिद्यन्ते । सोऽयं गोमयं च पायसं चाधिकृत्य
प्रवृत्तो न्यायः । गोमयं पायसं मन्यत्वादुभयसिद्धपायसव्यवृत्तिः । तमाक्षिपति
न्यायाभासत्वेन ततोऽप्यधिकत्वादिति । न चात्र कृतनाशकृताभ्यागमचोद्यम् ।
यतश्चिन्मेव कर्मणां कर्तुं तदेव तज्जनितान्भ्यां सुसदुःसाभ्यां पुन्यते । सुसदुः-
स्ये च चित्तिच्छायापन्नं चित्तं भुङ्क्त इति पुरुषे भोगाभिमानश्चित्तिचिन्योऽभेदवहा-
२० दिति । स्वप्रत्यये प्रतीत्य समुत्पन्नानां स्वभाव एवैषां तादृशो यन् एव स्मरन्ति
फलं चोपभुङ्क्ते न त्वन्ये । न च स्वभावो नियोगपर्यनुयोगावर्द्धति एवं भवत
मैवं भूतेति वा कस्माद्वैवमिति चेति ।

यः पूर्वोक्ते न परितुष्यति तं प्रत्याह—किं च स्यान्मेति । उद्दयम्ययधर्माणा-
मनुभवानामनुभवस्मृतीनां च नानात्वेपि तदाभयमभिन्नं चिन्मत्रमिति प्रत्ययः
१५ पतिसंज्ञानः कथमन्यन्तभिधान्प्रत्ययानालम्बते । ननु ग्रहणस्मरणरूपकारण-
भेदात्परोक्ष्यापरोक्ष्यरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्वा न प्रत्यभिज्ञानं नामैकः प्रत्ययो यतः

3. E. reads n before वश्यामि.

3-5. G. om. सर्वस्य = प्रत्ययः.

4. D. E. F. L. read प्रत्ययि for प्रत्यय.

3-39-1. D. om. कथमन्यन्त = कथम्.

5. E. G. K. read वर्तमानः for कर्ममाणम्.

6. K. L. N. read संतानम् for संतानिनम्.

13. L. reads अनुपहृताः for अनुपहिताः.

26. L. P. read परोक्षपरोक्ष for परोक्ष्यापरोक्ष्य.

यिनमाश्रयेत् । स्वात्तुमवग्राह्यभाष्यमभेदात्माहमिति प्रत्ययः । न च प्रत्य-
क्षस्य माहात्म्यं प्रमाणान्तरेणाभिभूयते । प्रमाणान्तरं च प्रत्यक्षबलेनैव
व्यवहारं लभते । तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं च चित्तम् ॥ ३२ ॥

यदिदं शास्त्रेण परिकर्म निर्दिश्यते तत्कथम्--

५. मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्य-
विषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

तत्र सर्वप्राणिषु सुखसंभोगापक्षेषु मैत्री भावयेत् । दुःखितेषु करु-
णाम् । पुण्यात्मकेषु मुदिताम् । अपुण्यशीलेषुपेक्षाम् । एषमस्य भाषयतः
शुद्धो धर्म उपजायते । तनञ्च चित्तं प्रसीदति । प्रसन्नमेकाग्रं स्थिति-
१० र्ण लभते ॥ ३३ ॥

प्रच्छेद्वनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

प्रत्ययिनश्चित्तस्यैकता म्यादिष्यत आह--स्वानुभवेति । ननु कारणभेद-
विबुद्धधर्मसंभगावय बाधकारुकावित्यत आह--न च प्रत्यक्षस्येति । प्रत्य-
क्षानुसारत एव सामर्थ्यभेदः पारंग्रह्यापारंग्रह्यधर्माविरोधभोपवादितो म्याय-
१५ कणिकायाम् । अक्षणिकस्य चार्थकिया म्यायकणिकाजज्ञानत्वमर्माक्षाभ्या-
मुपवादितोति सर्वमवज्ञातम् ॥ ३२ ॥

अपरिकर्मितमनसोमृयादिमतः समाधितद्वयायमेव यनुव्यादाचिनप्रसादनो-
पायानमृयादिविराधिनाः पतिपादयितुमुपक्रमते --यस्य चित्तस्यावस्थितस्ये-
दमिति । मैत्रीकरुणेत्यादिप्रसादान्नम । मार्मितेषु मैत्री माहादं भावयत
२० ईष्यांकालुष्यं निवर्तते चित्तम् । दुःखितेषु च करुणामात्मनीव परस्मिन्तुःख-
वहाणेच्छा भावयतः परापकारविकीर्षांकालुष्यं चेतसो निवर्तते । पुण्याशीलेषु
प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतोमृयांकालुष्यं चेतसो निवर्तते । अपुण्यशीलेषु
चोपेक्षा माध्यस्थ्यं भावयतोमर्षकालुष्यं चेतसो निवर्तते । तत्तत्त्वाभ्य राज-
२५ मतामसधर्मनिवृत्ती सात्त्विकः शुद्धो धर्म उपजायते । सर्वान्कर्षसंग्रहः स भवति
उपनिर्गोधपक्षे । तस्य प्रसादस्याधुव्याचिनं प्रसादति । प्रसन्नं च यक्ष्यमाणेष्व
उपायेष्व एकाग्रं स्थितपदं लभत । अमन्या पुनर्मन्यादिभावनायां न न
उपायाः स्थित्यै कल्पन्त इति ॥ ३३ ॥

तानिदानीं स्थित्युपायानाह--प्रच्छेद्वनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ।

4. K., L. read यस्य चित्तस्यावस्थितस्य (for) यतः.

11. D. om. वा.

12. K., L. read एव अत्राद मेतर्गी.

कीदृशस्य वायोर्नासिकापुटान्धां प्रयत्नविशेषाद्भ्रमं प्रच्छेदनम् ।
विधारणं प्राणायामः । नाम्नां वा मनसः स्थितिं संपादयेत् ॥ ३४ ॥

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थिति-
निबन्धनी ॥ ३५ ॥

- ५ नासिकाग्रे धारयन्नोस्य या दिव्यगन्धसंवित्सा गन्धप्रवृत्तिः ।
जिह्वाग्रे रससंघित् । तालुनि रूपसंघित् । जिह्वामध्ये स्पर्शसंघित् ।
जिह्वामूले शब्दसंघितित्येना वृत्तय उत्पन्नाश्चित्तं स्थितौ निबध्नन्ति
संशयं विधमन्ति समाधिप्रज्ञायामां च द्वारीभवन्तीति । एतेन चन्द्रादि-
न्यग्रहमणिप्रदीपरेष्मादिषु प्रवृत्तिरुत्पन्ना विषयवत्येव वेदितव्या ।
- १० यद्यपि हि तत्तच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोऽवगमनमर्थतत्त्वं सङ्गृतमेव
भवति, एतेषां यथाभूतार्थप्रतिपादनसामर्थ्यान्, तथापि यावदेकदेशोऽपि
कश्चिन्न स्वकरणसंवेद्यो भवति तावत्सर्वं परोक्षमिथापन्नार्थाविषु सूक्ष्मे-
ष्वर्थेषु न दृष्टां बुद्धिमुत्पादयति । तस्माच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशोऽ-
ल्लनार्थमेवावश्यं कश्चिदर्थविशेषः प्रत्यक्षीकर्तव्यः । तत्र तदुपदिष्टार्थैक-
- १५ वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायान्तर्गच्छो विङ्कनार्थः, न मेत्यादिभावनपेक्षाया । तथा
सह समुच्चयात् । प्रच्छेदनं विवर्णाते—कीदृशस्येति । प्रयत्नविशेषाद्योग-
शास्त्रविहितायेन कीदृशो वायुर्नासिकापुटान्धां शनै रेष्यते । विधारणं वि-
वर्णाते—विधारणं प्राणायामः । गच्छितस्य प्राणस्य कीदृशस्य वायोर्नद्यायामा
बहिरेव स्थापनं न तु सहसा प्रवेशनम् । तदेतान्धां प्रच्छेदनविधारणान्धां
- २० नायोर्लेपुकतशरीरस्य मनः स्थितिपदं लभते । अत्र चोत्तरसूत्रगतास्थितिनि-
बन्धनीति पदास्थितिप्रवृत्तमाकल्प्य संपादयेदित्यर्थमात्रेण संबन्धनीयम् ॥ ३४ ॥
- स्मिन्पुण्यान्तरमाह—विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थिति-
निबन्धनी । व्याख्ये—नासिकाग्रे धारयन् इति । धारणाभ्याससमाधीन्कुर्व-
तस्तज्जयाया दिव्यगन्धमवेतिन्साक्षात्कारः । एवमन्यास्वपि प्रवृत्तिषु योग्यम् ।
- २५ एतच्चागमात्यत्येतत्त्वं नोपपन्नितः । स्यादेतान्किमेतादृशभिर्बुद्धिभिः कैवल्यं
प्रत्यनुपयोगिनीभिरित्यत आह—एता वृत्तयोन्पेनैव कालेनोत्पन्नाश्चित्त-
मीश्वरविषयायां वा विवेकस्यातिविषयायां वा स्थितौ निबध्नन्ति । नन्वन्य-
विषया बुद्धिः कथमन्यत्र स्थितिं निवध्नातीत्यत आह—संशयं विधमन्ति
अपसारयन्ति अत एव समाधिप्रज्ञायामिनि । वृत्त्यन्तराणामप्यागमसिद्धानां
- ३० विषयबन्धमतिदिशति—एतेनेति । नन्वागमादिभिरवगतेष्वर्थेषु कुतः संशय
इत्यत आह—यद्यपि हीति । भद्रामूला हि योग उपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षी-

४. L. reads निबन्धनी for निबन्धनी.

७. O. E. found वृत्तयः for वृत्तयः.

९. C. G. read एव for एव.

देशप्रत्यक्षत्वे सति सर्वे सुभविषयमव्यापकग्राह्यदीयते । एतदर्थ-
मेवेदं चित्तपरिकर्म निर्दिश्यते । अनियतासु वृत्तिषु तद्विषयायां वशी-
कारसंज्ञायामुपजातायां समर्थं स्यात्तस्य तस्यार्थस्य प्रत्यक्षीकरणा-
येति । तथा च सति अद्वावीर्यस्मृतिसमाधयोक्त्याप्रतिबन्धेन म-
५ विध्यन्तीति ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरूपज्ञा मनसः स्थितिनिबन्धनीत्यनुवर्तते । इन्द्रियपुण्डरीके
धारयतो या बुद्धिसंघित्, बुद्धिसत्त्वे हि भास्वरमाकाशकल्पं, तत्र स्थिति-
विधारणाल्प्रवृत्तिः सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभाकृपाकारेण विकल्पते । तथाऽ-
१० स्मितायां समापद्ये चित्तं निस्तरङ्गमहादधिकल्पं शान्तमनस्तमस्मिता-
मार्थं भवति । यथेदमुक्तम्— तमणुमात्रमात्रमानमनुविद्यास्मीत्येवं ता-
करणे च अद्वातिशयो जायते । तन्मूलाश्च ध्यानाद्योस्याप्रत्यक्षं भवन्ती-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती । विगतशोका वृत्तिरहिता । ज्योतिष्मती ज्योति-
१५ रस्या अस्तीति ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा । इन्द्रियपुण्डरीके इति । उद्गीर-
सौर्मध्ये मन्त्रमधोमुखं तिष्ठन्मण्डलं रेचकप्रजायामेन तदूर्ध्वमुखं कृत्वा तत्र
चित्तं धारयेत् । तन्मध्ये सूर्यमण्डलमकारं जागरितस्थानं तस्योपरि चन्द्रमण्डल-
मुकारः स्वप्नस्थानम् । तस्योपरि बह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानम् । तस्योपरि
परम्बोवात्मकं ब्रह्मनादं तुरीयस्थानमर्धमात्रमुदाहरन्ति ब्रह्मवादिनः । तत्र
२० कणिकायामूर्ध्वमुखी सूर्यादिमण्डलमभ्यगा ब्रह्मनाडी । ततोऽूर्ध्वं प्रवृत्ता
सुषुप्ता नाम नाडी । तथा कतु बाह्यान्वपि सूर्यादीनि मण्डलानि योतानि ।
सा हि चित्तस्थानम् । तस्यां धारयतो योगेनश्चित्तमेविरुपजायते । उपपत्ति-
पूर्वकं बुद्धिसंघिद आकाशमादर्शयति—बुद्धिसत्त्वं हीति । आकाशकल्पमिति
व्याप्तितामाह । सूर्यादीनां प्रभास्तासां रूपं तदाकारेण विकल्पते नानातया भवति ।
२५ मनश्चात्र बुद्धिरभिमतं न तु महानम्बम् । तस्य च सुषुप्तास्थस्य विकारिकाह-
कारजन्यमनः सत्त्वबुद्धलतया ज्योतीरुपता विवक्षिता । तन्निद्रियमाचरतया च
व्यापित्वमपि सिद्धम् । अस्मिताकुर्यं मनसि समापन्नि दर्शयित्वाऽस्मितास-
मापत्तेः स्वरूपमाह—नयेति । शान्तमपगतजस्तमस्तत्त्वम् । अनन्तं व्यापि ।
अस्मितामार्थं न पुनर्नानामभावरूपम् । आगमार्तङ्गेण प्वमतं ममीकरोति—
३० यथेदमुक्तं पञ्चशिखेन तमणुं दुरधिगमत्वाऽद्यात्मानमहंकारास्पदमनुविद्यासुचि-

1. B. reads क्लृप्तम् for सुभविषयम्.

2. C. reads च after तथा.

19. N. O. read वृत्तं ज्योतिष्मतीत्येकम् for वृत्तमस्मितामत्येकम्.

- वत्संप्रजानीत इति । एषा द्वयी विशोका विषयवती, अस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते यथा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३६ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

१. वीतरागचित्तालम्बनोपरकं वा योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानालम्बनं वा निद्राज्ञानालम्बनं वा तदाकारं योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इति ॥ ३८ ॥

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

१०. यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत् । तत्र लब्धस्थितिफलमन्यथापि स्थितिपदं लभत इति ॥ ३९ ॥

मयास्मीत्येवं तावज्जानीत इति । स्यादेतत् । नानाप्रभारूपा भवतु ज्योतिष्मती कथमस्मितामात्ररूपा ज्योतिष्मतीत्यत आह—एषा द्वयीति । विभूतरजस्तमोमलास्मितैव सत्त्वमयी ज्योतिरिति भावः । द्विविधाया अपि ज्योतिष्मत्याः

१५. फलमाह—यथेति ॥ ३९ ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् । वीतरागाः कृष्णद्वैपायनपञ्चतयस्तेषां चित्तं तदेवालम्बनं तेनोपरकमिति ॥ ३७ ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा । यथा सत्त्वयं स्वप्ने धिक्कवनसंनिवेशानर्तिनिमुक्तीर्णामिव चन्द्रमण्डलात्कीमलमृणालशकलानुकारिभिरद्वयस्यैकरूपपद्मा-

१०. मभिजातचन्द्रकान्तमणिमयीमतिशुरभिमालतीमलिकामालाकारिणी मनोहरा भगवतो महेश्वरस्य प्रतिमामाराधयन्निव प्रबुद्धः प्रसन्नमनास्तादा तामेव स्वप्नज्ञानालम्बनीभूतामनुचिन्तयतस्तस्य तदेकाकारमनसस्तत्रैव चित्तं स्थितिपदं लभते । निद्रा चेह सान्निर्द्धा गृहीतव्या । यस्याः प्रबुद्धस्य सुषुप्तमहमस्वाप्समिति परवचनयो भवति । एकार्यं हि तस्या मनो भवति । तावन्मात्रेण चोक्तम्—१५. तदेव ब्रह्मविदो ब्रह्मणा रूपमुदाहरन्ति शुभावस्थेति । ज्ञानं च क्षेत्रदितं न शक्यं गोचरयितुमिति क्षेत्रमपि गोचरीक्रियते ॥ ३८ ॥

यथाभिमतध्यानाद्वा । किं बहुना यदेवाभिमतं तदेवैवतारूपमिति ॥ ३९ ॥

10. B. F. read यथा महापात्रवाभिमतस्य ध्यानाध्यायानां विध्यानां रताहीन चित्तम् for यदेवाभिमतं तदेव ध्यायेत् । तत्र लब्धस्थितिफलमन्यथापि.

21-2. L. reads ब्रह्मालम्बनीयम् for ज्ञानालम्बनीयताम्.

25. L. F. read स्वप्न for सुप्त.

परमाणुपरममहत्त्वान्तोस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

सूक्ष्मे निविशमानस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभत इति । स्थूले निविशमानस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं चित्तस्य । एवं तामुभयी कोटिमनुधावतो योस्वापनीघानः स परो वशीकारः । तद्वशीकाराभ्यामपि पूर्णं योगिनश्चित्तं न पुनरभ्यासकृत् परिकर्मापेक्षत इति ॥ ४० ॥

अथ लब्धस्थितिकस्य चेतनः किंस्वरूपा किंविषया वा समापत्तिरिति, तदुच्यते—

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेरग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु

तत्स्थितदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥

११ क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येत्यर्थः । अभिजातस्येव मणे-
रिति दृष्टान्तोपादानम् । यथा स्पष्टिक उपाधयभेदात्तत्तद्वृत्तौ परक उपा-
धयरूपाकारेण निर्जासते तथा ग्राह्यालम्बनोपरकं चित्तं ग्राह्यसमापन्नं

कर्तृपुनः स्थितिपदमनमात्मीभावावगन्तव्य इत्यत आह परमाणुपरममह-
त्त्वान्तोस्य वशीकारः । व्याचष्टे—सूक्ष्म इति । उक्तमर्थं पिण्डीकस्य वशी-
१५ काराद्यर्थमाह—एवं तामुभयीमिति । वशीकारस्यावान्तरफलमाह—तद्व-
शीकारादिति ॥ ४० ॥

तद्वच्चित्तस्थितिरूपया दर्शिताः । लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य वशीकारेऽपि दर्शितः । मंत्रति लब्धस्थितिकस्य चेतनः किंविषयः किंरूपश्च मंत्रतातो भव-
तीति वृच्छति । अथेति । अत्रोच्यते सूत्रमवनाम्यति—तदुच्यत इति ।
२० सूत्रं पठति—क्षीणवृत्तेरित्यादि समापत्त्यन्तम् । तद्व्याचष्टे—क्षीणेति ।
अभ्यासविराग्याभ्यां क्षीणगत्रमताममप्रमाणादिवृत्तेरभिनस्य । तस्य ध्यामयानं-
प्रत्यस्तमितप्रत्ययस्येति । तद्वनेन चित्तसम्बन्धस्य स्वभावस्वरूपस्य
रजस्तमोष्माणतमभिभव उक्तः । दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथेति । उपाधय उपाधि-
वृत्तकुसुमादिः । उपरकस्तच्छायापन्नः । उपाधयस्य यदानीयं किं प लोहितनी-
२५ लादि तदेषाकारसंज्ञं लक्षितो निर्भासितो दृष्टान्तः किं योजयति—तथा ग्राह्येति
ग्राह्यं च तदालम्बनं च तेनोपरकं नदनुविद्धम् । तद्वनेन वशीतृग्रहणाभ्यां व्यव-
च्छिन्ननि । आत्मीयमन्तःकरणरूपमपिधाय ग्राह्यसमापन्नं ग्राह्यतामिव शान-
मिति यावत् । अत्रो ग्राह्यस्वरूपाकारेण निर्भासते । ग्राह्योपगममेव सूक्ष्म-

12. D. reads जया for रूप.

13. L. reads वदं सावमात्रः for वदतामिभाषी.

28. L. P. read सूक्ष्मे सूक्ष्मं च ताभ्याम् for सूक्ष्मस्थूलताभ्याम्.

प्राज्ञस्वरूपाकारेण निर्भासते । तथा भूतसूक्ष्मोपरक्तं भूतसूक्ष्मसमापन्नं भूतसूक्ष्मस्वरूपाभासं भवति । तथा स्थूलालम्बनोपरक्तं स्थूलरूपसमापन्नं स्थूलरूपाभासं भवति । तथा बिम्बभेदोपरक्तं बिम्बभेदसमापन्नं बिम्बरूपाभासं भवति ।

- ५ तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेषु द्रष्टव्यम् । ग्रहणालम्बनोपरक्तं ग्रहणसमापन्नं ग्रहणस्वरूपाकारेण निर्भासते । तथा ग्रहीतृपुरुषालम्बनोपरक्तं ग्रहीतृपुरुषसमापन्नं ग्रहीतृपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासते । तथा मुक्तपुरुषालम्बनोपरक्तं मुक्तपुरुषसमापन्नं मुक्तपुरुषस्वरूपाकारेण निर्भासत इति । तदेवमभिज्ञातमणिकल्पस्य चेतसो ग्रहीतृग्रहणप्राप्तेषु पुरुषेन्द्रियभूतेषु वा तन्म्यतद्व्यञ्जना तेषु स्थितस्य तदाकारापत्तिः सा समापत्तिरित्युच्यते ॥ ४१ ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पः संकीर्णा सवितर्का ॥४२॥

स्थूलताभ्यां विभजते—भूतसूक्ष्मेति । बिम्बभेदश्चेतनाचेतनम्बभावो यदादिर्षदादिश्च द्रष्टव्यः । तदनेन वितर्कविषागनुगतौ समर्पा कृरीतौ ।

- ५ तथा ग्रहणेष्वपीन्द्रियेष्विति । गृह्यन्ते अभिर्था इति ग्रहणानीन्द्रियाणि । एतदेव स्पष्टयति—ग्रहणालम्बनेति । ग्रहणं चालम्बनं च तदिति ग्रहणालम्बनम् । तेनोपरक्तमनुविज्ञमान्मीयमन्तःकरणरूपमविषाद्य ग्रहणमिष वह्निकरणमिषापन्नमिति । तदनेनानन्दानुगतमुक्त्वा प्रमितानुगतमात्र—तथा ग्रहीतृपुरुषेति । अस्मितास्पदं हि धर्माता पुरुष इति भावः । पुरुषत्वाविशेषादनेनैव मुक्तापि पुरुषः शुक्लकादादिः समापिविषयतया संग्रहीतव्य इत्याह—
तथा मुक्तेति । उपसंज्ञस्तन्म्यतद्व्यञ्जनात्वं व्याचष्टे—तदेवमिति । तेषु ग्रहीतृग्रहणप्राप्तेषु स्थितस्य धारितस्य ध्यानपणिपकवशाद्वहतरजस्तमोमलस्य चित्तसम्बन्धस्य वा तन्म्यतद्व्यञ्जना तदाकारता सा समापत्तिः संज्ञातलक्षणो योग उच्यते । तत्र च ग्रहीतृग्रहणप्राप्त्येति मौनः पारकमोर्ध्वक्रमविशेषा-
५ वादार्तव्यः । एवं भाष्येपि प्रथमं भूतसूक्ष्मोपन्यासो नादरणीय इति सर्वगमणीयम् ॥ ४१ ॥

सामान्यतः समापन्निरुक्ता । संयमवान्तरम्भेदाश्चतुर्विधा भवति । तथा सवितर्का निर्वितर्का सविचार निर्विचार चेति । तत्र सवितर्कायाः समापनेलक्षणमाह—तत्रेत्यादि । तामु समापन्निषु मध्ये सवितर्का समापन्निः प्रतिप-

b. D. K. L. read अपि after इन्द्रियेषु.

18. L. P. read अनुगतिम् for अनुगतम् after आबन्धु and अस्मिता.

20. K. J. read अपि after उपन्यासः.

तद्यथा गौरिनि शब्दो गौरित्यर्थो गौरिनि ज्ञानमित्यविभागेन
विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टम् । विभज्यमानाभ्याम्ये शब्दधर्मा अन्येर्धधर्मा
अन्ये ज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः । तत्र समापन्नस्य योगिनो यो
गवाचर्यः समाधिप्रज्ञायां समाकृतः स चेच्छब्दार्थज्ञानविकल्पादुपविश-
५ उपाधर्तते सा संकीर्णा समापत्तिः सविनर्कस्त्युच्यते ॥ ४२ ॥

यदा पुनः शब्दसंकेतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानाधिकल्पश-
न्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रत-
न्या । कीदृशी । शब्दश्चार्थश्च ज्ञानं च तेषां विकल्पाः । यन्ततो भिन्नानामपि
शब्दादीनामित्येतत्तद्व्याप्यादिकल्पोऽप्येकस्मिन्भेदमादर्शयति भिन्नेषु चाभेदम् ।
१० तेन शब्दार्थज्ञानादिकल्पैः संकीर्णा व्याभिधेयार्थः । तद्यथा गौरिनि शब्द इति ।
गौरित्युपानयोऽर्थज्ञानयोः शब्दार्थविकल्पा दृशितः । गौरित्यर्थ इति । गौरि-
त्युपानयोः शब्दज्ञानयोग्याभिधेयविकल्पः । गौरिनि ज्ञानमिति । गौरित्युपानयोः
शब्दार्थयोर्ज्ञानाभेदविकल्पः । तद्व्यवस्थितिभावेन विभक्तानामपि शब्दार्थज्ञा-
नानां ग्रहणं लोके दृष्टं द्रष्टव्यम् । यद्यविभागेन यदर्थं कृतस्तर्हि विभाग इत्यत
१५ भावः विभज्यमानाभ्याम्यध्वतिस्काभ्यां परिकल्पितस्य शब्दधर्मा ध्वनिपरि-
णाममात्रस्य शब्दरवेरानादयो धर्मा, ध्वनेर्धस्य तद्वत्त्वतश्चादयः, ग्रन्थे
प्रकाशप्रतिबिम्बद्वयो ज्ञानस्य धर्मा इति । तस्मादेतेषां विभक्तः पन्थाः स्व-
रूपभेदेऽन्वयनमार्गः । तत्र विकल्पिते गदाद्यर्थे समापन्नस्येति । तद्वन्नन योगि-
नोपरं प्रत्यक्षमुक्तम् । अर्थं गृह्यम् ॥ ४३ ॥

सूर्यं योजयितुं यमनस्तावावर्तितको व्याचष्टे यदा पुनरिति । परिशु-
द्धिर्ग्रहणः । शब्दगोपे तस्मिन्पूर्वं स्वव्यापगानुमानं प्रवर्तते । संकेतश्चायं गौरि-
ति शब्दाभेदानानाभितर्गतव्याप्याभ्याम् । तत्तद्व्यापगानुमानज्ञानविकल्पो भव-
तः । तेन तन्पूर्वा समाधिप्रज्ञा यवितर्का । यदा पुनश्चमात्रप्रवर्णेन ध्वनिसार्थं
मात्राद्वर्तेन तद्व्याप्याभ्यामतीवकृतमुपगता संकेतस्मृतिस्वयका, तस्यां च
२० श्रुतानुमानज्ञानाधिकल्पौ तन्मूर्द्धन्यकौ, तदा तच्छब्दार्था समाधिप्रज्ञायां स्वत-
न्मात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतन्या न तु विकल्पितमार्केण परिधि-
यते भा निर्वर्तितको समापत्तिर्गता । तद्योगिनो यो गवाचर्यमवाचर्यमवाचर्य-
भावात् । अत्राद्वैतत-रणेन प्रत्यक्षगौरित्यस्य गृहीत्या गौरिनि उपदिशन्मृत्पवादवस्थि-
ते च । कथं चातद्विदयाभ्यामागमपराधानुमानाभ्यां गौरि उपदिश्यते उपपाद्यते

1. B. P. read समापत्तिर्गतावर्तितको व्याचष्टे तद्यथा.

3. B. P. read येन विभक्तव्या. वि. योगिनो विभक्तः पन्थाः.

8. N. P. read तद्व्यापगानाम् वि. विकल्पः.

22. N. O. read ज्ञान वि. ज्ञान.

29. N. O. read वा यद्. In read- वा यद् वि. वाच्य.

यैवावच्छिद्यते सा च निर्विकर्ता समापत्तिः । तत्परं प्रत्यक्षम् । तच्च
श्रुतानुमानयोर्बीजम् । ननः श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञान-
सहभूतं तद्दर्शनम् । नस्मादभेदकीर्णं प्रमाणात्तरेण योगिनो निर्विकर्त-
समाधिर्ज्ञं दर्शनमिति । निर्विकर्तायाः समापत्तेरस्याः सूत्रेण लक्षणं
५ घोष्यते--

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा
निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

या शब्दसंकेतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृतिपरिशुद्धौ ब्राह्मस्व-
रूपोपरक्ता प्रज्ञा स्वमिव प्रज्ञास्वरूपं ग्रहणान्मर्कं त्यक्त्वा पदार्थमात्र-
१० स्वरूपा ब्राह्मस्वरूपापक्षेयं भवति सा निर्वितर्का समापत्तिः । तथा च
व्याख्यातम् ।

तस्या एकबुद्धयुपक्रमो ह्यर्थात्मा-

च । तस्मादागमानुमाने तद्विषये ते च विकल्पाविनि परमपि प्रत्यक्षं विकल्प
पक्षेऽप्यत आह--तच्च श्रुतेति । यदि हि सचित्तकर्मिषु श्रुतानुमानमहभूतं तदनु-
१५ यत्तं स्यादभेदकीर्णम् । तयोऽनु बीजमेवैतत् । ततो हि श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च
यपस्य कारणं तद्विषयं भवति । न हि भूमिज्ञानं बहिर्ज्ञानकारणमिति
बहिर्विषयम् । तस्मादविकल्पेन प्रत्यक्षेण गृहीत्वा विकल्पोपरिदशान्तिं चोपपा-
दयन्ति च । उपमेदगतिः--तस्मादिति । स्यात्प्रत्यक्षं सूत्रं योजयानि--निर्वित-
२० र्काया इति । स्मृतिपरिशुद्धाविस्थादि सूत्रम् । शब्दभेदकतश्च श्रुतं चानुमानं
च तेषां ज्ञानमेव विकल्पस्तस्मान्स्मृतिस्तस्याः परिशुद्धिर्गम्यमानस्तस्याम् । अथ
च भेदेतस्मृतिपरिशुद्धिर्हेतुः । श्रुतादिज्ञानस्मृतिपरिशुद्धिश्च हेतुमती । अनुमान-
शब्दश्च कर्मसाधनोन्मेषवाचकः । स्वमिवेतिवकारो विभक्तमकल्पकत्वेतिपदान-
नन्तरं ग्रहण्यः ।

विषयविप्रतिषेधं विनाकरोति--तस्या एकेति । एका बुद्धियुपक्रमत आ-
२५ रभत इत्येकबुद्धयुपक्रमः । तदनेन परमाणवो नानान्यानो न निर्वितर्कविषया
इत्युक्तं भवति । योग्यत्वेपि तेषां परमसुखमाणां नामाभूतानां परस्वैकार्थसम-
वेतकत्वनिर्भासप्रत्ययविषयत्वायोगात् । अस्तु तद्धि परमार्थसत्त्वं परमापुषु सां-
पृतः प्रतिभासधर्मः स्थौल्यमित्यत आह--अर्थात्मेति । नामति वाचके स्थूल-

1. D. reads निर्विकल्पा for निर्वितर्का.

2. O. reads निर्वितर्कम् for निर्वितर्क.

3. B. F. L. om. वज्ञा after उपरका.

12. C. D. E. तस्या एकबुद्धयुपक्रमो ह्यर्थात्मा इति स्वगन्धं सूत्रं पठयति.

21. K. reads उपमान for श्रुतादिज्ञान.

22. L. P. read सांभूतः for सांभूतः.

यस्य पुनरवस्तुतः स प्रत्ययविशेषः सूक्ष्मं च कारणमनुपलभ्य
तस्यावयव्यभावाद्ननुपपत्तिर्तु मिथ्याज्ञानमिति । प्रायेण सर्वमेव प्राप्ते
मिथ्याज्ञानमिति ।

तथा च सम्यग्ज्ञानमपि किं स्याद्विषयाभावात् । यद्यनुपलभ्यते तत्त-

- ५ संसर्ग इत्यत आह—यस्य पुनरिति । अयमभिप्रायः—अनुभवसिद्धं वा तत्त्वं
हेतुः कियते शक्तिल पाशुरपादुको हालिकोपि प्रतिपद्यतेन्यद्भानुभवमिच्छात् ।
तत्रान्यदसिद्धत्वादहेतुः । अनुभवसिद्धं तु पटार्दीनां सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वत्वे
न स्थूलाद्व्यवत् । मायं हेतुः स्थूलत्वमपाकुर्वन्नात्मानमेव व्याहन्ति । ननु न
स्थूलत्वमेव सत्त्वम् । अपित्वसतो व्यावृत्तिः । अस्थौन्यव्यावृत्तिश्च स्थौन्यम् ।
१८ व्यावर्त्यभेदाच्च व्यावृत्तयो भिद्यन्ते । अतः स्थौन्याभावोपि न सत्त्वव्यावृत्तिः । अन्व-
त्वात् । भवतु वा व्यावृत्तिभेदाच्चसायविषयभेदः । यन्पूर्वकास्त्ववसायास्तास्था-
नुभवस्याविकल्पस्य प्रमाणस्य को विषय इति निरूपयतु भवान् । रूपप्रमाणबो
निरन्तरोत्पादा अगृहीतपरमसूक्ष्मत्वा इति चेत्, तस्मैतं गन्धरसस्पर्शपरमाणुभि-
रन्तरिता न निरन्तराः । तस्मादन्तरालावह एकधनवनप्रत्ययवत्परमाण्वालम्बनः
१५ तत्तत्तद्विकल्पो मिथ्येति तत्त्वमवधिकल्पना न पारंपर्येणापि वस्तुमतीषद्धा इति
कुतस्तद्वसितस्य सत्त्वस्थानवयवत्वसाधकत्वम् । तस्माद्विकल्पकस्य प्रत्यक्ष-
स्य प्रामाण्यमिच्छता तदनुभूयमानस्थौन्यस्यैव सत्त्वमविकल्पनावसेयमकामेना-
व्यभ्युपेयम् । तथा च तद्वाच्यमार्गं सत्त्वमात्मानमेवावकाशयेत् । परमसूक्ष्माः पर-
माणवो विजातीयपरमाण्वनन्तरिता अनुभवविषया इति व्यावृत्तमङ्गीकरणम् ।
१६ तद्विस्तृप्तं—यस्य पुनरवस्तुतः स प्रत्ययविशेषो निर्विकल्पविषयः । सन्तु
तर्हि सूक्ष्माः परमाणवो निर्विकल्पविषया इत्यत आह—सूक्ष्मं च कारणमनु-
पलभ्यमविकल्पस्येति । तस्यावयव्यभावाद्धेतोरतदुपपत्तिर्ह मिथ्याज्ञानमिति
लक्षणेन सर्वमेव भावे मिथ्याज्ञानं यन्स्थौन्यालम्बनं यच्च तदधिष्ठानसत्त्वालम्ब-
नमित्यर्थः । नन्वेतावतापि न ज्ञानमात्मनि मिथ्या भवति तस्यावयवव्यवनेना-
१७ प्रकाशादित्यत आह—प्रायेणेति ।

ननु किमेतावतापीत्यत आह—नवा चेति । सत्त्वादिज्ञानं चोन्मिष्या तद्वा
सत्त्वादित्तुक्रमनवयवित्वादिज्ञानमपि मिथ्यैव । तस्यापि किं निर्विकल्पकमोचर-
स्थूलमेवावसेयतया विषयः, स च नास्तीति तात्पर्यार्थः । विषयाभाव एव कुत
इत्यत आह—यद्यदिति । विरोधश्च परिणामवैचित्र्येण भेदाभेदेन चोक्तोपपद्य-

1. K. reads अविकल्पस्य after अनुपलभ्यम्.

3-4. G. उन्मिष्येति । तदा च सत्त्वज्ञानमपि.

18. K. L. nyati सूक्ष्मतयाः for सूक्ष्मत्वाः.

19. L. N. O. P. read त्रयं वक्षित for अवकाशन.

28. L. reads अधिष्ठानम् for अधिष्ठान.

इवयवित्वेनाज्ञातम् । तस्मादस्ययववी वो महत्तत्त्वादिभ्यश्चकारपञ्चः
समापत्तेर्निर्वितर्क्या विषयो भवति ॥ ४३ ॥

एतथैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया
व्याख्याता ॥ ४४ ॥

- ५ तत्र भूतसूक्ष्मेभ्योऽप्यन्यकथर्मकेषु देशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषु
या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । तत्राप्येक बुद्धिनिर्माह्यमेवोदितध-
र्मविशिष्टं भूतसूक्ष्ममालम्बनीभूतं सभाष्यस्यायामुपलब्धते ।

या पुनः सर्वथा सर्वतः शान्तोदितान्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषु सर्व-

नुसारिणोद्धर्तव्य इति सर्वं रमणीयम् ॥ ४३ ॥

- १० एतथैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता । अभिप्य-
को यटादिधर्मोपगृहीता इति यावत् । देश उपर्य-
धःपार्श्वोदिः । कालो वर्तमानः । निमित्तं पार्थिवस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रप्रधा-
नेभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्य उत्पत्तिः । एवमाप्यस्य परमाणोर्गन्धतन्मात्रप्रधानित्वेभ्यो
रसतन्मात्रप्रधानेभ्यश्चतुर्थ्यः । एवं तेजसस्य गन्धरसतन्मात्रावहित्वेभ्यो रूपतन्मा-
१५ त्रप्रधानेभ्यश्चिन्त्यः । एवं वायवीयस्य गन्धादितन्मात्रावहित्वेभ्यो स्पर्शविधानाभ्य-
स्पर्शान्वितन्मात्राभ्याम् । एवं नाभसस्य शब्दतन्मात्रादेवेकस्मात् । तदिदं निमित्तं
भूतसूक्ष्माणाम् । एतेषां देशकालनिमित्तानामनुभवः तेनावच्छिन्नेषु । नानुभूतावि-
शेषणा विशेष्ये बुद्धिरुपजायत इत्यर्थः । ननु सवितर्क्या सह किं सारूप्यं स-
विचाराया इत्यत आह—तत्रापीति । पार्थिवो हि परमाणुः पञ्चतन्मात्रप्रच-
१० यात्मिकबुद्धिनिर्माहः । एवमाप्यादयोपि चतुश्चिन्त्येकतन्मात्रात्मान एकबुद्धिनि-
र्माहा वेदितव्याः । उदितो वर्तमानां धर्मस्तेन विशिष्टम् । एतावता चात्र संके-
तस्मृत्यागमानुमानविकल्पानुपेक्षः सूचितः । न हि ग्रन्थक्षेपेण स्थूले दृश्यमाने पर-
माणवः प्रकाशन्ते । अपि त्वाममानुमानाभ्याम् । तस्मादुपपन्नमस्याः संकीर्ण-
त्वमिति ।
१५ निर्विचारमाह—या पुनरिति । सर्वथा सर्वत्र नीलपीतादिना प्रकारेण ।
सर्वत इति हि सार्याविमर्किकस्त्विति । सर्वदेशकालनिमित्तानुभवैरित्यर्थः । तद-
नेन स्वरूपेण कालानवच्छेदः परमाणुनामिति कुशितम् । नापि तदार्थधर्मज्ञा-
रेणेत्याह—शान्ता अतीता उदिता वर्तमाना अव्ययदेशा भविष्यन्ता धर्मास्ती-
त्यवच्छिन्नेषु । नन्वनवच्छिन्ना धर्मः परमाणवः किमसंबन्धा एव तैरित्यत आह

1. C. D. E. read आज्ञातम् for भाष्यातम्.

1. B. C. D. E. F. G. K. read महत्त्वं for महत्तत्त्वं.

26. N. om. निर्विच.

धर्मानुपातिषु सर्वधर्मात्मकेषु समापत्तिः सा निर्विचारेत्युच्यते । एवं-
स्वरूपं हि तद्भूतसूक्ष्ममेतेनैव स्वरूपेणाहम्भानीभूतमेव समाधिप्रज्ञास्व-
रूपमुपरञ्जयति ।

प्रज्ञा च स्वरूपशून्येवार्थमात्रा यदा भवति तदा निर्विचारेत्युच्य-
५ ते । तत्र महद्भूतविषया सचित्कर्ता निर्वितर्का च, सूक्ष्मवस्तुविषया
सविचारा निर्विचारा च । एवमुभयोरेतयैव निर्वितर्कया विकल्पहा-
निर्व्याख्यातेति ॥ ४४ ॥

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

पार्थिवस्याणोर्गन्धनन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः । आप्यस्य रसनन्मात्रम् ।
१० नैजसस्य रूपनन्मात्रम् । वायवीयस्य स्पर्शनन्मात्रम् । आकाशस्य श-
ब्दतन्मात्रमिति । नेषामहंकारः । भस्यापि लिङ्गमात्रं सूक्ष्मो विषयः
लिङ्गमात्रस्याप्यलिङ्गं सूक्ष्मो विषयः । न चालिङ्गात्परं सूक्ष्ममस्ति ।
नन्वस्ति पुरुषः सूक्ष्म इति । सत्यम् । यथा लिङ्गात्परमलिङ्गस्य
सर्वधर्मानुपातिष्विति । कतमेन संबन्धेन धर्माननुपतन्ति परमाणव इत्यत
१५ आह—सर्वधर्मात्मकेषु । कथाचिदेष्टः कथाचिदभेदो धर्माणां परमाणुस्य इत्य-
र्थः । कस्मात्पुनरिष्टं समापानिरेतद्विषयेत्यत आह—एवंस्वरूपं द्वीनि । वस्तु-
तत्त्वमाहिणी नातन्त्रं प्रवर्तत इत्यर्थः ।

विषयमभिधायास्याः स्वरूपमाह—प्रज्ञा चेति । संकलस्य स्वरूपभेदोपर्य-
विषयमाह—तत्रेति । उपसंहरति—एवमिति । उपसंहरात्मनश्च निर्विचाग-
२० याच्चेति ॥ ४४ ॥

किं भूतसूक्ष्म एव ग्राह्यविषया समापत्तिः समाप्यते । न । किं तु—सूक्ष्मवि-
षयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् । पार्थिवस्य परमाणोः संबन्धिना वा गन्धतन्मा-
त्रता सा समापत्तिः सूक्ष्मो विषयः । एवमुपरञ्जयति योन्यम् । लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं
तद्वि लप्य गच्छति प्रधान इति । अलिङ्गं प्रधानं तादृजं न कचित्सुपं गच्छती-
२५ त्यर्थः । अलिङ्गपर्यवसानत्वमाह—न चालिङ्गात्परमिति । चादयति—तद्यु-
पुरुषोपि सूक्ष्मो नालिङ्गमेवेत्यर्थः । परिहरति—सत्यमिति । उपादानतया
सौक्ष्म्यमलिङ्ग एव नान्यत्रेत्यर्थः । तत्र पुरुषार्थनिमित्तत्वान्महदहंकारादेः पुरुषो-

1. B. F. read उद्दिशयमंशुन्येषु after परमाणुकेषु.
2. G. reads एवंस्वरूपेण for एव स्वरूपेण.
2. C. reads ग्राह्य for स्व before स्तेन.
4. C. reads शून्येव for शून्येव.
9. B. reads अति after आप्यस्य.
13. D. reads च यथा for अतएव । यथा.

सौक्ष्म्यं न चैव पुरुषस्य । किं तु लिङ्गस्यान्वयिकारणं पुरुषो न भवति,
हेतुस्तु भवतीति । अतः प्रधाने सौक्ष्म्यं निरतिशयं व्याख्यातम् ॥४५॥

ता एव सर्वाजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ताभ्यन्तस्यः समापन्नयो बहिर्वस्तुबीजा इति समाधिरपि सर्वाजः ।

५ तत्र स्थूलैर्धेयं सविनक्तो निर्विकर्तुः सूक्ष्मैर्धेयं सविचारो निर्विचार इति
स चतुर्थोपदेश्यानः समाधिरिति ॥ ४६ ॥

निर्विचारवैशारद्येध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

अशुद्धाधारणमलापेनस्य प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य रजस्तमो-
भ्यामनभिभूतः स्वच्छः स्थितिप्रवाहो वैशारद्यम् । यदा निर्विचारस्य
• समाधेर्वैशारद्यमिदं जायते तदा योगिनो भवत्यध्यात्मप्रसादो भूतार्थ-
विषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः । तथा चोक्तम्—

प्रज्ञाप्रसादभारुह्य अशोच्यः शोचनो जनाम् ।

पि कारणमलिङ्गवदिति । कुत एवंलक्षणमलिङ्गस्यैव सौक्ष्म्यामेत्याशयवान्-
च्छति—किं स्थितिः । उक्तमाह—लिङ्गस्येति । मन्थं कारणं न तुपादानम् ।

५ यथा हि प्रधानं महदादिभावेन पाणिमते न तथा पुरुषस्तद्वस्तुर्गर्भ्यर्थः । उपम-
हरति—अतः प्रधान एव सौक्ष्म्यं निरगतशय व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

चतसृणामपि समापन्तीनां प्राद्याविषयाणां संघातान्वयाह—ता एव सर्वा-
जः समाधिः । एवकारो भिन्नकमः सर्वाज इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । ततश्चतस्रः
समापन्नयो प्राद्याविषयाः सर्वज्ञतयो नियम्यन्ते । सर्वज्ञता न्वनियता प्रदीप्त-
• प्रवणमोचरायामपि समापन्ती विरक्त्याधिक्यभेदेनानिषिद्धा व्यवर्तयन्ते । तेन
प्राये चतस्रः समापन्नयो प्रदीप्तप्रवणयोश्चतस्र इत्येवो मित्रा भवन्तीति । नि-
गदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ ४६ ॥

चतसृष्वपि समापन्निषु प्राद्याविषयामु निर्धवागयाः शोभनत्वमाह—निर्वि-
चारवैशारद्येध्यात्मप्रसादः विशाग्यवदार्थमाह—अशुद्धीति । रजस्तमो-
• भ्यामनयोऽशुद्धिः सैवाधारणलक्षणां मलसत्त्वादिपेनस्य प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभा-
वस्य बुद्धिसत्त्वस्य । अतएवानभिभूत इति । स्यादेतत् । प्राद्याविषया चेन्ममापन्तिः
कथमात्माविषयः प्रसाद इत्यत आह—भूतार्थविषय इति । नात्मा विषयः
किं तु तदाधार इत्यर्थः । क्रमाननुरोधी । युगपदित्यर्थः । अथैव पाण्डुरी माथा-
मुदाहरति—तथा चेति । ज्ञानालोकप्रकर्षमात्मानं सर्वेषामुपरि वरपद्वत्त्व-
व-

1. B, reads अलिङ्गस्य for लिङ्गस्य.

8. D, reads अशुद्धाधारण for अशुद्धाधारण.

11. B, F, विषयक्रमानुरोधी for विषयः क्रमाननुरोधी,

भूमिद्वानिव शीलस्थः सर्वान्याधोनुपश्यति ॥ ४७ ॥

कर्तृभरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन्समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या कर्तृभरेति संज्ञा भवति । अन्वर्थो च सा, सत्यमेव धिर्भर्ति । न च तत्र विपर्ययसंज्ञान-
५ गन्धोप्यस्तीति । तथा चोक्तम्—

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ इति ॥ ४८ ॥

सा पुनः—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

१० श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयम् । न ह्यागमेन शक्यो विशेषोभि-
धातुम् । कस्मात् । न हि विशेषेण कृतसंकेतः शब्द इति । तथा अनुमानं
यपरीताभ्योचते जनाभ्यानाति ॥ ४९ ॥

अत्रैव योगिजनपरिज्ञानान्वयमेवाकर्तृभरतः — कर्तृभरा तत्र
प्रज्ञा । सुगमं भाष्यम् । आगमेनेति बहुविधितं भवणमुक्तम् । अनुमानेनेति मन-
१५ नम् । ध्यानं चिन्ता । तत्राभ्यासः ध्यानपुन्येनानुमानम् । तस्मिन्मय आदेरः ।
तदनेन निदिध्यासनमुक्तम् ॥ ४८ ॥

स्थादेतत् । आगमानुमानगुहातीतार्थविषया भाषयता प्रकर्षलब्धत्रय्या निर्विचारा-
गमानुमानविषयमेव गोचर्येत् । न त्वन्वयाविषयानुभवत्रय्या संस्कारः शक्तो-
न्यत्र ज्ञानं जनयितुमतिप्रसङ्गात् । तस्माद्विचाराग चेदतर्भागमानुमानयो-
२० र्गपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह — श्रुतानुमानेत्यादि । तुल्यमन्वं हि प्रकाशस्य भावं
सर्वार्थदर्शनसमर्थमापि तममाहृतं यत्रैव रजमोक्षपादयते तत्रैव गुह्याति ।
यदा त्वन्यासवैराग्याभ्यामपास्तमस्तमोमलमनवयवैर्भाग्यमुह्यताते तदास्या-
तिपतितममस्तमानमेवमोक्षः प्रकाशानन्त्ये मति किं नाम यत्र गोचर इति
भावः । व्याचष्टे— श्रुतमागमविज्ञानं तत्सामान्यविषयम् । कस्मात् ।
२५ न ह्यागमेन शक्यो विशेषोभिधातुम् । कुतः । यस्मादानन्त्याद्यभिचाराच्च न
विशेषेण कृतसंकेतः शब्दः । यस्मादस्य विशेषेण सह न वाच्यवाचकसंबन्धः
प्रतीयते । न च वाक्यार्थपीदशो भिन्नेषु संप्रवर्ति । अनुमानेपि लिङ्गलिङ्गि-
संबन्धप्रवृत्त्याधीनजन्मनि गतिर्यदैवेत्याह — तथा अनुमानमिति । एव प्राप्तिरि-

3, B. F. read वास्तिन मावाधिवेकस्यानि: for या.

12, L. reads लोकावज्ञोक्तः for शापने जनाम्.

20, L. reads तत्र प्रसङ्गः for तत्प्रसङ्गः.

23, N. O. read यत्र for यत्र.

27, K, N, O. read वाक्यार्थः for वाक्यार्थः.

सामान्यविषयमेव । यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिर्यत्र न प्राप्तिस्तत्र न गतिरित्यु-
क्तम् । अनुमानेन च सामान्यनोपसंहारः । तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न
विशेषः कश्चिदस्तीति ।

न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहण-
५ मस्ति । न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याप्यवयोस्तीति ममाधिप्रज्ञानि-
ग्राह्य एव स विशेषो भवति । भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा । तस्मा-
च्छ्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति ॥ ४९ ॥

समाधिप्रज्ञाप्रतिष्ठाम्ने योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवो
जायते--

११ तज्जः संस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

न्यत्र यत्रतत्रशब्दयोः स्थानपरिवर्तनेन व्याप्यव्यापकभावाच्चमयितव्यः । अतो-
द्यानुमानेन सामान्यनोपसंहारः । उपसंहारति तस्मादिति ।

अस्तु तर्हि संबन्धप्रधानपक्षे लोकप्रत्यक्षे न तन्मायान्याविषयमित्यत्र
आह--न चास्येत्यादि । सा सूक्ष्मबन्धप्रधानेन लोकप्रत्यक्षम् । इन्द्रियार्थानां तु
१५ भवत्येव । न चोन्द्रियाणामस्मिन्नस्ति योग्यत्वम् । ननु च यथागमानुमानप्र-
त्यक्षाणां च विशेषस्तर्हि नास्ति, प्रमाणविग्रहादित्यत्र आह न चेति । न
हि प्रमाणं व्यापकं कारणं वा प्रत्यक्षं येन तज्जिज्ञो निवर्तते । नो त्वत्तु
कलावतश्चन्द्रस्य पञ्चाशद्वर्तिहृदिमज्जायं एति न मोदिते प्रामाणिका
इत्यर्थः । इति तस्मात् । समाधिप्रज्ञानिग्राह्य एवेति । अत्र च विवादाध्यामिताः
२० प्रमाणञ्च आत्मानश्च प्रानिस्विकविशेषभानिनां द्रव्यस्य मणि परस्परं व्याव-
र्तमानत्वात्, ये द्रव्यस्य मणि परस्परं व्यावर्तन्ते ते प्रानिस्विकविशेषभानिनां यथा
वृण्वमृण्वद्वय इत्यनुमानेनागमेन च कर्तृभग्नज्ञापदेशपरेण यद्यपि विशेषो
निरूप्यते तद्विनिरूपणे मेशयः स्यादव्याप्यप्रामाण्यव्याप्यद्वयविप्रकर्षेण तन्मन्त्रं
कथंचिद्वाच्यतः श्रुतानुमाने । न तु माक्षाचार्थमय ममुच्छादिवदानीं लिङ्ग-
२५ संग्रह्यायोगितया । तस्मान्मिदं श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयानि ॥ ४९ ॥

• स्यादितत् । भवतु परमाण्विषयः संप्रज्ञातो यथोक्तोपायाभ्यामान् । अनादिना न
व्युत्थानसंस्कारेण निरुद्धनिविडनया प्रतिबन्धनीया ममाधिप्रज्ञा सा वाच्यावत-
मध्यवर्तिप्रदीपप्रमाणुरितेति शङ्कामपनेतुं सूत्रमवतारयति-- समाधिप्रज्ञेति ।
सूत्रं पठति-- तज्जः संस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबन्धी । तदिति निर्विवादा

1. K. L. read अयाधिः for न प्राप्तिः.

4. C. reads : योगज्ञाननिष्ठस्य हि लीकैकप्रमाणमाचरन् after ग्रहणम्.

26. N. reads उपसंहारोऽप्यहं for अपावाभ्यासाहं.

27. P. reads अनिषत्प्रदीपता for प्रतिबन्धनीया समाधिप्रज्ञा सा.

समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्थानसंस्कारादाय बाधते । व्युत्था-
नसंस्काराभिभवाच्चतुप्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति । प्रत्ययनिरोधे समाधि-
रपतिष्ठते । नतः समाधिजा प्रज्ञा, नतः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो
नवः संस्कारादायो जायते । नतश्च प्रज्ञा नतश्च संस्कारा इति । कथम-
५ सी संस्कारादायश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति । न ते प्रज्ञाकृताः
संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वाच्चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्वन्ति । चित्तं हि ते
स्वकार्यादिवभाष्यन्ति । स्थानिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितामिति ॥ ५० ॥
किं चास्य भवति --

समाधिर्नि परावृत्ताति । अन्येति व्युत्थानमात्रं । भूतार्थपक्षपातो हि धिया
१० स्वभावस्तावदेवमनवस्थिता भ्राम्यति न यावन्तत्वं प्रतिलभते । तत्प्रतिलम्बे
तत्र स्थितपक्षे सती संस्कारबुद्धिः संस्कारबुद्धिचक्रकमेणावर्तमानादिमप्य-
तत्त्वसंस्कारबुद्धिकर्म बाधत एवेति । तथा च बाध्या अभ्यासुः—
निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ।
न बाधेनादिमन्त्रेपि बुद्धस्तत्पक्षपाततः ॥ इति ।

१५ स्यादेतत् । समाधिप्रज्ञातांस्तु व्युत्थानजस्य संस्कारस्य निरोधः । समाधिजस्तु
संस्कारादिशयः समाधिप्रज्ञायमवेदतुरन्यधिकल इति तदवस्थैव चित्तस्य
साधिकारंतेति चेदयति -- कथमस्माविनि । परिहरति—न त इति । चित्तस्य
हि कार्यद्वयं शब्दायुपभोगो विवेकम्यातिश्चेति । तत्र क्लेशकर्माशयसहितं
शब्दायुपभोगे वर्तते । प्रज्ञाप्रभवसंस्कारेणुल्लितानिभिलक्लेशकर्माशयस्य तु
१० धेतुसंत्वमितप्रायाधिकारभावस्य विवेकम्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तस्मा-
त्समाधिसंस्काराच्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत तत्त्वारिपन्धिन इति ।
स्वकार्यादौगलक्षणादिवभाष्यन्ति, असमर्थं कुर्वन्तीत्यर्थः । कस्मान्म्यातिपर्य-
वसानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्धि भोगाय चित्तं चेष्टत न यावद्विवेकम्यातिमनु-
भवति । संज्ञातविवेकम्यातिनस्तु क्लेशानिवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थः ॥ ५० ॥
१५ तद्वय भोगाधिकारप्रशान्तिः प्रयोजने प्रज्ञासंस्काराणामिदमुक्तम् । पृथञ्छति—
किं चेति । किं चास्य भवति प्रज्ञासंस्काराच्चित्तं प्रज्ञासंस्कारप्रवाहजनकतया

1. B. L. om. प्रज्ञा.

4. E. reads अनिष्टायः for भाजया.

4. O. om. प्रज्ञा नतश्च.

5. B. L. read अनिष्टायः for अज्ञायः.

11. N. O. P. read स्थिर for स्थिर.

11. N. om. संस्कारबुद्धिः.

14. L. reads अनादित्वेन for अनादित्वेन.

14. N. reads बुद्धिः for बुद्धेः.

19. K. reads इत्यत्रापि for इत्यत्रापि.

26. N. O. P. om. संस्कार before प्रज्ञा.

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

स न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी । प्रज्ञाकृतानामपि संस्काराणां प्रतिबन्धी भवति । कस्मात् । निरोधजः संस्कारः समाधिजान्संस्कारा-
न्वाधत इति ।

५ निरोधस्थितिकालक्रमानुभवेन निरोधविरुद्धतसंस्कारास्तित्वमनु-

तर्धैव साधिकारमित्यधिकारापनुत्तयेन्यदपि किञ्चिद्वैशेषीयमस्तीत्यर्थः । ध्वजे-
णोत्तरमाह—तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्वीजः समाधिः । परेण
वैराग्येण ज्ञानमसाद्यमावलक्षणेन संस्कारोपजननद्वारा तस्यापि प्रज्ञाकृतस्य सं-
स्कारस्य निरोधः, न केवलं प्रज्ञाया इत्यपिशिञ्चार्थः । सर्वस्योत्पद्यमानस्य

१५ संस्कारप्रज्ञावबाहस्य निरोधान्कारणाभावेन कार्यानुत्पादकस्य निर्वीजः समा-
धिर्भवति । न्याचोऽहं—स निर्वीजः, समाधिः समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परस्मादि-
राग्यादुपजायमानः स्वकारणादङ्गण न केवलं समाधिप्रज्ञाविरोधी प्रज्ञाकृताना-
मप्यसौ संस्काराणां पण्यन्धी भवति । ननु वैराग्यजं विज्ञानं मद्विज्ञानं, प्रज्ञा-
मात्रं बाधताम् । संस्कारं न्वचिज्ञानरूपं कथं बाधते । इहा हि जायतांति स्वग्रह-

१५ धार्थस्मृतिरित्याशयवान् स्पष्टति—कस्मादिति । उत्तरं—निरोधज इति ।
निरुपपत्तेनेन प्रवेति निरोधः परं वैराग्यम् । ततो ज्ञातो निरोधजः संस्कारः ।
संस्कारादेव दीर्घकालजैर्गन्तर्यमन्कारासेवितपरंवैराग्यजन्यमनः प्रज्ञासंस्कारबाधो
न तु विज्ञानादित्यर्थः ।

स्यादेतन् । निरोधजसंस्कारसद्भावं किं प्रमाणम् । स हि प्रत्यक्षेण नानुभूयते

२० स्मृत्या वा कार्येणानुमीयते । न च सर्ववृत्तिनिरोधे प्रत्यक्षमस्ति योगिनः । नापि
स्मृतिः । तस्य वृत्तिमात्रनिरोधतया स्मृतिजनकत्वाभवादिन्यत आह—निरो-
धेति । निरोधे स्थितिश्चिन्तस्य निरुद्धावस्थेत्यर्थः । तस्याः कालक्रमां मुहूर्ता-
र्थयामयामाहोरात्राद्वाइस्तदनुभवेन । एतदुक्तं भवति—वैराग्याभ्यामप्रकर्षानुगोपी
निरोधप्रकर्षो मुहूर्तार्थयामादिव्यापितयानुभूयते योगिना । न च वैराग्यक्षणाः

२५ क्रमनियततया परस्परमभ्यवन्तस्तत्कालव्यापितया सातिरार्थं निरोधं कर्तुं-
मीशत इति तत्तद्वैराग्यक्षणप्रचयजन्यः स्थायी संस्कारप्रचय एवित्यस्य इति

1. B. P. read वृत्ति after सर्व.

10. N. O. P. om. सोयम्.

17. O. reads वेति for अवेति.

२२. L. reads निरोध for निरुद्ध.

२३-४. O. P. read अतुंरपप्रकर्षः for अनुगोपी निरोधप्रकर्षः.

२४. N. reads प्रकर्षो for प्रकर्षः.

२४. O. reads योगिना च for योगिना । न च.

२६. N. reads संस्कारः for संस्कारप्रचयः.

मेयम् । व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रसवैः सह केवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं स्वस्यां प्रकृताववस्थितायां प्रविलीयते । तस्मात्ते संस्काराधिकस्याधिकारविरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्तीति । यस्मादवसिताधिकारं सह केवल्यभागीयैः संस्कारैश्चित्तं निवर्तते, तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपमीश-
५ प्रतिष्ठोतः शुद्धः केवलो मुक्त इत्युच्यते इति ॥ ५१ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे भीमद्वयसभाष्ये

प्रथमः समाधिपादः ॥ १ ॥

- भावः । जनृच्छिष्यन्तां यज्ञासंस्काराः । निरोधसंस्कारास्तु कुतः समुच्छिष्यन्ते । अनुच्छेदे वा साधिकारत्वमेवेत्यत आह—व्युत्थानेति । व्युत्थानं च तस्य
१० निरोधसमाधिश्च संप्रज्ञातस्तत्त्वमवाः संस्काराः केवल्यभागीया निरोधजाः संस्कारा इत्यर्थः । व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराभिने प्रलीना इति भवति चित्तं व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारवत् । निरोधसंस्कारस्तु प्रत्युद्धित एवास्ते चित्ते । निरोधसंस्कारं सत्यापि चित्तमनधिकारवत् । पुरुषार्थजनकं चित्तं हि साधिकारं शब्दाद्युपभोगविवेकस्याती च तथा पुरुषार्थः । संस्कारोपतायां तु न बुद्धेः प्रति-
१५ संबेदी पुरुष इति नासी पुरुषार्थः । विदेहमकृतिलयानां न निरोधभागितया साधिकारं चित्तम् । अपि तु क्रैशनासिततयेत्याशयवानाह—यस्मादिति । शेषं शुभम् ॥ ५१ ॥

योगस्योद्देशानिर्देशौ तदर्थं रुनिलक्षणम् ।

योगोपायाः प्रमेक्षाश्च पादोस्मिन्नुपवर्णिताः ॥ १ ॥

- २० इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्यायां
प्रथमः समाधिपादः ॥ १ ॥

2. O. reads अस्थिरतायाम् for अनस्थिरतायाम्.

2. B, F. read अर्थं प्रकृतिलयो मवाप्त्यवाप्त्यप्रज्ञातः समाधिः after प्रविलीयते.

2. E. reads कस्यात् for तस्यात्.

3. G. reads विरोधेन स्थितिहेतवः for विरोधिनो न स्थितिहेतवो भवन्तीति.

4. G. om पात.

5. B, O, F. om. अतः.

5. G. om. केवलः.

5. B, F. read अर्थं विदेशो मवाप्त्यवो कृतप्रज्ञातः समाधिः after इत्युच्यते.

14. N. O.P. om. पुरुषार्थः.

पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

(तत्र द्वितीयः साधनपादः ।)

—०५०—

उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः । कथं व्युत्थितचित्तोपि योग-
युक्तः स्यादित्येतद्वारभ्यते—

५ तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

नातपस्विनो योगः सिध्यति । अनादिकर्मक्लेशवासनाचिन्ता मत्सु-
पस्थितविषयजाला आशुद्विर्नान्तरेण तपः संभेदमापद्यत इति तपस
उपादानम् । तच्च चित्तप्रसादनमबाधमानमनेनासेष्यमिति मन्यते ।

ननु प्रथमपादेनैव साधयः सावान्तरभेदः सफलो योग उक्तस्तत्किमपरम-
१० वशिष्यते यदर्थं द्वितीयः पादः प्रारम्भ्यतेत्यत आह—उद्दिष्ट इति । अभ्यास-
वैराग्ये हि योगोपायौ प्रथमे पादे उक्तौ । न च तौ व्युत्थितचित्तस्य शान्त्येष
संभवत इति द्वितीयपादोपदेश्यानुपायानपेक्षते सत्त्वशुद्धयर्थम् । ततो हि
विशुद्धसत्त्वः कतरक्षासंविधानोभ्यासवैराग्ये प्रत्यहं भावयति । समाहितत्वम-
विक्षिप्तत्वम् । कथं व्युत्थानचित्तोत्पुनरेक्ष्यमाणैरुपपिर्मुक्तः सन्योगी स्यादि-
१५ त्यर्थः । तत्र वक्ष्यमाणेषु नियमेष्वारुढ्य प्राथमिकं प्रमुपमुक्ततरतया प्रथमतः
क्रियायोगमुपदिशति सूत्रकारः—तपःस्वाध्यायेत्यादि । किंैव योगः क्रिया-
योगो योगसाधनत्वात् । अत एव विष्णुपुराणे साण्डिक्यकेशिध्वजसंवादे—

योगमुक्तप्रथमं योगी युजमानोभिधीयते । (बि. पु. ६।७।३३)

इत्युपक्रम्य तपःस्वाध्यायादयो दर्शिताः । व्यतिरेकमुत्तेन तपस उपाय-
१० त्वमाह—नातपस्विन इति । तपसोवान्तरव्यापारमुपायतोपयोगिनं दर्शयति—
अनादीति । अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चिन्ता एव प्रमुपस्थितमुपनतं
१ विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता । अशुद्धी रजस्तमःसमुत्पन्नो नान्तरेण तपः
संभेदमापद्यत । सान्द्रस्य निदान्तविरलता भेदः । ननुपादीयमानमपि तपो
धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इत्यत आह—तथेति ।
१५ तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः ।

6. G. reads विशेष for चिन्ता.

24. N. reads तपिस्तत् for प्रतिपक्षः.

स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपे मोक्षशास्त्राध्ययनं वा ।
ईश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमसुरावर्षणं तत्फलसंन्यासो वा ॥ १ ॥
स हि क्रियायोगः—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

५ स ह्यासेष्यमानः समाधिं यावयति क्लेशाश्च प्रतनूकरोति । प्रतनू-
कृतान्क्लेशान्प्रसंख्यानान्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यती-
ति । तेषां तनूकरणात्पुनः क्लेशीरप्यसृष्टा सत्त्वपुरुषान्वतामात्रक्यातिः
सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यत इति ॥ २ ॥

प्रणवावयवः पुरुषसूकरदमण्डलमाज्ञायादयो वैदिकाः, गैरागिकाश्च ब्रह्म-

१० पारायणादयः । परमसुरावर्षणानीश्वरस्तस्मिन् । यथेदमुक्तम्—

कामतो कामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥ इति ।

तत्फलसंन्यासो वा । फलानभिसंधानेन कार्यकरणम् । यथेदमुक्तम्—

कर्मवैवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

१५ मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि ॥ (भ. गी. २।४७) इति ॥ १॥

तस्य प्रयोजनाभिधानाय सूत्रमवतारयति—स इति । सूत्रं—समाधि-

भावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च । ननु क्रियायोग एव चेत्क्लेशान्प्रतनूकरोति

कृतं तर्हि प्रसंख्याननेत्यत आह—प्रतनूकृतानिति । क्रियायोगस्य प्रतनु-

करणमात्रे व्यापारो न तु बन्ध्यत्वे क्लेशानाम् । प्रसंख्यानस्य तु तद्वन्ध्यत्वे ।

१२ दग्धबीजकल्पानिति बन्ध्यत्वेन दग्धकलमबीजसारूप्यमुक्तम् । स्यादेतत् ।

प्रसंख्यानमेव चेत्क्लेशानप्रसवधर्मिणः करिष्यति, कतमेषां प्रतनूकरणेनेत्यत

आह—तेषामिति । क्लेशानामतानने हि बलवद्दिरोधिप्रस्ता सत्त्वपुरुषान्वता-

स्यातिरुदितुमेव नोत्सङ्गते प्रागेव तद्वन्ध्यभावं कर्तुम् । पविरत्नीकतेषु तु क्लेशेषु

बुर्बलेषु तद्दिरोधिन्वापि वैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायते । उपजाता च तैरपरासृष्टा-

१५ नभिभूता नैव यावत्परावृत्तय इति । सत्त्वपुरुषान्वतामात्रक्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा ।

अतीन्द्रियतया सूक्ष्मोऽस्या विषय इति सूक्ष्मा प्रज्ञा प्रतिप्रसवाय प्रविलया-

य कल्पिष्यते । कुतः, समाप्ताधिकारा । यतः समाप्तोधिकारः कार्यारम्भणं

शुणानां यथा हेतुभूतया सा तथोक्तेति ॥ २ ॥

2. B. F. read कर्ता कारयितुं त एव मायुदरिष्यत्यहंभावहीनः संन्यासः
after शब्दास्ते वा.

8. B. C. F. L. read कल्पविष्यते for कल्पिष्यते.

15. K. L. om. इति.

अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति—

अविद्याऽस्मितारामद्वेषामिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

क्लेशा इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः । ते स्पन्दमाना गुणाधिकारं
ब्रह्मयन्ति, परिणाममवस्थापयन्ति, कार्यकारणस्रोत उच्यमयन्ति, परस्पर-
५ राधुमहेतुप्रीभूत्वा कर्मविपाकं चाभिनिर्हरन्तीति ॥ ३ ॥

अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रमुत्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिकुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विधविकल्पा-
नां प्रमुत्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का प्रसुतिः । चेत्तसि शक्तिमान-

पृच्छति—अथेति । अविधेति सूत्रेण परिहारः । अविद्यास्मितारामद्वे-

- १० षामिनिवेशाः क्लेशाः । न्याचष्टे—पञ्च विपर्यया इति । अविद्या तादृ-
श्य एव । अस्मितादयोऽप्यविषोषादानास्तद्विनिर्भागवर्तिन इति विपर्ययाः ।
ततश्चाविष्मसमुच्छेदे तेषामपि समुच्छेदा युक्त इति भावः । तेषामुच्छेदव्यता-
हेतुं संसारकारणत्वमाह—ते स्पन्दमानाः समुदाचरन्तो गुणानामधिकारं
ब्रह्मयन्ति बलवन्तं कुर्वन्त्यत एव परिणाममवस्थापयन्ति अव्यक्तमव्यह-
१५ कारपरंपरया हि कार्यकारणस्रोत उच्यमयन्त्युदाचयन्ति । यदर्थं सर्वमेत-
न्कुर्वन्ति तद्वर्षयति—परस्परेति । कर्मणां विपाको आत्मायुर्भोगलक्षणः पुरु-
षार्थस्तममी क्लेशा अभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं प्रत्येकं नेत्याह—परस्पर-
यानुमहेति । कर्मभिः क्लेशाः क्लेशैश्च कर्माणीति ॥ ३ ॥

हेयानां क्लेशानामविद्यामूलत्वं दर्शयति—अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रमुत्तत-

- १० नुविच्छिन्नोदाराणाम् । तत्र का प्रसुतिरिति । स्वीचितामर्थक्रियामकुर्वतां
क्लेशानां सद्भावे न प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः पृच्छतः । उत्तरं—चेत्तसीति । मा-
नामार्थाक्रिया कार्युः क्लेशा विद्वद्भक्तितिलयानाम् । धीजिधानं शान्तास्तु ते शक्तिमात्रे-
ण सन्ति क्षीर इव दधि । न हि विवेकरूपातिरन्यदस्ति कारणं तद्वन्व्यतायाम् ।
अतो विद्वद्भक्तितिलया विवेकरूपातिविरहिणः प्रमुत्तक्लेशा न याचनद्वयधिकारं
१५ प्राप्नुवन्ति । तन्नामौ तु पुनरावृत्ताः मन्तः क्लेशास्तेषु तेषु विषयेषु संमुखी-
भवन्ति । शक्तिमात्रेण प्रतिष्ठा येषां ते तयोकाः । तदनेनान्यनिशक्तिरूपा ।
बीजभावोपगम इति च कार्यशक्तिरिति । ननु विवेकरूपातिमतापि क्लेशाः

2. A. G. read पञ्च after निवेशाः.

3. G. reads स्पन्दमानाः for स्पन्दमानाः.

15. P. reads परंपराम् for परंपरया.

प्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः । तस्य प्रबोध आलम्बने संमुखीभावः । प्रसं-
 ख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेऽप्यालम्बने नासौ पुनरस्ति, दग्ध-
 बीजस्य कुतः प्ररोह इति । अनः क्षीणक्लेशः कुशलश्चरमदेह इत्युच्यते ।
 तत्रैव सा दग्धबीजभावा पञ्चमी क्लेशावस्था नान्यत्रेति । सतां क्लेशानां
 ५ तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमुखीभावेऽपि सति न भवत्ये-
 थां प्रबोध इति । उक्ता प्रसुप्तिर्दग्धबीजानामप्ररोहश्च ।

तदुत्थमुच्यते—प्रतिपक्षभावनोपहृताः क्लेशास्तनवो भवन्ति ।
 तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनान्मना पुनः पुनः समुदाचरन्तीनि
 विच्छिन्नाः । कथम् । रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् । न हि रागकाले क्रोधः
 १० समुदाचरति । रागश्च क्वचिदुदयमानो न विषयान्तरे नास्ति । नैकस्या
 क्षियां चैवो रक्त इत्यन्यासु क्षीयु विरक्तः । किं तु तत्र रागो लब्धवृत्ति-

कस्माच्च प्रसुप्ता इत्यत आह—प्रसंख्यानवत इति । चरमदेहः । न तस्य
 देहान्तरमुत्पत्त्यते यदपेक्षयास्य देहः पूर्व इत्यर्थः । नान्यत्र । विवेकादिष्वित्यर्थः ।
 ननु सतो नात्पन्तविनाश इति किमिति तदीययोगद्विचलेन विषयसंमुखी-
 १५ भावे न क्लेशाः प्रबुध्यन्त इत्यत आह—सतामिति । सन्तु क्लेशा दग्धम्वेषां
 प्रसंख्यानानामिना बीजभाव इत्यर्थः ।

क्लेशप्रतिपक्षः क्रियायोमस्तस्य भावनमनुष्ठानं तेनोपहृतास्तनवः । अथ वा
 सम्पन्नज्ञानमविद्यायाः प्रतिपक्षो भेददर्शनमास्मिताया वाध्यस्थं रागद्वेषाद्यनुबन्ध-
 बुद्धिनिष्ठचित्तमिदिवेशस्येति । विच्छिन्नमाह—तथेति । क्लेशानामन्यतमेन समु-
 २० दाचरताभिभवाद्वात्यन्तविषयसेवया वा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनान्मना
 समुदाचरन्त्याविर्भवन्ति वाजीकरणाद्युपयोगेन वाभिभावकदीर्घकालेन वेति ।
 बीजस्या विच्छेदसमुदाचारयोः पौनःपुन्यं दर्शयता यथोक्तान्प्रसुप्ताज्ज्ञेद् उक्तः ।
 रागेण वा समुदाचरता विजातीयः क्रोधोऽभिभूयते सजातीयेन वा विषया-
 न्तरवर्तिना रागेणैव विषयान्तरवर्ती रागोऽभिभूयत इत्याह—रागेति । भवि

1. B. F. read तदा प्रबोधालम्बने for तस्य प्रबोध आलम्बने.
2. B. F. read प्रबोधः after असौ.
4. B. F. read अनिद्या माया भुविः after अवस्था.
6. B. F. read अवबोधः for अपरोहः.
8. B. F. read विच्छिद्यन्ते ह्यदि कृताः क्लेशा वैराग्येन छिन्ना न तेन for विच्छिद्यं विच्छिद्य तेन तेन.
10. O. reads अस्ति । नासौ for इदममानो न.
10. B. reads विषयान्तीयेन for विषयान्तरे न.
21. L. reads बीजानाम for गच्छिमानाम्

रम्यत्र तु भविष्यद्वृत्तिरिति । स हि तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति ।

विषये यो लब्धवृत्तिः स उदारः । सर्वे एवेति क्लेशविषयत्वं ना-
तिक्रामन्ति । कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुव्यादौ वा क्लेश इति ।

उच्यते—सत्यमेवेतत् । किं तु विशिष्टानामेवेतेषां विच्छिन्नावित्वम् ।

- ५ यथैव प्रतिपक्षभावनातो निवृत्तस्तथैव स्वव्यञ्जकाङ्गनेनाभिप्यक्त इति ।
सर्वे एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः । कस्मात् । सर्वेष्वविद्यामिप्यङ्गने । यद-
विद्याया वस्तुकार्यते तदेवानुशोरेते क्लेशा विपर्यासप्रत्ययकाल उपल-
भ्यन्ते क्षीयमाणां चाविद्यामनु क्षीयन्त इति ॥ ४ ॥

तत्राविद्यास्वरूपमुच्यते—

- १० अनित्याद्युचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखा-
त्मस्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्ये कार्ये नित्यस्यानिः । तद्यथा—ध्रुवा पृथिवी, ध्रुवा

व्यदृष्टनेक्षणी गतिर्यथायां वेदितव्यस्याह—स हीनि । भविष्यदनुनिर्देश-
मात्रपरामर्शे सर्वनाम न भिन्नगमपरामर्शे नस्य विच्छिन्नत्वादेवेति ।

- १५ उदाहरमाह—विषय इति । ननुदाह एव पुरुषान्निष्कार्ताति भवतु क्लेशः । अन्ये
न्वक्षिभ्रतः कथं क्लेश उच्यत आह—सर्वे एवेति । क्लेशविषयत्वं क्लेशपद-
वाच्यत्वं नातिक्रामन्त्युदारतामाप्यमानाः । अत एव तेषां क्लेशा इति भावः ।
क्लेशत्वेनैकतां मन्यमानश्चोदयति—कस्मर्हीति । क्लेशत्वेन समानत्वेपि यथा-
कावस्थाभेदाद्विशेष इति परिहृति—उच्यते सत्यमिति । स्यादेतत् । अवि-
२० द्यातो भवन्तु क्लेशाः, तथाप्यविद्यानिवृत्तौ कस्माच्चिर्बर्तन्ते । न तल्लु पदः
कुविन्दनिवृत्तौ निवर्तत इत्यत आह—सर्वे एवेति । भेदा इव भेदाः । तदावि-
निर्भागवर्तिन इति यावत् । पृच्छति—कस्मान् । उत्तरं—सर्वेष्विति । तदेव
स्फुटयति—यदिति । आकार्यते समानं पश्यते । शेषं भुवमम् ।

प्रसुप्तान्तन्वर्त्तनानां तन्ववस्थाश्च योगिनाम् ।

- २५ विच्छिन्नोदाहरणश्च क्लेशा विषयमङ्गिनाम् ॥ इति मध्यतः ॥ ४ ॥

अनित्याद्युचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मस्यातिरविद्या । अनि-
त्यत्वोपयोगिविशेषणं—कार्य इति । कार्यान्वित भूतानि नित्यत्वेनाभिमन्य-

2. D. E. read नास्तीति for नाति.

5. B. F. I. read सर्वे after अविध्यक्तः.

6. D. reads वृद्धेन for वृद्धे.

7. D. reads विपर्ययाः स for निपर्यास.

24. O. reads तद्वद्व्याः for तन्ववस्थाः.

सचन्द्रतारका दीः, ममृता विवीकस इति । तथाऽशुची परम-
बीभत्से काये

स्थानाद्बीजातुपट्टम्भाच्चिन्त्यन्दाभिधनादपि ।

कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता शुशुचिं विदुः ॥

५ इत्यशुची शरीरे शुचिख्यातिर्दृश्यते । नवेव शशाङ्गलेखा कमनीयेषु
कन्या मध्यमृतावयवनिर्मितेव चन्द्रं भित्वा निःसृतेव ज्ञायते, मौल्यो-
त्पलपशायताक्षी हावगर्भाभ्यां लोचनाभ्यां जीवलोकमाभ्यासयन्तीवेति
कस्य केनाभिसंबन्धः । भवति चैवमशुची शुचिधिपर्याप्तप्रत्यय इति ।

—पुण्यप्रत्ययस्तथैवानर्थे चार्थप्रत्ययो ज्ञातव्यः ।

१० तथा दुःखे सुखस्यातिं वक्ष्यति—परिणामतापसस्कारदुःखैर्गुणवृत्ति-
विरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः (यो. सू. २।१५) इति । तत्र सुख-
स्यातिरविद्या । तथानात्मन्यात्मस्यातिर्बौद्धोपकरणेषु चेतनाचेतनेषु
योगाधिष्ठाने वा शरीरे पुण्योपकरणे वा मनस्यनात्मन्यात्मस्या-
तिरिति । तथैतद्वचोक्तम्—व्यक्तमव्यक्तं वा सत्त्वमारमत्वेनाभिप्रतीत्य

। एवं भूमादिम्

कापुल्लोकाभित्यानभिमन्यमानास्तस्यातये । एवं द्विवैकसौ देवानमृतानभिमन्य-
मानास्तद्भावाय सोमं पिबन्ति । आज्ञायते हि—“अयम् सोमममृता अभूमः”
(तै. सं. ३।१।५४) इति । सेयमानित्येषु नित्यस्यातिरविद्या । तथाऽशुची पर-
मबीभत्से काये । अर्थोक्त एव कायबीभत्सतायां वैयासिकीं गाथां पठति—

२० स्थानादिति । मातुस्वरं मृगपुण्ड्रं स्थानम् । पिप्पलीहितरेतसी बीजम् ।
अशितपीताहाररसादिभावः उपहन्मः तेन शरीरं धार्यते । निःस्पन्दः प्रस्वेदः ।
निधनं च भोत्रिषशरीरमव्यवविजयति । तत्स्पर्शं ज्ञानविधानात् । ननु यदि
शरीरमशुचि कृतं तर्हि वृज्जलादिक्षालनेनेत्यत आह—आधेयशौचत्वादिति ।
स्वभाविनाशुचेरपि शरीरस्य शौचमाधेयं सुगन्धितेव कामिनीनामह्वरागादिभिः ।

२५ अर्थोक्तं पूरयति—इत्युक्तेभ्यो हेतुभ्योऽशुची शरीरं इति । शुचिख्यातिमाह—
नवेति । हावः शुक्तरजा लीला । कस्य स्त्रीकायस्य परमबीभत्सस्य केव मन्द-
तमसादृश्येन शशाङ्गलेखादिना संबन्धः । एतेनाशुची स्त्रीकाये शुचिख्याति-
प्रदर्शनेन । अणुण्ये हिंसादौ संसारमोचकादीनां पुण्यप्रत्ययः । एवमर्जनरक्षणा-
दिदुःखबहुलतयानर्थे धनादावर्थप्रत्यया व्याख्याताः । सर्वेषां जुगुप्सितत्वेना-
शुचित्वात् ।

तथा दुःख इति । सुगमम् । तथानात्मनीति । सुगमम् । तथैतद्वचोक्तं

१ C. reads च इमे after अमृताः.

२ C. reads, शुचिख्यातिः । उक्ते च after काये.

१४. D. reads नवेव द्वात्रिंशत्तममव्यवयवम् for तथैवद्वौकं व्यक्तमव्यक्तम्.

१५-६. L. reads तत्तत्कल्पपुल्लोकाद् for तत्तत्पुल्लोकाद्.

तस्य संपदमनु नन्वत्यात्मसंपदं मन्वानस्तस्य व्यापदमनु शोचात्मा-
त्माध्यापदं मन्वानः स सर्वोऽप्रतिबुद्धो रति । एषा चतुष्पदा भवत्वविद्या
बुद्धमस्य ज्ञेयार्सतामस्य कर्मोपायस्य च सविपाकस्येति ।

तस्याध्यामिषानोपपदयद्वास्तुसतत्त्वं विवेचयम् । यथा नामिषो मित्रा-
५ माषो न मित्रमार्थं किं तु तद्विषयः सपन्नः । यथा चागोष्पदं न गोष्प-

पद्मशिक्षेन । व्यक्तं चेतनं पुत्रद्वारपक्षादि । अन्यकमचेतनं शम्पासनाशमादि ।
स सर्वोऽप्रतिबुद्धो मूकः । चत्वारि पदानि स्थानान्धस्या इति चतुष्पदा । नन्व-
व्यापि दिङ्मोहालताचक्रादिविषयानन्तपदाऽविद्या । तत्किमुच्यते चतुष्पदेत्यत
आह—बुद्धमस्येति । सन्तु नामान्या अप्यविद्याः संसारबीजं तु चतुष्पदैवेति ।

- १० नन्वविद्येति नन्वसमासः पूर्वपदार्थप्रधानो वा स्यायथाऽप्रसक्तमिति । उत्तरप-
दार्थप्रधानो वा यथाऽराजपुरुष इति । अन्यपदार्थप्रधानो वा यथाऽप्रसक्तो देश
इति । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वे विद्यायाः प्रसज्यप्रतिषेधो गम्येत । न चास्य
ज्ञेशादिकारणत्वम् । उत्तरपदार्थप्रधानत्वे विधेय, कस्यचिदभावेन विशिष्टा
गम्येत । सा च ज्ञेशादिपरिग्रह्यिणी न तु तद्धीजम् । न हि प्रधानोपधाती प्रधा-
१५ नमुणो युक्तः । तदनुपधाताय गुणे त्वन्याम्यकल्पना । तस्माद्विद्यास्वरूपानुपधा-
ताय नचोभ्यधाकरणमप्याहारो वा निषेध्यस्येति । अन्यपदार्थप्रधानत्वे त्ववि-
षयमानविद्या बुद्धिर्बिकम्पा । न चासौ विद्याया अभावमात्रेण ज्ञेशादिबीजम् ।
विवेकत्वातिपूर्वकनिरोधसंपन्नाया अपि तत्वात्वप्रसङ्गात् । तस्मान्तर्बधैवाविद्याया
न ज्ञेशादिमूलतरेत्यत आह—तस्याच्चेति । वस्तुनो भावो वस्तुसतत्त्वं वस्तुत्व-
२० मिति यावत् । तदमेन न प्रसज्यप्रतिषेधः । नापि विधैवाविद्या । न तदभावावि-
शिष्टा बुद्धिः । अपि तु विद्याविरुद्धं विपर्ययज्ञानमविद्येत्युक्तम् । लोकाधीनावधारणो
हि शब्दार्थयोः संबन्धः । लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नन उत्तरपदाभिधेयो-
पमर्दकस्य तल्लुपिततद्विरुद्धपरतया तत्र तथोपलब्धेरिहपि तद्विरुद्धे बुधिरिति
भावः । इहान्तं विभजते—यथा नामित्र इति । न मित्राभावी नापि मित्रमा-

4-5. B. reads न मित्रो न मित्राभाषो नाविषयाग्रह् for नामिषो मित्राभाषो
न मित्रमाग्रह्.

4. F. reads न before मित्राभाषः.

5. B. F. read नातोभ्यध्याग्रह् for न तोभ्यध्याग्रह्.

12. K. L. O. read अस्याः for अस्वः.

13. K. L. read वा after प्रधानत्वे.

20. K. L. O. om. अति after न.

दामाधो न गोष्यदमार्थं किंतु देश एव ताभ्यामन्यद्वस्त्वन्तरम् । एवम-
विद्या न प्रमार्थं न प्रमाणाभावः किंतु विद्याविपर्यति ज्ञानान्तरमवि-
द्येति ॥ ५ ॥

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

- ५ पुरुषो दृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्येतयोरेकस्वरूपापत्तिरिवा-
स्मिता क्लेश उच्यते । भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यन्तविभक्त्योरत्यन्तासंकी-
र्णयोरविभागग्रामाविच सत्यां भोगः कल्पते । स्वरूपप्रतिलम्भे तु तयोः
कैवल्यमेव भवति कुतो भोग इति । तथा चोक्तम्—बुद्धितः परं पुरुष-
माकारशीलविद्यादिभिर्विभक्तमपश्यन्कुर्यात्तत्रात्मबुद्धिं मोहेनेति ॥ ६ ॥

- १५ सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

प्रमित्यस्थानन्तरं वस्त्वन्तरं किंतु तद्विरुद्धः सपत्न इति वक्तव्यम् । तथा भ्रोग्य-
दमिति न गोष्यदामाधो न गोष्यदमार्थं किंतु देश एव विपुलो गोष्यदविरुद्ध-
स्ताभ्यामभावभोग्यदामन्यद्वस्त्वन्तरम् । दृष्टान्तिके शीजयति—एवमिति ॥ १५ ॥

अविद्यामुक्त्वा तस्याः कार्यमस्मितां रागादिवर्षिहामाह—दृग्दर्शनश-

- १५ क्योरेकात्मतेवास्मिता । इच्च दर्शनं च ते एव शक्ती तयोरात्मानात्मभो-
रनात्मन्यात्मज्ञानलक्षणाविद्यापादिता पैकात्मतेव न तु परमार्थत एकात्मता
तास्मिता । दृग्दर्शनयोरिति वक्तव्ये तयोर्भोक्तृभोग्यशोर्बोद्धतालक्षणं संबन्धं
दर्शयितुं शक्तिमहणम् । स्रष्टुं विवृणोति—पुरुष इति । नन्वनयोरभेदप्रतीतिरभेद
एव कस्मान्न भवति कुतश्चैकत्वं किञ्चाति पुरुषमित्यत आह—भोक्तृभोग्येति ।

- २० भोग्यशक्तिर्बुद्धिर्भोक्तृशक्तिः पुरुषस्तयोरत्यन्तविभक्तयोः । कुतोत्यन्तविभक्तत्व-
मित्यत आह—अत्यन्तासंकीर्णयोः । अपरिणामित्वादिधर्मकः पुरुषः परि-
णामित्वादिधर्मिका बुद्धिरित्यसंकीर्णता । तदनेन प्रतीयमानोपभेदो न पार-
मार्थिक इत्युक्तम् । अविभागेति क्लेशत्वमुक्तम् । अन्वयं दर्शयित्वा भ्यातिरे-
कमाह—स्वरूपेति । प्रतिलम्भो विवेकस्यातिः । परस्वाप्येतत्समतमित्याह—

- २५ तथाचोक्तं पञ्चमिसेन बुद्धित इति । आकारः स्वरूपं सदा विशुद्धिः ।
शीलमौदासीन्यम् । विद्या चैतन्यम् । बुद्धिरविशुद्धानुदासीना जडा चेति तत्रात्म-
बुद्धिरविद्या । मोहः पूर्वाविद्याजनितः संस्कारस्तमो वा अविद्यायास्तामसत्वा-
दिति ॥ ६ ॥

विवेकदर्शने रागादीनां विनिवृत्तेरविद्यापादितास्मिता रागादीनां निदान-

- ३० मित्यस्मितानन्तरं रागादीर्हृक्षयति—सुखानुशयी रागः । अनभिज्ञस्य स्मृते-

सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्वः सुखे तत्साधने वा यो गर्ह-
स्वृष्णा लोभः स राग इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो-
मम्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेषः ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोपि तथा रुढोभिनिवेशः ॥ ९ ॥

सर्वस्य प्राणिन इयमात्माशीर्निह्या भवति मा न भूवं भूयास-
मिति । न चाननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः । एतया च पूर्व-
जन्मानुभवः प्रतीयते । स चायमभिनिवेशः क्लेशः स्वरसवाही क्ले-
रपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमैरसंभाविनो मरणत्रास उच्छेद-
दृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति ।

रभावान्नुष्वाभिज्ञस्यनुकम् । स्वयमाणं सुखं रागः सुखानुस्मृतिपूर्वकः । अनु-
भूयमाने तु सुखे नानुस्मृतिमपेक्षते । तत्साधने तु स्वयमाणे इत्यमाने वा
सुखानुस्मृतिपूर्वं एव रागः । इत्यमानमपि हि सुखसाधनं तज्जातीयस्य सुखहेतुतां
स्मृत्वा तज्जातीयतया वास्य सुखहेतुत्वमनुमायेच्छति । अनुशयिपदार्थमाह—
य इति ॥ ७ ॥

दुःखानुशयी द्वेषः । दुःखाभिज्ञस्येति पूर्ववद्व्याख्येयम् । अनुशयिपदार्थमाह—
यः प्रतिघ इति । प्रतिघन्तीति प्रातवः । एतदेव पर्यायैर्विज्ञोति—मम्युरिति ॥ ८ ॥

स्वरसवाही विदुषोपि तथा रुढोभिनिवेशः । अभिनिवेशपदार्थ-
व्याचष्टे—सर्वस्य प्राणिन इति । इयमात्माशीर्निह्या भवति मा न भूवं मा-
भावी भूवं भूयासं जीव्यासमिति । न चाननुभूतमरणधर्मकस्य, अननुभू-
तो मरणधर्मो येन जन्तुना न तस्यैषा भवत्यात्माशीरभिनिवेशो मरणभयम् ।
प्रसङ्गतो जन्मान्तरं प्रत्याचक्षणे नास्तिकं निगकगति—एतया चेति । प्रयु-
दितस्य शरीरस्य श्रियमाणस्यानुपूर्वजन्मानुभवः प्रतीयते । तिकायविशिष्टाभिर-
पूर्वाभिर्देहेन्द्रियनुद्धिवेदनाभिगभिसंवन्धो जन्म तस्यानुभवः प्राप्तिः सा प्रतीयते ।
कैयमित्यत आह—स चायमभिनिवेशः । अर्थाकावेवास्य क्लेशत्वमाह—
क्लेश इति । अयमादितकर्मादिना जन्तुन्निश्चाति दुःखाकरतीति क्लेशः ।
बहुमुपकान्तं परिसमापयति—स्वरसवाहीति । स्वभावेन वासनारूपेण बह-
वशीलो न पुनरागन्तुकः । क्लेरपि जातमात्रस्य दुःखवद्वृत्तस्य निरुद्धतमचैत-
न्यस्य । अनागन्तुकत्वे हेतुमाह—प्रत्यक्षानुमानागमैः प्रयुदितं जन्मन्यसंभा-
वितोत्पत्तिदितो मरणत्रास उच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुः-
खमनुमापयति । अयमभिनिवेशः—जातमात्र एव हि कलको मारकवस्तुदर्शना-

यथा चायमत्यन्तमूढेषु दृश्यते ज्ञेशस्तथा विदुषोपि विज्ञान-
पूर्वापरान्तस्य कठः । कस्मात् । समाना हि तयोः कुशलाकुशलयोर्म-
रणदुःखानुभवविर्य वासनेति ॥ ९ ॥

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

ते पञ्च ज्ञेशा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे न्वेतसि
प्रलीने सह तेनैवास्तं गच्छन्ति ॥ १० ॥

स्थितानां तु बीजभावोपगतानाम्—

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

ज्ञेशानां वा वृत्तयः स्थूलास्ताः कित्वायोगेन ननूकृताः सत्यः

• हेयमानः कल्पविशेषावनुमितमरणवस्थासंविस्तारो विन्यवृत्तलभ्यते । दग्धाहुःप-
हेतोश्च भयं दृश्यम् । न चास्मिजन्मन्यनेन मरणमनुभूतमनुमितं भूतं वा, प्रागे-
वाप्य दुःखत्वं तज्ज्ञेयत्वं वागम्येत । तस्मान्नस्य तथाभूतस्य स्मृतिः परिशिष्यते ।
न चेयं संस्कारादहेति । न चायं संस्कारोनुभवं विना । न चास्मिजन्मन्यनुभव
इति भागभीयः परिशिष्यत इत्यासीत्पूर्वजन्मसंबन्ध इति ।

५ तथापदे दद्यापदमाकाङ्क्षतीत्यर्थभावे तथापदे सति यादृशो वाक्यार्थो भवति
तादृशं दर्शयति—यथा चायमिति । अत्यन्तमूढेषु मन्दतमचैतन्येषु । विह-
र्णां दर्शयति—विज्ञातपूर्वापरान्तस्य । अन्तः कोटिः । पुरुषस्य हि पूर्वा कोटिः
संसार उन्नाय च कैवल्यम् । सैव विज्ञाता भूतानुमानाभ्यां यत्र स तथोक्तः । सोऽयं
मरणवास आ कमेरा च विदुषो कठः प्रसिद्ध इति । नन्वविदुषो भवतु मरण-
• वासी विदुषस्तु न संभवति विषयोन्मूलितत्वात् । अनुन्मूलने वा मरणवासस्य
स्यादत्यन्तसत्त्वमित्याशयवान्मुच्छति—कस्मादिति । उत्तरमाह—समाना
हीति । न संभ्रातवान्विज्ञानपि तु भूतानुमितविवेक इति भावः ॥ ९ ॥

तदेवं ज्ञेशा लक्षिताः । तेषां च हेयानां ममुमतनुविच्छिन्नोद्गाररूपतया चतस्रो-
वस्था दर्शिताः । कस्मात्तुनः पञ्चमी ज्ञेशावस्था दग्धबीजभावतया सूक्ष्मा न
५ सूत्रकारेण कथितेत्यत आह—ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः । यत्किल पुरुष-
मयत्वगोचरस्तदुपदिश्यते । न च सूक्ष्मावस्थाहानं पयत्नगोचरः । किं तु प्रति-
प्रसवेन कार्यस्य चित्तस्यास्मितालक्षणकारणभावापत्त्या हातव्येति । व्याचष्टे—
त इति । सुगमम् ॥ १० ॥

अथ क्रियायोगतनूकृतानां ज्ञेशानां किंविषयात्पुरुषप्रयज्ज्ञानमित्यत
• आह—स्थितानां तु बीजभावोपगतानामिति । वन्मेष्वो व्यपच्छिनाणि ।
सर्वं पठति—ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः । व्याचष्टे—ज्ञेशानामिति । क्रियायो-

वेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च । तत्र तीव्रसंवेगेन मन्त्रतपःसमाधिभि-
र्निर्वर्तित ईश्वरदेवनामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः
स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति । यथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधि-
तरुणेषु विश्वासोपगतेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः
५ पुनरपकारः स चापि पापकर्माशयः सद्य एव परिपच्यते । यथा नन्दी-
श्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः । तथा नहुषोपि
वेदानामिन्द्रः स्वकं परिणामं हित्वा तिर्यकत्वेन परिणत इति । तत्र
नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः । क्षीणक्लेशानामपि नास्त्य-
दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय इति ॥ १२ ॥

१० सति भूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

सत्सु क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति नोच्छिन्नक्लेशमूलः ।
यथा तुषाघनद्वारा शालितण्डुला अदम्बवीजभावाः प्ररोहसमर्था

तीव्रसंवेगेनेति । यथासंख्यं दशान्तावाद—यथा नन्दीश्वर इति । तत्र
नारकाणामिति । येन कर्माशयेन कुम्भीपाकादयो नरकभेदाः प्राप्यन्ते तत्कार्ष्णी

१५ नारकाः । तेषां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः । न हि मनुष्यशरीरेण तत्परि-
णामभेदेन वा सा तादृशी वनसरसदृश्यादिनिरन्तरापभोग्या वेदना संभवतीति ।
शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

स्यादेतत् । अविद्यामूलमेव कर्माशयस्य विगोत्यादेः सत्यविद्याविनाशान्ना नाम
कर्माशयान्तरं चैषीत्, याचां तु कर्माशयानामनादिभयपरंपरीसंचितानामसंख्या-

२० तानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षर्पायितुमशक्यत्वादशकमौच्छेदः संसारः
स्यादित्यत आह—सति भूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः । एतद्वक्तुं भवति—
सुखदुःखफली हि कर्माशयस्तादृश्येन तज्जान्तरीयकतया जन्मायुषी अपि प्रमृता ।
सुखदुःखे च रागेद्वेषानुषङ्गे तद्विनिर्भागवर्तिनी तदभावं न भवतः । न चास्ति
संभवो न च तत्र यस्तु ध्याति बोद्धिजते वा राग तस्य सुखं वा दुःखं वेति । तद्विप-

२५ नात्मभूमिः क्लेशसलिलावसिका कर्मफलप्रसवसंज्ञामन्यास्तं क्लेशानां फलोपजन-
नेषु कर्माशयसदकारितेति क्लेशसमुच्छेदे सदाकारिष्वेकन्यात्मजन्यनन्तोप्यनि-
यतविपाककालेषु प्रसेक्यमानदुःखर्वाजभावा न फलायं कल्पत इति । उक्तमर्थं
भाष्यमेव द्योतयति—सत्स्मिन्निति । अत्रैव दशान्तपादः—यथा सुतेति ।

3. D. P. G. K. read तदा for १०.

10, 12. A. reads तद्विपाका जात्यायुर्भोगा भवन्ति for तद्विपाको
जात्यायुर्भोगाः.

28. K. O. read एव for अहं अहोऽपि भाष्यम्.

भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा, तथा क्लेशावनष्टः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति नापनीतक्लेशो न प्रसंख्यानदग्धक्लेशबीजभाषो वेति । स च विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्मग इति ।

तत्रेवं विचार्यते—किमेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणमगैकं कर्मा-
नेकं जन्माक्षिपतीति । द्वितीया विचारणा—किमनेकं कर्मानेकं जन्म
निर्वर्तयत्यथानेकं कर्मैकं जन्म निर्वर्तयतीति । न तावदेकं कर्मैकस्य
जन्मनः कारणम् । कस्मान् । अनादिकालप्रचितस्यासंख्येयस्यावशि-
ष्टस्य कर्मणः सांप्रतिकस्य च फलक्रमानियमादनाभ्यासो लोकस्य
प्रसक्तः, स ज्ञानिष्ट इति । न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ।
कस्मान् । अनेकेषु कर्मस्वेकैकमेव कर्मानेकस्य जन्मनः कारणमित्यव-
शिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः, स चाप्यनिष्ट इति । न ज्ञानेकं
सतुषा अपि दग्धबीजभावाः स्वदादिभिः । दार्ष्टान्तिकं योजयति—तथेति ।
ननु न क्लेशाः शक्या अवेनेतुम् । न हि सतामपनय इत्यत आह—न प्रसंख्यान-
दग्धक्लेशबीजभावः, इति । विपाकस्य त्रैविध्यमाह—स वेति । विपश्यते
। साध्यते कर्मभिरिति विपाकः ।

कर्मैकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वमोचग प्रथमा विचारणा । द्वितीया
तु कर्मानेकत्वं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वमोचग । तत्रेवं चत्वारो विकल्पाः ।
तत्र प्रथमं विकल्पमपाकगति—न तावदेकं कर्मैकस्य जन्मनः कारणम् ।
वृच्छति—कस्मादिति । उत्तरम्—अनादिकाल एकेकजन्मप्रचिनस्यात एवा-
संख्येयस्वैकैकजन्मक्षयितादैकैकस्मान्कर्मणः सांप्रतिकस्य कर्मणः
च फलक्रमानियमादनाभ्यासो लोकस्य प्रसक्तः स ज्ञानिष्ट इति ।
एतदुक्तं भवति—कर्मक्षयस्य विगलत्वानदृत्वाविबाहुरूपान्धान्योन्मत्तपीडिताः
कर्माशया निरन्तरान्यनयो निरुच्छायाः स्वविपाकं प्रतीति न फलक्रमः शक्यो-
वधारयितुं मेक्षावन्त्यनाभ्यासः पुण्यानुष्ठाने प्रति प्रमत्त इति । द्वितीयं विकल्पं
निराकरोति—न चैकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् । वृच्छति—कस्मा-
दिति । उत्तरम्—अनेकस्मि जन्मन्यादितिसर्गकमेव कर्मानेकस्य जन्मलक्ष-
णस्य विपाकस्य निमित्तमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः स
चाप्यनिष्टः । कर्मवैकत्वेन तदननुष्ठानप्रमत्तात् । यदैकजन्मसमुत्प्लेये कर्मण्ये-
कस्मिन्फलक्रमानियमादनाभ्यासस्तदा क्व कथा बहुजन्मसमुत्प्लेये कर्मण्येक-
स्मिन् । तत्र ह्यवमराभावाद्विपाककालाभाव एव मोर्षीतकमगति भावः ।
तृतीयं विकल्पं निराकरोति—न ज्ञानेकं कर्मानेकस्य जन्मनः कारणम् ।

1. K. reads अणुषट् for अणुषट्.

19. K. J. O. read अनादिकाल for अनादिकाल.

26. L. reads एकम् for एकेकम्.

कर्मनैकस्य जन्मनः कारणम् । कस्मात् । तदनेकं जन्म युगपन्न संभवतीति कमेणैव वाच्यम् । तथा च पूर्वशोषानुपपन्नः ।

तस्माज्जन्मप्रापणान्तरे कृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रत्ययो विविक्तः प्रधानोपसर्जनभावेनावस्थितः प्रापणाभिष्यक्त एकप्रघट्टकेन मरणं ५ प्रसाध्य संसृष्टित एकमेव जन्म करोति । तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धापुष्कं भवति । तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति । असी कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात्रिविपाकोभिधीयत इति । अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति ।

दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारम्भी भोगहेतुत्वाद्द्विविपाकारम्भी

१० तच्च हेतुमाह—तदनेकं जन्म युगपन्न संभवत्ययोगिन इति कमेण वाच्यम् । यदि हि कर्मसहस्रे युगपज्जन्मसहस्रे प्रसृवीत तत एव कर्मसहस्रवक्ष्यादवशिष्टस्य विपाककालः कलकमानियमश्च स्याताम् । न हास्ति जन्मना भोगपयम् । एवमेव प्रथमपक्षोक्तं वृणमिन्त्यर्थः ।

तदेवं पक्षत्रये निराकृते पारिशंज्यादनेकं कर्मकस्य जन्मनः कारणमिति पक्षो १५ व्यवतिष्ठत इत्याह—नस्माज्जन्मेति । जन्म च प्रापणं च जन्मप्रापणे । तयोर्मन्तरं मध्यम् । तस्मिन्विचित्रमुग्दुःसफलोपहारणं निचित्रः । यदन्यन्तमुद्धृतमनन्तरमेव फलं दास्यति तन्वधानम् । यत्तु किञ्चिन्निरुम्भेन तदुपमर्जनम् । प्रापणं मरणम् । तेनाभिष्यक्तः स्वकार्यारम्भणाभिमुखमुपनीत एकप्रघट्टकेन युगपत्संसृष्टितो जन्मादिलक्षणे कार्यं कर्तव्य एकलोलीभावमापन्न एकमेव जन्म करोति नानेकम् ।

२० तच्च जन्म मनुष्यादिभावस्यैव कर्मणा लब्धापुष्कं कालभेदाक्षिपतजीवितं भवति । तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः सुखदुःखसाक्षान्कारः स्वसंयन्धितया संपद्यत इति । तस्मादसौ कर्माशयो जान्यायुर्भोगहेतुत्वात्रिविपाकाभिधीयते । औत्सर्गिकमुपमहर्गत—अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति । एका भव एकभवः । पूर्वकाल (पा. सू. २११।२९) इत्यादिना समामः । एकमवोस्यास्तीति २५ मन्वर्थायुग्म् । कचित्पाठ एकभविक इति । तत्रैकभवशब्दाद्वक्तव्यं उक्तव्यम् । एकजन्मवच्छिन्नमस्य भवनमित्यर्थः ।

तदेवौत्सर्गिकस्यैकभविकस्य त्रिविपाकत्वमुक्त्वा दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वैकिकस्य कर्मणस्त्रिविपाकत्वं व्याख्यातानि—दृष्टेति । नन्दीश्वरस्य मन्वद्वर्षाव-

3. (1. reads प्रापणं for प्रापण.

4. (1. reads मिलित्वा after प्रघट्टकेन.

12. K. L. read पक्षोक्तम् for पक्ष पक्षोक्तम्.

वा भोगाद्युद्देतत्वाच्चन्वीभ्वरवच्चरुपचदेति । क्लेशकर्मविपाकानुभवनिर्व-
तिताभिस्तु वासनाभिन्नादिकालसंभूतमित्त्वं चित्तं विचित्रीकृतमित्त्वं
सर्वतो मत्स्यजालं ग्रन्थिभिरिवाततमित्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः ।
यस्त्वर्य कर्माशय एव एवैकमधिक उक्त इति । ये संस्काराः स्मृति-
हेतवस्ता वासनास्ताध्यानाविकालीना इति ।

यस्त्वसायेकमधिकः कर्माशयः स नियतविपाकध्यानियतविपा-
कश्च । तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवार्थं नियमो न त्वदृष्ट-
जन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य । कस्मात् । यो दृष्टजन्मवेदनीयो-
ऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः—कृतस्याविपाकस्य विनाशः, प्रधान-
कर्मण्यावापगमनं वा, नियतविपाकप्रधानकर्मणामिभूतस्य वा चिर-
मवस्थानमिति ।

तत्र कृतस्याविपाकस्य नाशो यथा शुक्लकर्मादयादिहैव नाशः

च्छिन्नायुषो मनुष्यजन्मनस्तीवसंवेगाभिमात्रोपायनन्या पुण्यभेद आयुर्भोगेदु-
न्वादिद्विविपाकः । ननुपस्य तु पार्थिवप्रहारविगोपधनागस्यस्मन्दपदयामिहेतुनैव
कर्मणायुषो विहितत्वाद्पुण्यभेदो भोगमात्रमेतुः । ननु यथैकमधिकः कर्माशय-
स्तथा किं क्लेशवासना भोगानुकूलाश्च कर्मविपाकानुभववासनाः । तथा च मनुष्य-
स्तिर्षणोनिमापणो न तज्जालीयोचितं भुञ्जतेत्यत आह—क्लेशेति । संभूति-
तमेकलोलीभावमापन्नम् । धर्माधर्माभ्यां व्यवच्छेत्तुं वासनायाः स्वरूपमाह—
ये संस्कारा इति ।

औत्सर्गिकमेकमधिकत्वं कचिदपवादितुं भूमिकामारचयति—यस्त्वसावि-
ति । कुशलेन वासनातो व्यवच्छिन्नानि । दृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यै-
वार्थमेकमधिकत्वानियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्य । किंभूतस्यानियतविपाक-
स्येति । हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । हेतुमाह—यो ह्येति । एका तावद-
तिमाह—कृतस्येति । द्वितीयामाह—प्रधानेति । तृतीयामाह—नियतेति ।

तत्र प्रथमा विभजते—तत्र कृतस्येति । सन्धासिकर्मण्याशुक्लकृष्णभ्यां-
न्यानि त्रीण्येव कर्माणि कृष्णकृष्णशुक्लशुक्लानि । तदिदं तपस्वाध्यायादिमाध्यः

1. B. F. L. read विविपाकारम्भी वा जन्मभोगाद्युद्देतत्वात् after हेतुः प्रात्.

1. B. reads अदृष्टजन्मवेदनीयस्तु before कृतकर्म.

3. B. F. read जाल for जालम्.

7. D. E. read अदृष्ट for दृष्ट.

10. D. reads विपाकस्तस्य for विपाक.

21. N. O. P. read अदृष्ट for दृष्ट.

21. N. O. read जन्म after विहित.

22. L. P. read एव after अनियतविपाकस्य.

कृष्णस्य । यथेदमुक्तम्—हे हे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोपहन्ति तदिच्छस्व कर्माणि सुरुतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते ।

प्रधानकर्मण्यावापगमनम् । यथेदमुक्तं—स्यात्स्वल्पः संकरः स-

- ५ शुक्लः कर्माशय उदितः एवादनफलस्य कृष्णस्य नाशकोविशेषाच्च शबलस्यापि कृष्णभागयोगादिति मन्तव्यम् । अत्रैव भगवानास्त्रायमुदाहरति—यथेदमिति । हे हे ह वै कर्मणी कृष्णकृष्णशुक्ले अपहन्तीति संबन्धः । बीजस्य भूमिष्ठता सूचिता । कस्येत्यत आह—पापकस्य पुंसः । कोमावपहन्तीत्यत आह—एको राशिः पुण्यकृतः । समूहस्य समूहिसाप्यन्वात् । तदनेन शुक्लः कर्माशयस्तृतीय उक्तः । एतदुक्तं भवति—ईदृशो नामाद्यं पर्यादादिगहितसाधनसाध्यः शुक्लः कर्माशयो यदेकापि मन्त्रकृष्णान्कृष्णशुक्लाभ्यामन्यन्तविरोधिनः कर्माशयान्भूयसोऽप्यहन्ति । तत्तस्मादिच्छस्वात् । छान्दस्यवादात्मनेपदम् । शेषं सुगमम् । अत्र च शुक्लकर्मादयस्यैव स कोपि माहेमा यत इतरेषामभावात् न तु स्वाध्यायादिजन्मनो दुःखात् । न हि दुःखमात्राविरोधधर्मापि तु
- १५ स्वकार्यदुःखाविरोधी । न च स्वाध्यायादिजन्यं दुःखं तस्य कार्यम् । तत्कार्यन्वे स्वाध्यायादिविधानानर्थक्यान्तद्वलादेव तद्व्यननः । अनुत्पन्नौ वा कुर्मोपाकापयि विधीयेत । आविधानं च तदनुत्पन्नेति सर्वं चतुरश्रम् ।

- द्वितीयां गतिं विभजते—प्रधाने कर्माणि ज्योतिषोमादिकं तदङ्गस्य पशुहिंसा-
देरावापगमनम् । द्वि तदु हिंसादिः कार्यं—प्रधानाङ्गत्वेन विधानाननुपकारः, “न
२० हिंसात्सर्वा भूतानि” (भार. शा. २.७.८१/९) इति हिंसायाः प्रतिषेधत्वादनर्थ-
श्च । तत्र प्रधानाङ्गत्वेनानुष्ठानादप्रधानतैवत्यती न ज्ञानित्येव प्रधाननिरपेक्षा
सती स्वफलमनर्थं यतोपमर्हते, किं त्वारब्धाविपाके प्रधाने साहायकमाचरन्ती
भ्यवतिष्ठते । प्रधानसाहायकमाचरन्त्याश्च स्वकार्यं बीजमाद्यतयावस्थानं प्रधाने
कर्मण्यावापगमनम् । यथेदमुक्तं पञ्चाशत्तेन स्वल्पः संकरो ज्योतिषोमादिजन्मनः

1. E. om. वेदितव्ये.

2. G. reads एते for एव ते.

3. E. reads शयं for कर्म.

5. B. E. read तदङ्गकृष्णकर्मादिसादृशेण नाशः. शुक्लस्य after वेदयन्ते.

17. E. L. read तु for च; N. om. च.

23. K. P. read स्वकार्यं for स्वकार्य.

परिहारः समत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालम् । कस्मात् । कुशलं हि मे बह्वन्वयस्ति यत्रायमाचार्य गतः स्वर्गोपपत्त्यर्थमल्पं करिष्यतीति ।

नियतविपाकप्रधानकर्मणामिभूतस्य वा चिरमवस्थानम् । कथमिति । अदृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैव कर्मणः समानं मरण-
५ ममिष्यविकारणमुक्तम्, न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य । यत्त्वदृष्टजन्मवेदनीयं कर्मानियतविपाकं तत्राश्वेवाचार्य वा गच्छेदमिभूतं वा चिरमप्युपासीत, यावत्समानं कर्माभिप्यञ्जकं निमित्तमस्य न विपाकामिमुखं करोतीति । तद्विपाकस्यैव देशकालनिमित्तानवधारणादियं कर्मगतिश्चिन्ना दुर्विज्ञाना चेति । न चोत्सर्गस्थापवादाधिवृत्तिरिति-
त्येकमविकः कर्माशयोनुहायत इति ॥ १३ ॥

ते ह्यादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

प्रधानापूर्वस्य पशुर्हिंसादिजन्मनानर्थहेतुना पूर्वोक्तस्य परिहारः । शक्यो हि कियता शायश्चिन्नं परिहर्तुम् । अथ प्रमादतः शायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्मविपाक-
समये च विपश्येत् तथापि यावन्तमसावनर्थं प्रसूते तानान्तमन्यवमर्षः । पुण्यस्ते
५ हि पुण्यसंभारोपनीतमुत्तुषुधामहाकृपावगाहिनः कुशलाः शायमात्रोपपादितौ दुःखवद्विकणिकाम् । अतः कुशलस्य सुमहतः पुण्यस्य नापकर्षाय प्रक्षयाय पर्याप्तः । दृच्छति—कस्मात् । पुण्यवत् उत्तरं—कुशलं हि मे बह्वन्वयस्ति प्रधानकर्म विपाकतया व्यवस्थितं दीक्षणीयादिवृत्तिणान्तम् । यत्रायं संकरः स्वल्पः स्वर्गोप्यस्य कले संकीर्णपुण्यलब्धजन्मनः स्वर्गात्संबन्धा दुःखेनापराध-
५ ष्टादपत्त्यर्थमल्पदुःखसंभेदं करिष्यतीति ।

तृतीयां गतिं विमजते—मिथ्येति । बलीयस्त्वेनेह प्रधान्यमाभिमतं न त्ववृत्तितया । बलीयस्त्वं च नियतविपाकत्वेनाम्यवस्थानवकाशत्वात् । अनियत-
विपाकस्य तु दुर्बलत्वमन्यदा सावकाशत्वात् । चिरमवस्थानं बीजभाषमाशेन । न पुनः प्रधानोपकारितया । तस्य स्वतन्त्रत्वात् । ननु प्रायणेनैकदैव कर्माशयो-
५ मिष्यजत इत्युक्तम् । ईदानीं च चिरावस्थानमुच्यते । तत्कथं परं पूर्वोक्तं न विरुध्यत इत्याशयान् दृच्छति—कथमिति । उत्तरम्—अदृष्टेति । जात्यभिप्रायमेकवचन-
म् । तदितरस्य गतिमुक्तमवधारयति—यत्त्वदृष्टेति । शेषं सुगमम् ॥ १३ ॥

उक्तं त्रैरामूलत्वं कर्मणाम् । कर्ममूलत्वं च विपाकानाम् । अथ विपाकाः कस्य मूलं येनामी त्यकष्या इत्यत आह—ते ह्यादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहे-

1. F. reads न । before कस्मात्.

4. F. reads एव नियतविपाकस्य for नियतविपाकस्यैव.

7. G. reads उपस्थितम् for उपस्थित.

18. K. P. read परिहृत for विपाक.

ते जन्मायुर्मौगाः पुण्यहेतुकाः सुखफला अपुण्यहेतुका दुःखफला इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकमेवं विषयसुखकालेषि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः ॥ १४ ॥

कथं तदुपपद्यते—

५ परिणामतापसंस्कारदुःसैर्गुणवृत्तिविरो-
धाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

सर्वस्यायं रागानुविद्धचेतनाचेतनसाधनाधीनः सुखानुभव इति तत्रास्ति रागजः कर्माशयः । तथा च हेष्टि दुःखसाधनानि मुञ्चति

तुल्यात् । व्याचष्टे—ते जन्मायुर्मौगा इति । यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरि-
१० तापपूर्वभावितया तत्कलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभावितस्त-
दनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्मतामात्रेण भोगफलत्वमिति
मन्तव्यम् । नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्मौगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रति-
कूलवेदनीयत्वात् । कस्मान्पुनः पुण्यहेतवस्त्यज्यन्ते सुखफला अनुकूलवेदनी-
यत्वात् । न चैषा प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानार्थमैराक-
१५ तुर्ष । न च ह्लादपरितापो परस्परान्विनाश्रुतौ यतो ह्लाद उपादीयमाने परितापोप्य-
वर्जनीयतयापेक्षेत् । तयोर्भिन्नहेतुकत्वादिभक्तत्वाच्चेत्यत आह—यथा
चेदमिति ॥ १४ ॥

यद्यपि न वृथञ्जनैः प्रतिकूलात्म्यतया विषयसुखकाले संवेद्यते दुःखं तथापि
संवेद्यते योगिमिरिति प्रश्नपूर्वकं तदुपपादनाय सूत्रमवतारयति—कथं तदुप-
२० पद्यते इति । परिणामेत्यादि सूत्रम् । परिणामश्च तापश्च संस्कारधैतान्येव
दुःखानि तेरिति । परिणामदुःखतया विषयसुखस्य दुःखतामाह—सर्वस्याय-
मिति । न तदु सुखं रागानुवेधमन्तरेण संभवति । न ह्यस्ति संभवो न तत्र
तुष्यति तत्र तस्य सुखमिति । रागस्य च वृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तेश्च पुण्यापुण्योर्प-
२५ षयहेतुत्वाच्चत्रास्ति रागजः कर्माशयोऽसतोनुपजननात् । तथा च
तानि परिहर्तुमशको मुञ्चति चेति हेयमोहकृतोप्यस्ति कर्माशयः । हेय-

22. L. reads अनुपपद्यते for अनुवेधम्,

23. P. reads कश्चित्वात् for हेतुत्वात्,

25. P. reads तत्रास्ति चेदमोहकृतोप्यस्ति कर्माशयः before निश्चितम्.

चेति द्वेषमोहकृतोप्यस्ति कर्माशयः । तथा चोक्तम् । नानुपहत्य
भूतान्युपभोगः संभवतीति हिंसाकृतोप्यस्ति शरीरः कर्माशय इति ।
विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम् ।

या भोगेभ्यिन्द्रियाणां तृप्तेरपशान्तिस्तत्सुखम् । या लील्यायनु-
५ पद्यान्तिस्तदुःखम् । न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन चैतृष्यं कर्तुं शक्यम् ।
कस्मात् । यतो भोगाभ्यासमनु विचर्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रिया-

घ्नमोहत्वापि विषययापरनाशः कर्माशयहेतुत्वमविरुद्धम् । ननु कथं रक्तो द्वेषि
मुह्यति वा । रागसमये द्वेषमोहयोरदर्शनादित्यत आह—तथा चोक्तं विच्छि-
न्नावस्थान्नेशानुपपादयद्भिरस्माभिः । तदनेन वाङ्मनसपशुनिजन्मनी पुण्या-
१० पुण्ये दर्शिते । रागादिजन्मनः कर्तव्यमिदमिति ध्यानसस्य संकल्पस्य साधिलाष-
त्वेन वाचनिकत्वस्याप्यविशेषात् । यथाहुः —

तामिलापश्च संकल्पो वाच्यार्थाभातिनिव्यते ।

इति । शरीरमपि कर्माशयं दर्शयति—नानुपहत्येति । अत एव धर्मशास्त्रकाराः
“पञ्च घृता गृहस्थस्य” (मनुस्मृ. ३।६८) इत्याहुः । स्पष्टितम् । न मत्प्राप्त्यवेद-
१५ नीयस्य विषयसुखस्य प्रत्याख्यानमुचितं योगिनामनुभवविरोधादित्यत आह—
विषयसुखं चाविद्येत्युक्तं चतुर्विधविषयांमलक्षणामविद्यां दर्शयद्भिरिति ।
मापातमाद्यमाद्विपन्ते ब्रूयाः । अस्ति मन्वापाततो मधुविपसंशृङ्गान्नापभागेपि
सुखानुभवः प्रत्यात्मवेदनीयः । किं त्वायन्नामनुभवः । इयं च दर्शिता भगवतैव—
विषयेन्द्रियसंयोगायनद्वयेऽधुतोपमम् ।

२० परिणामे विषमिव तन्मुमं राजसं स्मृतम् ॥ (अ. गी. १८।३८) इति ।

चादयति—या भोगेभ्यिति । न वयं विषयद्वलादे मुग्धमार्तिष्ठामहं, किं तु
तृप्ततां पुंसाम् । तनाद्विषयमार्थनार्थरहितचित्तसौ तृप्त्यं च मदङ्गणम् । न
चेद्यमुपभोगमन्तरेण शाम्पाति । न चास्याः प्रथमो रागायनुबिद्ध इति नास्य
परिणामदुःखतोति भावः । तृप्तस्तृष्णाक्षयाद्धेतोर्गिन्द्रियाणामुपशान्तिरप्रवर्तनं
२५ विषयेन्द्रियत्यर्थः । एतदेव व्यतिरेकमुक्तेन स्पष्टयति—या लील्यादिनि । परि-
हरति—यत इति । हेतावनोः प्रयोगः । सर्वं तृष्णाक्षयः शुद्धमनस-
यम् । तस्य तु न भोगाभ्यासो हेतुरपि तु तृष्णाया एव तद्विरोधिण्याः । यथाहुः—

णामिति । तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति । स सत्यर्थं वृद्धि-
कषिपभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति
दुःखपट्टे निमग्न इति । एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखा-
वस्थायामपि योगिनमेव क्लिप्नोति ।

५ अथ का तापदुःखता । सर्वस्य द्वेषानुविद्धचेतनान्वेतनसाधना-
धीनस्तापानुभव इति । तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः । सुखसाधनानि च
प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्यु-
पहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्मो धर्मोपपन्नोति । स कर्मोशयो
लोभाभ्योद्वाह्य भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते ।

१० का पुनः संस्कारदुःखता । सुखानुभवात्सुखसंस्काराशयो दुःखानु-
भवापि दुःखसंस्काराशय इति । एवं कर्मभ्यो विपाकेनुभूयमाने सुखे
दुःखे वा पुनः कर्मोशयप्रचय इति ।

एवमिदमनादि दुःखलोतो विप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मक-
त्वाद्बुद्ध्ययति । कस्मात् । अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति । यथोर्णातन्तु-
रक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति न चान्येषु गात्रावयवेषु । एवमेतानि
१५ दुःखान्याक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिप्नन्ति नेतरं प्रतिपत्तारम् । इतरं

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

इविषा कृष्णवर्त्मेव भूष एवाभिवर्धते (भारत आदि. ८५/१९)

इति । शेषमतिरोहितम् ।

२० तापदुःखता पृच्छति—अथ केति । उत्तरम्—सर्वस्येति । सर्वजनमासिद्ध-
त्वेन तत्स्वरूपप्रपञ्चमकृत्वा तापदुःखतापि परिणामदुःखतासमतया प्रपञ्चितेति ।

संस्कारदुःखता पृच्छति—केति । उत्तरम्—सुखेति । सुखानुभवो हि संस्का-
रमाधने । स च सुखस्मरणं तच्च रागं स च मनःकायवचनचेष्टा सा च पुण्या-
पुण्ये ततो विपाकानुभवस्ततो वासनेत्येवमनादितेति । अत्र च सुखदुःख-

२५ संस्काराविशयान्तस्मरणं तस्माच्च रागद्वेषौ ताभ्यां कर्माणि कर्मभ्यो विपाकं
इति योजना ।

तदेव दुःखलोतः प्रसृतं योगिनमेव क्लिप्नोति नेतरं पृथग्जनमित्याह—एव-
मिदमनादीति । इतरं तु विपर्वाणिस्तापा अनुग्रवन्त इति संबन्धः । आधि-

2. D. E. read अनुपासितः for अनुवासितः.

9. F. reads ५: before अग्नि.

10, 11. G. reads अतिहायः for जाग्रतः.

24. P. reads लोत after दुःख.

तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्वकं त्यक्तमुपादवानमना-
 विवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोनुविद्धमिवाविषया हातव्य
 एषार्हकारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्ता-
 क्षिप्रवर्णस्तपा भनुपूजन्ते । तदेवमनादिना दुःखस्रोतसा व्युत्थमान-
 ५ मात्मानं भूतमामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखस्यकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं
 प्रपद्यत इति ।

च दुःखमेव सर्वं विवोकिनः । प्रत्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा

अग्नीभूत्वा शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्यर्थं त्रिगु-
 णमेवारमन्ते । चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् ।
 १० रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परं विरुध्यन्ते । सामान्यानि त्वति-
 शयैः सह प्रवर्तन्ते । एवमेते गुणा इतरेतराभ्येणोपाजितसु बहुस्त-

भौतिकाभिदैविकयोस्तापयोर्चास्त्वेकत्वं विवक्षितम् । चित्ते वृत्तिरस्या इत्य-
 विषया चित्तवृत्तिस्तया हातव्य एव बुद्धीन्द्रियशरीरादी द्वागणः पादौ चार्हकार-
 ममकारानुपातिनमिति । तदत्र न सम्यग्दर्शनादन्यत्पारिवाणमस्तीत्याह—
 १५ तदेवमिति ।

तदेवमौपाधिकं विषयसुखस्य परिणामतः संस्कारतस्तापसंयोगाच्च दुःखत्वम-
 विधाय स्वाभाविकमादर्शयति—गुणवृत्तिविरोधाच्चति । एषा चहं—प्रकृत्या-
 प्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः सन्ध्वज्रस्तमाभि परस्परांशुष-
 तन्वाः शान्तं शुक्लात्मकं घोरं दुःखात्मकं मूढं विषादात्मकमेव त्रयसं सुखोपभोग-
 २० रूपमपि त्रिगुणमारमन्ते । न च सोऽपि तादृशत्रयस्यैव परिणामः स्थिर
 इत्याह—चलं च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तम् । नन्वेकः
 त्रयसः कथं परस्परविरुद्धशान्तघोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यत इत्यत आह—
 रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च परस्परं विरुध्यन्ते । रूपाण्यर्था भावा
 धर्मादयो वृत्तयः सुखाद्याः । तदिह धर्मेण विषय्यमानेनाधर्मस्तादृशो विरुध्यत ।
 २५ एषं ज्ञानवैराग्यैर्धर्मैः सुखादिभिश्च तादृशान्येव तद्विपरिणतानि विरुध्यन्ते ।
 सामान्यानि त्वसमुदाचरद्रूपाण्यतिशयैः समुदाचराः सहाविरोधात्प्र-
 वर्तन्ते इति । ननु गृहीत एतत् । तथापि विषयसुखस्य कृतः स्वाभाविको दुःखत-
 न्यत आह—एवमेत इति । उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाद्योपादेयस्याप्य-
 भेद इत्यर्थः । तन्किमिदानीमान्यान्तिकमेव तादृशस्यम् । तथा च बुद्धिभ्यदर्श-

1. B. F. read त्यजन्तम् for उपानं त्यजन्ते दुःखम्.

2. B. F. read हातव्यम् for हातव्य.

24. N. reads धर्मैः for अधर्मैः.

मोहप्रत्ययाः सर्वे सर्वरूपा भवन्तीति । गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषा विशेष इति । तस्मादुःखमेव सर्वं विधेकिन इति ।

तदस्य महतो दुःखसमुदायस्य प्रभवपीडमविद्या । तस्याश्च सम्यग्दर्शनमभावहेतुः । यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहम्—रोगो रोगहेतुरा-
५ रोग्यं भैषज्यमिति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव । तद्यथा—संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति । तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः । प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः । संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्दानम् । हानोपायः सम्यग्दर्शनम् ।

तत्र हातुः स्वरूपमुपादेयं वा हेयं वा न भवितुमर्हति । हाने तस्यो-

१० भेदो न कल्पेत इत्यत आह—गुणप्रधानेति । सामान्यात्मना गुणभावो-
तिशयात्मना च साधान्यम् । तस्मादुपाधितः स्वभावतश्च दुःखमेव सर्वं विधेकिन इति ।

दुःखं च हेयं प्रेक्षावता । न च तन्निदानहान्यन्तरेण तद्वैयं भवितुमर्हति । न चापरिज्ञातं निदानं शक्यं हातुमिति मूलनिदानमस्य दर्शयति—तदस्येति—
१५ दुःखसमुदायस्य प्रभव उत्पत्तिर्यतस्तद्विजमिन्यर्थः । तदुच्छेदहेतुं दर्शयति—
तस्याच्चेति । इदानीमस्य शास्त्रस्य सर्वानुपहार्यं प्रवृत्तस्य तद्विधेनैव शास्त्रेण सादृश्यं दर्शयति—यथेति । चत्वारो व्यूहाः संक्षिप्तावयवरचना यस्य तन्मथो-
क्तम् । ननु दुःखं हेयमुक्त्वा संसारं हेयमभिदधतः कुतो न विरोध इत्यत आह ।
तत्र दुःखबहुल इति । यस्मिन्वा प्रिया संसारं करोति तदस्या अवान्तरव्यापारं
२० संसारहेतुमाह—प्रधानपुरुषयोरिति । मोक्षस्वरूपमाह—संयोगस्येति ।
मोक्षोपायमाह—हानोपाय इति । केचित्प्रशान्तिं, हातुः स्वरूपोच्छेद एव मोक्षः । यथाहुः—

प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः ।

इति । अन्ये तु सवासनकेशसमुच्छेदाद्विशुद्धविज्ञानोत्पाद एव मोक्ष इत्याचक्षते ।
२५ तान्यन्याह—तत्रेति । तत्र हानं तावद्वयति—हाने तस्येति । न हि प्रेक्षा-
वान्कश्चिदात्मोच्छेदाय यतते । ननु दृश्यन्ते तीव्रमदोन्मूलितसकलसुखा दुःख-
मयीमिव मूर्तिमुद्वहन्तः स्वोच्छेदाय यतमानाः । सत्यम् । केचिदेव ते । न त्वेवं संसारिणो विविधाविचित्रदेवायानन्भोगभाविनः । तेपि च मोक्षमाणा दृश्यन्ते ।
तस्मादपुरुषार्थत्वप्रसर्गेन हातुः स्वरूपोच्छेदो मोक्षोभ्युपेयः । अस्तु तर्हि हातुः

छेदवावप्रसङ्गः उपादाने च हेतुवादः । उभयप्रत्याख्यानं शाश्वतवाद इत्येतत्सम्यग्दर्शनम् । तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते ॥ १५ ॥

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्तते । वर्तमानं च ५ स्वक्षणे, भोगाकटमिति न तत्क्षणान्तरे हेयतामापद्यते । तस्माद्यदेवा-
नागतं दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं योगिनं क्लिश्नाति नेतरं प्रतिपत्तारम् ।
तदेव हेयतामापद्यते ॥ १६ ॥

तस्माद्यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कारणं प्रतिनिर्दिश्यते--

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

१० द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः । दृश्या बुद्धिसत्त्वांपारुद्धाः सर्वे
धर्माः । तदेतद्दृश्यमयस्कान्तमाधिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन

स्वरूपमुपादेयमित्यत आह—उपादाने च हेतुवादः । उपादाने हि कार्यत्वनाने-
त्यत्वे साति मोक्षत्वादेव च्यवेत । अमृतत्वं हि मोक्षः । नापि विशुद्धो विज्ञान-
संतानो भवत्यमृतः । संतानिभ्यो व्यतिरेकस्य संतानस्य वस्तुसत्ताऽभावात् ।

१५ संतानिनां चानित्यत्वात् । तस्मान्ना यातितस्य यथा शाश्वतवादी भवति ।
तथाच पुरुषार्थतापवगमस्येत्याह—उभयप्रत्याख्यान इति । तस्मात्स्वरूपाव-
स्थानमेवात्मनो मोक्ष इति । एतदेव सम्यग्दर्शनम् ॥ १५ ॥

तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधीयते--हेयं दुःखमनागतम् । अना-
गतमित्यतीतवर्तमाने व्यवच्छिन्ने । तत्रापानेमाह—दुःखमनागतमिति ।

१० ननु वर्तमानमुपभुज्यमानं न भोगेनातिवाहितमिति कस्माच्च हेयमित्यत आह-
वर्तमानं चेति । सुगमम् ॥ १६ ॥

हेयमुक्तम् । तस्य निदानमुच्यते—द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः । द्रष्टुः स्वरू-
पमाह--द्रष्टेति । चित्तिच्छायापानिरिव बुद्धेर्बुद्धिमतिसंवेदित्वमुदासीनस्यापि
पुंसः । नन्वतावतापि बुद्धिरेवानेन दृश्येत, न ह्यक्षरश्शब्दादयोऽन्यन्तव्यवहितो
५ इत्यत आह--दृश्या बुद्धिसत्त्वेति । इन्द्रियमणालिकया बुद्धौ शब्दायाका-
रेण परिणतायां दृश्यायां भवन्ति शब्दादयोऽपि पर्यां दृश्या इत्यर्थः । ननु तदा-
कारापत्त्या बुद्धिः शब्दायाकारा भवतु । पुंसस्तु बुद्धिसंबन्धेभ्युपगम्यमानं परि-
णामित्वम् । असंबन्धे वा कथं तेषां बुद्धिमत्त्वांपारुद्धानामपि शब्दादीनां दृश्यत्वम् ।
न हि दृशिनाऽसीस्पृष्टं दृश्यं दृष्टमित्यत आह--तदेतद्दृश्यमिति । प्रवर्धितमिदं
१० मस्माभिः प्रथमपाद एव यथा चित्तासंप्रकमपि बुद्धिसत्त्वमत्यन्तव्यव्यतथा

स्वं भवति पुरुषस्य दृशिरूपस्य स्वामिनः । अनुभवकर्मविषयतामापन्नं यतः । अन्यस्वरूपेण प्रतिपन्नमन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात्परतन्त्रम् ।

तयोर्द्वन्द्वदर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगोद्दिश्यहेतुर्बुद्धस्य कारणमि-

- ५ चित्तिचिम्बोदघाहितया समापन्नचैतन्यमिव शब्दाद्यनुभवतीति । अत एव च शब्दाद्याकारपरिणतबुद्धिसत्त्वापनीताश्चाध्यादीन्भुञ्जानः स्वामी भवति इहा तादृशं चास्य बुद्धिसत्त्वं स्वं भवति । तदेतद्बुद्धिसत्त्वं शब्दाद्याकारबहुश्रवण-स्कान्तमणिकल्पं पुरुषस्य स्वं भवति दृशिरूपस्य स्वामिनः । कस्मात्, अनुभव-कर्मविषयतामापन्नं यतः । अनुभवो भागः पुरुषस्य कर्म क्रिया तद्विषयतां
- १० भुज्यमानतामापन्नं यस्मादतः स्वं भवति । ननु स्वयंप्रकाशं बुद्धिसत्त्वं कथमनु-भवविषय इत्यत आह—अन्यस्वरूपेणेति । यदि हि चैतन्यरूपं वस्तुतो बुद्धिसत्त्वं स्याद्भवेत्स्वयंप्रकाशम् । किं तु स्वं चैतन्यादन्यजनइत्येतन्न प्रतिलब्धा-त्मकं तस्मान्ननुभवविषयः । ननु यस्य हि यत्र किंचिदायततं तन्नदर्शनम् । न च बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषमुदासीनं प्रति किंचिदायतत इति कथं तन्नञ्चम् ।
- १५ तथा च न तस्य कर्मोपपत्त आह—स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात्पुरुषार्थत्वा-त्परतन्त्रं पुरुषतन्त्रम् ।

- नन्वयं दृग्दर्शनशक्तयोः संबन्धः स्वाभाविको वा स्यात्तौषाधिको वा । स्वा-भाविकत्वं संबन्धिनोर्नित्यत्वादशक्त्योच्छेदः संबन्धः । तथा च संसारनित्यत्वम् । नैमिनिकत्वे तु क्लेशकर्मतद्वासनानामन्तःकरणश्रुतितया सत्यन्तःकरणे भावाद-न्तःकरणस्य च तत्त्वमिदमेव परस्परश्रययसक्ततद्वादित्वस्य च सर्गादिवसंभवा-दनुत्पाद एव संसारस्य स्यात् । यथाकम्—

पुमानकर्ता येषां तु तेषामपि गुणैः क्रिया ।

कथमादौ भवेन्न च कर्म तावत् विधत्ते ॥

मिथ्याज्ञानं न तत्रास्ति रागद्वेषादयोपि वा ।

- १५ मनोऽशुनेर्हि सर्वेषां न चोत्पन्नं मनस्तदा ॥

इति शङ्खामपनयति—तयोर्द्वन्द्वदर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगोद्दिश्य-हेतुः । सत्यम् । न स्वाभाविकः संबन्धो नैमिनिकस्तु । न चैवमादिमान् । अनादि-निमित्तप्रभवतया तस्याप्यनादित्वात् । क्लेशकर्मतद्वासनानां तान्त्राश्रयमादिः प्रतिस्र्गावस्थायी च सहान्तःकरणेन प्रधानसाम्यमुपगतोपि सर्गादौ पुनस्तादृगेव

१. G. D. E. om. वनः.

२. G. K. om. प्रतिपन्नमन्यस्वरूपेण.

३. N. P. read बुद्धादीन् for दृग्भादीन्.

१५. L. reads अपनये for जानये.

२२. L. reads कर्ता व for अकर्ता. "

त्यर्थः । तथा चोक्तम्—तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको-
 दुःखप्रतीकारः । कस्मात् । दुःखहेतोः परिहार्यस्य प्रतीकारवर्जनात् ।
 तद्यथा—पादतलस्य मेघता, कण्टकस्य भेचृत्वं, परिहारः कण्टकस्य
 पादानधिष्ठानं पादवाणव्यवहितेन बाधिष्ठानम् । एतत्त्रयं यो वेद लोके
 ५ स तत्र प्रतीकारमारभमाणो भेदजं दुःखं नाप्नोति । कस्मात् । त्रित्वो-
 पलम्बिसामर्थ्यादिति । अत्रापि तापकस्य रजसः सत्त्वमेव तप्यम् ।
 कस्मात् । तपिक्रियायाः कर्मस्थत्वात् । सत्त्वे कर्मणि तपिक्रिया नाप-
 रिणामिनि निष्क्रिये क्षेत्रज्ञे । दर्शितविषयत्वात्सत्त्वे तु तप्यमाने
 तदाकारानुरोधी पुरुषोऽनुतप्यत इति ॥ १७ ॥

- शाचनं बलि वर्षापाय इवोद्भिज्जनेनो मृज्जावभुषणतापि पुनर्वर्षासु पूर्वरूप इत्यस-
 कदाचैदितम् । प्राभाषितया संयोगस्वाधिया कारणम् । स्थितिहेतुतया पुरुषार्थ-
 कारणम् । तद्वशेन तस्य स्थितः । तदिदमुक्तमर्थकत इति । तथा चोक्तं पञ्चशिखेन
 तत्संयोगो बुद्धिसंयोगः स एव हेतुर्दुःखस्य । तस्य विवर्जनात्स्यादयमात्य-
 न्तिको दुःखप्रतीकारः । अर्थात्तद्विवर्जनं दुःखमिदमुक्तं भवति । तत्रैवात्यन्तत्र-
 ५ सिद्धं निदर्शनमाह—तद्यथेति । पादवाणमुपानत् । स्यादितम् । गुणसंयोग-
 स्तापहेतुर्दुःख्यमाने गुणानां तापकत्वमभ्युपेतम् । न च तपिक्रियाया अस्या-
 देरिव कर्तृत्वाभावे येन तप्यमन्यभावेक्षेत । न चास्यास्तप्यतया पुरुषः कर्म ।
 तस्यापरिणामितया क्रियाजनितफलशान्तिव्यापोगात् । तस्मान्नपस्तप्यस्यास्य
 तन्निवृत्तौ निश्चिन्तनवगच्छामां ज्वलनविरहेणैव धूमाभावमित्यत आह—अ-
 • त्रापि तापकस्येति । गुणानामिव तप्यतापकभावः । तत्र मुदुन्वात्वादितलबन्तत्वं
 तप्यम् । रजस्तु तीव्रतया तापकम् । शृजति—कस्मान्मन्वमेव तप्यं नतु पुरुषः ।
 • उनरम्—तपिक्रियाया इति । तन्किमिदानीं पुरुषो न तप्यते । तथा चाचैत-
 नस्यास्तु सत्त्वस्य तापः किं नाग्निनामन्यत आह—दर्शितविषयत्वात्सत्त्वे
 तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽनुतप्यत इति । दर्शितविषयत्वमनु-
 ५ तापहेतुः । तच्च ब्राह्मणव्याख्यातम् ॥ १७ ॥

7-8. D. F. read परिणामिनि for नापरिणामिनि.

8. B. F. read बुद्धितादान्येन after क्षेत्रज्ञे.

9. B. F. read बुद्धिरथः after अनुरोधी.

9. E. K. L. read अपि after पुरुषः.

11. P. reads प्राभाषितया for प्राभाषितया.

16. N. reads अस्यादिः for अस्यादि.

18. P. om. तस्याद्.

दृश्यस्वरूपमुच्यते—

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं

भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

प्रकाशशीलं सत्त्वम् । क्रियाशीलं रजः । स्थितिशीलं तम इति ।

५ पदे गुणाः परस्परोपरकप्रविभागाः परिणामिनः संयोगवियोगधर्माण
इतरेतरोपाश्रयेणोपाजितमूर्तयः परस्पराङ्गाङ्गित्वेभ्यस्संभिन्नशक्तिप्रविभा-
गास्तुल्यजातीयानुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवेलाभ्यामुपदर्शि-

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ।

व्याचष्टे—प्रकाशेति । सत्त्वस्य हि भागः प्रकाशस्तामसेन भोगेन दैत्येन वा

१० राजसेन वा दुःखेनानुरज्यते । एवं राजसादिभ्यपि द्रष्टव्यम् । तदिदमुक्तम्—
परस्परोपरकप्रविभागा इति । पुरुषेण सह संयोगवियोगधर्माणः ।
यथाज्ञायते—

अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः ॥

१५

(तै. आ. ६।१०) इति ।

इतरेतरोपाश्रयेणोपाजिता मूर्तिः पृथिव्यादिरूपा वैस्ते तथोक्ताः । स्यादेतत् ।

सत्त्वेन शान्तप्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरपि सत्त्वाङ्गत्वेन तत्र हेतुभावाद्वास्ति
सामर्थ्यमिति यदापि च रजस्तमसोरङ्गित्वं तदापि शान्त एव प्रत्यय उदीयित
न घोरो मूढो वा सत्त्वप्राधान्य इत्येत आह—परस्पराङ्गाङ्गित्वेभ्यस्संभिन्नश-

२० क्तिप्रविभागाः । भवतु शान्ते प्रत्यये जनयितव्ये रजस्तमसोरङ्गभावः । तथापि

नैषां शक्यः संकीर्णन्ते । कार्यासंकीर्णेष्वेव हि शक्तीनामसंकरः । असंकीर्णेन च
समुदाचरता रूपेण शान्तधोरमूढरूपाणि कार्याणि दृश्यन्त इति सिद्धं शक्ती-
नामसंभेद इति । स्यादेतत् । असंभेदश्चेच्छक्तीनां न संभूयकारित्वं गुणानाम् ।

न जातु भिन्नशक्तीनां संभूयकारित्वं दृश्यम् । न हि तन्तुमुत्पिण्णद्वीरणादीनि

२५ यदादीनसंभूय कुर्वत इत्यत आह—तुल्यजातीयानुल्यजातीयशक्तिभेदानु-

पातिनः । यद्यपि तुल्यजातीय उपादानशक्तिर्नान्यत्र, सहकारिशक्तिस्त्वतुल्य-
जातीयि । पदे तु जनयितव्ये न वीरणानामस्ति सहकारिशक्तिरपीति न तैस्तन्तु-
नां संभूयकारित्वेति भावः । तुल्यजातीयानुल्यजातीयेषु शक्तेषु ये शक्तिभेदा-

स्ताननुपतिवुं शीलं येषां ते तथोक्ताः । प्रधानवेलाभ्यामिति । दिव्यशरीरे

तसंनिधाना गुणत्वेपि च व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीतानुमितास्ति-
ताः पुरुषार्थकर्तव्यतया प्रयुक्तसामर्थ्याः संनिधिमाशेषकारिणो-
पस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेणैकतमस्य शुक्तिमनुवर्तमानाः प्रधा-
नशब्दाच्चा भवन्ति । एतदस्यमित्युच्यते ।

५ ब्रूतेतद्भूतेन्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परि-
णमते । तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति ।

जनयितव्ये सत्त्वगुणः प्रधानम् । अहं रजस्तमसी । एवं मनुष्यशरीरे जनये-
तव्ये रजः प्रधानमहं सत्त्वतमसी । एवं तिर्यकशरीरे जनयितव्ये तमः प्रधानमहं
सत्त्वरजसी । तेनैते गुणाः प्रधानत्ववेलायामुपपदितसंनिधानाः कार्योपजननं

१० अनुद्भूतत्व इत्यर्थः । प्रधानशब्दश्च भावप्रधानः । यथा “क्षेपार्थविवचनैक-
वचने” (पा. सू. १।४।२२) इत्यत्र हित्वैकत्वयोरिति । अन्यथा क्षेपेभ्यस्ति
स्यात् । ननु तदा प्रधानमुद्भूततया शक्यमस्तीति वक्तुम् । अनुद्भूतानां तु तद्वद्धानां
सद्भावे किं प्रमाणमित्यत आह—गुणत्वेपि चेति । यद्यपि नोद्भूतास्तथापि
गुणानामविवेकित्वात्संभूयकारित्वाच्च व्यापारमात्रेण सहकारितया प्रधानेन्तर्णी-

१५ तं सदनुमितमस्ति त्वं येषां ते तथोक्ताः । ननु सन्तु गुणाः संभूयकारिणः सम-
र्थाः कस्मात्पुनः कुर्वन्ति । न हि समर्थमित्यत्र कार्यं जनयति । मा भूदस्य कार्यो-
पजननं प्रति विराम इत्यत आह—पुरुषार्थकर्तव्यतयेति । ततो निर्वर्तितमि-
शिलपुरुषार्थानां गुणानामुपरमः कार्यान्तरम्भणमित्युक्तं भवति । ननु पुरुषस्यानु-
पकुर्वतः कथं पुरुषार्थेन प्रयुज्यत इत्यत आह—संनिधिमात्रेति । ननु धर्मा-

२० धर्मलक्षणमेव निमित्तं प्रयोजकं गुणानाम् । तत्किमुच्यते पुरुषार्थमयुक्ता इत्यत
आह—प्रत्ययमन्तरेणेति । एकतमस्य सत्त्वस्य रजस्तमसो वा प्रधानस्य
स्वकार्यं प्रयुक्तस्य शुक्तिमितरं प्रत्ययं निमित्तं धर्मादिकं चिन्तयानुवर्तमानाः ।
यथा च वक्ष्यते—“निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतानां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्”
(यो. सू. ४।३) इति । एते गुणाः प्रधानशब्दाच्चा भवन्तीति संबन्धः ।

२५ प्रयोयत आर्धायते विश्वं कार्यमेभिरिति व्युत्पत्त्येतद्वक्ष्यमुच्यते ।

तदेवं गुणानां शीलमभिधाय तस्य कार्यमाह—तथेतदिति । सत्कार्यवाद-
सिद्धौ यद्यदात्मकं तजेन रूपेण परिणमत इति भूतन्द्रियात्मकत्वं दर्शयति—
भूतभावेनेत्यादिना । योगापवर्गार्थमिति सूत्रावयवमवतारयति—

1. L. reads संनिधानानुगुणत्वे for संनिधाना गुणत्वे.

1. C. D. read अन्तर्णीतेन for अन्तर्णीत.

6. D. E. read यथा for तथा.

17. N. reads अर्धायतः for विराम.

तत्तु नाप्रयोजनमपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तत इति भोगापवर्गोर्थे हि तद्वक्ष्यं पुरुषस्येति । तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापवर्गं भोगो भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति । द्वयोरितिरिक्तमप्यदर्शनं नास्ति । तथा चोक्तम्—अयं तु खलु त्रिषु गुणेषु कर्तृष्वकर्तरि च ^१पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्कियासाक्षिगुणनीयमानान्सर्व-भाषानुपपन्नाननुपपन्नदर्शनमप्यच्छहृत इति ।

तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृती बुद्धावेव वर्तमानौ कथं पुरुषे व्यपदिश्येते इति । यथा च जयः पराजयो वा योद्धुषु वर्तमाना स्वामिनि व्यपदिश्यते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति । एवं बन्धमोक्षौ ^{१०}बुद्धावेव वर्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते, स हि तत्फलस्य भोक्तेति । बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिर्बन्धस्तदर्थायसाधो मोक्ष इति । एतेन ग्रहणधारणोद्वापोहतस्वज्ञानाभिनिवेशा बुद्धौ वर्तमानाः पुरुषेभ्यारोपितसद्भावाः । स हि तत्फलस्य भोक्तेति ॥ १८ ॥

तत्तु नाप्रयोजनमपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तते । भोगं विवृणोति—तत्रेति । ^{११}सुखदुःखे द्वित्रिगुणाया बुद्धेः स्वरूपे । तस्यास्तपालेन परिणामात् । तथापि गुणगततयावधारणे न भोग इत्यत आह—अविभागापवर्गमिति । एतत्तात्पर्यं विवेचितम् । अपवर्गं विवृणोति—भोक्तुरिति । अपवृत्त्यतेनेत्यपवर्गः । प्रयोजनान्तरस्याभावमाह—द्वयोरिति । तथा चोक्तं पञ्चशिखेन—अयं तु खल्विति ।

^{१२}ननु वस्तुतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृती बुद्धिवर्तिनौ च । कथं तदकारणे तदनधिकरणे च पुरुषे व्यपदिश्यते इत्यत आह—तावेताविति । भोक्तृत्वं च पुरुषस्योपपादितमग्रे च वक्ष्यते । परमार्थतस्तु—बुद्धेरेव पुरुषार्थापरिसमाप्तिरिति । एतेन भोगापवर्गयोः पुरुषसंबन्धित्वकथनमार्गेण ग्रहणादयोपि पुरुषसंबन्धिनो वेदितव्याः । तत्र स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानं ग्रहणम् । तत्र स्मृतिधारणम् । ^{१५}तद्वतानां विशेषणानुसूदनमूहः । समारोपितानां च युक्त्यापन्नयोपोहः । ताभ्यामेवोद्वापोद्वाभ्यां तदवधारणं तत्त्वज्ञानम् । तत्त्वावधारणपूर्वं हानोपादानज्ञानमभिनिवेशः ॥ १८ ॥

1. B. O. E. F. om. अपि तु प्रयोजनम्.

4. B. F. read विशेषणिविशेषणिक्रमाद्येति after खलु.

5. E. reads तत् for तत्.

6. G. reads अयं for तत्.

13. G. reads एता द्वौ for स द्वौ.

26. N. reads अवधारणं तत्त्वं for अवधारणपूर्वम्.

इदृश्यानां तु गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणप-
र्वाणि ॥ १९ ॥

तत्राकाशवाय्वग्न्युदकभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मा-
५ त्राणामविशेषाणां विशेषाः । तथा श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि बुद्धी-
न्द्रियाणि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि । एकादशं मनः सर्वो-
र्थम् । इत्येतान्यस्मितालक्षणस्याविशेषस्य विशेषाः । गुणानामेव षोड-
शको विशेषपरिणामः ।

षडविशेषाः । तद्यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रस-
१० तन्मात्रं गन्धतन्मात्रं चेत्येकद्वित्रिचतुष्पञ्चलक्षणाः शब्दादयः षडा-
विशेषाः षष्ठ्याविशेषोऽस्मितामात्र इति । एते सत्तामात्रस्यात्मनो
महत्तः षडविशेषपरिणामाः । यत्तत्परमाविशेषेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं

इदृश्यानां गुणानां स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते—विशेषाविशेषलिङ्ग-
मात्रालिङ्गानि गुणपर्वणि । येषामविशेषाणां शान्तप्राग्बलक्षणविशेष-
५ ङ्गितानां ये विशेषा विकारा एव न तु तन्वान्तरप्रकृतयस्तर्था तानाह—तत्रा-
काशेति । उत्पादकमानुरूप एवापन्वासकम् । आस्मितालक्षणस्याविशेषस्य
सत्त्वप्रधानस्य बुद्धीन्द्रियाणि विशेषाः । गजसस्य कर्मेन्द्रियाणि । मनस्तु-
भयात्मकमुभयप्रधानस्यातिमन्तव्यम् । अत्र च षष्ठं तन्मात्राणं बुद्धिकारण-
कान्यविशेषत्वादस्मितावदिति । विकारहेतुत्वं चाविशेषत्वं तन्मात्रेषु चास्मि-
१० तार्था चाविशिष्टम् । संकलस्य विशेषान्तरगणयति—गुणानामेव इति ।

अविशेषानपि गणयति—षडिति । संकल्पोदाहरणे—तद्यथेति । विशिष्टं
होतरे परिणति गन्ध आत्मना पञ्चलक्षणां रस आत्मना चतुर्लक्षणां रूपमात्मना
त्रिलक्षणं स्पर्श आत्मना द्विलक्षणाः शब्दः शब्दलक्षणा एवेति । कस्य पुनरसौ
षडविशेषाः कार्यमेव्यत आह—एते सत्तामात्रस्यात्मन इति । पुरुषार्थाके-
५ योऽक्षरं सत्ता तस्य भावः सत्ता । तन्मात्रं तन्मदनन्वया यावत्तां काचित्पुरुषार्थक्रिया
शब्दादिभोगलक्षणा सत्त्वपुरुषान्यतास्यातिलक्षणा वास्ति सा सर्वा महति
बुद्धी समाप्यत इत्यर्थः । आत्मन इति स्वरूपापदर्शनेन तुच्छत्वं निषेधात् ।
यत्तत्परमाद्यः परिणामो वास्तवो न तु तद्विचर इति यावत् । यत्तत्परं विषय-
कालमविशेषेभ्यस्तदपेक्षया संनिरुद्धकालेभ्यो लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं नस्मि-

13. L. reads विशेषाः before येषाम्.

17. O. reads प्रधानम् for प्रधानस्य.

20. N. reads विदम्यम् for विशिष्टम्.

तस्मिन्नेते सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय विवृद्धिः काष्ठामनुभवन्ति ।

प्रतिसंख्यमानाश्च तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय यत्तन्निःसत्तासत्तं निःसदसधिरसदव्यक्तमलिङ्गं प्रधानं तत्प्रतीयन्ति । एष तेषां लिङ्गमात्रः परिणामो निःसत्तासत्तं चालिङ्गपरिणाम इति ।

५ अलिङ्गावस्थायां न पुरुषार्थो हेतुः । नालिङ्गावस्थायामादौ पुरु-

षते षड्विधेषाः सत्तामात्रे महत्यात्मन्यवस्थाय सत्कार्यवादासिद्धेर्विवृद्धि-
काष्ठामनुभवन्ति प्राप्नुवन्ति । ये पुनरविशेषाणां विशेषपरिणामास्तेषां च
धर्मलक्षणावस्थाः परिणामा इति । तेषमेषां विवृद्धिकाष्ठा परिणामकोष्ठेति ।

तदेवमुत्पत्तिकममभिप्रायः प्रलयकममाह—प्रतिसंख्यमानाः प्रलीपमा-

१० नाः स्वात्मनि लीनविशेषा अविशेषास्तस्मिन्नेव सत्तामात्रे महत्यात्मन्यव-
स्थाय विलीय सदैव महता तेष्वविशेषा अव्यक्तमन्यत्र लये न गच्छतीत्यलिङ्गं
प्रतीयन्ति । तस्यैव विवेचनं निःसत्तासत्तम् । सत्ता पुरुषार्थक्रियाक्षमत्वस्य अस-
त्ता तुच्छता । निष्क्रान्तं सत्ताया असत्तायाश्च यत्तन्वयोकम् । एतदुक्तं भवति—
सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था न कचित्पुरुषार्थ उपयुज्यते इति न सती । नापि

१५ गमनकमालिनीव तुच्छस्वभावा । तेन नासत्यपीति । स्यादेतत् । अव्यक्तावस्था-
यामप्यास्ति महदादि तदात्मना । न हि सतो विनाशो विनाशे वा न पुनरुत्पादो
न ह्यसत उत्पाद इति महदादिसद्भावात्पुरुषार्थक्रिया प्रवर्तते । तत्कथं निःसत्त्वम-
व्यक्तमित्यत आह—निःसदसदिति । निष्क्रान्तं कारणं सतः कार्यात् । यद्यपि
कारणावस्थायां सदैव शक्त्यात्मना कार्यं तथापि स्वेच्छितमर्थक्रियामकुर्वत्स-

२० दित्युक्तम् । न चैतत्कारणं शशविषाणायमानकार्यामित्याह—निरसदिति ।
निष्क्रान्तमसतस्तुच्छरूपात्कार्यात् । तथा सति हि व्योमारविन्दमिवास्मान् कार्य-
मुत्पद्येतेति भावः । पतिसर्गमुक्तमुपसंहरति—एष तेषामिति । एष इत्यनन्तरो-
क्तान्वयस्य परामर्शः ।

लिङ्गमात्रावस्थाः पुरुषार्थकतत्वादानित्या अलिङ्गावस्था तु पुरुषार्थेना-

२५ कतत्वान्नित्येत्यत्र हेतुमाह—अलिङ्गावस्थायामिति । कस्मात्पुनर्न पुरुषार्थो
हेतुरित्यत आह—नालिङ्गावस्थायामिति । भवतिना विषयेन विषयिज्ञान-

4. B. C. D. E. F. G. om. निरसु,

E. D. E. om. न after अवस्थायाश्च.

11. L. reads गच्छन्ति for गच्छति.

16. N. om. न after वा.

वार्थता कारणं भवतीति न तस्याः पुरुषार्थता कारणं भवतीति ।
 नासी पुरुषार्थकृतेति नित्याख्यायते । त्रयाणां त्ववस्थाविशेषाणामासी
 पुरुषार्थता कारणं भवति । स त्रयो हेतुनिमित्तं कारणं भवतीत्यनि-
 त्याख्यायते । गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यक्षमयन्ते नोपजायन्ते ।
 ५ व्यक्तिभिरेवातीतानागतव्ययागमवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजननापाय-
 धर्मका इव प्रत्यवमासन्ते । यथा देवदत्तो दग्निद्रानि । कस्मान् । यतोस्य
 भ्रियन्ते गाव इति । मयामेव मरणात्तस्य दग्निद्रता न स्वरूपहाना-
 विति समः समाधिः ।

लिङ्गमात्रमलिङ्गस्य प्रत्यासर्गं तत्र तत्संस्पृष्टं विविच्यते । कमान-
 १० तिवृत्तेः । तथा परविवशेषा लिङ्गमात्रे संस्पृष्टा विविच्यन्ते । परिणाम-
 क्रमनियमात् । तथा तेष्वविशेषेषु भूतेन्द्रियाणि संस्पृष्टानि विविच्यन्ते ।

मुपलक्षयति । एतदुक्तं भवति—एवं हि पुरुषार्थता कारणमलिङ्गावस्थायां
 ज्ञायेत । ययलिङ्गावस्था शब्दापुपभोगं वा सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिं वा पुरुषार्थं
 निर्वर्तयेन्ननिर्वर्तने हि न साम्यावस्था स्यात् । तस्मान्पुरुषार्थकारणत्वमस्मी न
 १५ ज्ञायत इति नास्याः पुरुषार्थता हेतुः । उपसंहरति—नास्माद्विनि । इतिस्तस्मादर्थे ।
 अनित्यामवस्थामाह—त्रयाणां लिङ्गवाचाविशेषविशेषाणामिति । पर्वस्वरूपं
 दर्शयित्वा गुणस्वरूपमाह—गुणास्त्विति । निदर्शनमाह—यथा देवदत्त
 इति । यत्रत्यन्तभिन्नानां गवामुपचयापचयी देवदत्तापचयापचयहेतु तत्र कैव
 कथा गुणेष्वो भिन्नाभिन्नानां व्यक्तीनामुपजनापाययोगिन्यर्थः ।

१६ ननु सर्गक्रमः किमनियतो न स्याह—लिङ्गमात्रमिति । न मनु न्यग्रोध-
 धाना अद्वायैव न्यग्रोधशान्तिने सान्द्रशालयलजटिलशाम्बाकाण्डनिर्णीतमार्त-
 ण्णचण्डातपमण्डलमारभन्ते किं तु क्षितिमल्लितं जम्बूकांन्यरं पयोपजाय-
 मानाश्चुरपत्रकाण्डनालादिक्रमेण । एवमिहापि मुक्त्यामर्मसिद्धं क्रम आरंभ्य

1. G. reads तस्यापुरुषार्थो for तस्याः पुरुषार्थता.

2. B. F. read अर्थं प्रकृतिलक्षो भवप्रत्ययोऽनेत्रज्ञानः समाधिः । निवेदा-
 विशेषलिङ्गवाचाणाम् after आख्यायते.

3. L. reads अर्थो हेतुनिमित्तं for अर्थो हेतुनिमित्तम्.

12. O. om. पुरुषार्थम्.

14. O. reads निर्वर्तयेन्ननिर्वर्तने for निर्वर्तयेन्ननिर्वर्तने.

14. L. reads अस्याः, N. reads अस्य for भूतायाः.

16. N. reads त्विमात् for अनित्यात्.

16. N. reads एवं for पर्व.

तथा चोक्तं पुरस्तात् । न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरपरिणामादिति विशेषाणां नास्ति तत्त्वान्तरपरिणामः । तेषां तु धर्मलक्षणवस्थापरिणामा व्याख्या-
यिष्यन्ते ॥ १९ ॥

व्याख्यातं दृश्यम् । अथ द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते—

५ द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणापरामृष्टेत्यर्थः । स पुरुषो
बुद्धेः प्रतिसंवेदी । स बुद्धेर्न सरूपो नात्यन्तं विरूप इति । न तावत्स-
रूपः । कस्मात् । ज्ञातव्याज्ञातविषयत्वात्परिणामिनी हि बुद्धिः । तस्याञ्च
विषयो गवादिर्षटादिश्च ज्ञातव्याज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति ।

१० सदा ज्ञातविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिशीलयति । कस्मात् ।

इति । कथं भूतेन्द्रियाण्यविशेषसंमृष्टानीत्यत आह—तथा चोक्तं पुरस्ता-
दिदमेव सूत्रं प्रथमं व्याचक्षाणैः । अथ विशेषाणां कस्माच्च तत्त्वान्तरपरिणाम
उक्त इत्यत आह—न विशेषेभ्य इति । तत्किमिदानीमपरिणामिन एव
विशेषाः । तथा च नित्याः प्रसङ्गेरनित्यत आह—तेषां त्विति ॥ १९ ॥

१५ व्याख्यातं दृश्यम् । द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते—द्रष्टा दृशिमात्रः

शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः । व्याचष्टे—दृशिमात्र इति । विशेषणानि धर्मा-
स्तैरपरामृष्टा । तद्वर्गेन मात्रप्रकृणस्य तात्पर्यं दर्शितम् । स्यादेतत् । यदि सर्व-
विशेषणरहिता दृक्शक्तिर्न तर्हि शब्दादयो दृश्येण । न हि दृशिनाऽस्तैस्त्वै
दृश्यं भवतीत्यत आह—स पुरुष इति । बुद्धिदर्पणे पुरुषमतिविम्बसंक्रान्ति-

२० एव बुद्धिप्रतिसंवेदिन्यं पुनः । तथा च दृशिच्छायापनया बुद्ध्या संमृष्टाः शब्दादयो

भवन्ति दृश्या इत्यर्थः । स्यादेतत् । पारमार्थिकमेव बुद्धिचैतन्ययोः कस्मादैक्यं
नोपेयते किमनया तच्छायापन्येयत आह—स बुद्धेर्न सरूप इति ।
तथाऽसत्त्वस्य तच्छायापनिरपि दर्शयेत्यत आह—नात्यन्तं विरूप इति ।

तत्र सारूप्यं निषेधति । न तावदिति । हेतुं वृच्छति । कस्मात् । सहेतुकं

२५ वैकल्ये हेतुमाह—ज्ञातेनि । परिणामिनी बुद्धिर्यस्मान्स्माद्विरूपा । यदा सान्वितं
शब्दाद्याकारा भवति तदा ज्ञातोऽस्याः शब्दादिलक्षणा भवति विषयः । तर्हि
नाकारत्वे त्वज्ञातः । तथा च कदाचिद्वच तदाकारतां दधती परिणामिनीति ।

प्रयोगश्च भवति—बुद्धिः परिणामिनी ज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्छोभादिचदिति ।

तद्वैधर्म्यं पुरुषस्य ताद्विपरीताद्धेतोः सिध्यतीत्याह—सदेति । स्यादेतत् ।

३० मदा ज्ञातविषयश्चेत्पुरुषो न तर्हि केवली स्यादित्याशयवान्वृच्छति—कस्मा-

६. B. E. read विशेषण for विशेषण.

१०. D. E. read न for न.

२३. O. reads एव for अति.

न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्यादगृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्वमिति । किं च परार्थो बुद्धिः संहत्यकारित्वात्, सार्थः पुरुष इति । तथा सर्वार्थोऽप्यवसायकत्वाद्भिगुणा बुद्धिर्भिगुणत्वादचेतनेति । गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इति । अतो न सरूपः ।

अस्तु तर्हि विरूप इति । नात्यन्तं विरूपः । कस्मात् । शुद्धोप्यसौ प्रत्ययानुपपद्यः । यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपपद्यति । तमनुपपद्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रत्यवभासते । तथा चोक्तम्—अपरिणामिनी हि भोकृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति ।

- विति । उत्तरम् — न हि बुद्धिश्च नामेति । बुद्धयग्रहणयोस्तु सह संबन्धो निरोधावस्थायामत उक्तं विरोधसूचनाय पुरुषविषयश्चेति । तेनाप्यन्तकारो बुद्धिः विषयत्वेन समुच्चिनोति । परिशिष्टौ तु विरोधयोतकी चकाराविति । प्रयोगस्तु पुरुषोऽपरिणामी सदा संप्रज्ञातगुण्यानावस्थयाज्ञातविषयत्वात् । अस्तु परिणामी नासौ सदा ज्ञातविषयो यथा भोत्राद्विगति व्यतिरेकी हेतुः । अपर-
 ५ मपि वैधर्म्यमाह—किं च परार्थेति । बुद्धिः खलु ज्ञेशकर्मयासनादिभिविषये-
 निद्र्यादिभिश्च संहत्य पुरुषार्थमभिनिर्वर्तयन्ती परार्था । प्रयोगश्च—परार्था बुद्धिः, संहत्यकारित्वाच्चयनासनाभ्यवदिति । पुरुषस्तु न तथेत्याह—स्वार्थो पुरुष इति । सर्वं पुरुषाय कल्पतं । पुरुषस्तु न कस्मैचिदित्यर्थः । वैधर्म्यान्तरमाह—
 सर्वेति । सर्वानर्थान्शान्तपोरगृह्यतास्तदाकारपरिणता बुद्धिरप्यवस्थति सम्ब-
 १० रजस्तमसौ चैते परिणामा इति सिद्धा विगुणा बुद्धिरिति । न चैवं
 • पुरुष इत्याह—गुणानामिति । तत्प्रतिविम्बितः पश्यति न तु तदाकारपरिणत इत्यर्थः । उपसंहरति—अत इति ।

अस्तु तर्हि विरूप इति । नात्यन्तं विरूपः कस्माद्यतः शुद्धोपि प्रत्ययानुपपद्यः । यथा चैतन्यभाक् “शुनिसाकृष्यमितरत्र” (यो. सू. ११४)
 १५ इत्यत्र । तथा चोक्तं पञ्चशितेनापरिणामिनी हि भोकृशक्तिरगत्या । अत एव बुद्ध्यावप्रतिसंक्रमा च परिणामिनि बुद्धिरित्यर्थे संक्रान्तेव तद्वृत्ति

1. G. reads नहि for न हि.
1. B. Reads गृहीता after अनुगृहीता.
3. E. om. च after अप्यवसाय.
4. G. reads अचेतने विगुणानाम् for अचेतनेति । गुणानाम्.
6. G. reads एव after येन.
9. B. P. read इत्यर्थे प्रतिसंक्रान्ते च for अर्थ, प्रतिसंक्रान्तम्.
15. L. om. प्रादि after वासना.
17. N. O. read आद्यकृण्वत् for अप्यकृण्वत्.

तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्य-
विशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायते ॥ २० ॥

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मरूपतापक्षं दृश्यमिति तदर्थ एव
५ दृश्यस्यात्मा भवति । स्वरूपं भवतीत्यर्थः । तत्स्वरूपं तु पररूपेण प्रति-
लब्धात्मकं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत इति ।

बुद्धिनिमनुपतति । तन्वसंक्रान्ता कथं संक्रान्तोऽथ कथं वा वृत्तिं विनानु-
पततीत्यत आह—तस्याश्चेति । प्राप्तचैतन्योपग्रह उपरागो येन रूपेण तनया
प्राप्तचैतन्योपग्रहं रूपं यस्याः सा तयोक्ता । एतदुक्तं भवति—यथा निर्मले
१० जलेऽसंक्रान्तोऽपि चन्द्रमाः संक्रान्तप्रतिबिम्बतया संक्रान्त इव, एवमज्ञाप्यसं-
क्रान्तापि संक्रान्तप्रतिबिम्बा चितिशक्तिः संक्रान्तोऽव । तेन बुद्ध्यात्मत्वमापन्न
बुद्धिनिमनुपततीति । तदनेनानुपश्य इति न्यास्यात् तामनुकारेण पश्यती-
त्यनुपश्य इति ॥ २० ॥

द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वामिलक्षणसंबन्धाच्च दृश्यस्य द्रष्टृत्वमाह—
१५ तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा । व्याचष्टे—दृशिरूपस्य पुरुषस्य भोक्तुः कर्मरूपतां
भोग्यतामापक्षं दृश्यमिति तस्मात्तदर्थ एव द्रष्टृत्व एव दृश्यस्यात्मा भवति
न तु दृश्यार्थः । ननु नात्मात्मार्थ इत्यत आह—स्वरूपं भवतीति । एत-
दुक्तं भवति—सुखदुःखात्मकं दृश्यं भोग्यम् । सुखदुःखे चानुकूलवितृप्तिकूल-
वितृष्णी तन्वेन तदर्थ एव व्यवतिष्ठेते । विषया अपि हि शब्दादयस्तादात्म्यादे-
२० व चानुकूलवितारः प्रतिकूलवितारश्च । न चान्यैवैषामनुकूलनीयः प्रतिकूलनी-
यश्चः स्वात्मनि श्रुतिविरोधात् । अतः पारिशेष्याच्चितिशक्तिरेवानुकूलनीया प्रतिकू-
लनीया च । तस्मात्तदर्थमेव दृश्यं न तु दृश्यार्थम् । अतश्च तदर्थ एव दृश्यस्या-
त्मा न दृश्यार्थो यत्स्वरूपमस्य यावत्पुरुषार्थमनुवर्तते । निर्वर्तते च पुरुषार्थे
निर्वर्तत इत्याह—स्वरूपमिति । स्वरूपं तु दृश्यस्य जडं पररूपेणानुरूपेण
२५ चैतन्येन प्रतिलब्धात्मकमनुभूतस्वरूपं भोगापवर्गार्थतायां कृतायां पुरुषेण न दृश्य-

1. J. I. read बुद्धिकृत्वा for बुद्धिनिमनु.

2. B. P. read एवं विवेकालमज्ञाते भवप्रत्ययः । साक्षाद्भवप्रत्यय उपार-
प्रत्ययश्च योगश्च समाधिपादपणिना इति after अल्लभायते.

3. A. reads एतदर्थ एव दृश्यस्यात्मा for तदर्थं न्या.

4. B. C. P. G. read विषयताम् for रूपताम्.

6. P. reads न before कृतायाम्.

6. B. P. om. न.

10-11. N. qm. असेक्रान्तापि.

17. O. reads दृष्टः for दृश्य.

25. O. reads चेतनेन for चैतन्येन.

स्वरूपहानावस्य नाशः प्राप्तः । न तु विनश्यति ॥ २१ ॥

कस्मात्—

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि नाशं प्राप्तमप्यनष्टं तदप्यपुरुषसाधारणत्वात् । कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलान्पुरुषान्प्रति न कृतार्थमिति तेषां दशैः कर्मविषयतामापद्यं लभत एव पररूपेणात्मरूपमिति । अतश्च दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वाद्नादिः संयोगो व्याख्यातः । भोगः सुसाध्याकारः शब्दाद्यनुभवः अपवर्गः सत्त्वपुरुषान्यतानुभवः । तच्चैतदुभयमप्याजानतो जहाया बुद्धेः पुरुषच्छायापत्येति पुरुषस्यैव । तथा च पुरुषभोगापवर्गयोः कृतयोर्दृश्यस्य भोगापवर्गार्थता समाप्यत इति भोगापवर्गार्थतायां कृत्यामित्युक्तम् । अचान्तरे चोदयति—स्वरूपहानादिति । परिहरति—न तु विनश्यतीति ॥ २१ ॥

नन्वत्यन्तानुपलभ्यं कथं न विनश्यतीत्याशयवान्छति—कस्मादिति । सूत्रेणोच्यमाह—कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् । कृतोर्थो यस्य पुरुषस्य स तथा । तं प्रति नष्टमप्यनष्टं तद्दृश्यम् । कृतः सर्वान्पुरुषान्कुशलान्कुशलान्प्रति साधारणत्वात् । व्याचष्टे—कृतार्थमेकमिति । नाशोऽर्शनम् । अनष्टं तु दृश्यम् । अन्यपुरुषसाधारणत्वात् । तस्माद्दृश्यात्परस्यात्मनश्चैतन्यं रूपं तेन तादृहं क्षुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धमप्यकमनवः । एकमनाश्रये व्यापि नित्यं विषयकार्यशक्तिम् । यद्यपि कुशलेन तं प्रति कृतकार्यं न दृश्यते तथाप्यकुशलेन दृश्यमानं न नास्ति । न हि रूपमन्येन न दृश्यत इति चक्षुष्मतापि दृश्यमानमभावमात्रं भवति । न च प्रधानवदेक एव पुरुषः । तज्ज्ञानात्वस्य जन्ममरणसुखदुःखोपभोगमुक्तिसंसारव्यवस्थया सिद्धेः । एकत्वक्षुतीनां च प्रमाणान्तरविरोधात्कर्षादिदेशकालविभागाभावेन भक्त्याप्युपपत्तेः । प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्च क्षुत्यैव साक्षात्यतिपादनात् ।

अजामेकां लोहितशुक्लकण्ठां बह्वीः वजाः सृजमानां सत्पुत्राः ।

अजो होको जुषमाणोनुशेते जहान्येनां भुक्तभोगामजोम्यः ॥ (तै.आ. ६।१०) इति क्षुतिः । अस्या एव क्षुतेश्चानेन सूत्रेणार्थोऽनुदित इति । यतो दृश्यं नष्टमप्यनष्टं पुरुषान्तरं प्रत्यस्ति । अतो दृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वाद्नादिः संयोगो व्याख्यातः ।

6. G. reads एषम् for एष.

7. B. L. P. read अनात्मरूपम् for आत्मरूपम्.

9. L. reads अजानतः for आजानतः.

19. L. reads नष्टमिच्छत for नं प्रति कृत.

20. P. om. न before बह्वी.

इति । तथा चोक्तम् धर्मिणामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणामप्यनादिः संयोग इति ॥ २२ ॥

संयोगस्वरूपमिधित्सयेदं सूत्रं प्रवचते—

स्वस्वामिदाकृत्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

- ५ पुरुषः स्वामी हृदयेन स्थेन दर्शनार्थं संयुक्तः । तस्मात्संयोगा-
दृश्यस्योपलब्धिर्या स भोगः । या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोपवर्गः ।
दर्शनकार्यावसानः संयोग इति दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तम् ।
दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वंद्वीत्यदर्शनं संयोगनिमित्तमुक्तम् । नात्र दर्शनं
अधैवागमिनामनुमतिमाह—तथा चोक्तमिति । धर्मिणा गुणानामात्मभिरना-
१० दिसंयोगाद्धर्ममात्राणां महदादीनामप्यनादिः संयोग इति । एकैकस्य महदादेः
संयोगोनादिरप्यनित्य एव यद्यपि तथापि सर्वेषां महदादीनां नित्यः । पुरुषान्तराणां
साधारणत्वात् । अत उक्तं धर्ममात्राणामिति । मात्रमहणेन व्याप्तिं गमयति । अत
एतद्वचते—यद्यप्येकस्य महतः संयोगोतीततामापन्नस्ताथापि महदन्तरस्य पुरुषा-
न्तरं संयोगो नातीत इति नित्य उक्तः ॥ २२ ॥
- १५ तद्वत् तादर्थ्यं संयोगकारण उक्ते प्रासन्निके प्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्य-
नित्यत्वे हेतो चोक्ते संयोगस्य यत्स्वरूपमसाधारणो विशेष इति यावच्चदभि-
धित्सयेदं सूत्रं प्रवचते—स्वस्वामिदाकृत्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ।
यतो ह्यर्थं तदर्थमतस्तज्जनितमुपकारं भजमानः पुरुषस्तस्य स्वामी भवति ।
भवति च तददृश्यमस्य स्वयां स चानयोः संयोगः शक्तिमात्रेण व्यवस्थितस्तत्स्वरू-
२० पोपलब्धिहेतुः । तदेतद्वाच्यमवयोतयाति—पुरुषः स्वामी योग्यतामात्रेण हृदयेन
स्थेन योग्यतयैव दर्शनार्थं संयुक्तः । शेषं सुगमम् । स्वादेतत् । द्रष्टुः स्वरू-
पोपलब्धिपरवृज्यतनेनेत्यपवर्ग उक्तः । न च मोक्षः साधनवान् । तथा सत्यर्थं
मोक्षत्वादेव च्यवतेत्यत आह—दर्शनकार्यावसानो बुद्धिविशेषेण सह
पुरुषविशेषस्य संयोग इति दर्शनं वियोगकारणमुक्तम् । कथं पुनर्दर्शनकार्या-
२५ वसानत्वं संयोगस्येत्यत आह—दर्शनमिति । ततः किमित्यत आह—
अवर्णनमविषा संयोगनिमित्तमि-युक्तम् । उक्तमर्थं स्पष्टयति—नात्रेति ।
ननु दर्शनमदर्शनं विरोधि निवर्तयतु, वन्धस्य कुतो निवृत्तिरित्यत आह—

4. G. reads *स्य* for *स्वस्य*.

4. A. reads *तन्निः* for *तन्निहेतुः*.

6. G. om. *स्थेन*.

18. N. om. *संयोगसामान्यनित्यत्वे*.

27. O. om. *मदर्शनम्*.

मोक्षकारणम् । अदर्शनाभावादेव बन्धाभावः स मोक्ष इति । दर्शनस्य भावे बन्धकारणस्यावर्शनस्य नाश इत्यतो दर्शनं ज्ञानं कैवल्यकारणमुक्तम् ।

किं चेदमदर्शनं नाम किं गुणानामधिकारः ।

आहोस्विदृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्य प्रधानचित्तस्या-

५ नुत्पादः । स्वस्मिन्दृश्ये नियमाने यो दर्शनाभावः ।

किमर्थवत्ता गुणानाम् ।

अथाधिया स्वचित्तेन सह निरुद्धा स्वचित्तस्वोत्पत्तिरीजम् ।

किं स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्काराभिध्वयः । यत्रैवमुक्तं प्रधानं स्थित्यैव वर्तमानं विकाराकरणादप्रधानं स्यात् । तथा

१३ दर्शनस्येति । बुद्ध्यादिविविक्तस्यात्मनः स्वरूपावस्थानं मोक्ष उक्तो न तस्य साधनं दर्शनमपि त्वदर्शननिवृत्तेरित्यर्थः ।

असाधारणं संयोगहेतुमदर्शनविशेषं गृहीतुमदर्शनमात्रं विकल्पयति-किं चेदमिति । पशुदासं गृहीत्वाह-किं गुणानामधिकारः कार्यारम्भणसामर्थ्यम् । ततो हि संयोगः संसारहेतुरुत्पजायते ।

१५ असज्यप्रतिषेधं गृहीत्वा द्वितीयं विकल्पमाह-आहोस्विदिति । दर्शितो विषयः शब्दादिः सत्त्वपुरुषान्धता च येन चित्तेन तस्य तद्विषयस्यानुत्पादः । एतदेव स्फोरयति-स्वस्मिन्दृश्ये शब्दादौ सत्त्वपुरुषान्धतायां चेति । तावदेव प्रधानं विचेष्टते न यावद्विविधं दर्शनमभिनिर्वर्तयति । निष्पादितोभयदर्शनं तु निवर्तत इति ।

१७ पशुदास एव तृतीयं विकल्पमाह-किमर्थवत्ता गुणानाम् । सत्कार्यवाद-सिद्धौ हि भाविनादपि भोगापवर्गायाविविध्यपदक्षयतया स्त इत्यर्थः ।

पशुदास एवचतुर्थं विकल्पमाह-अथाधिया प्रतिमगंकालं स्वचित्तेन सह निरुद्धा प्रधानसाम्प्राप्यता वामनारूपेण स्वचित्तोत्पत्तिरीजम् । तेन दर्शनादव्याप्रविष्टावासनेवाददर्शनमुक्ता ।

१९ पशुदास एव पञ्चमं विकल्पमाह-किं स्थितिसंस्कारस्य प्रधानवर्तिनः साम्प्रपरिणामपरंपरावाहिनः क्षये गतिमहदादिविकारारम्भस्तच्छेदः संस्कारः प्रधानस्य गतिसंस्कारस्तस्याभिध्वयः कार्यारम्भणम् । तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्तरानुमतिमाह-यत्रैवमुक्तमैकान्तिकत्वं व्याप्तेर्भाविः प्रतीयते जल्पते विकाराजातमनेनेति प्रधानम् । तत्रैवस्थित्यैव वर्तते न कश्चिद्व्याप्तौ ततो विकाराकरणात् प्रतीयते तेन किञ्चिद्व्यप्रधानं स्यात् ।

1. D. E. read सम् before बन्ध.

2. F. reads अज्ञानाददर्शनस्य; D. reads अवर्जनम् for अवर्जनस्य.

8. D. reads विद्यमानयोः for नियमाने वा.

10. N. O. read बुद्ध्या हि for बुद्ध्यादि.

11. L. reads निवृत्तिः for निवृत्ते.

16. L. O. read विविध्यम् for विविधम्.

गत्यैव वर्तमानं विकारनित्यत्वादप्रधानं स्यात् । उभयधाचास्य वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा । कारणान्तरेष्वपि कल्पितेष्वेव समानध्वजः ।

दर्शनशक्तिरेवाददर्शनमित्येके । प्रधानस्यात्मस्यापनार्था प्रवृत्ति-
५ रिति श्रुतेः । सर्वबोध्यबोधसमर्थः प्राप्स्यवृत्तेः पुरुषो न पश्यति सर्वकार्यकरणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इति ।

उभयस्याप्यदर्शनं धर्मे इत्येके । तत्रेदं दृश्यस्य स्वात्मभूतमपि
अथ गत्यैव वर्तते न कदाचिदपि स्थित्या, तत्राह—तथा गत्यैवेति ।
काचेत्याहः “स्थित्यै गत्यै” इति । तादर्थ्यं चतुर्थी, एवकारश्च द्रष्टव्यः । स्थित्यै
१० चेव वर्तते न कचिद्विकारो विनश्येत् । तथा च भावस्य सतोपिनाशिनो नोत्प-
त्तिरपीति विकारत्वादेव व्यवेत । एवं च न प्रतीयते किंचिदित्यप्रधानं स्यात् ।
तदुभयथा स्थित्या गत्या चास्य वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथैकान्ताभ्युप-
गमे । न केवञ्च प्रधाने कारणान्तरेष्वपि परब्रह्मतन्मायापरमाण्वाद्विषु कल्पितेषु
समानध्वजो विचारः । तान्यपि हि स्थित्यैव वर्तमानानि विकाराकरणादकार-
१५ णानि स्युः, गत्यैव वर्तमानानि विकारनित्यत्वादकारणानि स्युरिति च ।

पुरुषास एव पक्षं विकल्पमाह—दर्शनशक्तिरेवेति । यथा मजापतिवते नेक्षेतो-
पन्तमादित्यमित्यनीक्षणप्रत्यासन्नः संकल्पो गृह्यत एवमिहापि दर्शननिषेधे
तत्प्रत्यासन्ना तन्मूला शक्तिरुच्यते । सा च दर्शनं भोगादिरक्षणे प्रसोक्तु
प्रहारं दृश्येन योजयतीति । अत्रैव श्रुतिमाह—प्रधानस्थेति । स्यादेतत् ।
२० आत्मस्यापनार्थं प्रधानं प्रवर्तत इति श्रुतिराह न त्वात्मदर्शनशक्तिः प्रवर्तत
इत्यत आह—सर्वबोध्यबोधसमर्थ इति । शक्यवृत्तेः प्रधानस्य नात्म-
स्यापनमार्थं प्रवृत्तौ प्रयोजकम् । असामर्थ्यं तद्भोगात् । तस्मात्सामर्थ्यं प्रवृत्तेः
प्रयोजकमिति श्रुत्यार्थादुक्तमित्यर्थः । दर्शनशक्तिः प्रधानाभयेत्यङ्गीकृत्य पक्षः
कल्पः ।

२५ इमामेवोभयाध्यामास्थाय सत्तमं विकल्पमाह—उभयस्य पुरुषस्य
च दृश्यस्य चादर्शने दर्शनशक्तिर्धर्म इत्येके । स्यादेतत् । सुष्यामहे
दृश्यस्तेति, तस्य सर्वशक्त्याध्यायत्वात् । न द्रष्टुमिति पुनर्मुष्यामः । न हि,
तत्राधारा ज्ञानशक्तिः । तत्र ज्ञानस्यासमवायात् । अन्यथा परिणामापत्ति-
रित्यत आह—तत्रेवमिति । भवतु दृश्यात्मकं तथापि तस्य जडत्वेन तद्गतश-
३० क्तिकार्यदर्शनमपि जडमिति न शक्यं तद्वर्तमानेन विज्ञातुम् । जडस्य स्वयमवकाश-
त्वात् । अतो दशोरात्मनः प्रत्ययं चैतन्यच्छायापत्तिमपेक्ष्य दर्शनं तद्वर्तमानेन भवति

2. B. reads एव, G. reads एव for एव.

18. I. reads प्रसोक्तुम् for प्रसोक्तुम्.

21. K. reads शक्तिः for शक्तिः.

21. N. reads ज्ञानम् for ज्ञानम्.

पुरुषप्रत्ययापेक्षं दर्शनं दृश्यधर्मत्वेन भवति । तथा पुरुषस्यानात्मभू-
तमपि दृश्यप्रत्ययापेक्षं पुरुषधर्मत्वेनेवादृशनमवभासते ।

दर्शनं ज्ञानमेवादृशनमिति केचिदभिदधति । इत्येते शास्त्रगता
विकल्पाः । तत्र विकल्पबहुत्यमेतत्सर्वपुरुषाणां गुणानां संयोगे साधा-
५ रणाविषयम् ॥ २३ ॥

यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगः—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः । विपर्ययज्ञानवासनावासिता च न

ह्रायते विषयेण विषयिणो लक्षणात् । नन्वतावतापि दृश्यधर्मत्वमस्य ज्ञानस्य
१० भवति न तु पुरुषधर्मत्वमपीत्यत आह—तथा पुरुषस्येति । सत्यं पुरुषस्या-
नात्मभूतमेव तथापि दृश्यबुद्धिसत्त्वस्य यः प्रत्ययश्चेतन्यच्छायापनिस्तमेवैव
पुरुषधर्मत्वेनेव न तु पुरुषधर्मत्वेन । एतदुक्तं भवति—चैतन्यविम्बोद्गाहितया
बुद्धिचैतन्ययोरभेदाद्बुद्धिधर्माश्चेतन्यधर्मा इव चकासतीति ।

अहमं विकल्पमाह—दर्शनं ज्ञानमेव शब्दादीनामदर्शनं न तु सत्त्वपुरुषा-
१५ न्यताया इति केचित् । यथा चक्षु रूपं प्रमाणमपि ग्राह्यप्रमाणमुच्यते ।
एतदुक्तं भवति—सुखापाकाशशब्दादिज्ञानानि स्वाभाव्यगुणतया द्रष्टव्यसं-
योगमाक्षिपन्तीति । तदेवं विकल्प्य चतुर्थे विकल्पे स्वीकर्तुंमत्तंयां विकल्पानां
सांख्यशास्त्रगतानां सर्वपुरुषसाधारण्येन भोगवैविध्याभावप्रसङ्गेन दूषयति—
इत्येते शास्त्रगता इति ॥ २३ ॥

२० चतुर्थं विकल्पं निर्धारयितुं सूत्रमवतारयति—यस्तु प्रत्यक्चेतनस्य स्व-
बुद्धिसंयोग इति । प्रतीपमञ्चति प्राशेनीति प्रत्ययसाधारण्यस्तु संयोग एकैक-
स्य पुरुषस्यैकैकया बुद्ध्या वैविध्यहेतुः । सूत्रं पठति—नन्वेवेति । नन्वविद्या
विपर्ययज्ञानम् । तस्य भोगावगमयोगिबुद्धिमयोगो हेतुः । अमंगुकायां बुद्धौ
तदनुत्पत्तेः । सत्त्वधर्मविद्या संयोगोपदृश्य हेतुर्नित्यत आह—विपर्ययज्ञानस्यात्म-
२५ नेति । सर्गान्तगीयाया अविद्यायाः स्विचिनेन मह निरुद्धाया अपि प्रशान्ति

1. D. om. पुरुषप्रत्ययः न्यबुतमपि.

1. G. E. read प्रत्ययविद्यादर्शनम् for प्रत्ययापेक्षं दर्शनम्.

2. B. P. read एव for इव.

10. I. reads सत्त्वम् for सत्त्वम्.

14. N. O. P. om. सत्त्व.

21. P. reads प्रति प्रति for प्रतीपम्.

कार्यनिष्ठां पुरुषस्याति बुद्धिः प्राप्नोति साधिकारा पुनरावर्तते । सा तु पुरुषस्यातिपर्यवसानां कार्यनिष्ठां प्राप्नोति । चरिताधिकार्य निवृत्तादर्शना बन्धकारणाभावाच्च पुनरावर्तते ।

अत्र कश्चित्पण्डकोपाख्यानेनोद्धादयति—मुग्धया भार्ययाभिधी-
यते—पण्डकार्यपुत्र, अपत्यवती मे भगिनी किमर्थं नाम नाहमिति । स
तामाह—मृतस्तेहमपत्यमुत्पादयिष्यामीति । तथेवं विद्यमानं ज्ञानं
चित्तनिवृत्तिं न करोति, विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा । तत्राचार्य-
देशीयो वक्ति—ननु बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः । अदर्शनकारणाभावाद्बुद्धि-
वासना । तद्वासनावासितं च प्रधानं तत्पुरुषसंयोगिनी तादृशमेव बुद्धिं हृ-
जति । एवं पूर्वपूर्वसर्गेष्वन्यनादित्वादोषः । अत एव प्रतिसर्गावस्थायी न
पुरुषो मुच्यत इत्याह—विपर्ययज्ञानेति । यदा पुरुषस्याति कार्यनिष्ठा जाता
तदा विपर्ययज्ञानवासनाया बन्धकारणस्याभावाच्च पुनरावर्तत इत्याह—
सा त्विति ।

अत्र कश्चिन्नास्तिकः केवलस्य पण्डकोपाख्यानेनोपहसति । पण्डकोपाख्यान-
माह—मुग्धयेति । किमर्थमित्यर्थशब्दो निमित्तमुपलभयति । प्रयोजनस्यापि
निमित्तत्वात् । पण्डकोपाख्यानेन साम्यमाणादयति—तथेवं विद्यमानं गुणपुरुषा-
न्यताज्ञानं चित्तनिवृत्तिं न करोति, परवैराग्येण ज्ञानप्रसादमात्रेण सत्संस्कारं
निरुद्धं विनष्टं करिष्यतीति का प्रत्याशा । यस्मिन्सत्येव यद्भवति तत्तस्य
कार्यं न तु यस्मिन्नसतीति भावः । अत्रैकदेशिमतेन परिहारमाह—तत्रेति ।

इषद्वारिसमाप्त आचार्य आचार्यदेशीयः । आचार्यस्तु बायुभोके कृतलक्षणः—
आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयन्त्यापि ।

स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥ (वा. पु. ५९/१०)

इति । भोगाविवेकस्यातिरूपपरिणतबुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षः । न तु बुद्धिस्वरूपनि-
वृत्तिः । सा च धर्ममेषान्ताविवेकस्यातिप्रतिष्ठाया अनन्तरमेव भवति सत्यपि
बुद्धिस्वरूपमात्रावस्थान इत्यर्थः । एतदेव स्फोरयति—अदर्शनस्य बन्धकारण-

1. D. E. read क्यानि for क्यानिष्.

1. D. E. read समाधिकारा for साधिकारा.

2. G. reads अह्यानि for क्यानि.

2. C. G. read पर्यवसाना for पर्यवसानाच्च.

2. G. reads विद्या for निवृत्ति.

3. D. F. read अदर्शन for अदर्शना.

7. D. E. G. read बुद्धिम् for निवृत्तिम्.

11. I. N. read क्यानि; for क्यानिष्.

17. N. reads बुद्धिम् for निवृत्तिम्.

17. O. P. read संस्कार for संस्काराच्च.

निवृत्तिः । तच्चादर्शनं बन्धकारणं दर्शनाशिवर्तते । तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः । किमर्थमस्थान एवायं मतिविभ्रमः ॥ २४ ॥

हेयं दुःखमुक्तम् । हेयकारणं च संयोगार्थं सनिमित्तमुक्तम् । अतः परं हानं चकज्वम्—

५ तद्भावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्यादर्शनस्याभावाद्बुद्धिपुरुषसंयोगाभाव आत्यन्तिको बन्ध-
नोपरम इत्यर्थः । एतज्ज्ञानम् । तद्दृशेः कैवल्यं पुरुषस्याभिधीमावा
पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः । दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानम् । तदा
स्वरूपमतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

१० अथ हानस्य कः प्राप्त्युपाय इति—

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

स्याभावाद्बुद्धिनिवृत्तिः । तच्चादर्शनं बन्धकारणं दर्शनाशिवर्तते । दर्शन-
निवृत्तिस्तु परैराग्न्यसाध्या । सत्यापि बुद्धिस्वरूपावस्थाने मोक्ष इति भावः ।

एकदेशमतमपन्यस्य स्वमतमाह—तत्र चित्तनिवृत्तिरेव मोक्षः । ननु कं दर्शने

१५ निवृत्तेऽन्तराक्षितस्वरूपानेशुभिर्भवतांते कथं दर्शनकार्येति त आह—किमर्थम-
स्थाने मतिविभ्रम इति । अयमभिसंधिः—यदि दर्शनस्य साक्षाच्चित्तनिवृत्तौ
कारणभावमङ्गीकुर्वामि तत एवमुपालभ्यमहि । किं तु विवेकदर्शनं परकर्मकाङ्क्षा
यात् निरोधसमाधिभावनामकर्मकमेव चित्तनिवृत्तिमत्युरुषस्वरूपावस्थानोपयो-
गीत्यातिष्ठामहं तत्कथमुपालभ्यमहामि ॥ २४ ॥

१० तदेवं व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीयव्यूहाभिधानाय सूत्रमवतारयति—हेयं दुःखमुक्त-
मिति । तद्भावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् । व्याचष्टे—तस्ये-
ति । अस्ति हि महाप्रलयोपि संयोगाभावोऽत उक्तमात्यन्तिक इति । दुःखोपर-
मो हानमिति पुरुषार्थता दर्शिता । शेषमतिरोद्धेत्य् ॥ २५ ॥

• हानोपायलक्षणं चतुर्थं व्यूहमारुपातुं सूत्रमवतारयति—अथेति । विवेक-

२५ ख्यातिरविप्लवा हानोपायः । आगमानुमानाभ्यामपि विवेकस्यातिरस्ति । न

1. E. reads बुद्धिः for निवृत्तिः after बुद्धिः.

1. O. reads अदर्शनं for अदर्शनम्.

6. A. reads एव before हानं.

6. G. reads दृशः for दृशेः.

8. B. P. read पुरुषसंयोगो लिङ्गमावपि for पुनरसंयोगः.

8. D. G. read अयं योगः for अर्थयोगः.

सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकस्यातिः । सा त्वनिवृत्तामिथ्या-
ज्ञाना वृत्ते । यदा मिथ्याज्ञानं दग्धबीजमाद्यं वन्ध्यप्रसव संपद्यते
तदा विप्रवृत्तं चारजसः सत्त्वस्य परं घटशरद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां
वर्तमानस्य विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलो भवति । सा विवेकस्यातिर-
५ विप्रवा हानोपायः । ततो मिथ्याज्ञानस्य दग्धबीजमाद्योपगमः पुनश्चा-
प्रसव इत्येव मोक्षस्य मार्गो हानस्योपाय इति ॥ २६ ॥

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्येति प्रत्युदितस्थानेः प्रत्याज्ञायः । सप्तधेत्यनुज्ञावरण-
प्रलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तगानुत्पादं सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवे-
१० किनो भवति ।

चासौ ध्युत्थानं तत्संस्कारं वा निवर्तयति तद्वृत्तापि तदनुवृत्तेरिति तच्चिदुत्पत्त्यर्थम्-
विप्रवेति । विप्रवे मिथ्याज्ञानं तद्रक्षितम् । एतदुक्तं भवति—भुतमयेन ज्ञानेन
विवेकं गृहीत्वा युक्तिमपेक्ष च व्यवस्थाप्य शीर्षकालमिरन्तर्यसत्काराऽऽसेवितायां
भावनायाः प्रकर्षपर्यन्तं समाधिगता साक्षात्कारवती विवेकस्यातिनिवर्तितस-
१५ शासनामिथ्याज्ञाना निर्विप्रवा हानोपाय इति । शेषं सुगमं भाष्यम् ॥ २६ ॥

विवेकस्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण—तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः
प्रज्ञा । आचष्टे—तस्येति प्रत्युदितस्थानिर्वर्तमानस्यातेर्योगिनः प्रत्याज्ञायः
परामर्शः । अभुविरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य । तदेव मलं तस्यापगमाच्चित्तस्य प्रत्य-
यान्तरानुत्पादे तामसराजसवृत्त्युत्थानपत्त्यनुत्पादं निर्विप्रवाविवेकस्यातिनिष्ठामा-
२० प्तस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । विषयभेदात्यक्षाभेदः । प्रकृतोन्तो
चासौ भूमीनामवस्थानां तास्तथोक्ताः । यतः परं नास्ति स प्रकर्षः । प्रान्ता भूमयो
वस्थाः प्रज्ञाया विवेकस्यातेः सा तथोक्ता ।

1. D. reads स त्वनिवृत्तं for सा त्वनिवृत्त.

2. D. reads वन्ध्यप्रसवम् for वन्ध्यप्रसवम्.

6. D. E. read सा ह्यसौ अस्मिन्ना सास्मिन्ना च वा विवेके निर्माय स्वात्मनो
विषये विषयजं ऊचति सा त्विदमवस्था । वा यदा सहिता तदादान्त्यं भाष्याह-
येव विषयमयं इव मन्यते सा सास्मिन्ना । नयोः संयोगमात्रेण रूपानिः
केतावे स्वसर्वकल्पे विवेकाभावात् after हानोपायः.

7. A. reads सूतो; 11. E. read भूमि for भूमिः.

9. B. F. L. read सप्तधेय after सति.

13. K. reads युक्तिमपेक्ष for युक्तिमपेक्ष.

14. N. reads समाधिगता for समाधिगता.

20. L. N. read विवेकः for विवेकिनः.

तथथा—१ परिष्ठातं हेयं नास्त्यपुनः परिक्षेयमस्ति । २ क्षीणा हेय-
हेतवो न पुनरेतेषां शेतव्यमस्ति । ३ साक्षात्कृतं निषेधसमाधिना
हानम् । ४ भावितो विवेकस्यातिरूपं हानोपाय इति । एषा चतुष्टयी कार्या
विमुक्तिः प्रज्ञायाः । चित्तविमुक्तिस्तु त्रयी । ५ चरिताधिकारा बुद्धिः ।
५ इत्युणा निरिदिशिखरतटच्युता इव प्रावाणो निरवस्थानाः स्वकारणे मल-
वामिमुखाः सह तेनास्तं गच्छन्ति । न तेषां प्रविलीनानां पुनरस्त्यु-
त्पादः प्रयोजनाभावादिनि । ७ एतस्यामवस्थायां गुणसंवन्धानीतः स्वरू-
पमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इति । एतां समाधिषां प्रान्तभूमिम-
शामनुपश्यन्पुरुषः कुशल इत्याख्यायते । प्रतिप्रत्ययेपि चित्तस्य मुक्तः
१० कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति ॥ २७ ॥

ता एव समयकाराः प्रान्तभूमिः स्यादिति । तत्र पुरुषमयत्ननिष्पा-
यास्तु चतसृषु भूमिषु प्रथमाभ्युदाहरति । परिष्ठातं हेयम् । वाचनिक प्राधानिकं
तत्सर्वं परिणामतापसंस्कार्येण इति विवेकाभावेनैवैतत्तद्वत् । तद्वत्साक्षात्कृतमाप्ततां
दर्शयति—नास्त्यपुनः किंचिदप्युत्पद्ये परिक्षेयमस्ति । द्वितीयाभाह—
१५ क्षीणा इति । प्रान्ततामाह न पुनरिति । तृतीयाभाह—साक्षात्कृतं
प्रत्यक्षेण निश्चितं यथा संप्रज्ञाभावस्याभावेन निरवस्थामाधिमायं हानम् । न
पुनरस्याः परं निश्चितव्यवस्थानि शेषः । १६ तृतीयाभाह—भावितो निष्पादितो
विवेकस्यातिरूपो हानोपायः । १७ तृतीयाभाह—भावनोपायमस्तीति शेषः । एषा
चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः समाधिः । कार्यास्तु त्रयस्य व्याख्या दर्शिता । कचि-
१८ त्पाठः कार्यविमुक्तिरिति । १९ तृतीयाभाह—चित्तविमुक्तिस्तु
त्रयी । प्रथमाभाह—चरिताधिकारा बुद्धिः । एतत्तत्तत्प्राप्तकार्यव्यर्थः ।
द्वितीयाभाह—गुणा इति । प्रान्ततामाह न चेषामिति । तृतीयाभाह—
एतस्यामवस्थायामिति । एतस्यामवस्थायां जीवनेव पुरुषः कुशलो मुक्त
२५ इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतदिति । अनौपचारिकं मुक्तमाह—
प्रतिप्रत्यये प्रधानरूपेपि चित्तस्य मुक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीत-
त्वादिति ॥ २७ ॥

4-5, D. K. read तद्विषयः for बुद्धिः । एषाः,

17. P. reads जम्भाव for जम्बाः,

18. P. reads पूर्ववत् for अस्याः,

26. N. om. अति,

सिद्धा भवति विवेकस्यातिर्हानोपाय इति । न च सिद्धिरन्तरेण साधनमित्येतवारभ्यते--

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवे-
कस्यातेः ॥ २८ ॥

- ५ योगाङ्गान्यष्टावभिधाषिष्यमाणानि । तेषामनुष्ठानात्पञ्चपर्वणो विष-
यस्याशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशः । तत्क्षये सम्यग्ज्ञानस्याभिव्यक्तिः ।
यथा यथा च साधनान्यतृणीयन्ते तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते ।
यथा यथा च क्षीयते तथा तथा क्षयक्रमादुरोधिनी ज्ञानस्यापि
दीप्तिर्विवर्धते । सा ज्ञान्येषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवत्या विवेक-
१० स्यातेः । आ गुणपुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः । योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वि-
योगकारणम् । यथा परशुस्तेयस्य । विवेकस्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा
धर्मः सुखस्य । नान्यथा कारणम् । कति चैतानि कारणानि शास्त्रे
भवन्ति । नर्धवेत्याह । तद्यथा--

उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययास्तयः ।

- १५ वियोगान्यस्त्वभूतयः कारणं नयथा स्मृतम् ॥ इति ।

- तदेवं चतुरो मूढाशुक्त्वा तन्मध्यपतितस्य हानोपायस्य विवेकस्यातेर्गोदी-
हनाविवत्तागसिद्धेरसिद्धस्य चोपायत्वाभावात्सिद्धयुपायान्ब कुमारभट इत्याह-
सिद्धेति । तत्राभिधाष्यमानानां साधनानां येन प्रकारेण विवेकस्यात्पुपायत्वं
तद्वर्शयति सूत्रेण-योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकस्यातेः ।
२० योगाङ्गानि हि यथायोगं दृष्टादृष्टद्वारेणाशुद्धिं क्षिपन्ति । पञ्चपर्वणो विषय-
यस्तेत्युपलक्षणं गुणपुरुषयोरपि जात्यापुर्णोत्पत्तेनाशुद्धिरूपत्वादिति । शेषं
सुगमम् । नानाविधस्य कारणभावस्य दर्शनायोगाङ्गानुष्ठानस्य कीदृशं कारण-
त्वमित्यत आह--योगाङ्गानुष्ठानमिति । अशुद्ध्या वियोजयति शुद्धिसत्त्व-
मित्यशुद्धेर्वियोगकारणम् । दृष्टान्तमाह--यथा परशुरिति । परशुस्तेयं दृष्टं
१५ मूलेन वियोजयति । अशुद्ध्या वियोजयदशुद्धिसत्त्वं विवेकस्यातिं प्रापयति
यथा धर्मः सुखम् । तथा योगाङ्गानुष्ठानं विवेकस्यातेः प्राप्तिकारणं नान्येन
प्रकारेणेत्याह--विवेकस्यातेस्त्विति । नान्येति प्रतिषेधभवणान्मुञ्चति--
कति चैतानीति । उतम्--नर्धवेति । तानि दर्शयति कारिकाया--तद्यथा--
उत्पत्तीति ।

३. A. reads अविशुद्धि for अशुद्धि.

७. E. reads अशुद्धेः for अशुद्धिः.

10. B. P. read नर्धं तदितर्कः सौम्यज्ञानः समाधिः । स्पृष्टान्तर्गतत्वानिर्विक-
रुक्तत्वाद् अधिष्ठानात् ।

तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति ज्ञानस्य । स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता, शरीरस्येषाहार इति । अस्मिन्व्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोकस्तथा रूपज्ञानम् । विकारकारणं मनसो विषयान्तरम् । यथाग्निः पाक्यस्य । प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य । प्राप्तिकारणं योगाद्भानु-
५ ज्ञानं विवेकस्यातोः । वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः । अन्यत्वकारणं यथा

- अत्रोदाहरणान्याह—तत्रोत्पत्तिकारणमिति । मनो हि विज्ञानमन्यपदेश्यावस्थातोपनीय वर्तमानावस्थामापादयदुत्पत्तिकारणं विज्ञानस्य । स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता । अस्मिताया इत्यर्थं मनस्तावदवतिष्ठते न यावद्विविधं पुरुषार्थमभिनिर्वर्तयति । अपि निर्वर्तितपुरुषार्थद्वयं स्थितंगैति । तस्मा-
१० त्वकारणादुत्पन्नस्य मनसोनागतपुरुषार्थता स्थितिकारणम् । उच्यते—शरीरस्येषेति । प्रत्यक्षज्ञाननिमित्तमिन्द्रियद्वयं वा स्वतो वा विषयस्य संस्क्रियामिन्व्यक्तिस्तस्याः कारणं यथा रूपस्यालोकः । विकारकारणं मनसो विषयान्तरम् । यथा हि सुकण्ठोः समाहितमनसो वस्तुकीविषयमन्यमानपञ्चमस्वभावणसमनन्तरमुन्मीलिताक्षस्य स्वरूपलावण्ययौवनसंपन्नामप्सरसं प्रम्लोचा-
१५ मीक्षमाणस्य समाधिमपहाय तस्यां तर्के मनो बभूवेति । अत्रैव निदर्शनमाह—यथाग्निः पाक्यस्य तण्डुलादेः कठिनावयवसंनिवेशस्य शशिधिलावयवसंयोगलक्षणस्य विकारस्य कारणम् । तत एव विषयस्य प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्येति । ज्ञायत इति ज्ञानम् । अभिभ्रान्तौ ज्ञानं चेन्प्राप्तज्ञानं तस्य । एतदुक्तं भवति—वर्तमानस्यैवावर्द्धयस्य प्रत्ययकारणतया कारणमिति । औत्सर्गि-
२० की निरपेक्षाणां कारणानां कार्यक्रिया प्राप्तिः । तस्याः कुतश्चिदपवादोऽप्राप्तिः । यथा निम्नोत्सर्पणस्वभावानामणां प्रतिबन्धः संतुना । तथैवपि बुद्धिसन्त्वस्य सुखमकाशशीलस्य स्वाभाविकी गुणविवेकस्यातिजनकता प्राप्तिः । सा कुतश्चिदधर्माभिमसो वा प्रतिबन्धात् भवति । धर्मायोगाद्भानुज्ञानाद्वा तदपनये तदप्राति-
बद्धवृत्तिस्वभावत एव तज्जनकतया तदप्राप्तिः । यथा वदयार्थि- निमित्तमपयो-
२५ जर्कं प्रकृतीनां वर्णभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् (पा. सू. १३) इति ।

तदेवं विवेकस्यातिलक्षणकार्यापेक्षया प्रात्रिकारणमुक्तम् । अन्तर्गतकार्यापेक्षया तु तदेव वियोगकारणमिन्याह—वियोगकारणमिति । अन्यत्वकारणमाह—अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णकारः सुवर्णस्य । कटककुण्डलकं युगादि-

1. B. F. read ज्ञानम् for ज्ञानस्य.

7. N. reads अवस्थाम् for अवस्थानः.

9. L. O. read द्विविधम् for द्विविधम्.

11. N. reads निमित्तम् for निमित्तम्.

20. L. N. P. om. क्रिया.

24. L. reads वृत्तिः for वृत्ति.

सुवर्णस्य सुवर्णकारः । एवमेकस्य स्त्रीपत्यस्य स्वाविद्या सूक्ष्मत्वे द्वेषो
कुःसत्वे रागः सुक्ष्मत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये । धृतिकारणं शरीरमिन्द्रि-
याणाम् । तानि च तस्य । महाभूतानि शरीराणाम् । तानि च परस्परं
सर्वेषाम् । तैर्यथोन्मानुषदैवतानि च परस्परार्थत्वादिति । एवं न च कार-

५ भ्यो भिन्नाभिन्नस्य भेदविवक्षया कटकदिभिन्नस्याभेदविवक्षया कटकयोभिन्नस्य
सुवर्णस्य कुण्डलादन्यत्वम् । तथा च कटककारी सुवर्णकारः कुण्डलादाभिन्ना-
स्तुवर्णादन्यत्कुर्वन्नन्यत्वकारणम् । अभिरपि वाक्यस्यान्यत्वकारणं यपपि तथा-
पि धर्मिणो धर्मयोः पृष्ठाकन्वतण्डुलत्वयोर्भेदाविवक्षया धर्मयोरुपजनापायोपि
धर्म्यनुवर्तत इति न तस्यान्यत्वं शक्यं वक्तुमिति ।

न्यत्वकारणमिति व्याख्येयम् । सुवर्ण-

कार इत्यस्यासंगतः । वाक्यमन्यत्वकारणमुपन्यस्याध्यात्मिकमुदाहरति—एवमे-
कस्येति । अविद्या कर्मानियं कर्म्येकन्यादिज्ञानम् । तन्माहयोगात् एव स्त्रीप-
त्ययो सूक्ष्मो विषयणो भवति वैचन्यं भिन्नस्य पुण्यवतो वत कलधर्म्ममेतन्न तु
मम भाग्यहीनस्येति । एवं सुवर्णात्तस्य तस्या द्वेषः स्त्रीपत्यस्य कुःसत्वे ।

१५ एवं मैत्रस्य तस्या भर्तु रगतस्येव श्रीपत्यस्य सुसत्वे । तत्त्वज्ञानं त्वद्व्यासमे-
दोस्त्रिमज्जासमूहः श्रीभागः श्वानपीडादिभिर्गुणिमिति विवेकिना माध्यस्थ्ये
वैरस्ये कारणाति । धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणो विधारकम् । इन्द्रियाणि च
शरीरस्य । सामान्या पञ्चगृहीतं प्राणायामायः पञ्च । तद्भावे शरीरपातात् ।
एवं मांसादिकायाश्चानामां पञ्चानि विधारयन्निधारकत्वम् । एवं महाभूतानि पृथि-

२० व्वादीनि मनुष्यचरुणवृक्षमक्षरशरिरोन्मननिवासिनी शरीराणाम् । तानि च
परस्परम् । पृथिव्या हि मन्थसतपत्यसंशोभमुपायो पञ्च महाभूतानि परस्परं विधा-
र्यविधारकभावेनाध्यात्मतन्मस्य चकारे तज्जसे प्राणं द्वे च मातरिभ्यनीति ।
तैर्यथोन्मानुषदैवतानी च विधारयन्निधारकभावेनावस्थितानि । तन्वाधारधेय-
भावगहितानी कुतस्तस्यामन्यत आह परस्परार्थत्वादिति । मनुष्यशरीरं

1. B. P. reads विधायात् for श्रीपत्यस्य.

2. B. P. reads तत् for तस्य.

3. D. E. read अपुन for धर्म.

4. D. E. read धर्म for धर्म्यम्.

5. B. P. read तस्य for तानि च तस्य.

6. C. om. इन्द्रियाणाम् । तानि.

7. C. om. तैर्यथोन्मानुषदैवतानि.

8. E. G. K. read वत for वीत.

9. P. om. अभेदविवक्षया कटकयोभिन्नम्.

10. L. reads पृथेहि for पृथिवी.

11. P. reads द्वे for तपि after तज्जसात्.

णानि । तानि च यथासंभवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि । योगाङ्गानु-
ष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभत इति ॥ २८ ॥

तत्र योगाङ्गान्यवधार्यन्ते—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्या-
नसमाधयोष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

यथाक्रममेवामनुष्ठानं स्वरूपं च वक्ष्यामः ॥ २९ ॥

तत्र—

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

तत्राहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः । उत्तरे च
१ यमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपत्तयश्च तत्प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते ।
तद्यथातरुपरूपकस्याप्येवोपादीयन्ते । तथा योक्तम्—म सत्त्वय ब्राह्मणो
यथा यथा व्रतानि बहूनि समादिन्मते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो
हिंसानिवृत्तेभ्यो निवर्तमानस्तामेवायदानरूपामहिंसां करोति ।

हि पशुपक्षिमुगसरोमृपस्थावगणंगणयोगेन । एवं व्याघ्रादिशरीरमापि
१५ मनुष्यपशुमुगादिशरीरेणयोगेन । एवं पशुमुगादिशरीरमापि स्थावगणंगणयोगेन ।
एवं द्वेषशरीरमापि मनुष्यापहृतच्छागसृगकापेचलमांसाज्यपुंगुदाशमहकारशोसा-
प्रस्तराक्षोभारज्यमानं तदुपयोगेन । एवं देवनापे चन्दानमृद्व्यादिभिर्मनुष्यादी-
नि धारयतीत्यास्ते परस्परार्थस्वमित्यर्थः । शेषं समम् ॥ २८ ॥

संप्रति न्युनाधिकमवस्थाप्यवच्छेदार्थं योगाङ्गान्यवधारयति—तत्र योगा-
२० ङ्गान्यवधार्यन्ते इति । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-
समाधयोष्टावङ्गानि । अभ्यासविशेषाश्चष्टावर्गाद्यापि यथायोगमतेष्वेव
स्वरूपतो नान्तरीयकतयान्तर्भावयतव्याः ॥ २९ ॥

यमनियमापङ्गान्युद्दिश्य यमानर्देशके सूत्रमवतारयति—तत्रेति । अहिं-
सासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । योगाङ्गमहिंसामाह—सर्वथेति ।
२५ हिंसां हिंसां स्तीति—उत्तरे चेति । तन्मूला इति । अहिंसामपराधान्नप कता
अप्यकृतकल्या निष्कलत्वादित्यर्थः । तन्माद्विपत्तयेवानुष्ठानम् । अहिंसः
चेन्मूलमुत्तरेण कथं तदहिंसायाद्विपत्तयेवानुष्ठानम् आह—तन्प्रतिपादनायेति ।
सिद्धिज्ञानं नोत्पत्तिरित्यर्थः । स्यादतत । अहिंसाज्ञानार्था ययुनरे कर्तं तन्पत्त
एव तदवगमादित्यत आह—तदवदातेति । ययुनरे नानुद्दिष्टपरमहिंसा मलिना
३० स्यादसत्यादिभिरित्यर्थः । अत्रैवागमिकानां संमतमाह—तथा चेति । सुगमम् ।

सत्यं यथार्थं वाक्यमनसि । यथा दृष्टं यथानुमितं यथा श्रुतं तथा वाक्यमनस्येति । परञ्च स्वबोधसंक्रान्तये वामुक्ता सा यदि न वञ्चिता भ्रान्ता वा प्रतिपत्तिवन्ध्या वा भवेदिति । एषा सर्वभूतोपकारार्थं प्रवृत्ता न भूतोपघाताय । यदि चैवमप्यभिधीयमाना भूतोपघातपरं च स्याच्च सत्यं भवेत्पापमेव भवेत् । तेन पुण्याभासेन पुण्यप्रतिरूपकेण कष्टं तमः प्राप्नुयात् । तस्मात्परोक्ष्य सर्वभूताहितं सत्यं ब्रूयात् ।

स्तेयमशास्त्रपूर्वकं ब्रह्मणो परतः स्वीकरणम् । सत्यतिषेधः

सत्यलक्षणमाह—यथार्थं वाक्यमनसि इति । यथाशब्दं साकारकं प्रयाति—यथा दृष्टमिति । प्रातमवान्धनं तथाशब्दं प्रातोक्षपातः—तथा वाक्यमनस्य विवक्षार्थं कतव्यायामाति । अन्यथा न न सत्यम् । एतन्मोषपानकमाह—परञ्च पुरुषं स्वबोधसंक्रान्तये स्वबोधमदशाधजननाय वाग्राह्यतायाः । अतः सा यदि न वञ्चिता वञ्चिका यथा द्रोणाचार्यणा स्वतन्त्राभ्युत्थाममरणमाश्रमन्त्यधनाभ्युत्थामा इति ज्ञातं दृष्टस्य युवाङ्गस्य प्रातवचनं हास्तनमाभिसंधाय सत्यं इतोऽभ्युत्थामाति । तादृग्मुक्तस्यानरं न युवाङ्गस्य स्वबोधं संक्रामयाति । स्वबोधो ह्यस्य हास्तङ्गनाविषय इन्द्रियजन्मा । न चामो संक्रान्तः । किं त्वन्य एव तस्य तनयवधबोधो जात इति । भ्रान्ता वा भ्रान्तिजा । भ्रान्तित्वं विवक्षासमये वा हेतुव्यावधारणसमये वा । प्रातपत्या बन्धा प्रातिपत्तिवन्ध्या । यथार्थान्वाति म्लेच्छभाषा प्रातिपत्तिवन्ध्या, निष्प्रयोजना वा स्यादिति यथानेपेक्षिताभिधाना वाङ् । तत्र हि पञ्च स्वबोधस्य संक्रान्तिरन्यसंक्रान्तिरेव निष्प्रयोजनत्वादिति । एवंलक्षणमापि सत्यं परापकारकलं सत्याभासं न तु सत्यामित्याह—एवेति । तथा सत्यतपसस्तत्करोः सार्धममनं दृष्टस्य सार्धममनाभिधानमिति । अभिधीयमानोच्चार्यमाणा । शेषं सुममम् ।

अभावस्य भावाधीननिरूपणतया स्तेयलक्षणमाह—स्तेयमशास्त्रपूर्वकमिति । विशेषेण सामान्यं लक्ष्यत इत्यर्थः । मानसव्यापारपूर्वकत्वाद्वाचनिककाये-

1. B. reads वाक्यमनसि for वाक्यमनसि.

1. K. om. यथा पुनश्च .

2. G. reads वञ्चिका for वञ्चिता.

3. D. reads अन्वासेन for आवासेन.

14. O. P. read आर्षसत्यम्; N. reads अन्यसत्यम् for सत्यम्.

17. K. reads अर्थात् for आर्थात्.

19. P. reads इव for एव after अतःक्रान्तिः.

20. L. reads उपकार for उपकार.

पुनरस्पृहारूपमस्तौयमिति । ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्थोपस्थस्य संयमः । विष-
याणामर्जनरक्षणक्षयसङ्ग्रहिसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिमह इत्येते
यमाः ॥ ३० ॥

ते तु—

५ जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा
महावतम् ॥ ३१ ॥

तत्रार्हिसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्यवधकटा मत्स्येष्वेव नान्यथ
हिंसा । सव देशावच्छिन्ना न तीर्थे हनिष्यामीति । सव कालाव-
च्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुष्येहनि हनिष्यामीति । सव विभिरुपरतस्व

१० समयावच्छिन्ना देवप्राह्मणाथे नान्यथा हनिष्यामीति । यथा च इति-
याणां युद्ध एव हिंसा नान्यथेति । एभिर्जातिदेशकालसमयैरनव-
च्छिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परिपालनीयाः । सर्वभूमिषु सर्वत्रिष-
्वेषु सर्वथैवावहितव्यभिचाराः सार्वभौमा महावतमित्युच्यन्ते ॥ ३१ ॥

कम्पापारयोः प्राधान्यान्मनोभ्यापार उक्तोऽस्पृहाकूपमिति । ब्रह्मचर्यस्वरूपमाह—
१५ गुह्येति । संयतोपस्थोपे हि स्त्रीविक्षणतद्गालापकन्दर्पायतनतदङ्गस्पर्शनसक्तौ न
ब्रह्मचर्यवान्नाते । ताभिरासायां कं गुप्तेन्द्रियस्येति । इन्द्रियान्तराण्यपि तत्र
लोलुपानि रक्षणीयान्नाति । अपारंपहस्वरूपमाह—विषयाणामिति । तत्र
सङ्गदोष उक्तो भोगाभ्यासमनु विवर्धन्ते गमाः क्रीडालानि चेन्द्रियाणामिति ।
• हिंसालक्षणश्च दोषो नातुपहन्य भूतान्कूपभोगः संभवतीति । अशक्तीयाणा-
१० ययान्तापनतानामपि विषयाणां निन्दितप्रतिमहादिरूपा र्जनदोषदर्शनाच्छास्त्री-
याणामप्युपाजितानां च रक्षणादिदोषदर्शनादस्वीकरणमपरिमहः ॥ ३० ॥

सामान्यत उक्ताः । यादृशाः पुनर्योगनामुपादेयास्तादृशान्वक्तुं प्रथमवतारपाति-
ते स्थिति । जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महावतम् ।
सर्वाण्यु जात्यादिरक्षणासु भूमिषु विदिताः सार्वभौमाः । अहिंसादय इति ।
१५ अन्यत्राप्यवच्छेदं कर्तनीयः । सुमयं भाष्यम् ॥ ३१ ॥

५. B. P. om. क्षय.

5. A. reads कृते before जानि.

7. C. D. E. read कूपकूप for कूपकूप.

10. P. reads अशक्तीयाणां for अशक्तीयाणां,

20. P. reads अव for अन्यत्र.

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥३२॥

तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेघ्याभ्यवहरणादि च बाह्यम् ।
आभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनम् । संतोषः खनिहितसाधनादधि-
कस्यानुपादित्सा । तपो ब्रह्मसहनम् । ब्रह्मं च जिघत्सापिपासे शौतोष्णे
५ स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च । व्रतानि चैषां यथायोगं कृच्छ्रचा-
म्रायणसांतपनादीनि । स्वाध्यायो मोक्षशालाभ्यामध्ययनं प्रणवजपो
वा । ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन्परमगुरौ सर्वकर्मार्पणम् ।

ह्याभ्यासनस्थोऽथ पथि ब्रजम्या स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः ।

संसारधीजक्षयमीक्षमाणः स्वाश्रित्वयुक्तोऽमृतमोगभागी ॥

१० यत्रैवमुक्तं ततः प्रत्यक्षचेतनाधिगमोऽभ्यन्तरायाभावश्च (यो. सू. १।१९)
इति ॥ ३२ ॥

शौचादिनियमानाच्चे— शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
नियमाः । व्याचष्टे—शौचमिति । आदिशब्देन गोमयादयो गुह्यन्ते । गोमूत्रया-
वकादि मेध्यम् । तस्याभ्यवहरणादि । आदिशब्दश्चादयासपरिमाणसंस्थानिनियमादयो
१५ भाषाः । मेघ्याभ्यवहरणादिजनितमिति वक्तव्यं मेघ्याभ्यवहरणादि चेत्तुक्तं
कार्ये कारणोपचारात् । चित्तमला मदमानाद्युपादयः । तदपनयो मनःशौचम् ।
माणमाणमात्रहेतोर्मध्यधिकस्यानुपादिन्सा संतोषः प्रागेव स्वीकरणपरित्यागादिति
शेषः । काष्ठमौनमिहितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम् । अवचनमात्रमाकारमौनम् ।
परिक्षीणवितर्कजाल इति । वितर्को वक्ष्यमाणः संशयविपर्ययो चेति ।

२० एतावता शुद्धोभिसंभिरूकः । एते च यमनियमा विष्णुपुराण उक्ताः—

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहः ।

सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वयनो नयन् ॥

स्वाध्यायशौचसंतोषतपोसि नियतात्मवान् ।

कुर्वति ब्रह्मणि तथा परस्मिन्पर्ययं मनः ॥

एते यमाः सनियमाः पथः पथः प्रकीर्तिताः ।

विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः ॥

(वि. पु. ६।७।३६-३८) इति ॥ ३२ ॥

2. C. reads वा for च.

4. B. E. F. K. read इति for इदम्.

5. G. reads एव for एताम्.

10 D. reads अधिममि for अधिमयः.

18. L. N. O. read विज्ञेयः for शेषः.

एतेषां यमनियमानाम्—

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

यदास्य ब्राह्मणस्य हिंसादयो वितर्का आयेरुहनिष्याम्यहम-
पकारिणमनृतमपि वक्ष्यामि द्रव्यमप्यस्य स्वीकरिष्यामि दारेषु चास्य
५ ध्यवायी भविष्यामि परिग्रहेषु चास्य स्वाभो भविष्यामीति । एवमु-
न्मार्गप्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्तेन वाच्यमानस्तत्प्रतिपक्षान्भावयेत् ।
घोरेषु संसाराङ्गरेषु पच्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूतामय-
प्रदानेन योगधर्मः । स खल्वहं त्यक्त्या वितर्कान्पुनस्तानाददानस्तुल्यः
श्ववृत्तेनेति भावयेत् । यथा श्वा चान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनराद-
१० दान इति । एवमादि सूत्रान्तरेष्वपि योज्यम् ॥ ३३ ॥

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता

लोमक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखा-
ज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

तत्र हिंसा तावत्-कृता कारितानुमोदिनेति विधा । एकैका
१५ पुनस्त्रिधा लोमेन मांसचर्मार्थेन, क्रोधेनापकृतमननेनेति, मोहेन धर्मो मे
भविष्यतीति । लोमक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधा मृदुमध्याधिमात्रा इति ।
एवं सप्तविंशतिर्मेधा भवन्ति हिंसायाः । मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रि-
विधाः—मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुगिनि । तथा मृदुमध्या मध्यमध्य-
स्तीव्रमध्य इति । तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोधिमात्रतीव्र इति । एवमे-
२० काशीतिमेधा हिंसा भवन्ति । सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयमेवादसं-
ख्येया । प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादिनि । एवमनृतादिष्वपि योज्यम् ।

‘भेयोसि बहुविघ्नानि’ इत्येषामपवादमभवे तत्पतीकर्मपदेशपरं सूत्रमवतार-
यति—एतेषां यमनियमानामिति । एवं—वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ।
भाष्ये नास्ति तिरोहितमिव किंचन ॥ ३३ ॥

२५ तत्र वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणधर्मफलभेदान्प्रतिपक्षभावनाविषयान्वति-
पक्षभावनास्वरूपाभिधितया सूत्रेणाट—वितर्का हिंसादयः कृतकारिता-
नुमोदिता लोमक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानान-
न्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् । व्याचष्टे—तत्र हिंसेति । प्राणभृ-
द्भेदस्यापरिसंख्येयत्वान्नियमविकल्पसमुच्चयाः संभावितो हिंसादिषु । तथा-

12. A. B. P. read मांसक्रोध for मांसमोह.

21. O. reads अति after भेदस्य.

23. K. L. N. read वितर्कानाम् after भावनम्.

25. L. N. read यदात् for वेदान्.

ते कास्वमी वितर्का दुःखाज्ञानान्तफलं इति प्रतिपक्षभाषणम् ।
 दुःखमज्ञानं चानन्तं फलं येषामिति प्रतिपक्षभाषणम् । तथा च हिंसा-
 कस्तावत्प्रथमं व्यस्यस्य वीर्यमाक्षिपति । ततश्च शस्त्रादिनिपातेन दुःख-
 यति । ततो जीवितादपि मोक्षयति । ततो वीर्याक्षेपादस्य चेतनाचेतन-
 ५ सुपकरणं क्षीणवीर्यं भवति । दुःखोत्पादात्तरकतिर्यक्प्रेतादिषु दुःख-
 मनुभवति । जीवितव्यपरोपणात्प्रतिक्षणं च जीवितात्यये वर्तमानो
 मरणमिच्छन्नपि दुःखविपाकस्य नियतविपाकवेदनीयत्वात्कथंचिदेवो-
 १० क्सिति । यदि च कथंचित्पुण्यावापमता हिंसा भवेत्तत्र सुकृमासी
 मधेवत्पायुरिति । एवमनृतादिष्वपि योज्यं यथासंभवम् । एवं वित-
 १० र्काणां चासुमेधानुगतं विपाकमनिष्टं भावयन्न वितर्केषु मनः प्रणि-
 दधीत ॥ ३४ ॥

प्रतिपक्षभाषणोहेनोहेया वितर्का यथास्य स्युरप्रसवधर्माणस्तदा
 तत्कृतमेवमर्थं योगिनः सिद्धिसूचकं भवति । तद्यथा—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

१५ सर्वप्राणिनां भवति ॥ ३५ ॥

धर्मतस्तमभसुदेके सति चतुर्विधविपर्ययलक्षणस्याज्ञानस्याप्युदय इत्यज्ञानफल-
 त्वमप्येतेषामिति ।

दुःखाज्ञानान्तफलत्वमेव हि प्रतिपक्षभाषणं तद्वशादेभ्यो निरुनेरिति तदेव
 प्रतिपक्षभाषणं स्फोरयति— व्यस्यस्य पश्चादेर्षीर्यं प्रयत्नं कायध्यापारहेतुं
 २० पथममाक्षिपति यूपनियोजनेन । तेन हि पशोरप्रागन्यं भवति । शेषम-
 तिस्फुटम् ॥ ३४ ॥

उक्ता धमनियमाः । तदपवादकानां च वितर्काणां प्रतिपक्षभावनातो हानि-
 क्त्वा । संवत्समप्युहं धमनियमाभ्यासाच्चतिसिद्धिपरिज्ञानसूचकानि चिद्धान्युपन्य-
 स्थति यन्परिज्ञानायोगी तत्र तत्र कृतकृत्यः कर्तव्येषु प्रवर्तत इत्याह—
 २५ यदेति । अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः । शास्त्रातकविरोधा
 अन्यन्धमहिषयूषकमार्जाराङ्गिनकुलादयोपि भगवतः प्रतिष्ठिताहिंसस्य संति-
 धानाचक्षिणानुकारिणो वैरं परित्यजन्तीति ॥ ३५ ॥

2. G. reads दुःखज्ञानं चानन्तम् for दुःखमज्ञानं चानन्तम्.

7. D. reads अनिष्टम् for इच्छम्.

7. B, C, D, K, G. om. विपाक after निवन.

8. B, F, read दुःख for सुख.

12. G. K. read यावन्तम् for यावन्त.

18. L. N. O. read विपुलिः for निहृतेः.

20. L. om. । मेन.

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाभयत्वम् ॥ ३६ ॥

धार्मिको भूया इति भवति धार्मिकः । स्वर्गं प्राप्नुहीति स्वर्गं प्राप्नोति । अमोघास्य वाग्भवति ॥ ३६ ॥

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

५ सर्वविषयस्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

यस्य लाभादप्रतिष्ठान्गुणानुत्कर्षयति । सिद्धश्च विनेषेषु ज्ञान-
माधातुं समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥

• अस्य भवति । कोहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं कथंस्विदिदं

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाभयत्वम् । क्रियासाध्या धर्माधर्मौ क्रिया । तत्फलं च स्वर्गनरकादि । ते एवाभयतीत्याभयः । तस्य भावस्तत्त्वम् । तदस्य भगवतो वाचा भवतीति । क्रियाभयत्वमाह—धार्मिक इति । फलाभयत्वमाह—स्वर्गमिति । अमोघाप्रतिष्ठता ॥ ३६ ॥

५ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् । गुणोपम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः । वीर्यं सामर्थ्यं यस्य लाभादप्रतिष्ठातयति-
षातान्गुणानामिमादीनुत्कर्षयन्गुणविनोति । सिद्धश्च तर्कादिभिरक्षाभिः सिद्धि-
भिरुक्तापपरनामभिरुपेतो विनयेषु शिष्येषु ज्ञानं योगतद्भविष्यमाधातुं
समर्थो भवतीति ॥ ३८ ॥

६ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः । निष्कार्यविशिष्टेर्द्वन्द्वियादिभिः
संबन्धो जन्म । तस्य कथंता किंप्रकारता । तस्याः संबोधः माक्षाभ्कारः । सप्रकार-
तीन्द्रियशान्तोद्विगताव्यपेक्ष्यजन्मपरिज्ञानमिति यावत् । अतीतं जिज्ञासते—
कोहमासमिति । तस्मैव प्रकारं बद्धमुत्तरे स्मरती च जिज्ञासते—कथमहमा-
समिति । वर्तमानस्य जन्मनः स्वरूपं जिज्ञासते—किंस्विदिति । शरीरं भौ-
५ तिकं किं भूतानां समूहमात्रमाश्रित्वेन न्योन्यदिति । अत्रापि कथंस्विदित्यनु-

4. E. om. सर्व.

7. B. F. read अपरिग्रहान् ; D. E. read अपरिग्रहान् for अपरिग्रहान्.

10. B. F. om. कथंस्विदिदम् .

13. E. reads वाचा; for वाचा

15. N. reads प्रतिष्ठता for प्रतिष्ठता सर्व.

के वा भविष्यामः कथं वा भविष्याम इत्येषामस्य पूर्वान्तपरास्तमभ्ये-
ष्यात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणोपावर्तते । यता यमस्यैव सिद्ध्यः ॥३९॥

नियमेषु वक्ष्यामः—

शौचात्स्वाङ्गुगुप्ता परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

- ५ स्वाङ्गे जुगुप्तायां शौचमारभमाणः कायावयवदर्शी कायानभिष्वङ्गी
यतिर्भवति । किं च परैरसंसर्गः कायस्वभावावलोक्य स्वमपि कार्यं
जिज्ञासुर्दृग्जलादिभिराक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन्कार्यं परकायैर-
त्यन्तमेवाम्रयतेः संसृज्येत ॥ ४० ॥

किं च—

- १० सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्रयेन्द्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति वाक्यशेषः । शुद्धेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत
येकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं शुद्धिसत्त्वस्य भवती-
त्येतच्छौचस्थिरावधिगम्यत इति ॥ ४१ ॥

- १५ वजनीयम् । क्वचिन्नु पठ्यत एव । अनागतं जिज्ञासते—के वा भविष्याम
इति । अद्यापि कथंस्वदित्यनुगतः । एवमस्येति । पूर्वान्तोतीतः कालः परा-
न्तो भविष्यन्मध्यो वर्तमानस्तोष्यात्मनो भावः शरीरादिसंवन्धस्तास्मिजिज्ञासा
ततश्च ज्ञानम् । यो हि यद्विच्छति स तत्करोतीति न्यायात् ॥ ३९ ॥

- शौचात्स्वाङ्गुगुप्ता परैरसंसर्गः । अनेन वाह्यशौचसिद्धिरुचकं
२० कथितम् ॥ ४० ॥

आन्तरशौचसिद्धिसूचकमाह—किं चेति । सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्रये-
न्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च । चिपमलानामाक्षालने चिनसत्त्वममलं
माबुभवति येमन्यान्सौमनस्यं स्वच्छता स्वच्छं तदेकार्थं ततो मनस्तन्वाणामि-
न्द्रियाणां तज्जयाज्जयस्तत आत्मदर्शनयोग्यत्वं शुद्धिसत्त्वस्य भवतीति ॥४१॥

(३)

10. L. reads शुद्धौ for शुद्धि.

12, 13. B. reads सत्त्व शुद्धौ सौमनस्यैकाग्रयेन्द्रियजयाः for भवन्तीति-
इन्द्रियजयः.

14. B. reads अगस्त्यं for एतत्.

14. c. am. एतत्. यः इति.

16 P. reads अपरालः for परालः.

19 K. N. And शौचम् for शौच.

21. L. reads सत्त्वशुद्धौ for सत्त्वशुद्धिः.

संतोषाद्नुत्तमः सुखलामः ॥ ४२ ॥

तथा चोक्तम्—

यच्च कामसुखं लोके यच्च विध्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ इति ॥ ४२ ॥

५ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

निर्वैर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्ध्यावरणमलम् । तदावरणमल-
पगमात्कायसिद्धिरणिमाया । तपेन्द्रियसिद्धिर्दूराच्छ्रवणदर्शना-
द्येति ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायादिदृष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

• देवा ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्ये
वास्य वर्तन्ते इति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिर्येषा सर्वमीप्सितमवितर्ध
जानाति वैशान्तरे देहान्तरे कालान्तरे च । ततोऽस्य महा यथाभूत्
५ मज्जाभातीति ॥ ४५ ॥

संतोषाद्नुत्तमः सुखलामः । न विद्यतेस्मादुत्तम इत्यनुत्तमः । यथा चोक्तं
यथातिना पुरी यौवनमप्यता—

या दुस्त्यजा शुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यताम् ।

तां तृष्णां संत्यजन्वाहः सुखमैवाभिपूर्यते ॥ (भार. आदिप. ८५।१४) इति ।

• तद्वितर्धयति—यच्च कामसुखं लोक इत्यादिना ॥ ४२ ॥

• तपःसिद्धिश्चकमाह—कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः । अशुद्धि-
लक्षणमावरणं तामसमधर्मादि । अणिमाया माहेमा लघिमा मातिश्चासुगमम् ॥ ४३ ॥

स्वाध्यायसिद्धिश्चकमाह—स्वाध्यायादिदृष्टदेवतासंप्रयोगः सुगमम् ॥ ४४ ॥

• समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् । न च वाच्यमीश्वरप्रणिधानादेव
५ चेन्द्रियमहातस्य समपेराहेनः सिद्धिः कते समभिरहैरिति । ईश्वरप्रणिधानादिसिद्धौ
दशादृष्टान्तरव्यापारेण तेषामुपयोगात् । संप्रज्ञातसिद्धौ च संयोगवृथक्त्वेन दृष्ट
इव कल्पयता पुरुषार्थता च । न चैवमनन्तरङ्गता पारणाध्यानसमार्थानां संप-
ज्ञातसिद्धौ । संप्रज्ञातसमानगोचरतयाहान्तरेभ्योऽन्तर्गोचरेभ्योऽस्यान्तरङ्गत्ववर्तते ।
ईश्वरप्रणिधानमपि ईश्वरगोचरं न संप्रज्ञेयगोचरमिति बहिरङ्गमिति सर्वमव-
• श्यतम् । मज्जाभातीति महापद्ममुत्पत्तिर्दृशिता ॥ ४५ ॥

7. O. L. read मनन for दर्शन.

16, 19. P. om. यथा चोः पूर्वम् इति, and reads it after इत्यादिना
in line 20.

27. L. reads अनन्तरङ्गता for अवन्तरङ्गता.

उक्ताः सह सिद्धिभिर्व्यमनियमाः । आसनादीनि वक्ष्यामः । तत्र-
स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

तद्यथा पद्मासनं वीरासनं मद्रासनं स्वस्तिकं वृण्वासनं सोपा-
भयं पर्यङ्कं कौबनियदनं हस्तिनियदनं तुष्टनियदनं समसेस्थानं स्थिर-
५ सुखं यथासुखं चेत्येवमादीनि ॥ ४६ ॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापतिभ्याम् ॥ ४७ ॥

अवतीति वाक्यशेषः । प्रयत्नोपरमात्सिध्यत्यासनं येन नाङ्गमे-
जयो भवति । अनन्ते वा समापत्तं चित्तमासनं निर्वर्तयतीति ॥ ४७ ॥

उपरसूत्रमवतारयति—उक्ताः सह सिद्धिभिर्व्यमनियमाः । आसनादीनि
१५ वक्ष्यामः । तत्र—स्थिरसुखमासनम् । स्थिरं निश्चलं यत्सुखं सुखानहं
तदासनमिति सूत्रार्थः । आस्पत आस्ते वानेनेत्यासनम् । तस्य प्रभेदाभाह—
तद्यथेति । पद्मासनं प्रासेन्द्रम् । स्थितस्यैकतरः पादो भूयस्त एकतरश्चाकु-
ञ्चित्तानोरुपरि न्यस्त इत्येतद्वीरासनम् । पादतले वृषणसर्पापे संपुटीकृत्य तस्यो-
परि पाणिकच्छापिकां कुर्यान्मद्रासनम् । सम्यमाकुञ्चितं चरणं दक्षिणजङ्घो-
२५ र्वन्तरे निक्षिपेत् । दक्षिणं चाकुञ्चितं चरणं वामजङ्घोर्वन्तरे निक्षिपेत् । एतस्व-
स्तिकम् । उपावेश्य भिह्वाङ्गुलेकीं भिह्मुल्मी भूमिभिरुजङ्घोरुपादो प्रसार्य
वृण्वासनमभ्यसेत् । योगपट्टकयोगात्मोपाश्रयम् । जानुप्रसारितबाहोः शयनं
पर्यङ्कः । कौबानेषदनादाने क्रोधादानां नयणानां संस्थानदर्शनात्मन्येतद्व्याप्तिः ।
पाण्द्वयपदाभ्यां द्वयोरकुञ्चितयोरन्योन्यसर्पाङ्गनं समसेस्थानम् । येन संस्थाने-
३० नावस्थितस्य स्पर्शं सुखं च सिध्वात तदासनं स्थिरसुखम् । तदेतच्च भगवतः
सूत्रकारस्य संमतम् । तस्य विवरणं यथासुखं चेति ॥ ४६ ॥

आसनस्वरूपमुक्त्वा तत्साधनमाह—प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापति-
भ्याम् । सासिद्धिकां हि प्रयत्नः शरीरधारको न योगाङ्गस्योपदेशन्यासनस्य कार-
णम् । तस्य तत्कारणत्वं उपदेशनेयव्याप्तिस्वरसत एव तत्सिद्धेः । तस्मादुपदेशन्यासा-
२५ नस्यापमसाधको विरोधी च स्वाभाविकः प्रयत्नः । तस्य च पादाभ्यांकासनहे-
तुतयासनानियमोपपन्नत्वात् । तस्मादुपदेशन्यासासनमभ्यस्यता स्वाभाविकप्र-
यत्नशैथिल्याय प्रयत्न आस्पेयो नान्ययोगदिहमासनं सिध्यतीति स्वाभाविकप्र-
यत्नशैथिल्यमासनासिद्धिहेतुः । अनन्ते वा नागनायकं स्थिरतरकणासहस्रवि-
धृतविश्वभरामण्डले समापत्ते चित्तमासनं निर्वर्तयतीति ॥ ४७ ॥

२. A. reads स्थिरम् for स्थिर.

16. N. O. read जङ्घोर् for जङ्घोर.

24. P. reads स्वमावनः for स्वमासः.

27. L. P. read शैथिल्यात्वा for शैथिल्याय.

ततो द्वंद्वानभिधातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वैरासनत्रयाग्राभिमृश्यते ॥ ४८ ॥

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः

प्राणायामः ॥ ४९ ॥

- ५ सत्यासने बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः । कौष्ठ्यस्य वायोर्निः-
सारणं प्रश्वासः । तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

स ह—

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः

परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

- १० यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः । यत्र श्वासपूर्वको गत्य-
भावः स आभ्यन्तरः । तृतीयः स्तम्भवृत्तिर्विशेषमयाभावः सकृत्प्रयत्ना-

आसनविजयसूचकमाह—ततो द्वंद्वानभिधातः । निगदम्यास्तां भाष्य ।
आसनमप्युक्तं विश्वपुराणे—

एवं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः (वि. पु. ६।५।३९) इति ॥ ४८ ॥

- १५ आसनानन्तरं तन्पूर्वकतां प्राणायामस्य दर्शयितुमक्षणाह—तस्मिन्सति
श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः । रेचकपूरककुम्भकेश्वासि श्वास-
प्रश्वासयोगतिविच्छेद इति प्राणायामसामान्यलक्षणमंतराहिति । तथा हि—यत्र
• बाह्यो वायुराचम्यान्तर्धायते पूर्वं तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः ।
यत्रापि कौष्ठ्यो वायुर्विरम्य यद्विधायित रेचके तत्रास्ति श्वासप्रश्वासयोगतिवि-
२० च्छेदः । एवं कुम्भकेपीति । तदेतद्वाप्येवं च्यते—सत्यासने इति ॥ ४९ ॥

प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरं सूत्रमवतारयति—स त्रिवर्ति । बाह्याभ्यन्तर-
स्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः । शनिराजदः पन्थकं सं-
ध्यते । रेचकमाह—यत्र प्रश्वासेति । पूरकमाह—यत्र श्वासेति । कुम्भकमाह—
तृतीय इति । तदेव स्फुटयति—यत्रावयोः श्वासप्रश्वासयोः सकृद्व्यविधारका-

- २५ त्ययत्नादभावो भवति न पुनः पूर्ववत्पूरणप्रयत्नीषविधारकप्रयत्नी नापि रेचक-

5. K. reads आसनत्रये for आसने.

10. B. G. D. E. F. read श्वास for प्रश्वास.

10. B. G. D. E. F. read प्रश्वास for श्वास.

14. N. O. read युतम् for युतः.

19. N. O. P. read विरम्य for विरम्य.

ज्ञयति । यथा तमे न्यस्तमुपले जलं सर्वतः संकोचमापद्यते तथा
 ज्ञयोर्बुधगपद्भ्यभाव इति । ज्ञयोप्येते देशेन परिदृष्टा इयानस्य विषयो
 देश इति । कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः ।
 संख्याभिः परिदृष्टा एतावद्भिः श्वासप्रश्वासाः प्रथम उद्धातस्तद्विगु-
 ५ हीतस्येतावद्भिर्द्वितीय उद्धात एवं तृतीयः । एवं सृष्टुरेवं मध्य एवं
 तीव्र इति संख्यापरिदृष्टः । स स्वत्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

प्रयत्नीषाविधारकप्रयत्नोपेक्षयते । किं तु यथा तत्र उपले निहितं जलं
 परिशुष्यत्सर्वतः संकोचमापद्यत एवमयमपि मारुतो बह्वनशीलो बलबद्धिधारक-
 १० मयत्नानिरुद्धक्रियः शरीर एव सूक्ष्मीभूतोऽतिघ्नते न तु पूरयति येन पूरकः । न तु
 रेचयति येन रेचक इति । इयानस्य देशो विषयः आदेशवितास्तिहस्तादि-
 परिमितो निवातप्रदेश ईर्षाकापूलादिक्रियानुमितो बाह्यः । एवमान्तरोप्यापादतल-
 मामस्तकं पिपालिकास्पर्शसदृशानुमितः स्पर्शश्च । निमेषक्रियावच्छिन्नस्य
 कालस्य चतुर्थो भागः क्षणः । तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्नः । स्वजानुमण्डलं
 १५ पाणिना विः परामुश्च च्छोटिकावाच्छिन्नः कालो मात्रा । ताभिः वद्विंशत्यावाभिः
 परिमितः प्रथम उद्धातो मृदुः । स एव द्विगुणीकृतो द्वितीयो मध्यमः । स एव
 त्रिगुणीकृतस्तृतीयस्तीव्रः । तमिमं संस्थापरिदृष्टं प्राणायाममाह—संख्याभि-
 रिति । स्वस्वस्य द्वि पुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छिन्नेन कालेन यथोक्तच्छो-
 टिकाकालः समानः प्रथमोद्धातकर्मता नीत उद्धातो विजितो बलीकृतो निगु-
 २० हीतः । क्षणानामियत्ता कालो विवक्षितः, श्वासप्रश्वासप्रचयोपपन्ना तु संस्पृष्टेति
 कर्षचिन्नेद् । स स्वत्वयं प्रत्यहमभ्यस्तो दिवसपक्षमासादिक्रमेण देशकालप्रचय-
 म्यापितया दीर्घः । परमनेपुण्यसमधिगमनीयतया च सूक्ष्मो न तु मन्दतया ॥ ५० ॥
 एवं ज्ञयो विशेषा लक्षिताः । चतुर्थं लक्षयति—बाह्याभ्यन्तरविषया-

2. B. reads वय for ज्ञयः.

2. B. F. read इयानस्य for इयानस्य.

3. O. reads दृष्टिः for देशः.

4. D. E. read श्वासप्रेषः for श्वासप्रश्वासीः.

6. B. F. read दीर्घः क्रमेण दीर्घकालस्त्वमितो मयनि सूक्ष्मो नासिकाया
 बहिर्बुद्धिर्हीनश्च after दीर्घसूक्ष्मः.

14. N. reads टिकाश्च for टिकाः.

16. N. O., P. read मृदुः for मृदुः.

20. N. reads इयत्ता for प्रचयोपपन्ना तु.

22. O. reads निगुणः, N. reads वैकुण्ठः, for वैकुण्ठः.

देशकालसंख्याभिर्बोद्धविषयपरिदृष्ट आक्षिप्तः । तथाभ्यन्तरवि-
षयपरिदृष्ट आक्षिप्तः । उभयथा दीर्घसूक्ष्मः । तत्पूर्वको भूमिजयात्क-
मेणोभयोर्योग्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः । तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्य-
भावः सकृदारब्ध एव देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः । चतु-
५ र्थस्तु व्यासप्रव्यासयोर्विषयावधारणात्कमेण भूमिजयातुमयाक्षेपपूर्-
वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायाम इत्यर्थं विशेष इति ॥ ५१ ॥

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

प्राणायामानभ्यस्यतोस्त्य योगिनः क्षीयते विवेकज्ञानावरणीयं
कर्म । यत्तदाचक्षते—महामोहमयेनेन्द्रजालेन प्रकाशशीलं सत्त्वमा-

- १० क्षेपी चतुर्थः । व्याचष्टे—देशकालसंख्याभिरिति । आक्षिप्तोभ्यासवशी-
कृताङ्गपाद्वरोपितः । सोऽपि दीर्घसूक्ष्म एव । तत्पूर्वको बाह्याभ्यन्तरविषयप्राणा-
यामो देशकालसंख्यादर्शनपूर्वकः । न चासी चतुर्थस्तृतीय इव सकृन्मयन्नादङ्गाय
जायते । किं त्वभ्यस्यमानस्तां तामवस्थागापन्नस्तदवस्थाविजयानुक्रमेण भव-
तीत्याह—भूमिजयादिति । ननुभयोर्योग्यभावः सत्त्वमवृत्तावप्यस्तीति कोत्सा-
१५ इत्य विशेष इत्यत आह—तृतीय इति । अनालोचनपूर्वः सकृन्मयत्वनिर्ब-
लितस्तृतीयः । चतुर्थस्त्वालोक्यनपूर्वो बहुप्रयत्ननिर्वर्तनीय इति विशेषः । तयो-
पूरकरेचकयोर्विषयोनालोचितोऽयं तु देशकालसंख्याभिरालोचित इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

प्राणायामस्यावान्तरग्रथोजनमाह—ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् । आवि-
यतेनेन बुद्धिमत्त्वप्रकाश इत्यावरणं क्लेशः पाप्मा च । व्याचष्टे—प्राणायामा-

- १० निति । हायतेनेनेति ज्ञानं बुद्धिमत्त्वप्रकाशः । विवेकस्य ज्ञानं विवेकज्ञानम् ।
विवेकज्ञानमावृणोतीति विवेकज्ञानावरणीयम् । अयमेवयवचर्मीयादीनां (पा.
सू. ३।४।६८) कर्तरि निपातनस्य प्रदर्शनार्थम्बान्कोपनीयवर्जनीयवद्वापि कर्तरि
कृत्यप्रत्ययः । कर्मशब्देन तज्जन्यमपुण्यं तत्कारणं च क्लेशं लक्षयति ।
अद्वैतागमिनामनुमतिमाह—यत्तदाचक्षते इति । महामोहो रोगः । तद्विनि-

1. B. reads विषयः for विषय.
2. O. reads परिदृष्टविषयः for विषयपरिदृष्टः.
3. E. L. read अवधारणात् for अवधारणम्.
4. G. reads अर्थ for अयम्.
5. D. E. read अवस्थ सतः for अवस्थपनः.
6. L. reads बुद्धि for इन्द्र.
7. L. N. O. read क द्वि for विवेकज्ञानम्.

सुख्य तदेवाकार्ये नियुक्तमिति । तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारनि-
बन्धनं प्राणायामाभ्यासादुर्वलं भवति प्रतिक्षणं च क्षीयते । तथा चो-
क्तम्—तपो न परं प्राणायामात्ततो विशुद्धिर्मलानां वीतिश्च हान-
स्येति ॥ ५२ ॥

५ किं च—

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव । प्रच्छेदं न विधारणाभ्यां वा प्राणस्य
(यो. सू. १।१४) इति वचनात् ॥ ५३ ॥

अथ कः प्रत्याहारः—

१० स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रि-
याणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

भगिर्बर्तिन्यविद्यापि तदग्रहणेन गृह्यते । अकार्यमधर्मः । ननु प्राणायाम एव
चेत्याप्यानं क्षिणोति कतं तद्धिं तपसेत्यत आह—उर्वलं भवतीति । न तु स-
र्वथा क्षीयते । अतस्तन्प्रक्षयाय तपोपेक्ष्यत इति । अत्राप्यायमिनामनुमतिमाह—

१५ तथा चोक्तमिति । मनुरप्याह—प्राणायामेर्दृढोपायः (मनुस्मृ. ६।७२) इति ।
प्राणायामस्य योगाङ्गता विष्णुपुराण उक्ता—

प्राणायामनिर्लं वश्यमभ्यासात्कुरुते तु यः ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सर्वज्ञोऽजीव एव च ॥

परस्परैषाभिर्भवं प्राणायामनीं यद्वानिली ।

२० कुरुतस्तद्विधानेन तृतीयं संयमानयोः ॥ (वि.पु. ६।अ४०, ४१) इति ॥ ५२ ॥

किं च—धारणासु च योग्यता मनसः । प्राणायामो हि मनः स्थिरीकु-
र्वन्धारणासु योग्यं करोति ॥ ५३ ॥

तदेवं यमादिभिः संस्कृतः संयमाय प्रत्याहारमारभते । तस्य लक्षणसूत्रमनु-
सारयितुं पृच्छति—अथेति । स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवे-

२५न्द्रियाणां प्रत्याहारः । चित्तमपि हि मोहनीयरजनीयकोपनीयैः शब्दादिभिर्विष-
यैर्न संप्रयुज्यते, तदसंप्रयोगाच्च भुरादीन्यपि न संप्रयुज्यन्त इति सोऽयमिन्द्रिया-

10. A. B. road स्वस्य for स्व.

10. A. road संप्रयोगाभावे for असंप्रयोगे.

10. O. D. E. G. L. road चित्तस्य for चित्त.

स्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार इवेति चित्तनिरोधे
चित्तवधिरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयधनुषायान्तरप्रपेक्षन्ते । यथा
मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते
तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

५ ततः परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजय इति केचित् । सक्तिर्व्यसनं
व्यस्यत्येनं श्रेयस इति । अधिकृता प्रतिपत्तिर्न्याया । शब्दादिसंप्रयोगः
स्वेच्छयेत्यन्ये । रागद्वेषाभावे सुखदुःखशून्यं शब्दादिज्ञानमिन्द्रियजय
णां चित्तस्वरूपानुकारः । यत्तुनस्तन्वं चित्तमभिनिविशते न तर्हिन्द्रियाणि
१० बाह्यविषयाणीत्यनुकारोपि । अत उक्तमनुकार इवेति । स्वविषयसंप्रयोगस्य
साधारणस्य धर्मस्य चित्तानुकारनिमित्तत्वं सत्प्रमा दर्शयति—स्वेति । अनुकारं
विवृणोति—चित्तनिरोध इति । इयोनिराधीकृत्य प्रयत्नस्तुल्य इति सादृश्य-
म् । अनैव दृष्टान्तमाह—यथा मधुकरराजमिति ; दृष्टान्तिके यांजयति --
तथेति । अत्रापि विष्णुपुराणवाक्यम्—

१५ शब्दादिष्वनुपकानि निगृह्याक्षाणि योमवित् ।

कुर्याच्चित्तानुकारिणि प्रत्याहारप्रवयणः ॥ (वि. पु. ६।अ४३)

तस्य प्रयोजनं तत्रैव दर्शितम्—

वक्ष्यता परमा तेन जायते निश्चलात्मनाम् ।

इन्द्रियाणामवश्यैस्तेन योमी योमसाधकः ॥ (वि. पु. ६।अ४४) इति ॥५४॥

२० अस्यानुवादकं सूत्रम्—ततः परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणाम् । ननु सन्ति
किमन्या अपरमा इन्द्रियाणां वक्ष्यता या अपेक्ष्य परमेषमुच्यते । अत्र ता दर्श-

यति—शब्दादिष्विति । एतदेव विवृणोति—सक्ती रागो व्यसनम् । कया
व्युपस्था । व्यस्यति क्षिपति निगम्यत्येनं श्रेयस इति । तदभावे व्यसनं वक्ष्य-

ता । अपरामपि वक्ष्यतामाह—अधिकृता सुन्यायाधिकृतशब्दादिमयं तद्विज्ञे-

२५ व्यवृणोति । तेन न्याय्या । न्यायाद्वर्णयता यतः । अपरामपि वक्ष्यतामाह—शब्दादि-

संप्रयोग इति । शब्दादिष्विन्द्रियाणां संप्रयोगः स्वेच्छया भोग्येषु म लब्धये स्वत-

न्तो न भोग्यतन्त्र इत्यर्थः । अपरामपि वक्ष्यतामाह— रागद्वेषाभावे सुखदुः-

खशून्यं भाष्यस्येन शब्दादिज्ञानमित्येक । सूत्रकागमिमता वक्ष्यता परमार्थ-

1. D. reads इन्द्रियाणां प्रत्याहारः after प्रमां.

7. D. E. read प्रतीतिः for प्रतिपत्तिः.

8. D. E. read द्वेषादिषु for द्वेषाभावे.

9-10. L. reads तथेन्द्रियाणां बाह्यविषयविषयाणाम् for तर्हिन्द्रियाणि बाह्यविषयाणीति.

10. N. reads अनुकारः for अनुज्ञातः.

12. P. reads निरोधः; N. reads निरोधे; before निरोधोदुः.

इति केचिद् । चित्तैकाग्रयादप्रतिपत्तिरेवेति जैगीषव्याः । ततश्च परमा
त्विष्यं वश्यता यच्चित्तनिरोधे निरुद्धानीन्द्रियाणि नेतरेन्द्रियजयवत्प्र-
यत्नकृतमुपायान्तरमपेक्षन्ते योगिन इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे श्रीमच्छास्त्रभाष्ये
द्वितीयः साधनपादः ॥ २ ॥

५

संमतामाह—चित्तस्यैकाग्रयान्तरेन्द्रियैरग्रचिरेव शब्दादिष्विति जैगीष-
व्याः । अस्याः परमतामाह—परमा त्विति । तु शब्दो वश्यतान्तरेभ्यो विशिनादि ।
वश्यतान्तराणि हि विषयाशीविषसंप्रयोगशालितया क्लेशविषसंपर्कशङ्का नापका-
मान्ति । न हि विषविषाविष्मकहोपि धरीकृतभुजंगमो भुजंगममङ्गे निधाय स्वपिति
१० विषम्यः । इयं तु वश्यता चिद्वरीकृतमिस्त्रिविषयव्यतिवृत्त निराशङ्कतया
परमेत्युच्यते । नेतरेन्द्रियजयवादिति । यथा यत्मानसंज्ञायामेकेन्द्रियजयेपी-
न्द्रियान्तरजयाय प्रयत्नान्तरमपेक्षन्ते न चैवं चित्तनिरोधे बाह्येन्द्रियनिरोधाय
प्रयत्नान्तरापेक्षेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

१५

क्रियायोगं जगौ क्लेशान्विपाकान्कर्मणामिह ।

तदुभयत्वं तथा व्यूहान्पादे योगस्य पञ्चकम् ॥ इति ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्यायां
द्वितीयः साधनपादः ॥ २ ॥

2-3. G. Dr P. read वयत्नम् for वयत्नकृतम् .

4. L. reads निष for विषय.

वाचस्पतिकृतटीकायुतज्यासमाध्यसमेतानि

पातञ्जलयोगसूत्राणि ।

(तत्र तृतीयो विभूतिपादः ।)

उक्तानि यच्च बहिरङ्गसाधनानि । धारणा वक्तव्या ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

५ नामिच्छके हृदयपुण्डरीके मूर्ध्नि ज्योतिषि नासिकामे जिह्वाय
इत्येवमाविषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य कृत्तिमात्रेण बन्ध

प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम् । तृतीयपादे तत्त्वदृश्यगुणाः
बद्धोत्पादहेतवो विभूतयो वक्तव्याः । ताश्च संयमसाध्याः । संयमश्च धारणाभ्यान-
समाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पञ्चम्यश्च योगाग्नेभ्यो बहिरङ्गेभ्यो-
१० स्यान्नवयस्यान्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्योपन्यासः । तत्रापि च धार-
णाभ्यानसमाधीनां कार्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्यत्वानवगुरोभेनोपन्यासे कम
इति प्रथमं धारणा लक्षणीयेत्याह—उक्तानीति । देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ।
बन्धः संबन्धः । आध्यात्मिकदेशमाह—नामिच्छक इति । आदिशब्देन
तालवाद्ययो ग्राह्याः । बाह्यदेशमाह—बाह्य इति । बाह्ये च न स्वरूपेण चित्तस्य
१५ संबन्धः संभवतीत्युक्तं कृत्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेणेति । अत्रापि पुराणम्—

प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।

वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शुभाशये ॥ (वि. पु. ६।४४१)

शुभाशया बाह्या हिरण्यमर्मवासवजापतिप्रभृतयः । इदं च तत्रोक्तम्—

मूर्ते भगवतो रूपं सर्वोपासयनिस्पृहम् ।

१० एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र पार्यते ॥

तच्च मूर्ते हरे रूपं याद्विचिन्त्यं नराधिप ।

तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥

प्रमत्तचन्दनं चारुपद्मपत्रनिभेक्षणम् ।

सुकपोलं सुचिस्तीर्णललाटकलकोन्म्वलम् ॥

3. K. L. read बहिरङ्गानि for बहिरङ्ग.

5. E. reads दृष्टं for मूर्ध्नि.

11. P. reads पौर्वापर्यात् for पौर्वापर्यत्वम्.

21. P. reads तत् for यत्.

इति धारणा ॥ १ ॥

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

तस्मिन्देशे ध्येयात्मबन्धनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशः प्रवाहः
प्रत्ययान्तरेणात्परासृष्टो ध्यानम् ॥ २ ॥

५ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्य-

समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् ।

कम्बुपीथं सुविस्तीर्णमिजत्साक्षितवक्षसम् ॥

वलीविभक्तिना ममनाभिना चोदरेण च ।

१० प्रलम्बाहभुजं विष्णुमथ कापि चतुर्भुजम् ॥

समास्थितोरुजङ्घं च स्वस्तिकाहमिवराम्भुजम् ।

चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥

किरीटचारुकेशरकटकादिबिभाषितम् ।

शार्ङ्गचक्रगदासङ्गराक्षसबलमान्वितम् ॥

१५ चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायान्ममानसम् ।

तावयावद्दृष्टीभूता तत्रैव रूप धारणा ॥

एतदातिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।

नापयाति यदा चित्तं सिद्धौ मन्येत तां तदा ॥

(वि. पु. ६।अ०३३-८५) इति ॥ १ ॥

२० धारणासाध्यं ध्यानं लक्षयति—तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । एकता-
नतैकाग्रता । सुममं भाष्यम् । अत्रापि पुराणम्—

तद्वृषप्रत्ययैकाग्रचर्तततिध्यान्यानिःस्पृहा ।

तद्व्याप्तं प्रथमैरङ्गैः बहुभिर्निष्पाद्यते रूपम् ॥ (वि. पु. ६।अ०८९) इति ॥ २ ॥

ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति—तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव

२५ समाधिः । व्याचष्टे—ध्यानमेवेति । ध्येयाकारनिर्भासमिति । ध्येयाकार-
स्यैव निर्भासो न ध्यानाकारस्येति । अत एवाह—शून्यमिति । ननु शून्यं

2. D. E. read एकतानतासुप्रत्यय for एकतानता सदृशः.

6. G. reads इदमत्र बोध्यम्—ध्यानृध्येध्यानकलनायत् ध्यानं तद्विहितं समा-
धिरिति ध्यानसमाप्तिर्विभागः । अत्र च समाधिरूपस्याहत्साक्षितवक्षो-
गाद्यर्थभेदो यत्नं चिन्तारूपतया निःशेषतो ध्येयस्य स्वरूपं न भाष्यते ।
अद्विषि तु संघटने साक्षात्कारीदृशे समाध्यविषया अपि विषया भाष्यन्ते
इति । तथा च साक्षात्कारयुक्तैकाग्रचकले संघटनयोगः । अन्यथा ते समा-
धिसमाधिमिति विभागः समाधिः before ध्यानमेव.

11. L. reads कर for नर.

मिथ यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते ॥ ३ ॥

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

तदेतद्वारणाध्यानसमाधिः त्रयमेकत्र संयमः । एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते । तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा ५ संयम इति ॥ ४ ॥

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्समाधिप्रज्ञाया जयत्यालोक्य यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदीभवति ॥ ५ ॥

चेत्कर्षं ध्येयं प्रकाशतेत्यत आह—इवेति । अथैव हेतुमाह—ध्येयस्वभावावेशादिति । अपाणि पुराणम्—

तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपमहर्षं हि यत् ।

मनसा ध्याननिष्ठायां समाधिः सोमिधीयते ॥ (वि. पु. ६।३।९०)

इति । ध्येयाद्विधानस्य भेदः कल्पना । तद्धीनमित्यर्थः । अज्ञातयोगमुक्त्वा तान्त्रिक्याय केशिप्वज उपसंज्ञहार—

१५ क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तदचेतनम् ।

निष्ठायां मुक्तिकार्यं वै कृतकत्वं निवर्तते ॥ (वि. पु. ६।३।९२) इति ॥ ३ ॥

धारणा ध्यानं समाधिरित्येतत्रयस्य तत्र तत्र नियुज्यमानस्य प्रातिस्विकसंज्ञो-
धारणे गौरवं स्यादिति लाघवाय परिभाषासूत्रमथतारयति—त्रयमेकत्र संयमः ।
व्याचष्टे—एकविषयाणीति । वाचकत्वराक्षमपनयति—तदस्येति ।
१० तन्मते स्युत्यापते योगो येन शास्त्रेण तदन्वयः । तद्वत् तान्त्रिकी । संयम-
प्रदेशाः परिणामत्रयसंयमात् (यो. सू. ३।१६) इत्येवमादयः ॥ ४ ॥

संयमविजयस्थान्याससाधनस्य फलमाह—तज्जयात्प्रज्ञालोकः । प्रत्य-
यान्तरानभिभूतस्य निर्मलप्रवाहेवस्थानमालोकः प्रज्ञायाः । सुगमं भाष्यम् ॥ ५ ॥

2. B. D. E. F. read तत् before द्रव्यम्.

7. O. reads प्रज्ञा for प्रज्ञायाः.

8. G. reads ईन्द्वारलाभात् after तथा तथा.

8. D. om. समाधि.

11. N. O. P. read द्विनि द्वि- द्विष्य.

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितभूमेर्यानन्तरा भूमिस्तत्र विनियोगः । न ह्यजिताधरभूमिरनन्तरभूमिं विलक्ष्य प्राप्तभूमिषु संयमं लभते । तदभावाच्च कुतस्तस्य प्रज्ञालोकः । ईश्वरप्रसादाजितोत्तरभूमिकस्य
५ च नाधरभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु संयमो युक्तः । कस्मात् । तदर्थस्या-
न्यत एवावगतत्वात् । भूमेरस्या इयमनन्तरा भूमिरित्यत्र योग एवोपा-
ध्यायः । कथम् । एवं सुक्तम्—

योगेन योगो ज्ञानस्यो योगो योगात्मयतते ।

योऽप्रमत्तस्तु योगेन स योगे रमते चिरम् ॥ इति ॥ ६ ॥

- १० क पुनर्विनिमुक्तस्य संयमस्य फलमेतादित्यत आह—तस्य भूमिषु विनि-
योगः । भूमिं विशेषयति भाष्यकारः—तस्येति । जिताया भूमेर्यानन्तरा
भूमिरवस्थाजिता तत्र विनियोगः । स्पूलविषये सवितर्कं समाधौ वशीकृते
संयमेन संयमस्याविजिते निर्वितर्के विनियोगः । तस्मिन्नपि वशीकृते सवि-
चारे विनियोगः । एवं निर्विचारे विनियोग इत्यर्थः । अत एव स्पूलविषयस-
१५ मापचित्तिज्ञौ सत्यां पुराणे तत्तदायुधभूषणापनयेन सूक्ष्मविषयः समाधिरव-
तारितः—

ततः शङ्खदाचक्रशाहोदिराहितं युधः ।

चिन्तयेद्भगवत्पुं प्रशान्तं साक्षसूक्तम् ॥

यदा च धारणां तस्मिन्नावस्थानवती ततः ।

- १० किरीटकेयूरमुत्तैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ॥

तदेकावयवं देवं सोढं चेति पुनर्बुधः ।

कुर्यान्नतो ह्यहमिति प्राणिपानपरो भवेत् ॥ (वि.पु. ९। ५८९-८८) इति ॥

- कस्मात्पुनरधरा भूमिं विजित्योत्तरां विजयते विपर्ययः कस्मान्न भवतीत्यत
आह—न ह्यजिताधरभूमिरिति । न हि शिलाइवाइहो गतिं प्राप्तिस्तोऽप्राप्य
१५ मेवचनं गह्वं प्राप्नोति । ईश्वरप्रसादाजितोत्तरभूमिकस्य चेति । कस्मात् ।
तदर्थस्योत्तरभूमिविजयस्य प्रत्यासन्नस्यान्यत एवेश्वरप्राणिपानादेवावगतत्वा-
त् । निष्पादितक्रियैः कर्मण्यविशेषाध्यायिनः साधनस्यासाधनन्यायातिपातादिति ।
इत्येतेषां । आगमतः सामान्यतोन्नतानामप्यनन्तरभूमिभेदानां कुतः सौर्वा-
परावगतिरित्यत आह—भूमेरस्या इति । जितः पूर्वा योग उत्तरस्य योगस्य
३० ज्ञानशून्यधिगमहेतुः । अवस्थैवावस्थानानित्याभिप्रेत्येतद्ब्रूह्यम् ॥ ६ ॥

4. B. F. L. read प्राणिपानात् for प्रसादात्.

6. B. F. read अन्यथा for ज्ञानज.

19. P. om. अभिजिते.

21. L. N. P. read त्वेका for तदेका.

26. N. P. read विजय; O. reads विजयाय, for विजयस्य.

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

तदेतद्वारणाभ्यामसमाधिप्रयमन्तरङ्गं संप्रज्ञातस्य समाधेः
पूर्वेभ्यो यमादिभ्यः पञ्चभ्यः साधनेभ्य इति ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

५ तदप्यन्तरङ्गं साधनत्रयं निर्बीजस्य योगस्य बहिरङ्गं भवति ।
कस्मात् । तदभावे भावादिति ॥ ८ ॥

अथ निरोधचित्तक्षणेषु चलं गुणवृत्तमिति कीदृशस्तदा चित्त-
परिणामः—

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावी

१० निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥९॥

कस्मात्पुनर्योगाङ्गत्वाविशेषेति संयमस्य तत्र तत्र विनियोगो नेतरेषां पञ्चाना-
मित्यत आह—त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः । तदिदं साधनत्रयं साध्यसमानविषय-
त्वेनान्तरङ्गम् । न त्वेवं यमादयः । तस्मान्न बहिरङ्गा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

साधनत्रयस्य संप्रज्ञात एवान्तरङ्गत्वं न त्वसंप्रज्ञातं । तस्य निर्बीजतया तैः
१५ सङ्गं समानविषयत्वाभावात्तु चिरनिरुद्धेषु संप्रज्ञातपरमकाष्ठापरनामज्ञानप्रसाद-
रूपपरवैराग्यानन्तरमुत्पादाद्येत्याह—तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य । समान-
विषयत्वमन्तरङ्गत्वमयोजकमिह न तु तद्वन्तरभावस्तस्य बहिरङ्गेश्वरप्रणि-
धानवर्तितया सव्यभिचारत्वादिति स्थितं मव्यभिचारमव्यन्तगुणलक्षणं तद-
नन्तरभावित्वमस्य नास्ति । तस्माद्गुणेतान्तरङ्गता संयमस्यासंप्रज्ञात इति
२० दर्शयितुं तदभावे भावादित्युक्तम् ॥ ८ ॥

परिणामत्रयसंयमात् (यो. सू. ३।१५) इत्यत्रोपपद्यमानपरिणामत्रयं प्रतिपिवा-
दयिषुर्निर्बीजप्रसङ्गेन पृच्छति—अथेति । व्युत्थानसंप्रज्ञातयोश्चिनस्य स्फुटतरप-
रिणामभेदप्रचयानुभवाच्च प्रश्नावतारः । निरोधे तु नानुभूयते परिणामः । न चाननु-
भूयमानो नास्ति । चिनस्य त्रिगुणतया चलत्वेन गुणानां क्षणमव्यपरिणामस्यासं-
२५ भवादित्यर्थः । प्रश्नोत्तरं धृत्वम्—व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावी
निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः । असंप्रज्ञातं समाधिपक्षेण संप्र-
ज्ञातो व्युत्थानम् । निरुध्यतेनेनेति निरोधो ज्ञानमसादः १४ वैराग्यम् । तयोर्म्युत्था-
ननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावी । तत्र व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो निरोधसं-
स्कारस्याविर्भावश्चिनस्य धर्मिणो निरोधक्षणस्य निरोधावसगम्य इयौगवस्थ-

10. A. reads लक्षण for क्षण.

14. O. P. read तदिदमेव for साधनत्रयम्.

16. O. reads तदिति before तदपि.

29. O. reads नक्षणत्वं for क्षणस्य.

व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा न ते प्रत्ययात्मका इति प्रत्ययनि-
रोधे न निरुद्धाः । निरोधसंस्कारा अपि चित्तधर्माः । तयोपमिभवाद्बु-
ध्माधी । व्युत्थानसंस्कारा हीयन्ते निरोधसंस्कारा आधीयन्ते । निरोध-
क्षणं चित्तमन्येति । तदेकस्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्वयात्
५ निरोधपरिणामः । तत्रा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमाधी व्याख्या-
तम् ॥ ९ ॥

तस्य प्रशान्तबाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

निरोधसंस्कारान्वासपाटवापेक्षा प्रशान्तबाहिता चित्तस्य
भवति । तत्संस्कारमान्ये व्युत्थानधर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मः
१० संस्कारोभिभूयत इति ॥ १० ॥

योरन्वयः । न हि चित्तं धर्मि संप्रज्ञातावस्थायामसंप्रज्ञातावस्थायां च संस्कारा-
भिभवमादुर्भावयोः स्वरूपेण भिद्यत इति । ननु यथोचरे क्लेशा अविद्यामूला
अविद्यानिवृत्तौ निवर्तन्ते न तु ताभिहृत्तौ वृथक्प्रयत्नान्तरमास्मीयते । एवं
व्युत्थानप्रत्ययमूलाः संस्कारा व्युत्थानप्रत्ययानिवृत्तावेव निवर्तन्त इति ताभिहृत्तौ
१५ न निरोधसंस्कारोपेक्षितस्य इत्यत आह—व्युत्थानसंस्कारा इति । न कारण-
मात्रनिवृत्तिः कार्यनिवृत्तिहेतुः । ना भूत्कृत्विन्यानेवृत्तावपि पटस्य निवृत्तिः । अपि तु
यत्कारणात्मकं यत्कार्यं तत्कारणनिवृत्तौ तत्कार्यनिवृत्तिः । उच्यते च क्लेशा अवि-
द्यात्याग इत्युक्तम् । अतस्ताभिहृत्तौ तेषां निवृत्तिरुपपन्ना । न त्वेवं प्रत्ययात्मानः
संस्काराः । चिरानिरुद्धे प्रत्यये संप्रति स्मरणदर्शनात् । तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि
२० ताभिहृत्तौ निरोधसंस्कारप्रचय एवोपासनीय इत्यर्थः । सुगममन्यात् ॥ ९ ॥

सर्वथा व्युत्थानसंस्काराभिभवे तु बलवता निरोधसंस्कारेण चित्तस्य कीदृशः
परिणाम इत्यत आह—तस्य प्रशान्तबाहिता संस्कारात् । व्युत्थान-
संस्कारमलरहितनिरोधसंस्कारपरंपरामात्रबाहिता प्रशान्तबाहिता । कस्मात्पुनः
संस्कारपाटवमपेक्षते न तु संस्कारमात्रमित्यत आह—तत्संस्कारमान्य इति ।
२५ तदिति निरोधं परामृशति । ये तु नाभिभूयत इति पठन्ति ते तत्र व्युत्थानं
परामृशन्ति ॥ १० ॥

3. D. E. read ततः before व्युत्थान.

3. B. F. L. read चित्तधर्माः before हीयन्ते.

13. K. reads इति after निवर्तन्ते.

18. N reads प्रत्ययात्मकः for प्रत्ययात्मका.

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयी चित्तस्य समा-
धिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता चित्तधर्मः । एकाग्रतापि चित्तधर्मः । सर्वार्थतायाः
क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः । एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः । तयो-
५ र्धर्मित्वेनानुगतं चित्तम् । तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयो-
र्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययी चित्तस्यै-
काग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः ।
१० समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैषा समाधिप्रेषादिति । स शून्यव्य-
धर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

संज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति—सर्वार्थतैकाग्रतयोः
क्षयोदयी चित्तस्य समाधिपरिणामः । विशिष्टता सर्वार्थता । सन्न विनश्य-
तीति क्षयस्तिरोभावः । नासत्त्वपत इत्युदय आविर्भावः । आत्मभूतयोः
१५ सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोर्वाक्यायोपजनौ सर्वार्थताया अभाव एकाग्रताया उपज-
नस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्वापरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषणं भव-
तीति ॥ ११ ॥

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययी चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ।
पुनः समर्थेः पूर्वापरीभूताया अवस्थायाः समाधिनिष्पन्नौ मन्यौ शान्तोदितौ-
२० तीतवर्तमानौ । तुल्यौ च तौ शून्ययो चेति तुल्यप्रत्ययी । एकाग्रतायां तु द्वयोः
सारश्यम् । समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिर्दर्शिता । तर्ध्वैकाग्रमेव ।
अग्रपिमाह—आ समाधिप्रेषाद्वृत्त्यादिति ॥ १२ ॥

1-2. A. reads समाधिः for समाधि.

6. B. P. read धर्मयोपमं यदपि after परिणामः.

7. A. om. ततः पुनः.

13. L. P. read स न; O. reads स न; for स न.

14. K. reads एव before आत्म.

21. L. N. read ऐकाग्रम्; P. reads एकाग्रतायाम्; for एकाग्रम्.

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा
व्याख्याताः ॥ १३ ॥

- एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामोचस्थापरिणामश्चोक्तो वेदितव्यः ।
५ तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावी धर्मिणि धर्मपरिणामः । लक्षणपरिणामश्च निरोधस्त्रिलक्षणस्त्रिभिरप्यभिर्युक्तः । स स्वल्पनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मन्वमननिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः । यत्रास्य स्वरूपेणाभिध्वक्तिः । एषोस्य द्वितीयोध्या । न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः ।
- १० प्रासङ्गिकं च नक्षपमाणीपरिकं च भूतेन्द्रियपरिणामं विभजते—एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः । व्याचष्टे—एतेनेति । ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्त्वकारा धर्मलक्षणावस्थापरिणामाः । तत्कार्यं तेषामतिदेश इत्यत आह—तत्र व्युत्थाननिरोधयोरिति । धर्मलक्षणावस्थाशब्दाः परं नोच्चारिता न तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः ।
- १५ तथा हि व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरित्यत्रैव भूते धर्मपरिणाम उक्तः । इमं च धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकरण्यां लक्षणपरिणामोपि सूचित एवेत्याह—लक्षणपरिणाम इति । लक्षयतेनेनेति लक्षणं कालभेदः । तेन हि लक्षितं वस्तु वस्तुवन्तरम्यः कालान्तरयुक्तम्यो व्यवच्छिद्यत इति । निरोधस्त्रिलक्षणः । अस्मैव व्याख्याते त्रिभिरप्यभिर्युक्तः । अप्यशब्दः कालवचनः । स स्वल्पनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा । तन्निमज्जन् धर्मन्वमननितपतति, नेत्याह—धर्मन्वमननिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः । य एव निरोधोनागत आसीन्म एव संप्रति वर्तमानो न तु निरोधोऽनिरोध इत्यर्थः । वर्तमानतास्वरूपव्याख्यानम्—यत्रास्य स्वरूपेण स्वीचिताभक्तिमाकारिणा रूपेणाभिध्वक्तिः । समुदाचारः । एषोस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोध्या । स्यादित् ।
- २५ अनागतमध्वानं हित्वा वर्तमानतामापन्नस्तां च हित्वातीततामापन्नस्यते इन्त भोरप्यनामुप्यादविनाशो रथाताम् । न चेत्प्येते । न ह्यसत उपादो नापि स्रष्टो विनाश इति । अत आह—न चातीतानागतताभ्यां सामान्यान्मनोवस्थिताभ्यां वियुक्त इति ।

1. A. reads भूतेषु for एते.

1-2. A. reads परिणामो व्याख्याताः for परिणामा व्याख्याताः.

3. G. reads परिणाम after एतेषां.

6. B. P. read परिणामस्य for परिणामस.

7. E. om. वचनम्.

7. D. E. read अनिक्रान्तः for अननिक्रान्तः.

22. N. reads विरोधे for निरोधे after न तु.

27. P. reads न for अत.

तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिमिरध्वमिर्युक्तं वर्तमानलक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्नम् । एषोऽस्य तृतीयोऽध्या । न चानागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तम् । एवं पुनर्व्युत्थानमुपसं-
 ५ पद्यमानमनागतलक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्तमानलक्षणं प्रति-
 पन्नम् । यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापारः । एषोऽस्य द्वितीयोऽध्या ।
 न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तमिति । एवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति ।

तथावस्थापरिणामः । तत्र निरोधक्षणेऽपि निरोधसंस्कारा बल-
 वन्तो भवन्ति पुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इति । एष धर्माणामवस्था-
 १० परिणामः । तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां व्यञ्जनां लक्षणैः
 परिणामो लक्षणानामव्यवस्थाभिः परिणाम इति । एवं धर्मलक्षणाव-
 स्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते । चलं च गुणवृत्तम् ।
 गुणस्वाभाव्यं तु मयूत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति । एतेन भूतेन्द्रियेषु

अनागतस्य निरोधस्य वर्तमानतालक्षणं दर्शयित्वा वर्तमानव्युत्थानस्था-
 १५ तीततां तृतीयमध्वानमाह—तथा व्युत्थानमिति । तत्किं निरोध एवानागतो
 न व्युत्थानं नेत्याह—एवं पुनर्व्युत्थानमिति । व्युत्थानज्ञाप्येक्षया पुन-
 र्भावो न व्यक्त्यपेक्षया । न ह्यतीतं पुनर्भवतीति । स्वरूपाभिव्यक्तिर्या-
 क्षमस्याभिर्भावः । स चैवलक्षणपरिणाम उक्तस्तज्जातीयेषु घनःशून्येन वर्तत
 इत्यत आह—एवं पुनरिति ।

२० धर्मपरिणाममूचितमेवादवस्थापरिणाममाह—तथेति । धर्माणां वर्तमाना-
 ध्वनां बलवत्त्वाबलवत्त्वे अवस्था । तस्याः प्रतिक्षणं तात्पर्यं परिणामः । उप-
 संहरति—एष इति । परिणामभेदानां संबन्धिभेदाधिधारयति—तत्रानुभवा-
 नुसाराद्धर्मिण इति । तत्किमेव परिणामो गुणानां कादाचित्कः, नेत्याह—
 एवमिति । कस्मात्पुनरयं परिणामः सकृत्तन इत्यत आह—चलं चेति । चो-
 २५ हेत्वर्थः । वृत्तं प्रचारः । एतदेव कुत इत्यत आह—गुणकज्ञाभाव्यमिति ।
 उक्तमत्रैव पुरस्तात् । सोऽयं त्रिविधोऽपि त्रिनपरिणामो भूतेन्द्रियेषु मयूत्तकाणि
 निर्दिष्ट इत्याह—एतेनेति । एष धर्मपरिणामभेदो धर्मधर्मिणाभेदमालक्ष्य ।

४. B. P. read अतीत for अनागत.

८. B. O. F. read निरोधलक्षणेऽपि for तत्र निरोधक्षणेऽपि.

१०. B. F. read अध्वनाम् for व्यञ्जनाम्.

१२. B. F. read लक्षणम् for न क्षणम्.

२३-४. O. om. परिणाम = एवमिति.

२७. N. reads भेदा for भेदाः.

धर्मधर्मिभेदाद्विविधः परिणामो वेदितव्यः ।

परमार्थतत्त्वेषु एव परिणामः । धर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्चयत इति । तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्यैवाध्यस्यतीतानागतवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न तु द्रव्या-
५ न्यथात्वं । यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाम्यथा क्रियमाणस्य भावान्य-
थात्वं भवति न सुवर्णान्यथात्वमिति ।

अपर आह—धर्मो न भ्यधिको धर्मो पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् ।

तत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां गवादिर्धेयादीनां धर्मपरिणामः । धर्माणां चातीतानागतवर्तमानरूपता लक्षणपरिणामः । वर्तमानलक्षणावस्था गवादेर्वा-
१० न्यकीमारयौचनवार्धकमवस्थापरिणामः । पटादीनामपि नवपुरातनतावस्थाप-
रिणामः । एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तन्म्रीलायालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्तमानतादिलक्षणपरिणामो वर्तमानलक्षणस्य रत्नायालोचनस्य स्फुटत्वा-
स्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः । सोयमेवंविधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्म-
लक्षणावस्थानां भेदमाभित्य वेदितव्यः ।

१५ अभेदमाभित्याह—परमार्थतस्त्विति । तुराव्यो भेदपक्षाद्विशिनष्टि । परमा-
र्थिकत्वमस्य ज्ञाप्यते न त्वन्यस्य परिणामत्वं निषिध्यते । कस्मात्—धर्मि-
स्वरूपमात्रो हीति । ननु यदि धर्मिविक्रियैव धर्मः कथमसंकरप्रत्ययो लोके परि-
णामेभ्यस्त्यत आह—धर्मद्वारोति । धर्मशब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते । तद्वद्वा-
रेण धर्मिण एव विक्रियेत्येका चासंकीर्णा च । तद्वद्वाराणामभेदेऽपि धर्मिणः परस्परा-
२० संकरात् । ननु धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणोऽप्यनां च भेदे धर्मिणोन्यत्वेन धर्मेणा-
पीह धर्मिवक्त्रवितव्यमित्यत आह—तत्र धर्मस्येति । भावः संस्थानभेदः ।
सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य रुचकत्वास्तिकव्यपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति
न तु द्रव्यं सुवर्णमसुवर्णतामुपैति । अत्यन्तभेदाभावादिति वक्ष्यमाणोभिसंक्षिप्तः ।

एकान्तवादिनं बौद्धमुत्थापयति—अपर आदेति । धर्मा एव हि रुच-
२५ कादयस्तपोत्पन्नाः परमार्थसन्तो न पुनः सुवर्णं नाम किञ्चिदकमेके-
ष्वनुगतं द्रव्यमिति । यदि पुनर्निवर्तमानेष्वपि धर्मेषु द्रव्यमनुगतं भवेत्ततो

3. G. reads धर्मिणः for धर्मिणि.

16. P. om. परिणामनम्.

17. K. reads धर्मं for धर्मि.

पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येनैव परिषर्तेत यद्यन्यथी
स्यादिति ।

अयमदोषः । कस्मात् । एकान्ततानभ्युपगमात् । तदेतन्नैलोक्यं
व्यक्तेरपि । नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतमप्यस्ति । विनाशप्रतिषेधात् ।

५ संसर्गाच्चास्य सौख्यं सौख्याच्चानुपलब्धिरिति ।

न चितिशक्तिवत्परिणमेत । अपि तु कौटस्थेनैव परिवर्तेत । परिणामात्मकं रूपं परिहाय रूपान्तरेण कौटस्थेन परिवर्तनं परिशुचिः । यथा चितिशक्तिरन्यथा-
न्यथाभावं भजमानेष्वपि गुणेषु स्वरूपाद्यप्यभ्यूता कूटस्थानित्यैव सुवर्णाद्यपि
स्यात् । न चेक्ष्यते । तस्मान्न द्रव्यमातिरिक्तं धर्मभ्य इति ।

१०. यहिरति-अथमदोष इति । कस्मात् । एकान्ततान्म्युपगमात् । यदि चित्ति-
शक्तेरिव द्रव्यस्यैकान्तिकी नित्यतामाश्रयन् तत एवमुपात्तम्यमहि । न चिका-
न्तिकी नित्यतामातिष्ठामहे । किं तु नयेत्तत्रैलोपये न तु द्रव्यमात्रं व्यक्तेरर्थ-
कियाकारिणां रूपादिति । कस्मात् । नित्यत्वप्रतिषेधान्त्रमात्रेण । यदि हि कस्यो
व्यक्तेर्नपिधान्तपालशर्कगन्धुर्णादिव्यवस्थास्वपि व्यक्तो षट् इति पूर्वबहुपालकय-

१५. र्थक्रिये कुर्यात् । तस्मादनिर्णयैर्लोक्यम् । अस्तु तर्हानित्यमेकोपलब्ध्यर्थक्रियारहितत्वेन गगनारविन्द्यदितुच्छत्वादित्यत आह -- अपेतमप्यस्ति । नाप्यन्त-
तुच्छता येनैकान्ततोऽनित्यं स्यादित्यर्थः । कस्मात् । विनाशप्रतिषेधान्तरमात्रेण ।
तथा हि -- यत्तुच्छं न तत्कदाचिदुपपन्नलब्ध्यर्थक्रिये करोति यथा गगनारविन्दम् ।
करोति चैतर्लोक्यं कदाचित्पुलब्ध्यर्थक्रिये इति । तथोक्त्यानिमददृश्यव्यवर्ध-

॥ लक्षणावस्थायामित्यादयश्च्यवन्तस्तुच्छगमननालिननविषाणादित्याहनाः सन्व-
हेतव उदाहरायाः । तथा च धर्मा नाम्यन्तं निम्नो येन चित्तिराक्षिप्तकूटस्थानित्यः
स्यात् । किं तु कथंचिन्नित्यः । तथा च परिणामीति सिद्धम् । एतेन मुनिपिण्डावच-
स्थानु कार्यार्थानां षटादीनामनागतानां सन्व वेदितव्यम् । स्यादेतत् । अपेतमपि
चंदस्ति कस्मात्पूर्ववचोपलभ्यत इत्यत आह—संसर्गात्स्वकाण्डलयात्सीदम्यं

१५ दर्शनानर्हत्वं ततश्चानुपलब्धिपिति ।

1. D. O. F. G. read वि for एन.

A. E. G. एम्बेडकर स्कूल ऑफ़ इकॉनॉमिक्स

5. G. 00. 11274

10. O. reads स्कान्त for स्कान्तना.

19. O. reads उत्तम for उत्तमिष्ठ .

24. L. P. read सौम्यता for सौम्यम्.

लक्षणपरिणामो धर्मोऽप्यसु वर्तमानोतीतोतीतलक्षणयुक्तोनागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः । तथानागतोनागतलक्षणयुक्तो वर्तमानाताताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः । तथा वर्तमानो वर्तमानलक्षणयुक्तोतीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्त इति । यथा पुरुष एकस्यां स्त्रियां १२ रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति ।

अत्र लक्षणपरिणामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्यसंकरः प्राप्नोतीति परैर्दोषप्रचोद्यत इति । तस्य परिहारः—धर्माणां धर्मत्वमप्रसाध्यम् । सति च धर्मत्वे लक्षणभेदोपि वाच्यो न वर्तमानसमय एवास्य धर्मत्वम् । एवं हि न चित्तं रागधर्मकं स्यात्कोधकाले रागस्यासमु- १० दाचारादिति ।

किं च, त्रयाणां लक्षणानां युगपदेकस्यां व्यक्ती नास्ति संभवः ।

तद्वै धर्मपरिणामं समर्थं लक्षणपरिणाममपि लक्षणानां परस्परानुगमनेन समर्थयते—लक्षणपरिणाम इति । एकैकं लक्षणं लक्षणान्तर्गम्यां समनुगतमिन्त्यर्थः । नन्वेकलक्षणयोगे लक्षणान्तरे नानुभूयते । तत्कथं तयोऽग इत्यत आह— १५ यथा पुरुष इति । न त्वनुभवाभावः प्रमाणासिद्धमपलपति । तदुत्पाद एव तत्र तत्र तत्सद्भावे प्रमाणम् । अतस्तदुत्पादासंभवाजगधिषाणवदिति ।

एतेन दोषमुत्थापयति—अत्र लक्षणपरिणाम इति । यदा धर्मो वर्तमानस्तदैव वप्यतीतोनागतश्च तदा त्रयोप्यध्वानः संकीर्यन् । अनुक्रमेण चाध्वनां भावेऽसदुत्पादप्रसङ्ग इति भावः । परिहृति—तस्य परिहार इति । वर्तमानतैव हि २० धर्माणामनुभवसिद्धा ततः प्राक्पश्चात्कालसंबन्धमवगमयति । न त्वन्यसदुत्पद्यते । न च सङ्घिनश्यति । तदिदमाह—एवै हि न चित्तामिति । कोधोत्तरकालं हि चित्तं रागधर्मकमनुभूयते । यदा च रागः कोधसमयेनागतत्वेन नासीत्कथमसाङ्गतयेत । अनुत्पन्नश्च कथमनुभूयेतेति ।

भवत्वेवं तथापि कुतोऽध्वनामसंकर इति पृच्छति—किं ज्येति । किं कारणमसं- २५ करे । चः पुनरर्थे । उच्यते—त्रयाणां लक्षणानां युगपच्चास्ति संभवः ।

1. B. E. F. J. a. om. अतीतः.

3. D. E. read अवि युक्तः for अवियुक्तः.

2-4. B. O. F. L. 'तथानागतः', 'तथा वर्तमानः' इति पक्षकिद्वयं व्याख्येयं दृश्यते.

7. B. F. read अप्रतिषाध्यम्; D. reads अत्र साध्यम् for अप्रसाध्यम्.

9. G. reads धर्मः for धर्मत्वम्.

9. B. F. read चित्तम् for चित्तम्.

क्रमेण तु स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य भावो भवेदिति । उक्तं च रूपातिशया
दुस्थतिशयाश्च विरुध्यन्ते । सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्ते ।
तस्मादसंकरः । यथा रागस्यैव क्वचित्समुदाचार इति न तदानीमन्य-
त्राभावः । किं तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य
५ भावः । तथा लक्षणस्येति ।

न धर्मी व्यध्वा । धर्मास्तु व्यध्वानः । ते लक्षिता भलक्षिताः । तत्र
लक्षितास्तां तामयस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्नेयस्थान्तरतो
ः । यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्थाने दशैका

कस्मिन् । एकस्यां चित्तवृत्तौ । क्रमेण तु लक्षणानामेकतमस्य स्वव्यञ्जकाञ्जनस्य
१० भावो भवेत्संभवेत् । लक्ष्याधीनरूपणतया लक्षणां लक्ष्याकांश्च तद्वत्ता ।
अत्रैव पञ्चशित्वाचार्यसंमतिमाह— उक्तं चेति । एतच्च पागेव व्याख्यातम् ।
उपसंहरति— तस्मादिति । अविर्भावतिरोभावस्तपविरुद्धधर्मसंमार्गदिसंके-
धनामिति । दशान्तमाह— यथा रागस्येति । पूर्वं क्लृप्तस्य रागसंबन्धावगमो
दर्शित इति । इदानीं तु विषयान्तरवर्तिनो रागस्य विषयान्तरवर्तिनः रागान्तरं
१५ संबन्धावगम इति । दार्ष्टान्तिकमाह— तथा लक्षणस्येतीति ।

ननु सत्यप्यनेकान्ताभ्युपगम भेदास्तीति धर्मलक्षणावस्थान्ते तदभिचस्य
धर्मिणीप्यन्यत्रप्रसङ्गः । स एव च नैष्यते । तदनुगमानुभवविधिर्धादित्यत आह—
न धर्मी व्यध्वा । यतस्तदभिचया धर्मास्त्यध्वानः । धर्माणामध्ववयवयोगमेव
स्फोरयति— ते लक्षिता अभिव्यक्ता वर्तमाना इति यावत् । भलक्षिता अन-
२० भिव्यक्ता अनागता अतीताश्चेति यावत् । तत्र लक्षितास्तां तामयस्थां
बलवत्त्वदुर्बलत्वादिकां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्नेयस्थान्तरतो
२५ न द्रव्यान्तरतः । अयमथाशब्देन धर्मलक्षणावस्था उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति-
अनुभव एव हि धर्मिणो धर्मादीनां भेदाभेदो व्यवस्थापयति । न त्रैकान्तिके-
ऽभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिरूपवद्भेदादित्यम् । नाप्यैकान्तिके भेदे गद्याश्व-
३० र्मादित्यम् । स चानुभवंतिकान्तिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिपूजनापायधर्म-
केष्वपि धर्मिणमेकमनुभवमकम्पमांश्च परम्पन्तो द्यावर्तयन्त्युपागममनुभूयत
इति तदनुसागिणो वयं न तमतिवर्त्य स्थेय्यया धर्मानुभवान्तरवस्थापयितुमी-
३५ श्माह इति । अत्रैव लौकिकं दशान्तमाह— यथैका रेखेति । यथा तद्वत् रेखा-
स्वरूपं तत्रस्थानापेक्षया शतादित्यत्र व्यपदिश्यत एवं नरेव धर्मिरूपं तत्र-

१. D. E. read मां for वाचः.

४. D. E. read धर्मिणि धर्माः for धर्मो व्यध्वा धर्मास्तु.

६. D. E. G. read च for तत्र लक्षिताः.

७. D. reads उपपन्नत्वेन for तन्वत्वेन.

१०. I. reads त्रैकान्तिक for त्रैकान्त.

२४. N. om. धर्मिणः.

वैकस्थाने । यथा वैकत्वेऽपि स्त्री माता चोच्यते पुहिता च स्वसा चेति ।

अवस्थापरिणामे कौटस्थ्यप्रसङ्गदोषः कैश्चिदुक्तः । कथम् ।
अध्वनो व्यापारेण व्ययहितत्वात् । यदा धर्मः स्वव्यापारं न करोति
तदनागतो यदा करोति तदा वर्तमानो यदा कृत्वा निवृत्तस्तदातीत
५ इत्येवं धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैर्दोष
उच्यते ।

नासी दोषः । कस्मात् । गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दवैचित्र्याद् ।
यथा संस्थानमादिमद्धर्ममात्रं शब्दादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिना-

द्धर्मलक्षणवस्थाभेदेनान्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यत इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकार्थं दृष्टान्ता-

१० स्तरमाह—यथा वैकत्वेऽपीति ।

अत्रान्तरे परोक्तं दोषमुत्थापयति—अवस्थेति । अवस्थापरिणामे धर्म-
लक्षणवस्थापरिणामे कौटस्थ्यदोषप्रसङ्ग उक्तो धर्मिधर्मलक्षणवस्थानाम् ।
वृच्छति—कथमिति । उत्तरम्—अध्वनो व्यापारेणेति । इज्जः किल
योनागतोऽप्या तस्य व्यापारः क्षीरस्य वर्तमानत्वं तेन व्यवहितत्वाद्धेतोः । यदा धर्मो
१५ वधिलक्षणः स्वव्यापारं द्यधिकापारम्भं क्षीरं सन्नपि न करोति तदनागतः । यदा
करोति तदा वर्तमानः । यदा कृत्वा निवृत्तः सत्त्वेन स्वव्यापारादाधिकापारम्भा-
त्तदातीत इति । एवं त्रैकान्येषु सत्त्वाद्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानां च कौ-
टस्थ्यं प्राप्नोति । सर्वदा सत्ता हि नित्यत्वम् । चतुर्णामपि च सर्वदा सत्त्वेऽस्तत्त्वे वा
नोत्पादः । तावन्मात्रं च लक्षणं कूटस्थनित्यतायाः । न हि चितिशक्तेरपि कूटस्थ-
१० नित्यायाः काश्चिदन्वो विशेष इति भावः ।

परिरति—नासी दोषः । कस्मात् । गुणिनित्यत्वेऽपि गुणानां विमर्दोऽभ्योभ्या-
भिभाव्याभिभावकत्वं तस्य वैचित्र्यात् । गृहदुक्तं भवति—यद्यपि सर्वदा सत्त्वं
चतुर्णामपि गुणिगुणानां तथापि गुणविमर्दवैचित्र्येण तद्वान्मभूतताद्विकाराविर्भाव-
तिरोभावभेदेन परिणामशालितया न कौटस्थ्यम् । चितिशक्तेस्तु न स्वान्मभूत-
१५ विकाराविर्भावतिरोभाव इति कौटस्थ्यम् । यथाहुः—

नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यत्स्वभावां न नश्यति ।

इति । विमर्दवैचित्र्यमेव विकारवैचित्र्यं हेतुं प्रकृतौ विकृतौ च दर्शयति—यथा
संस्थानं वृथिव्यादिपरिणामलक्षणमादिमद्धर्ममात्रं विनाशि तिरोभावि
शब्दादीनां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणां स्वकार्यमपेक्षयाविनाशिनामतिरो-

4. D. reads सत्त्वात् for कृत्वा.

7. G. reads गुणिनि सत्त्वे for गुणिनित्यत्वे.

22. N. O. om. गुणि, P. om. गुणिगुणानाम्.

मेवं लिङ्गमादिमद्वर्गमात्रं सत्त्वादीनां गुणानां विनाश्यविनाशिनाम् । तस्मिन्विकारसंज्ञेति ।

तत्रेदमुदाहरणं मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसंपद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति । घटाकारोनागतं लक्षणं हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षयतः परिणमते । घटो नवपुराणतः प्रतिक्षणमनुभवप्रवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति । धर्मिणोपि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्यापि लक्षणान्तरमवस्थेत्येक एव द्रव्यपरिणामो भेदेनोपदर्शित इति । एवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यमिति । त एते धर्मलक्षणवस्थापरिणामा धर्मिस्वरूपमनातिक्रान्ता इत्येक एव परिणामः । सर्वानमृन्विशेषानभिपुचते । अथ कोऽयं परिणामः । अवस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणाम इति ॥ १३ ॥

तत्र—

शान्तोद्दिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मो ॥ १४ ॥

योग्यतायच्छिञ्चा धर्मिणः शक्तिरेव धर्मः । स च फलमस्यभे-

१५ भाविनाम् । प्रकृतौ दर्शयति—एवं लिङ्गमिति । तस्मिन्विकारसंज्ञा न त्वेवं विकारवर्ती चितिशक्तिगिति भावः ।

तदेवं परीक्षकसिद्धौ विकृतिं च प्रकृतिं बोद्धव्यं विकृतावेव लोकसिद्धायां गुणविमर्दवैचित्र्यं धर्मलक्षणवस्थापरिणामवैचित्र्यदेतमुदाहरति—तत्रेदमुदाहरणमिति । न चायं नियमो लक्षणानामवस्थापरिणाम इति । सर्वेषामेव धर्मलक्षणवस्थाभेदानामवस्थाशब्दाव्यववादेक एवावस्थापरिणामः सर्वसाधारण इत्याह—धर्मिणोपीति । व्यापकं परिणामलक्षणमाह—अवस्थितस्य द्रव्यस्येति । धर्मशब्द आभितन्नेन धर्मलक्षणवस्थावाचकः ॥ १३ ॥

यस्यैव त्रिविधः परिणामस्तौ धर्मिणं सूत्रेण लक्षयति—तत्र-शान्तोद्दिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मो । धर्मोऽस्यास्ताति धर्मोति नाभिज्ञःते धर्मं स शपयो १५ ज्ञातुमिति धर्मं दर्शयति-योग्यतन्ति । धर्मिणो द्रव्यस्य मृदादिः शक्तिरेव चूर्ण-पिण्डघटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्मः । तेषां तत्राव्यकत्वेन भाव इति यावत् । नन्वेवमव्यक्ततया सन्तस्ते ततः प्रादुर्भवन्तु । उदकाहणादयस्तु तैः स्वैकग्यादनासादितः

5. B. F. read न च for घटो न च.

6. B. C. read प्रतिक्षणम् for प्रतिक्षणम्.

7. C. D. E. om. द्रव्य.

23. N. reads त्रिविधः for त्रिविधः.

वानुमितसङ्गाय एकस्यान्योन्यस्यान्यश्च परिदृष्टः । तत्र वर्तमानः स्वध्यापारमनुभवमधर्मी धर्मान्तरेभ्यः शान्तेभ्यश्चान्यपदेश्येभ्यश्च मिद्यते । यदा तु सामान्येन समन्वागतो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रत्वात्कोसौ केन मिद्येत ।

- ५ तत्र ये खलु धर्मिणो धर्माः शान्ता उदिता अव्यपदेश्याश्चेति, तत्र शान्ता ये कृत्वा व्यापारानुपरताः । सध्यापारा उदिताः । ते चानागनस्य लक्षणस्य समन्तराः । वर्तमानस्यानन्तरा अतीताः । किमर्थमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमानाः । पूर्वपश्चिमताया अभिधान्ते ।

- कुता प्राप्ता इत्यत उक्तं—योग्यतावच्छिन्नेति । यासौ परादीनामुत्पत्तिशक्तिः ।
 १० सोऽङ्काद्वरणादियोग्यतावच्छिन्ना । तेनोऽङ्काद्वरणादयोपि यदादिभिः स्वकारणादेव प्राप्ता इति नाकस्मिका इति भावः । अथ वा के धर्मिण इत्यत्रोत्तरं—योग्यतावच्छिन्ना धर्मिण इति । को धर्म इत्यत्रोत्तरं शक्तिरिव धर्मः । तेषां योग्यतैव धर्म इत्यर्थः । अतस्तद्वान्धर्मीति सिद्धं भवति । तस्मादेव प्रमाणमाह—स च फलप्रसवभेदानुमित एकस्य धर्मिणोन्यभ्यान्यश्च चूर्णपिण्डपदादित्व इत्यर्थः ।
 १५ कार्यभेददर्शनाच्च भिन्न इति यावत् । परिदृष्ट उपलब्धः । तत्रानुभवागोहिणो वर्तमानस्य सुत्पिण्डस्य शान्ताव्यपदेश्याभ्यां मृत्चूर्णमृदराभ्यां भेदमाह—तत्र वर्तमान इति । यदि न भिद्येत पिण्डवच्चूर्णपदयोगेन तद्वदेव स्वध्यापारव्यापितसङ्ग इति भावः । अव्यक्तस्य तु पिण्डस्य नोक्तं भेदसाधनं संभवतीत्याह—यदा स्थितिः । कोसौ केन भेदसाधनेन भिद्येतेति ।

- २० तदेवं धर्माणां भेदसाधनमभिधाय ते भेदं विभज्यते—तत्र ये खल्विति । उदिता इति वर्तमाना इत्यर्थः । अप्यनां पौर्वापर्यं नियमयति—ते चेति । चादयति—किमर्थमिति । किंनिमित्तमतीतस्यानन्तरा न भवन्ति वर्तमानाः । हेतुमाह सिद्धान्ति—पूर्वपश्चिमताया अभिधान्ते । विशेषेण विषयिणीमनु-

1. B. P. K. reads अनुमित एकस्यान्योन्यः for अनुमितसङ्गाय एकस्यान्योन्यस्यान्यः.

३. D. K. read धर्म for धर्मि.

7. B. P. read असमन्तराः for अनन्तराः.

15. N. reads तत्कार्यभेददर्शनात् after दर्शनात्.

21. L. reads नियमयति for नियमयति.

23. L. N. O. om. सिद्धान्ति.

25. N. reads विषयिणीम् for विषयिणीम्.

यथानागतवर्तमानयोः पूर्वपक्षिमता नैवमतीतस्य । तस्माच्चातीत-
स्यास्ति समनन्तरः । तदनागत एव समनन्तरो भवति वर्तमानस्येति ।

अथाव्यपदेश्याः के । सर्वे सर्वात्मकमिति । यत्रोक्तम्—जलभूम्योः
पारिणामिकं रसादिविश्वरूपं स्थावरेषु दृष्टम् । तथा स्थावरानां जङ्ग-
५ मेषु जङ्गमानां स्थावरेष्वित्येवं जात्यनुच्छेदेन सर्वे सर्वात्मकमिति ।

पलम्बिः सूचयति । अनुपलम्भमेवोपलम्भवैषम्येण दर्शयति—यथानागत-
वर्तमानयोरिति । उपसंगति—तनस्मादनागत एव समनन्तरः पूर्वत्वेन
भवति वर्तमानस्य नातीतः । अतीतस्य वर्तमानः पूर्वत्वेन समनन्तरं नाव्य-
पदेश्यः । तस्मादप्यनां यविद्योतीति इति सिद्धम् ।

- १० स्यादेतत् । अनुभूयमानानुभूततयोद्विजातीती शक्यावुज्जेतम् । अव्यपदेश्यास्तु
पुनर्धर्मा अव्यपदेश्यतयैव शक्या नोत्प्रेतुमिष्याशयवान्प्रच्छति—अथाव्यपदेश्याः
के केषु समीक्षामहे । अत्रोक्तमाह—सर्वे सर्वात्मकमिति । यत्रोक्तमिति ।
तद्व्योपपादयति—जलभूम्योरिति । जलस्य हि स्वरूपमपराशब्दवतो
भूमेः गन्धरसरूपमपराशब्दवत्याः पारिणामिकं वनस्पतिलतागुल्मादिषु
१५ मूलफलप्रसवपल्लावादिमतस्मादिवैश्वरूप्यं दृष्टम् । सोऽयमेवमान्मिकाया
भूमेर्गन्धादशस्य वा जलस्य न पारिणामो भवितुमर्हति । उपपादितं हि नासद्व-
त्पद्यते इति । तथा स्थावरानां पारिणामिकं जङ्गमेषु मनुष्यपशुपुगादिषु रसादि-
वैचित्र्यं दृष्टम् । उपपुत्रानां हि ते कलादीनि रूपादिभेदसंपदमागच्छन्ति ।
• एवं जङ्गमानां पारिणामिकं स्थावरषु दृष्टम् । स्विगवन्तकान्तिकल दाडिमीफला-
२० नि तालकलमात्राणि भवन्ति । उपमहरति—एवमिति । एवं सर्वे जलभू-
म्यादि सर्वरसाद्यात्मकम् । तत्र हेतुमाह—जात्यनुच्छेदेन जलवभूमिभ्यादि-
जातेः सर्वत्र पर्याभिज्ञायमानत्वेनानुच्छेदान् ।

2. H. F. read तस्यम् for नत्

4. B. F. G. read वैश्वरूप्यम् for वैश्वरूप्यम् .

5. D. E. read अनुपदेन for अनुच्छेदेन .

10. P. reads मानवपशुवमानव for मानवपशुवमानव .

11. O. reads एवम् for एव .

14. L. reads जलः for जलम् .

20. O. om. जल .

देशकालाकारनिमित्तापबन्धाच्च सत्तु समानकालमात्मनामि-
व्यक्तिरिति । य एतेष्वभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु धर्मेष्वनुपाती सामान्य-
विशेषात्मा सोऽन्वयी धर्मी । यस्य तु धर्ममात्रमेवेदं निरन्वयं तस्य
भोगाभावः । कस्मात् । अन्येन विज्ञानेन कृतस्य कर्मणोऽन्वयकथं भोक्तु-
१ त्वेनाधिक्रियेत । तत्समूल्यभावश्च नान्यदणुस्य स्मरणमन्यस्यास्तीति ।
यस्तु प्रत्यभिज्ञानाच्च स्थितोऽन्वयी धर्मी यो धर्मोऽन्यथात्वमन्युपगतः
प्रत्यभिज्ञायते । तस्माद्येदं धर्ममात्रं निरन्वयमिति ॥ १४ ॥

ननु सर्वचित्सर्वात्मकं इन्तर्भाः सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र सर्वथा संनिधानात्समान-
कालं भावानां व्यक्तिः प्रसज्येत । न सत्तु संनिहिताधिकलकार्णं कार्यं विल-
१० म्बितुमर्हतीत्यत आह—देशकालेति । यद्यपि कारणं सर्वं सर्वात्मकं तथापि
यो यस्य कार्यस्य देशो यथा कुङ्कुमस्य काश्मीरः । तेषां सत्त्वेपि पाञ्चाला-
दिषु न समुदाचार इति न कुङ्कुमस्य पाञ्चालादिष्वभिव्यक्तिः । एवं निदाघे
न प्रावृषः समुदाचार इति न तदा शालीनाम् । एवं न मूर्खा मनुष्यं प्रसृते न
तस्यां मनुष्याकारसमुदाचार इति । एवं नापुष्पवान्मुसकरूपं भुङ्क्ते न तस्मि-
१५ न्पुष्पनिमित्तस्य समुदाचार इति । तस्माद्विशकालाकारनिमित्तानामपबन्धादप-
वाच्च समानकालमात्मनां भावानामभिव्यक्तिरिति । तदेवं धर्मान्वितमन्य तेषु
धर्मिणोऽनुगमं दर्शयति—य एतेष्विति । सामान्यं धर्मिरूपम् । विशेषां धर्मः ।
तदात्मोपपात्तक इत्यर्थः । तदेवमनुभवसिद्धमनुगते धर्मिणं दर्शयित्वा तमनिच्छ-
तो वैनाशिकस्य क्षणिकं विज्ञानमात्रं चित्तमिच्छतो निवृत्तप्रसङ्गमुक्तं स्मारयति—
२० यस्य त्विति । यस्तु प्रत्यभिज्ञानाच्चोति । न हि देवदत्तं दष्टं यज्ञदत्तः परप्रति-
जानाति । तस्माच्च एवानुभविता स एव प्रत्याभिज्ञातेति ॥ १४ ॥

1. D. E. read कालानिमित्तं for कालाकारनिमित्तं.

1. E. G. read उपबन्धात् for अपबन्धात्.

1. G. reads आत्मना for आत्मनाम्.

2. D. reads अभिव्यक्तेषु for अभिव्यक्तानभिव्यक्तेषु.

4. C. reads अन्येन for अन्येन.

6. B. P. om. यो धर्म.

6. D. reads धर्मः for धर्म.

8. P. om. सर्वथा.

9. L. N. read काला; P. reads कालीना; for कालम्.

15 L. reads उपबन्धात्तु for अपबन्धादुप.

21. K. L. read दष्ट for द दष्ट.

माना परां ध्यातिमापद्यत इति । धर्मलक्षणाभ्यां च विशिष्टोऽयं तृतीयः परिणाम इति ।

त एते क्रमा धर्मधर्मिभेदे सति प्रतिलब्धस्वरूपाः । धर्मोऽपि धर्मी भवत्यस्य धर्मस्वरूपापेक्षयेति । यदा तु परमार्थतो धर्मि-
५ षोऽभेदोपचारद्वारेण स एवाभिधीयते धर्मस्तदायमेकत्वेनेव क्रमः प्रत्यवभासते ।

चित्तस्य द्वये धर्माः परिदृष्टाश्चापरिदृष्टाश्च । तत्र प्रत्ययात्मकाः परिदृष्टाः । वस्तुमात्रात्मका अपरिदृष्टाः । ते च ससैव भवन्त्यनुमानेन प्रापितवस्तुमात्रसद्भावाः ।

१० निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽयं जीवन्मू ।

शान्तेषु विशिष्टोऽयं लक्ष्यत इति ।

तदिदं कमन्यत्वं धर्मधर्मिभेदपक्ष एवेत्याह—त एत इति । आ विकारेण्य आ चालिङ्गनापेक्षिको धर्मधर्मिभावो मुदादेरपि सन्मात्रापेक्षया धर्मत्वादि-
त्याह—धर्मोऽपीति । यदा परमार्थधर्मिण्यल्लिङ्गेऽभेदोपचारपयोगस्तद्द्वारेण सामा-
१५ नाधिकरण्यद्वारेण धर्मैव धर्म इति यावत् । तदैक एव परिणामो धर्मिपरिणाम एवेत्यर्थः । धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिस्वरूपाभिनिवेशात् । तदनेन धर्मिणो दूरो-
त्सारितं कूटस्थमित्यस्वमित्युक्तपापम् ।

धर्मपरिणामं प्रतिपादयन्मसन्नेन चित्तधर्माणां प्रकारभेदमाह—चित्तस्येति । परिदृष्टाः प्रत्यक्षाः । अपरिदृष्टाः परोक्षाः । तत्र प्रत्ययात्मकाः प्रमाणादयः । रागादयस्तु
२० वस्तुमात्रा इत्यमकाशक्यतामाह । स्यादेतत् । अपरिदृष्टाश्चेन्न सन्त्येवेत्यत आह—
अनुमानेन प्रापिषी वस्तुमात्रेण सद्भावो येषां ते तथोक्ताः । पञ्चान्यान्साधर्म्या-
दायमोप्यनुमानम् । सत्तापरिदृष्टान्कारिकाया संशुद्धाति—निरोधेति । निरोधो
वृत्तीनामसंश्रुतावस्था चित्तस्यागमतः संस्कारशेषभावोऽनुमानतश्च समाधिगम्यते ।
धर्मप्रवृत्तेन पुण्यापुण्ये उपलक्षयति । कचित्कर्मेति पाठः । तत्रापि तज्जनिते
२५ पुण्यापुण्ये एव गृह्येते । ते चागमतः सुखदुःखोपभोगदर्शनाद्धानुमानतो गम्येते ।

3. B. F. read कयात् for कया.

4. O. F. G. K. read धर्मिणि for धर्मिन्.

5. K. L. read उपचारलक्षणेण for उपचारद्वारेण.

11. K. L. read शान्तेषु for शान्तेषु.

13. reads चालिङ्गम् for चालिङ्गम्.

19. K. reads च for तु.

23. N. reads अनुमानतयः for अनुमानम् । पाठः.

वेष्टा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मो दर्शनवर्जिताः ॥ इति ॥ १५ ॥

अतो योगिन उपान्तसर्वसाधनस्य बुभुक्षितार्थप्रतिपक्षये संय-
मस्य विषय उपक्षिप्यते—

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

५ धर्मैरक्षणावस्थापरिणामेषु संयमाद्योगिनां भवत्यतीतानागतज्ञा-
नम् । धारणाध्यानसमाधिष्वयमेकत्र संयम उक्तः । तेन परिणामत्रयं
साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं तेषु संपादयति ॥ १६ ॥

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्र-
विभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

१० संस्कारस्तु स्फुटेरनुमीयते । एवं विगुणव्यापिनस्य चळं च गुणवृत्तमिति
प्रतिक्षणं परिणामोनुमीयते । एवं जीवनं प्राणधारणं प्रयत्नभेदोऽसंविदितश्चिनस्य
धर्मः श्वासश्वासाभ्यामनुमीयते । एवं चेतसश्चेष्टा क्रिया यथा यथा तैस्तैर्गिन्द्रियैः
शरीरपदेशैर्वा संयुज्यते । सापि तत्संयोगादेवानुमीयते । एवं शक्तिरभ्यु-
त्तानां कार्याणां सूक्ष्मावस्था चेतसो धर्मः स्फूलकार्यानुभवविद्यानुमीयत
१५ इति ॥ १५ ॥

अतः परमा वादपरिसमाप्तेः संयमविषयस्तद्वशीकारमुचनी विभुतिश्च व-
क्तव्या । तत्रोक्तप्रकारं परिणामत्रयमेव तावत्प्रथममुपासनसकलयोगावस्थं योगिनः
संयमविषयतयोपक्षिपति—परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् । ननु यत्र
संयमस्तत्रैव साक्षात्करणम् । तत्कथं परिणामत्रयसंयमोऽतीतानागते साक्षात्का-
१० ग्येदित्यत आह—तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेषु परिणामेष्वनु-
गते ये अतीतानागते तद्विषयं ज्ञानं संपादयति । परिणामत्रयसाक्षात्करणमेव
तदन्तर्भूतातीतानागतसाक्षात्करणात्मकमिति न विषयभेदः संयमसाक्षात्कारयो-
रित्यर्थः ॥ १६ ॥

अयमपरः संयमस्य विषय उपक्षिप्यते—शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्या-
५ सात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् । अत्र वाचकं शब्दा-

9. D. reads गुण for वृत्त.

11. L. N. read विदित, O. reads विदितम् for विदितः.

14. O. reads उज्जल for उत्तानां कार्याणां.

19. K. L. O. read अनागतम् for अनागते.

तत्र वाग्वर्णेष्वेकार्यवती । श्रोत्रं च ध्वनिपरिणाममात्रविषयम् ।
पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्माद्यमिति ।

वर्णा एकसमयासंभवित्वात्परस्परनिरनुग्रहात्मानः । ते पदमूल-
स्पृश्यानुपस्थाप्याविर्भूतास्तिरोभूताश्चेति प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते ।

५ चित्स्याहुः प्रथमं तावद्वाग्व्यापारविषयमाह—तत्र वाग्व्यागिन्द्रियं वर्णव्यञ्जक-
महस्थानम् । यथाह—

अदौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥ (पाणि. शि. १३)

इति । सा वाग्वर्णेष्वेव यथालोकप्रतीतिसिद्धेष्ववर्णवती न वाचक इत्यर्थः । श्रोत्र-

१० व्यापारविषयं निरूपयति—श्रोत्रं पुनर्ध्वनिक्रयनस्य वागिन्द्रियाभिघातिनो यः परि-
णतिभेदो वर्णाणां तेनाकारेण परिणततन्मात्रविषयं न तु वाचकविषयमित्यर्थः ।
यथालोकप्रतीतिसिद्धेष्वेव वर्णेष्वेव वाचकं भिन्नानि—पदं पुनर्वाचकं नादानु-
नुसंहारबुद्धिनिर्माद्यं यथाप्रतीतिसिद्धाभावाद्यन्वर्णान्प्रत्येकं गृहीन्वानु पश्चाद्या
संहरत्येकमवभाषयति गौरित्येतदेकं पदमिति तथा पदं गृह्यते । यद्यपि प्राच्यो-
१५ पि बुद्धयो वर्णाकारं पदमेव प्रत्येकं गोचरयन्ति तथापि न विशदं प्रथते । चरमे
तु विज्ञाने तदतिविशदमिति नादानुसंहारबुद्धिनिर्माद्यमुक्तम् ।

यस्तु वैयाख्यादेकपदानुभवमाविज्ञाय वर्णानेव वाचकानातिप्रते तं प्रत्याह—

वर्णा इति । ते सन्ध्वनी वर्णाः प्रत्येकं वाच्यविषया विषमादधीरन्नागदन्तका
इव शिक्यावलम्बनं संहता वा ग्रावाण इव पिठरधारणम् । न तावत्प्रथमः

२० कल्पः । एकस्मादध्वनीतिरनुत्पन्नः । उत्पन्नौ वा द्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसङ्गः ।
निष्पादितार्क्यं कर्मणि विशेषानाधायिनः माधनस्य माधनन्यायातिपातात् ।
तस्माद्द्वितीयः परिशिष्यते । संभवति हि वाग्णां संहतानां पिठरधारणमेकसम-
यमावित्वात् । वर्णानां तु यौगपयासंभवः । अतः परस्परमनुग्राहानुग्राहकत्वायो-
गान्तर्भूयापि नार्थाधेयमादधते । ते पदरूपमेकमसंस्पृशन्तस्तादात्म्येनात एवानुप-
२५ स्थापयन्त आविर्भूतास्तिरोभूता अवभाषाकाकल्प्याः प्रत्येकमपदस्वरूपा उच्यन्ते ।

9. K. N. read एकम् for एव.

10. L. P. read उद्गातस्य ; N. reads उवावापस्य, for उद्गातस्य.

11. K. L. N. O. read परिणमम् for परिणम.

12. K. O. read पुनः after वाचकम् .

13. N. reads एकम् for एव प्रत्येकम् .

17. K. L. O. P. read वेद्यात्वाद् for वेद्यात्वाद् .

24. L. reads अर्थे for अर्थ.

25. O. reads अन्तःशक्त्या ; P. reads अथः शक्त्या ; for अन्तःशक्त्या.

वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचिताः सहकारिव-
र्णान्तरप्रतियोगित्वाद्भिन्नरूप्यमिवापन्नः पूर्वोक्तरेपो सरस्व पूर्वेषु विशेष-
वेवस्थापित इति । एवं बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिनोऽर्थसंकेतेनावच्छिन्ना

यदि पुनः पदमेकं तादात्म्येन सृष्टेयुर्वर्णास्ततो नोक्तदोषप्रसङ्ग इत्याह—

५ वर्णः पुनरेकैकः पदात्मा सर्वाभिधानशक्तिप्रचिताः सर्वाभिरभिधानशक्ति-
भिर्निर्णिताः । गोगणगौरनगेत्यादिषु हि गकारो गोत्वाद्यर्थाभिधाविषु दृष्ट इति तन्-
दभिधानशक्तिः । एवं सोमशोचिरित्यादिष्वीश्वरायर्थाभिधाविषु पदेष्वीवर्णो दृष्ट
इति सोऽपि तन्तदभिधानशक्तिः । एवं सर्वत्रोदनीयम् । स चैकैको वर्णो गकारादिः
सहकारि यद्वर्णान्तरमोकारादि तदेव प्रतियोगि प्रतिसंबन्धि यस्य स तथो-

६ कः । तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्भिन्नरूप्यं नानात्वमिवापन्नो न तु नानात्वमापन्नः । तस्य
तत्त्वादेव पूर्वो वर्णो गकार उन्नेणीकारेण गणादिपदेभ्यो म्यावर्णोऽनन्वयीकारो
गकारेण शोचिरादिपदेभ्यो म्यावर्ण्य विशेषे गोत्ववाचके गोपदस्फोटवेवस्थापितो-
नुसंहारबुद्धौ । अयमभिसंधिः— अर्थप्रत्ययो हि वर्णनियतकमतया परस्पर-
संबन्धिरशक्यः कर्तुम् । न च संस्कारद्वारेणात्रयादीनामिव परमापूर्वं वा स्वर्गे

७ वा जन्मयितव्ये प्रनियतकमाणांमपि साहित्यमर्थबुद्ध्युपजननं वर्णानामिति सीम-
तम् । विकल्पासहत्वात् । स स्वन्वयं वर्णानुभवजन्यः संस्कारः स्मृतिप्रसवनेनुरन्धो
वाग्नेयादिजन्य इवापूर्वाभिधानः । न तावदनन्तरः । कल्पनागौरवापनेः । स एव
तावददृष्टपूर्वः कल्पनीयः । तस्य च कमवद्विर्वर्णानुभवेऽर्कस्य जन्मत्वं न संभव-
तीति तज्जातीयानेकावान्तरसंस्कारकल्पनेति गौरवम् । न चैव तावदहेत्वद्-

८ महातस्तद्वृत्तामनुभवतीति । न त्वलु संवन्धोऽर्थव्यापनाहमहातांश्रुतामुपैति ।
९ स्मृतिफलप्रसवानुमितस्तु संस्कारः स्वकारणानुभवाविषयानि यो न विषयान्तरे
प्रत्ययमाधातुमुत्सहते । अन्यथा यत्किंचिद्वैकैकमनुभूय सर्वं सर्वं जानीयादिति ।
न च प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारविषयलभ्यजन्यस्मृतिदर्पणसमागेश्रिणा वर्णाः
समाधियतसहभावा वाचका इति साधितम् । कथाकथविपरीतकमानुभूतानां

2. B. P. read वैरुह्यम् for वैरुह्यम्.

2. E. reads जावज्जम् for जावज्जम्.

2. B. P. read विशेषः for विशेषे.

12. P. reads वाचकः for वाचके.

15. L. N. P. read विपत्त for प्रविपत्त.

19. N. om. संस्कार.

22. N. P. read एकम् for एकैकम्.

24. N. om. जन्म.

इयन्त एते सर्वाभिधानशक्तिपरिकृता गकारौकारविसर्जनीयाः साक्षा-

- तत्राविशेषणार्थधीजननप्रसङ्गात् । न चैतत्स्वरणज्ञानं पूर्वानुभववर्तिनीं परापरतां
गोचरयितुमर्हति । तस्माद्वर्णैर्भ्योऽसंभवजन्यप्रत्यय एकपदानुभवमेव स्वनिमित्त-
मुपकल्पयति । न चैष पदेपि प्रसङ्गः । तद्विषयेकमेव प्रयत्नवेदाभिसा ध्वनयो
५ व्यञ्जयन्तः परस्परविसदृशतन्त्रद्वयजकध्वनिभिस्तुल्यस्थानकरणानिष्पन्नाः स-
दृशाः सन्तोऽन्योन्यविसदृशैः पदैः पदमेकं सदृशमापादयन्तः प्रतियोगिभेदेन
तन्त्रतादृश्यानां भेदानुपधानादिकमध्वन्यवयवमपि सावयवमिवानेकात्मकमि-
वावभासयन्ति । यथा नियतवर्णपरिमाणसंस्थानं मुखमेकमपि मणिकृपाणदर्प-
णादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयन्ति न परमार्थतः । सादृश्यो-
१० पधानभेदकल्पिता भागा एव निर्भागस्य पदस्य वर्णाः । तेन तद्विद्विर्वात्मना-
पदभेदे स्फोटमभेदमेव निर्भागमेव सभेदमिव सभागमिवाल्भवे । अतो गोपद-
स्फोटमदस्यैकस्य गकारभागो गौगादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभाभि-
नामित्योकारेण विशिष्टो निर्धारयति । एवमोकारोपि भागः शोचिरादिपदसदृशतया
न शक्नो निर्धारयितुं स्वभाभिर्न गोपदस्फोटमिति गकारेण विशिष्टो निर्धारयति ।
१५ असदृशभाविनामपि च संस्कारद्वारेणास्ति सदृशश्च इति विशेषणविशेष्यभावो-
पपत्तिः । न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोर्भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्जन्मनोश्च
संस्कारयोरिकपदविषयत्वात् । केवलभागानुभवेन पदमव्यकमनुभूयते । अनुसंहा-
रमिथा तु भागानुभवयोनिसंस्कारलब्धजन्मना व्यक्तमिति विशेषः । अव्यक्ता-
नुभवाश्च प्राञ्चः संस्काराधानकमेण व्यक्तमनुभवमादधाना इहा यथा दूराद्वन-
२० स्पतावस्तिप्रत्यया अव्यक्ता व्यक्तवनस्पतिप्रत्ययहेतवः । न चेयं विधा वर्णा-
नामर्थप्रत्यायने संभविनी । नो सल्लु वर्णाः प्रत्येकमव्यक्तमर्थप्रत्ययमादध-
त्यन्ते व्यक्तमिति शक्यं वक्तुम् । प्रत्यक्षज्ञान एव नियमाद्व्यक्तव्यक्तत्वस्य ।
वर्णाधिपस्यवर्धप्रत्यया न प्रत्यक्षाः । तदेव वर्णैर्भ्यो जायमानः स्फुट एव जायेत
न वा जायेत न त्वस्फुटः । स्फोटस्य तु ध्वनिव्यङ्ग्यस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्फुटा-
२५ स्फुटत्वे कल्प्येते इत्यसमानश्च । एवं प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहितयो-
जलव्यञ्जनमन्यनुसंहारबुद्धौ संहता वर्णा एकपदस्फोटभावमापन्नाः प्रयत्नवि-
शेषव्यङ्ग्यतया प्रयत्नविशेषस्य च नियतकम्पापेक्षतया कमस्यान्यत्वे तदभि-
व्यञ्जकप्रयत्नविशेषाभावेन तदभिष्यक्त्यभावप्रसङ्गात्कम्पानुरोधिर्नोर्थसंकेतेनाव-
च्छिन्नाः संकेतावच्छेदमेव लौकिकं सभागपदविषयं दर्शयन्ति, इयन्तो द्विजास्त्रि-
३० चतुराः पञ्चपा वा एते सर्वाभिधानशक्तिपरिकृता गकारौकारविसर्जनीयाः

1. H. F. read इव ते for इयन्तः.

20. N. reads इति for अति.

20. O. om. अव्यक्ताः.

27. N. reads अक्षेपकतया for अव्यङ्ग्यतया.

दिमन्तमर्थं द्योतयन्तीति ।

तदेतेषामर्थसंकेतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिकमाणां य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते । तदेकं पदमेकबुद्धि-विषयमेकप्रयत्नाक्षिप्तमानागमकमवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययव्यापारो-

५ साक्षादिमन्तमर्थमवद्योतयन्तीति ।

तत्किमिदानीं संकेतानुसारेण वर्णानामेव वाचकत्वम् । तथा च न पदं नाम किंचिदेकमित्यत आह—तदेतेषामिति । ध्वनिनिमित्तः क्रमो ध्वनिकमः । उपसंहृतो ध्वनिकमो येषु ते तथोक्ताः । बुद्ध्या निर्भास्यते प्रकाश्यत इति बुद्धिनिर्भासः । संकेतावच्छिन्नाः स्थूलदर्शिलोकाराद्यानुरोधेन गकारौकार-

१० विसर्जनीया इत्युक्तम् । गकारादीनामपि तद्भागतया तादात्म्येन वाचकत्वात् । प्रतीत्यनुसारतस्त्वेकमेव पदं वाचकमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति—तदेकं पदं लोकबुद्ध्या प्रतीयत इति संबन्धः । कस्मादेकमित्यत आह—एकबुद्धिविषयम् । गौडित्येकं पदमित्येकाकाराया बुद्धेर्विषयो यतस्तस्मादेकम् । तस्य व्यञ्जकमाह—

एकप्रयत्नाक्षिप्तमिति । रस इतिपद्व्यञ्जकत्वपत्नाहिलक्षणाः सर इतिपद्व्यञ्जकः १५ पत्त्यलः । स श्लेषकमतः सर इतिपद्व्यञ्जिलक्षणकलावाच्छिन्नः पूर्वापरीभुत एकः । तदाक्षिप्तं भागानां सादृश्योपधानभेदकल्पितानां परमार्थसतामभावादभागम् । अत एव पूर्वापरीभुतभावाभावादकमम् । ननु वर्णाः पूर्वापरीभुतास्ते चास्य भावा इति कथमकममभागं चेत्त्यत आह—अवर्णम् । न ह्यस्य वर्णा भावाः किं तु सादृश्योपधानभेदात्पदमैव तेन तेनाकारेणापरमार्थमता प्रथते । न हि मणिकषाणदर्प-

२० णादिवर्तानि मुस्तानि मुस्तस्य परमार्थसतोवयवा इति । बौद्धमनुसंहारबुद्धौ विवि-
१० तमन्यवर्णप्रत्ययस्य व्यापारः संस्कारः पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितः । तेनो-
पस्थापितं विषयीकृतम् । वर्णानुभवतत्संस्काराणां च पदविषयस्यमुपपादितमध-
स्तात् । स्यादेतत् । अभागमकमवर्णं चेत्पदतन्त्रं कस्मादेवंविधं कदाचिन्न प्रथते ।
न हि लाक्षारसावसेकोपधानापादितारुणभावः स्फटिकमणिस्तत्पदमैव स्वच्छध-

3. D. E. om. संकेत्यते.

4. G. K. read विषय एक for विषयमेक.

4. D. reads बौद्धमन् for बौद्धम्.

10. N. O. read वाचकत्वतात्वात् for वाचकत्वात्.

12. L. reads विषये for विषयम्.

13. N. P. read एतत् for एकम्; before पदम्.

15. N. O. P. read तत्त्वमेव for तत्त्वफल.

16. L. reads जाक्षिप्त for जाक्षिप्तम्.

पस्यापितं परत्वं प्रतिपिपाद्यमिषया . वर्णैरेवामिधीयमानैरुच्चार्यमाणैः
भूयमाणैश्च भोक्तृभिरनादिवाग्व्यवहारवासनानुविद्धया लोकबुद्ध्या
सिद्धयत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते ।

तस्य संकेतबुद्धितः प्रविभागः । एतावतामेवंजातीयकोनुसंहार
५ एतस्यार्थस्य वाचक इति । संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासकथः
स्मृत्यात्मको योयं शब्दः सोऽयमर्थो योऽयमर्थः सोऽयं शब्द इति । एव-

बलो नानुभूयते । तस्मात्पारमार्थिका एव वर्णा इत्यत आह—परञ्चेति । प्रति-
पिपाद्यमिषया वर्णैरेवामिधीयमानैरुच्चार्यमाणैः भूयमाणैश्च भोक्तृभिरनादिर्योयं
वाग्व्यवहारो विभक्तवर्णरूपधनितपञ्चानिता वासना तावन्नादिरिव । तदनु-
१० विद्धया तद्भासितया लोकबुद्ध्या विभक्तवर्णरूपधितपञ्चवगाहिन्या सिद्धवत्परमा-
र्थवत्संप्रतिपत्त्या संवादेन बुद्धानां पदं प्रतीयते । एतदुक्तं भवति—अस्ति कश्चि-
दुपाधिर्न उपधेयेन संयुज्यते नियुज्यते च । यथा लाक्षादिः । तत्र तद्विधोमे
स्फटिकः स्वाभाविकेन स्वच्छधवलैः कृतेण प्रकाशत इति युज्यते । पदप्रत्ययस्य
तु प्रत्ययभेदोपनीतध्वनिभेदादन्यतोऽनुत्पादानस्य च मया माहश्चपदोपधिततया
१५ वर्णात्मनैव प्रत्ययजनकत्वामिति कुतो निरुपाधिनः पदस्य यथा । यथाहुः—

ध्वनयः सहस्रात्मानो विपर्यासस्य हेतवः ।

उपलम्भकमेतेषां विपर्यासस्य कारणम् ॥

उपायत्वाच्च नियतः पददर्शितदर्शिनाम् ।

ज्ञानस्यैव च बाधेयं लोके ध्रुवमुपग्रहः ॥

१० इति । यतः पदात्मा विभक्तवर्णरूपधितः प्रकाशतेतः स्पृष्टदर्शी लोको वर्णानिव पद-
मभिमन्यमानस्तानेव प्रकारमेवभाजोऽप्यभेदे संकेतयतीत्याह—तस्येति । तस्य
पदस्याजानत एकस्यापि संकेतबुद्धितः स्पृष्टदर्शिलोकहिताय वर्णात्मना वि-
भागः । विभागमाह—एतावतां न न्यूनानामपिकानां वा, एवंजातीयको नैर-
न्तर्यक्रमविशेषोऽनुसंहार एकबुद्धधुपग्रह एतस्यार्थस्य गीत्वादेर्वाचक इति ।
२५ ननु यथेतस्यार्थस्यायं शब्दो वाचक इति संकेतो इन्त भोः शब्दार्थयोरितरेतरा-
ध्यासस्तर्हीत्यत आह—संकेतस्त्विति । स्मृतावात्म्या स्वरूपं यस्य स तथोक्तः ।

१. C. D. E. G. K. om. उपार्थमात्रैः.

४. B. F. read अनुसंहारः for अनुसंहारः.

५. O. G. K. read एकस्य for एतस्य.

१७. O. P. read वधियम् for वधिषम्.

२५. K. L. O. read एकस्य for एतस्य.

मितरेतराभ्यासकः संकेतो भवतीति । एवमेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराभ्यासात्संकीर्णं गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानम् । य एषां प्रविभागः स सर्ववित् ।

सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । वृक्ष इत्युक्तेस्तीति गम्यते । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । तथा न ह्यसाधना क्रियास्तीति ।

तथा च पचतीत्युक्ते सर्वकारकाणामाक्षेपः । निपमार्थोऽनुवादः

न हि कृत इत्येव संकेतोऽर्थमवधारयन्पि तु स्मर्यमाणः । एतदुक्तं भवति—अभिधाकार एव संकेते कथाचक्षेद् परिकल्प्य वही वयुकेति । य एषां प्रविभागः स तत्र संयमे भवति सर्ववित्सर्वभूतरुतज्ञ इति ।

- १० तदेवं कल्पितवर्णभागमेकमनवयवं पदं व्युत्पाद्य कल्पितपदविभागं वाक्यमेकमनवयवं व्युत्पादयितुमाह—सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । अयमभिसंधिः—परप्रत्यायनाय शब्दो वयुज्यते । तत्र तदेव च वरं प्रति प्रतिपादयितव्यं यतः प्रतिपिप्सितम् । तदेव तैः प्रतिपिप्सितं यदुपादानादिगोचरः । न च पदार्थमार्थं तद्वोचरः किं तु वाक्यार्थ इति वाक्यार्थपरा एव सर्वे शब्दाः । तेन स एव तेषामर्थः । अतो यथापि केवलस्य पदस्य प्रयोगस्तत्रापि पदान्तरेण तद्वोचकस्य ततोऽर्थो गम्यते, न तु केवलात् । कस्मात् । तन्मात्रस्यासामर्थ्यात् । तथा च वाक्यमेव तत्र तत्र वाचकं न तु पदानि । तज्जागतया तु तेषामभ्यासि वाक्यार्थवाचकशक्तिः पदार्थ इव पदभागतया वर्णानाम् । तेन यथा वर्ण एकैकः सर्वपदार्थाभिधानशक्तिमन्ति एवं पदमप्येकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिमन्ति । तदिदमुक्तम्—सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । वृक्ष इत्युक्तेस्तीति गम्यते । अध्याहृतास्तिपदसहितं वृक्ष इति पदं वाक्यार्थे वर्तते इति तज्जागत्त्वाद्वृक्षपदं तत्र वर्तते । कस्मात्पुनरस्तीति गम्यत इत्यत आह—न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति । लोक एव हि पदानामर्थविधारणोपायः । स च केवलं पदार्थमस्त्वर्थेनाभिसमस्य सर्वत्र वाक्यार्थीकरोति । सोऽयमभ्यासः सत्तया पदार्थस्य । अत एव शब्दशक्तिविद्वां व्यवहारोऽयं यथान्यात्किमापदं नास्ति तथास्तिर्भवन्तिपरः प्रयोक्तव्य इति ।

क्रियाभेदाभ्यासिचरि पातिपदिकमुक्त्वा क्रियाभेदं कारकाभ्यासिचरिणं दर्शयति—तथा च पचतीत्युक्त इति । पचतीत्युक्ते हि कारकाभ्यासस्य तदन्वययोग्यस्यावगमादन्यम्याशुतिपरस्तज्जानामनुवादः । तदेव भेद एव वाक्यार्थ इति । तथानपेक्षामपि पदं वाक्यार्थे वर्तमानं दृश्यत इति सुतरामस्ति

कर्तृकरणकर्मणां चैवाप्रितच्छ्रुत्वानामिति । दृष्टं च वाक्यार्थे पदरचनं
 भोजिर्यदुच्यते जीवति प्राणान्धारयति । तत्र वाक्ये पदपदार्था-
 भिन्न्यतिस्ततः पदं प्रविमल्य व्याकरणीयं क्रियावाचकं वा कारक-
 वाचकं वा । अन्यथा भवत्यभोजापय इत्येवमादिषु नामाख्यातसार-
 ५ व्याद्विर्हातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेतेति ।

तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः । तद्यथा श्वेतते प्रासाद इति
 क्रियार्थः । श्वेतः प्रासाद इति कारकार्यः शब्दः । क्रियाकारकात्मा तदर्थः ।

वाक्यशक्तिः पदानामित्याह—दृष्टं चेति । न चैतावतापि भोजियादिपदस्य
 स्वतन्त्रत्वेनैवविधार्थप्रत्यायनं न यावदस्यादिभिरभिसमाप्तोऽस्य भवति । तथा
 १० चास्यापि वाक्यावयवत्वात्कल्पितत्वमेवेति भावः । स्यादेतत् । पदानामेव चेद्वाक्य-
 शक्तिः कते तर्हि वाक्येन । तस्य एव तदर्थवत्सायादित्यत आह—तत्र वाक्य-
 इति । उक्तमेतच्च केवलात्पदान्तरार्थः प्रतिषिद्धिस्ततः प्रतीयते न यावदेतत्पदान्ता-
 रेणाभिसमस्यत इति । तथा वाक्यात्पदान्यपोद्धृत्य कल्पितानि वाक्यार्थावापो-
 १५ द्धृत्य तदेकदेशं कारकं क्रियां वा तत्पदं पठन्त्यादिविभागकल्पनया व्याकरणी-
 यमन्वाल्मेयम् । किमर्थं पुनरेतावता केशोऽनान्वाल्म्यायत इत्यत आह—अन्य-
 येति । पठो भवति, भवति भिक्षां देहि, भवति तिष्ठतीति नामाख्यातयोश्च सा-
 म्यात् । पदमन्वस्त्वमन्वो यातीति । पदमजापयः पिव, अजापयः शङ्खुनिति ।
 नामाख्यातसार्व्याद्विर्हातं नामत्वेनाख्यातत्वेन नान्वाल्म्यानामात्रे निष्कल्पा-
 द्वातं कथं क्रियायां कारके वा व्याक्रियेत । तस्याद्वाक्यात्पदान्यपोद्धृत्य व्या-
 २० ख्यातव्यानि । न त्वन्वाल्म्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानामिति ।

तदेवं शब्दरूपं श्रुत्याश्च शब्दार्थप्रत्ययानां संकेतापदितसंकराणामसंकरमा-
 ख्यातुमुपक्रमते—तेषां शब्दार्थप्रत्ययानां प्रविभागः । तद्यथा श्वेतते प्रासाद
 इति क्रियार्थः शब्दः । स्फुटतरो ह्यत्र पूर्वापरीभूतायाः क्रियायाः साध्यरूपायाः
 सिद्धरूपः क्रियार्थः श्वेतत इति विभः शब्दः । यवानि शब्दार्थयोः सिद्धरूपत्वं
 २५ तथाप्यर्थादस्ति शब्दस्य भेद इत्याह—श्वेतः प्रासाद इति कारकार्यः शब्दः ।
 अभिहितत्वाच्च कारकविभक्तेरभावः । अर्थविभजते—क्रियाकारकात्मा तदर्थः ।

2. K. om. पद before पदार्थ.

4. D. E. read जायते for अजापयः.

6. G. reads वेतते for वेतते.

13-4. N. reads वाक्यार्थप्रतिषिद्धिदेशम् for वाक्यार्थावापोद्धृत्य स्वेक-
 देशम्.

16. L. N. P. read वाक्: before वाय.

24. L. N. P. read वेतः for वेतते.

प्रत्ययश्च । कस्मात् । सोऽयमित्यभिसंखन्धादिकाकार एव प्रत्ययः संकेत इति ।

यस्तु श्वेतोर्ध्वः स शब्दप्रत्यययोरात्मन्वनीभूतः । स हि स्वाभिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न शब्दसहगतो न बुद्धिसहगतः । एवं शब्द एव प्रत्ययो नेतरेतरसहगत इत्यन्यथा शब्दोन्यधार्योन्यथा प्रत्यय इति विभागः । एवं तत्प्रविभागसंयमाद्योगिनः सर्वभूतसहजानं संपद्यत इति ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

इये आत्ममी संस्काराः स्मृतिक्लेशदेतयो वासनारूपा विषाक-

- १० तयोः शब्दयोरर्थः क्रियात्मा कारकात्मा च । प्रत्ययं विज्ञजते—प्रत्ययश्चेति । चाशब्देन तदर्थ इत्येतत्तर्कमवानुकल्प्यते । तद्वान्यपदार्थनभानं संवध्यते । स एव क्रियाकारकात्मार्षो यस्य स तथोक्तः । नन्वभेदेन प्रतीतेः शब्दार्थप्रत्ययानां संस्कारात्कुतः प्रविभाग इत्याशयवान्मुच्यति—कस्मादिति । उत्तरमाह—सोऽयमित्यभिसंखन्धादिति । संकेतोपाधिरेवैकाकारप्रत्ययो न तु तान्त्रिक इत्यर्थः ।
- १५ संकेतस्य निमित्ता दुरीता संकेत इति समम्पा ।

परमार्थमाह—यस्तु श्वेतोर्ध्व इति । अवस्था नवपुराणत्वाद्भ्यः । सहमतं संकीर्णः । एवं च प्रविभागसंयमाद्योगिनः सर्वेषां भूतानां पशुपुगसरीसृपवयः-प्रभृतीनां यानि कृतानि तत्राप्यव्यक्तं पदं तदर्थस्तत्प्रत्ययश्चेति । तदिह मनुष्य-वचनवाच्यप्रत्ययेषु कृतः संयमः समानजातीयतया तेष्वपि कृत एवेति तेषां

२० कृतं तदर्थभेदं तत्प्रत्ययं च योगी जानातीति सिद्धम् ॥ १७ ॥

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् । ज्ञानजा हि संस्काराः स्मृतेर्दे-
तवः । अविषादिसंस्कारा अविषादीनां क्लेशानां हेतवः । विषाकं जात्या-

2. C. reads संकेतं for संकेत इति.

3. B. om. कः after अर्थः.

5. B. C. D. E. F. G. I. read अन्यधार्योन्यथा शब्दः for अन्यथा शब्दोन्यधार्यः.

6. C. reads संयमात्, D. reads संयमात् for संयमान्.

6. D. reads कृत for कृत.

11. P. reads द्वादर्थं for द्वादर्थ.

11. L. P. read प्रधानं for प्रधानम्.

22. L. P. read विषाक beaver हेतवः.

हेतवो धर्माधर्मरूपाः । ते पूर्वभवामिसंस्कृताः परिणामचेष्टानिरोधश-
किजीवनधर्मव्यवपरिदृष्टाभिनयधर्माः । तेषु संयमः संस्कारसाक्षात्क्रि-
यायै समर्थः । न च देशकालनिमित्तानुभवेर्धिना तेषामस्ति साक्षा-
त्करणम् । तदित्थं संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानमुत्पद्यते
५ योगिनः । परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणात्परजातिसंवेदनम् ।

- अत्रेवमाख्यानं श्रूयते—भगवतो जैमीन्यस्य संस्कारसाक्षा-
त्करणादृशसु महासर्गेषु जन्मपरिणामक्रममनुपपत्त्यतो विवेकजं ज्ञानं
प्रादुरभूत् । अथ भगवान्नाथत्वंस्तदुधरस्तमुवाच—दृशसु महासर्गेषु
भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन त्वया नरकतिर्यग्भवं दुःखं संप-
१० क्ष्यता देवमनुष्येषु पुनःपुनरुत्पद्यमानेन सुखदुःखयोः किमधिकमुप-
लब्धमिति । भगवन्तमावृण्व जैमीन्य उवाच—दृशसु महासर्गेषु
भव्यत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेन मया नरकतिर्यग्भवं दुःखं संपश्यता
देवमनुष्येषु पुनःपुनरुत्पद्यमानेन यत्किंचिदनुभूतं तत्सर्वं दुःखमेव
प्रत्यक्षमि । भगवान्नाथत्वं उवाच—पारिव्रज्यामुष्मतः प्रधानवाशित्व-
१५ मनुत्तमं च संतोषसुखं किमिवमपि दुःखपक्षे निक्षिप्तमिति । भगवाजै-
मीन्य उवाच—विषयसुखापेक्षयेदेवमनुत्तमं संतोषसुखमुत्तमं

- पुर्णोत्तमः । तस्य हेतवो धर्माधर्मरूपाः । पूर्वेषु भवेष्वाभिसंस्कृता निष्पादिताः
स्वकारणैर्यथासंस्कृतं व्यञ्जनं कृतमिति गम्यते । परिणामचेष्टानिरोधशकिजीव-
नान्येव धर्माभिनयस्य, तद्वदपरिदृष्टाभिनयधर्माः । तेषु भुतेष्वनुमितेषु सपरिकरेषु
२० संयमः संस्काराणां द्वयेर्षा साक्षात्क्रियायै समर्थः । अस्तु तत्र संयमाच्चत्साक्षा-
त्कारः, पूर्वजातिसाक्षात्कारस्तु कुत इत्यत आह—न च देशेति । निमित्तं
पूर्वशरीरमिन्द्रियादि च । सानुबन्धसंस्कारसाक्षात्कार एव नान्तरीयकतया
जात्यादिसाक्षात्कारमाक्षिपतीत्यर्थः । स्वसंस्कारसंयमे परकीयेष्वातिदिशति—

- एतेत्यादरेतुमनुभवत आबल्यस्य जैमीन्येन संवादमुपन्यस्यति—
अत्रेवमाख्यानं श्रूयत इति । महाकल्पो महासर्गः । तनुधर इति निर्माणकाश्च-
पवृक्षा । भव्याः शोभनो विगलितरजस्तमोमल इत्यर्थः । प्रधानवाशित्वमैश्वर्यम् ।
तेन हि प्रधानं विक्षोभ्य यस्य यादृशीं कार्येन्द्रियसंपदं दिस्सति तस्य तादृशीं
दत्ते । स्वकीयानि च कार्येन्द्रियतद्भाषाणि निमित्तान्तरिक्षे दिवि भुवि च

1. D. om. अधर्म.

2. B. F. om. संस्कार.

5. C. reads विज्ञानम् for जातिसंवेदम्.

9. 12. D. F. read संवेदकत्वेन for तत्त्वेन.

28. L. reads विदुष्य for विज्ञेय.

केवल्यसुखापेक्षया दुःखमेव । बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मस्त्रिगुणः । त्रिगुणश्च
प्रत्ययो हेयपक्षे न्यस्त इति । दुःखरूपस्तृष्णातन्तुः । तृष्णादुःखसंता-
पापगमात् प्रसङ्गमवाधं सर्वानुकूलं सुखमिव मुक्तमिति ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

५ प्रत्यये संप्रमात्प्रत्ययस्य साक्षात्करणात्ततः परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥

रक्तं प्रत्ययं जानात्यमुष्मिन्नालम्बने रक्तमिति न जानाति । पर-
प्रत्ययस्य यदालम्बनं तद्योगिचित्तेन नालम्बनीकृतम् । परप्रत्ययमात्रं तु
योगिचित्तस्यालम्बनीभूतमिति ॥ २० ॥

१० कायरूपसंप्रमात्तद्ब्राह्मशक्तिस्तम्मे चक्षुष्प्रका-
शासंप्रयोगेन्तर्धानम् ॥ २१ ॥

कायस्य रूपे संप्रमाद्वयस्य वा ब्राह्म शक्तिरूपां प्रतिष्ठयति ।
ब्राह्मशक्तिस्तम्मे सति चक्षुष्प्रकाशासंप्रयोगेन्तर्धानमुत्पद्यते योगिनः ।

यथेच्छं विहरतीति । संतीरो हि तृष्णाक्षयो बुद्धिसत्त्वस्य प्रशान्ता धर्मः ॥ १८ ॥

१५ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् । परप्रत्ययस्य चित्तमात्रस्य साक्षात्करणा-
दिति ॥ १९ ॥

यथा संस्कारसाक्षात्कारस्तदनुबन्धपूर्वजन्यसाक्षात्कारमाक्षिपन्त्येवं परचि-
त्तसाक्षात्कारोपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदिति प्राक् आह—न च तत्सा-
लम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् । सानुबन्धसंस्कारविषयोऽसौ संयमः । अयं तु

२० परचित्तमात्रविषय इत्यभिप्रायः ॥ २० ॥

५ कायरूपसंप्रमात्तद्ब्राह्मशक्तिस्तम्मे चक्षुष्प्रकाशासंप्रयोगेन्तर्धानम् ।
पञ्चात्मकः कायः । स च रूपवनया चाक्षुषो भवति । रूपेण हि कायश्च तद्वत्
च चक्षुर्ग्रहणकर्मशक्तिमनुभवति । तत्र यदा रूपे संप्रमाविशेयो योगिना कियते

1. D. om. त्रिगुणः after धर्मः.

2. B. reads दुःखरूपं तृष्णा तन् for दुःखरूपस्तृष्णातन्तुः.

6. A. om. च.

6. D. E. om. ननु.

7. B. F. L. read चित्तम् after पर.

8. B. F. om. प्रत्ययस्य.

8. C. om. न after चित्तेन.

11. A. B. C. D. read अहंयोगे for असंप्रयोगे.

1१. B. C. D. E. read असंप्रयोगे for अहंयोगे.

17. N. reads बुद्ध for ननु.

22. N. om. च before चक्षुः.

प्लेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरा-
न्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥

आयुर्विपाकं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । तत्र यथाहं
५ वक्ष्यं वितानितं प्रसीयसा कालेन शुष्येत्यथा सोपक्रमम् । यथा च
तदेव संपिण्डितं चिरेण संशुष्येदेवं निरुपक्रमम् । यथा वाग्निः शुष्के
कक्षे मुक्तो वातेन समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत्यथा सोप-
क्रमम् । यथा वा स एवाग्निसुण्णराशौ क्रमशोवयवेषु न्यस्तध्वरेण दहे-
त्यथा निरुपक्रमम् । तद्वैकभक्तिकमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं
१० निरुपक्रमं च । तत्संयमादपरान्तस्य प्रायणस्य ज्ञानम् ।

तदा त्वस्य ग्राह्यशक्ती रूपवत्कायवत्प्रकृताहेतुः स्तम्भ्यते । तस्माद्ग्राह्यशक्ति-
स्तम्भे सत्यन्तर्धानं योगिनः । ततः परकीयचक्षुर्जनितेन प्रकाशेन ज्ञानेनासंभ्रमयोगः ।
चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वं योगिनः कायस्येति यावत् । तस्मिन्कर्तव्येन्तर्धानं कारण-
मित्यर्थः । प्लेनमिति । कायशब्दस्पर्शरसगन्धसंयमान्द्रमाद्यशक्तिस्तम्भे शब्द-
१५ त्वमसनप्राणप्रकाशासंभ्रमयोगे तदन्तर्धानमिति सूत्रसूहनीयम् ॥ २१ ॥

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ।
आयुर्विपाकं च कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च । यत्तत्त्वैकभक्तिकं कर्म
आत्मायुर्भोगहेतुस्तादायुर्विपाकम् । तत्र किञ्चित्कालानपेक्षमेव भोगदानाय प्र-
२० स्थितं दनवद्भोगमन्नावशिष्टफलं प्रवृत्त्यापारं केवलं तत्कालस्य सहसा भोक्तृ-
वैकेन शरणिशाक्यन्वाहिलम्वते तदिदं सोपक्रमम् । उपक्रमो व्यापारस्तत्सहि-
तामित्यर्थः । तदेव तु दनस्तोकफलं तत्कालमपेक्ष्य फलदानाय व्यापियमाणं
कादाचित्कमन्दव्यापारं निरुपक्रमम् । एतदेव निदर्शनाभ्यां विशदयति—
तत्र यथेति । अवैवातिवैराग्याय निदर्शनान्तरं दर्शयति—यथा वाग्निरिति ।
परान्तं महाप्रलयमपेक्ष्यापरान्तो मरणम् । तास्मिन्कर्मणि धर्माधर्मयोः संयमादप-
२५ रान्तज्ञानम् । ततश्च योगी सोपक्रममात्मनः कर्म विहाय बहुन्कायाभिर्नियं
सहसा फलं भुक्त्वा स्वेच्छया श्रियते ।

७. B. O. D. read तदेक for तदेक.

७. D. reads आयुष्करं for आयुष्करम्.

७. E. reads द्विविध for द्विविधम्.

१०. O. reads प्रायणस्य for प्रायणस्य.

१४. L. reads कर्म for काय.

१५. K. om. तद् before अन्तर्धानम्.

१७. O. reads एकभक्तिकं for वैकभक्तिकम्.

अरिष्टेभ्यो वेति । त्रिविधमरिष्टमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्राध्यात्मिकं घोषं स्वदेहे पिहितकर्णो न शृणोति ज्योतिर्षा मेघे-
वष्टब्धे न पश्यति । तथाधिभौतिकं यमपुरुषाम्पश्यति पितृनतीता-
नामसानकस्मात्पश्यति । तथाधिदैविकं स्वर्गमकस्मात्सिद्धान्वा-
पश्यति । विपरीतं वा सर्वमिति । अनेन वा जानात्यपरान्तमुपस्थित-
मिति ॥ २२ ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥

मैत्री करुणा मुदितेति तिष्ठो भावनाः । तत्र भूतेषु सुखितेषु
मैत्री भावयित्वा मैत्रीबलं लभते । दुःखितेषु कर्णा भावयित्वा
१० करुणाबलं लभते । पुण्यशैलेषु मुदितां भावयित्वा मुदिताबलं
लभते । भावनातः समाधिर्यः स संयमः । ततो बलान्यवगम्यवी-
र्याणि जायन्ते । पापशैलेषूपेक्षा न तु भावना । ततश्च तस्यां नास्ति
समाधिरित्यतो न बलमुपेक्षातः । तत्र संयमामावादि ॥ २३ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥

१५ हस्तिबले संयमाहस्तिबलो भवति । येन ते ययले संयमद्विनतेय-
बलो भवति । वायुबले संयमाह्वायुबलो भवतीत्येयमादि ॥ २४ ॥

मासत्रिकमाह—अरिष्टेभ्यो वा । अरिबन्नासयन्तीन्यरिहानि त्रिविधानि मर-
णचिह्नानि । विपरीतं वा सर्वं माहेन्द्रजालादिभ्यतिरेकेण ग्रामनगरादि स्वर्ग-
मभिमन्यते, मनुष्यलोकमेव देवलोकमिति ॥ २२ ॥

१० मैत्र्यादिषु बलानि । मैत्र्यादिषु संयमान्यैर्वादिबलान्यस्य भवन्ति । तत्र
मैत्रीभावनातो बलं येन जीवलोकं सुखाकरोति । ततः सर्वहितो भवति । एवं
करुणाबलात्पाणिनो दुःखादुत्क्षेप्तोर्वा समुद्धरति । एवं मुदिताबलाज्जीवलोक-
कस्य माध्यस्थ्यमाधत्ते । वक्ष्यमाणौघाधिकं भावनाकारणत्वं समाधेराह—भावा-
नातः समाधिर्यः स संयमः । यद्यपि धारणाध्यानसमाधिप्रत्ययं च संयमो न
१५ समाधिमात्रं तथापि समाध्यानन्तरं कार्योत्पादान्ममाधेः प्राधान्यानत्र संयम
उपचरितः । क्वचिद्भावना समाधिरिति पाठः । तत्र भावनासमार्थी समूहस्य संय-
मस्यावयवो हेतु भवतः । वीर्यं प्रयत्नः । तेन मैत्र्यादिबलवतः पुंसः मुदितादिषु
परेषां कर्तव्येषु प्रयत्नो वन्ध्यो न भवतीति । उपेक्षोदासीन्यम् । न तत्र भावना
नापि सुखादिवद्भावं किञ्चिदस्तीति ॥ २३ ॥

१० बलेषु हस्तिबलादीनि । यस्य बले संयमस्तस्य बलं लभत इति ॥ २४ ॥

11. D. E. read भावनातः for वाचनातः.

11. D. reads समाधिप्रयत्नः for समाधिर्यः.

26. L. reads भावनासमार्थी for भावनासमाधी.

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्ट-
ज्ञानम् ॥ २५ ॥

ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसः । तस्यां च आलोकस्तं योमी सूक्ष्मे
वा व्यवहिते वा विप्रकृष्टे वार्ये विन्यस्य तमपिमच्छति ॥ २५ ॥

५ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥

तत्प्रस्तारः सप्त लोकाः । तत्राधीचेः प्रमृति मेरुपृष्ठं यावदित्येवं
भूर्लोकः । मेरुपृष्ठादात्म्या भुवाव्प्रहनक्षत्रताराविचित्रोन्तरिक्ष-
लोकः । ततः परः स्वर्लोकः पञ्चविधो माहेन्द्रस्तृतीयो लोकः । चतुर्थः
प्राजापत्यो महर्लोकः । त्रिविधो ब्राह्मः । तद्यथा--जनलोकस्तपो-

ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राज्यापत्यस्ततो महान् ।

माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तो विधि तारा भुवि प्रजाः ॥

इति संप्रतःश्लोकः ।

तत्राधीचेरुपर्युपरि निविष्टाः षण्महानरकभूमयो घनसलिलानलानि-
१५ लाकादातमःप्रतिष्ठा महाकालास्त्रयीपर्यवमहापर्यवकालसूत्रान्धतामि-
क्षाः । यत्र स्वकर्मोपाजिततनुःसवेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्वीर्यकालमाश्लिष्य
जायन्ते । ततो महातलरसातलातलसुतलधितलतलातलपातालाच्यानि
सप्त पातालानि । भूमिरियमष्टमी समग्रीपा वसुमती वस्याः सुमेरु-
मध्ये पर्वतराजः काञ्चनः । तस्य राजतवैदूर्यः फटिकहेममणिमयानि
२० शृङ्गाणि । तत्र वैदूर्यमभानुरामाक्षीलोत्पलपत्रक्ष्यामो नमसो वक्षिणो

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् । सूक्ष्मे व्यवहिते
विप्रकृष्टे वार्ये संयमेन विन्यस्य तमपिमच्छति ॥ २५ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् । आ भुवादेतो मेरुपृष्ठान् ।

तदेवमनेन संप्रतःश्लोकान्तेन संक्षेपतः सप्त लोकानुपम्यस्य विस्तरेणाह--
२५ तत्राधीचेरिति । पनशब्देनपृथिव्युच्यते । भूमिः स्थानमित्यर्थः । एते महा-
नरका अनेकोपनरकपरिवारा बोद्धव्याः । एतानेव नामान्तरेणोपसंहरति-
महेति ।

3. O. reads तस्या अवयवः; G. reads तस्यावयव for तस्यां च.

5. A. P. read सूर्य for सूर्ये.

15. G. om. नमः.

16. D. E. G. K. read वीर्यम् for वीर्यकालम्.

17. B. P. read पाला after नमः.

17. B. P. read तलान्त after तल after (तलान्त).

22. N. reads हे for अर्थे.

25. N. P. om. भुविः स्थानमित्यर्थः.

भागः। श्वेतः पूर्वः। स्वच्छः पश्चिमः। कुरष्टकाम उत्तरः। दक्षिणपार्श्वे चास्य जम्बूः। यतोयं जम्बूद्वीपः। तस्य सूर्यप्रचाराद्वाविदिवं लग्नमिव विवर्ततोतस्य नीलश्वेतशुक्लवन्त उषीचीनाश्रयः पर्वता द्विसाहस्रायामाः। तदन्तरेषु ग्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्राणि रमणकं हिरण्य-
५ मुत्तराः कुरव इति। निषधहेमकूटहिमशैला दक्षिणतो द्विसाहस्रा-
यामाः। तदन्तरेषु ग्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्राणि हरिर्वर्षे किंपुरुषे भारतमिति। सुमेरोः प्राचीना मद्रूपवमात्यवत्सीमानः। प्रती-
चीनाः केतुमालगन्धमादनसीमानः। मध्ये वर्षमिलावृतम्। तदेतयो-
जनशतसाहस्रं सुमेरोर्विंशि दिशि तदर्थेन व्यूढम्।

१० स अत्ययं शतसाहस्रायामो जम्बूद्वीपस्ततो द्विगुणेन लवणोद्-
धिना बलयाकृतिना वेष्टितः। ततश्च द्विगुणा द्विगुणाः शाककुशकौ-
करद्वीपाः समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः सविचित्र-
शैलावतस्ता इक्षुरससुरासर्पिर्द्विभिर्मण्डकौरस्वान्दकस्ततमुद्रपरिवे-
ष्टिता बलयाकृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः पञ्चाशद्योजनकोटिपरि-
१५ संख्याताः। तदेतत्सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थानमण्डमध्ये व्यूढम्। अण्डं च
प्रधानस्याधुरवयवो यथाकाशे साद्योत इति।

तस्य सूर्यप्रचाराद्वाविदिवं लग्नमिव विवर्तते। यमेवास्य भागं सूर्यस्तयजति
तत्र रात्रिः। यमेव भागमलंकरोति तत्र दिनमिति। सकलजम्बूद्वीप-
रिमाणमाह—तदेतद्योजनशतसाहस्रम्। किंभूतं योजनानां शतसाहस्र-
१० मित्याह—सुमेरोर्विंशि दिशि तदर्थेन पञ्चाशद्योजनसहस्रेण व्यूढं संक्षिप्तम्।
यतोस्य मध्यरूपः सुमेरुः समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पा इति द्विगुणा द्विगुणा
इति संबन्धः। यथा सर्षपराशिर्न कीदृशशिर्वांश्च्युतो नापि भूमिसमस्तथा
समुद्रा अपीत्यर्थः। विचित्रैः शैलैरवतंमैरिव मह वर्तन्त इति सविचित्रशैलाव-
तसु द्वीपाः। तदेतत्सर्वं सद्दीपविनिर्जनयनमरनीगुप्तिमालाबलपेलाकालोकपरिवृतं
१५ विश्वेभरामण्डलं मद्रामण्डमध्ये व्यूढं संक्षिप्तं सुप्रतिष्ठितं संस्थानं संनिवेशो
यस्य तत्तथोक्तम्।

3. B. om. वि before वर्ते.

5. B. F. L. read हेव for द्विग.

8. C. D. E. read केतुमाला for केतुमल.

12. B. F. G. read सह before समुद्राः.

13. B. O. F. om. तत्र.

तत्र पाताले जलधौ पर्वतेभ्येतेषु देवनिकाया असुरगन्धर्वकिं
नरकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकृष्णा-
पद्मविनायकाः प्रतिवसन्ति । सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः ।

सुमेरुश्चिदशानामुद्यानभूमिः । तत्र मिथ्यवनं नन्दनं चैश्वर्यं
५ सुमानसमित्युद्यानानि । सुधर्मा देवसमा । सुदर्शनं पुरम् । वैजयन्तः
प्रासादः ।

ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धा वायुविक्षेपनियमेनोपलक्षित-
प्रचाराः सुमेरोरुपर्युपरि संनिविष्टा दिवि विपरिवर्तन्ते ।

माहेन्द्रनिवासिनः षड्देवनिकायाः—त्रिदशा अग्निष्वात्ता याम्या-
१० स्तुषिता अपरिनिर्मितवशवर्तिनः परिनिर्मितवशवर्तिनश्चेति । ते सर्वे
संकल्पसिद्धा अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो वृन्दारकाः कामभोगिन
औपपादिकदेहा उत्तमानुकूलाभिरप्सरोर्मैः कृतपरिचाराः ।

महति लोके प्राज्ञापत्ये पञ्चविधो देवनिकायाः—कुमुदा क्रमवः
प्रतर्जना अञ्जनाभाः प्रचिताभा इति । एते महाभूतवशिनो ध्याना-
१५ हायाः कल्पसहस्रायुवः ।

ये यत्र प्रतिवसन्ति तत्र तान्दर्शयति—तत्र पाताल इति ।

सुमेरोः संनिवेशमाह—सुमेरुरिति ।

तदेवं भूलोकं सप्तकारमुक्त्वा सप्तकारमेवान्तरिक्षलोकमाह—अहेति । वि-
क्षेपो व्यापारः ।

१० स्वलोकमादर्शयति—माहेन्द्रनिवासिन इति । देवनिकाया देवजातयः ।
षण्णामपि देवनिकायानां रूपोत्कर्षमाह—सर्वे संकल्पसिद्धा इति । संकल्प-
मात्रादेवैषां विषया उपनमन्ति । वृन्दारकाः पूज्याः । कामभोगिनो मैथुनप्रियाः ।
औपपादिकदेहाः पित्रोः संयोगमन्तरेणाकस्मादेव दिव्यं शरीरमेषां धर्मविशेषा-
तिसंस्कृतेभ्योऽणुभ्यो भूतेभ्यो भवतीति ।

१५ महलोकमाह—अहतीति । महाभूतवशिनः । ययदेतेभ्यो रोचते तनदेव
महाभूतानि प्रयच्छन्ति । तदिच्छातश्च यहाभूतानि तेन तेन संस्थानेनावति-
हन्ते । ध्यानाहाया ध्यानमात्रवृक्षाः पुष्टा भवन्ति ।

1. L. reads विकारासुर for निकाया असुर.

9. D. F. L. read एव after षट्.

10. B. F. read विविध for विविध after अपरि and परि.

13. B. F. read संवराः for क्रमवः.

24. N. om. अणुभ्या.

प्रथमे ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधो देवनिकायो ब्रह्मपुरोहिता ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अजरामरा इति । ते भूतेन्द्रियवशिनो द्विगुणद्विगुणोत्तरायुषः ।

द्वितीये तपसि लोके त्रिविधो देवनिकायः—आभास्वरः महा-
५ भास्वरः सत्यमहाभास्वर इति । ते भूतेन्द्रियप्रकृतिवशिनो द्विगुण-
द्विगुणोत्तरायुषः सर्वे ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुष ऊर्ध्वरेतस ऊर्ध्वम-
प्रतिहतज्ञाना अधरभूमिष्वनाशुतज्ञानविषयाः ।

तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकाया अच्युताः शुद्ध-
निवासाः सत्यामाः संज्ञासंज्ञिनश्चेति । ते चारुतभवनन्यासाः स्वप्न-
० तिष्ठा उपर्युपरि स्थिताः प्रधानवशिनो यावत्सर्गायुषः ।

जनलोकमाह—प्रथम इत्युक्तक्रमेण । भूतेन्द्रियवशिन इति । भूतानि
पृथिव्यादीनीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि यथा नियोज्यमिच्छन्ति तथैव नियुज्यन्ते ।

उक्तक्रमेणैव द्वितीयं ब्रह्मणस्तपोलोकमाह—द्वितीय इति । भूतेन्द्रि-
यप्रकृतिवशिन इति । प्रकृतिः पञ्च तन्मात्राणि तद्वशिनः । तदिच्छातो हि
५ तन्मात्राण्येव काराकारेण परिणमन्त इत्यागमिनः । द्विगुणेति । आभास्वरैर्यो
द्विगुणायुषो महाभास्वरः । तेभ्योपि द्विगुणायुषः सत्यमहाभास्वर इत्यर्थः । ऊर्ध्व-
मित्यूर्ध्वं सत्यलोके प्रतिहतज्ञाना अवीचस्तु प्रभृत्या तपोलोकं सूक्ष्मव्यवहि-
तादि सर्वं विज्ञानन्तीत्यर्थः ।

तृतीयं ब्रह्मणः सत्यलोकमाह—तृतीय इति । अकृतो भवनस्य
० गृहस्य न्यासो यैस्ते तपोकाः । आधाराभावादेव स्वप्रातिष्ठाः । स्वेन
शरीरेषु प्रातिष्ठा येषां ते तपोकाः । प्रधानवशिनः । तदिच्छातः सत्त्वरजस्तमासि
० पर्वन्ते यावत्सर्गायुषः । तथा च श्रूयते—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

(क. पु. पू. स. १२/२९९) इति ।

3. B. P. read विजकंभानसुखा ब्रह्मकायिका विचरभानसुखाः ब्रह्म-
महाकायिका आनन्दभानसुखा अजरामरा अस्मिन्नाभानसुखाः for
ब्रह्मकायिका ब्रह्ममहाकायिका अजरामरा—

4-5. B. reads विन्वाभानरा महाभास्वरास्तैजसभानराः सत्यमहाभास्वराः
ब्राह्मभानसुखाः for महाभास्वराः सत्यमहाभास्वराः.

6. B. O. F. G. K. om. ऊर्ध्वमहाकायुषः.

8-9. B. O. D. E. F. K. om. अच्युताः शुद्धनिवासाः सत्यामाः संज्ञा-
संज्ञिनश्चेति.

9. O. reads ह्य for स्व.

12. N. P. read नियुज्यते for नियुज्यन्ते.

16. N. P. om. यावत् for यावत्.

तत्राभ्युताः सवितर्कध्यानसुखाः, शुद्धनिवासाः सविचारध्यान-
सुखाः, सत्याभा आनन्दमात्रध्यानसुखाः संज्ञासंज्ञितधास्मितामात्र-
ध्यानसुखाः । तेषु त्रैलोक्यमध्ये प्रतिष्ठन्ते । त एते सप्त लोकाः सर्वे
पञ्च ब्रह्मलोकाः । विदेहप्रकृतिऽयान्तु मोक्षपदे वर्तन्ते इति न लोक-
मध्ये न्यस्ता इति । एतच्छांभिना साक्षात्करणीयं सूर्यद्वारे संयमं
कृत्वा ततोऽन्यत्रापि । एवं तावदन्यसेधावदिदं सर्वं दृष्टमिति ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥

तदेवं चतुर्णां देवविकायानां साधारणधर्मानुक्त्वा नामविशेषप्रकरणेन धर्म-
विशेषानाह—तत्रेति । अभ्युता नाम देवाः स्थूलविषयध्यानसुखाः । तेन ते
१० तृप्यन्ति । शुद्धनिवासा नाम देवाः सूक्ष्मविषयध्यानसुखाः । तेन ते तृप्यन्ति ।
सत्याभा नाम देवा इन्द्रियविषयध्यानसुखाः । तेन ते तृप्यन्ति । संज्ञासंज्ञितौ
नाम देवा अस्मितामात्रध्यानसुखाः । तेन ते तृप्यन्ति । त एते सर्वे संज्ञात-
समाधिमुपासते । अथासंज्ञातसमाधिनिष्ठा विदेहप्रकृतिलयाः कस्माच्च लोक-
मध्ये न्यस्यन्ते इत्यत आह—विदेहप्रकृतिलयास्त्विति । बुद्धिशुचिमन्तो हि
१५ दरीतविषया लोकयात्रां वहन्तो लोकेषु वर्तन्ते । न चैवं विदेहप्रकृतिलयाः
सम्यपि साधिकारत्वं इत्यर्थः । तदेतदासत्यलोकमा चावीचेयौगिना साक्षात्क-
रणीयं सूर्यद्वारे सुषुप्तायां नाह्वयम् । न चैतावतापि तत्साक्षात्कारो भवतीत्यत
आह—एवं तावदन्यत्रापि सुषुप्ताया अन्यत्रापि योगोपाध्यायोपदिष्टेषु
२० यथावदिदं सर्वं जगद्दृष्टमिति । बुद्धिसत्त्वं हि स्वभावत एव विश्वप्रकाशनसमर्थं
तमोमलावृतं यत्रैव रजसोद्घाटयते तदेव प्रकाशयति । सूर्यद्वारसंयमोद्घाटितं तु
ध्रुवनं प्रकाशयति । न चैवमन्यत्रापि प्रसङ्गः । तत्संयमस्य तावन्मात्रोद्घाटन-
सामर्थ्यादिति सर्वमवदातम् ॥ २६ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् । ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् । नाभिचक्रे कायव्यूह-

3. G. reads हन्त for सन्त.

4. B. C. D. E. I. read त्रैल्लोकाः for एष ब्रह्मलोकाः.

5. O. reads ज्ञान for ध्यान.

14. N. P. read उप before न्यस्यन्ते.

17. O. reads द्वारेण for द्वारे.

18. N. om. उपदिष्ट.

चन्द्रे संयमं कृत्वा ताराणां व्यूहं विजानीयात् ॥ २७ ॥

ध्रुवे तद्वृत्तिज्ञानम् ॥ २८ ॥

ततो ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं विजानीयात् । ऊर्ध्वदि-
मानेषु कृतसंयमस्तानि विजानीयात् ॥ २८ ॥

१ नामिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥

नामिचक्रे संयमं कृत्वा कायव्यूहं विजानीयात् । वातपित्तके-
ष्माण्मयो दोषाः । घातवः सप्त त्यग्लोहितमांसस्त्राण्यवस्थिमज्जाशु-
काणि । पूर्वं पूर्वमेषां बाह्यमित्येव विन्यासः ॥ २९ ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥

२ जिह्वाया अधस्तात्कण्ठः । ततोऽधस्तात्कण्ठः । ततोऽधस्तात्कूपः ।
तत्र संयमालक्षुत्पिपासे न बाधेते ॥ ३० ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥

कूपावयव उरसि कूर्माकारा नाडी । तस्यां कृतसंयमः स्थिरपदं
लभते । यथा सर्पौ गोधा चेति ॥ ३१ ॥

१५ मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥

शिरःकपालेन्तर्दिष्टं प्रभास्वरं ज्योतिः । तत्र संयमं कृत्वा सिद्धानां
द्यावापृथिव्योरन्तरालचारिणां दर्शनम् ॥ ३२ ॥

२ ज्ञानम् । कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः । कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् । तत्र तत्र
जिह्वासायां योगिनस्तत्र तत्र संयमः । एषं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुः संयमः स्थैर्य-
१० हेतुश्च सूत्रपदैरुपदिष्टो भाष्येण च निगदव्याख्यातेन व्याख्यात इति न
व्याख्यातः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् । मूर्धशब्देन सुषुम्ना नाडी लक्ष्यते तत्र संयमं
इति ॥ ३२ ॥

2. D. E. read तारा for तत्.

7. O. reads यथा after तत्र, and om. अति.

7. D. E. read यद् after यथा.

9. A. reads वि before निवृत्ति.

16. B. C. F. read व्याख्यानम् for व्याख्यान.

20. N. P. read सूत्रैः for सूत्रपदैः.

प्रातिभाह्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभं नाम तारकम् । तद्विवेकज्ञस्य ज्ञानस्य पूर्वरूपम् । ययोव्ये
प्रभा भास्करस्य । तेन वा सर्वमेव जानाति योगी प्रातिभस्य ज्ञानस्यो-
त्पत्तायिति ॥ ३३ ॥

५ हृदये चित्तसंविद् ॥ ३४ ॥

यद्विवमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् तत्र विज्ञानं तस्मिन्सं-
ज्ञानमिति संविद् ॥ ३४ ॥

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो

भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥

१० बुद्धिसत्त्वं प्रस्थाशीलं समानसत्त्वोपनिबन्धने रजस्तमसी वशी-

प्रातिभाह्वा सर्वम् । प्रतिभोऽहः । तद्वत् प्रातिभम् । प्रसंख्यानहेतुसंयमवतो
हि तत्त्वकर्षे प्रसंख्यानोदयपूर्वलिङ्गे यद्वहर्जं ज्ञानं तेन सर्वं विजानाति योगी ।
तत्र प्रसंख्यानसंनिधापनेन संसाराचारयतीति तारकम् ॥ ३३ ॥

१५ हृदये चित्तसंविद् । हृदयपदं व्याचष्टे—यद्विवमस्मिन्ब्रह्मपुरे । ब्रह्मत्वा-
द्यात्मा ब्रह्म । तस्य बुरं गिलयः । तान्नि तत्र विजानाति स्वमिति । दहरं गर्तं तत्रैव
पुण्डरीकमधोमुखं वेदम् मनसः । चित्तसंवेदनत्वे हेतुमाह—तत्र विज्ञानं तत्र
संयमाच्चित्तं विजानाति स्वशुचिविशिष्टम् ॥ ३४ ॥

२० सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वा-
र्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् । यत्र प्रकाशरूपस्यातिस्वच्छस्य नितान्ताभिभूतरज-
स्तमस्तया विवेकस्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्यात्यन्तिकचैतन्यादसं-
करस्तत्र केव कथा रजस्तमसोर्जडस्वभावयोरित्याशयवान्मूत्रकारः सत्त्वपुरुष-
योरित्युवाच । इममेवाभिप्रायं गृहीत्वा भाष्यकारोप्याह—बुद्धिसत्त्वं प्रस्थाशी-
लमिति । न केवलं प्रस्थाशीलमात्रम् । अपि तु विवेकस्यातिरूपेण परिणतम् ।
अतो नितान्तशुद्धप्रकाशतयात्यन्तसारूप्यं चैतन्येनेति संकर इत्यत आह—सत्त्वा-
२५ नेति । सत्त्वेनोपनिबन्धनमाविनाभावः संबन्धः । समानं सत्त्वोपनिबन्धनं यथो

1. A. reads प्रातिभं वा सर्वं सर्वनिमित्तान्पेक्षम् for प्रातिभाह्वा सर्वम्.

2. B. F. read जन्तुवनि तारकमिव ज्योतिर्ब्रह्मेण प्राति after तारकम्.

9. B. F. G. L. read परार्थत्वात् ; O. reads परार्थं for परार्थात्.

12. L. N. read उदयात् for उदय.

15. N. reads ब्रह्मान्तर्गतम् for दहरं गर्तम्.

19. L. reads सत्त्वं before प्रकाश.

20. P. reads आत्यन्तिक for आत्यन्तिकः.

कृत्य सत्त्वपुरुषान्यताप्रत्ययेन परिणतम् । तस्माच्च सत्त्वात्परिणामिनो-
त्यन्तविधर्मा विशुद्धोन्यक्षितिमात्ररूपः पुरुषः । तयोरेत्यन्तासंकीर्णयोः
प्रत्ययाविशेषो भोगः पुरुषस्य दर्शितविषयत्वात् । स भोगप्रत्ययः
सत्त्वस्य परार्थत्वाद्भूयः ।

- ५ यस्तु तस्माद्विशिष्टध्वितिमात्ररूपोन्यः पौरुषेयः प्रत्ययस्तत्र संव-
मात्पुरुषविषया प्रज्ञा जायते । न च पुरुषप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वात्मना
पुरुषो दृश्यते । पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वात्मावलम्बनं पश्यति ।

- रजस्तमसोस्ते तथोक्ते । वरीकारोभिभवः । असंकरमाह—तस्माच्चेति । च-
कारोप्यर्थः । न केवलं रजस्तमोभ्यामित्यर्थः । परिणामिन इति वेधर्मपरिणा-
मिनः पुरुषादुक्तम् । प्रत्ययाविशेषः शान्तपोरमूकलयाया बुद्धेर्भैतन्यविम्बोद्भा-
हेण चैतन्यस्य शान्तापाकाराभ्यारोपध्वन्मस इव स्वच्छसलिलप्रतिबिम्बि-
तस्य तत्कम्पात्कम्पनारोपः । भोगहेतुमाह—दर्शितविषयत्वादिति । असङ्-
ख्याख्यातम् । ननु बुद्धिसत्त्वमस्तु पुरुषभिन्नम्, भोगस्तु पुंसः कृतो भिद्यत इत्यत
आह—स भोगप्रत्ययो भोगरूपः प्रत्ययः सत्त्वस्यातः परार्थत्वाद्भूयः
५ भोग्यः । सत्त्वं हि परार्थम् । संवित्त्वात् । तद्धर्मश्च भोग इति सोऽपि परार्थः । यस्यै
च परस्मा अस्ती तस्य भोक्तृर्भोग्यः । अथ वानुकूलप्रतिकूलवेदनीयस्तु ब्रह्मबु-
द्धानुभवो भोगः । न चायमात्मानमेवानुकूलयति प्रतिकूलयति वा । स्वात्मानि
शुचिविरोधात् । अतोनुकूलनीयप्रतिकूलनीयार्थो भोगः । स भोक्तात्मा तस्य दर्शो
भोग्य इति ।

- ६ यस्तु तस्मात्परार्थाद्विशिष्ट इति । परार्थादिति पञ्चम्यन्यपदाभ्याहारेण
न्यास्यात् । स्यादेतत् । पुरुषविषया चेत्यज्ञा इन्त भोः पुरुषः पञ्चायाः प्रज्ञेय इति
प्रज्ञान्तमेव तत्र तत्रेत्यनवस्थापात इत्यत आह—न च पुरुषप्रत्ययेनेति ।
अयमभिसंधिः—चित्ता जडः प्रकाश्यते । न जडेन चितिः । पुरुषप्रत्ययस्त्व-
चिदात्मा कथं चिदात्मानं प्रकाशयेत् । चिदात्मा त्वपराधीनप्रकाशो जडं प्रका-
शयतीति युक्तम् । बुद्धिसत्त्वात्मनेत्याचिदूपतादात्म्येन जडत्वमाह । बुद्धिस-
त्त्वगतपुरुषप्रतिबिम्बालम्बनात्पुरुषालम्बनं न तु पुरुषप्रकाशनात्पुरुषालम्बनम् ।
बुद्धिसत्त्वमेव तु तेन प्रत्ययेन संक्रान्तपुरुषप्रतिबिम्बं पुरुषच्छायापथं चैतन्य-

10. L. reads उक्तप्रत्यय for उक्तम् । प्रत्ययः.

11. N. reads इति for ज्ञानः.

20. L. reads परार्थत्वात् for परार्थम्.

20. N. reads पदार्थ for पद.

24. O. reads, न before कथंचित्.

26. L. reads पूर्वमन्युक्तालम्बनम् aditar ज्ञातम्बनम्.

तथा सुक्तम्-विज्ञातारम्भे केन विजानीयात् (वृ. २।५।४) इति ॥३५॥

ततः प्रातिमन्त्रावर्णवेदनादर्शास्वादवार्ता
जायन्ते ॥ ३६ ॥

प्रातिमात्सुस्मव्यवहितविमरुष्टातीतानामतज्ज्ञानम् । आवर्णादि-
५ व्यशब्दावर्णम् । वेदनादिव्यस्पर्शाधिगमः । आदर्शादिव्यरूपसंवेत् ।
मास्वादादिव्यरससंवेत् । वार्तातो दिव्यगन्धविज्ञानमित्येतानि नित्यं
जायन्ते ॥ ३६ ॥

ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः ॥ ३७ ॥

ते प्रातिभाव्यः समाहितचित्तस्योत्पद्यमाना उपसर्गाः । तद्दर्शनम-
१० त्यनीकत्वात् । व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्ध्यः ॥ ३७ ॥

मालम्बत इति पुरुषार्थः । अबैव भुतिमुदाहरति—तथा सुक्तमन्त्रेण विज्ञा-
तारमिति । न केनचिदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

स च स्वार्थसंयमो न यावत्प्रधानं स्वकार्यं पुरुषज्ञानमभिनिर्वर्तयति तावत्तस्य
पुरस्तादा विभूतीराधने ताः सर्वा दर्शयति—ततः प्रातिमन्त्रावर्णवेदनादर्शा-
१५ स्वादवार्ता जायन्ते । तदनेन योगजधर्मानुगृहीतानां मनःश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जि-
ह्वाघ्राणानां यथासंख्ये प्रातिभज्ञानदिव्यशब्दावपरोक्षहेतुभावा उक्ताः । श्रोत्रा-
दीनां यथानां दिव्यशब्दावुपलम्भकानां तान्त्रिक्यः संज्ञाः आवर्णायाः । घुमर्ग
माप्यम् ॥ ३६ ॥

कदाचिदात्मनिषयसंयमे प्रवृत्तस्तत्प्रभावादपूरर्षान्तरसिद्धीरधिगम्य कतार्थ-
१० मन्यः संयमाद्विरमेदत आह—ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः ।
व्युत्थितचित्तो हि ताः सिद्धीरभिगम्यते । जन्मवृर्गत इव इविणकशिकामपि
इविणसंभारम् । योमिना तु समाहितचित्तेनोपनताभ्योपि तान्म्यो विरन्तम्वद् ।
अनिसंहिततापत्रयान्तिक्पोपशमरूपपरमपुरुषार्थः स सत्त्वय कथं तावत्प्रयत्नी-
कास्तु सिद्धिषु रज्येतेति सूत्रमाध्ययोरर्थः ॥ ३७ ॥

1. B. F. road नदं तविचारः संयज्ञानः समाधिः समानसन्तोषनिषम्यते
सुल्लम्भागदिनि after इति.

2. D. E. read प्रातिमात्राणि अवर्ण for प्रातिमन्त्रावर्ण.

4. D. E. read प्रातिमात्रावर्ण for प्रातिमन्त्र.

4. D. E. read अवर्णात् for आवर्णात्.

13. N. reads लकार्थे for लकार्यम्.

22. N. om. नति तावत्.

बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य
परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥

छोलीभूतस्य मनसोऽप्रतिष्ठस्य शरीरे कर्मशयवशाद्बन्धः प्रतिष्ठे-
त्यर्थः । तस्य कर्मणो बन्धकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति ।
५ प्रचारसंवेदनं च चित्तस्य समाधिजनमेव । कर्मबन्धक्षयात्स्वाचित्तस्य
प्रचारसंवेदनाच्च योगोचितं स्वशरीरादिष्कृष्य शरीरान्तरेषु निक्षि-
पति । निक्षिप्तं चित्तं चेन्द्रियाण्यनुपतन्ति । यथा मधुकरराजानं
मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते तथेन्द्रियाणि
परशरीरावेशे चित्तमनुविचीयन्त इति ॥ ३८ ॥

१० उद्दानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग
उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥

समस्तेन्द्रियवृत्तिः प्राणादिलक्षणा जीवनम् । तस्य क्रिया पञ्च-

तदेवं ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनान्तं संयमफलमुक्त्वा क्रियारूपमैश्वर्यं संय-
मफलमाह—बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरा-
१५ वेशः । समाधिबलाविति । बन्धकारणविषयसंयमबलात् । प्राधान्यात्समाधि-
ग्रहणम् । प्रचरत्यनेनास्मिन्वेति प्रचारः । चित्तस्य गमागमाध्वानो नाक्षयः । त-
स्मिन्प्रचारे संयमानद्भेदनम् । तस्माच्च बन्धकारणशैथिल्याच्च तेन प्रतिबध्यते ।
अप्रतिबद्धमप्यनुमार्गेण गच्छन्न स्वशरीराद्यन्तपृष्ठं निष्कामति । न च परशरीर-
मावेशति । । तस्मात्प्रचारोपि ज्ञातव्यः । इन्द्रियाणि च चिन्तानुसारीणि १८-
२० शरीरे यथाधिष्ठानं निविशन्त इति ॥ ३८ ॥

उद्दानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च । समस्तेन्द्रियवृत्ति-
जीवनम् । प्राणादिलक्षणा । प्राणादयो लक्षणं यस्याः सा तथोक्ता । इन्दी-
न्द्रियाणां कुनिर्वाहाम्यन्तरी च । बाह्या रूपायालोचनलक्षणा । आभ्यन्तरी
तु जीवनम् । स हि प्रयत्नभेदः शरीरोपगुहीतमाकनक्रियाभेदद्वयः सर्वकरण-
१५ साधारणः । यथाहुः—

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाया वायवः पञ्च । (सं. का. २९)

इति । तैरस्य लक्षणीयत्वानस्य प्रयत्नस्य क्रिया कार्यं पञ्चतयी । प्राण आ

16. P. om. वा after अस्मिन् .

20. P. reads सामान्या for सामान्य .

26. L. reads करणा for करण .

तथी । प्राणो मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः । समं नयनात्समान आना-
मिवृत्तिः । अपनयनादपान आपादतलवृत्तिः । उन्नयनादुदान आशि-
रोवृत्तिः । व्यापी व्यान इति । एषां प्रधानं प्राणः । उदानजयाज्जलप-
ङ्कफण्डकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च प्रायणकाले भवति । तां वशित्वेन
५ प्रतिपद्यते ॥ ३९ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥

जितसमानस्तेजस उपभ्मानं कृत्वा ज्वलयति ॥ ४० ॥

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्विष्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥

सर्वश्रोत्राणामाकाशं प्रतिष्ठा सर्वशब्दानां च । यथोक्तम्—

१० नासिकाग्राया च हृदयादवस्थितः । अशितर्षाताहारपरिणतिभेदं रसं तत्र तत्र
स्थाने सममनुरूपं नयन्समानः । आ हृदयाद्य च नाभेरस्यावस्थानम् । मूत्र-
पुरीषमर्भादीनामपनयनहेतुरपानः । आ नाभेरा च पादतलादस्य शक्तिः । उन्नय-
नाहृद्वं नयनादसार्दीनामुदानः । आ नासिकाग्राया च शिरसां वानेरस्य ।
व्यापी व्यानः । एषामुक्तानां प्रधानं प्राणः । तदुत्क्रमे सर्वोत्क्रमभूतः "प्राणमुत्क्रा-
१५ मन्तमनु सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति" (बृ. ४।४।२) इति । तदेवं प्राणादीनां
क्रियास्थानभेदेन भेदं प्रतिपाद्य स्वार्थमवधारयति—उदानजयादिति ।
उदाने कृतसंयमस्तज्जयाज्जलादिभिर्न प्रतिहन्यते । उत्क्रान्तिश्चार्चिरादिमार्गेण
भवति प्रायणकाले । तस्मानामुत्क्रान्तिं वशित्वेन प्रतिपद्यते । प्राणादिसंयमान-
द्विजये भूतजयः । एताः क्रियाः स्थानविजयादिभेदात्मतिपन्नम् ॥ ३९ ॥

२० समानजयाज्ज्वलनम् । तेजसः शरीरस्योपभ्मानमुत्तेजनम् ॥ ४० ॥

स्वार्थसंयमादन्वाचयशिष्टं भावणायुक्तम् । संप्रति भावणायथादेव संयमाच्छ्र-
वणादे भवतीत्याह—श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्विष्यं श्रोत्रम् । संयमावि-
ष्यं श्रोत्राकाशयोः संबन्धमाधाराधेयभावमाह—सर्वश्रोत्राणामाहकारिका-
णामप्याकाशो कर्णशङ्कुलीविवरं प्रतिष्ठा तदावतर्नं श्रोत्रम् । तदुपकारापकाराभ्यां
३५ श्रोत्रस्योपकारापकारदर्शनात् । शब्दानां च श्रोत्रसहकारिणां पार्थिवादिशब्दे-

4. O. reads द्रराण for प्रायण.

6. A. reads ए before ज्वलनम्; D. E. read उज्ज्वलनपावद् for ज्वलनम्.

7. G. reads ज्वलति for ज्वलयति.

16. K. L. O. P. read अवतारयति for उपधारयति.

19. L. reads विभुनय एव ताः क्रिया for भूतजयः । एताः क्रियाः.

19. N. reads विभुनय उदानजयाविद् for भूतजयः । एताः क्रियाः स्थान-
विजयादिभेदाद्.

तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशधुनित्वं सर्वेषां भवतीति । तच्चैतदाकाशस्य लिङ्गम् ।

- अनावरणं चोक्तम् । तथाऽमूर्तस्यान्यन्यत्रानावरणवर्णनादिभुत्व-
प्रदणे कर्तव्ये कर्णशङ्कुलीर्त्तुपरिवर्ति श्रोत्रं स्वाश्रयनभांगतासाधारणशब्दमपे-
५ क्षते । गन्धादिगुणसहकारिभिर्भाषादिभिर्वाद्यपृथिव्यादिवर्तिगन्धाद्यालोचनं
कार्यं दृश्यम् । आहंकारिकमपि घ्राणरसनन्वक्चक्षुःश्रोत्रं भूताधिष्ठानमेव, भूतो-
पकारापकाराभ्यां घ्राणादीनामुपकारापकारवर्णनादिगुणम् । तच्चेद् भोत्रमाहं-
कारिकमयःप्रतिममयस्कान्तमणिकल्पेन वक्रवक्त्रममुत्पन्नेन वक्त्ररूपेन शब्देना-
कृतं स्वधुनिपरंपरया वक्रवक्त्रमागतं शब्दमालोचयति । तथा च दिग्देशवर्ति-
१० शब्दमतीतिः प्राणभृन्मात्रस्य नासाति वाधकं प्रमार्णाकृता भविष्यतीति । तथा च
पञ्चाशेषस्य वाक्यम्—तुल्यदेशश्रवणानामेकदेशधुनित्वं सर्वेषां भव-
तीति । तुल्यदेशानि श्रवणानि श्रोत्राणि येषां चैवादीनां ते तपोकाः । सर्वेषां
श्रवणान्याकारवर्तनीत्यर्थः । तत्र श्रोत्राधिष्ठानमाकाशो शब्दगुणतन्मात्रावृत्त-
शब्दगुणकं येन शब्देन सहकारिणा पृथिव्यादीन्मात्रान्मुह्यति । तस्मान्तर्देश-
१५ मेकजातीया भुतिः शब्द इत्यर्थः । तदनेन श्रोत्राधिष्ठानत्वमाकाशस्य शब्दगुणत्व-
च दर्शितमिति । तच्चैकदेशधुनित्वमाकाराम्य लिङ्गम् । मा लोकजातीया शब्द-
व्यञ्जिका श्रुतिर्वद्वाभया तदेवाकाशशब्दवाच्यम् । न दीदृशी भुतिमन्तरेण शब्द-
व्यक्तिः । न चेदृशी भुतिः पृथिव्यादिगुणः । तस्य स्वान्यानि व्यस्यन्त्यवकन्वानु-

- २० अनावरणं चाकाशलिङ्गम् । यथाकाशो नाभाविष्यदप्योन्यसं-
मूर्तानि न सूचीभिरप्यभेन्म्वन्त । ततश्च सर्वत्र सर्वमावृत्तं स्यात् । न च मूर्तद्व-
याभावमात्रादेवानावरणम् । अस्याभावस्य भावाश्रितत्वेन तदभावेऽभावात् । न च
चित्तिशक्तिस्तदभावा भवितुमर्हति । अर्थाग्न्यामितयावच्छेदकत्वाभावात् । न च दि-
क्कालादयः पृथिव्यादिद्रव्यव्यतिरिक्ताः सन्ति । तस्मादादशः पृथिव्यातिभरो नभस-
२५ एवेति सर्वमवगतम् । अनावरणं चाकाशलिङ्गं मिद्धं यत्र पञ्चानावरणं तत्र
तत्र सर्वचाकाशमिति सर्वगतत्वमप्याकाशस्य मिद्धामन्याह—तथाऽमूर्तस्येति ।

1. D, E. om. दृष्ट after एक.

3. E. om. अति before ततश्च. G. K. om. तत्पञ्चत्रय.

4. N. D. P. read सत्ते नभः स्वाश्रयतनं for पृथिव्यादेः स्वाश्रयनभांगत.

5. O. P. read बाह्य for वायु.

13. N. reads शब्दगुणम् for शब्दगुण.

15. O. reads आकाश for आकाशस्य शब्द.

17. L. reads हेतुर्वा for ईदृशीम्.

22. O. reads तन्मात्रस्य after अभावात्.

24. N. D. P. read तन्मात्रम् च for तन्मात्रम्.

26. K. reads अमिद्धम् for आकाशस्य मिद्धम्.

अपि प्रख्यातमाकाशस्य । शब्दग्रहणनिमित्तं श्रोत्रम् । बधिराबधिर-
योरैकः शब्दं गृह्णात्यपरो न गृह्णातीति । तस्माच्छ्रोत्रमेव शब्दविष-
यम् । श्रोत्राकाशयोः संबन्धे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं
प्रयतेति ॥ ४१ ॥

५ कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्ते-
श्चाकाशगमनम् ॥ ४२ ॥

यत्र कायस्तत्राकाशम् । तस्यावकाशदानात् । कायस्य तेन संबन्धः
प्राप्तिः । तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्संबन्धं लघुषु वा तूलादिष्वापर-
माद्यु समापत्तिं लब्ध्वा जितसंबन्धो लघुर्भवति । लघुत्वाच्च जले
१० पाशाभ्यां विहरति । ननसूर्यनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति ।
ततो यथेष्टमाकाशगतिरस्य भवतीति ॥ ४२ ॥

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रका-
शावरणक्षयः ॥ ४३ ॥

शरीराद्वहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा ।

१५ श्रोत्रसंज्ञावे प्रमाणमाह—शब्दग्रहणेति । क्रिया हि करणसाध्या दृश । यथा
छिदादिर्वास्यादिसाध्या । तदिह शब्दग्रहणक्रिययापि करणसाध्यया भावितव्यम् ।
यत्र करणं तत्र श्रोत्रमिति । अथास्याश्चक्षुरादय एव कस्मात्करणं न भवन्ती-
त्यत आह—बधिराबधिरयोरिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधारणम् । उपल-
क्षणं चैतत् । न्वावातयोश्चक्षुसेजसो गमनोदकयोर्नामिकाप्रथिव्योः संबन्धसंयमा-
२० द्विव्यन्वगायम्पृहनीयम् ॥ ४३ ॥

कायाकाशयोः संबन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् । काया-
काशसंबन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलाद्यौ कृतसंयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्पतद-
धानतां लब्ध्वेति । सिद्धिक्रममाह—जल इति ॥ ४२ ॥

अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयमे क्लेशकर्मविषाकक्षयहेतुमाह—बहिरकल्पि-

२५ ता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः । विदेहमाह—शरीरादिति ।

1. D. reads प्रकाशशब्दम् for प्रमाणम्.

1. C. D. E. G. K. read श्रोत्रमिति for निमित्तम्.

8-9. C. D. read तत्पतद्विषयः; K. reads तत्पतद्विषयः for तत्पतद्विषयः.

12. A. reads उपकल्पिता for अकल्पिता.

14. C. D. E. read यद्वा before विदेहा.

24. K. L. read च after हेतुम्.

सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्भूतिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते । या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्भूतिः सा सत्त्वकल्पिता । तत्र कल्पितया साधयन्त्यकल्पिता महाविदेहामिति यया परशरीराभ्याविशन्ति योगिनः । ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिः सत्त्वस्य यदावरणं ह्येशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोभूलं तस्य च क्षयो भवति ॥ ४३ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूत-

जयः ॥ ४४ ॥

तत्र पार्थिवाद्याः शब्दादयो विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूल-

- १० अकल्पिताया महाविदेहाया य उपायस्तत्प्रदर्शनाय कल्पिता विदेहामाह—सा यदीति । शुचिमात्रं कल्पनाज्ञानमात्रं तेन । महाविदेहामाह—या त्विति । उपायोच्येते कल्पिताकल्पितयोगाह—नचेति । किं परशरीरविशमात्रमितो नेत्याह—तत्तच्चेति । ततो धारणातो महाविदेहाया मनःप्रवृत्तेः सिद्धिः । ऋतश्च कर्म च ताभ्यां विपाकत्रये जात्यायुर्धर्माः । तदेतद्वजस्तमोभूलं विगलितरजः-
१५ स्तमसः सत्त्वमात्राद्विवेकव्याप्तिमात्रसमुत्पादात् । तदेतद्विपाकत्रयं रजस्तमोभूलतया तदात्मकं सदबुद्धिसत्त्वमात्रमिति । तन्तयाश्च निरावरणं योगिचिन् यथेच्छं विहरति विजानाति चेति ॥ ४३ ॥

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः । स्थूले च स्वरूपं च

- सूक्ष्मं चान्वयश्चायंवाच्यं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि । तेषु संयमान-
२० जयः । स्थूलमाह—तच्चेति । पार्थिवाः पार्थसीयास्तीक्ष्णा वायवीया आकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा यथासंभवं विशेषाः पञ्चजनान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयः कषायमधुरादयः सुग्न्धादयः । एतं हि नामरूपप्रयोजनैः परस्परतो भिद्यन्त इति विशेषाः । एतेषां पञ्च शुचिण्याम् । मन्धवर्जं चान्धर्गम् । गन्धरसवर्जं त्रयस्तेजसि । गन्धरसरूपवर्जं द्वौ नभस्त्विति । शब्द एवाकाशे । त
२५ एत इदंशा विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषिताः भाव्ये । तत्र पार्थिवास्तावद्धर्माः—

1. D. E. L. read अशुचि for शुचि.

२. B. P. read शुचिन्वाद्यः शब्दादीनाम् for पार्थिवाद्याः शब्दादयः.

10. N. reads उपायं तत्प्रदर्शनाय च for च उपायस्तत्प्रदर्शनाय.

25. K. L. read अति after तत्र.

आप्तवर्णं ब्राह्मणसंघ इति ।

स पुनर्द्विविधो युतसिद्धावयवोयुतसिद्धावयवश्च । युतसिद्धाव-
यवः समूहो वर्णं संघ इति । अयुतसिद्धावयवः संघातः शरीरं वृक्षः
परमाणुरिति । अयुतसिद्धावयवभेदानुगतः^४ समूहो द्रव्यमिति पत-
५ ङ्गलिः । एतत्स्वरूपमित्युक्तम् ।

अथ किमेषां सूक्ष्मरूपम् । तन्मात्रं भूतकारणं, तस्यैकोवयवः पर-
माणुः सामान्यविशेषात्माऽयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समुदाय इत्येवं
सर्वतन्मात्राण्येतत्तृतीयम् ।

अथ भूतानां चतुर्थं रूपं स्यात्तिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्य-
१० स्वभाषानुपातिनोन्वयशब्देनोक्ताः ।

गर्गाणां गौमिति । अमेदविवक्षितमाह — आप्तवर्णं ब्राह्मणसंघ इति । आप्राप्त-
ते वर्णं चेति समूहसमूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यामित्यर्थः ।

विधान्तरमाह — स पुनर्द्विविधः । युतसिद्धावयवः समूहः । युतसिद्धा-
वयवसिद्धाः सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्तः, यथैव वनमिति । सान्तराला
१५ हि तदवयवा वृक्षाश्च नावयवः । अयुतसिद्धावयवश्च समूहो वृक्षो गौः परमाणु-
रिति । निरन्तरा हि तदवयवाः सामान्यविशेषा वा साक्षादयो वेति । तदेतेषु
समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति — अयुतसिद्धेति । तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं
व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति — एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति ।

तृतीयं रूपं विवक्षुः पृच्छति — अथेति । उच्यते — तन्मात्रमिति । तस्यै-
२० कोवयवः परिमाणभेदः परमाणुः, सामान्यं मूर्तिः, शब्दादयो विशेषास्तदात्मा,
अयुतसिद्धा निरन्तरा येवयवाः सामान्यविशेषास्तमेदेष्वनुगतः समुदायः ।
यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपमेवं सर्वतन्मात्राणि सूक्ष्मं रूपमिति । उपसंहरति —
एतद्विति ।

अथ भूतानां चतुर्थं रूपं स्यात्तिक्रियास्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावमनु-
२५ पत्तिमुपनुगन्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः । अत एवान्वयशब्देनोक्ताः ।

4. C. om. वेत् after अवयव.

5. B. P. read परमाणु before स्वरूपम्.

6. G. reads तन्मात्रावयवकारणम् for तन्मात्रं भूतकारणम्.

7. C. reads भेदावयव for अवयवभेद.

15. P. om. च after वृक्षाः.

17. N. P. read द्विविध्यम् for द्रव्यम्.

20. N. O. P. read परिमाण for परिमाण.

20. N. reads तत्प्राप्तानः for तदात्मा.

अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वम् । शोभापवर्गार्थता तुभ्येवास्वाध्यायिनी,
गुणास्तस्मात्प्रभूतभौतिकेभ्यति सधैमर्थवत् । तेभ्यदानीं भूतेषु पञ्चसु
पञ्चरूपेषु संयमासक्य तस्य रूपस्य स्वरूपवर्धनं जयञ्च प्राप्नुर्मवति ।
तत्र पञ्च भूतस्वरूपाणि जित्वा भूतभयी भवति । तज्जयाद्वास्तानुसा-
५ रिष्य इव गाधौस्य संकल्पानुविधाधिष्यो भूतप्रकृतयो भवन्ति ॥ ४४ ॥

ततोऽपिमादिप्रादुर्भावः कायसंपन्नद्वर्मानमि-

घातश्च ॥ ४५ ॥

तत्राणिमा भवत्यणुः । लघिमा लघुर्मवति । महिमा महान्म-
वति । प्राप्तिरस्युल्लसद्ग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकान्यमिच्छानमि-
१० घातः । भूमाबुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकेषु
वशी भवत्यवस्थान्येषाम् । ईशितृत्वं तेषां प्रमथायकव्यूहानामीहे ।

अथैषां पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वं विवृणोति—ओषेति । नन्वेवमपि मन्तु गुणा अर्थ-
यन्तः । तत्कार्याणां तु कुतोर्थवन्ममित्यत आह—गुणा इति । भौतिका गोपदा-
दयः । तदेवं संयमविषयमुक्त्वा संयमं तत्फलं चाह—तैष्विति । भूतप-
१५ कृतयो भूतस्वभावाः ॥ ४४ ॥

संकल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह—ततोऽपिमादि-
प्रादुर्भावः कायसंपन्नद्वर्मानमिघातश्च । स्थूलसंयमजयाचतस्रः सिद्धयो
भवन्तीत्याह—तत्राणिमा महानपि भवत्यणुः । लघिमा महानपि लघुर्मत्वेनी-
कतुल इवाकाशे विहरति । महिमान्नोपि ग्रामनगमगनपरिमाणो भवति । प्राप्तिः
१० सर्वे भावाः संनिहिता भवन्ति योगिनः । तपथा भूमिह एवाहगुन्मयेण
स्पृशति चन्द्रमसम् । स्वरूपसंयमविजयान्तिद्धिमाह—प्राकान्यमिच्छानमि-
घातः । नास्य रूपं भूतस्वरूपैर्मूर्त्यादिभिर्जन्यते । भूमाबुन्मज्जति निमज्जति च
यथोदके । सूक्ष्मविषयसंयमजयान्तिद्धिमाह—वशित्वम् । भूतानि दृष्टिध्यादीनि
भौतिकानि गोपदादीनि तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति । तेषां त्वयःपन्तत्कारणतन्माव-
५ दृष्टिध्यादिपरमाणुवशीकारान्त्कार्पवशीकारः । तेन यानि यथाबुन्मापयति तानि
तथावतिष्ठन्त इत्यर्थः । अन्यविषयसंयमजयान्तिद्धिमाह—ईशितृत्वम् । तेषां
भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृतिः सन्धः प्रभव उत्पादो यश्चाप्यदो विनाशो

1. D. reads अपि for दप.

1. G. reads अन्यविनः for एवान्विनी.

3. D. E. read संयमः for संयमाद्.

3. C. om. तस्य रूपस्य.

9. B. F. read महिमा गरीशान्मवति after महान्मवति.

17. N. reads संयमम् for संयमजयाद्.

24. N. reads च वदः; O. reads त्वयः; for त्वयः.

यत्र कामावसायित्वं सत्यसंकल्पता यथा संकल्पस्तथा भूतमङ्गतीना-
ग्रहस्थानम् । न च शक्नोषि पदार्थविपर्यासं करोति । कस्मात् ।
सम्बन्धस्य यत्र कामावसायिनः पूर्वैरिन्द्रस्य तथा मूर्तेषु संकल्पादिति ।
एताम्यष्टावैश्वर्याणि ।

कायसंपदमाणा । तद्धर्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्या न निरु-
णद्धि योगिनः शरीराविक्रियां, शिलामप्यनुविशतीति । नापः क्षिप्त्वाः
क्लेशयन्ति । नाग्निरुष्णो वहति । न वायुः प्रणामी वहति । अनावरणा-
त्मकेष्व्याकाशे भवत्प्राप्तकायः सिद्धानामप्यहस्यो भवति ॥ ४५ ॥

रूपलाघप्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥

११ वशीनीयः कान्तिमानतिशयबलो वज्रसंहननश्चेति ॥ ४६ ॥

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥

यत्र भूहो यथावद्वस्थापनं तेषामीहे । अर्थवत्त्वसंयमान्तिद्धिमाह—यत्र
कामावसायित्वं सत्यसंकल्पता । विजितगुणार्थवत्त्वो हि योगी यद्यर्धतया
संकल्पयति तत्रैसै प्रयोजनाय कल्पते । विषमप्यमुतकार्ये संकल्प्य भोजयजीव-
१५ यतीति । स्वादेतत् । यथा शक्तिविपर्यासं करोत्येवं पदार्थविपर्यासमपि कस्मान
करोति । तथा च चन्द्रमसमादित्यं कुर्यान्कुटुं च सिनीवालीमित्यल आह—
न च शक्नोषीति । न तन्मेते यत्र कामावसायिनस्तत्रभवतः परमेश्वरस्याहो-
नतिक्रमिषुपुनस्तहन्ते । शक्यस्तु पदार्थानां जातिदेशकालावस्थाभेदानियतस्व-
नावा इति पुण्यते ताह तदिच्छानुविधानमिति । एताम्यष्टावैश्वर्याणि ।

१२ तद्धर्मानभिघात इति । अधिमादिषादुर्भाष इत्यनेनैव तद्धर्मानभिघात-
सिद्धौ पुनरुपादानं कायसिद्धिर्वदेतत्प्रबलवज्रसंकलविषयसंयमफलवत्त्वज्ञा-
पनाय । ह्युगममन्वत् ॥ ४५ ॥

कायसंपदमाह—रूपलाघप्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् । वज-
स्येव संहननमवयवभूहो रडो निविडो यस्य स तपोकः ॥ ४६ ॥

१५ जितभूतस्य योगिन इन्द्रियजयोपायमाह—ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थव-
त्त्वसंयमादिन्द्रियजयः । ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयव्यार्थवत्त्वं च
तेषु संयमस्तस्मादित्यर्थः । गृहीतिर्यद्विषयम् । तत्र शास्त्राधीनानिरूपणमिति शास्त्रं

2. D. E. read तस्यात् for कस्मात् .

6. B. D. E. F. read क्रिया for क्रियात् ; L. reads क्रियाशीलाय.
for क्रियात्, शिलाय्.

8. L. reads जायतकायः क्षिप्तानाम् for आपत्कायः सिद्धानाम् .

9. A. reads लक्ष्य for कय.

9. A. C. read संहननमिति for संहननत्वानि.

सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्गोष्ठः । तेभ्यश्चिद्रयाणां वृत्तिर्ग्रहणम् ।
 न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारम् । कथमनालोचितः स विषयविशेष
 इन्द्रियेण मनसा वानुभूयवसीयेतेति । स्वकर्म पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धि-
 सत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरनुत्तल्लिङ्गावयवभेदानुगतः समूहो ब्रह्म-
 ५ मिन्द्रियम् । तेषां तृतीयं रूपमस्मिताल्लक्षणीर्हकारः । तस्य सामान्य-
 स्वेन्द्रियाणि विशेषाः । चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशाकिया-
 स्थितिशीला गुणा येषामिन्द्रियाणि साहकाराणि परिणामः । पञ्चमं
 रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्वमिति । पञ्चस्वेतेभ्यश्चिद्रवक्ष्येषु यथा-
 कर्म सौयमस्तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्राप्नुयैवति
 • योगिनः ॥ ४७ ॥

दर्शयति—सामान्यविशेषात्मेति । शास्त्रमुक्त्वा ग्रहणमाह—तेभ्यश्चि । वृत्ति-
 गालोचनं विषयाकारा परिणतिरिति यावत् । ये त्वाहुः—सामान्यमात्रगोचरे-
 न्द्रियवृत्तिरिति तान्मात्याह—न चेति । गृह्यत इति ग्रहणम् । न सामान्यमात्र-
 गोचरं ग्रहणम् । बलेन्द्रियतन्त्रं हि मनो बाह्ये यवर्तते । अन्यथान्धवधिराद्यभा-
 ५ वमसङ्गात् । तद्विद् यदि न विशेषविषयमिन्द्रियं तेनासाधनालोचितो विशेष
 इति कथं मनसा नुभूयवसीयेत । तस्मात्सामान्यविशेषविषयमिन्द्रियालोचनमिति ।
 तदेतद्ग्रहणमिन्द्रियाणां प्रथमं रूपम् । द्वितीयं रूपमाह—स्वकर्म पुनरिति ।
 अहंकारो हि सत्त्वभोगेनात्मयिनेन्द्रियाण्यजीजनत् । अतो यत्तत्र करणत्वं
 सामान्यं यत्र नियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभयमपि प्रकाशात्मकमित्यर्थः ।
 • तेषां तृतीयं रूपमिति । अहंकारो हीन्द्रियाणां कारणमिति पञ्चेन्द्रियाणि
 • तत्र तेन भवितव्यमिति सर्वेन्द्रियसाधारम्यात्सामान्यमिन्द्रियाणामित्यर्थः ।
 चतुर्थं रूपमिति । गुणानां हि द्वैतत्वं व्यवसेयात्मकत्वं व्यवसायात्मकत्वं
 च । तत्र व्यवसेयात्मकतां ग्राह्यतामास्थाय पञ्च तन्मात्राणि भूतभौतिकानि
 निर्दिशति । व्यवसायात्मकत्वं तु ग्रहणरूपमास्थाय साहकाराणीन्द्रियाणी-
 ५ त्यर्थः । शेषं सुममम् ॥ ४७ ॥

3. D. E. read न for वाञ्छ.

4. B. F. read परानुत्तल्लिङ्गावयवभेदानुगतम् after इन्द्रियम्.

6. C. reads पुनः after चतुर्थम्.

8. G. reads तत्र for यत्.

8. B. F. L. read एव after पञ्चम्.

13. O. om. न before सामान्य.

22. N. reads व्यवसेयात्मकम् for व्यवसायात्मकम्.

22. P. reads व्यवसायात्मकम् for व्यवसायात्मकम्.

24. P. reads निर्दिश्यते for निर्दिशति.

ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥

काशस्यानुत्तमो गतिलामो मनोजवित्वम् । विदेहानामिन्द्रिया-
णामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलामो विकरणभावः । सर्वप्रकृतिवि-
कारवशित्वं प्रधानजय इति । एतास्तिष्ठः सिद्धयो मधुमतीका उच्यन्ते ।

५ एताश्च करणपञ्चकस्वरूपजयादधिगम्यन्ते ॥ ४८ ॥

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं
सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥

निर्भूतरजस्तमोमलस्य बुधिसत्त्वस्य एते वैशारद्ये परस्यां वशी-
कारसंस्थायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्व-
१० भावाधिष्ठातृत्वं । सर्वोत्मानो गुणा व्यवसायव्यवसेयात्मकाः स्वामिन्

पञ्चरूपेन्द्रियजयात्सिद्धीराह—ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानज-
यश्च । विदेहानामिन्द्रियाणां करणभावो विकरणभावः । देशः काश्मीरादिः ।
कालोऽपीतादिः । विषयः सूक्ष्मादिः । सान्वयेन्द्रियजयान्सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं
प्रधानजयः । ता एताः सिद्धयो मधुमतीका मधुच्यन्ते योगशास्त्रनिष्णातैः ।
१५ स्यादेतत् । इन्द्रियजयादिन्द्रियाणि सविषयाणि वश्यानि भवन्तु । प्रधानादीनां त-
त्कारणानां किमायातमित्यत आह—एताश्चेति । करणानामिन्द्रियाणां पञ्च
रूपाणि ग्रहणादीनि तेषां जयात् । एतदुक्तं भवति—नेन्द्रियमात्रजयस्यैताः सि-
द्धयोपि तु पञ्चरूपस्य । तदन्तर्गतं च प्रधानादीति ॥ ४८ ॥

त एते ज्ञानक्रियावृत्तैर्भर्यहेतवः संयमाः साक्षात्पारंपर्येण च स्वसिद्धपुपस-
१० हारसंपादितभङ्गाद्वारेण यदर्पास्तस्याः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरेवान्तरविभूती-
र्दर्शयति—सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञा-
तृत्वं च । निर्भूतरजस्तमोमलतया वैशारदम् । ततः परा वशीकारसंस्था ।
रजस्तमोभ्यानुपभूतं हि चित्तसत्त्वमवश्यमासीत् । तदुपशमे तु तद्वरपं योगिनो
वशिनः । तस्मिन्वशे योगिनः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभूवा-
१५ धिष्ठातृत्वं । एतदेव विवृणोति—सर्वोत्मान इति । व्यवसायव्यवसेयात्मानो

3. D. E. read जनि after वृत्तिलामः.

4. B. D. read वशीकार उच्यते for वशीका उच्यन्ते.

5. G. K. read पञ्चरूप for पञ्चकस्वरूप.

7. A. om. च.

10. D. reads गुण for गुणा व्यवहार.

13. N. P. read हापन for हावय.

क्षेत्रज्ञं प्रत्यक्षोपस्थात्प्रत्यक्षेनोपस्थिता इत्यर्थः । सर्वज्ञात्सर्वं सर्वान्मनां गुणानां शान्तोदिताध्यपदेत्यधर्मत्वेन व्यवस्थितानामकमोपाकृतं विवेकज्ञं ज्ञानमित्यर्थ इति । एषा विशोका नाम सिद्धिर्या प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्लेशबन्धनो वशी विहरति ॥ ४९ ॥

५ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥

यदास्थैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्त्वस्यार्थं विवेकप्रत्ययो धर्मः संसर्गं च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषध्यापरिणामी शुद्धोन्मयः सत्त्वादिति । एष-
मस्य ततो विरज्यमानस्य यानि क्लेशबीजानि रन्ध्रशालिबीजकल्पान्ध-
प्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रत्यस्तं गच्छन्ति । तेषु प्रलीनेषु
१० पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्ते । तदेतेषां गुणानां मनसि कर्मक्लेश-
विपाकस्वरूपेणामिष्यक्तानां चरितार्थानामप्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यन्तिको
गुणवियोगः कैवल्यम् । तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष
इति ॥ ५० ॥

जडमकाशरूपा इत्यर्थः । तदनेन किञ्चित्पर्यमुक्तम् । ज्ञानैर्भर्यमाह—सर्वज्ञात्-
त्वमिति । अस्या अपि द्विविधायाः सिद्धेर्वैराग्याद्योगिजनप्रसिद्धां संज्ञामाह—
१५ एषा विशोकेति । क्लेशाश्च बन्धनानि च कर्माणि । तानि क्षीणानि यस्य स
तथा ॥ ४९ ॥

संयमान्तराणां पुरुषार्थाभासकलत्वादिवेकस्यातिमंयमार्थतां दर्शयितुं विवेक-
क्यातेः परवैराग्योपजननद्वारेण कैवल्यं कलमाह—तद्वैराग्यादपि दोषबीज-
२० क्षये कैवल्यम् । यदास्य योगिनः क्लेशकर्मस्य एवं ज्ञानं भवति । किंभूतमि-
त्याह—सत्त्वस्यार्थं विवेकप्रत्ययो धर्मः । दोषं तत्र तत्र व्याख्यातत्वात्सु-
गमम् ॥ ५० ॥

1. O. reads सर्वान्मना for सर्वान्मनाम्.

6. B. O. D. E. F. om. धर्मः.

10. B. om. न before भुङ्क्ते.

11. D. E. read इत्ये before अवतिप्रसवे; B. O. F. K. read यनि-
यस्य for अवतिप्रसवे.

13. B. E. read जडं सामान्दानुगतः क्षेत्रज्ञानः स्यादिति विवेकतामकाल्यः
करणत्वागादिति after इति.

18. P. reads कलमत्वाद् for कलत्वाद्.

19. L. reads क्षेत्रमस्य इदम् for संयम.

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्ययाकरणं पुनरनिष्ट- प्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

चत्वारः अल्पमी योगिनः प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञा-
ज्योतिरतिशान्तभावनीयज्योतिः । तथाभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः ।
५ कर्तव्यमरणो द्वितीयः । भूतेन्द्रियजयी तृतीयः सर्वेषु भावितेषु भावनी-
येषु कतरक्षाबन्धः कर्तव्यसाधनादिमात्र । चतुर्थो यस्त्वतिक्रान्तभाव-
नीयः । तस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोर्थः । सप्तविधास्य प्रान्तभूमिप्रज्ञा ।

- संयति कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनः प्रवृत्तसंयते तन्निराकरणकारण-
मुपदिशति—स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्ययाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ।
१० स्थानानि येषां सन्ति ते स्थानिनो महेन्द्रादयः । तैरुपनिमन्त्रणं तस्मिन्सङ्गस्य
स्मयन् न कर्तव्यः । पुनरनिष्टप्रसङ्गात् । तत्र यं देवाः स्थानैरुपमन्त्रयन्ते तं यो-
गिममेकं निर्धारयितुं यावन्तो योगिनः संभवन्ति तावत् एवाह—चत्वार इति ।
तत्र प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह—तथाभ्यासीति । प्रवृत्तमात्रं न पुनर्वशीकर्त-
व्योतिर्ज्ञानं परचिन्तादिविषयं यस्य स तथा । द्वितीयमाह—कर्तव्यमरण इति ।
१५ यथेदमुक्तम्—“कर्तव्यं तत्र प्रज्ञा” (यो. सू. ११४८) इति । स हि भूतेन्द्रि-
याणि जिगीषुः । तृतीयमाह—भूतेन्द्रियजयीति । तेन हि स्मृतादिसंयमेन
महणादिसंयमेन च भूतेन्द्रियाणि जितानि । तमेवाह—सर्वेषु भावितेषु
निष्णादितेषु भूतेन्द्रियजयापरचिन्तादिज्ञानादिषु कतरक्षाबन्धो यतस्तेभ्यो न
प्यवति भावनीयेषु निष्णादनीयेषु विशोकादिषु परवैराग्यपर्यन्तेषु कर्तव्यसाधन-
२० वात् । पुरुषप्रत्ययस्य साधनविषयस्यैव साध्यानिष्णादकत्वात् । चतुर्थमाह—चतुर्थ
इति । तस्य हि भगवतो जीवन्मुक्तस्य चरमदेहस्य चित्तप्रतिसर्ग एकोर्थः ।

1. A. reads स्थान्युप for स्थान्युप.

1. B. C. D. E. F. om. नि.

1. D. E. read सङ्गस्याया for सङ्गस्यया.

3. B. G. K. read प्रथम for प्रथम.

5. B. reads प्रानिम for कर्तव्य.

5. C. reads यथेषु before यथितेषु.

6. B. reads कृतकर्तव्य; L. reads कृतकर्तव्यः for कर्तव्य.

8. L. om. यः.

10. N. O. P. om. नि after तत्र.

11. O. reads ज्योतिरतिशान्तभावनीयज्योतिः for न कर्तव्यः.

13. K. reads प्रथम for प्रथम.

21. N. reads कर्तः for यथितः.

तत्र मधुमतीं भूमिं साक्षात्कुर्वतो ब्राह्मणस्य स्थानिभ्यो देवाः
 सस्यधिभुक्षिमनुष्यस्यन्तः स्थानैरुपविमन्त्रयन्ते भो इहास्पतामिह
 रम्यतां कमनीयेषं भोगः कमनीयेषं कन्या रसायनमिदं जराहृत्य
 बाधते वैहायसमिदं यानमग्री कल-वृक्षाः पुण्या मन्वाकिनी सिद्धा
 ५ महर्षय उत्तमा अनुकूला अप्सरसो दिव्ये भोजयन्तुषी वज्रोपमः
 कायः स्वयुषीः सर्वमिदमुपाकृतमायुष्यता प्रतिपद्यतामिदमक्षयमज-
 रममरस्थानं देवानां भियमिति । एवमभिधीयमानः सङ्क्षोषाभ्याषये-
 क्षोरेषु संसाराङ्गारेषु पण्यमानेन मया जननमरणान्धकारे विपरिवर्त-
 मानेन कथंचिदासादितः क्लेशतिमिरव्दिनाशी योगप्रक्षीपः । तस्य चैते
 १० वृष्णायोनयो विषयवायवः प्रतिपदाः । स खल्वहं लम्बालोकः कथ-
 मनया विषयसृगवृष्णया वधितस्तस्यैव पुनः प्रदीप्तस्य संसाराग्निरात्मा-
 नमिन्धनीकुर्यामिति । स्वस्ति वाः स्वमोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो
 विषयेभ्य इत्येषं निश्चितमतिः समाधिं भावयेत् ।

सङ्क्षमकृत्वा स्मयमपि न कुर्यादेवमहं देवानामपि प्रार्थनीय इति ।
 १५ इ-वाद्यं सुस्थितंमन्यतया मृत्युना केशेषु वृहीतमिवात्मानं न भाव-
 यिष्यति । तथा चास्य च्छिद्रान्तरप्रेक्षी निरर्थं यत्नोपचर्यः प्रमादी
 लम्बधिवरः क्लेशानुत्तमयिष्यति । ततः पुनरनिष्टप्रसङ्गः । एवमस्य
 सङ्क्षमयावकुर्वतो भाषितोर्षो इदीभयिष्यति । भाषनीयभ्याषोमि-
 सुषीमयिष्यतीति ॥ ५१ ॥

१. तद्वेतेषु योगिपुननिमन्त्रणाविषयं योगिममवधारयति—तत्र मधुमतीमिति ।
 २. यथमकस्मिन् तावन्महेन्द्रादीनां तस्याभिप्रायेच नास्ति । वृत्तीनापि तैर्नोपनि-
 मन्त्रणीयः । भूतोन्निपयशित्वेनैव तस्यापेः । चतुर्थेपि परवैराग्यसंपत्तेरासङ्गशाङ्क
 इतोत्सारित्वेति वारिशोभ्याद्वितीय एव कर्तव्यप्रसङ्गात्पुननिमन्त्रणाविषय इति ।
 वैहायसमाकाशगामि । अक्षयमविनाशो । अजरं तदाभिनयम् ।

१५ न्यायकरणे दोषमाह—स्मयाद्ययमिति । स्मयान्सुस्थितंमन्यो नानित्यतां
 भावयिष्यति । न तस्यां प्रणिधास्यतीत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ५१ ॥

7. B. F. L. read अपरम् for अमर.

14. D. reads लोमहं कृता for लोमहकृता.

15. B. F. read पावयति for न भावयिष्यति.

16-7. C. reads प्रमादोपलम्बधिवरः क्लेशात् for प्रमादो लम्बधिवरः क्लेशात्.

22. N. reads चतुर्थः for चतुर्थे.

23. L. reads निवन्धनीयः after वितीय एव.

क्षणतत्कमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

यथापकर्षपर्यन्तं द्रव्यं परमाणुरेवं परमापकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः । यावता वा समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जह्यादुत्तरदेशमुप-
संपद्येत स कालः क्षणः । तत्प्रवाहाविच्छेदस्तु कमः । क्षणतत्कमयो-
५ न्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारे मुहूर्तोहोरात्रादयः । स
अन्वयं कालो वस्तुशून्योपि बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां
गुणितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासते ।

क्षणस्तु वस्तुपतितः कमावलम्बी । कमश्च क्षणानन्तर्यात्मा । तं

- उक्ता कचित्कचित्संयमात्सर्वज्ञता । सा च न निशेषज्ञता । अपि तु प्रकारमा-
१० षड्विधक्षया, यथा सर्वैर्भ्रज्यैर्भुजकमिति । अत्र हि यावन्तो व्यञ्जनप्रकारास्तैर्भु-
जकमिति गम्यते न तु निशेषैरिति । अस्ति च निशेषवचनः सर्वशब्दो यथो-
पनीतमनं सर्वमशितं प्राशक्तेनेति । तत्र हि निशेषमिति गम्यते । तदिह नि-
शेषज्ञतालक्षणस्य विवेकजज्ञानस्य साधनं संयममाह—क्षणतत्कमयोः संयमा-
द्विवेकजं ज्ञानम् । क्षणपदार्थं निर्दर्शनपूर्वकमाह—वद्येति । लोहस्य हि प्रवि-
१५ भ्रज्यमानस्य यस्मिन्नवयवेत्यन्वयतारतम्यं व्यवतिष्ठते सोपकर्षपर्यन्तः परमाणुर्यथा
तथापकर्षपर्यन्तः कालः क्षणः । पूर्वापरभागविकलकालकलोति यावत् । तमेव
क्षणं प्रकारान्तरेण दर्शयति—यावता वेति । परमाणुमात्रं देशमातिकामेदित्यर्थः ।
कमपदार्थमाह—तत्प्रवाहेति । तस्येन क्षणः परामृश्यते । न चेदशः कमो
वास्तवः । किं तु कान्तनिकः । तस्य समाहाररूपस्यायुगपद्व्युपस्थितेषु वास्तवत्वेन
१० विचारासहत्वादित्याह—क्षणतत्कमयोरिति । अयुगपदाविक्षणधर्मत्वात्क-
मस्य क्षणसमाहारस्यावास्तवत्वात्क्षणतत्कमयोरप्यवास्तवत्वं समाहारस्य नैस-
र्गिकवैतण्डिकतुल्यवतिशयराहिता लौकिकाः प्रतिक्षण एव गुणितदर्शना भ्रान्ता
ये कालमीदृशं वास्तवमभिमन्यन्त इति ।

- तत्किं क्षणोप्यवास्तवो नेत्याह—क्षणस्तु वस्तुपतितो वास्तव इत्यर्थः ।
१५ कमस्यावलम्बनमवलम्बः । सौर्यास्तीति कमेणावलम्ब्यते वैकल्पिकेनेत्यर्थः ।
कमस्य क्षणावलम्बनत्वे हेतुमाह—कमश्चेति । कमस्यावास्तवत्वे हेतुमाह—

1. A. D. E. read संयम before संयमात् .

6. D. E. G. om. जपि.

7. C. reads त्वस्तु त्वस्य इवानुपासने after वासने.

8. D. E. read कमावलम्बान् for कमावलम्बी.

17. N. reads अनिकम्य for अनिकत्येत् .

19. P. reads उपस्थितेषु for उपस्थितेयु.

कालविषः काल इत्याचक्षते योगिनः । न च द्वौ द्वौ सह भवतः ।
क्रमश्च न द्वयोः सहस्रयोः । अस्ममयात् । पूर्वस्मात्तु सारस्य भावने यदा-
नन्तर्यं क्षणस्य स क्रमः । तस्माद्वर्तमानं यत्किञ्चित् कालं न पूर्वोत्तरक्षणाः
सन्तीति । तस्माज्जास्ति तत्समाहारः । न तु भूतपानिना क्षणारते परि-
णामास्थिता व्याख्येयाः । तेनैकेन क्षणेन इत्येकं त्रैकः परिणाममनु-
भवति । तत्क्षणोपाकृताः सत्त्वमी सर्वे धर्माः । तयोः क्षणतत्क्रमयोः संय-
मासयोः साक्षात्करणम् । नतस्य विवेकजं ज्ञानं प्रादुर्भवति ॥ ५२ ॥

तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते—

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदास्तु ययोरततः

प्रतिपत्तिः ॥ ५३ ॥

तुल्ययोर्देशात्तत्रान्यतानवच्छेदास्तु ययोरततः इति निर्दिष्टं ७४वे-
षमिति । तुल्यदेशे जातीयस्ये लक्षणमन्यत्वकरं कालाक्षी नीः स्वस्तिमती
गीरिते । द्वयोरामलकयोर्जातिलक्षणसाकष्ये देशभेदेन्यत्वकरं ६६
पूर्वमिवमुत्तरमिति । यदा तु पूर्वमामलकमन्यत्वमस्य जातुरुत्तरदेशे

१५ म चेति । यो हेत्वर्थः । यस्तु धियात्मात्महयाद्युपायान् पन्थाह-क्रमश्च न
द्वयोपिति । कस्मादसंभव इत्यत आह—पूर्वस्मादिति । उपसंहरत—
तस्मादिति । तान्किमिदानीं शक्यविषयाणामात्मा एव पूर्वोत्तरक्षणा नेत्याह—
ये स्थितिः । अन्विताः साम्येन समन्वागता इत्यर्थः । उपसंहरति—संवेति ।
वर्तमानस्यैवार्थक्रियासु स्वोचितासु सामान्यादिति ॥ ५२ ॥

१६ यद्येवमिदमेकं ज्ञानं विशेषभावविषयमित्यप्ये वक्ष्यते तथाप्यतिशयमन्या-
त्ययमं तस्य विषयविशेष उपक्षिप्यते । जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदा-

१७ तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः । तौतिपत्तिः । तौति ६५, ७५ भाष्ये ।
तुल्या जातिगोत्वम् । तुल्यस्य देशः उच्यते । कालाक्षी नीः स्वस्तिमती
गीरिते । द्वयोरामलकयोस्तुल्यामलकस्यजातिः यतुल्यस्यादि ६५, ७५ ।

१८ शभेदः परमिति । यदा तु योगिज्ञानं । जज्ञ मुना कन्यपिपूर्वामलकमन्यत्वमस्य
योगिनो जातुरुत्तरदेशे उपावर्त्यत उतदेशमामलकं ततोपमार्थ विषय वा

8. D. 2. reads पूर्वोत्तरात् पूर्वोत्तरात्.

9. A. reads इति ७४ वे षमिति.

12. D. E. read ततः for तुल्ययोस्ततः.

13. C. reads परम् before इत्यप्ये वक्ष्यते.

14. C. reads ज्ञानेन for सम्य.

15. N. om. न after सम्य.

16. P. reads सामान्येन for साम्येन.

22. L. O. read पूर्वोत्तरादिः for पूर्वोत्तरादिः.

26. O. reads उपावर्त्यते for उपावर्त्यते.

उपाधत्त्येते तदा तुल्यदेशात्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः ।
असंदिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यमित्यत इदमुक्तं ततः प्रतिपत्ति-
र्विवेकजज्ञानादिति ।

कथम् । पूर्वामलकसहक्षणो देश उत्तरामलकसहक्षणादेशाद्विभः ।

५ ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवमिच्छे । अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयो-
रन्यत्वे हेतुरिति । एतेन दृष्टान्तेन परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य
पूर्वपरमाणुदेशसहक्षणसाक्षात्करणानुत्तरस्य परमाणोस्तदेशानुप-
पत्तानुत्तरस्य तद्देशानुभवो भिन्नः सहक्षणभेदात्तयोरीश्वरस्य योगि-
नोन्वयत्वप्रत्ययो भवतीति ।

१० तदा तुल्यदेशात्वे पूर्वमेतदुत्तरमेतदिति प्रविभागानुपपत्तिः प्राज्ञस्य लौकि-
कस्य विप्रमाणानिपुणस्यासंदिग्धेन च तत्त्वज्ञानेन भवितव्यम् । विवेकजज्ञानवतो
योगिनः संदिग्धत्वानुपपत्तेः । अत उक्तं सूत्रता—ततः प्रतिपत्तिः । तत
इति व्याचष्टे—विवेकजज्ञानादिति ।

क्षणतत्त्वमसंयमाज्जातं ज्ञानं कथमामलकं तुल्यजातिलक्षणदेशादामलका-

१५ न्तराद्विवेचयतीति पृच्छति—कथमिति । उत्तरमाह—पूर्वामलकसहक्षणो
देशः पूर्वामलकेनैकक्षणो देशः । तेन सह निरन्तरपरिणाम इति यावत् । उत्तरा-
मलकसहक्षणदेशादुत्तरामलकनिरन्तरपरिणामाद्विभः । भवतु देशयोर्भेदः किमा-
यातमामलकभेदस्येत्यत आह—ते चामलके स्वदेशक्षणानुभवमिच्छे । स्वदे-
शसाक्षितो यः क्षणस्तस्यामलकस्य कालकला स्वदेशेन सहोत्तराधर्षपरिणाम-
१० लक्षिता सा स्वदेशक्षणाः । तस्यानुभवः प्राप्तिर्वा ज्ञानं वा । तेन भिन्ने आमलके ।
ययोरामलकयोः पूर्वोत्तराभ्यां देशाभ्यामौत्तराधर्षपरिणामक्षणे आसीनयोर्देशा-
न्तरौत्तराधर्षपरिणामक्षणाविशिष्टत्वमनुभवन्तसंयमी ते भिन्ने एव प्रत्येति । संपत्ति
तद्देशपरिणामेपि पूर्वभिन्नदेशपरिणामाद्विशेषस्य चैतद्देशपरिणामक्षणास्य संयमतः
साक्षात्करणात् । तदिदमुक्तम्—अन्यदेशक्षणानुभवस्तु तयोरेक्यत्वे
१५ हेतुरिति । अनेनैव निदर्शनेन लौकिककरीक्षकसंवादादिना परमाणोरपीदृशस्य
भेदो योगेश्वरबुद्धिमन्यः भद्रेण इत्याह—एतेनेति ।

1. B. O. F. G. L. read उपपत्तिने for उपपत्तये.

1. F. reads देशस्य for देशान्ते.

6. D. E. L. read जातिलक्षण for जातिलक्षण.

7. B. reads परस्य परमाणोस्तुल्यजातिलक्षणदेशस्य पूर्वपरमाणुदेशसहक्षण-
साक्षात्करणानुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशोपपत्तौ for परमाणोस्तद्देशानुपपत्तौ.

7. F. reads उपपत्तौ for अनुपपत्तौ.

11. N. O. P. om. ततः.

22. N. reads लक्षण for क्षण before विशिष्टत्वं.

अपरे तु वर्णयन्ति—येन्या विशेषास्तेभ्यताप्रत्ययं कुर्वन्तीति । तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वे हेतुः । क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति । अत उक्तं मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावाभास्ति मूलपृथक्त्वमिति वार्णयन्त्यः ॥ ५३ ॥

५ तारकं सर्वविषयं सर्वधाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥

अपरे तु वर्णयन्ति । वर्णनमुदाहरति—य इति । वैशेषिका हि नित्यव्यपृचनयोन्या विशेषा इत्याहुः । तथा हि—योगिनां मुक्तास्तुल्यजातिदेशकालान्वयवधिरहितान्तरस्परतो भेदेन प्रत्येकं तत्त्वेन च प्रतिपद्यन्ते । तस्मादास्ति कश्चिदन्वयो विशेष इति । तथा च स एव नित्यानां परमाण्वादीनां द्रव्याणां भेदक इति । तदेतद्वयति—नञ्चापीति । जातिदेशलक्षणान्मुदाहरतानि । मूर्तिसंस्थानम् । यथैकं विशुद्धावयवसंस्थानोपपन्नमपमार्प तस्मिन्नेव देशेन्यव्यवस्य द्रष्टुः कुन्तितावयवसंनिवेश उपाचर्यते तदा तस्य संस्थानभेदेन भेदमन्वयः । शरीरं वा मूर्तिः । तत्संवन्धनात्मनो संसारिणां मुक्तात्मनो वा भूतचरणे वादश-
 १५ तादशेन भेद इति सर्वत्र भेदप्रत्ययस्यान्यथासिद्धेर्नान्यविशेषकत्वेना । व्यवधिर्भेदकारणम् । यथा कुशपुष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोगिनि । यतो जातिदेशादिभेदा लोकबुद्धिगम्या अत उक्तं—क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य एवेति । एवकारः क्षणभेदमवधारयति न योगिबुद्धिगम्यत्वम् । तेन भूतचरणदेहमेवन्धनमुक्तात्मनामपि भेदो योगिबुद्धिगम्य उज्जेष इति । यस्य तूक्ता भेदहेतवो न
 १६ सन्ति तस्य प्रधानस्य भेदो नास्तीत्याचार्यो मेने । यस्मादुचं " कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनर्हं तदन्यसाधारणत्वात् " (पा. सू. २।२२) इति । तदाह—मूर्तिव्यवधीति । उक्तभेदहेतुपलक्षणमेतत् । जगन्मूलस्य प्रधानस्य पृथक्त्वं भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तदेवं विषयैकदेशं विवेकजज्ञानस्य दर्शयित्वा विवेकजं ज्ञानं लक्षयति—
 १५ तारकं सर्वविषयं सर्वधाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् । विवेकजं

2. P. reads व्यवधिः for व्यवधि.

3. P. reads व्यवधिः for व्यवधि.

5. A. reads विषयक्रमम् for विषयमक्रमम्.

6. L. reads विवेकज for विवेकजम्.

8. L. reads मुक्ता न for मुक्तान्.

8-9. N. reads कालान्वयवि for कालान्वयवि.

11. N. reads काल after देश.

- यदा निर्धुतरजस्तामोमलं शुद्धिसत्त्वं पुरुषस्याभ्युत्पत्तिमा-
त्राधिकारं दग्धक्लेशापीजं भवति तथा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं
भवति, तदा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः । एतस्याभवस्थायां
कैवल्यं भवतीत्यर्थस्यानार्यस्य वा विवेकज्ञानभागेन इतरस्य वा । न
५६ दि दग्धक्लेशापीजस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति । सत्त्वशुद्धिद्वारेणैतत्स-
माधिजमैश्वर्यं ज्ञानं चोपकां .म् । परमार्थनस्तु ज्ञानावदर्शनं निवर्तते ।
तस्मिन्निवृत्ते न सत्त्वयुक्तेरपेक्षाः । क्लेशाभावात्परमार्थविपाकाभावः । चरि-
ताधिकाराक्षेतस्यामवस्थायां गुणा न पुरुषस्य दृश्यत्वेन पुनरुपति-
ष्ठन्ते । तत्पुरुषस्य कैवल्यम् । तदा पुरुषः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः
१० कैवली भवति ॥ ५५ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे व्यासभाष्ये
विभूतिपादस्तुतीयः ॥ ३ ॥

- क्रियाशक्तिमतोनीत्यर्थस्य वा समनन्तरोक्तेन संयमेन विवेकज्ञानभागेन इत-
रस्य वानुत्पन्नज्ञानस्य न विभूतिषु काचिदपेक्षास्तीत्याह—न हीनि । ननु
५५ ययनपेक्षिता विभूतयः कैवल्ये, व्यर्थस्ताहं तासामुपदेश इत्यत आह-- सत्त्व-
शुद्धिद्वारेणेति । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । नान्यन्तमवगतः कैवल्ये विभूतयः किं
तु न साक्षादित्यर्थः । ज्ञानं विवेकजमुपपन्नान्तम् । यद्यप्यारंभेन कारणं तदौ-
पचारिकं न तु मुख्यम् । परमार्थतस्तु लयातिरेव मुख्यमित्यर्थः । ज्ञानादिति
प्रसक्त्यानावृत्त्यर्थः ॥ ५५ ॥

- ५६ अचान्तरक्षण्यज्ञानानि परिणामाः प्रपञ्चिताः ।
संयमाद्भूतसंयोनस्तासु ज्ञानं विवेकजम् ॥ इति पदार्थसंग्रहश्लोकः ॥
इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविराचितायां पतञ्जलभाष्यव्याख्यायां
तन्त्रवैशारद्यां विभूतिपादस्तुतीयः ॥ ३ ॥

३. O. om. तदा.

६. G. reads दर्शनम् for अवर्जनम्.

७. L. reads विपाकाभावात् for निपाकाभावात्.

९. B. F. read चितिशक्तिर्बोक्तुशक्तिर्विवेकान्निकायावस्थितायां स्थितायां
विज्ञा कुर्यात् योगानुभावात् कल्याणस्थिता भवति after कैवल्यम्.

१०. B. F. read मूलं सांख्यतः संग्रहणः समाधिः सत्त्वशुद्धिशुद्धिमात्र
ज्ञानाद्भूतव्यावृत्त्यर्थः. after भवति.

१४. L. N. read उत्पन्नं for अनुत्पन्नं

२१. O. P. read भूति for भूत.

(तत्र चतुर्थः कैवल्यपादः ।)

जन्मोपधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः । ओषधिमिरसुरभवनेषु रसायने-
५ नेत्येवमादिः । मन्त्रैराकाशगमनाणिमादित्वाभः । तपसा संकल्प-
सिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादिः । समाधिजाः सिद्धयो
व्याख्याताः ॥ १ ॥

तदेवं प्रथमद्वितीयतृतीयपदैः समाधितत्साधनतद्विभूतयः प्राधान्येन व्युत्पा-
दिताः । इतरानु प्रासादिकमौपोद्घातिकं चोक्तम् । इहेदानीं तद्वेतुकं कैवल्यं व्युत्पा-
१० दनीयम् । न चैतत्कैवल्यभागीयं चिन् प्रलोकं च परलोकितं विज्ञानातिरिक्तं
चिन्करणकसुखायात्मकशब्दायुपभोकारमात्मानं च प्रसरूपानपरमकाष्ठां च विना
व्युत्पाद्य शक्यं वक्तुमिति तदेतत्सर्वमत्र पादे व्युत्पादनीयमितरत्र प्रसङ्गानुपो-
द्घाताद्वा । तत्र प्रथमं सिद्धिचिनेषु कैवल्यभागीयं चिन् निर्धारयितुकामः पञ्च-
तर्षी सिद्धिमाह—जन्मोपधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः । व्याचष्टे-
१५ देहान्तरितेति । स्वर्गोपभोगभागीयात्कर्मणो मनुष्यजातीयाचरितान्कुतश्चिन्नि-
मिच्छाहृन्मपरिपाकात्कचिदेवनिकाये जातमात्रस्यैव दिव्यदेहान्तरिता सिद्धिरणि-
माया भवतीति । ओषधिसिद्धिमाह—भस्मुरभवनेष्विति । मनुष्यो हि कुतश्चिन्नि-
मिच्छादसुरभवनमुपसंभ्रातः कमनीयाभिरसुरकन्याभिरुपनीतं रसायनमुपयुज्या-
जगामरणत्वमन्याश्च सिद्धीरासादयति । इहैव वा रसायनोपयोगेन यथा मा-
२० ण्डव्यो मुनी रसोपयोगाद्विन्ध्यवासीति । मन्त्रासिद्धिमाह—मन्त्रैरिति । तपसि-
द्धिमाह—तपसेति । संकल्पसिद्धिमाह—कामरूपीति । यदेव कामयतेणे-
मादि तदेकपदेस्य भवतीति । यत्र कामयते श्रोतुं वा मन्तुं वा तत्र तदेव
शृणोति मनुते वेति । आदिशब्दाद्वर्णनादयः संगृहीता इति ॥ १ ॥

5. B. P. read गमनगतावरणमेदस्तु ततः लेपिकपदणिपादिसिद्धिः for
गमनाणिमादित्वाभः.

8. P. om. तत्र before विभूतयः.

16. P. reads तत्र for तत्र.

तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातिपरिणतानाम्—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

पूर्वपरिणामापाय उत्तरपरिणामोपजनस्तेषामपूर्वावयवानुप्रवे-
शाद्भवति । कायेन्द्रियप्रकृतयश्च स्वं स्वं विकारमनुगृह्णन्त्यापूरेण धर्मा-
५ विनिमित्तमपेक्षमाणा इति ॥ २ ॥

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः

क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याता अभस्तने पदे । अथ चतसृषु सिद्धिष्वै-
वधादिमाधनासु तेषामेव कायेन्द्रियाणां जात्यन्तरपरिणतिरिष्यते । सा पुनर्न
• तावदुपादानमात्रात् । न हि तावन्मात्रमुपादानं न्यूनाधिकद्विव्यादिव्यमाविस्व
भवति । नो खल्वविलक्षणं कारणं कार्यवैलक्षण्यायालम् । मास्याकस्मिकत्वं
भुक्षित्याशङ्क्य पुरयित्वा सूत्रं पठति—तत्र कायेन्द्रियाणामन्यजातिपरि-
णतानां—जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् । मनुष्यजातिपरिणतानां काये-
न्द्रियाणां यो देवतिर्यग्नजातिपरिणामः स खलु प्रकृत्यापूरात् । कायस्य हि पठतिः
५ भुक्षित्यादीनि भूतानि । इन्द्रियाणां च प्रकृतिरस्मिता । तदवयवानुप्रवेशा आपूरस्त-
स्माद्भवति । तदिदमाह—पूर्वपरिणामेति । ननु यथापूरेणानुपदः कम्मानुनरसौ न
संशतन इत्यत आह—धर्मादीति । तदनेन तस्यैव शरीरस्य बान्धवकैमारदीष-
नवार्धकादीनि च न्ययोपधानाया न्ययोपधतरुभावश्च बह्विकणिकायास्तुण्णशि-
निवेशिताया वा योद्धवन्वालासइन्द्रममालिङ्गितगगनमण्डलत्वं च व्याख्या-
• तम् ॥ २ ॥

प्रकृत्यापूरादित्युक्तम् । तत्रैवं संदिश्यते—किमापूरः प्रकृतीनां स्वाभाविको धर्मा-
विनिमित्तो वेति । किं प्राप्तम् । सतीष्वपि यकृतियु कदाचिदापूरः कृमादिविनिमित्तध-
रणाच्च तन्निमित्तं एवेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त आह—निमित्तमप्रयोजकं प्रकृ-
तीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् । सन्यं धर्मादयो निमित्तं न तु यथा-

1. G. K. read जानीव for जाति.

3. D. E. read परिणामाः for परिणामोपजनः.

3. G. reads आपूरात् for अपूरं.

4. D. E. read यति for गृह्णति.

6-7. A. reads निमित्तमपेक्षार्थं प्रकृतीनां वरणभेदस्तैविकवत् for
निमित्तं विकारम्.

11. O. reads य before यति.

18. O. reads तनु for नर.

21-3. P. reads वैमिलिकः for धर्मादिविनिमित्तः.

- न हि धर्मादि निमित्तं तत्प्रयोजकं प्रकृतीनां भवति । न कार्येण कारणं प्रवर्तत इति । कथं तर्हि, चरणमेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् । यथा क्षेत्रिकः केदाररादयां पूर्णात्केदारान्तरं विद्यावयिषुः समं निम्नं निम्नतरं वा नाप- पाणिनापकर्षेऽथाचरणं त्वासां भिनत्ति, तस्मिन्मिमे स्वयमे-
 ५५ पापः केदारान्तरमाग्रावयन्ति तथा धर्मः प्रकृतीनामाचरणमधर्मं भिनत्ति, तस्मिन्मिमे स्वयमेव प्रकृतयः स्वं स्वं विकारमाग्रावयन्ति । यथा वा स एव क्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदारे न प्रभवत्यौष्काम्यैराम्बा रसाम्बाम्बमूलान्यनुप्रवेशयितुम् । किं तर्हि मुद्गवेद्युक्तस्यामाकादींस्त-
 तोषकर्षति । अपहृष्टेषु तेषु स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ते ।
 १० तथा धर्मो निवृत्तिमात्रे कारणमधर्मस्य । शुद्धयशुद्धयोरत्यन्तविरोधात् । न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ धर्मो हेतुर्भवतीति । अत्र नन्दीश्वराद्य उदाहार्याः । विपर्ययेणाप्यधर्मो धर्मे बाधते । ततश्चाशुद्धिपरिणाम इति । तत्रापि ननुपाज्जगत्वाद्य उदाहार्याः ॥ ३ ॥

- जकाः । तेषामपि प्रकृतिकार्यत्वात् । न च कार्यं कारणं प्रयोजयति । तस्य तदर्थी-
 १५ नोत्पत्तितया कारणपरतन्त्रत्वात् । स्वतन्त्रस्य च प्रयोजकत्वात् । न सल्ल कुला-
 लमन्तरेण मुद्गपञ्चकसालेलाद् । उत्पत्तितेनोत्पत्तेन वा चटेन प्रयुज्यन्ते । किं तु स्वतन्त्रेण कुलालेन । न च पुरुषार्थेऽपि प्रवर्तकः । किं तु तदुद्देशेनोद्देशः । उद्देश्यतामात्रेण पुरुषार्थः प्रवर्तक इत्युच्यते । उत्पत्तिसौख्यस्य पुरुषार्थस्याभ्यक्त-
 २० स्य स्थितिकारणत्वं युक्तम् । न चैतावता धर्मादीनामनिमित्तता । प्रतिबन्धापन-
 ३० यनमात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्तेः । ईश्वरस्यापि धर्माधिष्ठानार्थं प्रतिबन्धापनय एव व्यापारो वेदितव्यः । तदेतन्निगदम्यास्यात्तेन भाष्येणोक्तम् ॥ ३ ॥

1. B. F. read निमित्तप्रयोजकं प्रकृतीनाम् before न हि.

1. G. om. नत्.

2. G. K. L. read ब्रतर्हिने for प्रवर्तते.

5. B. F. read अन्यजनिपरिणामद् after अधर्मम्.

6. B. F. read धर्मो मुद्गपञ्चकपञ्चकनिमित्तयुक्तत्वाद् after आग्रावयन्ति.

10. B. F. read निमित्तमात्रेण for निवृत्तिमात्रे.

16. P. reads उत्पत्तिश्रुता for उत्पत्तितेन.

18. N. reads नोत्पत्तिसौख्य for उत्पत्तिसौख्यस्य.

18. N. P. read अपुरुषार्थस्य for पुरुषार्थस्य.

18. L. N. read सत्तस्य for अभ्यक्तस्य.

19. O. reads अति निमित्तता for अनिमित्तता.

यदा तु योगी बहुन्कायाभिर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते अव-
स्थधानेकमनस्का इति ।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्माणचित्तानि कथ्येति ।

१ ततः सचित्तानि मघन्तीति ॥ ४ ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

बहुनां चित्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायपुरस्सरं प्रवृत्तिरिति
सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते । ततः प्रवृत्तिभेदः ॥ ५ ॥

एकस्यापूरेण सिद्धीः समर्थं सिद्धिभिर्निर्मितनानाकायवर्तिचैवैकत्वनात्वे

१० विचारयति—यदा त्विति । तत्र नानामनस्त्वे कायानां प्रतिचित्तमाभिप्राय-
भेदादेकाभिप्रायानुरोधश्च परस्परप्रतिसंधानं च न स्यातां पुरुषान्तरवत् । तस्मा-
देकमेव चित्तं प्रदीपवद्विसारितया बहुनपि निर्माणकायान्वाप्नोतीति यावत् आह-
निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् । यथावज्जीवच्छरीरं तत्सर्वमेकैकासाधारण-
चित्तान्वितं दृष्टम् । तथैवात्रैवादिशरीरम् । तथा च निर्माणकाया इति

११ सिद्धं तेषामपि प्रातिस्विकं मन इत्यभिप्रायेणाह—अस्मितामात्रमिति ॥ ४ ॥

यदुक्तमनेकचित्तत्वं एकाभिप्रायानुरोधश्च प्रतिसंधानं च न स्यातामिति तत्रो-
चरं सूचय—प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् । अभविष्यदेव
दोषो यदि चित्तमेकं नानाकायवर्ति मनोनायकं न निरुमास्यत् । तभि-
मार्गे त्वदोषः । न चैकं गृहीत्वा कृतं प्रातिस्विकैर्मनोभिः कृतं वा नायकनि-
१२ र्माणेन । निजस्यैव मनसो नायकत्वादिति वाच्यम् । प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्य-
न्तुयोगानुपपत्तेरिति । अत्र पुराणं भवति—

एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतींश्वरः ।

भूत्वा यस्मानु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि । (वायुपु. १५/१४४)

एकधा स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ॥

योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।

माप्नुयाद्विषयान्कैश्चिन्कैश्चिदुषं तपश्चरेत् ॥

संहरेच्च पुनस्तामि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥ (वायुपु. १५/१५२)

इति । तदेतेनाभिप्रायेणाह—बहुनां चित्तानामिति ॥

1. B. F. road बहुन्काया तु योगः for यदा तु योगी.

5. B. F. road त्वमेकचित्तचित्तानि शरीराणि for सचित्तानि.

6. A. roads भेद for भेदे.

8. B. F. road इच्छासूच्य for नियोजकम्.

11. P. reads परस्पर for परस्पर.

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

पञ्चविधं निर्माणचित्तं जन्मीषधिमन्वतपःसमाधिजाः सिद्धय इति । तत्र यदेष ध्यानजं चित्तं तदेषानाशयम् । तस्यैष नास्त्याशयो रागादिप्रवृत्तिः । नातः पुण्यपापाभिसंबन्धः क्षीणक्लेशत्वाद्योगिन इति ।
५ इतरेषां तु विद्यते कर्मोदयः ॥ ६ ॥

यतः—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

चतुष्पदी सत्त्वियं कर्मजातिः । कृष्णा शुक्लकृष्णा शुक्लाऽशुक्ला-
कृष्णा चेति । तत्र कृष्णा पुरात्मनाम् । शुक्लकृष्णा बहिःसाधन-
१० साध्या । तत्र परपीडानुग्रहद्वारेणैव कर्माशयप्रवेशः । शुक्ला तपस्वा-
ध्यायध्यानवताम् । सा हि केवलं मनस्यावसत्वाद्बहिःसाधनानधीना

तदेवमुदितेषु पञ्चसु सिद्धचिनेष्वपवर्गभागीयं चित्तं निर्धारयति—तत्र
ध्यानजमनाशयम् । आशेरत इत्याशयाः कर्मवासनाः क्लेशवासनाश्च । त एते
न विद्यन्ते यस्मिन्तदनाशयं चित्तमपवर्गभागीयं भवतीत्यर्थः । यतो रागादिभि-
१५ बन्धना प्रवृत्तिर्नास्त्यतो नास्ति पुण्यपापाभिसंबन्धः । कस्मात्तुना रागादिज-
निता प्रवृत्तिर्नास्तीत्यत आह—क्षीणक्लेशत्वादिति । ध्यानजस्यानाशयस्य
मनोन्तरेण्यो विशेषं दर्शयितुमितरेषामाशयवतामाह—इतरेषां स्थितिः ॥ ६ ॥

तत्रैव च हेतुपरं सूत्रमवतारयति—यत इति । कर्माशुक्लाकृष्णं योगिन-
स्त्रिविधमितरेषाम् । पदं स्थानम् । चतुर्षु समवेता चतुष्पदी । यपावबहिः-
२० साधनसाध्यं तत्र सर्वथास्ति कस्यचित्पीडा । न हि वीर्यादिसाधनेषु कर्मणि
परपीडा नास्ति । अवपातादितमयोपि पिपीलिकादिवधत्संभवात् । अन्ततो बीजादि-
बधेन स्तम्भादिभेदोत्पत्तिप्रतिबन्धात् । अनुग्रहश्च वृक्षिणादिना ब्राह्मणादेरिति ।
शुक्ला तपस्वाध्यायध्यानवतामसंन्यासिनाम् । शुक्लत्वमुपपादयति—सा हीति ।

3. B. F. road तेषु ये क्रियायोगशुक्लालेषाम् before पञ्चविधम् .
3. D. reads इतरेषां तु for तत्र यदेष .
7. A. reads कृष्णम् for अकृष्णम् .
8. O. D. E. L. read चतुष्पदम् ; B. F. road चतुष्पदा for चतुष्पदी .
10. F. reads एक for एव . D. E. G. om. एव .
11. B. F. om. ध्यान .
18. L. reads कर्माशुक्लाकृष्णंविनोपायाशयवतामाह—before कर्माशुक्ला-
कृष्णम् .
18. N. reads कृष्णम् for अकृष्णम् .
21. O. P. om. जति .

न पराङ्गीकृत्या भवति । अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनां क्षीणकेशानां चमरवेहानामिति । तत्राशुक्लं योगिन एव, फलसंन्यासात् । अकृष्णं चानुपादानात् । इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव विविधमिति ॥ ७ ॥

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वास-

नानाम् ॥ ८ ॥

तत इति विविधात्कर्मणः । तद्विपाकानुगुणानामेवेति । यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तस्यानुगुणा वा वासनाः कर्मविपाकमनुशेरेते तासामेवाभिव्यक्तिः । न हि कैवं कर्म विपश्यमानं नारकतिर्यस्कमनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं संभवति । किं तु वैचानुगुणा १० एवास्य वासना व्यज्यन्ते । नारकतिर्यस्कमनुष्येषु कैवं समानमर्थः ॥ ८ ॥

अशुक्लाकृष्णा संन्यासिनाम् । संन्यासिनो दर्शयति—क्षीणेति । कर्मासंभवात् । कर्मसंन्यासिनो हि न कचिद्विहितापनसाध्ये कर्मणि वृत्ता इति न चैवावस्ति कृष्णः कर्माशयः । योगानुष्ठानसाध्यस्य कर्माशय- १५ फलस्येवरे समर्पणात् शृङ्गः कर्माशयः । निरत्ययकलो हि शृङ्ग उच्यते । यस्य फलमेव नास्ति कुतस्तस्य निरत्ययफलत्वमित्यर्थः । तदेवं चतुर्दशी कर्मजातिमुक्त्वा कतमा कस्येत्यवधारयति—तत्राशुक्लमिति ॥ ७ ॥

कर्माशयं विविच्य केशाशयमितिमाह—ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् । यज्जातीयस्य पुण्यजातीयस्यापुण्यजातीयस्य वा कर्मणो १० यो विपाको दिव्यो वा नारको वा जात्याधुर्भोगस्तस्य विपाकस्यानुगुणाः । ता गवाह—या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरेतेनुरूपं । दिव्यभोगजनिता हि दिव्यकर्मविपाकानुगुणा वासनाः । न हि मनुष्यभोगवासनाभिव्यक्तौ दिव्यकर्मफलोपभोगसंभवः । तस्मान्स्वविपाकानुगुणा एव वासनाः कर्माभिव्यक्षणीया इति भाष्यार्थः ॥ ८ ॥

2. D. E. om. फल.

4. D. reads कर्म for नारक.

9. D. E. read संभवावति for संभवति.

10. D. reads कामनाः for वासनाः.

12-3. P. om. कर्मसंभवात्.

15. L. reads अशुक्लः for शृङ्गः after ८.

17. O. reads कथा for कस्य.

19. N. om. अपुण्यजातीयस्य.

23. O. reads अनुशेरेव वासना कर्माभिव्यक्षिणी for अनुगुणा एव वासनाः कर्माभिव्यक्षणीया

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृति- संस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

वृषदंशविपाकोदयः स्वम्यञ्जकाज्जनाभिष्यक्तः । स यदि जाति-
शतेन वा वृषदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितः पुनश्च स्वम्यञ्ज-
१० काज्जना एषोदियाद्यव्यागित्येवं पूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभिसंस्कृता
वासना उपादाय व्यज्येत । कस्मात् । यतो व्यवहितानामप्यासां सदृशं
कर्माभिष्यञ्जकं निमिषीमृतमित्यानन्तर्यमेव । कुतश्च । स्मृतिसंस्कार-
योरेकरूपत्वात् । यथानुमयास्तथा संस्काराः । ते च कर्मवासनानुरूपाः ।

स्वादित् । मनुष्यस्य प्रायणानन्तरमधिगतमाजरीभावस्यानन्तरतया मनुष्य-
१० वासनाया एवाभिष्यक्त्या भवितव्यम् । न सत्त्वस्ति संभवो यदनन्तरादिवसानु-
भूतं न स्मर्यते व्यवहितादिवसानुभूतं च स्मर्यत इत्यत आह—जातिदेशका-
लव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् । मयानु वृषदंश-
वासनाया जात्यादिष्ववधिः । तथापि तस्याः कलत आनन्तर्यं वृषदंशविपाकेन
कर्मणा तस्या एव स्वविपाकानुगुणाया अभिष्यक्ती तस्मरणासमुत्पादादि-
१५ त्याह—वृषदंशविपाकोदय इति । उदेत्यस्मादित्युदयः कर्माशयः । पुनश्च
स्वम्यञ्जकाज्जना एषोदियात्, अभिष्यज्येत विपाकाग्भाभिमुखः क्रियेतेत्यर्थः ।
अभिसंस्कारकिया उपादाय गृहीत्वा व्यज्येत । यदि व्यज्येत स्वविपाकानुगुणा
एव वासना गृहीत्वा व्यज्येतेत्यर्थः । आनन्तर्यमेव कलतः कारणद्वारकमुपपाद्य
कार्यद्वारकमुपपादयति—कुतश्च स्मृतीति । एकरूपतया सादृश्यम् । तदेवाह—
२० यथेति । तन्मनुभवसकृदाभ्येत्यसंस्कारास्तथासत्यनुमया विशारदा इत्येतेषां
विशारदाः कथं चिरमाविनेत्यनुमयाय कल्पेरचित्यत आह—ते च कर्मवास-
नानुरूपाः । यथाशूर्वं स्थापि क्षणिककर्मनिमित्तमप्येवं क्षणिकानुभवनिमित्तोपि

1. A. reads आनन्तर्यं for आनन्तर्यम्.

5. C. reads अज्जनाय for अज्जना एव.

6. B. D. F. read अनुभूतम् for अनुभूत.

8. C. reads कर्म च for च कर्म.

8. B. D. E. read क्साः for अनुक्ताः.

17. M. reads संस्कारम्; P. reads संस्कारः for संस्कार.

21-2. L. reads वासनाशूर्वं; P. reads वासनाशूर्वं for वासनाय.

यथा च वासनास्तथा स्मृतिरिति । आतिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः । स्मृतेष्वप्युनः संस्कारा इत्येवमेते स्मृतिसंस्काराः कर्माशयवृत्तिलाभयशाम्यन्ते । अतश्च व्यवहितानामपि निमित्तनैमिस्सिकमावानुच्छेदादानन्तर्यमेव सिद्धमिति । वासनाः संस्कारा आशया इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

तासां वासनानामाशिषो नित्यत्वादनादित्वम् । येयमात्माशीर्मा न भूयं भूयासमिति सर्वस्य दृश्यते सा न स्वाभाविकी । कस्मात् । जातमात्रस्य जन्तोरेव नुभूतमरणधर्मकस्य त्रेयो दुःखानुस्मृतिनिमित्तो मरणवासः कथं भवेत् । न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपावृत्ते ।

संस्कारः स्थायी । किञ्चिद्वैद्यपिष्ठानं च सारल्यम् । अन्यथाऽमेदे तत्त्वेन साह-
स्यानुपपत्तेरित्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ९ ॥

स्यादेतत् । ध्यन्येरेत्पूर्वपूर्वतरजन्मापिसंस्कृता वासनाः । यदि पूर्वपूर्वतरजन्म-
सद्भावे प्रमाणं स्यात् । तदेव तु नास्ति । न च जातमात्रस्य जन्तोर्द्वेषशोकदुर्नि-
१५ मायं प्रमाणं भवितुमर्हति । प्रमादिसंश्लेषविकासवत्स्वाभाविकत्वेन तदुपपत्तेरित्यत आह— तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् । तासां वासनानामनादित्वं च न केवलमानन्तर्यमिति चार्थः । आशिषो नित्यत्वात् । आत्माशिषो वासनानामनादिने नित्यत्वाध्याभिचारादिति । ननु स्वाभाविकत्वेनाप्युपपत्तेरिति वाशिषो नित्यत्वमित्यत आह— येयमिति । नास्तिकः दृच्छति—क-
२० स्मात् । उत्तरं— जातमात्रस्य जन्तोरेति । अत एवेतस्मिन्मन्यननुभूतमरणधर्मकस्य मरणमेव धर्मः सौतनुभूतो येन स तथाकस्तस्य मातुरङ्गान्यस्मलतः कम्पमानस्य माह्वन्यचकादिलान्छितं तदुःखव्यमातीगार्हं पाणिपादमवलम्बमानस्य बालकस्य कम्प्येकानुमिता द्वेषानुपके दुःखे वा स्मृतिस्तन्निर्मितो मरण-
२५ वासः कथं भवेदिति । ननु के स्वभावादित्यत आह— न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमुपावृत्ते गृह्णाति स्वोत्पन्नौ । एतद्वक्तं भवति— बालकस्येदशो

4-5. B. O. F. G. K. om. नामनाः = इत्यर्थः.

6. A. om. च.

9. O. F. G. K. read द्वेष for द्वेषः.

18. P. reads अनादितं विनायादध्यविचारितं for अनादिने नित्यत्वा-
ध्याभिचारात्.

तस्मादनादिवासनानुविद्धमिदं चित्तं निमित्तवशात्कामिदेव वासना।
प्रतिलम्ब्य पुरुषस्य भोगाद्योपाधर्तत इति ।

षट्प्राप्तादप्रदीपकत्वं संकोचविकासि चित्तं शरीरपरिमा-

- हश्यमानः कम्पो भयानिवन्धन ईदृशकम्पत्वादस्मदादिकम्पवत् । बालकस्य भयं
१ हेतुस्तस्मृतिनिमित्तं भयत्वादस्मदादिभयवत् । आनामिष्यवायोत्प्रेक्षालक्षणं च
भयं न दुःखस्तृप्तिमात्रावति, अपि तु यतो विभेति तस्य प्रत्यवायेहेतुभाव-
मनुमाय संप्रत्यपि प्रत्यवायं भयं च विदध्यादिति । तस्माद्यज्जातीयादनु-
भूतचराद्विधाभुषणं दुःखमुपपद्यते तस्य स्वरणाद्यज्जातीयस्यानुभूयमानस्य तदु-
त्सहेतुत्वमनुमाय ततो विभेति । न च बालकेनास्मिज्जन्मनि स्वलनस्यान्यत्र
१० दुःखहेतुत्वमवगतम् । न च तादृशं दुःखमुपलब्धम् । तस्मान्नागमयीयोनुभवः
परिशिष्यते । तच्चैतदेवं प्रयोगमरोहति— ज्ञातमात्रस्य बालस्य स्मृतिः पूर्वा-
नुभवानिवन्धना स्मृतित्वादस्मदादिस्मृतिवदिति । न च पद्मसंकोचविकासावपि
स्वाभाविकौ । न हि स्वाभाविकं कारणान्तरमपेक्षते । बह्वैरीष्यं श्रत्यपि कार-
णान्तरापेक्षाप्रसङ्गात् । तस्मादागन्तुकमरुणकरसंपर्कमात्रमेव कमलिनीविकास-
१५ कारणम् । संकोचकारणं च संस्कारः स्थितिस्थापक इति । एवं स्मितायनुमितहर्षा-
दयोपि प्रापि भवे हेतवो वेदितव्याः । तदास्तां तावत् । प्रकृतमुपसंहरति—
तस्मादिति । निमित्तं लम्बविकासकालं कर्म । यतिलम्भोभिष्यक्तिः ।

- पसञ्जताश्चिनपरिमाणविमतिपक्षि निराचिकीर्णविमतिपक्षिमाह—षट्प्राप्ता-
देति । देशप्रदेशवर्तिकाव्यदर्शनादेहादृहिः सञ्ज्ञावे चित्तस्य न प्रमाणमस्ति । न
२० चैतदणुपरिमाणम् । क्षीरशङ्खुलीमक्षणादावपर्यायेण ज्ञानपञ्चकानुत्पादप्रसङ्गात् ।
न चाननुभूयमानकमकल्पनायां प्रमाणमस्ति । न चैकमणु मनो नानादेशै-
रिन्द्रियैरपर्यायेण संवन्धुमर्हति । तत्प्राप्तिध्वान्कायपरिमाणं चित्तं षट्प्राप्ताद-
वर्तिप्रदीपवत् । संकोचविकासौ पुनिकाहस्तिदेहयोरस्योत्पत्त्येते । शरीरपरिमा-
णमेवाकारः परिमाणं यस्येत्यपरे प्रतिपन्नाः । नन्वेवं कथमस्य शेषबीजसंश्लेषः ।
२५ न तन्नेतदनाभयं भूतशरीरान्मातृपितृदेहवर्तिनी लोहितरेतसी ग्रामोति । परतन्त्र-
त्वात् । न हि स्थाण्वादिष्वगच्छन्तु तच्छाया गच्छति । न चागच्छति
पटे तदाभयं चित्रं गच्छति । तथा च न संसारः स्यादित्यत आह—

17. O. reads निमित्त for निमित्तम्.

18. O. reads परिणाम for परिमाणम्.

25. N. O. op. cit.

27. L. reads चित्तम् for निषय.

27. L. N. read अत्र एव before संसारः.

णाकारमात्रमित्यपरे प्रतिपन्नाः । तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति ।

वृत्तिरेवास्य विमुनश्चित्तस्य संकोचविकासिनीत्याचार्यः ।

तच्च धर्मादिनिमित्तापेक्षम् । निमित्तं च द्विविधम्—बाह्यमा-
५ ध्यात्मिकं च । शरीरादिसाधनापेक्षं बाह्यं स्तुतिदानाभिवादानादि ।

तथा चान्तराभावः संसारश्च युक्त इति । तथा च शरीरपरिमाणत्वे देहान्तर-
ग्रामये पूर्वदेहत्यागो देहान्तरस्याभिधान्तरास्यातिवाहिकशरीरसंयोगाद्भवतः । तेन
सन्त्ययं देहान्तरे संचरेत् । तथा च पुराणम्—

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निष्कर्षं यमो बलात् । (भार. ३।२९।७१७)

१० सोयमन्तराभावः । अत एव संसारश्च युक्त इति ।

तदेतद्वृत्त्यमाणः स्वमतमाह—वृत्तिरेवास्य विमुनश्चित्तस्य संकोच-
विकासिनीत्याचार्यः स्वयंभूः प्रतिपेदे । इदमवाकृतं—यपनाभयं चित्तं न
देहान्तरसंचारि कथमेतदातिवाहिकमाभयते । तत्रापि देहान्तरकल्पनायामन-
वस्था । न चास्य देहाभिष्कर्षः सातिवाहिकस्य संभवति । निष्कृष्टस्य चेतस-
१५ स्तत्संबन्धात् । अस्तु तर्हि सूक्ष्मशरीरमेवा सर्गाद्यं च प्रलयाभियते चित्तानाम-
विद्वान् पादकौशिकशरीरमध्यवर्ति । तेन हि चित्तमा सन्त्यलोकादा चावीचे-
स्तत्र तत्र शरीरे संचरति । निष्कर्षश्चास्योपपन्नः पादकौशिकान्कायात् । तत्र
हि तदन्तराभावस्तस्य नियतत्वात् । न चास्यापि सञ्ज्ञाये प्रमाणमस्ति । न
सन्त्येतदध्यक्षगोचरः । न च संसारोस्यानुमानम् । आचार्यमतेनाधुपपत्तेः ।

१० आगमस्तु पुरुषस्य निष्कर्षमाह । न च चित्तं वा सूक्ष्मशरीरं वा पुरुषः । किं तु
चित्तिशांकरप्रतिसंक्रमा । न चास्या निष्कर्षः संभवतीत्यौपचारिकं व्याख्येयः ।
तथा च चित्तेचित्तस्य च तत्र तत्र रूपाभाव एव निष्कर्षार्थः । यच्च स्मृतीतिहास-
पुराणेषु मरणानन्तरं येतशरीरप्राप्तिस्तद्विमोक्तश्च सपिण्डीकरणादिभिरित्युक्तं तद-
नुजीनीयः । आतिवाहिकत्वे तस्य न सृष्ट्यामहे । न चावास्ति कंचिदगमः ।
१५ लम्बशरीर एव च यमपुरुषैरपि पाशबद्धो नीयते । न त्वातिवाहिकशरीरः । त-
स्मादाहंकारिकत्वाच्चेतसोहंकारस्य च मग्नमण्डलवर्तिलोकपम्पापित्वादिमुत्वं
मनसः । एवं चेदस्य वृत्तिरपि विध्वान्ति सर्वज्ञतापरिरिष्यत उक्तं वृत्तिरेवास्येति ।

स्यादेतत् । चित्तमावाधीनाया इनेः संकोचविकासौ कुतः कादाचित्का-
वित्यत आह—तच्च चित्तं धर्मादिनिमित्तापेक्षम् । इदं निमित्तं विभज्यते—

१० निमित्तं चेति । आदिग्रहणेनेन्द्रियपनादयो गृह्यन्ते ।

चित्तमात्रार्थानं भ्रष्टाद्याध्यात्मिकम् । तथा चोक्तम्—ये चित्ते मैत्र्या-
दयो ध्यायिनां विहारास्ते बाह्यसाधननिरनुग्रहात्मानः प्रकृष्टं धर्मम-
भिनिर्वर्तयन्ति । तयोर्मानसं बलीयः । कथम् । ज्ञानवैराग्ये केनाति-
शयेते । दण्डकारण्यं च चित्तबलव्यतिरेकेण शारीरेण कर्मणा शून्यं
५ कः कर्तुमुत्सहेत समुद्रमगस्थवद्वा पिबेत् ॥ १० ॥

हेतुफलाभयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे
तदभावः ॥ ११ ॥

हेतुधर्मात्सुखमधर्मादुःखं सुखाश्रयो दुःखाद्वेपस्ततश्च प्रयत्न-
स्तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पन्दमानः परमनुग्रहात्सुपहन्ति वा ।
१० ततः पुनर्धर्माधर्मौ सुखदुःखे रागद्वेजाविति प्रवृत्तिमिदं पञ्च संसार-
चक्रम् । अस्य च प्रतिक्षणमाधर्तमानस्याविद्या नेत्री मूलं सर्वकृशा-
नामित्येष हेतुः । फलं तु यमाभित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मोदेः ।
भ्रष्टादीति । अद्यापि धर्मस्सुत्पादयो गृह्यन्ते । आन्तरत्वे संमतिमाचार्याणामाह-
तथा चोक्तम् । विहारो व्यापारः । प्रकृष्टं शुद्धम् । तयोर्बाह्याभ्यन्तर-
१५ योर्मध्ये । ज्ञानवैराग्ये तज्जनितौ धर्मौ केन बाह्यसाधनेन धर्मेणा-
तिशयेते अभिभूयंते । ज्ञानवैराग्यजावेव धर्मौ तमभिभवतः । दीजभाषाद्वनयत
इत्यर्थः । अत्रैव सुमसिद्धमुदाहरणमाह—दण्डकारण्यमिति ॥ १० ॥

अथैताश्चित्तवृत्तयो वासनाभ्यानादयश्चेत्कथमासाधुच्छेदः । न तल्लु चित्ति-
शक्तिरनादिरुच्छिद्यत इत्यत आह—हेतुफलाभयालम्बनैः संगृहीतत्वा-
१० देषामभावे तदभावः । अनादेरपि समुच्छेदो दृष्टः । तद्यथा ज्ञातव्यत्वस्येति
सम्बन्धिचारत्यादसाधनम् । चित्तिशक्तिस्तु विनाशकारणाभावाच्च विनश्यति, न
त्वनादित्वात् । उक्तं च वासनानामनादीनामपि समुच्छेदे कारणं दृष्टेयेति ।
अनुग्रहोपपातावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्षयतः । तेन सुखापानादयोपि संगृ-
हीता भवन्ति । नेत्री नाधिका । अत्रैव हेतुमाह—मूलमिति । प्रत्युत्पन्नता

4. D. E. road श्रवणं for श्रवणेन.

4. D. E. road दण्डं कारण्यम् for दण्डकारण्यम्.

4. L. reads शरीरेण for शारीरेण.

7. A. reads तदुपायतः for तदुपाया.

10. D. roads रसम् ; L. reads उत्तरम् for उत्तरम्.

12. B. F. road प्रवासकला for प्रत्युत्पन्नता.

13. O. reads गतिश्च after गृह्यन्ते.

15. P. reads जनिशयेन after वर्णेन.

18. N. reads वृत्तिभ्यः for वृत्तयः.

23. N. om. अथर्ष.

23. O. P. read वान for वान.

न ह्यपूर्वोपजनः । मनस्तु साधिकारमाधयो वासनानाम् । न ह्यव-
सिताधिकारे मनसि निराधया वासनाः स्थातुमुत्सहन्ते । यदभिमुखी-
भूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्बनम् । एवं हेतुफला-
ध्यालम्बनैरेतैः संगृहीताः सर्वा वासनाः । एवमभावे तत्संश्रयाणा-
५ मपि वासनानामभावः ॥ ११ ॥

नास्त्यसतः संभवः, न वास्ति सतो विनाश इति द्रव्यत्वेन संभ-
वन्त्यः कथं निर्वर्तिष्यन्ते वासना इति—

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्य ध्वभेदाद्भ्रमाणाम् ॥ १२ ॥

अविध्यङ्ग्यकिकमनागतम् । अनुभूतव्यक्तिकमतीतम् । स्वव्यापारोपा-
१० कर्तृ वर्तमानम् । त्रयं चैतद्वस्तु ज्ञानस्य हेयम् । यदि चैतत्स्वरूपतो नाम-
विध्यधेर्दं निर्विषयं ज्ञानमुदपत्स्यत । तस्मादतीतानागतं स्वरूपतो-
स्तीति । किं च भोगभागीयस्य चापघर्माभागीयस्य वा कर्मणः फलमु-
त्पित्तु यदि निरुपाख्यमिति तदुद्देशेन तेन निमित्तेन कुशलानुष्ठाने
न युज्येत । सतश्च फलस्य निमित्तं वर्तमानीकरणे समर्थं नापूर्वोप-
१५ जनने । सिद्धं निमित्तं नैमित्तिकस्य विशेषानुग्रहं कुरुते नापूर्वमु-
त्पाद्यतीति ।

वर्तमानता न तु धर्मस्वरूपोत्पादः । अपिच हेतुमाह—न हीति । यदभिमुखीभूतं
वस्तु कामिनीसंपर्कादि । व्यापकाभावे व्याप्यस्याभाव इति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥

उत्तरं सूत्रमवतारयितुं शङ्कते—नास्तीति । असत इति तु संपातायातं निदर्श-
१० नाय वा । अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्य ध्वभेदाद्भ्रमाणाम् । नासतामुत्पाद्यो
न सतो विनाशः । किं तु सतामेव धर्माणामध्वभेदगुणानाम् पञ्चोदयभ्ययाविति
सूत्रार्थः । अनुभूता प्राप्ता येन व्यक्तिस्तथा । संयति व्यक्तिर्नास्तीति यावत् ।
इतश्च त्रैकाग्र्येऽपि धर्मः सन्नित्याह—यदि चेति । न ह्यमज्ज्ञानविषयः संभ-
वतीति निरुपाख्यत्वात् । विषयावभासं हि विज्ञानं नामति विषये भवति । त्रैका-
१५ ग्यविषयं च विज्ञानं योगिनामस्मदार्दीनां च विज्ञानममति विषये नोत्पन्नं
स्यात् । उत्पद्यते च । तस्मादतीतानागतं सामान्यरूपेण समनुगते स्त इति ।
एवमनुभवतो ज्ञानं विषयसत्त्वे हेतुरुक्तम् । उद्देश्यत्वाद्व्यपनागतस्य विषयत्वेन
सत्त्वमेवेत्याह—किं च भोगभागीयस्येति । कुशला निपुणः । अनुभवेऽपि च
यथाजिनिचं तत्सर्वं नैमित्तिके सत्येव विशेषमाधवे । यथा काण्डलावर्धेदाध्या-
२० मादयः । न सत्येते काण्डलावाद्दोऽन्तमुत्पादयन्ति । सत एव तु तन्नामि-
धिकारौ कुर्वन्ति । एवं कुशलादयोऽपि सत एव परम्य वतमानीभावहेतव
इत्याह—सतश्चेति ।

8. A. reads तदुपेयाय for धर्माणाम् .

12. D. reads न before अस्तीति.

23. L. N. P. read अस्तु for अस्तु.

धर्मी चानेकधर्मस्वभावः । तस्य चाध्वमेदेन धर्माः प्रत्यवस्थिताः ।
न च यथा वर्तमानं व्यक्तिविशेषापर्यं द्रव्यतोस्त्येवमतीतमनागतं
च । कथं तर्हि, स्वेनैव व्यङ्ग्येन स्वरूपेणानागतमस्ति । स्वेन चानु-
भूतव्यक्तिकेन स्वरूपेणातीतमिति । वर्तमानंस्वैवाध्वनः स्वरूपव्य-
५ किरिति न सा भवत्यतीतानागतयोरध्वनोः । एकस्य चाध्वनः समये
ब्राह्मणानौ धर्मिसमन्वागतौ भवत एवेति नाभूत्वा भावकस्याणा-
मध्वनामिति ॥ १२ ॥

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

ते अल्पमी व्यध्वानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तात्मानोतीतानागताः
५ सूक्ष्मात्मानः षड्विधेरुपराः । सर्वमिदं गुणानां संनिवेशविशेषमात्र-

यदि तु वर्तमानत्वाभावाद्तीतानागतयोरसत्त्वं दन्त भो वर्तमानस्याप्यभावा-
तीतानागतत्वाभावात् । अध्वविशिष्टतया तु सत्त्वं त्रयाणामप्यविशिष्टमित्यभि-
प्रायेणाह—धर्मी चेति । प्रत्येकमवस्थानं अन्यवस्थितिर्गति । द्रव्यत इति ।
द्रव्ये धर्मीणि । सार्वत्रिकैकस्तसिः । यस्यतीतानागतत्वतीतानागतत्वे न तत्तर्हि
१५ वर्तमानसमये तत्त्वाभावाच्च स्यातामिष्यत आह—एकस्य चेति । प्रकृतमुप-
संहरति—इति नाभूत्वा भाव इति ॥ १२ ॥

स्यादेतत् । अर्थं तु नानापकारो धर्मिधर्मावस्थापरिणामरूपो विश्वभेदप्रपञ्चो
न प्रधानादेकमात्रवितुमर्हति । न ह्यविलक्षणात्कारणान्कार्यभेदसंभव इत्यत
आह—ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः । ते व्यध्वानो धर्मा व्यक्ताश्च सूक्ष्माश्च
२० गुणात्मानो न वैगुण्यातिरिक्तेषामस्ति कारणम् । वैचित्र्यं तु तदाहितानादि-
केशवासनानुगतक्षिप्त्वात् । यथोक्तं बायुपुराणे—

वैश्वरूप्यात्मधानस्य परिणामायमद्भुतः ॥ (बा.पु. ५२।१२०)
इति । व्यक्तानां त्रयिष्यादीनाम्येकादशोन्दिष्याणां च वर्तमानानामतीतानाग-
तत्वं षड्विंशेषा यथायोगं भवन्ति । संप्रति विश्वस्य निन्यानित्यरूपे विभज्यन्ति-
१५ स्वरूपमाह—सर्वमिदमिति । इत्यमानम् । संनिवेशः संस्थानभेदस्यान्यपरिणाम

2. F. reads न after अनागतं च.

3. B. P. read पविष्यत् before व्यङ्ग्येन.

3. D. reads ज्ञानम् for अनागतम्.

6. B. P. read न before यदतः.

9. O. D. om. च.

10. D. K. read अज्ञेय for अविज्ञेय.

12. N. reads यथं after ज्ञत्.

23. L. N. read वर्तमान for वर्तमानानाम्.

25. L. reads दृश्यमानः संनिवेश for दृश्यमानम् । संनिवेशः.

मिति परमार्थतो गुणात्मानः । तथा च शास्त्रानुशासनम्—
गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमुच्छति ।

यच्च दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥ इति ॥ १३ ॥

यदा तु सर्वे गुणाः कथमेकः शब्द एकमिन्द्रियमिति ।

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

प्रव्याक्रियास्थितिशीलानां गुणानां ग्रहणात्मकानां करणभावे-
नैकः परिणामः श्रोत्रमिन्द्रियम् । ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मात्रभावेनैकः
परिणामः शब्दो विषय इति । शब्दादीनां सृष्टिसमानजातीयानामेकः
परिणामः । पृथिवीपरमाणुस्तन्मात्राययः । तेषां चैकः परिणामः पृथिवी
१० गीर्बुक्षः पर्वत इत्येवमादिः । भूतान्तरेष्वपि स्नेहीष्यप्रणामित्वावकाश-
वानाम्बुपादाय सामान्यमेकविकारारम्भः सामायेयः ।

इत्यर्थः । अत्रैव पश्चिन्नाशास्त्वानुशिष्टिः । मायेव न तु माया । सुतुच्छकं
विनाशि । यथा हि मायाद्वायैवान्यथा भवत्येवं विकारा अप्साविर्भा-
वतिरोभावधर्माणः प्रतिक्षणमन्वया । प्रकृतिर्निव्यतया मायाविधर्मिणी पर-
१५ मार्षेति ॥ १३ ॥

भवतु वैगुण्यस्येयं परिणामवैचित्र्यम् । एकस्तु परिणामः पृथिवीति वा तोय-
मिति वा कृतः । नानात्मन एकत्वविरोधादित्याशङ्क्य सूत्रमवतारयति—यदा तु
सर्वे गुणा इति । परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् । बहुनामर्थकः परिणामो
इष्टः । तपथा गवाश्वमद्विपमातृजानां रुमानिधिषानामेकः लवणस्वजातीय-
२० लक्षणः परिणामो वर्तितैलानलानां च प्रदीप इति । एवं बहुष्वेऽपि गुणानां
परिणामैकत्वम् । ततस्तन्मात्रभूतभौतिकानां ग्रन्थेकं तत्त्वमेकत्वम् । ग्रहणात्मकानां
तत्त्वप्रधानतया प्रकाशात्मनामईकारावान्तरकार्याणां करणभावेनैकः परिणामः
श्रोत्रमिन्द्रियम् । तेषामेव गुणानां तत्त्वप्रधानतया जडत्वेन ग्राह्यात्मकानां शब्द-
तन्मात्रभावेनैकः परिणामः शब्दो विषयः । शब्द इति शब्दतन्मात्रम् । विषय
२५ इति जडत्वमाह न तु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषयत्वसंभय इति । शेषं सुगमम् ।

3. B. F. read पद, D. reads पथ for पथम्.

3. B. G. F. read मायिष for मायेय.

6. B. F. read भन्तः before करण.

7. O. D. E. G. om. तन्मात्र.

8. B. F. read तन्मात्रादिनन्मात्रभावेन after जानीषानाम्.

9. B. F. प्रदीपुणां नरादिष्वेकैकः for विकारः.

11. B. F. read एव वस्तुतत्त्वं विप्रकारण्यः स्वस्मिन्वनिवृत्ते for एक-
विकारात्म्यः.

14. N. O. read पथेण for पथिनी.

19. L. reads इय for इमा.

21. P. reads तन्मात्रा for तन्मात्र.

25. O. reads न before श्रोत्र.

नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरः । अस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरं
स्वप्नादौ कल्पितमित्यनया दिशा ये वस्तुस्वरूपमपह्नवते ज्ञानपरि-
कल्पनामार्थं वस्तु स्वप्नविषयोपमं न परमार्थतोस्तीति य आहुस्ते

अथ विज्ञानवादिनं वैनाशिकमुत्थापयति—नास्त्यर्थो हि

- ५ इति । यदि हि भूतभौतिकानि विज्ञानमात्रादिज्ञानानि भवेयुस्ततस्तदुत्पत्ते-
काण्यर्थादशे प्रधानं कल्प्येत । न तु तानि विज्ञानातिरिक्तानि सन्ति परमार्थतः ।
तत्कथं प्रधानकल्पनम् । कथं च ग्रहणानामिन्द्रियाणामङ्कारविकाराणां कल्पनेति ।
तथा हि—जडस्वार्थस्य स्वयमयकाशत्वाच्चास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरः । साहचर्यं
संबन्धः । तदभाषो विसहचरत्वम् । विरभावार्थः । विज्ञानासंबन्धो नास्तीति
१० व्यवहारयोग्य इत्यर्थः । अस्ति तु ज्ञानमर्थविसहचरम् । तस्य स्वयमयकाशत्वेन
स्वगोचरास्तिताम्यवहारे कर्तव्ये जडमर्थं प्रत्यपेक्षाभावात् । तदनेन वेद्यत्वसहो-
पलम्भनियमौ सूचितौ विज्ञानवादिना । तौ चैवं प्रयोगमागच्छतः—यद्येवमेतत् येन
वेदनेन तन्नतो न भिषते । यथा ज्ञानस्यात्मा । वेद्यन्ते च भूतभौतिकानीति
विरुद्धव्याप्तोपलब्धिनिर्विध्यभेदविरुद्धेनाभेदेन व्याप्तं वेद्यत्वं दृश्यमानं स्वव्याप-
१५ कमभेदमुपस्थापयन्नद्विरुद्धं भेदं प्रतिक्षिपतीति । तथा यथेन नियतसहोपलम्भं
वन्नतो न भिषते । यथैकस्माच्चन्द्राद्वितीयध्वन्द्ः । नियतसहोपलम्भस्यार्थो
ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । निर्विध्यभेदव्यापकानियमविरुद्धो नियमो-
नियमं निवर्तयस्तज्ज्वायं भेदं प्रतिक्षिपतीति । स्यादेतत् । अर्थश्चेन्न भिन्नो
ज्ञानात्कथं भिन्नवत्यतिभासत इत्यत आह—कल्पितमिति । यथाहुर्वैनाशिकाः—

२० सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्हरण इन्द्राविबाहये ॥

इति । कल्पितत्वं विरादयति—ज्ञानपरिकल्पनेति । निराकरोति—न इति । ते
कथं भेदेयवचनाः स्फुरिति संबन्धः । प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितम् । कथम्—

1. E. reads विरह for विसह before चरः and चरम्.

2. D. E. read तु for न.

3. O. reads इन्द्राय for इन्द्राय.

4. N. O. read विसहचरः for विसहचरत्वम्.

5. L. reads नास्ति for नास्तीति.

तथेति प्रत्युपस्थितमिदं स्वमाहात्म्येन वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानचलेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्य तदेवापलपन्तः शब्देयवचनाः स्युः ॥ १४ ॥

- तथेति । यथा यथावभासत इदंकारास्पदत्वेन तथा तथा स्वयमुपस्थितं न तु
 ५ कल्पनोपकल्पितं विज्ञानविषयतापन्नम् । स्वमाहात्म्येनेति विज्ञानकारणत्वमर्थस्य दर्शयति । यस्मादर्धेन स्वकीयया प्रादाशक्त्या विज्ञानमजनि तस्मादर्धस्य प्राहकम् । तद्वदभूतं वस्तु कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पविज्ञानचलेन विकल्पस्या-
 प्रामाणिकत्वात्तद्वत्स्यापि तदान्वनोऽप्रमाणात्मकत्वम् । तेन वस्तुस्वरूपमुत्सृज्यो-
 पल्लुतं कृत्वा । उपगृहेति कचिन्पाठः । तत्रापि सं एवार्थः । तदेवापलपन्तः
 १० अत्रातव्यवचनाः स्युविति । इदमवाकृतम्-मदोपलम्भनिगमश्च वेद्यत्वं च हेतुं संदिग्धव्यतिरेकतया निकान्तिकी । तथा हि-ज्ञानाकारस्य भूतभीतिकार्यद्वन्द्व-
 तद्वाह्यत्वं स्थूलत्वं च भासेते न ते ज्ञाने संभवतः । तथा हि नानादेशव्यापिता स्थौल्यं विच्छिन्नदेशता च वाह्यत्वम् । न चैकविज्ञानस्य नानादेशव्यापिता विच्छिन्नदेशता चोपपद्यते । तदंशत्वातदंशत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्यैकवा-
 १५ संभवात् । संभवे वा धैलोक्यस्यैकत्वमसन्नम् । अत एवास्तु विज्ञानभेद इति चेत् । हन्त भीः परमसूक्ष्मगोचरगणां ग्रन्थयानां परममवार्तानभिज्ञानां स्वगोचरमात्र-
 जागरूकाणां कृतस्मर्योऽर्थं स्थूलावभामः । न च विकल्पगोचरोभिलाषः । संसर्गा-
 भावादिशब्दप्रतिभासत्वाच्च । न च स्थूलमालोचितं यतस्तद्वाधिकस्य विशदता भवेत्तत्पृष्ठभाविनः । न चाधिकल्पवद्विकल्पोपि स्वाकारमात्रगोचरः । तस्य चास्थूल-
 २० त्वाच्च स्थूलगोचरो भवितुमर्हति । तस्माद्वाप्ये च ग्रन्थये स्थूलस्य वाह्यस्य चासंभवादलीकमेतदास्थातव्यम् । न चार्थार्कः विज्ञानादभिन्नम् । विज्ञानस्य
 * तद्वत्तुच्छत्वमसन्नम् । तथा च वेद्यत्वस्याभेदव्याप्यत्वाभावात्कृता भेदप्रति-
 पक्षत्वम् । सदोपलम्भनिगमश्च मद्मन्तोग्रिव विज्ञानस्थौल्यगोः सतोऽपि स्वभा-
 वाद्वा कुतश्चिन्त्यतिबन्धाद्वाप्यन्यते । तस्मादनेकान्तिकत्वादेर्ता हेत्वाभासौ
 २५ विकल्पमात्रमेव वाद्याभावे प्रसूचत । न च ग्रन्थक्षमाहात्म्यं विकल्पमात्रेणा-
 पोष्यते । तस्मात्साधुकं कथमप्रमाणात्मकेन विकल्पज्ञानचलेनेति । तेन ग्रन्थ-
 त्वमपि स्वप्रादिग्रन्थदृष्टान्तेन निगल-भवनन्वगाधनमपास्तम् । ग्रन्थविकल्पस्त्व-
 वयविव्यवस्थापनेन ग्रन्थकः । विस्तरस्तु न्यायकणिकायामनुमणीय इति
 तदिह कृतं विस्तरेणेति ॥ १४ ॥

2. C. reads उपपद्य, D. E. read उपपन्नम् for उत्पन्नम्.

4. O. reads यदि for स्वयम्.

5. L. N. P. read कारणत्वं विज्ञानं यदि for विज्ञानकारणत्वम्.

7. L. reads अत्राहकम् for प्राहकम्.

7. N. reads विकल्पे ज्ञेय for विकल्पस्य.

19. L. reads त्वनिकमस्य after पृष्ठ.

कुतश्चेतयन्त्याख्यम्—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विमक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

- बहुचित्तालम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणम् । तत्त्वस्तु नैक-
चित्तपरिकल्पितं नाप्यनैकचित्तपरिकल्पितं किं तु स्वप्रतिष्ठम् ।
५ कथम् । वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् । धर्मपेक्षं चित्तस्य वस्तु-
साम्येऽपि सुखज्ञानं भवत्यधर्मापेक्षं तत एव दुःखज्ञानमविद्यापेक्षं
तत एव मूढज्ञानं सम्यग्दर्शनापेक्षं तत एव माध्यस्थ्यज्ञानमिति ।
कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितम् । न चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्धेनान्यस्य
चित्तोपरागो युक्तः । तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्मात्राप्रवृत्तभेदमिन्द्रयोर्विमक्तः
१० पन्थाः । नानयोः संकरगन्धोप्यस्तीति ।

सांख्यपक्षे, पुनर्यस्तु त्रिगुणं चरुं च गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमि-

- तदेवमुत्सृज्य भाष्यरुद्धिज्ञानातिरिक्तस्थापने युक्तिमुक्त्वा सौत्री युक्तिमवतार-
यति—कुतश्चेतयितुं । वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विमक्तः पन्थाः ।
यन्मानत्वे यस्यैकत्वं तनतोऽप्यन्तं भिद्यते । यथा चैवस्य ज्ञानमेकं भिद्येभ्यो
१५ देवदत्ताविष्णुमिन्नमैत्रप्रत्ययेभ्यो भिद्यते । ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यत इति
भवति विज्ञानेभ्योऽप्यः । अभेदधर्मास्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातृणां परस्परप्रतिसंधाना-
दवसीयते । अस्ति हि रक्तद्विद्विभृदमभ्यस्थानामेकस्यां योषिति प्रतीयमानायां
प्रतिसंधानं वा त्वया दृश्यते सैव मयापीति । तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदाज्ज्ञान-
भेदात्तयोर्विमक्तः पन्थाः स्वरूपभेदोपायः । सुखज्ञानं कान्तायो कान्त-
२० स्य, सपत्नीनां दुःखज्ञानम् । चैवस्य तु तामविन्दतो मूढज्ञानं विषादः । स्यादेतत् ।
य एकस्य चित्तेन परिकल्पितः कामिनीलक्षणोऽर्थस्तेनैवाम्येषामपि चित्तमुपरगम्यत
इति साधारणमुपपद्यत इत्यत आह—न चाम्येति । तथा सम्येकस्मिन्नीलज्ञानवति
सर्वे एव नीलज्ञानवन्तः स्युर्गतिः ।

- नन्वर्यवादिनामप्येकोऽर्थः कथं शुभादिभेदमिन्द्रविज्ञानहेतुः । न ह्यावेकलक्ष-
२५ णात्कारणात्कार्यभेदो युक्त इत्यत आह—सांख्यपक्ष इति । एकस्यैव
बाह्यस्य वस्तुनैवैगुण्यपरिणामस्य वैरूप्यमुपपन्नम् । एवमपि सर्वेषामविशेषेण
सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्वादित्यत आह—धर्मादिनिमित्तापेक्षं रजः-

3. D. E. read एव for एकम् .

4. B. F. om. नाप्यनैकचित्तपरिकल्पितम् .

8. B. reads इकस्य for कस्य .

9. B. F. L. read कल्पितेन चित्तेन for चित्तपरिकल्पितेन .

11. D. E. read वस्तुवृत्तः for पुनर्यस्तु .

तापेक्षं चित्तेरभिसंबध्यते । निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्थोत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति । केचिवाहुः—ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति । त एतया द्वारा साधारणार्थं वाच्यमानाः पूर्वोक्तपक्षेणैव वस्तुरूपमेवापहृवते ॥ १५ ॥

५ नैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यप्रे निरुद्धे वा स्वरूपमेव

- सहितं सत्त्वं धर्मापेक्षं युक्तज्ञानं जनयति । सत्त्वमेव तु विगलितरजस्कं विद्यापेक्षं प्राप्यस्थज्ज्ञानमिति । ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति किं तु कश्चि-
 १० ःकचिदित्युपपन्ना व्यवस्थेति । अत्र केचिवाहुः प्रावादुका ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात्सुखादिवदिति । एतदुक्तं भवति—भवत्त्वर्थो ज्ञानाद्व्यतिरिक्त-
 स्तथाप्यसौ जडत्वाच्च ज्ञानमन्तरेण शक्यः प्रतिपनुम् । ज्ञानेन तु भासनीयः ।
 तथा च ज्ञानसमय एवास्ति नाम्यदा प्रमाणाभावादिति । तदेतदुत्सर्गं तावदु-
 पयति भाष्यकारः—त एतया दूरेति । वस्तु वस्तु सर्वचित्तसाधारणमेव-
 १५ कदाप्यपरिपरोक्षमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः । तद्येद्विज्ञानेन सह भवेद्भूतमेवविधमेव चेद्विदमंशस्यापरि कोयमनुगेषो येन सांपि नापहृयेतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

- मा वा भूदिदमंशस्यापहृवो ज्ञानसहभूत्वास्त्वर्थः । तत्राप्याह—नैकचित्त-
 तन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् । यद्वि पदप्राप्तिं चित्ते तपदा
 २० पदव्यवयवतया न पठे वर्तते, यदा विविक्वविषयमासीनदेव च निरोधं समा-
 पयते तदा पदज्ञानस्य वा विवेकज्ञानस्य वा भावाविवेको वा पठो वा ज्ञान-
 भेदयागजीवनस्तथाज्ञानश्च एव स्यादित्याह—एकचित्तेति ।

1. B. F. read वस्तु before चित्ते.

1. C. om. च प्राप्यपरं.

2. D. reads ज्ञाना for आत्मया.

4. A. om. नैक- किं स्यात्.

4. B. F. read ननु for न च.

4. B. F. read चेत् after तन्त्रम्.

4. B. O. D. E. F. L. read प्रमाणकम् for अप्रमाणकम्.

तेनापरामुष्टमन्यस्याविपरीभूतमप्रमाणकमगृहीतस्वभावकं केनचि-
त्तदानीं किं तस्यात् । संवध्यमानं च पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्येत । ये
चास्यानुपास्थिता मत्वास्ते चास्य न स्युर्यं नास्ति पृष्ठमित्युदरमपि
न गृह्येत । तस्मान्स्वतन्त्र्योर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्वतन्त्राणि च
५ चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्ते । तयोः संबन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग
इति ॥ १६ ॥

तदुपरागापेक्षित्वाचित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

किं तस्याद्य स्यादित्यर्थः । संवध्यमानं च चित्तेन तद्वस्तु विवेको वा यदो
वा कुत उत्पद्येत । नियतकारणान्वयव्यातिरेकानुविधायिभावानि हि कार्याणि
१० न स्वकारणमतिविर्य कारणान्तराद्भवितुमीशते । या भूदकारणत्वे तेषां काश्च-
चित्कत्वव्यापातः । न च तज्ज्ञानकारणात्त्वमस्य तत्कारणत्वमिति युक्तम् । आशा-
मोदकस्पर्शाजितमोदकस्य चोपगृह्यमानस्य रसवीर्याविपाकादिसाम्यप्रसङ्गात् ।
तस्मान्साधुकं संवध्यमानं च पुनश्चित्तेनेति । अपि च यो योर्वाग्भागः स सर्वो
मध्यपरभागव्याप्तः । ज्ञानार्थानं सत्त्वाच्च त्वस्याननुभूयमानत्वान्मध्यपरभागो न स्त
१५ इति व्यापकाभावाद्वर्गाभागेऽपि न स्यादित्यर्थाभावात्कुतो ज्ञानसहभूरर्थ
इत्याह—ये चास्येति । अनुपस्थिता अज्ञाताः । उपमहरति—तस्मादिति ।
सुगमं शेषम् ॥ १६ ॥

स्यादेतत् । अर्थभेदस्वतन्त्र्यः, स च जडस्वभाव इति न कदाचित्त्वकाशेत । प्रका-
शने वा जडत्वमप्यस्यापभतमिति, भावोपपन्नञ्जेत् । न जातु स्वभावमपहाय
२० भावो वतिर्मुमर्हति । न चेन्द्रियायाधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य धर्मः प्रकाश
इति सौमत्तम् । अर्थधर्मत्वं नीलत्वादिवत्सर्वपुरुषसाधारण इत्येकः शास्त्रार्थस्तु
इति सत्यं एव विद्वांसः प्रसज्जेरभ जात्यः कश्चिदस्ति । न चातीतानागतयोर्धर्मः
प्रत्युत्पन्नो मूकः । तस्मान्स्वतन्त्र्योर्थ उपलम्भविषय इति मनोरथमाश्रमेतदित्यत
आह—तदुपरागापेक्षित्वाचित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् । जडस्वभावोऽप्यर्थ

1. B. F. read परामुष्टम् for अवरामुष्टम् .
1. G. reads गृहीत for अगृहीत.
2. D. F. 1. read न स्यात् for तस्यात् .
3. F. reads ते तस्येवास्य for ते चास्य.
- 4-5. H. F. read विवेकाख्यः स्वतन्त्राणि च चित्तानि विवेकान्वयेन for स्वतन्त्राणि च चित्तानि.
5. B. reads साधारणवस्तुतः after उपलब्धिः.
6. B. F. read अर्थ विनकांशुगतः संवद्धानः समाधिः साधारणविवेके स्थूल-
पकृतिलयवशनादिनि after भोग इति.
7. D. reads अपेक्षे वा for अपेक्षित्वात् .
20. K. 1. read प्रकाशते for प्रकाशः.
21. K. L. N. read शास्त्रार्थः for शास्त्रार्थस्तु.

अयस्कास्तमभिकल्प्य विषया अयःसधर्मकं चित्तमभिसंबन्धो-
परज्जयन्ति । येन च विषयेणोपरकं चित्तं स विषयो ज्ञातस्ततोभ्यः
पुनरज्ञातः । वस्तुनो ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात्परिणामि चित्तम् ॥ १७ ॥

यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य—

५ सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्याप-
रिणामित्वात् ॥ १८ ॥

इन्द्रियप्रणादिकया चित्तमुपरज्जयति । तदेवंभूतं चित्तदर्पणमुपसंक्रान्तप्रतिबिम्बा
चित्तिशक्तिश्चित्तमर्थोपरकं चेतयमानार्थमनुभवति, न त्वये किंचित्पाकट्यादि-
कमाधत्ते । नाप्यसंबन्धा चित्तेन तत्प्रतिबिम्बसंक्रान्तेरुक्तत्वादिति । यद्यपि च
१० सर्वगतत्वाच्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चार्हकारिकस्य विषयेणास्ति संबन्धस्तथापि
यत्र शरीरे इन्द्रियमिदं तेन सह न संबन्धो विषयाणामित्ययस्कास्तमभिकल्प्या
इत्युक्तम् । अयःसधर्मकं चित्तमिति । इन्द्रियप्रणादिकयाभिसंबन्धोपरज्जयन्ति ।
अत एव चित्तं परिणामीत्याह—वस्तुन इति ॥ १७ ॥

तदेवं चित्तन्यतिरेकिणमर्थमवस्थान्य तेभ्यः परिणतिधर्मकेभ्यो व्यतिरिक्त-
१५ तात्मानमादर्शयितुं तद्विधर्मपरिणामित्वमस्य वः पूरयित्वा पूर्णं पठति—यस्य
तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य—सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्या-
परिणामित्वात् । क्षिप्रमूढविक्षिमेकाग्रतावस्थितं चित्तमा निगेधात्संबन्धे पुरुषे-
णानुभूयते इति चित्तम् । तत्कस्य हेतोः । यतः पुरुषोऽपरिणामी । परिणामित्वे चित्त-
वस्तुरूपोपि ज्ञाताज्ञातविषयो भवेत् । ज्ञाताविषय एव त्वयम् । तस्मादपरिणामी ।

3. L. reads पुरुषः for पुनः.

3. D. reads वस्तुनो ज्ञानत्वात् : E. reads वस्तुनो ज्ञातत्वात् for वस्तुनो
ज्ञाताज्ञातस्वरूपत्वात्.

4. B. F. read तः after चित्तम्.

5-6. A. C. read अपरिणाम्यात् for अपरिणामित्वात्.

10. K. L. read विषये न for विषयेण.

11. K. L., O. om. न before संबन्धः.

14. L. reads चित्तम् ; P. reads चित्तस्य for चित्त.

17. N. reads सुखमपिदिप्त for सुखमितिप्त.

19. O. reads ज्ञानं for ज्ञान.

यदि चित्तवत्प्रभुरपि पुरुषः परिणमेततस्तद्विषयाक्षित्वस्युक्तयः
शब्दादिविषयवज्ज्ञाताज्ञाताः स्युः । सदाज्ञातत्वं तु मनसस्तत्प्रभोः
पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमाप्यात ॥ १८ ॥

स्यादाशङ्का चित्तमेव स्वाभासं विषयाभासं च वैशेषिकाणां
५ चित्तात्मवादिनां च भविष्यतीत्यस्मियत् ।

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

यद्येतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वाच्च स्वाभासानि तथा
मनोपि ग्रन्थेत्ययम् ।

ततश्च परिणामिनोतिरिच्यत इति । तदेतदाह—यदि चित्तवदिति । सदा
० ज्ञातत्वं तु मनसः सत्त्विकस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी भोक्तेति यावत् । तस्य
प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमाप्याति । तथा चापरिणामिनस्तस्य पुरुषस्य
परिणामिनश्चिन्तामेव इति भावः ॥ १८ ॥

अत्र वैनाशिकमुत्थापयति—स्यादाशङ्केति । अपमर्थः—स्यादेतदेवं यदि
चित्तमात्मनो विषयः स्यात् । अपि तु स्वप्रकाशमेतद्विषयाभासं पूर्वचित्तं प्रतीत्य
१५ समुत्पन्नम् । तत्कुतः पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वम् । कुतस्तरां वा अपरिणामितया परि-
णामिनश्चिन्तामेव इति । न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् । भवेदेतदेवं यदि स्वसं-
वर्द्धनं चित्तं स्यात् । न त्वेतदस्ति । तद्वि परिणामितया नीलादेवदनुभवस्याप्यम् ।
यवानुभवस्याप्यं न तत्स्वाभासं भवितुमर्हति । स्वात्मनि शक्तिविरोधात् । न हि तदेष
क्रिया च कर्मकारकं च । न हि पाकः पच्यते । छिन्दा वा छिद्यते । पुरुषस्यपरि-
२० णामी नानुभवकर्मति नास्मिन्स्वयंप्रकाशता न युज्यते । अपराधीनप्रकाशता
तस्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मता । तस्माद्दृश्यत्वाद्दर्शनकर्म चित्तं न
स्वाभासम् । आत्मप्रकाशमतिविस्वतयैव चित्तस्य तद्भूतिविषयाः प्रकाशान्त
इति भावः ।

1. D. reads यस्य for यत्ति.

4-5. B. O. E. F. K. om. वैशेषिकाणां चित्तात्मवादिनां ५

6. A. reads तत्तत् for न तत् .

15. O. reads ज्ञान for ज्ञात.

15. P. om. अपरिणामितया.

19. P. om. कर्म.

20. O. om. न before युज्यते.

22. P. reads अति for एव.

न चाग्निरत्र दृष्टान्तः । न ह्यग्निरात्मस्वरूपमप्रकाशं प्रकाशयति । प्रकाशाभ्यां प्रकाश्यप्रकाशकसंयोगे दृष्टः । न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः । किं च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शङ्कार्थः । तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशं न परप्रतिष्ठमित्यर्थः । स्वबुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनात्सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते—कुक्षोहं भीतोहममुत्र मे रामोमुत्र मे क्रोध इति । एतत्स्वबुद्धेरग्रहणे न युक्तमिति ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

ननु दृश्योक्तिः स्वयंप्रकाशाच्च । न हि यथा घटाद्योभिना व्यज्यन्त एवमाग्न्यन्तरेणेत्यत आह—न चाग्निरत्रेति । कस्मात् । न हीति । मा नामाग्निरग्न्यन्तरात्मकाशिह विज्ञानानां प्रकाशात् इति न स्वयं प्रकाशात् इति न व्यभिचार इत्यर्थः । प्रकाशाभ्यामिति । अयमिति पुरुषस्वभावान्प्रकाशाग्रवच्छिन्नानि । क्रियारूपः प्रकाश इति यावत् । एतदुक्तं भवति—या या क्रिया सा सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसंबन्धेन दृष्टा । यथा पाको दृष्टश्चैवाभितण्डुलसंबन्धेन । यथा वा प्रकाशनम् । तथा च प्रकाशोऽपि क्रियेति तयापि तथा भवितव्यम् । संबन्धश्च भेदाभयो नाभेदे संभवतीत्यर्थः । किं च स्वाभासं चित्तमित्यग्राह्यमेव कस्यचिदिति शङ्कार्थः । स्यादेतत् । मा भूदग्राह्यं चित्तम् । न हि ग्रहणस्याकारणस्याभ्यापकस्य च मित्रभौ चित्तनिवृत्तिरित्यत आह—स्वबुद्धीति । बुद्धिश्चिन्तनं, प्रचाग व्यापाराः, सत्त्वाः प्राणिनः, चित्तस्य शक्तिभेदाः कोपलोभादयः स्वाश्रयेण चित्तेन स्वविषयेण च सह प्रज्ञानमनुभूयमानाभिनस्याग्राह्या विपर्ययन्तीत्यर्थः । मनुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदयति—कुक्षोहमिति ॥ १९ ॥

एकसमये चोभयानवधारणम् । स्वाभासं विषयाभासं चित्तमिति बुवाणो न तावदेनैव व्यापारेणान्मानमवधारयति तेनैव विषयमर्पाति वक्तुमर्हात् । न ह्यविलक्षणो व्यापारः कार्यभेदाय पर्याप्तः । तस्माद्व्यापारभेदोऽङ्गीकर्तव्यः । न च वैनाशिकानामुपनिषदातिरिक्तोऽस्ति व्यापारः । न चैकस्या एवोत्पत्तेरविलक्षणायाः कार्यवैलक्षण्यसंभवः । तस्याकस्मिकत्वपसङ्गात् । न चैकस्योत्पत्तिरित्यसंभवः । तस्माद्व्यस्य च ज्ञानरूपस्य आवधारणं नैकस्मिन्समये इति ।

4. B. F. read इत्यवनिमयेण; L. reads इत्यवनिमयेण for न परप्रतिष्ठम्.

14. P. om. यथा वा प्रकाशनम्.

14. N. O. read प्रकाश for प्रकाशनम्; तथा च प्रकाशांति.

20. L. N. read प्रचारम् for प्रचार.

20. L. reads ४३; N. reads विद्वा for मय.

न चैकस्मिन्क्षणे स्वपररूपावधारणं युक्तम् । क्षणिकवादिनो यज्ञ-
वनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्यभ्युपगमः ॥ २० ॥

स्याम्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण समनन्तरेण गृह्यते
इति ।

५ चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृति-
संकरश्च ॥ २१ ॥

मथ चित्तं चेचित्तान्तरेण गृह्येत बुद्धिबुद्धिः केन गृह्यते, साप्य-
न्याया साप्यन्यथेत्यतिप्रसङ्गः । स्मृतिसंकरश्च । यावन्तो बुद्धिबुद्धीना-
मनुभवास्तावत्तः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति । तत्संकरादौकस्मृत्यनवधारणं
१० च स्यादित्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदिनं पुरुषमपलपद्भिर्वैनाशिकैः सर्वमेवा-
कुलीकृतम् । ते तु भोक्तृस्वरूपं यत्र क्वचन कल्पयन्तो न न्यायेन संग-
च्छन्ते । केचित्तु सत्त्वमात्रमपि परिकल्प्यास्ति स सत्त्वो य एताम्यत्र
स्कन्धाभिहित्वाभ्यांश्च प्रतिसंवधातीत्युक्त्या तत एव पुनस्तस्यस्ति ।
तथा स्कन्धानां महन्निर्वैदाय विरागायानुत्पादाय प्रशान्तये गुरोरन्तिके
१५ ब्रह्मचर्ये चरिष्यामीत्युक्त्वा सत्त्वस्य पुनः सत्त्वमेवापद्रुवते । सांख्य-

तदेतन्नाप्येणोच्यते—न चैकस्मिन्क्षणे इति । तथा चोक्तं वैनाशिकैः—

भूतिर्येषा क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ।

इति । तस्माद्भूयत्वमेतच्चित्तस्य सदातनं स्वाभासत्वमपनयद्वद्ब्रह्मं च ब्रह्मपरि-
यामित्वं च दर्शयतीति सिद्धम् ॥ २० ॥

१० पुनर्वैनाशिकपुरथापयति—स्याम्मतिः । या भूद्भूयत्वेन स्वसंवेदनम् । एव-
मप्यात्मा न सिध्यति । स्वसंतानवर्तिना चरमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धस्वजनक-
चिन्तक्षणग्रहणादित्यर्थः । समं च तज्ज्ञानत्वेनानन्तरं चाभ्यवहितत्वेन समनन्तरं
तेन । चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च । बुद्धिरिति
चिन्तमित्यर्थः । नागृहीता चरमा बुद्धिः पूर्वबुद्धिग्रहणसमर्था । न हि तदुभ्या-
१५ प्रसंख्या पूर्वबुद्धिर्बुद्ध्या भवितुमर्हति । न तदगृहीतवण्डो दण्डिनमवगन्तुमर्हति ।
तस्माद्वनवस्थेति । विज्ञानवेदनासंज्ञारूपसंस्काराः स्कन्धाः । सांख्य-

3. B. reads स्वरसम् for स्वरस.

6. G. om. बुद्धि.

5. G. reads बुद्धिः for बुद्धेः.

12. G. reads सन्वीयानाम् for सन्तो न एवम्.

12. B. E. F. read च for यत्र.

14. B. C. D. E. F. read अदृष्ट, G. reads नष्ट for यदृष्ट.

15. E. F. read अपद्रुते for अपद्रुते.

योगाद्यस्तु प्रवादाः स्वशब्देन पुरुषमेव स्वाग्निं चित्तस्य भोक्तार-
मुपयन्तीति ॥ २१ ॥

कथम्—

चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धि-
संवेदनम् ॥ २२ ॥

अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिण्यर्थे
प्रतिसंक्रान्तेव तद्वृत्तिमनुपतति । तस्याश्च प्राप्त्यैतन्योपग्रहस्वरू-
पाया बुद्धिबृत्तेरनुकारमाश्रयतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानबुक्तिरा-
स्यायते । तथा चोक्तम्—

१० योगाद्यः प्रवादाः । सांख्याश्च योगाश्च त एवादयो येषां वैशेषिकादिप्रवादानां
ते सांख्ययोगाद्यः प्रवादाः । सुगममन्यत् ॥ २१ ॥

स्यादेतत् । यदि चित्तं न स्वाभासं नापि चिन्तान्तस्वेयमात्मनापि कथं
भोक्षयते चित्तम् । न तन्मात्मनः स्वयमकाशस्याभासि काचित्क्रिया । न च
तामन्तरेण कर्ता न चासंबद्धचित्तं कर्मणा तस्य भोक्तातिप्रसङ्गादिन्याशयवा-
१५ न्मृच्छति—कथामिति । सूत्रेणोपरमाह—चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ
स्वबुद्धिसंवेदनम् । यत्र बोधकशक्तिसारूप्यामितम्ब (यो. सू. ११४) इति तद्वितः समु-
त्पितम् । चित्तेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ चित्तिप्रतिबिम्बाभागतया
तदुपतापत्तौ सत्याम् । यथा हि चन्द्रमसः क्रियामन्तरेणापि संक्रान्तचन्द्रप्रति-
बिम्बममलं जलमचलं चलमिवालचालमरालमिव चन्द्रमसमवभासयत्येवं
२० विनापि चित्तिव्यापारमुपमंक्रान्तचित्तिप्रतिबिम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया क्रिया-
वतीमसंगतामपि संगतीं चित्तिशक्तिमयभासयद्भोग्यभावमामाद्यद्भोक्तृभावमाश-
्रयति तस्या इति सूत्रार्थः । भाष्यमप्येतदर्थममरुणम् तत्र व्याख्यातमिति न
व्याख्यातमत्र । बुद्धिरुत्पतिविशिष्टत्वे ज्ञानबृत्तेरनुगममुदाहरति—तथा चोक्तं—

५. A. reads प्रवणम् for संवेदनम् .

6-7. B. F. reads विग्नया चितिः परिणामिनी हि भोक्तृशक्तिः प्रतिसंक्रान्ता
‘चतुर्थेऽस्मिन्नादात्म्यं भाष्यान्वयाधिक्येन for परिणामिण्यर्थे प्रति-
संक्रान्तेन.

7. F. reads स्वरूपा for स्वरूपायाः.

8. G. reads अनुकृति for अनुकार.

10. P. om. सांख्याश्च = प्रवादाः.

17. P. reads विम्बवर्तिनया for प्रतिबिम्बाभागेनया.

19. O. om. जलवातमगतमिव. L. reads जलवातम् for जलवात.

न पातालं न च विवरं गिरीणां
 मैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम् ।
 गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं
 बुद्धिबृत्तिमविशिष्टां कथ्यो वेदयन्ते ॥ इति ॥ २२ ॥

५ अतश्चैतदभ्युपगम्यते—

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

मनो हि मन्तव्येनार्थेनोपरकम् । तत्स्वर्यं च विषयत्वाद्द्विषयिणा
 पुरुषेणात्मीयया वृत्त्याभिसंबद्धम् । तदेतच्चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विष-
 यविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपपापघ्नं विषयात्मकमभ्यविषयात्मक-

१० न पातालमिति । शाश्वतस्य शिवस्य ब्रह्मणो विशुद्धस्वभावस्य चितिच्छाया-
 पर्णा मनोवृत्तिमेव चितिच्छायापन्नत्वाच्चेतिरभ्यविशिष्टा गुहा वेदयन्ते । तस्या-
 मेव गुहायां तद्वृत्तं ब्रह्म तदपनये तु स्वयंप्रकाशमनावरणमनुपसर्गं प्रयोतते चर-
 मवेहस्य भगवत इति ॥ २२ ॥

तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिनस्तदातिरिक्तः पुमानपरिणतिधर्मोपपादितः ।

१५ संप्रति लोकप्रत्यक्षमप्यथ प्रमाणयति—अतश्चैतदिति । अवश्यं चैतदित्यर्थः ।
 द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् । यथा हि नीलायनुरक्तं चित्तं नीलायर्षं
 मन्थक्षौबावस्थापन्येवं द्रष्टृच्छायापत्त्या तदनुरक्तं चित्तं इद्वारमपि मन्थक्षे-
 णावस्थापयति । अस्ति हि व्याकारं ज्ञानं नीलमई संवेद्यीति । तस्माज्ज्ञेयवच-
 न्नातापि मन्थक्षतिर्द्धोपि न विविच्यैवावस्थापितो यथा जले चन्द्रमसो बिम्बश्च ।

२० न चेतान्वता तदप्रत्यक्षम् । न चास्य जलगतत्वे तदप्रमाणमिति चन्द्ररूपेभ्य-
 प्रमाणं भवितुमर्हति । तस्माच्चित्तप्रतिबिम्बतया चैतन्यगोचरापि चित्तवृत्तिर्न
 चैतन्यागोचरेति । तदिदं सर्वार्थत्वं चित्तस्येति ।

तदेतदाह—मनो हीति । न केवलं तद्व्याकारपत्त्या मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं
 मेनापि तु स्वर्यं चेति । चकतो भिन्नकथः पुरुषेणेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तच्छा-

२५ यापनिः पुरुषस्य वृत्तिः ।

६. B. F. read अथ विचारानुगतः संपन्नः समाधिः । योक्तरी विवे-
 केऽन्तःकरणपद्धतिलभ्यदर्शनाद् अधिष्ठ वेदयन्त इति ।

७. O. reads अविषयात्मकमपि for विषयात्मकमप्य-

८. B. om. अभ्यविषयात्मकमित्-

१२. O. reads यदाश्च for यदाश्च ।

१३. L. reads व्याकारश्च for व्याकारश्च ।

मिवाचेतनं चेतनमिष स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते ।

तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः । अपरे चित्तमात्रमेवेदं सर्वं नास्ति अत्वयं गणादिर्घटादिश्च सकारणो लोक इति । अनुकम्पनीयास्ते । कस्मात् । अस्ति हि तेषां भ्रान्तिषीर्जं सर्व-
५ रूपकारनिर्भासं चित्तमिति । समाधिप्रज्ञायां प्रत्येयार्थः प्रतिबिम्बी-
भूतस्तस्यालम्बनीभूतत्वादभ्यः । स चेदर्थश्चित्तमात्रं स्यात्कथं प्रज्ञयैव
प्रज्ञारूपमवधार्येत । तस्मात्प्रतिबिम्बीभूतोर्थः प्रज्ञायां येनावधार्येत स
पुरुष इति । एवं ग्रहीतुमर्हणप्राज्ञस्वरूपचित्तमेवात्रयमप्येतज्जातितः
प्रविभजन्ते ते सम्यग्दर्शिनस्तैरधिगतः पुरुषः ॥ २३ ॥

॥ शिकैरभ्युपेतव्या । कथमन्यथा चिने

॥ इह—तदनेनेति । केचिद्वैनाशिका वासार्थवा-
दिनः । अपरं विज्ञानमात्रवादिनः । ननु यदि चिनमेव दृष्टाकारं दृष्टाकारं
चानुभूयते हन्त चित्ताभिधायेवास्ता इदृश्यी । यथाहुः—

अभिन्नोपि हि बुध्नात्मा विपर्यासितवर्त्तनैः ।

१५ प्राज्ञप्राज्ञकसंविनिमेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । तत्कथमेतेन अनुकम्पनीया इत्यत आह—समाधिप्रज्ञायामिति । तं तत्तूका-
भिरुपपनिभिश्चिन्तातिरिक्तं पुरुषमभ्युपगम्याप्यष्टाङ्गयोगोपदेशेन समाधिप्रज्ञाया-
मात्मगोचरायामवतार्य बोधयितव्याः । तथा—समाधिप्रज्ञायां प्रत्येयार्थं आत्मा
प्रतिबिम्बीभूतोऽभ्यः कस्मात् । तस्यात्मन आलम्बनीभूतत्वात् । अथ चित्तादभिन्न-
१० मेव कस्मात् आलम्बनं भवतीति यदि युक्तिबोधितोपि वैद्यात्पादद्वन्द्व इतुमाह—
स चेदात्मरूपोऽर्थश्चित्तमात्रं स्यात् न तु ततो व्यतिरिक्तस्ततः कथं प्रज्ञयैव
प्रज्ञारूपमवधार्येत । स्वात्मनि शुनिविरोधात् । उपसंहरति—तस्मादिति ।
समीचीनोपदेशेनानुकम्पिता भवन्तीत्याह—एवमिति । जातितः । स्वभावत
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

3. B. P. read त्रिगुणात्मकम् after इदम् .

5. B. P. read किम् चित्तं तदन्वयेन after अर्थेयार्थः .

6. E. reads तदन्वयः for अन्यः । सः .

6. B. P. read न before स्यात्

6. G. om. प्रज्ञयैव .

9. G. om. ते .

9. E. reads अस्मिन्नात्मनः after अधिगतः .

17. L. P. read अभ्युपगम्यम् for अभ्युपगम्य .

17. P. om. अधि .

कुतश्चेति—

तदसंख्येयवासनामिच्छित्रमपि परार्थं संहृत्य-
कारित्वात् ॥ २४ ॥

तदेतच्चित्तमसंख्येयमिच्छासनाभिरेव चित्रीकृतमपि परार्थं परस्य
५ भोगापवर्गार्थं न स्वार्थं संहृत्यकारित्वाद्ब्रूवत् । संहृत्यकारिणः चित्तेन
न स्वार्थेन मथितव्यम् । न सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थम् । उभय-
मप्येतत्परार्थम् । यस्तु भोगेनापवर्गेण चार्थेनार्थवान्पुरुषः स एव परो
न परः सामान्यमात्रम् । यत्तु किञ्चित्परं सामान्यमात्रं स्वरूपेणोदाहरे-

चिन्नातिरिक्तात्मसद्भावे इत्यन्तरमवतारयति—कुतश्चेति । तदसंख्येय-
१० वासनामिच्छित्रमपि परार्थं संहृत्यकारित्वात् । यद्यप्यसंख्येयाः कर्मवासनाः
ज्ञेशवासनाश्च चित्रमेवाधिरोहन्ति न तु पुरुषम् । तथा च वासनाधीना विषाका-
भिनाभयतया चित्तस्य मोक्तव्यमावहन्ति, मोक्तुरर्थे च भोग्यमिति सर्वं
चिन्तार्थं यावत्, तथापि तच्चित्तमसंख्येयवासनाविच्छित्रमपि परार्थम् । कस्मात् ।
संहृत्यकारित्वादिति सूत्रार्थः । व्याचष्टे—तदेतदिति । स्यादेतत् । चित्तं संहृत्यापि
१५ करिष्यति स्वार्थं च भाविष्यति कः सत्तु विरोध इति यदि कश्चिद्ब्रूयानं
ग्रन्थाद्—संहृत्यकारिणोति । सुखचित्तमिति भोगमुपलक्षयति । तेन सुख-
चित्तमपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानमिन्द्रियवर्ग उक्तः । एतदुक्तं भवति—सुखदुःखे चित्तं
प्रतिकूलानुकूलान्मके नात्मनि संभवतः । स्वात्मनि हृनिविरोधात् । न
चान्योपि संहृत्यकारी साक्षात्परंपरया वा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्यामनुकूल-
२० नीयः प्रतिकूलनीयो वा । तस्माद्यः साक्षात्परंपरया वा न सुखदुःखयोर्व्या-
प्यते स एवाभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा । स च नित्योदासीनः पुरुष
एवमपवृज्यते येन ज्ञानेन तस्यापि ज्ञेयतन्त्रत्वात्स्वात्मनि च हृनिविरोधात्
ज्ञानार्थत्वम् । न बाह्यविषयादस्मादपवर्गसंभवोऽस्ति । विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गा-

2. A. D. E. G. L. read चित्तम् for चित्रम् .

2. A. reads सङ्ग for संहृत्य .

5. B. F. read अपवर्गार्थेन for अपवर्गार्थं न .

5. C. om. न स्वार्थम् .

6. B. F. L. read सुखम् for सुख after न .

10. I. reads चित्तम् for चित्रम् .

16. L. O. read सुखम् for सुख .

16. L. reads दुःखम् for दुःख .

20. N. reads न before व्याप्यते .

22. L. reads वन्ते for हन्ति .

द्विनाशिकस्तत्सर्वं संहत्यकारित्वात्पराधर्ममेव स्यात् । यस्त्वसौ परो
विशेषः स न संहत्यकारी पुरुष इति ॥ २४ ॥

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिबृत्तिः ॥ २५ ॥

यथा प्रादुषि तृणादुरस्योद्भवेन तद्दीजरुत्तानुमीयते तथा मोक्ष-
५ मार्गधषणेन यस्य रोमहर्षोऽधुपाती दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शन-
बीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते । तस्यात्मभावभावना
स्वाभाविकी प्रवर्तते । यस्याभावादिदमुक्तं स्वभावं मुक्त्या दोषाद्येषां
पूर्वपक्षे रुचिर्मवत्यख्येति निर्णये सधति । तत्रात्मभावभावना कोहमासं
कथमहमासं किंस्विदिदं कथंस्विदिदं के भविष्यामः कथं वा भविष्याम

१० संभवात् । तस्मानज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव न तत्त्वार्थं नापि परमाचार्यम् ।
संहतपरार्थत्वे चागवस्थापसङ्गादसंहतपरार्थमिद्विधिति ॥ २४ ॥

तदेवं केवलममूलबीजं युक्तिमयमान्मदर्शनमुक्त्या तदुपदेशाधिकृतं पुरुष-
मनधिकृतपुरुषान्तरादुच्चारणमाह—विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिबृत्तिः ।
यस्यात्मभाव भावनास्ति तस्याद्याद्वययोगोपदेशाननुतिष्ठतां पञ्चानाम् तत्परि-
१५ षाकाच्चिन्तसत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्तते । यस्यात्मभावभाव-
नैव नास्ति नास्तिकस्य तदुपदेशाधिकृतस्यापशिनिर्धत्तामत्परत्वं कभावस्य
नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभावभावनाभिभूतिरिति सूत्रार्थः । नन्या मभाव-
भावनायाश्चिन्तयित्वाः कुतोवयम इत्यत आह—यथा प्रादुषीति । प्राग्भवीयं
तत्त्वदर्शनबीजमपवर्गभागीयं यन्कर्माद्याद्वयानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तद्-
२० भिनिर्वर्तितमस्तीत्यनुमीयते । तस्य चात्मभावभावनावयवमेव स्वाभाविकी
वस्त्वभ्यासं विनापि प्रवर्तते । अनधिकारिणामपिना वचनेन दृश्यति—
यस्याभावादिदमिति । पूर्वपक्षो नास्ति कर्मकत्वं परलोकिनाभावात्परलोका-
भाव इति । तत्र रुचिः । अन्विष्य निर्णये पथविशतितत्त्वविषये । आत्मभावभावना

3. A. reads वि before निर्णयः.

7. O. D. E. read स्वभावः; G. reads स्वभावम् for स्वभावः.

7. O. om. मुक्त्या. D. E. read मुक्तम् for मुक्त्या.

11. L. reads सहसम् for संहत.

14. L. O. read उपदेशात् for उपदेशान्.

इति । सा तु विशेषदर्शिनो निवर्तते । कुतः । चित्तस्यैवैष विविचः परिणामः पुरुषस्त्वसत्त्वामविद्यायां शुद्धचित्तधर्मैरपरामृष्ट इति । ततोऽस्यात्मभावभायना कुशलस्य विनिवर्तत इति ॥ २५ ॥

तदा विवेकनिष्ठं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

५ तदानीं यदस्य चित्तं विषयप्राग्भारप्रज्ञाननिष्ठमासीत्तदस्याप्यथा भवति कैवल्यप्राग्भारं विवेकज्ञाननिष्ठमिति ॥ २६ ॥

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

प्रत्ययविवेकनिम्नस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रवाहारोहिण-
श्चित्तस्य तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराण्यस्मीति वा ममेति वा जानामीति

१० वा न जानामीति वा । कुतः । क्षीयमाणबीजेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्य इति ॥ २७ ॥

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

शब्दाख्याता । विशेषदर्शिनः परामर्शमाह—चित्तस्यैवेति । अस्य विशेषदर्शनकुशलस्यात्मभावभायना विनिवर्तत इति ॥ २५ ॥

अथ विशेषदर्शिनः कीदृशं चित्तमित्यत आह—तदा विवेकनिष्ठं कैव-
१५ ल्यप्राग्भारं चित्तम् । निगद्व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

स्यादेतत् । विशेषदर्शनं चेद्विवेकनिष्ठं, न जातु चित्तं व्युत्थितं स्यात् । दृश्यते चास्य भिक्तामृतो व्युत्थितमित्यत आह—तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः । प्रत्ययेति । प्रतीयते येन स प्रत्ययभिनसत्त्वम् । तस्माद्विवेक-
२० धितेः । तेन निम्नस्य जानामीति साक्षान्मोक्षो विविच्य दर्शितः । न जानामीति

२० मोक्षः । तन्मूलावहंकारममकारावहमस्मीति वा ममेति वा दर्शितौ । क्षीयमाणानि च तानि बीजानि चेति समासः । पूर्वसंस्कारेभ्यो व्युत्थानसंस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

स्यादेतत् । सत्यपि विवेकविज्ञाने व्युत्थानसंस्कारा यदि प्रत्ययान्तराणि प्रसुप्तते कस्तर्हि हानहेतुरेतेषां यतः प्रत्ययान्तराणि न पुनः प्रसुप्तिरिति त्वत आह—
हानमेषां क्लेशवदुक्तम् । अपरिपक्वविवेकज्ञानस्याक्षीयमाणा व्युत्थानसंस्काराः

2. C. reads अवि विद्यायाम् for अविद्यायाम्.

3. B. F. read अयमात्मज्ञानमूलः हेतुज्ञानः सप्ताभिविवेके सर्वाध्वचित्तमङ्गलि-
समगमनादिति for इति.

4. A. reads अभावम् for प्राग्भारम्.

5. B. F. om. ज्ञानम्.

6. C. om. प्रत्यय.

8. D. E. read विवेकप्रत्यय for प्रत्ययविवेक.

10. B. F. L. om. न जानामीति वा.

11. L. O. P. read मोक्षे विविच्य दर्शिते for मोक्षो विविच्य दर्शितः.

यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा ज्ञाना-
ग्निना दग्धबीजभावाः पूर्वसंस्कारो न प्रत्ययप्रसूयति । ज्ञानसंस्कारास्तु
विज्ञाधिकारसमाप्तिमनुशेरत इति न चिन्त्यन्ते ॥ २८ ॥

प्रसंख्यानप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्म-

मेघः समाधिः ॥ २९ ॥

यद्यप्य ब्राह्मणः प्रसंख्यानप्यकुसीदस्ततोपि न किञ्चित्प्रार्थयते ।
तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीज-
स्याच्चास्य प्रत्ययान्तराभ्युत्पद्यन्ते । तदास्य धर्ममेघो नाम समाधि-
र्भवति ॥ २९ ॥

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

प्रत्ययान्तरं प्रसूयन्तं न तु परिषद्विवेकज्ञानस्य क्षीणाः प्रत्ययान्तगणि प्रसूतुम-
र्हन्ति । यथा विवेकच्छिद्रसमुत्पन्ना अपि क्लेशा न संस्कारान्तरं प्रसूयते । तत्कस्य
हेतोः । तदेते क्लेशा विवेकज्ञानवह्निदग्धबीजभावा इति । एवं व्युत्थानसंस्कारा
अपीति । अथ व्युत्थानसंस्कारा विवेकज्ञानसंस्कारैर्निर्गोद्धृताः । विवेकसंस्काराश्च
१५ निरोधसंस्कारैः । निर्गोधसंस्काराणां त्वत्वात्विषयत्वं दर्शितम् । निरोधोपायः प्राय-
श्चित्तनीय इत्यत आह—ज्ञानसंस्कारास्त्विति । परिराग्यसंस्कारा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेवं सूत्रकारो व्युत्थाननिर्गोधापायं प्रमख्यानमुक्त्वा प्रमख्याननिरोधो-
पायमाह—प्रसंख्यानप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः
समाधिः । ततः प्रसंख्यानान्न किञ्चित्सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि प्रार्थयते । प्रत्युत
२० तत्रापि क्लिप्नोति परिणामित्वदोषदर्शनेन विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातिरेव
भवति । एतदेव विवृणोति—तत्रापीति । यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुस्तदानार्थं
ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः । यत्तन्मय न प्रत्ययान्तराणि भवन्ति, ततः सर्वथा
विवेकख्यातिरिति । तदाम्य धर्ममेघः समाधिर्भवति । एतदुक्तं भवति—प्रसं-
ख्याने विरक्तस्तन्निर्गोधमिच्छन्धर्ममेघं समाधिमुपासीत । तदुपासने च सर्वथा
२५ विवेकख्यातिर्भवति । तथा च तं निर्गोद्धं पारयतीति ॥ २९ ॥

तस्य च प्रयोजनमाह—ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः । कस्मान्पुनर्जीवनेव

10. A. reads वि before विवृतिः.

11. N. P. read विज्ञानस्य for विवेकज्ञानस्य.

15. O. reads च वाह्य for त्वत्वात्.

ननुभाषविद्यादयः क्लेशाः समूलकार्षं कथिता भवन्ति । कुशला-
कुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति । क्लेशकर्मनिवृत्तौ
जीवसेव विद्वान्विमुक्तो भवति । कस्मात् । यस्माद्विपर्ययो भवस्य
कारणम् । न हि क्षीणक्लेशविपर्ययः कश्चित्केनचित्कचिज्ज्ञातो दृश्यत
१ इति ॥ ३० ॥

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्थानन्त्याज्ज्ञेय-
मल्पम् ॥ ३१ ॥

सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्थानमल्पं भवति । आवरकेण
तमसाभिभूतमावृतमनन्तं ज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्तितमुद्गादितं
१० ग्रहणसमर्थं भवति । तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपघातं भवति तदा
भवत्यवस्थानमल्पम् । ज्ञानस्थानन्त्याज्ज्ञेयमल्पं संपद्यते । यथाकाशो

विद्वान्विमुक्तो भवति । उतर—यस्मादिति । क्लेशकर्मवासनेन्द्रः किल कर्मा-
शयो जात्यादिनिदानम् । न चासति निदाने निदानी भवितुमर्हति । यथाहाथ
भगवानक्षपाद्—धीतरागजन्मादर्शनात् (गीत० सू० ३।१।२५) इति ।

१५ अथैवं धर्ममेषे सति कीदृशं चिन्तमन्यत आह—तदा सर्वावरणमलापेतस्य
ज्ञानस्थानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् । आश्रितं चित्तसत्त्वमेभिरित्यावरणानि मलाः क्लेश-
कर्माणि । सर्वे च त आवरणमलाश्चेति सर्वावरणमलाः । तन्मोपेतस्य चित्तसत्त्वस्य
ज्ञानस्य ज्ञायतेनेनेन्यनया व्युत्पन्न्यान्त्यादपरिमेयस्याज्ज्ञेयमल्पम् । यथा हि शरादि
धनपटलमुक्तस्य चण्डाचिषः परितः प्रयोतमानस्य प्रकाशानन्त्यात्मकाश्वा यदा-
१० द्योत्याः प्रकाशन्त एवमपमतरजस्तमसाश्चित्तसत्त्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्पं प्रका-
शयामति । तदेतद्वाह—सर्वैरिति । एतदेव व्यतिरेकमुत्सेन स्फोरयति—आवरकेण
तमसाभिभूतमिति । क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्तितमत एवोद्गादितम् ।
प्रदेशादपनीतं तम इत्यर्थः । अत एव सर्वान्धर्माज्ज्ञेयान्नेदति वर्पति प्रकाशनेनेति
धर्ममेव इत्युच्यते । नन्वयमस्तु धर्ममेषः समाधिः सवासनक्लेशकर्माशयप्रश-

1. D. roads समूलकार्षः होकर्मिताः for समूलकार्षं कथिताः.

6. A. om. मल.

6-7. A. om. ज्ञेयमल्पम्.

8. G. om. आवरकेण before तमसा.

9. D. P. road अपमतरात् सर्वम् for जननं ज्ञानसत्त्वम्.

17-8. P. roads ज्ञानस्य चित्तसत्त्वस्य for चित्तसत्त्वस्य ज्ञानस्य.

न ह्यननुभूतक्रमक्षणा पुराणता वक्ष्यस्थान्ते भवति । नित्येषु च क्रमो दृष्टः ।

द्वयी चेयं नित्यता कूटस्थनित्यता परिणामिनित्यता च । तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य । परिणामिनित्यता गुणानाम् । यस्मिन्परिणम्यमाने तत्त्वं न विहिन्यते तन्नित्यम् । उभयस्य च तत्स्थानभिघाता-
५ न्नित्यत्वम् । तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिषु परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमो लब्धपर्यवसानो नित्येषु धर्मिषु गुणेष्वलब्धपर्यवसानः । कूटस्थनित्येषु स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु स्वरूपास्तित्वा क्रमेणैवानुभूयन् इति तत्राप्यलब्धपर्यवसानः शब्दपृष्ठेनास्तिक्रियामुपादाय कल्पित इति ।

१० पर्यमनुमीयते । एतदेव व्यतिरेकमुत्तेन दर्शयति—न हीति । अननुभूतो ज्ञातः क्रमक्षणो यथा सा तथोक्ता । नन्वेव क्रमः प्रधानस्य न संभवति तस्य नित्यत्वादित्यत आह—नित्येषु चेति । बहुवचनेन सर्वनित्यव्यापिता क्रमस्य प्रतिजानीते ।

तत्र नित्यानां प्रकारभेदं दर्शयित्वा नित्यव्यापिता क्रमस्योपपादयति—
१५ द्वयीति । ननु कूटस्थं स्वभावादपच्युतमस्तु नित्यम् । परिणामि सर्वत्र स्वरूपाच्यवमानं कथं नित्यमित्यत आह—यस्मिन्निति । धर्मलक्षणावस्थानामुदयव्ययधर्मत्वं धर्मिणस्तु तत्त्वादविघात एवेति । अथ किं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यता सर्वत्र क्रमस्य नेत्याह—तत्र गुणधर्मेषु बुद्ध्यादिष्विति । यतो लब्धपर्यवसानो धर्माणां विनाशान् । प्रधानस्य तु परिणामक्रमो न लब्धपर्यवसानः ।

१६ ननु प्रधानस्य धर्मरूपेण परिणामादस्तु परिणामक्रमः । पुरुषस्य त्वपरिणामिनः कुतः परिणामक्रम इत्यत आह—कूटस्थेति । तत्र बहूनां विनाशव्यतिरेका-
१ मिमानाद्यत्परिणामेन परिणामाभ्यासः । मुक्तानां चास्तिक्रियामुपादायावास्तव्योपि परिणामो मोहकल्पितः शब्दस्य दुरासराजया तन्मृष्टो विरुज्योस्तिक्रियामुपादन इति ।

1. G. reads अनुभूत for अनुभूत.

1. B. C. F. L. read शब्दास्तव for शब्दा.

5. B. om. बुद्ध्यादिषु.

6. B. F. om. धर्मिषु.

7. B. F. read प्रतिष्ठः for प्रतिष्ठेय.

8. D. E. read शब्दे शब्दे for शब्दपृष्ठे.

11. P. reads क्रमः for क्रमक्षणा.

15. O. reads नित्यपरिणामि for नित्यम् । परिणामि.

17. M. om. धर्मत्वम्.

23. O. P. read तन्मृष्टः for तन्मृष्टः.

अथास्य संसारस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्यास्ति
क्रमसमाप्तिर्न वेति । अवचनीयमेतत् । कथम् । अस्ति प्रश्न एका-
न्तवचनीयः सर्वो जातो मरिष्यति मृत्वा जनिष्यत इति । ॐ भो
इति ।

५ अथ सर्वो जातो मरिष्यतीति मृत्वा जनिष्यत इति । विभज्य
वचनीयमेतत् । प्रत्युक्तध्यासिः क्षीणतृष्णः कुशलो न जनिष्यत
इतरस्तु जनिष्यते । तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीत्येवं
परिपृष्टे विभज्य वचनीयः प्रश्नः पशूनधिरुज्य श्रेयसी वचनार्थोऽप्राधि-
कृत्य वेति । अर्थं त्ववचनीयः प्रश्नः संसारोऽयमन्तवानथानन्त इति ।

- १० गुणेष्वलक्षपर्यवसानः परिणामक्रम इत्युक्तम् । तदमहमानः पृच्छति—
अथेति । स्थित्येति । महाप्रलयावस्थायाम् । गत्येति । मृष्टी । एतदुक्तं भवति—
यथानन्त्यास्य परिणामसमाप्तिः संसारस्य, इन्त भोः कथं महाप्रलयसमये सर्वे-
णामात्मना सहसा समुच्छिद्येत, कथं च मृष्ट्यादौ सहस्रात्पयेत संसारः ।
तस्मादेकैकस्यात्मना मुक्तिकमेण सर्वेषां विमोक्षादुच्छेदः सर्वेषां संसारस्य
१५ क्रमेणेति प्रधानपरिणामक्रमपरिसमाप्तिः । एवं च प्रधानव्याप्यमित्यत्वप्रसङ्गः ।
न चापूर्वसत्त्वप्रादुर्भाव इष्यते यनानन्त्यं स्यात् । तथा सत्त्वनादित्वव्याहतेः
सकलशास्त्रार्थभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । उचरमाह—अवचनीयमनुराईमेतत् ।
एकान्तत एतस्यावचनीयतां दर्शयितुमेकान्तवचनीयं प्रश्नं दर्शयति—अस्ति
प्रश्न इति । सर्वो जातो मरिष्यतीति । पश्चोचरम्—ॐ भो इति । तस्य भो
२० इत्यर्थः ।

अविभज्य वचनीयमुक्त्वा अविभज्य वचनीयं प्रश्नमाह—अथ सर्व इति ।
विभज्य वचनीयतामाह—विभज्येति । विभज्य वचनीयमेव प्रश्नान्तरं
विस्फुरार्थमाह—तथा मनुष्येति । अर्थं त्ववचनीय एकान्ततः । न हि
सामान्येन कुशलाकुशलपुरुषसंसारस्यान्तवच्चमनन्तवच्यं वा शक्यमेकान्ततो
२५ वक्तुम् । यथा प्राणभृन्मात्रस्य श्रेयस्त्वमश्रेयस्त्वं वा निकान्ततः शक्यमवधार-
यितुम् । यथा जातमात्रस्य मरणमेकान्ततः । विभज्य पुनः शक्यावधारण-

3. G. K. om. मृत्वा जनिष्यते.

5. G. K. om. जातो मरिष्यतीति.

6. D. F. read विवेक before क्वाति.

18. N. O. read एव तस्य for एतस्य.

20. L. reads चानेकान्ततः for वा निकान्त-

कुशलस्यास्ति संसारक्रमपरिसमाप्तिर्नेतरस्येत्यम्यतरावधारणे दोषः ।
तस्माद्व्याकरण्यैव प्रथमं प्रश्न इति ॥ ३३ ॥

गुणाधिकारक्रमसमाप्तौ केवल्यमुक्तम् । तत्स्वरूपमवधार्यते—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं

५ स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्तिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

कृतभोगापवर्गोणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकार-
णात्मकानां गुणानां तत्केवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्त्वानभिसं-

मित्याह—कुशलस्येति । अपमभिसंधिः—कमेण मोक्षे सर्वेषां मोक्षात्संसारोच्छेद
इत्यनुमानम् । तथागमसिद्धमोक्षाभावश्च । तथा चान्युपगतमोक्षप्रतिष्ठादकागम-

१० प्रमाणभावः कथं तमेवागमं प्रधानविकारनिवृत्त्यायामवगमाणी कुर्यात् । तस्मा-
द्वागमबाधितविषयमेतदनुमानं न प्रमाणम् । श्रूयते हि श्रुतिस्मृतीतिहास-
पुराणेषु सर्वप्रतिसर्गपरंपराया अनानादित्वमनन्तत्वं चेति । अपि च सर्वेषामेषा-
त्मनां संसारस्य न तावदुपपदुच्छेदः संभवी । न हि पण्डितरूपाणामन्यनेक-
जन्मपरंपराभ्यासपरिभ्रमसाध्या विवेकख्यातिप्रतिष्ठा । किं पुनः प्राणभूत्यामस्य
१५ स्थावरजद्रमादेरेकदाऽकस्माद्विबुधमर्हति । न च कारणायोगपथे कार्ययोगपथे
गुण्यते । कमेण तु विवेकख्यातावसंलब्धेयानां कमेण मुक्तौ न संसारोच्छेदो-
ऽनन्तत्वाज्जन्तूनामसंलब्धेयत्वादिति सर्वमवधारयत् ॥ ३३ ॥

कैवल्यस्वरूपावधारणपरस्य सूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह—गुणाधिकारेति ।

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चित्ति-

१० शक्तिरिति । कृतकरणीयतया पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणे प्रधाने
लयस्तेषां कार्यकारणात्मकानां गुणानां सुत्त्वानसमाधिनिरोधसंस्कारा मनसि
स्तीयन्ते मनोस्मितायामस्मिता लिङ्गे लिङ्गमलिङ्ग इति । योयं गुणानां कार्य-
कारणात्मकानां प्रतिप्रसवस्तत्कैवल्यम् । ये कंचित्पुरुषं प्रति प्रधानस्य मोक्षः
स्वरूपप्रतिष्ठा वा पुरुषस्य मोक्ष इत्याह—स्वरूपेति । अस्ति हि महापलमेपि
१५ स्वरूपप्रतिष्ठा चित्तिशक्तिः । न चासौ मोक्ष इत्यत आह—पुनरिति । तौघ

बन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला तस्याः सदा तथैवावस्थानं
कैवल्यमिति ॥ १४ ॥

इति श्रीपातञ्जले सांख्यप्रवचने योगशास्त्रे व्यास-
भाष्ये कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

५ इतिशब्दः शास्त्रपरिसमाप्तौ ॥ १४ ॥

मुक्त्यर्हचित्तं परलोकमेवज्ञसिद्धये चर्मघनः समाधिः ।

द्वयी च मुक्तिः प्रतिपादितास्मिन्याह पसङ्गाद्यपि चान्यदुक्तम् ॥ १ ॥

निदानं तापानामुदितमथ तापाश्च कथिताः

सहाकैरहाभिर्विहितमिह योगद्वयमपि ॥

१०

कृतो मुक्तेरध्वा गुणपुरुषभेदः स्फुटतरो

विचिके कैवल्यं परिगलितताया चितिरमौ ॥ २ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविगचितायां पातञ्जलभाष्यव्याख्यायां

कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदं पातञ्जलयोगदर्शनं सटीकभाष्ययुतम् ॥

2. F. reads अयमस्मिन्नानुपगतः संवद्वानः समाधिश्चितिशक्तिः केवलविने-
कताद्युक्त्येन स्थिता सेवात्र मयानिर्दिश्यते । अधिष्ठ कैवल्यमिति.

समाप्तानि बाचस्पतिमिश्रविरचितटीकासंवलितश्रीम्यास-
भाष्यसमेतानि पातञ्जलयोगसूत्राणि ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

योगसूत्रवृत्तिः (नागोजीभट्टकृता)

नत्वा पतञ्जलिं देवं योगे नृनि लिखाम्यहम् ।

छायाया व्यासभाष्यस्य तद्रूपार्थप्रकाशिकम् ॥ १ ॥

- ५ नन्वेतेन योगः प्रत्युक्तः (व. सू. २।१।३) इति व्याससूत्रेणास्य शास्त्रस्य प्रत्याख्यानार्त्तिकमेतच्छास्त्रविचारेणेति चेन्न । 'सांख्यज्ञानेन योगमार्गेण वा न निःश्लेषसमाधिगम्यत इति' इति तद्रूपमुपादाय 'उपनिषद्विषयस्य तत्त्वज्ञानस्य योगपेक्षासूत्रेण, न आतु योगशास्त्रोक्तप्रमनियमादि बहिरङ्गोपायमन्तरङ्गं च धारणाध्यानसमाध्यादिमन्तरीयनिषदान्मसाक्षात्कार उदेति' इति मिथयन्येन
॥ समाधानात् । धृतिविरुद्धं प्रधानादिसम्बन्धे तु नास्य तात्पर्यमिति मिथोक्तेभ्यः । तत्प्रकरण एव 'हैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्यैकत्वदर्शिनः' इति भाष्य-
मुपादाय 'ये प्रधानादिनिरूपणमात्रतात्पर्यकतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः' इति मिथैरुक्तम् । तथा तत्प्रकरण एव भाष्ये 'सर्वाणि तर्कस्मरणान्येतेन प्रति-
वक्ष्यमानि । ननु तावन्पि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानाद्योपकुर्वन्तीति चेदुपकु-
॥ र्वन्तु । फलपर्यवसायि तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्यत्रमेव । नावेद्विषयमुते
(तै. भा. १।१।१।७), तं त्वीयमिषदं गुरुत्वं दृष्टव्यमिति (बृ. ३।१।२६) इत्या-
दिवाक्येभ्यः' इत्युक्तम् । अत एव

शुक्रियोगात्तथा योगान्तस्म्यज्ञानं बहीयते ॥

तपस्विभ्योधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मतोधिकः ॥ (गी. ६।४६) ।

- १० इत्यादिस्तुतिषु योगो मोक्षहेतुतपोक्तः । स किंस्वरूपः किमुपायः किंदाग

3. B. reads योग for योगे.

5. A. om. शास्त्रस्य after अस्य.

6. A. reads च for वा.

9. A. B. read व्यासवर्या for व्यासाध्याय.

10. B. O. read विरुद्धं प्रधानादिसम्बन्धे for विरुद्धं प्रधानादिसम्बन्धे तु नास्य तात्पर्यम्.

12. A. reads तर्कलोपकर्मानि for तर्कस्मरणानि.

19. A. reads ज्ञानिभ्यः for ज्ञानिभ्यः.

च ज्ञानमोक्षयोः कारणमित्यादिजिज्ञासुशिष्यावधानाय भगवान्तजलिस्त-
दनुशासनारम्भं प्रतिजानीते-

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

अत्राथशब्द आरम्भरूपाधिकारार्थः स्वरूपेण द्रव्यादिवन्मद्वलमपि । योगो-
५ नुशास्यते विविच्य बोध्यतेऽनेनेति योगानुशासनं शास्त्रम् । अनेन हिरण्य-
गर्भाद्युपदिष्टस्यैव योगस्य विविच्य बोधनमत्र ध्वनयता प्रामाण्यमस्य सूचितम् ।
एवं च योगानुशासनं शास्त्रमाधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र योगलक्षणमाह—

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

- १० अत्र सर्वशब्दाग्रहणात्संप्रज्ञातयोगस्यापि लक्ष्यत्वं बोधितं सर्वचित्तवृत्ति-
निरोधरूपासंप्रज्ञातस्य चेत्युभयस्येदं लक्षणम् । युजसमाधौ (पा. पा. ४) इत्यनु-
शासनादिदं लब्धम् । समाधिश्च वृत्तिनिरोध एव । अकम्भूतसमाधिरूपेणैव दक्ष्यते ।
नन्वेवं यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधः संप्रज्ञात इति लब्धम् । तच्चायुक्तम् । सर्वभूमिषु
कुडौ तत्सत्त्वात् । तथा हि । क्षिप्तं मृदं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति पञ्च चिन्-
१५ स्थावस्थाः । चिन्ने हि सात्त्विकराजस्तमसगुणयुक्तम् । सत्त्वरजस्तमजात्म-
कत्वात् । तत्र तत्त्वज्ञानादयः सात्त्विकाः । प्रवृत्त्यादयो राजसाः । निद्रादय-
स्तामसाः । एते हि सत्त्वादिद्रव्याभितत्वाद्गुणा उच्यन्ते । सत्त्वादीनि तु द्रव्या-
ण्यपि रज्ज्वारम्भकतन्तुबदेव गुणा उच्यन्ते । तत्र मन्त्रप्रधानमपि चिन्ने
यदा स्वोरसर्जनरजस्तमःसंसर्गादणिमायैर्भयशब्दादिविषयानुरक्तं तदा
२० शिक्षावस्थमित्युच्यते । यथा दैन्यदानवादीनाम् । तदेव यदाभिमृतरजस्क-
तमसानुविद्धं तत्संसर्गादधर्माज्ञानावैराग्यानैर्भयनिद्रादिमद्भवति तदा मृदाव-
स्थम् । यथा रक्षापिशाचादीनाम् । तदेव यदा प्रक्षीणतमस्करजोमात्रासंसर्गा-
त्सर्वविषयाकारवृत्तिमज्जर्मज्ञानवैराग्यैर्भयमिव तदा विक्षिप्तावस्थम् । यथा
हिरण्यगर्भादिदेवानाम् । ऐश्वर्यमप्रतिहतैच्छत्वात् । तद्विपरीतमनैश्वर्यम् । तत्र
२५ विक्षिप्तं क्षिप्ताद्विशिष्टम् । सत्त्वाधिक्येन समादधदपि चिन्ने रजोमात्रप्रधानरा-
न्तरा विषयान्तरवृत्तिमत्त्वात् । आस्त्वपि यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधसत्त्वाद्चित्तव्याप्ति-
रिति चेत् । ' तदा बहुः स्वरूपेवस्थानम् ' इत्युत्तरवृत्तसाहित्येनास्य लक्षण-
त्वात् । द्रष्टुरात्म्यन्तिकस्वरूपावस्थितिहेतुचिन्नेवृत्तिनिरोधत्वस्यैव लक्षणत्वात् ।
यदा क्षेत्राकर्मादिपरिपन्थिचिन्नेवृत्तिनिरोधत्वं लक्षणम् । यलयकालीनस्य सम-

10. A. reads यदादि for शब्दादि.

20. B. C. tm. आवि.

20. A. reads रजस्कम् for रजस्क.

- यस्युभयकालिकस्य निरोधस्य व्यावृत्तय आत्यन्तिकेति । उक्तान् च तिसृषु भूमिषु सन्नपि निरोधो बहुलविशेषशेषभूतत्वाच्च स्वरूपावस्थितिहेतुर्नापि क्लेशादिपरिपन्थीति नातिव्याप्तिः । एकार्यं तु यदा विशेषहेतुरजस्तमो-
 ५ क्लेशोनापि रहितं बुद्ध्यात्मरूपयोः सत्त्वपुरुषधोरन्यताख्यातिरूपविवेकस्याति-
 मात्रवृत्तिकं तदोच्यते । यत्र वर्तमानः समाधिः परमार्थभूतं वस्तु साक्षा-
 न्कारयति, अविद्यादिप्रभक्लेशांक्षिणोति, कारणोच्छेदाच्च धर्माधर्मरूपाणि बुद्धि-
 पुरुषयोर्वचनकारणान्यददोन्वादाक्षमाणि करोति, असंयज्ञातं प्रत्यासन्नं करोति ।
 अयमेव संयज्ञातः समाधिः । सम्पन्नज्ञातं साक्षात्क्रियते योगमस्मिन्नभ्यवर्थात् ।
 अयं च वितर्कानुगतो विचारानुगत आनन्दानुगतोऽस्मितानुगत इति चतुर्धापि
 १० (११७) वक्ष्यते । एतेष्वेव क्रमेण मधुमती मधुपतीका विशोका संस्कार-
 शेषा भूमिरिति च संज्ञा वक्ष्यन्ते । अस्यैव पराकाष्ठा धर्मसंयसमाधिरित्युच्यते ।
 अस्यैव परं परमस्यानमिति तान्त्रिका संज्ञा । अत्र च संयज्ञाते धर्मादिषु संसा-
 रकृतत्वदोषदर्शनात्सात्त्विकां वृत्तिमुपादाय रजस्तमोक्लेशतरवृत्तिनिरोधे विवेक-
 स्यातिनिष्ठा । ततो विवेकस्यातेरन्यनात्मस्वसाक्षात्करणावभावि वैराग्ये सर्व-
 १५ वृत्तिनिरोधरूपोऽसंयज्ञातः समाधिः । तथा हि— चितिशक्तिः पुरुषाख्या
 प्रकाशरूपे द्रव्यं पूर्वधर्माभायं धर्मान्तरांशपरिणामरहितास्त एव कूटस्थ-
 नित्या प्रक्रियत्वेन बुद्धिचक्षुष्यदेशानुगमनादसंधाररूपा अतिसंक्रमयत्यत एवासन्ना
 बुद्ध्या निवेदितधियया सुखदुःखमोहात्मकस्वरूपाभुक्षिरहिता पूर्णस्वरूपानन्त-
 त्ववती । विवेकस्यातिस्तु मत्त्वगुणकार्यत्वावदात्मिका धारणामिम्यत एव
 २० विवेकाकारधारिणी दीपशिखावद्विषयषु संचक्षणशाला गुणावभुक्षिमती परि-
 चिन्ना चेति तस्यामनान्मत्वादिदोषदर्शना नक्तन्तसिद्धेश्च तस्यामप्यलंघ्यवत्स्व-
 वैराग्यवचिर्न तामपि निरुणाद्धि परवैराग्येण हेतुना सा स्वयमेव लीयते तदा
 निरुद्धावस्थामित्युच्यते सुपुत्री जामदादिशुनिवत् । शंकरास्वादेनैव गृहदोषा-
 भिष्पकेविवेकरूपातेर्दोषदर्शने पुरुषदर्शनापयोगः । किं च यावद्वृत्तिदोषाल्लिप्तत्वे-
 २५ नात्मा न गृह्यते तावच्चित्ते परमप्रियात्मन्वभमादोषदर्शनेपि न वृत्तिविषयवैरा-
 ग्योत्पत्तिः । निरोधभावो चित्तस्य शुनिर्मस्कारशेषावस्थारूपः । अभावस्याधि-
 करणावस्थाविशेषमात्ररूपत्वात् । सा चावस्था संस्कारपरिणामधारा । तत्काले
 संस्कारातरतम्यस्यैव चित्ते स्वीकारात् । न तु वृत्त्यभावमात्रम् । तन्ने संस्कार-
 स्थानरीचरसंस्कारसौक्ष्म्यानुभवा जनकत्वानुपपत्तेः । निरुणावस्थयन्त्रवत्कधि-

1. B. C. read च before निरोधस्य.

4. B. reads अन्यथा for अन्यथा.

4. A. om. रूपविवेकस्याति.

27. B. C. read ननु for ननु.

28-v. B. om. संस्कारशेषोचोत्तर.

29. A. reads इदं for लीयते.

आवपदाथो निरोध इत्यन्ये । अत एवायं निर्वीज इत्युच्यते । बीजस्य संस्कारस्य तत्त्वज्ञानपर्यन्तस्याशेषतो द्वाहात् । अत एवास्य स्वरूपावस्थितिहेतुत्वं क्लेशादिरपिपन्थित्वं च । एतेनासंप्रज्ञातेषु निर्विकल्पकमात्मज्ञानं स्वरूपसङ्कुञ्चित्वं तिष्ठतीत्यंशास्तम् । संप्रज्ञात एव निर्विकल्पकमात्मज्ञानस्य वक्ष्य-

५ माणत्वात् । संप्रज्ञातस्य तु स्वरूपावस्थानहेतुत्वं ज्ञानद्वारेतद्वहारा च बोद्धव्यम् । ननु विषयान्तरसंचाररूपप्रतिपन्थकनिवृत्तिरूपतया संप्रज्ञातस्य ज्ञानहेतुतायास्तद्वहारा च ज्ञानहेतुताया वक्ष्यमाणत्वेन ज्ञानेनैव मोक्षस्य ' तस्य तावदेव चिरम् ' (छा. ६।१।४।२) इत्यादिभूतिसिद्धतया सिद्धावसंप्रज्ञातो व्यर्थ इति चेन्न । ज्ञाने जातेषु प्रारब्धकर्मणा देहधारणस्यावश्यकत्वेन तदानीमपि बाह्या-

१० भ्यन्तरवृत्तिभिर्दुःखस्य जायमानत्वेन तद्वहानार्थं तदुपयोभात् । ज्ञानेन तु प्रारब्धकर्मोपभोगोत्तरमेव मोक्षः । अन्यथा जीवन्मुक्तिप्रतिपादकभूत्यसंगतिः स्यात् । असंप्रज्ञातयोगस्त्वालिलसंस्कारदाहकतया भोगसंस्काराख्यसहकार्यभावेन तस्य फलादातृतया प्रारब्धकर्माभ्यातिक्रम्य शीघ्रमोक्षदायक इति विशेषात् । न हि भोगसंस्कारस्य निःशेषतो द्वाहे प्रारब्धकर्मापि फलावालम् । हृष्कारणाभावात् ।

१५ ' योगादिदग्धकर्मा च योऽचिरात् ' इत्युक्तेस्तत्र संकोचे मानाभावाच्च । ' ज्ञानाधिः सर्वकर्माधि ' (भ. गी. ४।३७) इत्यादौ त्वमत्या संकोचः । तस्य तावदेव चिरम् (छा. ६।१।४।२) इति ज्ञानविषयकभूतेर्जीवन्मुक्तिभूतेश्च । अर्धभुक्तप्रारब्धकर्मणामपि नाशः कर्मविपाकोकपायभित्तादिनेव । तदुक्तम्—

नास्ति सौख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

२० इति । बलं प्रारब्धातिक्रमेण शीघ्रमोक्षहेतुः । किं च सर्ववृत्तिनिरोधं विना न मोक्षः । आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्हि सः । दुःखं च पुरुषस्य चित्तवृत्त्यौपाधिकम् । उपाधिनिवृत्त्यैव औपाधिकनिवृत्तिः । अत्यन्तवृत्तिनिरोधेनैव च चित्तस्य मलयः ।

मुक्तिर्हित्वाऽन्यथा भावं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।

२५ इति स्मृतेरात्यन्तिकस्वरूपावस्थानस्यैव मोक्षत्वादिन्याहुः । केचित्तु प्रारब्धनाशोपि संस्काराणां सत्त्वेन विदेहादिवत्प्रामवन्धनपराभवायालिलसंस्कारदाहकासंप्रज्ञातोपेक्षित एवेत्याहुः । सुषुप्तावपि निद्रारूपा वृत्तिरस्त्येवेति न तथातिव्याप्तिः । तदोक्तविशेषणाभावाच्च ॥ २ ॥

नन्वसंप्रज्ञातावस्थे चित्ते विषयाकारवृत्तिविषयकबोधस्वरूपः पुरुषः केन रूपेण तिष्ठति किं व्युत्थानबलकाशरूप एव किं तु वृत्त्याल्लक्षणाभावाच्च परंशति, अथ वा दशादिसंघे दीपवत्प्रशतीत्याशाद्याशमाह—

तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थानम् ॥ ३ ॥

तदेत्यनेन योग्यतावलात्सर्ववृत्तिनिरोधः पराभूयते । तदा प्रसंगज्ञातयोग-
काले ब्रह्मवृत्तिशक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे निविषयचैतन्यमात्र आरोपितशान्तधोर-
मूढाविते प्रकाशोवस्थानमित्यर्थः । यथा जपापाये स्फटिकस्यालोहिते स्वस्वरूपे-
वस्थानम् । एवं च तदा ह्यन्यात्मकदुःखाभावः पुरुषार्थ इति बोध्यम् । पुरुषस्य
५ चैतदेव स्वरूपं न बुद्धिवृत्तिविषयबोधः । तस्यैवाधिकत्वात् । उपाधिनिवृत्ता-
वप्युपाहृतानिबृत्तेर्न तन्नाशपसङ्गः । तत्र चरमासंज्ञातिशेषसंस्कारक्षयाच्चित्तेन
सह वृत्तीनां निरोध औपाधिकरूपनिवृत्तावात्मानिकं स्वरूपावस्थानं मोक्ष इति
दिष्ट् ॥ ३ ॥

ननु व्युत्थानदशायामप्यात्मैवैवम् एव । तदा बुद्धित्वाद्यस्तीकारे परि-
१० णामित्वापत्तिः । तथा रूपं च नानुभूयते कुत इत्यत आह—

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह ब्रह्मवृत्तौ तदवच्छेदेन सारूप्यमित्यर्थः ।
व्युत्थाने हि बिम्बप्रतिबिम्बरूपयोर्बुद्धिवृत्तिपुरुषवृत्त्योः सारूप्यम् । तद्वत्
भाष्ये— व्युत्थाने याचिनवृत्तयस्तद्विशिष्टवृत्तिः पुरुष इति । ह्यन्यथा दीपस्य
१५ शिखा इव भङ्गगुराचिनस्पावस्थापरिणामा इत्यस्याचिगुणकार्यत्वान्मुक्तदुःख-
मोक्षान्वयतया शान्तधोरमूढास्याः स्वसंयुक्तार्थाकागस्तद्विलक्षणाश्च पुरुषस्यापि ।
तस्य दर्शितविषयत्वात् । विषयदर्शनं च स्वहृत्प्राकटविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण
चित्त्वाधानम् । एवं च तत्प्रतिबिम्बान्येव पुरुषस्य ह्यन्यः । प्रतिबिम्बनमपि
तादा स्वीयत्वाभिमान एव । नैतावता तस्य कूटस्थान्वयानिः । एवं च तादृशवृत्ति-
२० सारूप्याच्चित्तिरपि दुःखादिमतीवाकर्ष्यपि कर्माबाधोक्त्यापि भोक्तृवीच यद्वचाति
• स एव पुरुषस्य, दुःखान्वयदरणात्मो दुःखभोगः । तादृशदुःखहानमेव चास्य
मोक्षः । इदमेव वृत्त्योः सारूप्यमभिधेयं पञ्चशिखाचार्यककम् । एकमेव दर्शनं
स्यात्तिरेकदर्शनम् इति । स्यात्तिर्बुद्धिर्दर्शनं पुरुषस्य दर्शनं तदेव दर्शनं ज्ञानम् ।
अत एकमेव दर्शनमिति भ्रमो लोकानामिति तदर्थः । वस्तुत इदं चित्तस्य
२५ दर्शनमपरं पुरुषस्य दर्शनं चैतन्यरूपम् । तनु न लोकपन्थसमोचरः । अपि त्याग-
मानुमानगोचर एवेति भावः । यन्वदं सुखीत्यादिप्रत्ययान्वयनःसंयोगेन निमि-
चेनात्मन एव पारमार्थिकी बुद्धिरित्याहुस्तत्र । परिणामित्वापत्तेः । मनः-
संयोगात्मनोरुभयोः कारणतामपेक्ष्य मनस्त्वेनैव हेतुत्वे लाघवाच्च । अहं

7. B. reads आत्मनिक for आत्मनिकम्.

20. A. reads वृत्त for वृत्त after पुरुषस्य.

21. A. reads अस्माकम् for अस्व.

22. A. reads इदं पुरुष for पुरुषस्य.

23. C. reads दर्शनवदेव for दर्शनं तदेव.

कर्ताहं सुखीत्यादिप्रत्ययास्त्वहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्तःपातिन्वेन न प्रमाण-
भूताः ।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ (गी. १३।२९)

- ५ इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च । ननु सविषयश्रुतिस्फुरणं चेतनसंबन्धादेव भवतु ।
संबन्धश्च दूरस्थवनस्पत्योरिव दोषवशाज्जायमानो यो बुद्धिपुरुषपरेकताभ्रमः
सुख्यहं जानामीत्याकारस्तादृशिवन्त्वम् । अतः परस्परप्रतिबिम्बकल्पना व्यर्थेति
चेन्न । विभोभेतन्यस्य सर्वसंबन्धात्सर्वज्ञः सर्ववस्तुभानवारणाय चेतने बुद्धि-
श्रुतितादृशप्रमाणप्राप्तकत्वाच्च न प्रतिबिम्बस्वीकारात् । न चाज्ञानं ज्ञानप्रति-
१० बन्धकं चैतन्ये कल्पनीयम् ।

कुत्साज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ।

- इति स्मृतिविरोधात् । तस्मादर्थभानस्य कादाचित्कत्वायार्थाकारतैवार्थग्रहणं
वाच्यम् । बुद्धिश्रुतौ तथा दृष्टत्वात् । सा च तन्वतिबिम्बनं विनानुपपन्ना ।
यस्यमार्थाकारता बुद्धौ परिणामरूपा न प्रतिबिम्बरूपा । स्वप्राज्ञौ विषयाभावेन
१५ तत्प्रतिबिम्बासंभवात् । तथापि पुरुषे प्रतिबिम्बरूपैव । विद्यमानश्रुतिमात्रप्राप्तके
पुंसि तेनैवोपपन्नेः ।

संलक्ष्यते यथा एकः केवलः स्फाटिको ज्वलैः ।

रज्जकायुषधानेन तद्वत्परमपुरुषः ॥

- इति स्मृतेश्च । संस्कारशेषाया बुद्धेस्तु न प्रतिबिम्बः । शून्यतिरेकेण प्रति-
२० बिम्बनासामर्थ्यात् । अतो नासंप्रज्ञातयोगानुपपत्तिः । एवं बुद्ध्यावपि चित्प्रति-
बिम्ब आवश्यकः । अन्यथा चैतन्यभानानुपपत्तिः । साक्षात्स्वदर्शने कर्तृकर्म-
विरोधात् । एवं च बुद्ध्याल्लक्ष्यैवात्मनो परादिवन्त्येयत्वम् । अयमेव चिच्छा-
यापनिभिदाकारतेति चोच्यते । उपाधौ प्रतिबिम्बश्च बिम्बाकारो बुद्धेः परिणाम
एव । स च साक्षिभास्यः । जलादावपि क्षर्यायाकारबुद्धिपरिणाम एव मूर्त्यादि-
२५ प्रतिबिम्बः । एवं चित्प्रतिबिम्बोपि शून्याकारो बुद्धिपरिणाम एव सोऽयमभि-
मानात्मको द्विविधोपि । पृतेनारूपत्वात्प्रतिबिम्बासंभव इति परास्तम् । अस्मादेव
परस्परप्रतिबिम्बरूपादोपादेकताभ्रमोहं कर्ता सुखी जानामीत्यादिरूपः । यच्चै-
तन्ये बुद्धिश्रुत्याकारतारूपं बुद्धिश्रुतिसारूप्यमेतदेव चैतन्यस्यार्थोपरकश्रुति-

14. O. om. यद्यपि.

14. A. om. न प्रतिबिम्बरूपा.

20. A. reads असंप्रज्ञाते for असंप्रज्ञात.

20-1. A. om. एवं बुद्ध्याः उपपत्तिः.

22. A. om. च.

भानम् । तदाकारश्च षट्महं जानामीत्यादिः । वृन्वशास्य दोषविशेषवशात्त्वमो-
वेऽयं षट् इत्यप्याकारः । यद्यपि चित्यतिविम्बेनैव तत्त्वतिविम्बविशिष्टाया हने-
विषयाकारत्वेनैव वृन्मिमांशानं वक्तुं शक्यते तथापि जानामीत्येवं बुद्धिपूर्वौ
भासमानं प्रतिविम्बचैतन्यं स्वज्ञेयं न संभवति । कर्तृकर्मविगोधात् । अतस्तत्र
५ विम्बचैतन्येन भानावश्यकत्वे सर्वत्र तथैव कल्पनं युक्तम् । ननु चित्तवृत्तीनां
प्रतिनियततत्तत्पुरुषमात्रबोध्यत्वे किं नियामकमिति चेन्न । बुद्धिपुरुषयोः प्रति-
नियतानादिस्वस्वामिभावसंबन्धस्य नियामकत्वात् । तथा हि । वैधायस्कान्त-
मणिः स्वस्मिन्नेवायःसंनिधीकरणाच्छून्यनिष्कर्षास्त्र्यमुपकारं कुर्वन्स्वामिनः स्व-
भवति भोगसाधनत्वादेवं चित्तमप्ययःसदराविषयस्य स्वस्मिन्संनिधीकरणेन
॥ इत्यन्वत्त्र्यमुपकारं कुर्वन्पुरुषस्य स्वं भवति स्वामिनो भोगसाधनत्वात् । अतो न
परचित्तवृत्तिसात्त्व्यम् । परस्य तयोः स्वस्वामिसंबन्धाभावात् । अयमेव भौक-
भोग्यभावः । न चास्य प्रलयेऽभावात्कथमनादित्वम् । स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्व-
स्यैव बुद्धौ पुरुषस्वत्वरूपत्वात् । इदमेव च तस्य भोग्यत्वम् । एवं चानापो-
श्चित्तपुरुषयोरनादिरेवायं संबन्धः । प्रलयेऽपि कारणावस्थयतया चित्तं तिष्ठत्येव ।
५ अन्यथा धर्माधर्मसंस्कारादीनामाधर्म्यं विना प्रलयेवस्थानानुपपत्तेः । सृष्टिकाले
च पुनस्तादृशावासनाविशिष्टमेव तत् उत्पद्यते तत्पुरुषसंबन्धमेव । वर्षापगमे
सृष्टावमुपगतोपि मण्डूकः पुनर्वर्षाकाले तथैव प्रादुर्भवति यथा तद्वत् ॥ ४ ॥

चित्तस्य कत्यादिलक्षणवद्बुद्धिकत्वे सत्यपि निरोद्धव्या वृन्वः पञ्चपकारा
एवेत्याह—

• वृत्तयः पञ्चतप्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥

यैः प्रमाणादिलक्षणव्यापारीश्चिन् जीवति तं तद्वृत्तय उत्पद्यन्ते द्विजादीनां
याजनादिवत् । वृन्व इत्युद्धृतावयवभेदसमृद्धपरमिति बह्वचनम् । न च
समृद्धौ वक्ष्यमाणपञ्चपकारावयवक इत्यर्थः । तत्र क्लिष्टापदक्लिष्टा अपि निरो-
द्धव्या एव । तथाक्लिष्टा उपाशय क्लिष्टानां निरोधः । तांसां परवैगम्ये-
५ णेति क्रमः ।

सन्त्वेनान्यतमे हन्यान्तस्त्वं सन्त्वेन चैव हि ।

इति स्मृतेः । तत्र सर्वासां वृत्तीनां त्रिगुणान्मकत्वेऽपि दुःस्वाम्यक्षेराकलिका
विषयाकारवृन्वः क्लिष्टाः । यतो विषयाकारवृत्तिजन्यपुरुषाया तन्माधनार्थं

3. A. reads व for एव.

3. A. reads एव for एवम्.

5. A. om. विष.

8. A. om. शास्त्र.

11. B. reads परस्परयोः for परस्य तयोः.

13. A. reads सृष्ट for स्थाव.

यत्तमानस्य परपीडानुपह्वार्या धर्माधर्मोत्पत्तौ दुःखधारा भवति । यास्त्वविषाकाम-
कर्मादिरूपकारणनाशकत्वात्सत्त्वादिगुणारम्या विवेकस्यातितत्साधनसंबन्धास्ता
अक्रियकलकत्वादक्रिष्टाः । तत्रायास्तामस्यः । अन्त्याः सात्विक्यः । क्रिष्टा-
द्विष्ठा राजस्यस्त्ववैवान्तर्भूताः । तथा हि । क्रिष्टाप्रवाहे पतितता अक्रिष्टा
५ अक्रिष्टशब्देनैव गुहीता भवति । एवमक्रिष्टच्छिद्रेषु क्रिष्टाः क्रिष्टशब्देनैव गुहीता
भवन्ति । ताभ्यां क्रिष्टाक्रिष्टा एव संस्काराः संस्कारश्च पुनर्बुद्ध्य इत्येवं संसारा-
नर्पबीजं जीवधामकं चक्रमनिशमावर्तते । तस्य च स्तम्भे प्रलये च निरोध
एवोपायः । यतो निरोधवत्स्थं चिन्म कर्मण सभाध्यमानाधिकारमात्माविभागेन
निर्बुद्धतया तिष्ठति म्युत्थानपर्यन्तं संयताते । असंयताते त्वभ्यासपादवेना-
१० सिलसंस्कारैः सहात्यन्तिकं लयं गच्छतीति हिक् ॥ ५ ॥

ताश्च पञ्चप्रकारा वृत्तय आह—

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

स्मृत् । वृत्तयश्चेतैः प्रकारैः पञ्चप्रकारत्वात्पञ्चावयविका एवेति सिद्धम् ॥ ६ ॥

तत्र प्रमाणान्याह—

१५ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अनधिगतत्वबोधः प्रमा । अविसेवादिज्ञानं वा प्रमा । तत्करणं प्रमाणमिति
सामान्यलक्षणम् । तद्वेन्द्रियरूपसंचारमार्गेण चिन्म वाहावस्तूपरागात्सर्ववस्तु-
वासनावस्थेन तद्व्याकारतया परिणमते । त च परिणाम इन्द्रियेण सहैव ।
चिन्मस्य शङ्खैत्याद्याकारतायां नयनादिगतपिनायन्वयात् । एतावतैव चक्षुरा-
२० दीनां करणत्वोपचारः । तत्र तद्विषया उपरकवत्स्थाकारा सामान्यविशेषात्मनो
न तु सामान्यमात्ररूपस्य नापि विशेषमात्ररूपस्य नाप्युभयवतोऽवयविरूपस्वा-
र्थस्य सामान्योपसर्जना विशेषावधारणप्रधाना वा चिन्मस्य परिणामभूता प्रभा-
ववृद्ध्यस्या वृत्तिः सा प्रत्यक्षां प्रमाणम् । अर्थस्येत्यनेन विपर्ययव्यावृत्तिः । विशे-
षावधारणप्रधानेत्यनेनानुमानागमयोर्व्यावृत्तिः । उपरकवत्स्थाकोरत्वमेन स्मृति-
३५ म्यावृत्तिः । तस्य च वृत्तिरूपकरणस्य फलं पुरुषानेन्द्राश्चिन्मवृत्तिविषयकस्तया
वृत्त्या विशिष्टो बोधः । पुरुषार्थमेव करणानां वृत्तेः । त च बोधो विषयवेरो

1. B. reads वृत्तयानस्य for वृत्तयानस्य.

4. B. O. read विषय for विषय.

5. B. reads क्रिष्टशब्देन for अक्रिष्टशब्देन.

31-3. O. reads सामान्योपसर्जनमात्रविरूपस्वार्थस्य for अवयवोपसर्जना.

32. B. O. read प्रमाय for प्रमाणम्.

36. A. O. reads कविशिरः for विशिष्टः.

एव । विभुत्वात् । वृत्तिपुरुषयोर्विशेषः क्षरित्वादिमाधुर्यस्येव विवेकिनामनुभव-
माचरः । यद्यपि पुरुषस्वरूप एव बोधस्तथापि परेषां यमने श्रोत्रमिति शङ्कानकार्यं
बोधमिति वक्ष्य विशिष्टाविशिष्टमेवेन पुरुषनिष्ठ इति फलमिति चेत्वाचुषपापम् ।
इत्थेः करणत्वं च कलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपम् । चक्षुरादीनां वृत्त्यास्पृश्यमा-
५ करणत्वं च व्यापारवन्कारणत्वरूपम् । तदुक्तमभिमुखैः—

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥

प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेव उच्यते ।

वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्थानपेक्षणात् ॥

१० साक्षादर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूचितम् ।

इति । इत्थेस्तदाकारचेतन्यस्य च साक्षात्परंपरया वा बुद्ध्यात्मकत्वेन कार्य-
करणयोः सामानाधिकरण्यं बोध्यम् । एवमनुमेयसाध्यविशिष्टपक्षस्य साध्यव-
त्त्वेन तुल्यजातीयेषु सपक्षेष्वनुवृत्तौ विजातीयविपक्षेभ्यो व्यावृत्तस्तथैव पक्षे सं-
५ वद्धौ यो हेतुस्तद्विषयज्ञानजन्या सामान्यावधारणशयाना वृत्तिरनुमानम् । य-
स्य साध्यावृत्तस्वरूपकथनं सामान्येत्यादि । यथा चन्द्रतारकं गतिमत्, देशान्तर-
संयोगात् । अन्वये दृष्टान्तश्चैव । व्यतिरेकं त्वप्राप्तिरगतिविन्ध्यः । एवं भ्रमप्रमा-
द्विविधलिप्साकरणापादादिदोषराहित्यरूपामत्त्वविशिष्टेन वक्ष्या दृष्टानुमितः
भूतो बार्थः परस्य स्वबोधसदृशबोधोपात्त्यर्थं यः शब्देनोपदिश्यते तत्र शब्दज्ञा-
नात्कर्त्तृकारा श्रोतुर्गुणिरागमः । यस्य शब्दस्य दृष्टानुमितार्थकत्वाभावेनाम-
१० ज्ञेयार्थो वक्ता स आममश्चेत्यं वन्देतेत्यादिः शब्दरूपप्रमाणसूचिजननात्मकः ।
मूलभूतवेदे दृष्टानुमितार्थत्वनिर्णयान्मूलकमन्वाधागमः प्रमाणमेव । इतरथ-
माणानि त्वेष्वेवान्तर्भवन्तीति निरूपितं सांख्यसूचवृत्तौ ॥ ७ ॥

विपर्ययं लक्षयति—

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

१ विपर्यय इति लक्ष्यम् । मिथ्याज्ञानमिति लक्षणम् । मिथ्येत्यस्य विवरण-
मतद्रूपप्रतिष्ठमिति । अतद्रूपोऽयममानाकारो यो वास्तोऽविपर्यस्तत्यतिष्ठं तद्वि-
शेषकमित्यर्थः । भ्रमस्थलं ज्ञानाकारमित्येव सदसद्रूपस्यानिर्वचनायस्य वा विपर्य-
समारीपात् । अनुभवसिद्धसंज्ञानाकारं विद्यायासंनिकटदूरस्थजता-
पारोपे मानाभावात् । तत्र दृष्टमभुता नास्तीति स्वरूपतो वाचानुभवानुपपत्त्येव ।

12. D. O. read अनुमेयस्य for अनुमेय.

22. A. reads विवृती for वृत्ती.

27—line 5 on Page 228. O. om. भ्रमस्थले वाच्यत्वात्.

- केचिन्तु मिथ्यात्वे हेतुगर्भविशेषणमतद्रूपेत्वादि । न विषये तद्रूपस्य ज्ञानाका-
रस्य प्रतिष्ठा विरस्थितिर्वच । अमेतन्वाधकान्वाध्यात्वादित्यर्थमाहुः । मिथा-
स्त्वध्याह्नभोजिवदतद्रूपप्रतिष्ठमित्यस्य तद्रूपाप्रतिष्ठमित्यर्थः । यन्ज्ञानप्रतिभासि-
रूपं तद्वत्त्वं तन्मातिज्ञा तदाभयत्वं तदभाववद्विरोधकमित्यर्थ इत्याहुः । ननु
५ कुतो न स प्रमाणासि चेन्न । सदर्भविषयतया चरुवता प्रमाणज्ञानेन बाध्य-
त्वात् । यथा सङ्घिप्येणैकचन्द्रदर्शनेन प्रमाणेन द्विचन्द्रदर्शनेन बाध्यत्वम् ।
एतेभोचरेणोपजातविरोधिना ज्ञानेन न पूर्वं बाधनीयम् । किं तु पूर्वैषैवानुप-
जातविरोधिना परमित्यपास्तम् । किं च यत्र पूर्वपेक्षा परोत्पनिस्तथैवम् । इह
तु स्वकरणादभ्योन्मानेपक्षे ज्ञाने जायेते । तेनोचरस्य पूर्वमनुपप्लव्योदयमना-
१० सादयतस्तद्वाधाभ्येवोदयो न तु पूर्वस्योचरबाधात्मा । तस्य तदानीमपसक्तेः ।
तस्मादनुपजातविरोधिता बाध्यत्वे हेतुरुपजातविरोधिता च बाधकत्वं इति
दिक् । सर्वं विपर्ययशुनिरवाविषाऽस्मिन्नारामद्वेषाभिनिवेशरूपपञ्चपर्याऽविषा
संसारानर्थबीजम् । एतत्प्रत्यक्षस्यैव क्लेशसंज्ञा । रागादीनां मिथ्याज्ञानत्वाभावेपि
तद्रूपाविद्यानुगतत्वानन्वयम् । एत एव तमोयोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञा
१५ इति सर्वथा हेयाः । न च मोहास्मितयोः पर्यायत्वे मोहस्य वृत्तिरुपत्वात्कथं
शान्तपोरमुक्तत्वं वृत्तीनाम् । धर्मधर्मिणोरभेदेनात्र वृत्तीनां विपर्ययादिरूपत्वम्य-
वहारात् । वस्तुतो वृत्तयो विपर्ययादिमस्य एवेति दिक् । अविषादयथाये चिन्-
मलमसङ्गेन वक्ष्यन्ते ॥ ८ ॥

विकल्पं लक्षयति—

११ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

- शब्दश्च तज्जन्यज्ञानं च ते अनुपातिनी यस्य सः । एवं च बाधाबाधका-
लाविशेषेण सदैव तदुभयजनको वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प इत्यर्थः । शब्दज्ञा-
नजन्य इत्यर्थ इति मिथाः । इदमेव भाष्यसंमतम् । स न प्रमाणान्तर्भूतः ।
वस्तुशून्यत्वात् । नापि विपर्ययान्तर्भूतः । ज्ञानस्य बाधार्थ्यं सति यादृशस्तथाभा-
१५ र्थनिचन्धनो व्यवहारः शब्दप्रयोगरूपस्तादृशव्यवहारस्वेतोपि द्रव्यात् । विपर्य-
यस्तु नैवम् । बाधोचरमिदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोगाभावात् । एवं च विपर्य-
यलक्षणे शब्दज्ञानाननुपातित्वं विशेषणं देयम् । यथा चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूप-
मिति । अन्यथा चित्तेरेव पुरुषत्वाद्भेदनिश्चितसंबन्धरूपस्य पञ्चधर्मस्याप्रतीत्या-
पत्तिः । भवति च चैवस्य गौरिति यथार्थशब्दवद्वापि पञ्चधर्मैश्चुतिः । तस्यास्ततो
१० विवेकिनामपि बोधश्च । एवं प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्किञ्चः पुरुष इति । शास्त्रेण
प्रतिषिद्धा वस्तुधर्माः सुसादयो यथेति किमार्द्राहित इति च तदर्थः । अन्यथा-
ऽभावस्याधिकरणमात्ररूपत्वेनाधाराधेयभावानुपपत्तिः । एवं तिष्ठति बाणः स्या-

स्यति स्थित इति । अत्र गतिनिवृत्तिरभावस्वरूपत्वाद्वाणश्रुतिव्येन कल्पिता, तत्रापि भावरूपता, तत्रापि पूर्वापरभाव इति कल्पनापरम्परा । पूर्वापरीभूतकर्मप्रचयस्यैककलावाच्छिन्नस्यावगतेः । एवमनुत्पत्तिधर्मा पुरुष इत्यत्रात्पत्तिधर्मस्याभावमात्ररूपः पुरुषोवगम्यते न तु पुरुषान्वय्यनुत्पत्तिरूपो धर्मोऽस्ति । शब्देन त्वनुत्पत्तिधर्मो यस्येत्यर्थेन विकल्पितः स धर्मः प्रतीयते । तन्मूलकश्चायं व्यवहारः । पुरुषस्य सर्वधर्मशून्यत्वात् । एवं स्वपुष्पशराष्ट्रक्रादयोपि विकल्पा एव । वैशेषिकाणां न्वसावाहार्यज्ञानविशेषरूप इति दिक् ॥ ९ ॥

निद्रा लक्षयति—

अमावस्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

१०. निद्राया वृत्तिवस्तुदीकरणाय पुनर्वृत्तिपदम् । तस्या वृत्तिव्यं वादिनां विवर्ति-
पत्तेः । जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्य यः प्रत्ययः कारणं चित्तसत्त्वरजसोराप्त्यादक-
स्तमोदध्यवस्तुयालम्बना तद्विषया स्वपिमीत्याकारा वृत्तिरित्यर्थः । तामेव वृ-
ध्यमानः पुरुषः सुषुप्तस्थानोऽन्तःपक्ष इत्युच्यते वृत्तिभिः । ननु सा वृत्त्यभाव
एवास्तु किं तस्या वृत्तिव्यकल्पनेनेति चेन्न । जाग्रत् स्मरणविशेषदर्शनेन
५ तस्या वृत्तिरूपत्वकल्पनात् । तथा हि । यस्यां सत्त्वसचिबतमस आवि-
र्भावः सा सात्त्विकी निद्रा । तदुत्थितो ह्येवं स्मरति गुणमदमस्याप्समिति ।
ततस्तदभिनयति निर्मलं मे मनः यतां शुद्ध्यर्थंवृत्तिरतिविश्वघाद्वर्णां करो-
तीति । यदा रजःसचिबतमस आविर्भावस्तदा राजसी निद्रा । तदुत्थितो ह्येवं स्म-
रति दुःखमदमस्याप्समिति । तदभिनयत्यकर्मण्यं मे मनो भ्रमन्वनवस्थितमिति ।
६ तमःसचिबतमसा तामसी निद्रा । तदुत्थित एवं स्मरति गात्रं मृशंरमस्याप्समिति ।
तदभिनयति गुरुणि मे गात्राणि क्रान्तं मे चित्तमलमन्यन्तं मृषितमिव परैरप-
७ हतमिव कर्मानिच्छुं चेति । तद्विषयस्याप्समिति स्मरणमसत्यनुभवं न स्यात् ।
ननु वृत्तिं विनापि स्वापस्य साक्षिभास्यत्वेनैव स्मरणमस्त्विति चेन्न । तद्विषय-
स्मृतंश्चिन्ताभितत्वाभावापत्तेः । अन्येनान्यदृशास्मरणात् । साक्षिणि तु स्मरणम-
८ संभवि । संस्काराभावात् । स्मृत्यारूपपरिणामासंभवाच्च । अत एव ।

त्रिषु धामसु यद्वैश्व भोका भोगश्च यद्भवेत् । (कैव. १५।१८)

इति ध्रुत्या सुषुप्तेषु भोग्यसतोका । न च न तु तद्विद्वितीयमस्ति ततोऽन्याद्वि-
भक्तं यत्प्रवेत् (नृ. ४।३।२३) इति सुषुप्तवृत्तिवितोषः । तथा हि तदानीं ज्ञाना-
भाव एवावगम्यत इति वाच्यम् । अर्धसमयभेदेन सुषुप्तिर्द्विविध्यात् । अर्धपरा

10. A. reads एषो for स्फुटी.

12. A. C. read स्वपामि for स्वपिभि.

17. C. reads गजा for गजाय.

17. C. reads ग्राहिणी for ग्राहिणीय.

24. A. reads तत् for तु.

स्यात्ता श्रुतिरन्त्यपरा हितयिष्यविरोधः । तथाप्यावरकतमोमात्रमोचरा कृत्ति-
रस्त्वेष । अत एव तत्रापि सुखमहमस्वाप्स न किञ्चिद्वेदिषमिति स्मृतिः ।
इतरदृष्ट्युत्पङ्क्त्याभावादेवं च सुखमिति परामर्शः ।

जायतस्वयः सुखं च गुणतो बुद्धिरुचयः ।

५ इति स्मृतेष्व । सैषा निद्राश्रुतिरपीतरश्रुचिवत्सुखसुखमोक्षात्मकतया समाधि-
मतिपक्षेति समाधौ विरोद्धम्येति बोध्यम् । यत् त्वहमनोयोगरूपकारणाभावा-
त्सुखौ ज्ञानसामान्याभाव इति तत्र । इन्द्रियाद्युत्पत्तेः प्रमेव हिरण्यगर्भस्य
ज्ञानोत्पत्त्या ज्ञानसामान्ये तस्य हेतुत्वाभावात् । गान्तमोक्षपक्षेमेतरसर्वदृष्ट्य-
भावस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् ॥ १० ॥

१० अथ स्मृतिं लक्षयति —

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

पूर्वमनुभूतौ यौ विषयौ श्रुतित्वात्कार्यविषयत्वात् तयोरसंप्रमोषोऽस्तेयमन-
वर्णनं धर्मधर्म्यभेदान्नृती तदुभयविषया श्रुतिः स्मृतिरित्यर्थः । एवं च स देवदत्त
इत्येव स्मरणाकारः । तथा च पुत्रांशुभूततैव । यद्यपि समूहालम्बनात्मकनामा-
१५ पदार्थानुमतेषु दृश्यते कस्यचिदेव स्मरणं तथाप्यनुभवबलाद्विषयाश्रमोष-
स्वीकारोस्तु न तु दृश्येशमप्रमोषः । विषयोद्बोधकस्य नियमेन दृश्यशोद्बोधक-
त्वात् । तथा हि । श्रुतिग्राह्यविषयं ज्ञानं चैतन्म्यत्वं विषयानुभवाकारमति-
विम्बवत्स्वविम्बाश्रये तज्जातीयमेव संस्कारमारभते । तादृशस्य च संस्कारस्य
स्वाभिप्यञ्जककालावुद्बुद्धस्य स्वसमानाकारमाश्रमणोभयविषयकस्मृतिजन-
२० कत्वात् । समानाकारत्वेनैवानुभवसंस्कारस्मृतीनां कार्यकारणभावात् । एतेन
स्मृतिर्मात्रविषयैव श्रुतिविषयसंस्कारे मानाभावादिति प्रलपितमपास्तम् । ननु
समानप्रकारकानुभवस्य स्मृतिं पति कारणत्वम् । प्रकृते च तत्र मतेर्ष्यं पदो
षट्महं जानामीत्यनुभवो विषयप्रकारकज्ञानविशेष्यकः । स्मृतिस्वरूपं स षट्
इन्द्राकारा विषयविशेष्यिका ज्ञानप्रकारिकेति तादृशानुभवेन नेदृशं स्मरणमिति
१५ चेन्न । लाघवेन समानाकारत्वेनैव कार्यकारणभावात् । न तु प्रकारान्तर्विशेषोऽपि ।
गौरवात् । तदुक्तं भाष्ये षडङ्गाकारपूर्वा बुद्धिर्मात्राकारपूर्वा स्मृतिरिति । पूर्व-
शब्दो विशेष्यपरः । बुद्धिरनुभवः । सा च विविधा भावित्वेन श्रुतित्वात्सम्यक्

1. B. C. om. हि.

14. A. reads अनुभूता for अनुभूतः.

16. A. om. अपि after अनुभवे.

यथा स्वप्ने । तद्विज्ञा च यथा जाग्रत्समये । सर्वोपि स्वप्न एतज्जन्मानि जन्मान्तरे वा पूर्वदृष्टविषय एवेति बोध्यम् । सर्वाभेदाः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिष्ठास्मृतीनां प्रमावाज्जायन्ता इति स्मृतेरन्त उपन्यासः । सर्वाभेदा वृत्तयश्चिन्तन्यस्य विषयाकारा द्रव्यरूपाः परिणामाः सुसद्वृत्तमोहगुणिका रूपादि-
 ५ मन्वो भार्या इव पुरुषस्य भोग्याः । अतो निरोद्धव्याः । न च सुसात्मकत्वेनोपा-
 देया एव किं न स्युः । सुप्तानुशयी सुप्तविषयो रागः, दुःप्तानुशयी द्वेषः, मोहः
 पुनरविद्येत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वेन सुप्तस्यापि रागजनकत्वेन दुःप्ततया क्लेशत्वात् ।
 आसी च निरोधे संयक्तातासंयक्तातयोगौ भवतः ॥ ११ ॥

अथासी निरोधे क उपाय इत्यत्राह—

१० अम्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

प्रयाजादीनामपूर्वकल्पव्यापारेभेदादिव चित्तास्थितिदोषवर्जनज्ञानप्रसादरूप-
 व्यापारेभेदादाभ्यां समुचिताभ्यां तन्निरोध इत्यर्थः । यथा कदाचिन्नदी समुद्राभि-
 मुत्सं वहति कदाचिन्नद्वैपरीत्येन भूम्याभिमुत्सी तथैवा चित्तनमुभयतो वहति मोक्षाय
 संसाराय च । तत्र यदा कैवल्य्याभिमुत्सी विवेकविषयनिम्ना तदा मोक्षार्था । यदा
 १५ तु संसाराभिमुत्स्यविवेकविषयनिम्ना तदा संसारार्था । तत्र वैराग्येण विषयमा-
 र्गं श्लोतः क्रमेण शिलीक्रियते शोषं प्राप्यते विवेकदर्शनाभ्यासेन च विवेकमा-
 र्गं श्लोत उद्धाटयते बलवत्क्रियते येन कैवल्यसागरे सा लीयत इत्युभयाधीन-
 चित्तवृत्तिनिरोध इति भावः । उक्तं च गीतायाम्—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

१० अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ (गी. ६।३५)

इति ॥ १२ ॥

तथाभ्यासं लक्षयति—

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्र तथोर्मध्ये वृत्त्यन्तरान्यस्य चित्तस्य वा वर्पशोकादितरङ्गरहितैकाग्रवृत्ति-
 १५ धारा सा स्थितिः । स्थिताविति च विषयसमयी । तदर्धो यो यत्नोऽभ्यर्थोऽन्ता-
 हापरपर्यायाः सोभ्यास इत्यर्थः । उक्तस्थितिसंभावनेच्छया भज्याचीर्यस्मृतिप्रज्ञादि-
 रूपवक्ष्यमाणतत्साधनानुष्ठानविषयो यत्न इति यावत् ॥ १३ ॥

नन्वनादिस्मृत्यानसंस्कारेण प्रतिबन्धात्कथमभ्यासस्तां संभावयेदत आह—

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १४ ॥

१० स त्वभ्यासस्तु दीर्घकालं नैरन्तर्येण तथोर्मद्वर्षविषामञ्जादिसंभावितत्व-
 रूपसत्कारवान्यथा भवति तथाऽसेवितः कतो दृढभूमिः । स्मृत्यानसंस्कारेण
 तद्वसानभिभूतस्थितिविषयो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ वैराग्यं लक्षयति—

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा

वैराग्यम् ॥ १५ ॥

- अपरवैराग्यं चतुर्विधं यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञैकेन्द्रियसंसारूपवितृष्णाद्य-
^{१५} रूपं वशीकारसंज्ञा च । तत्र वैराग्यसाधनानामर्जनरक्षणक्षयहिंसाधनान्तदोष-
दर्शनानां ज्ञानपूर्वमनुष्ठानमाया । विरक्तिर्वीषदर्शनादिति स्मृतेः । जिताभ्येतानी-
न्द्रियाण्येतानि जेतव्यानीति व्यतिरेकावधारणा द्वितीया । बाह्येन्द्रियविषयेषु
रामद्वेषादिक्षये सति मानापमानादिविषयकरामद्वेषाद्यपसारणं तृतीया । एत-
न्मित्रताभ्यासेन हि विषयसंपांगेपि दोषदर्शनमपतिवर्द्धं जायते । वैराग्या-
^{१६} दोषदर्शनमिति स्मृतेः । चतुर्थलक्षणमिदम् । रागाभावमात्रं तु न वैराग्यम् ।
रोगादिनिमित्तकारुचौ तज्ज्वलागभावात् । उक्तवैराग्यप्रथममपि न निरोधहेतुः ।
तद्वैराग्यानन्तरमपि विषयसंनिध्येन चित्तक्षोभतः सौभर्षादेर्योगानिष्पत्तेः । त्रियो-
क्षपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषये वितृष्णस्य स्वयंवैदेहाप्रकतिलयत्वमानुष्पानुश्र-
विकविषये वितृष्णस्य पूर्वोक्तविषयवैतृष्ण्याभ्यासवतो दिव्यादिव्यविषयसं-
^{१७} निधानेपि विषयदोषदर्शिनश्चित्तस्य दोषसाक्षात्काररूपप्रसंख्यानस्य चलवत्त्वा-
द्धेयोपदेयत्वबुद्धिस्थान्यत्वरूपा वशीकारसंज्ञा तद्वैराग्यमित्यर्थः । अनुसूयते गुरो-
रित्यनुभवो वेदः । तद्वोभित आनुश्रविकः । स्थूलदेहाविरहेपि लिङ्गदेहेनैव
भोगभाजो महदायुषासका देवा विदेहाः । तज्ज्वलो वैदेह्यम् । ये तु प्रकृताभा-
त्मत्वोपासनया सावरणब्रह्माण्डाद्विर्भूतं प्रकृत्याख्यावरणं लिङ्गदेहेन सह गता-
^{१८} स्तेषां भावः प्रकतिलयत्वम् । विदेहास्तु सावरणब्रह्माण्डान्तर्गता इति भेदः ।
ते च मलिनान्मैश्वर्यभोगाः । प्रकतिलयास्तु तेषामपीशाः स्वसंकल्पमात्र-
निर्मितसत्त्वप्रधाननिर्मलविषयभोगास्त ईश्वरकोटय उच्यन्ते । प्रलयकालीन-
प्रकतिलयास्तु नेह गृह्यन्ते । तेषां भोगाभावात् । एतद्वपरं वैराग्यम् । उत्तरसूत्रे
परमहृणात् ॥ १५ ॥

२५ परं वैराग्यमाह—

तत्परं पुरुषस्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

- तद्वैराग्यमात्मसाक्षात्काराभ्यासाद्वैतोरुत्पद्यमानं सकलगुणेषु वैतृष्ण्यं
परं श्रेष्ठं वैराग्यमित्यर्थः । किमस्य श्रेष्ठत्वमिति चेत्—शृणु । पूर्वं विषयदोषदर्शना-
द्विषयेष्वेव वैराग्यं न तु ज्ञाने । यद्यपि ज्ञानेपि विनाशित्वाद्विदोषदर्शनं तदास्ति
^{१९} तथापि तत्र नालंबुद्धिरूपं वैराग्यमाविष्टानिदृश्यास्पतत्त्वयोजनेन शोकासत्त्वा-

तु। इदानीमधिकदोषदर्शी तेभ्यो विषयेभ्यो विरक्तः पुरुषसाक्षात्काराभ्यासादपरि-
णामित्वादिज्ञानरूपपुरुषविवेकेन स्थूलरूपव्यक्तसूक्ष्मरूपव्यक्तधर्मकेभ्यः सत्त्वा-
दिगुणैर्भ्यो विरक्तो भवति । एवं द्विविधं परस्परविर्भं वैराग्यम् । ततः समूलाविषा-
नितृणौ यदुत्तरं ज्ञानप्रसादरूपं वैराग्यं तच्छ्रेष्ठम् । यद्यपि सर्वं वैतुष्यं तृष्णा-
५ भावरूपमुक्तं तथाप्यभावस्याधिकरणावस्थाविशेषरूपत्वेन चित्तस्पर्शहाहाना-
वस्थैव तृष्णाभावः । यथा ज्ञानप्रसादेन वैतुष्यवगतविशेषानुमानातिशयलक्षितो-
त्प्रेक्षोपचाराद्वाप्य एवमुक्तम् । यस्यां दये सति निष्प्रज्ञात्मज्ञानो योगी “प्रापणीयं
ज्ञानं प्राप्तमविद्यादयः क्षेत्राभ्याः क्रैशाः क्षीणा देहादेहान्तरसंचाराख्यो भव-
संकम्पो धर्माधर्मकार्यभूतो विच्छिन्नो न पुनर्भवित्वा यस्याविच्छेदाज्जननमरण-
१० चाराः” इति मन्यते स ज्ञानप्रसादो ज्ञानस्यैव वगकाश्चा ‘दुःखात्मिका विवेकरूपा-
तिरपि शाम्यन्तु’ इत्येवंकृत्वा तत्परं वैराग्यं यस्य नान्तरीयकं नियतं फलं
कैवल्यमिति विदुः ॥ १६ ॥

अथाभ्यासवैराग्यरूपोपायद्वयेन निरुद्धराजसतामसबुधेः कतिपयकारः संयत्ता-
तयोग इत्याशङ्क्यामाह—

१५ वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

साक्षात्काररूपवितर्कादिभिरनुगमात्संप्रज्ञातो वितर्कादिभूमिभेदैश्चतुष्पकार
इत्यर्थः । अत्र भाष्ये वितर्कविकलः सविचार इत्येव प्रयोगाद्विचारानुगमादिति
सूत्रपाठः प्रामादिकः । वस्तुतस्तु चतुर्थेऽस्मितायाच इत्युक्तं न तु सास्मिता इति ।
तेन माध्यायिकरूपशब्दवर्धितः पाठो युक्त इति । तत्र वितर्कश्चिदस्य स्थूल आल-
१० स्यन आभोगः स्वरूपसाक्षात्कारः । तथा हि यजिजे शरीरं वा चतुर्भुजादिकं
वा स्थूलं पञ्चविंशतितत्त्वसंपातमाश्रित्य प्रथमं भावना प्रवर्तते तदात्मन्यनं
स्थूलम् । अहहजातीयचैतन्यपर्यन्तेषु विवेकेन पूर्वं चिन्तनासंभवात् ।
योगबलादेव हि तानि पञ्चांसाक्षान्क्रियन्ते । एवं च स्थूलभूतेन्द्रिययोररहा-
भुतामलविशेषसाक्षात्कारः सवितर्कः । वितर्को विपरीततर्कणम् । तत्र शब्दार्थ-
१५ ज्ञानविकल्पादित्यये स्फुटीभवित्वाति । सवितर्कनिर्वितर्को चास्य वितर्कस्वा-
भान्तरभेदौ वक्ष्यति । अहहाभुतादीनां साक्षात्कारो योगबलादेवेत्युक्तम् ।
विचारस्तु तत्रैवालम्बनं भूतेन्द्रियकारणात्वेनानुगता ये पञ्चात्म्यावाहकारम-
हत्त्वकृतिरूपा उत्तरोत्तरसूक्ष्मा अर्थास्तदाकाङ्क्षान्मूढमचिन्तनस्याभोगः सूक्ष्मगता-

2. A. reads सूक्ष्माक्षय for सूक्ष्मकत.

6. B. reads विशेषण for विशेष.

18. A. C. reads सस्मिता for सास्मिता.

20. A. reads निज for निजम्.

21. A. reads स्थूल for स्थूलम्.

- शेषविशेषसाक्षात्कारस्तदनुगतः सविचारः । सूक्ष्मवस्तुपर्यन्ते विशेषेण चरणं विचारः । सविचारनिर्विचारी चास्य विचारस्वाभावान्तरमेवैव वक्ष्यति । आनन्दस्तु तत्रैवालम्बने चित्तस्य सूक्ष्मभूम्पारोहास्तन्वमकर्षेण जायमाने न्हादात्म्यसुखविशेषे आभोगः साक्षात्कारः स आनन्दविषयत्वादानन्दः । तदनुगतः सानन्दः ।
- ५ अत्राहं सुखीत्यानन्दगोचरैव बुद्धिः । यन्वानन्दशब्देन तद्वानिन्द्रियवर्ग इति तत्र । ततः सूक्ष्मवस्तुतन्वात्रादियोगान्तरं पुनः स्थूलारोहस्थानीयित्यात् । एवमप्येवमित्यापदस्याहंकारपरतया व्याख्यानमपि चिन्त्यम् । अस्मिता तु केवलपुरुषविषया संवित्साक्षात्कारोस्मीत्येतावन्मात्राकारा देहादिभिर्भोस्मीत्येतावन्मात्राकारा वा । अस्य जीवात्मपरमात्मविषयकत्वेन द्वैविध्यं वक्ष्यते । विविक्तचे-
- १० तनाकारस्यैवास्मितारान्धेनोषलक्षणावदनुगतः सास्मिता इति । सोपाधिकेश्वरतत्त्वज्ञातस्तु सविचारे प्रवेशमर्हति । कश्चित्तानन्दविचारे प्रवेश्य त्रैधा विभाग एवोक्तः । तत्र पूर्वपूर्वभूमिकान्याग्नेनोन्नरोन्नरभूम्पारोह एकत्रैवालम्बने कार्यः । अन्यथा पूर्वपूर्वोपासनात्यागदोषापनेः । चित्तचाञ्चल्यदोषापनेश्च । वितर्कादिकम औत्सर्गिकः । एकदा चित्तस्य त्रयसूक्ष्मे प्रवेशासंभवात् ।
- १५ स्थूले विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मे निवेशयेत् । इति स्मृतेः । भानुष्कादौ तथा दृष्टत्वाच्च । तत्र स्थूलादिविषयगतोन्नरभूमौ चित्तसमाधानासंभवः । अतः स्थूलादिसाक्षात्कारे तत्र तत्र शेषदृष्ट्योन्नरोन्नरभूम्पारोहः । यदि तु कस्यचिद्विश्वरमसाक्षात्काराद्येवोन्नरभूम्पारोहो भवति तेन पूर्वभूमिकान्यासस्तत्सिद्धिकामनां विना न कार्यः । तत्सिद्धयैतज्जल्पसिद्धयोपि भवन्तीत्यन्ये । जपादिजन्यादभुवादीनां चतुर्भुजादिसाक्षात्कारादयं सवितर्को विलक्षणः । तेषां हि तपोभ्यामादितुष्टः परमेश्वरः स्वयं शरीरं निर्माय पुरः पकटीभूषणमादिभ्यवहारं चक्रे । योगिनस्तु योगबलेन श्वेतद्वीपादिस्थले च तच्छरीरमन्यत्र स्थिताः पश्यन्ति तद्वत् बाह्याभ्यन्तरमतीतादिकं गुणादि च पश्यन्तीति । न च स्थूले प्रथम आलम्बने कथं सूक्ष्मदृष्टिर्व्यवर्था । सर्वेषां वद्विशतितत्त्वकार्य-
- २५ तथा कार्यकारणयोश्चानेदेन तदुपभवात् । तथापि कार्यरूपताप्रस्थिरा । तद्वेक्षया कारणरूपता सत्या । यद्यपि सुखबहुलमोहाद्यपि सर्वत्र तथापि सुखरागेणैव संसारादात्मदर्शनमतिबन्धाच्च तदेवाशेषतो दृष्टव्यामित्यानन्दमात्रे तदुपदेशः । येन तथापि शेषवर्त्तनेन योगजसिद्धिष्वपि वैराग्यं भवचित्तिराशयेन । अस्मिता चरमभूमिका । तदुन्नरं ज्ञातव्याभावात् । तथापि पूर्वं जीवात्मविषयाप्रस्मिता ।
- ३० ततः परमात्मविषया । सूक्ष्मतरन्वात् । जीवस्वरूपज्ञानं हि मत्प्रसादः । तथापरिच्छिन्नकूटस्थत्वादिज्ञानस्यैव तत्साक्षात्कारत्वात् । तत्रान्यः कीर्त्तये उक्तः—

यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम् ।

मामेकं स महायोगो भाषितः पारमेश्वरः ॥

इति ।

यत्र साक्षात्पश्यन्ति विमुक्ता विन्मभीश्वरम् ।

५ इति च । कारणरूपेण विभुत्वेन च सर्वज्ञानुगमादस्मिताया अचेतनपटापालम्बनेष्वपि संभव इति दिक् । एवं च पूर्वपूर्वभूमिपुत्रोत्तरभूमिविषयस्यापि चिन्तनादायश्चतुष्टयानुगतः । उत्तरोत्तरभूमी च पूर्वपूर्वपरित्यागाद्द्वितीयस्य अनुगतः । तृतीयो अनुगतः । चतुर्थस्तस्मात्सितामात्र इति । तथाप्ये तमायःपिण्डवदेकीभावेन सर्वेषां भानम् । अत्र सामान्यतो विचारादिवयाविषयशङ्कतामात्रेण तदनुगतः ।
१० त्वमुक्तम् । अतो न सांकर्यम् । चत्वारोप्येते सालम्बनाः सत्तीक्षा योगा इत्युच्यन्ते ध्येयरूपालम्बनयोगादिति दिक् ॥ १७ ॥

अथासंप्रज्ञातस्य क उपायः किं च स्वस्वरूपमित्याकाङ्क्षायामाह—

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

वृत्त्यापि विरम्यतामिति प्रत्ययो विरामप्रत्ययः परवैराग्यम् । तस्याभ्यासात्प्रीतिरनुपयाज्जायत इत्युपायकथनम् । तदभ्यासः पूर्वं यत्येति विग्रहः । संस्कारशेष इति स्वस्वरूपकथनम् । अन्य इति लक्ष्यम् । असंप्रज्ञात इत्यर्थः । सर्वशुचिबिलये संस्कारशेषो निरोधभिनस्य यत्र स समाधिरसंप्रज्ञातः । तस्योक्तं परवैराग्यमुपायः । सालम्बनो श्लेषप्रतारूपोऽभ्यासो वृत्तिरूपत्वेन विरोधिन्वाच्य तदुत्पत्तये समर्थ इति परवैराग्यारूपभिनतनीयवस्तुराहितो विरा-
१० मप्रत्यय एवाविलम्ब्येयवैराग्यरूपो ध्येयार्थशून्येन तेन साधनतयाभीयते । एवं हि कृतवैराग्याभ्यासं चित्तं निर्विषयं वृत्तिरूपकार्याकरणादभावात्प्राप्तमिव सूतवज्रवति । अत एवोऽसंप्रज्ञातो जन्मवीजकर्मशून्यावस्थ इत्युच्यते ॥ १८ ॥
सौम्यं पूर्वाचार्यैरुपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्चेति द्वितीयोक्तः । तत्रायो योगिनामेवेति बहुवचस्य इति सूचीकटादभ्यासेनान्तर्गम्य प्रथमं निरूपयति—

१५ **भवप्रत्ययो विदेहमकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥**

भवो जन्म । तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येत्यर्थः । तत्र स्थूलशीर्षरित्येक्येण बुद्धिनिमित्तो महद्वाङ्मयो देवाः । तेषां साधनानुष्ठानं विनैवासंप्रज्ञात एतद्वृत्तात्तानन्तरं तदनन्त्ये प्रादुर्भावस्वरूपजन्मनिमित्तको भवति ततस्तत्स्थानसादृश्येनौत्थानिका-
ज्ज्ञानात् । ते हि दिनंदिने प्रलये कदाचिन्मर्त्यकालेपि स्वसंस्कारमावरोधेन निरोधा-

2. B. reads पारमेश्वरः for पारमेश्वरः.

18. B. reads पर for परम.

21. B. O. reads निर्विषय for विविषय.

वस्येन चित्तेन कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्तो व्युत्थानकाले देवभावयोग्यं देवभाव-
 मापकसंस्कारकलमैश्वर्यभोगं भारव्यकर्मयन्त्रिता अतिवाहयन्ति ततो मुच्यन्ते ।
 तथैश्वरोपासनया प्रकृतिदेवतोपासनया वा ब्रह्माण्डावरणानि भित्त्वा लिङ्गवा-
 सीरेण सह प्रकृत्यावरणं गतास्ते प्रकृतिलयाः । तेष्वसमाप्तकार्यत्वात्साधिकारे
 ५ चेतस्सुपासनावलेन प्रकृतिर्लीने संस्कारमात्रशेषतया कैवल्यपदमिवानुभवन्ति
 तावद्यावदधिकारशेषवशाच्चित्तं व्युत्थितं न भवति व्युत्थानोत्तरं च ते तथैव
 भोगेनाधिकारसमाप्तौ मुच्यन्ते । यत्तु

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

१०

बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।

पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यभ्यकचिन्तकाः ॥

इति तत्त्विन्द्रियाधुपासकानामनुत्पन्नज्ञानानां कर्मदेवानां तत्तत्पदावस्थिति-
 कालपरिच्छेदकम् । न तु तेषामसंप्रज्ञातसमाधिकालपरिच्छेदकम् । इन्द्रियाधुपा-
 सकानां तत्तदभिमानिभूत्यादिपदप्रमेरन्त्येव भवणात् । संप्रज्ञातस्य तु न
 १५ भवत्तत्पदरूपो विशेषः । चारणाध्यानसमाधीनां संप्रज्ञातेन्तराहत्वेन तेषां निष्पन्नौ
 तथैव जन्मनि संप्रज्ञातावश्यभावादिति दिक् ॥ १९ ॥

अथ द्वितीयमसंप्रज्ञातं तदधिकारिणं चाह—

अध्यावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

इतरेषां विदेहप्रकृतिलयातिरिक्तानां देवानां वा मनुष्याणां वा न जन्म-
 २० माभादसंप्रज्ञातो भवति किं तु अध्यादिवच्छेदक्य एवेत्यर्थः । तत्तच्छकसंप्रति-
 मन्तो हि योगिनः । तत्र अध्या योगे प्रीतिर्ये भूयादिन्यभिलाषरूपभेदतः संप्रज्ञाः ।
 सा हि कर्तव्याणी समर्था मातेष योगप्रतिबन्धसहस्रातिरस्कारेण योगिनं पाति ।
 ततः अध्यायुकस्य तस्य विवेकार्थिनो वीर्यं चारणाख्यं भवति । ततः प्राप्तधा-
 रणस्य स्मृतिर्ध्यानमुपतिष्ठते । तदुपस्थितावनाकुलं चित्तं क्रमेण समाधि-
 २५ ङ्गवति । एवं चारणापङ्कजयान्संप्रज्ञातयोगिवत् आत्मतत्त्वसाक्षात्काररूपं विवेक-
 उपजायते । येन यथार्थं वस्तु सम्यग्जानाति । ततस्तत्साक्षात्काररूपस्यासा-
 चद्विषयविराग्ये सत्यसंप्रज्ञातः समाधिरिति भावः । ते योगिनस्त्रिविधा सुवृत्तायो

1. B. reads पदमिव केवल्यम् for कैवल्यपदमिव.

17. A. reads असंप्रज्ञातसमाधिम् for असंप्रज्ञातम्.

18. C. reads पूर्णः for पूर्णकः.

22. B. reads गति for गति.

26. B. C. read वयार्थ for यथार्थम्.

28. A. C. om. क्व.

मध्योपायोधिमात्रोपाय इति । उपायः श्रद्धादिः । तस्याधिमात्रतातिप्रमाणता । इतरे प्रसिद्धे । ते प्रत्येकं विविधा मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति नम । संवेग उपायानुष्ठाने शौचघम् । यन्तु वैराग्यामिति तच्च । उपायकार्यवैराग्यस्योपायमृदुत्वादिकं विद्याय स्वातन्त्र्येण मृदुत्वायसंभवात् । संवेगशब्दस्य तद्व्या-
 ५ चकत्वाच्च ॥ २० ॥

तेषु मध्येधिमात्रोपायानां क्षेपीयसी सिद्धिः । तां दर्शयति—

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

समाधिनिष्पत्तिस्तत्कललाभश्च भवतीति शेषः ॥ २१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः ॥ २२ ॥

१० तीव्रत्वस्यापि मृदादिभेदेन वैविध्यान्तोप्यासन्नादपि विशेषस्तरतमरूपो भवति तीव्रत्वविशेषादिगम्यः । एवं चाधिमात्रोपायस्य मृदुतीव्रसंवेगस्यासन्नः । ततोपि मध्यतीव्रसंवेगस्यासन्नतरः । ततोप्याधिमात्रतीव्रसंवेगस्यासन्नतमः । समाधिलाभस्तत्कलं चेति शेषः ॥ २२ ॥

ननु किमयमेवोपाय आसन्नतमः समाधिविधोपायान्तरमध्यस्तीत्याशङ्क-

१५ यामस्तीत्याह—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

पूर्वसूत्रस्य विशेष इत्यनुवर्तते । प्रणिधानमत्र तद्वाचकप्रणवजपस्तर्द्धभावन-
 मिति वक्ष्यमाणो भावनाविशेष एव । तेन जीवात्मसंप्रज्ञातवतः पुरुषस्य पूर्वा-
 पायैर्नैवासंप्रज्ञात आसन्नतमः । परमात्मविषयकसंप्रज्ञातवतस्तु तदभावेऽप्यासन्न-
 २० तमः स इति तात्पर्यम् । एवं चातितीवास्यासन्नैरेपक्षेणार्थं श्रेष्ठ आयोनिकल्प
 इति बोध्यम् । अत एव श्रुत्यादिषु बहुशो ज्ञप्तिज्ञानमव्योपदिश्यते मोक्षहेतुत्वेन ।
 कचिदेव तु स्वातन्त्र्येण जीवतन्त्रज्ञानमिति । नन्वैश्वरस्य संप्रज्ञातस्य कुतस्त-
 दनपेक्षत्वमिति चेन्न । श्रुतिवाक्यैर्नान्यत्र आत्मताज्ञाने तत्र प्रमलक्षणभक्तिर्नो
 जायमानाद्वात्मात्मताचिन्तनरूपाद्वक्ष्यमाणान्यत्रप्रणिधानादभिमूर्च्छित ईश्वरस्त
 २५ ध्यायिनमस्य समाधिमोक्षावासन्नतमौ भवेतामित्यभिप्यानमांशेनैवासन्नतमा-
 संप्रज्ञातसिद्ध्यानुगृह्णातीति भावः । अत्रापि वैराग्यं सहकारितयांपक्षितमेवेति
 बोध्यम् ॥ २३ ॥

अथ प्रधानपुरुषातिरिक्तत्वसन्त्ये मानाभावः । उपाधिगृह्यस्य कस्यचि-
 जीवस्यैवैश्वरत्वेन श्रुत्यादौ व्यवहारसंभवादिति सांख्याक्षेपे उग्ररूपे तदतिरिक्ते-

१० श्वरलक्षणासाह—

G. A. O. om. क्षेपीयसी सिद्धिः । तां दर्शयति

14. O. om. जपि.

29. A. reads उत्तरस्यसूत्रम् for उत्तरकल्पम्.

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरासृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥

पुरुषविशेष एवेश्वरो नातिरिक्तः । तदुपाधिश्च प्रपानमेवेति भावः । अविषा-
ग्रस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः । कुशलाकुशलसाधनधर्माधिर्माः कर्माणि ।
तत्फलं ज्ञात्वाशुभौगरूपो विपाकः । भोगोत्र शब्दादिश्रुतिः । विपाककारणी-
५ भूता वासना आशयाः । कर्मजातिनिर्वर्तकस्य कर्मणः प्राग्भवीयकरभभोगभा-
वितवासानाभिन्वयिकं विना कर्मोचितभोगाजनकत्वेन वासनानां विपाककार-
णत्वात् । एतैरपरासृष्ट इत्यर्थः । यद्यपि जीवोपि स्वतस्तदपरासृष्ट एव तेषां चित्त-
धर्मत्वान्तापि पुरुषयोद्धृतिद्वययपराजययोस्तत्स्वाभिनि राजनीव चित्तफल-
भोक्तृत्वरूपचिन्तस्वामित्वाभावं व्यपदिश्यन्ते । तत्फलभोक्तृत्वं तत्फलमुखशु-
१० सादिश्रुतिमतिविम्बवत्त्वात् । तावतैव तत्र क्लेशादिमन्त्रव्यवहारो विदुषाम् । समवा-
येन पुरुषे हृत्सादिबुद्धिस्त्वविद्या । ईश्वरस्त्वीदृशेन भोगेनापरासृष्ट एव पुरुषविशेषः ।
विवेकमण्डणे सत्येव स्वोपाधिसुखसाक्षितारूपो भोगस्तु तत्राप्यस्येव ।

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

इति स्मृतेः । अभिमानपूर्वकमुत्सायनुभवरूपो मुख्यो भोगस्तु तस्यानन्त-
१५ न्योभिचाकशीति (मु. ३।१।३) इति श्रुत्या प्रतिषिध्यते । एकशरीरस्थत्वेन
जीवभोग्यदुःखादिभोक्तृत्वं च प्रतिषिध्यते । अपरासृष्टत्वं तत्परामर्शशून्यता ।
एतेनाप्यस्तु मोक्षो ज्ञानात्मेति वाक्येन ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात्कै-
वल्यं ज्ञानं प्राप्ताः केवलानां जीवन्मुक्तानां स्वामिनः केवलिनो हिरण्यमर्भादयः
सन्ति, एत एवेश्वराः सन्तिवत्यपास्तम् । ते हि पूर्वस्थितान्येव मकतिलयसंबन्धी-
२० न्यहमकतिष्वभिमानरूपाणि प्राकृतात्म्यानि विदेहसंबन्धीनि वैकारिकारभ्यानि
शब्दादिबिचयरागरूपाणि शुद्धसंबन्धीनि दानाप्ययनादिष्वभिष्वङ्गरूपाणि
दक्षिणात्म्यानि प्रीति बन्धनानिच्छिन्वा कैवल्यं प्राप्ता इति तेषु तत्परामर्श-
शून्यत्वाभावात् । यथा च मुक्तानां पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञावते मकतिलयानां चेत-
रापि बन्धकोटिः संभाव्यते नैवमीश्वरस्येति तस्य तत्परामर्शशून्यत्वम् । अतः स
२५ सदैव मुक्तः सदैवेश्वरश्च । तदुक्तम्—

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।

कर्मात्मा पुरुषो योसौ मोक्षबन्धैः स शुन्यते ॥

4. B. reads तत्फल for तत्फलम्.

5. B. reads आशयः for आशयाः.

12. B. reads सोपाधि for स्वोपाधि.

12. A. O. read तस्य for तत्र.

22. A. reads दक्षिण for दक्षिण.

24. A. reads परामर्श for परामर्श.

26. A. reads नित्यः for नित्यम्.

इति । निर्गुणत्वं गुणाभिमानशून्यत्वम् ।

परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो हाईकारयुतोपरः ।

इति नारदीयात् । तदैवेश्वरत्वं सदैवावतिष्ठतेत्याहुकत्वम् । ईश्वरोपाधि-
सत्त्वस्य निन्यहानेच्छासुसादिमन्वात् । तादृशस्यापि विसदशपरिणामाभावक-

५ पसाम्यावस्थोपपत्तेः प्रलयेऽपि प्रधानस्य साम्यावस्थान्वयपुपन्नम् । द्विपदार्थान्ते
तस्य लयोऽपि स्वकार्याकरणरूप एव । आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीन्नाम्यात्किं-
चन मिषत् (ऐ. १।१) इति श्रुत्या प्रलयेऽपि तत्पार्यद्गृह्यत्वसिद्धेश्च । तस्मात्त-
दुपाधेर्ज्ञानादिलक्षणा श्रुतिः प्रलयेऽप्यस्ति । तद्वृत्तिं विनैव तस्य सादृत्वाद्गीकारे
इष्टानुसारत्यागाभावेः । ज्ञानशक्तिरहं परोति प्रकृत्याभिमानिदेवतावाक्यविरोधश्च ।

१० तत्परोऽवेरितं विषमन्वं प्रयाति (मै. ५।२) इति श्रुताद्विश्वरूपेणैव
गुणवैषम्यप्रवणाच्च ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

क्षोभयामास संयामे सर्गकाले महेश्वरः ॥

इति स्मृत्या वैषम्योद्बुद्धाभजनकेच्छया अपि तस्य स्मरणाच्च । प्रलये

१५ तदस्वीकारं तु प्रलये स्वसंकल्पेन स्वांपाधिं स्वस्माद्विद्योन्मेश्वरः शंते पूर्वसर्गा-
यसंकल्पसंस्काराभ्यां च सर्गादुपाधिरीश्वरेण सत्र संयुज्यत इति स्वीकार्यं
स्यात् । तच्चाहुकम् । प्रकृत्युत्पत्तेः

क्रेशकर्मविधाकायैर्वात्मनाभिस्तथैव च ।

अपराधमुहमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ॥

२० इति स्मृत्या चेभ्वरं पाधौ संस्कारस्य प्रतिपिद्धत्वात् । किं चापे बक्ष्यमाणं
कालानवच्छिन्नत्वमपि भव्येत । उपाधिदृश्यभावेन तस्य कालावच्छिन्नत्वसं-
भवात् । यत्तु प्रलये निरुद्धोपाधिः पूर्वसर्गायसंकल्पवात्मनाभ्यां स्वयं व्युत्पत्तो
भवतीति शार्ङ्गं तदैनेदिनप्रलये योगनिद्रया शयानस्य स्वयंभोरुपाधिपरम् ।
तदुक्तं भाष्ये योसौ प्रकृतमन्वापादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्ष इति ।

२५ प्रकृतं सत्त्वं रजस्तमोल्लेखेनाप्यस्पृष्टं कार्पासन्दम् । उपादानादिन्यनेन तदनभिभू-
तत्वं सूचयति । न चेच्छयोपादानमुपादानेनेच्छेन्यन्योपाधयः । अनादित्वात् ।
तथा च श्रुतिः—

कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।

इति । तदैक्षत (छा. ६।२।३) सोकाययत (तै. २।६) स एको ब्रह्मण आनन्दः

३० (तै. २।८।१) साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च (चे. ६।११) इति । आनन्दान्तमौपा-
धिकं स्वतो निर्गुणस्याभिमानरहितत्वादिन्यविरोधः । ननु तस्यैतादृश उत्कर्षः किं-

- प्रमाणक इति चेन्न । तस्य भुत्वादिरूपराश्रयमाणकत्वात् । ननु शास्त्रप्रामा-
ण्यमेव कुत इति चेन्न । तदुपाधिरूपं यत्प्रकटसत्त्वं तद्वनिरूपार्थज्ञानजन्यत्वेन
तस्य प्रमाणत्वात् । न चान्योन्याश्रयः । शास्त्रप्रामाण्यान्वत्प्रकटसत्त्वरूपो-
पाधिसिद्धिस्तात्पर्येणैव तन्मूलकतया तन्प्रामाण्यसिद्धिरिति वाच्यम् ।
- ५ ईश्वरसिद्धेः प्रागपि मन्त्रादुर्वेदाद्यवर्थाभ्यभिचारनिश्चयात्प्रामाण्यस्य दृष्टत्वेना-
न्वयापि शास्त्रे प्रामाण्यसिद्धेः । प्रकटसत्त्वस्य च शास्त्रप्रामाण्यनिर्वाहक-
तामाश्रमभोक्तमिति तदभावात् । न च तस्यान्यकर्तृत्वं संभवाति । औप-
धीनां तत्संयोगस्य वर्णावापोद्धारस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यज्ञान-
स्यान्यस्य पुरुषाभ्युपसङ्गश्रेणाभ्यवशयत्वात् । न चागमादन्वयव्यतिरेकी ताभ्यां
- १० आगम इति तत्संज्ञानयोरनादित्वाच्च दोषः । महाप्रलये तयोर्विच्छेदात् ।
विसदृशपरिणामक्षरिभिरसन्नेदीभिर्गुणादिरूपपरिणामात्पूर्वं सदृशपरिणामताया
दृष्टत्वेन महाद्विविसदृशपरिणामवतः प्रधानस्य कदाचित्सदृशपरिणामावश्यक-
त्वेन साम्यावस्थात्पुनरसदृशपरिणामस्यैव महाप्रलयत्वात् । विषयताकार्यकारण-
भाववाच्यवाचकभावैः समवायेन चेन्नरसत्त्वे वर्तमानयोः शास्त्रोत्कर्षयोरनादिः
- १५ संबन्धः । अतः सदैवेश्वरः प्रलयेऽपि ज्ञानेच्छाकृतिमान्सदैव केशादिराहित्यरूप-
मुक्तत्वाभावेति सिद्धम् । एतेन स्वस्य प्रकर्षकार्यतया प्रकर्ष बोधयच्छास्त्रमनु-
मानमेव स्यान्नागम इत्यपास्तम् । स चाद्वितीयः । यतस्तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयो-
भ्यां रहितं यतस्तदैश्वर्यान्तरेण नातिक्रम्येततो निरतिशयम् । यदेव च सर्वा-
तिशयि तदैवैश्वर्यम् । अन्यैश्वर्यमेव न । अयतिइत्येच्छात्वरूपत्वाभावात् ।
- २० यत्र चैश्वर्येण काष्ठा प्राप्यते स ईश्वरः । अन्यत्र त्वैश्वर्यमौपचारिकमेव । तत्स-
माश्रयस्य काप्यभावात् । सत्त्वे हि द्वयोस्तुल्ययोरैकत्र वस्तुनीक्षमत्प्रकाल-
स्थामित्वरूपनवत्ववदस्तु तद्विपरीतपुराणत्ववदस्त्विति कामनायामेकस्य संक-
ल्पसिद्धावपरेच्छाविघातादूनत्वं स्यादिति न समानानेकेश्वरसंभवः । उभयोः
संकल्पसिद्धिस्तु विरुद्धत्वाच्च भवत्येव । तस्मात्तस्य साम्येनातिशयप्रतियोगित्वेन
- २५ च निर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वरः स च पुरुषविशेष एवेति न प्रधानपुरुषातिरिक्ततत्त्वापत्तिः ।
अभिरुद्धाभिप्रायत्वे कृतमन्यैः । एकैकैव कृतत्वात् । संभूयकारित्वे न कश्चि-
दीश्वरः स्यात्परिपद्वदिति दिक् । नन्वेकस्यैवात्मन आकाशस्थेवोपाधिभेदजी-
वेश्वरादिरूपत्वसंभवेन लाघवादैकात्म्यमेवास्तु । तत्त्वमसि (छा. ६।८।७) इत्यादि-
भ्रुतिभिरात्मैक्यस्यैव प्रतीतिश्च । भेदाभेदभ्रुतिमप्येव भेदनिन्दयाभेदज्ञानस्य
- ३० मोक्षफलकत्वकथनेन चाभेदवाक्यान्त्येव स्वार्थपराणि । भेदवाक्यानि त्वारोपित-
भेदाभुत्वादर्पण्येव । तत्तदुपाधिविशिष्टयोश्च जीवत्वेश्वरत्वे इति चेन्न । विशिष्ट-

स्यान्तिरेके जीवत्वेभ्यस्त्वन्ममोक्षादिसांकर्यापनेः । अतिरेकेष्वमित्यत्वे तस्य
 विनाशितया बन्धमोक्षसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । अवच्छेदार्थास्य नित्यतया
 तदुपपत्तिः । कार्यावाध्यवच्छेद्यत्वमेव बन्धः । तत्प्राग एव मोक्षः । विसिद्धैश्च
 सामान्यात्मनो भेदाभेदाविति चेद्विशेषनेः । अस्मैवास्मन्मते स्वीकारेण बाध-
 ५ काभावात् । अस्माभिरपि सामान्यरूपेणामेवो वैधर्म्यलक्षणभेदनिरासापेक्ष्यते
 विशेषतस्तु भेद इति । एवं चाभिविस्तुलिङ्गादिदृष्टान्ता उपपन्नाः । आकाशा-
 दिदृष्टान्ताभ्यांशांशोभावेनाविभागलक्षणभेदस्य सार्वकालिकत्वेन पारमार्थिक-
 त्वेपि किञ्चिदवच्छेदेन केनचुद्वयादिवयतिभङ्गस्य विभागलक्षणस्य भेदस्यापार-
 मार्थिकस्यैवाधिकत्वप्रतिपादकाः । विवेकास्प्यभेदज्ञानं हि पारमार्थिकाभेदज्ञान-
 १० कलकमिति न तस्य मोक्षहेतुत्वे विरोध इति दिङ् ॥ २४ ॥

अथ तस्येश्वरस्य निरतिशयसार्वज्ञ्यरूपं विशेषान्तरमाह—

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

सूत्रे सर्वज्ञेति भावप्रधानम् । सर्वज्ञत्वस्य बीजमनुभाषकं यज्ज्ञानस्य साति-
 शयत्वं तत्तेश्वरे निरतिशयमित्यर्थः । यद्विदमतीतानागतवर्तमानानामतीन्त्रि-
 १५ याणां च मध्येकं समुच्चयेन वास्य बहुकालमित्येतत्सार्वज्ञ्यबीजम् । एतद्वीजं
 सातिशयज्ञानं विवर्धमानं यत्र निरतिशयं भवति स सर्वज्ञः । अन्यथानवस्थापनेः ।
 यथांगस्तु सार्वज्ञ्यबीजं सातिशयज्ञानं कचित्प्राप्तमाह सातिशयत्वात्पारिमाण-
 वदिति । क्षुतिश्चाध्यानुकूलस्तर्कः । एवं गुरुत्वायतिशयानामपि काष्ठा कचिद्-
 नुमेया । अतो न तेषु व्यभिचारः । यदि तु कार्यमावेतिशयप्रतियोगित्वनिवृत्ता-
 २० नुपपत्तिस्तो काष्ठाप्राप्तौ बाधकमुच्यते तदा बाधकाभावे सतीति हेतौ विशेषणं
 देयम् । ज्ञानादीनां तु नित्यानां स्वीकारात्तास्ति तद्बाधकम् । एवं च यत्र ज्ञा-
 नस्य काष्ठाप्राप्तिः स सर्वज्ञः स च गुरुप्रविशेष इति । नन्वनुमानस्य सामान्य-
 मात्रेण निश्चये कृतप्रवृत्तानस्य संज्ञादिरूपविशेषप्रतिपादनं प्रामाथ्येन कथं
 तद्व्यवतिरिति चेन्न । ब्रह्मान्तर्धामी यन्मात्मा शिवो विष्णुरित्यादिसंज्ञानां पूर्णा-
 २५ नन्दत्वपरमकारुणिकत्वपारमार्थिकत्वमन्त्रजगदाधारत्वकारणत्वादीनां सर्वज्ञत्व-
 वृत्तिचैतन्यस्वातन्त्र्यालुप्तशक्तित्वानन्तराक्तित्वरूपप्रवृत्तत्वस्य ज्ञानवैराग्यैश्वर्य-
 तपःसत्यक्षमाधृतिश्रुत्वान्नवोधाधिष्ठानुत्वरूपदेशान्ययवन्त्वस्य च वेदाद्व-
 गतेः । सत्यलोकादिस्थहरिहरब्रह्मादिमूर्तयस्तु शक्तिशक्तिमदभेदेनोपासनार्थ-
 मेव परमेश्वरस्योच्यन्ते न तु साक्षात् ।

१० ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्वधाना ब्रह्मराक्षसः ।

ततो न्यूनान्ध मैत्रेय देवा दृष्टादयस्ततः ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।

1. B. om. अर्वा after अनिरिक्ते.

15 and 17. A. reads सर्वज्ञ for सर्वज्ञ्य.

इत्यादिस्मृतेः । कृष्णरामायवतारा अपि सत्यलोकस्थविष्णवादीनामेव ।
तेषां च परमात्मन्येवाहंभावानद्वताराणामपीश्वरावतारत्वं सुत्यादिपूष्यते ।
तेषामपि ते लीलावतारा एव । अत एव न तस्य कार्यं कर्णं च विधेते
(श्वे. ६।७) इत्यादिभुत्या

५ अनादिमत्परं ब्रह्म सर्वदेहविवाजितम् ।

इति स्मृत्या चेश्वरस्य कार्यकारणारूपशरीररूपप्रतिषेधोपपन्निरिति दिक् ।
ननु नित्यमुक्तस्य नित्यतुल्यस्य पुरुषार्थाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न । तत्प्रवृ-
त्तेर्नित्यतया निमित्तानपेक्षत्वात् । किं च तस्येश्वरस्य स्वोपकाररूपीत्मानुपहा-
भायेषु द्वैतदिनप्रलयरूपकल्पप्रलयपराकृतप्रलयरूपमहाप्रलयेष्वपि स्वकारण-

१० मासित्वरूपसंसारवतः पुरुषाज्ज्ञानधर्मोपदेशेनोद्धरिष्यामीत्येव भूतानुग्रहरूपमयो-
जनेन प्रवृत्त्युपपत्तेः । तुणाराणिमाणिन्यायेन स्वेहसाधनताज्ञानपरातुमहयोर्विजा-
तीयैच्छां प्रति कलबलेन हेतुतायाः सिद्धेः । तज्ज्ञानेच्छाप्रवृत्तेर्नित्यत्वं प्रवाहा-
नादित्त्वानन्तत्वाभ्यामेवेति बोध्यम् । न चैवमपि भक्तानेवानुगृह्णातीति वैषम्य-
मीश्वरस्येति वाच्यम् । अथैकृष्णत्वस्वामाम्यवादिशुद्धसत्त्वस्य भक्तवशातास्वाभा-

१५ व्यस्वापर्वत्युपयोग्यत्वात् । रागद्वेषाभ्यामेव वैषम्यं भवति न प्रवृत्तिमात्रेण । एवं
कर्मवशातास्वभावं च तत् । किं च दुःखबहुललोकसर्जनमपि परस्परद्वन्द्वेन
तेषां वैराग्यशून्यमिति दिक् । उक्तं च पञ्चशिसान्धार्यैरादिबिद्वान्सर्वधर्मभूषण-
यान्निष्पुण्योमगबलेन स्वनिर्मितं चित्तं प्रविश्य कपिलात्म्यपरमधिभूत्वा कारुण्या-
ज्जिज्ञासमानायादुरये सांख्यसूक्ष्मस्य तन्वं शोभाचेति । अनेन स्वार्थाभावेपि

२० परार्था प्रवृत्तिर्दृशिता ॥ २५ ॥

ईश्वरगतं विशेषान्तरमाह—

स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

स एष ईश्वरः पूर्वेषां ब्रह्मविष्णुप्रभृतीनामपि । अपिनान्येषां जीवानां प्रधा-
नस्य च गुरुः पितान्तर्यामिविधया ज्ञानचक्षुःप्रदश्च प्रवर्तकश्च कालेनानवच्छे-

२५ दादित्यर्थः ।

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्यै (श्वे. ६।१८)
इति श्रुतेः । न च प्रकृतिस्वातन्त्र्यक्षतिः । अस्य निमित्तकारणत्वेन तत्स्वात-
न्त्र्याविधातकताया वक्ष्यमाणत्वात् । पूर्वे हि ब्रह्मो ब्रह्मादयः कालेन द्विपरार्था-
दिना परिच्छिद्यन्ते । अस्य च परिच्छेदार्थं कालो न प्रवर्तते । अत ईश्वरी

३० विना तेषां तत्प्रवृत्तेश्चासंभवात्सौ तेषामपि गुरुः । यथा चास्य वर्तमानसर्व-

स्पादौ तदुक्तत्वेन प्रकर्षणस्या ज्ञानोत्कर्षेण स्वतः सिद्धस्तथातिक्रान्तसर्गादावपि
 श्रयेत्यन्वयः । अत्रैश्वरस्य तत्पितृत्वान्तर्यामित्वरूपमुक्तव्योक्त्या जीवानामपीश्वर
 आत्मेति सूचितम् । यो हि यस्याधिष्ठाता स तस्यात्मेति एवं यथा सूर्यश्चक्षुषो
 श्रीवो वा देहस्य । एवं सर्वजीवपितृत्वेन पितापुत्रवज्जीवनज्ञणोरंशोशिभावोपि
 सूचितः । अश्विबिस्कुलिङ्गवच्च जीवोसौ स्वात्पुत्रपुत्र इति स्मृतेश्च । अने-
 ५ दम्ब वृण्वजलमोरिविविधभागः । स च स्वरूपसर्वव्यपिशेष आधागतावतुक्षणा-
 तन्यत्वं वा । तन्वं तु कवेवेति द्विक ॥ २६ ॥

अथ तन्वमिधानाहं मन्त्रमाह—

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

११ तस्यैश्वरस्य प्रणवो वाचकः । एवमेवैश्वरेण संकेतकरणादित्यर्थः ।

अदृशविषयो देवो भावधासो मनोमयः ।

तस्वीकारः स्मृतौ नाम तेनाहृतः परीक्षति ॥

- इति स्मृतेः । अदृशेति । अभूतेत्यपि बोध्यम् । भावो भक्तिः । मनस्तुल्यका-
 रणोपाधिरित्यर्थः । एवं चैश्वरः प्रणवस्य वाच्य इति फलितम् । नन्वीदृशः
 १२ संकेतोऽमुक्तः । वाचकत्वस्यासंकेतकतयात् । न च स्वाभाविकं वाचकत्वं
 संकेतेन बोध्यते । यद्य तथास्ति तत्र संकेतेनाप्यङ्ग्यत्वापत्तेः । अभियमान-
 परस्य ईपिनाध्यजनात् । तस्मात्संकेत एव वाच्यवाचकभावः शक्तिविशेषरूप
 इति चेत् । ईपस्य प्रकाशवन्तिथत् एवास्य वाचस्य वाचकेन सहादिभागरूपः
 संबन्धः । तदेव वाचकत्वम् । अन्योन्याध्यासस्य ईश्वरस्य संकेतस्मरणादिवा-
 १३ तनासिद्धं स्थितमेव तं प्रकाशयति । यथा विद्यमान एव पितापुत्रयोः संबन्धो-
 ध्यमस्य पिता ध्यमस्य पुत्र इति संकेतेन प्रकाशयते । यद्यपि शब्दार्थविषयेन्योन्या-
 ध्यासरूपं संकेतं तृतीये वक्ष्यति भाष्यकृत्यापि गार्हः शिर इतिवदस्य वाचको-
 ध्यमस्य वाच्य इति च संकेत इत्यत्राप्यभाष्यात्सम्भवं । अनेन शब्दार्थबोधेनाभेदो
 १४ वृत्तिर्लौ । संकेत एव वाचकत्वमिति तु न युक्तम् । त्रयकलादेरपीश्वरसंकेत-
 रूपत्वापत्तेः । एवं च बोधं शब्दः सौम्य इत्यध्यामविषयस्तन्मूर्तं चाग्निभागरूपं
 तादात्म्यमेव शक्तिरिति बोध्यम् । यत्र चैश्वरः संकेतः स वाच्य इतरे लक्ष्य
 इत्यादिभ्यवस्था । प्रत्ये च शब्देषु प्रधानमाप्यमुपमतेष्वपि संस्कारवशा-
 त्सर्गान्तरे पूर्ववत्शक्तियुक्तानामाधिभावाद्वाच्यवाचकशक्त्यवस्थाः संकेत ईश्वर-
 नापि पूर्ववन्नयैव किमत्र इति न कदाचिदीश्वरसंकेतभेदेनार्थभेदः प्रणवस्य ।

७. A. C. read जीवो ब्रह्मन् for जीवोऽसौ स्वप्न.

१६. A. B. read संकेत for अदृशेन.

१७. B. C. read संकेतज्ञः for संकेतः.

२८. B. reads ईश्वर for देवः.

ननु प्रलये नाशो नित्यः शब्दार्थसंबन्ध इत्यसंगतं स्यादिति चेन्न । ध्वन्यादर-
ूपसंप्रतिपत्तिनिमित्ततया नित्यः शब्दार्थसंबन्ध इत्यागमिनां प्रतिज्ञासम्बा-
दिति दिक् ॥ २७ ॥

एवं पूर्वोक्तसंकेतेन विज्ञातवाच्यवाचकभावस्य योगिनः प्राणिधानं दर्शयति—

५ तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

प्राणवस्य जपस्तौ सह तद्विधेयस्येश्वरस्य ध्यानरूपं भावनं तत्प्राणिधान-
मित्यर्थः । अर्थभावनस्य संकेतग्रहामित्यव्यक्त्यशक्तिकान्नं विनाशसंभवात्पूर्वं
संकेतो दर्शितः । प्राणवाक्षरार्थो गारुड उक्तः—

अध्यात्मके च पुरुषस्तिष्ठो मायाः प्रकीर्तिताः ।

१० अर्थमात्रा परं ब्रह्म होपमध्यात्मचिन्तकैः ॥

इति । प्राणवार्थचिन्तनं च द्वेषा । एकं स्वमकतितत्कार्येभ्यो विविक्ते केवले
ब्रह्मचैतन्य आत्मस्वचिन्तनमेतच्छास्त्रप्रतिपाद्यम् । अपरं चांशोशिकार्यकारण-
शक्तिशक्तिमदादिभिस्तमाशःपिण्डवद्विभागलक्षणेनाभेदेनाहं ब्रह्म सर्वं सल्ल
ब्रह्मेत्यादिरूपम् । तदुक्तम् —

१५ एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चि-

चदच्युतो नास्ति परं ततोन्वत् ।

सोहं स च त्वं स च सर्वमेत-

द्यात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥ (बि. पु. २।१६।२४)

इति । आद्यं त्वयात आदेशो नेति नेति (बृ. २।३।९) इत्यादिश्रुति-

२० मूलकम् । केचित्तु

प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।

अहं ब्रह्म परं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ॥

इति स्मृतिः । तत्र प्रकृतेः पुरुषे स्थापनं तद्वदनारम्भकत्वसंसादनम् । पुरुषस्य
च ब्रह्मणि न्यासस्ताव लयो विलापनरूपः । अनेन च प्रकार्यादिवज्जीवाना-

२५ मनात्मत्वं लभ्यते ।

तत्त्वैः संसादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।

ईश्वरेच्छावशास्तोपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥

इति मात्स्योक्तेः । तस्मान्न्यकतिपुरुषौ विलाप्य यच्छिष्टं ब्रह्म तस्मिन्नहं-
भाववचनात् जीवे मुत्स्योद्देशम् इत्याहुः । तादराप्राणिधानस्य किं फलमिति

12. A. Orom. च after जपस्य.

23. U. reads गगनारम्भकत्वं for अनारम्भकत्वं.

20. A. U. read भुङ्क्ते for भुङ्क्ते.

चेदस्य योगिनः प्रणयं जपतस्तर्ह्यं भावयतश्चेन्मैकारं चिन्तं भवति । ततः परमात्मसाक्षात्कारादिकमिति गृहाण । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

स्वाध्यायायोगमासीत् योगात्स्वाध्यायमाचरेत् ।

स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ (वि. पु. ६।६।२)

- ५ इति । योगजपयोरेकवाच्यसंभवाद्योगस्याधन्तयोर्मुन्यनकाले जप उक्तः । स्वाध्यायः प्रणयः । परमात्मप्रकाशनमध्यात्मत्वेनैवेति । अत्र केचित् । एवं च जीवात्मतत्त्वज्ञानादनुद्धिपर्यन्तमभिमाननिवृत्तिवत्परमात्मतत्त्वज्ञानाजीवेध्याय-भिमाननिवृत्तिः । पञ्चविंशतितत्त्वविद्यापने सोहमित्येवाधिष्ठानसाक्षात्कारात् । एवं च जीवानां ध्यावहारिकमात्मत्वम् । परमार्थिकं तु क्षेत्रज्ञत्वरूपमीश्वरस्यैव ।
- १० जीवानां परतन्त्रत्वाद्धर्मधर्मायज्ञानुत्थाय । चितिशक्तिसनाभावेण तु बुद्ध्याय-वेक्षं गौणमात्मत्वम् । यथा हिरण्यगर्भादीनामीश्वरत्वम् । तच्च बन्धमोक्षादि-भानितया व्यवहारगोचरतया च ध्यावहारिकमेव । एवमहंशब्दोपि परमात्म-न्येव मुख्यो न तु जीवे । तस्य स्वातन्त्र्याभावेन स्वातन्त्र्येव प्रतीकज्ञानमत्वादि-रूपस्याहमादिमशुचिनिमित्तस्य तत्राभावात् । यद्यपि स मुख्य आत्मा न भवति
- १५ तथापि तज्ज्ञानाद्धर्मधर्मरामादिनिश्चितरूपो योक्षी भवत्येव । एवं च व्यवहार-परमार्थभेदाधानात्मतैकात्मतावादी भुत्वादिषु रश्मयानावविरुद्धावेवेत्याहुः भा. ९८॥

ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्योपायत्वं दर्शयितुमन्यदध्यस्य द्वाराधिक्यं भवतीत्याह—

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

- तत ईश्वरप्रणिधानात् । ये तावदन्तराया व्याधिप्रभृतयस्तस्य न भवन्ति
- २० स्वतो नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः । तस्य ह न देवाश्च नाभुत्वा ईशते आत्मा ह्येषां स भवति (बु. १।३।१०) इति भूतेः । प्रत्यक्चेतनस्य जीवस्य प्रत्यक् रूपं निर्दुस्तत्वादि तात्त्विकं तस्याधिगमो दर्शनमपि भवतीत्यर्थः । यद्यपि प्रत्यक्-प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञमित्यादौ प्रतिवस्तु अच्यतीति व्युत्पत्त्येवेति प्रत्यक्-शब्दो दृश्यते तथाप्यत्र प्रतिकूलमच्यतीति व्युत्पत्त्या जीवपरः । अन्यप्रणिधाने-
- २५ गान्धसाक्षात्कारोदयद्वारा बोध्यः । किं च सर्वेश्वरः पुरुषधेतनः पापपुण्यवर्जि-तत्वरूपशुद्धिमानिर्दुस्तत्वरूपप्रसन्नबवान्केवलचिन्मात्रो जात्याशुभोग्राहित्य-रूपानुपसर्गतत्वर्चास्तथार्थं बुद्धिदृष्टिपतिविम्बयादिन्वादबुद्धेः प्रतिभवेद्यपि साक्षा-त्तदसंबन्धात्स्वतस्तादृश इत्येवंप्रकारेण तदधिगमात्सदृशानुभित्तनस्य सदृशा-न्तरसाक्षात्कारोपयोगिताया दर्शनात् । यदैकदर्शनाभ्यासस्तत्सदृशार्थाभ्यान्तर-
- ३० ज्ञानोपयोगी दृष्टः । ननु केन्तर्गाया इत्युच्यन्त इति चेदे चित्तस्य विक्षेपका

1. B. om. ईश्वर.

13. B. reads अनुत्पत्त्य for प्रतीकत्वम्.

20. B. reads अनुत्पत्त्य for अनुत्पत्त्ये.

इति गुहाय ॥२९॥

अथ किंस्वरूपास्ते कियन्तश्चेत्याकाङ्क्षायामाह—

**व्याधिस्थानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्ध-
भूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेन्तरायाः ॥३०॥**

- ५ एते न च सूक्ष्मकालानाकलनाचतुष्टयदुःखगोचरवृत्तिभिस्तात्रिष्टयुपायगोच-
रवृत्तिभिर्वा सह भवन्ति । एषामभावे चैताश्चिन्तनयो न भवन्तीत्यतश्चिन्त-
क्षेपका योगान्तरायास्तत्रातिबन्धका इत्यर्थः । विक्षेपश्चानेकवृत्तिकत्वम् । तत्र
व्याधिर्धातूनां वातपित्तकफानामाहारपरिणामात्मकानां रसानां चक्षुरादीनां क-
रणानां च विसदृशभावः । स्थाने चित्तस्य योगानुष्ठानाक्षमत्वरूपाकर्मण्यता ।
१० संशयो गुरुशास्त्रोक्तं ज्ञानसाधनं तथा स्यान्न वेत्तुमयकोटिस्फुरज्ञानम् । प्रमादो
समाधिसाधनानामननुसंधानरूपमभावनम् । आलस्यं कफादिलतकायगुरुत्वे-
न तमःकृतचित्तगुरुत्वेन च समाधिसाधनेष्वप्रवृत्तिः । अविरतिश्चिन्तविषयसंप-
योगात्मा तत्संनिकर्षजन्याभिलाषरूपो गर्भः । भ्रान्तिदर्शनं गुर्वाद्युक्तार्थविपरी-
तार्थनिश्चयः । यद्यपि संशयोऽप्यतदुपपत्तिद्वत्वाद्भ्रान्तिरिव तथाप्युभयकोटिस्फ-
१५ र्शकत्वाच्चान्तराधिशेषविक्षेपया पृथगुक्तः । अलब्धभूमिकत्वं साधनानुष्ठाने बहव-
माणमधुमं प्राच्यन्यतमभूमेरप्यल्लापः । अनवस्थितत्वं भूमिलोभेषि चित्तस्य
ततो भ्रंशः । ननु तत्प्राप्तोच्चरं भ्रंशेऽपि का क्षातिरिति चेन्न । समाधिर्धर्म्यसाक्षा-
त्कारपर्यन्तवत्तत्पयदिलम्भपर्यन्तं तद्वत्स्थानापेक्षणात् ।

आलस्ययोगोऽपि निषात्यतेऽथः सन्नेन योगी किमुताज्जमिद्धिः ।

- २० इति सूत्रेः । एते चित्तविक्षेपा नव योगमन्त्रा इति योगमतिपक्षा इति योगा-
न्तराया इति च तात्त्विकैरुच्यन्ते ॥ ३० ॥

**दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षे-
पसहभुवः ॥ ३१ ॥**

- ५ प्रतिफलवेदनीयं दुःखमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तथाप्ये-
व्याध्यादिर्जं कामादिर्जं च । द्वितीयं व्याघ्राद्युत्पद्यम् । तृतीयं शीतोष्णाद्युत्पद्यम् । किं
च वेनाभिहताः प्राणिनस्तदुपवाताय यतन्ते तदुःखमिति तत्सामान्यलक्षणम् ।
दौर्मनस्याभिच्छाभिघातेन मनश्चाञ्छन्त्यम् । अङ्गकम्पाङ्गमेजयत्वम् । पुरुषयत्ने

५. A. reads अनाकलनवात् for अनाकलनात्.

१०. A. reads दुःख for दुःखम्.

१८. A. om. सर्वान्तरूपप्रतिबन्ध.

विना स्वयमेव पाणो यद्वाहं वायुमाचामन्वतिशयेन स श्वासः । अयं समाध्य-
त्नेचकविरोधी । यच्च कोष्ठचमुदरस्थं वायुं वाहिः कमेति स श्वासः । अयं
तदङ्गमूरकविरोधी । एते विक्षेपसहभुवो व्याध्यादिविक्षेपोद्भवाः । यतो विक्षिप्त-
चित्रस्यैते भवन्ति विक्षेपनिवृत्तौ समाहितचित्रस्य न भवन्त्यत इत्यर्थः । एते-
५ न्तराया ईश्वरप्रणिधानरहितेनापि योगिनाभ्यासवैराग्याभ्यां निरस्याः ॥ ३१ ॥

तत्राभ्यासविषयमाह—

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

- तस्य विक्षेपस्य प्रतिषेधार्थमेकं स्पृष्टादि यत्किञ्चिन्नन्वं तदालम्बनं चित्रम-
भ्यसेत् । पुनः पुनः कुर्यादित्यर्थः । मिथास्तृकस्यैवोपसंहाराः । एक-
१० तत्त्वशब्देन एकतत्त्वादीश्वरः । अत एव भाष्येभ्यासविषयमुपसंहारान्तिषु क-
मित्याहुः । न नु वैनाशिकैश्चित्तं क्षणिकं स्वीक्रियते । तथा हि प्रत्यर्थ-
नियतमर्थादर्धान्तरं न गच्छति तादृशो यः प्रत्यया निराधारकृतिमात्रं
तन्मात्रं चित्तं क्षणिकं चेति । तस्य मते सर्वस्यैव चित्रस्यैकामत्वाद्युक्तविक्षिप्त-
चित्राभावादेकाग्रत्वाधोपदेशानां वैयर्थ्यमिति चेन्न । एवं हि तेषामपि स्वाशी-
१५ ष्येभ्यः स्वशास्त्रेषु समाभ्युपदेशवैकल्यापत्तेः । यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैक-
वार्थं समाधीयते स्थाप्यते तदा भवत्येकाग्रमिति समाभ्युपदेशस्य साफल्यं
स्यानद्य न प्रत्यर्थनियतम् । न च सदृशप्रत्ययप्रवाहस्यैव चित्रस्यैकाग्रम् ।
तत्प्रवाहमध्ये च विसदृशत्वं विक्षेप इति वाच्यम् । एवमपि क्षणिकत्वाच्चि-
२० त्तस्यैकस्याभावेनाभयाभावादेकाग्रतानुपपत्तेः । नन्वर्तानागतवर्तमानास्तु स्वस-
दृशप्रत्ययव्याप्तिषु चित्वादिबहुत्वास्य नृत्तिरकाग्रता भवन्ति चेन्न । असमान-
कालिकास्तु व्यासज्यवृत्तनरसंभवात् । क्षणिकत्वाद् सामान्यधर्माभावेन सादृश्यस्य
दुर्बलत्वाच्च । न च प्रवाहादृशप्रत्ययैकव्याप्तिधर्मोऽस्ति चेन्न वाच्यम् । तस्यांशस्य
सदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपातित्वे विसदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपातित्वे वा प्रत्यर्थ-
नियतत्वेनैकाग्रतैवेति विक्षिप्तचित्रानुपपत्त्यैकाग्रताधानानुपपत्तेस्तदवस्थत्वात् ।
२५ किं च स्वभावाभेदत्वेन त्वस्याभ्युपगतानां प्रत्ययानां निराधारत्वादेकचित्रा-
नामित्वे कथमन्यप्रत्ययसदृशस्यान्यः स्मर्ता भवेत् । तन्मते चित्रातिरिक्तात्मा-
भावात् । कथं बान्धवप्रत्ययोपार्जितकर्मणामन्य उपमेका भवेत् । संस्कारसदृ-
क्षोपादीनामाधाराभावेनार्थभवाच्च । न च निराधारा एव ते सन्तु । एकसंतानो-
त्पत्तत्वेनानुभवसंस्कारस्मृत्यादीनां हेतुहेतुमद्भवेनोक्तदोषाभावादिति वाच्यम् ।
३० गोमयं पायसं गन्धत्वादितिबद्धस्या युक्तैकाग्रतत्तत्त्वात् । एकसंतानीयत्वंहेतो-
रसिद्धेः । संतानस्यैकतानिर्वाहकज्ञान्यनभ्युपगमात् । ननु स्वभावाचरसंता-

28. A. U. om. दोष.

30. U. om. न.

31. U. reads आदि after जानी.

नान्तर्गतं केनाचिदनुभूतं तत्संतानान्तर्गत एव कश्चित्स्मरति स्वभावस्यापर्य-
 तुयोन्यत्वादिति चेदेवं सत्यस्य बौद्धस्यात्मविषयकानुभवापलापः । योहम-
 द्वाक्षं सोहं स्पृशामि योहमस्याक्षं सोहं पश्यामीति प्रत्यये योहमिति
 प्रत्ययः स सर्वस्य दर्शनस्पर्शनादिरूपप्रत्ययस्यान्वोन्यं भेदे सत्यपि प्रत्ययिनि
 ५ धर्मिण्यभेदाकारतयानुभवसिद्धः । तत्र चायमेकप्रत्ययव्यक्तिमात्रगोचरः ।
 अतोऽभेदाकारोयं प्रत्ययस्तत्र यतेत्यन्तर्भिन्नेषु क्षणिकेषु चित्तेषु विषय-
 तया वर्तमान एकं प्रत्ययिनं साधारणं न विषयीकुर्यात् । सर्वप्रत्ययानु-
 गतधर्मिणः स्थिरचित्तस्थानभ्युपगमात् । अस्ति चायमभेदाकारः सोहमिति
 प्रत्यभिहारमा प्रत्ययस्तत्रापि स्वानुभवमात्रः । अतो नापलपनीयः । ननु यत्स-
 १० तत्क्षणिकमित्यनुमानवाधितोयं प्रत्यय इति चेन्न । प्रत्यक्षसाधितार्थस्य तर्का-
 दिज्ञान्यप्रमाणान्तरेण न भिन्नत्वात् । प्रमाणान्तराणां तदुपजीव्यत्वात् । शङ्कः पीत
 इति प्रत्यक्षं तु तर्कयोगेन बलवतानुमानेन बाध्यते । देहाद्यात्मताप्रत्यक्षमपि
 निर्णीतप्रामाण्येन सदिग्धप्रामाण्यतया दुर्बलं बाध्यते । स्थिरात्मस्वीकर्त्रास्ति-
 १५ कमेतेषां प्रागुक्तास्मृतिसंस्कारयोरेकाग्रतानियमास्थिरैकचित्तसिद्धिः । तस्मा-
 द्देकमनेकार्थमवशिष्टं च चिन्म । अत एव वक्ष्यमाणवैकर्म्योपदेशः संव्यञ्जत
 इति दिक् ॥ ३२ ॥

परिकर्मणां किं स्वरूपं किं वा फलं तत्राह—

**मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापु-
 ण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥**

२० प्रसादने स्थितिनिबन्धनामिति वक्ष्यमाणतृतीयसूत्रस्येवान्वयः । निबन्धनत्व
 स्थितिहेतुभङ्गाऽऽपयतिबन्धद्वारा स्थित्यभ्रंशहेतुत्वम् । सुखादिशब्दाश्च लक्ष-
 णया सुखतादिवाचिनो धर्मधर्म्यभेदाश्च । भावनोत्पादनम् । प्रसादने समाधिपति-
 लम्भकरागद्वेषाधर्मादिमलापसारणम् । तत्र सर्वभाषिषु सुखभोगपुत्रकेषु मैत्री
 सौहार्दपुत्र्यादयेषेनेर्ष्याकालुष्यं निवर्तते । दुःखितेषु निरुपाधिपदसुखप्राप्ते-
 २५ च्छमरूपां करुणा भावयेयेन परापकारचिकीर्ष्याकालुष्यं निवर्तते । पुण्यात्मकेषु
 शीतिरूपां मुदिता, येनाष्टपाकालुष्यं निवर्तते । पापशीलेष्वौदासीन्यरूपाभ्युपेक्षा,

7. A. reads साधारणः for साधारणम्.

7-8. B. reads अनुगम for अनुगम.

B. C. reads अनपलपनीयः for नापलपनीय

12. A. om. आदि.

22. C. reads सुखिता for सुखता.

24. A. B. read उत्पादने for उत्पादनम्.

येनामर्षकालुष्यं निवर्तते । एवं प्रकार्षितदुत्पादयतः पापासंभितत्वाच्छुद्धो धर्म उपजायते । ततो रजस्तमःक्षये निर्यलत्वाख्यप्रसादवर्धितं ब्रह्ममाणेभ्य उपा-
येभ्य एकाग्रं स्थितिपदं योगाभ्रंशयोग्यतारूपं स्वैर्यं लभत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रसादस्यैव साधनान्तरमाह—

५ प्रच्छद्दैनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

वाशब्दोप्यर्थे । आभ्यामपि चित्तस्य प्रसादनं कुर्यादित्यर्थः । कोहचस्य
वायोर्नासि क्रापुदयोरन्यतरेण योगशास्त्रोक्तसूक्ष्मसंसारकप्रयत्नविशेषादेचनाभ्य-
वसनरूपं प्रच्छद्दैनम् । ततः पूरणानन्तरं कुम्भकस्थायमायामात्म्यं विधारणम् ।
ताभ्यां वा प्रसादद्वारा मनसः स्थितिं संपादयेदिति ।

१० इन्द्रियाणां बलं प्राणास्तेषां यत्नेन निग्रहात् ।

विक्षेपहेतवोक्षाणां कृप्यन्ते दोषशयः ॥

इति स्मृतिः । अथ यमादिनेरपक्ष एव प्राणायामो योगसाधनतयौचमाधि-
कारिणं प्रत्युक्तः । द्वितीये च मन्दाधिकारिणं पति यमादिसाहित्येन स ब्रह्म-
त इत्यपीनरुक्तपक्षः । केचिन्मनेन सूत्रेण रेचककुम्भकद्वयकर एव प्राणायाम उक्तः

१५ इत्याहुः ॥ ३४ ॥

प्रसादापेक्षया स्थितिर्निबन्धनं परिकर्मान्तरमाह—

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थिति-

निबन्धनी ॥ ३५ ॥

प्रकृष्टा शुचिः प्रवृत्तिः साक्षात्काररूपा । विषया गन्धादयः पञ्च । तद्वती
१० तद्विषया । सा स्वसाधनावृत्त्या स्वाविषयेष्वपि विवेकपर्यन्तेषु भ्रष्टाऽभ्यसति-
बन्धहेतुतया स्थितिपर्याजिका भवतीत्यर्थः । वाशब्दोवापि समुच्चये । मनश्चि-
त्तम् । तथा हि नासिकया धारणां कुर्वन्तो योगिनां यो दिव्यगन्धसाक्षात्कारोन्ने-
नैव कालेन भवति सा गन्धप्रशुचिः एवं जिह्वायं दिव्यरससंवेत् । तालुनि दिव्यरूप-
संवेत् । जिह्वामध्ये दिव्यस्पर्शसंवेत् । जिह्वामूले दिव्यशब्दसंवेत् । इत्येताः प्रकृत्य
१५ उत्पन्नाश्चिन्ते संस्कारद्वारातिग्रहमेवध्वंशान्तरेषु दृश्यस्थितियोग्यं कुर्वन्ति शास्त्रीयेषु
संशयं च निराकुर्वन्ते । एतन्नाममात्रस्यैवत्वं न युक्तितः । यद्यपि तेस्तीः शास्त्रे
स्थानुमानैराचार्यपदशैश्च ज्ञातमर्थतत्त्वं निर्णीतमेव भवतीति न तत्र संशयस्तेषां

6. A. reads चार्थे for अर्थे.

7. A. reads ह्य for ह्य.

13. B. reads ह्यदि for यमादि.

20. A. reads स्वाविषयेषु for स्वाविषयेषु.

परमार्थभूततत्त्वप्रतिपादनसामर्थ्यात्तथापि यावच्छास्त्रार्थैकदेशः कश्चित्स्वकर्णे-
 श्चक्षुरादिभिर्न साक्षात्किम्यते तावत्सर्वं शास्त्रादि व्याजोक्तिवत्संदिग्धतात्पर्यकं
 भवतीति सूत्रमेध्वपवर्गादिषु निश्चयात्मिका इती बुद्धिं न जनयति । तात्पर्य-
 सदेहाभिर्णोतिष्यर्थे संशयो भवति । अतः शास्त्रानुमानाचार्योपदेशावधुतेर्ये
 १ संशयापसारणरूपोपोद्धलनार्थमवश्यं कश्चिद्व्यविशेषः प्रत्यक्षः कार्यः । तदुप-
 दिष्टार्थैकदेशस्य च प्रत्यक्षत्वे सति सर्वमपवर्गपर्यन्तं सूत्रमपरीक्ष्यत्वमेवेति
 निश्चस्यते । निश्चयाख्यवद्बोद्धोत्पादनार्थमेवेदं परिकर्मोपदिश्यत इत्यावश्यकमेतद्
 बुद्धानम् । योगस्य अज्ञासूत्रत्वात् । किं च समाधौ जायमाने सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षा-
 त्करे वैराग्यादिद्वारोपकारिकाश्चैताः प्रवृत्तयः । तथा हि-अभ्यवस्थितचित्तवृत्तिषु
 १० तत्पद्वन्धादिप्रवृत्त्या तेषां दोषदर्शनात्तद्विषयकवरीकारसंज्ञावैराग्ये जाते विशेष-
 ज्ञासाक्षस्य तत्त्वोत्तरोत्तरभूमिरूपस्यार्थस्य माक्षात्काराय चित्तं समर्थं भवति
 यतस्तद्वैराग्ये अज्ञावीर्यस्मृतिसमाधयोऽप्य विशेषाख्यप्रतिबन्धानिवृत्त्या पूर्णा
 भवन्ति । एवं चन्द्रादित्यग्रहमणिवर्णाभ्यादिषु प्रवृत्तिषु रूपवद्विचित्रविष-
 यमेव बोध्येति दिङ् ॥ ३५ ॥

११ चित्तस्यैर्यनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह —

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिरूपस्या मनसः स्थितिनिबन्धनीति वर्तते । यतो विगतशोकातो बह्व्य-
 भाषा ज्योतिष्मती भेदः स्थितिहेतुरित्यर्थः । सा द्विविधा । तत्राया ज्योतिष्मती
 यथा हृदयपुण्डरीक आलम्बने चित्तं धारयतो या बुद्धिसंविचरताक्षात्कारः सा ।
 १० यतो बुद्धिरूपं तत्त्वं प्रकर्षेण भास्वरं स्वपरप्रकाशमाकाशवद्विषु च । तत्र
 बुद्धौ निर्मलैकाग्रयाया बुद्धिविषया प्रवृत्तिः सा सूर्येन्दुमणिप्रभासदशाकारेण
 विकल्पते विशेषेणोत्पाद्यते । अतो विषयस्य ज्योतिष्मत्त्वेन तद्विषयप्रवृत्तिरपि
 ज्योतिष्मती प्रकाशरूपा । अत्रेयं प्रक्रिया । उद्वेगसोमध्वेयोमुखमण्डलं पद्मम् ।
 तत्रैकचक्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तत्रालम्बने चित्तं धारयेत् । तन्मध्ये हि
 १५ सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानम् । तदूर्ध्वं चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्रस्था-
 नम् । तदूर्ध्वं बह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानम् । तदूर्ध्वं ब्रह्मन्धोमात्मकं
 भादस्तुरीयस्थानं यमार्थमावेतिथोनिनः । तत्कर्णिकायां विध्वम्ब्यापिशस्तासहस्र-
 वैर्या मनीषहनाख्या मूलं तिष्ठति यस्या ऊर्ध्वमुख्येका शाखा सुषुप्ताल्पान्तर-

9. B. om. विच.

11. A. reads ह्रजल for कृतात.

22. A. C. road उत्पद्यते for उत्पद्यते.

20. A. C. road सुषुप्त for सुषुप्ति.

27-8. C. reads शोकापवर्गा for शोकापवर्गा.

सूर्यादिबृहत्तमप्यगतया च शास्ताकृतया ब्रह्मणाश्च वाहान्यपि सूर्यादिबृहत्त-
लानि प्रोक्तानि सैव मनोबद्धा नास्तीति न स्थानम् । तस्यां धारणातश्चित्रसाक्षा-
त्कारी भवति । द्वितीया यथात्मतत्त्वरूपास्मितायां निर्विशेषसामान्यरूपास्तिभावे
विवेकविन्मात्ररूपे पुरुषे सप्तापञ्च तदुपतापञ्च चित्रं तद्रूपापञ्चत्वाभिस्तरङ्ग-
५ महोदधिकरूपं शान्तं शोकादिजसोभरहितमनन्तं सर्वतोऽन्नावृतमन्याकारशून्य-
तयास्मीत्येतावन्मात्राकारतारूपास्मितामात्रम् । न चैतावतैव कृतार्थम् । पर-
वैराग्यार्थं तदभ्यासापेक्षयात् । एषा च स्वस्मिन्वरमात्मनि च चित्रस्थिति-
हेतुरात्मपूर्वतीति शिक्षा । यद्येदं पूर्वार्थार्थकं तं सूक्ष्मतमं अवयवमननाभ्यामव-
धार्यास्मीत्येतावन्मात्राकरेण साक्षात्करोतीति । एषाप्यन्यनधिगम्योतिर्मयन्वा-
१० न्न्योतिष्मती । एषा द्वितीया चित्ररूपविषयवन्मयस्मितामात्रा च विशोका न्योति-
ष्मतीभ्युत्पद्यते शास्त्रकृद्भिः । आभ्यां च योगिनाश्चित्रं स्थितियोग्यतां प्राप्नोति ।
न चाद्या विषययतीति पूर्वग्रहेण संगृहीता । गन्धादिष्वथक एव विषयशब्दस्य
मुख्यत्वात् । तत्रास्मिताया विशोकान्नं साक्षादेव । तरति शोकनात्मवित् (ज्ञ-
अ० ११३) इति श्रुतेः । बुद्धिर्नविद्यस्तु संकल्पसिद्ध्या विवेकस्यातिद्वारा वा तत्त्वं
१५ बोध्यम् ॥ १६ ॥

स्थितिकारणं परिकर्मान्तरमाह -

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ १७ ॥

वीतरागाणां सनकादीनां याचितं तद्रूपालम्बनमोपरकं तद्धारणया तद्वाकार-
तापञ्च योगिचित्तं चिरकं तद्रूपालम्बनान्तरेण स्थितियोग्यतां लभत इत्यर्थः ॥ १७ ॥
१० तादृशमेव परिकर्मान्तरमाह -

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ १८ ॥

स्वप्नज्ञानालम्बनं प्रपञ्चे स्वप्नदृष्टिमात्रेण । 'दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि' इति
स्मृतेः । निद्राज्ञानालम्बनं मर्षजोषेप्यनात्मकेषु सुषुप्तदृष्टिमात्रेण । तत्रार्थं
क्षणभङ्गुरत्वज्ञानेन वैराग्यद्वारा चित्तस्यैवहेतुः । द्वितीयेनापि व्यवहारेण निध्या-
५ न्नबुद्ध्या वैराग्यमिति विद्व ॥ १८ ॥

परिकर्मान्तरमाह -

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ १९ ॥

यदेवाभिमतं हरिहरमूर्त्यादि तदेव ध्यायेत् । तत्र ध्यानालम्बनस्थितिकं चित्र-
मन्वेषाणि विवेकपर्यन्तसूक्ष्मविषयेषु धिनेव साधनान्तरं स्थितियोग्यतां लभत
१ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

परिकर्मनिष्पत्तेर्लक्षणमाह—

परमाणुपरममहत्त्वान्तोस्य वशीकारः ॥ ४० ॥

अस्य परिकर्मितचेतसः । परमं महत्त्वं येषां पुरुषादीनां ते परममहत्त्वाः । योगी सूक्ष्मोऽपरिमाणे निविशमानस्यावतिष्ठमानस्य चित्तस्य परमाण्वन्तं स्थितिपदं लभते । एवं स्थूले महत्परिमाणे निविशमानस्य चित्तस्य परममहत्त्वान्तं स्थितिपदं लभते योगी । एवं स्थूलसूक्ष्मरूपं कोटिद्वयं संचरतोस्य चित्तस्य योऽवतीघातः केनाप्यप्रतिबद्धता तद्रूपो दोषदर्शनजन्यवशीकारसंज्ञारूपद्विराग्या-
 ५ त्तर उक्तद्वौ वशीकार इत्यर्थः । तद्रूपवैराग्यानन्तरमपि चित्तस्याभ्यासकृतवशी-
 कारापेक्षणात्तज्जिह्वम् । तेन परेण वशीकारेण परिपूर्णं समामर्थैर्यसाधनाकाङ्क्षं
 १० योगिनाभित्तं न पुनरभ्याससाध्यं परिकर्मपरिष्कारमपेक्षते । अत एतदुक्तद्वम् ।
 चित्तपरिष्कारकत्वाच्चैषां परिकर्मेति संज्ञा ॥ ४० ॥

अथैतैः प्रकरैर्लब्धस्थितिकस्य चित्तस्य किं स्वरूपं किंविषया वा समा-
 पत्तिस्तथाह—

**क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेरग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थित-
 १५ दञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥**

क्षीणवृत्तेरपगतप्रत्ययान्तरस्य । समापत्तेरपि प्रत्ययरूपवृत्तिन्वात् । समापत्तिः
 सम्प्रगालम्बनाकारत्वापत्तिः । प्रत्यक्षशुनिरिति यावत् । तत्स्थितदञ्जनता तेषु
 स्थितत्वेन वा तदञ्जनता सम्प्रकृतशकारता सा समापत्तिशब्दवाच्येत्यर्थः ।
 एवं च संप्रज्ञातफलीभूता प्रज्ञा समापत्तिरित्युच्यते । क्षीणवृत्तरित्यस्य चायमा-
 २० शयः । स्वतः सर्वाभिसंज्ञात्कारसमर्थमापि चित्तं विषयान्तरव्यासङ्गरूपदोषेण
 प्रतिबद्धं भवति । अतो वृत्त्यन्तररूपप्रतिबन्धस्य निःशेषतोपगमे स्वत एव व्येयव-
 स्तुसाक्षात्कारस्तद्रूपापग्याप्त्यो भवति । अभिजातस्य निर्मलस्य मणेरिवेति
 दृष्टान्तः । यथा स्कटिको जपाकुसुमाद्युपाधिभेदात्तत्प्रतिबिम्बघाहितया तद्रूपोप-
 २५ रक्तः स उपाधितुल्याकारतयैव प्रतिभासते तथा ग्राह्येणालम्बनेनोपरकं
 चित्तं ग्राह्यगतविशेषाकारत्वरूपग्राह्यसमापन्नत्ववदात्म्यायरूपमपिघाय ग्राह्यरूपा-
 कारेण निर्भासते । चेतने प्रतिबिम्बितं भवति । ग्राह्यं च चिबिधम् । तथा हि ।
 तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तसूक्ष्मोपरकं तत्समापन्नं तत्स्वरूपाभासं भवति । एवं पञ्च-
 ३० महाभूततत्त्वंस्थूलोपरकमित्यादि पूर्ववत् । तथा स्थावरजङ्गमाद्यवान्तरभेदरूप-
 विभवेदोपरकमित्यादि प्राग्वत् । यथापि सूत्रे ग्रहीतृग्रहणग्राह्येभ्योऽपि
 ३० कम उक्तस्तथाप्युत्पत्तिकमानुरोधाद्ग्राह्यमारम्य व्याख्यातम् । एवं व्याख्यानेपि

विश्वभेदस्थूलसूक्ष्मोच्चिति कमो शेषः । गुह्यतेनेनेति ग्रहणमिन्द्रियम् । तत्रेन्द्रिया-
लम्बनोपरकमिन्द्रियसमापन्नत्ववच्चित्तमिन्द्रियस्वरूपाकारेण निर्मासते । अत्रापि
विश्वभेदस्थूलसूक्ष्मरूपं त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् । अत्र विश्वभेदः स्थावरजङ्गमानां
चक्षुरादिविशेषः । स्थूलं सामान्यं चक्षुरादिकम् । सूक्ष्मं बुद्ध्यर्हंकारौ । ग्रहीता
पुरुषः । ग्रहीतृत्वं ग्रहणकलोपहितत्वं ग्रहीतृपुरुषोपरकं तत्समापन्नं ग्रहीतृपुरुष-
स्वरूपाकारेण निर्मासते । अत्र ग्रहीतृपुरुषप्रतिबिम्बं चित्तगतं तेनशब्देनोक्तम् ।
एवं मुक्तपुरुषालम्बनिकेश्वरालम्बनिका च समापतिर्ग्रहीतृपदेनैव सूत्रं
गृहीता । अस्यां च न स्थूलसूक्ष्मरूपो विशेषः ॥ ४१ ॥

अतो ग्राह्यग्रहणसमापत्योर्विशेषानाह—

१० तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णां सवितर्कां
समापत्तिः ॥ ४२ ॥

- तृतीयसूत्रे सूक्ष्मविषयाया वक्ष्यमाणत्वेनात्र सूत्रद्वये स्थूलविषयकत्वं परिशे-
पात् । स्थूलं पञ्चमहाभूतान्यर्हंकारकार्येन्द्रियाणि च । तत्र सविकल्पिकाया
एतद्विषयसमापत्तेरिदं लक्षणं गौणिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्येवमभे-
१५ देन वस्तुतो भिन्नानामपि विकल्पास्यं ज्ञानं लोके दृश्यम् । न चाभेदो वास्तव
एवास्त्विति वाच्यम् । यतः परीक्षकैर्विविच्यमाना एते तारत्वमन्दत्वादिधर्मव-
त्त्वादर्थज्ञानार्थ्या भिन्नाः शब्दाः । जडत्वमूर्तत्वादिधर्मवत्त्वादन्वेष्याः । प्रकाशा-
मूर्तत्वादिधर्मवत्त्वादन्वेष्यदेव ज्ञानमिति । एषां स्वरूपभेदोच्चापको धर्माणां भिन्नो
प्यावृत्तत्वरूपो मार्गः । अभेदविकल्पे बीजं तु परस्परविभाग एव । न च वि-
२० कल्पस्यैव समापानिरतो विकल्पैः संकीर्णेत्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । गवादी
स्थूलभूतेन्द्रियेषु समाहितचित्तस्य योगिनः समाधिपञ्चायां समाकृतो यो गवाध-
र्यः स यदि गौरस्य भासत इत्येवं शब्दार्थज्ञानानामभेदधर्मरूपेण विकल्पेन विष-
यीकृतो भवति तदा तस्या विकल्पविषयीभवदर्थविषयकत्वमात्रेण विकल्पसं-
कीर्णत्वोक्तेः । अत्र हि गौरयमित्यर्थो शब्दार्थयोर्विकल्पः । भासत इत्यर्थोयं ज्ञानयोः ।
३५ भासत इत्यस्य हि प्रकाशत इत्यर्थः । विषयस्य ज्ञानकर्तृत्वं चाभेदद्वयमेव ।
ज्ञानाकारत्वस्यैव विषयत्वात् । इयं च समापत्तिः सवितर्केति सविकल्पिकेति
चोच्यते । लोकेऽपीदृशमेव सविकल्पकमित्युच्यते । इयं च समापत्तिर्गर्भं प्रत्यक्ष-
मित्युच्यते । अविद्यासंबन्धात् । अत्रेदं बोध्यम् । श्रुतस्यानुमानेन कृतमननस्या-
र्थस्य समाधिविषयता । तत्र ध्वणं शब्दसंकेतस्मरणपूर्वकम् । संकेतार्थं गौरि-
४० ति शब्दार्थयोरितरेतराभ्यासान्मकः । एतद्वै तत्परम्परं च ब्रह्म यदोकारः
(प्र. ५।९) इत्यादिश्रुतावयवा निर्जरा देवाः (अमरको. १।१।७)

- इत्यादिकोशेषु च संकेतस्य विकल्पिताभेदरूपत्वावधारणात् । अतस्तत्समानाकार एव शाब्दबोधस्तन्मूलकमनुमानं च तथैव भवतीति तन्मूलिका समाधिप्रज्ञापि प्रथमा तादृशेव भवति । यदा तु तदनन्तरमर्थमाश्रयवता चेतसा संकेतस्मृतेः परिशुद्धिस्त्यागः क्रियते तदा तत्स्मृतिनिमित्तकः धृतानुमानज्ञानकालिकविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थः स्वस्वरूपाकारेणैव भासते । आरोग्यमन्धस्याप्यभावात् । सा निर्वितर्का समापत्तिः । आरोग्यसंपर्काभावादेव तत्परं प्रत्यक्षमित्युच्यते । तच्च भवणमननयोर्बीजम् । तादृशमत्यक्षवतो गुरोर्हि ते प्रभवतः । अशेषविशेषसाक्षात्कारहितेन गुरुणाऽशेषाधिपर्यस्तवस्तूपदेशासंभवात् । अतः सवितर्कानधिगत-
 १० विशेषविषयत्वावरूपा एवानधिगतार्थमन्तुत्वरूपं ग्रामाण्यम् । न च तादृशगुरुपदेशादेव तन्तिष्ठत्येवैव स्पर्शा । गुरोर्विशेषज्ञत्वेऽपि क्षुद्रादिमाधुर्यविशेषबहुलापि तस्य विशेषतो वक्तुमशक्यत्वेन धृतानुमानयोस्तत्समानाकारत्वासंभवात् । तस्मात्प्रमाणान्तरासंकीर्णं योगिनो निर्वितर्कं समाधिजं दर्शनम् ॥ ४२ ॥

अतो निर्वितर्का समापत्तिं लक्षयति—

१५ स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्मासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥

- शाब्दसंकेतस्मृतिजन्या धृतानुमानरूपे ज्ञाने या विकल्पः १५ स्मृतिः सवितर्ककालेनोपवर्तमाना तत्पारिशुद्धौ तदपगमे सति स्वं रूपं ग्रहणात्मकं प्रज्ञारूपं तत्प्रशून्येव तदग्रहणात् । एवं च शाब्दार्थमात्रनिर्मासा तन्मा-
 २० प्रस्वरूपापत्तेव सा निर्वितर्का समापत्तिरित्यर्थः । अस्या एव निर्विकल्पेत्यापि व्यवहारः । वितर्कविचारोति सूत्रे यः स्थूलविषयकाभोगो वितर्क इकः स एवैव द्वितीयः । तत्रैव विषया व्यवयवास्तर्हि वक्ष्यमाणानेविचारसमापन्या संकरः । यद्यवयव- १६ तदा तस्य कल्पितत्वेनास्या विकल्पशून्यत्वानुपपन्निरिति चेन्न । यदाविषयादिर्वा लोकोपमवातिरिकावयवि- १७ आलम्बन-
 २५ मिति पूर्वाचार्यस्यातन्वात् । न चातिरिकावयविनि न प्रमाणम् । एको

1. A. C. read ततः for अतः.

4-5. A. C. read निमित्तक for निमित्तकः.

8. B. om. य before मनः.

13. B. C. read असंकीर्ण for असंकीर्णम्.

18. B. C. read निमित्तक for निमित्तकम्.

20-1. C. reads निमित्तविषय for निमित्तकः.

24. A. reads सत for सतः.

- गौरिति बुद्ध्या तत्सिद्धेः । अवयवानामनेकत्वेनैतदुभयनिर्वाहकत्वात् । न
 चैकमेकं विज्ञानमेवावयवविषयकारहेतुरस्तु । इयस्वरूपान्वरूपार्थात्मकत्वात् ।
 विज्ञानस्य कर्तृकर्मविरोधेन स्वदृश्यत्वानुपपत्तेः । न चावयवेषोबयविनो भेदे
 कपालं पटो जात इत्यभेदप्रत्ययानुपपत्तिः । तन्मात्रकार्याणां परमाणुरूपानाम-
 ५ णूनामेव प्रचयाख्यो यः संयोगस्ताम्रिमिनकविशेषपरिणामरूपत्वात् । एतेन
 परमाणव एव नानात्वानो निर्बिकल्पविषया इत्यप्यस्तम् । तेषां योगिनो योग्य-
 त्वेपि महत्त्वसमानाधिकरणैकत्वयादिप्रत्ययविषयत्वायोगात् । न च परमार्थसन्तु
 परमाणुषु प्रातिभासिकं स्वीकृतम् । असति बाधके चस्तुत्वेन वर्तमानस्याप-
 १० लापयोगात् । सामान्यविशेषयोश्च भेदाभेदाद्विजातीयताभावेदप्रत्ययानुपपत्तिः ।
 १२ अन्योन्याभावस्य बुद्ध्यजलमौरिवाविभामरूपभावेदस्य चाविरोधात् । न चावयव-
 विनः पटस्यैकावयवनाशे नाशप्रत्ययानुपपत्तिरप्यवगच्छति इति वाच्यम् । स संस्थान-
 विशेषरूपः स्फुल्लोद्यमी स्वकारणभूतमृक्षमाणां साधारणः प्रत्येकवर्तमानो धर्मो
 न तु द्वित्वादिप्रत्ययसम्पत्तिः । एकावयवव्यवधाने प्रत्ययसत्त्वापत्तेः । एवं
 चैकावयवनाशेऽवयवचान्तरे तदवस्थित्वा तदुपलब्धिर्भाव्याद्विजातीयभावव-
 १५ विभाग एव तत्प्राशकः कलबलान्कल्प्यते । न चागत्यादे शशशुक्लादिक-
 मपि स्यात् । तस्य सदैव मूलमभूतम्वतुगतत्वेन तद्व्यवभूततयाऽप्रत्ययान-
 वृत्तिकारणम् । तद्व्यवभूतत्वे चाभिव्यक्तिरक्षणं कार्यमेवानुमापकम् । असदभि-
 व्यक्ती सर्वत्र सर्वाभिव्यक्त्यापत्तेः । न चैवं सर्वत्राभिव्यक्त्यापत्तिः । स्वाभि-
 व्यक्तिहेतुनिमित्तकारणसङ्कारण स्ववर्तमानावस्थामभिव्यक्त्याऽभावित्रीकारात् ।
 २० मुरुरघातादिना कालादित्यधमन्तरोदयेतीतावस्थारूपतिरोभावाङ्गीकारात् ।
 स एषोद्यवयवानां धर्मोद्यवधीन्युच्यते । अतीतानागतत्वस्य एव च ध्वंसदाग-
 भावो । पटो वर्तमान इति व्यवहारश्चाभिव्यक्त्या । अभिव्यक्तेरभिव्यक्तिस्तु-
 त्पत्तेरुत्पत्तिवद्भावेऽभावजनस्वरूपैवेति नामवस्था । यद्वा सत एवाभिव्यक्ति-
 रित्येव सत्कार्यवादिनां नियमः । अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तगम्भीकारेणामग्या
 २५ एषोऽपदेपि न क्षतिः । कार्याणामनागतावस्थैवाभिव्यक्तेरनागतावस्था । सैव
 तदुत्पत्ती नियामिका । अतः शशशुक्लादिवैलक्षण्यम् । अभिव्यक्त्येवैतद्व्यवस्थान्वं
 तु न । पटोतीत इति व्यवहारानुरोधेन स्वीकृतातीतावस्थपटेनाभिधर्मात्कल्प-
 ३० कारापचरिति दिक् । सोद्यव्येकी महान् । कार्यं परममृक्षमन्वाभावात् । स्पर्शाच्च
 कियार्वाच्च नित्यभेदस्यतो नावयवरूपोद्यवविकलक्षणो जलाहरणादिव्यवहारकारी

12. B. O. read रूप for मयः

14. A. B. om. जलि.

21. A. om. वा.

28. B. B. read उपपत्तेः for आपत्तेः.

29. O. reads अवयवविकलक्षणः for अवयवविकलक्षणः.

- च । यन्तु वैनाशिक आह—स प्रचयमिषिको विशेषोवयव्यवस्तुकस्तुच्छः । तथा हि यत्सन्नद्वन्द्ववयव यथा विज्ञानम् । किं च यत्सन्नद्विद्वधर्मसंसर्गरहितमस्ति चावयविनि विरुद्धधर्मसंसर्गस्तद्देशत्वात्तद्देशान्वरकत्वारकत्वादिरूप इति सत्त्वव्यापकविरुद्धोपलब्ध्या सत्त्वाभावे तुच्छत्वं एवमस्यमिति । तत्र । यतस्तस्या-
 ५ वयवाख्यकारणस्य सूक्ष्मत्वेनाप्रत्यक्षत्वाच्चयविनश्व तुच्छत्वात्सर्वमेव ज्ञानं मिथ्याज्ञानं स्यात् । अतश्च प्रमतिश्चैव मिथ्याज्ञानत्वात् । एवं च विषयाभावात्सम्पत्ज्ञानविलयापत्तिः । उपलब्धविषयस्य सर्वस्यावयवित्वाकान्तत्वात् । अवयवानामप्रत्यक्षत्वाच्चज्ञानं सम्पत्ज्ञानमिति वक्तुमशक्यमेव । अवयवविषयकत्वेन पराभ्युपगतज्ञानस्यापि रूपादिवन्मिथ्यात्वेन ज्ञानज्ञानं
 १० सम्पत्ज्ञानमित्यापि वक्तुमशक्यम् । सर्वं ज्ञानं प्रमो ज्ञानत्वादिन्यनुमानसंभवाच्च । यदुक्तं सत्त्वं विरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्त्वव्याप्तमिति तत्र । अर्थाक्रियाकारित्वत्वं सत्त्वं षटादीनामिष्यते । तच्च न स्थूलत्वादन्यत् । तस्य च तथात्वाभावात् । न चासद्ब्रह्माद्युचिरेव सत्त्वम् । तत्र तद्ब्रह्मानमेव । अगृहीतपरमसूक्ष्मत्वा निरन्तरसंबद्धा रूपपरमाणव एवानुभवविषया इति वाच्यम् । गन्धरसस्पर्शपरमाणुभिः
 १५ परस्परं सर्वेषां सान्तरत्वात् । एवं चान्तरालाग्रहेण जायमानस्यास्य विकल्परूपत्वाच्चद्विगृहीतसत्त्वस्यानवयवत्वसाधकत्वाभावात् । उक्तशुक्लया परमाणूनां ज्ञानविषयत्वासंभवाच्च । तस्मादस्त्यवयवी यो महत्त्वादित्यवहारविषयो निर्वितर्कायाः समापत्तेर्विषय इति ॥ ४३ ॥

सूक्ष्मविषयेषु द्वैविध्यमतिदिराति—

- १० एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया
 व्याख्याता ॥ ४४ ॥

एतया सवितर्कनिर्वितर्करूपस्थूलविषयसमापत्त्या सूक्ष्मविषयापि सविचार-
 निर्विचारत्वाभ्यां द्वयी व्याख्याता । अन्योपरागानुपरागसाम्येनेत्यर्थः । सूक्ष्म-
 विषयकाभोगो विचार इत्युक्तस्तस्यैद्वैविध्यं यन्तव्यम् । भूतानामिन्द्रियाणां च

7. B. om. सर्वस्य.

11. D. B. read for विकृद्धधर्मसंसर्गरहितत्वं सत्त्वव्याप्तम् सत्त्वं विकृद्ध-
 धर्मसंसर्गरहितत्वव्याप्तम्.

17. C. reads अविषयान् for विषयान्.

19. B. reads विषयान् for विषये.

22. B. reads निर्विकल्प for निर्वितर्क.

24. C. reads विषयको भोगो for विषयकाभोगो.

24. B. om. च.

- यन्मुक्षं कारणं तन्मात्रादिव्यकृतिपर्यन्तं तेषु वर्तमानधर्मविशिष्टेषु देशकालनि-
मित्तैर्विशिष्टतयानुभूयमानेषु या समापत्तिः सा सविचारेत्युच्यते । देश उपर्यधः-
पार्श्वादिः । कालो वर्तमानः । निमित्तं परिणामप्रयोजकः पुरुषार्थविशेषः ।
अत्राप्येकबुद्धिनिर्वाहं वर्तमानधर्मविशिष्टं भूतमुक्षं तन्मात्राद्यवधिरूपं सूक्ष्म-
५ मालम्बनं समाधिप्रज्ञायामालम्बं भवति । एवं च स्थूलकार्यपरिणामे सूक्ष्मे समा-
पत्तिः सविचारा । कार्यकारणविचारपटितत्वात् । तत्र हि स्थूलकार्यं घटादि ।
वैशिष्ट्यं तत्र चाणूनामुपर्यधोदेशावच्छिन्नत्वं सूक्ष्मे । तत्र पार्थिवपरमाणौ
गन्धतन्मात्रप्रधानपञ्चतन्मात्रानुगमः । आप्ते गन्धतन्मात्रं विहाय रसतन्मात्र-
प्रधानचतुरनुगमः । तेजसे तद्वद्वयं विहाय रूपतन्मात्रप्रधानत्रयानुगमः । वायवीये
१० स्पर्शतन्मात्रप्रधानानुगमः । नाभते शब्दतन्मात्रानुगम इत्येवं विशिष्टा बुद्धि-
रुपजायते । तन्मात्रं च गन्धाद्यणुप्रचयान्मकारणविरूपम् । या पुनः सर्वैः
स्वरूपैर्देशकालाद्यनवच्छेदेन सर्वधर्मानुगतेषु सर्वधर्माभयेषु च भूतसूक्ष्मेष्वती-
तवर्तमानभविष्यद्भूतानवच्छिन्नत्वेन समापत्तिः सा निर्विचारा । उक्तस्वरूपं हि
१५ भूतमुक्षं कार्यावच्छिन्नत्वेन शुद्धस्वरूपेण समाधिप्रज्ञायामालम्बनं सनेनैव
रूपेण तामुपरजयति । यथा च स्वस्वरूपेणापि शुद्ध्यर्थमात्रा यदा भवति तदा
निर्विचारा । एतयोर्विकल्पन्यागात्यागाम्यां न भेदद्वयम् । निर्वितर्करूपायां पूर्व-
भूमिकायां त्यक्तविकल्पस्योत्तरभूमिकायामसंभवाविति दिक् ॥ ४४ ॥

तत्र सूक्ष्मो विषयः कियत्पर्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाह—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥

- १० सूक्ष्मत्वं तन्वान्तरप्रकृतित्वम् । तेन पार्थिवादिपरमाणवो न सूक्ष्माः । ते तु-
नरभूतेष्वाधारकारणानि न तु प्रकृतयः । अही प्रकृतय इति सिद्धान्तात् ।
एवं च केवलविकृतत्वं स्थूलत्वं परमाणुसाधारणम् । अलिङ्गं प्रकृतिः । तत्पर्यन्तं
पञ्चतन्मात्रमारभ्य सूक्ष्मविषयत्वमित्यर्थः । तथा हि—पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं
सूक्ष्मम् । तत्र पार्थिवाण्वपेक्षया गन्धतन्मात्रं समापत्तेः सूक्ष्मो विषयः ।
१५ यद्यप्यसौ पञ्चतन्मात्रारब्धस्तथापि गन्धतन्मात्रस्य साधान्यातन्त्रेण तस्य
सूक्ष्ममुक्तम् । एवमाप्यस्य रसतन्मात्रं तेजसस्य रूपतन्मात्रं वायवीयस्य
स्पर्शतन्मात्रमाकाशस्य शब्दतन्मात्रम् । यद्यप्यहंकारविशिष्टस्वैवास्य तन्का-
रणत्वं तथाप्युक्तन्यायनास्यैव तन्सूक्ष्मत्वमुक्तम् । तेषां तन्मात्राणामहंकारः
सूक्ष्मः । एवमिन्द्रियाणामपि स सूक्ष्मः । उभयकारणत्वात् । अहं-

2. B. reads वा for या.

5. C. reads स्थूला for स्थूल.

6. B, C. read कार्य for कार्यम्.

22. C. reads विकृतिरूप for विकृतत्वम्.

कारस्यापि लिङ्गमात्रं महत्तत्त्वं सूक्ष्मो विषयः । तद्वि स्वकारणप्रकृत्यनु-
मापकमात्रत्वाल्लिङ्गमात्रम् । अद्वैतवत्प्रकृतिर्गतसर्वविशेषाणामहंकारादिव्येक-
प्रकटीभावात् । यथा पञ्चकाण्डादिभिर्बीजगतविशेषाभिव्यक्तिर्नादुरमात्रेणेति ।

तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मो विषयः । अकार्यत्वेन कस्याप्यननुमापकत्वात् ।

- १३ ततः परसूक्ष्माभावात् । नन्वस्ति पुरुषस्ततोपि सूक्ष्मो निर्धर्मकत्वादिति चेन्न ।
यथोपादानतया लिङ्गपक्षं सौक्ष्म्यं प्रधानस्य तादृशास्य पुरुषेऽभावात् । उपादान-
तया सूक्ष्मस्यैवात्र विवक्षितत्वात् । स च न महदायुपादानकारणम् । किं त्व-
विधानकारणरूपं निमित्तकारणमेव । तस्य तादृशहेतुत्वमादायैव “ यतो वा
इमानि भूतानि ” (तै. ३।१।१) इत्यादिभ्रुतिः । भुत्वाप्यविधानत्वरूपमेवो-
१४ पादानत्वेनोच्यत आकाशस्य वायुपादानत्ववत् ।

मयाप्यक्षेण प्रकृतिः सृयते सचराचरम् । (भ. गी. १।१०)

इति गीतांकेः । पुरुषस्य विकारित्वापेक्ष । जीवपुरुषाणां महदादिबुद्धिहेतुत्वं
संयोगमात्रेण बोधादानत्वेन । पुरुषार्थं प्रकृतेः प्रवृत्त्यभ्युपगमादिति दिष्टं । अतः
प्रधाने निरतिशयं सौक्ष्म्यमुक्तम् । एवं माहमहणसमापन्नोः स्पृष्टसूक्ष्मविषय-
१५ भेदेन विशिष्टाविशिष्टरूपतत्त्वतुर्धा विभाग उक्तः । प्रहीतुसमापन्नौ यः सविकल्प-
करूपो विशेषः स एतास्त्रेव चतसृष्वन्तर्भूतः । चेतनोपरागेणैवाचेतने योगस्य
व्यवस्थापितत्वात् ॥ ४१ ॥

इदानीं यथोक्तसमापन्न्यासप्रकार्यमुत्सेन सवीजपरिभाषापूर्वकं संप्रज्ञात-
लक्षणमाह--

- १० ता एव सवीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एव प्रहीतुप्रहणमाद्येऽपि समापत्तयः सवीजः संप्रज्ञातयोग इत्युच्यत इत्यर्थः ।
समापत्तिरूपसंज्ञात्कारहेतुत्वाद्योगोपि समापतिः । आनन्दोपि बुद्धिधर्मत्वा-
हमाद्यमध्य इत्यानन्दानुगतस्यापि संप्रज्ञः । एषां सवीजत्वं च बहिर्वस्तुभूताना-
त्मधर्मसंस्कारधर्मादिरूपवीजजनकसमापतिसंबन्धित्वात्संप्रज्ञातयोगस्यापि सं-
१५ स्कारहेतुत्वाद्धर्ममेवत्वाच्च । ताश्च चित्तार्कानुगतादिरूपतया प्रागुक्तान्ततः--सवि-
तर्कनिर्वर्तितर्की स्पृष्टानुगतत्वादितर्कानुगतः, सविचारविविचारी च सूक्ष्मानुगतत्वा-
द्विचारानुगतः, आनन्दानुगतास्मितामात्रौ चेति । एतेन यन्मिमेदानन्दानुगतास्मि-
तामात्रयोर्विकल्पाविकल्पभेदावनियतौ स्त इत्युक्त्वा सवीजस्याविविधत्वमुक्तं
तच्चिन्त्यम् ॥ ४६ ॥

- १० निर्विचारायां कंचिद्विशेषमाह--

निर्विचारवैशारद्येध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

वैशारथ्यं च रजस्तमोऽनुद्धिकार्यपापायात्मकानुद्धिकृपावरणलक्षणमला-
पेतस्य प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिरूपसत्त्वस्य कारणाभावाद्देव रजस्तमोनभिभूततः
स्वच्छो ध्येयगताशेषप्रतिबिम्बमाहोकायताधारारूपो यः स्थितिप्रवाहः सः । यदा
च निर्विचारस्य समाधेरुक्तं वैशारथ्यं जायते तदात्मनि बुद्धौ गुरूपे च भूतार्थवि-
५ पयको युगपत्सर्वार्थमाह्नी प्रत्यक्षरूपो यः प्रज्ञास्य आलोको जायते सोऽध्या-
त्मप्रसादः । तदुक्तम्—

प्रज्ञाप्रसादमासृष्ट अशोच्यः शोचतो जनान् ।

भूमिष्ठानिव शैलस्यः सर्वान्वाञ्छीनुपश्यति ॥

इति । " तरति शोकमात्मचित् " (छा. अ० १३) इति श्रुतेरहं दुःखीत्यादिरूपै-
१० रशोच्यः सर्वान्वाञ्छीनुपश्यति स्वयंशोच्यो हि स्वापेक्षया
कंचित्तुल्यतमिष पश्यति मीक्यान् । अशोच्यस्त्वमुदत्वात्सर्वं दुःखसमुद्गम-
मेव पश्यतीत्यर्थः । एवं च निर्विचारवैशारथ्ये जाते स्वयमेव प्रकृतिपुरुषविवेको वा
परमेष्ठरत्नं वा साक्षात्किमप्ये न त तदर्थं पुनर्योगापेक्षेत्यस्या उत्कर्षः ॥ ४७ ॥

सबीजयोगे जायमानप्रज्ञां वास्ताम्बिकीं संज्ञामाह—

१५ कर्तव्यं तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तत्र सबीजयोगे समाहिताचिनस्य या प्रज्ञा जायते तस्या कर्तव्यं इति संज्ञा ।
सत्यमेव विभक्तिं न तु तस्या विपर्ययरूपज्ञानलेशोऽप्यस्तीत्यन्वर्थः सा । तथे-
त्यनेन पूर्वसूत्रोक्तस्य न परामर्शः । उक्तसूत्रतोत्र समाधिप्रज्ञासामान्यपरत्वस्यैव
लाभात् । अतस्तच्छब्देन सबीजस्य चरमा कदा प्रसिद्धतामात्ररूपा विवक्षिता ।
१० अन्वर्थत्वप्रलात् । आपत्रये प्रविशालेशसंस्पर्कमिति बोध्यम् । तदुक्तम्—

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यामरसेन च ।

विषया प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इति । ध्यानस्य चिन्तनस्याभ्यासे यो रस आदरस्तेन अवगमनमिति धिध्यासनै-
भिर्भिर्हेतुभिर्योगिकाले प्रकर्षेण विपर्ययसरादिभ्येन प्रज्ञा कल्पयन्मुत्पादयन्त-
५ न्नतया परविशयद्वारेणोन्म योर्गं निर्वीजं लभत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तनु श्रुतानुमानाभ्यामेवार्थतत्त्वप्रकरणे किं योगेनेत्यत आह—

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

सा तु श्रुतानुमानरूपप्रज्ञाया अवगमनमाभ्या पित्तविषया विशेषार्थविषय-
कत्वादिन्यर्थः । तथा हि श्रुतमागमजं ज्ञानं हि सामान्यविषयम् । तस्य विशे-
१० षाभिधानेऽसमर्थत्वात् । परार्थतावच्छेदकघटत्वाववाच्छब्दे हि संकेतप्रदः

17. B. reads तस्याः for तस्याम्.

19. A. reads तत्र; O. reads अत्र for ज्ञान.

- शब्दस्य न तु विशेषे । तेषामनन्तत्वात् । भुतेष्वर्थे विशेषसंशयदर्शनाच्च । अनुमानमपि व्यापकतावच्छेदकमतिव्याप्तिव्याप्याप्येनैव भवति । न तु क्वा-
दिगताविशेषरूपैरिति तदपि सामान्यविषयमेवेत्युक्तं प्रमाणलक्षणे । यद्यपि पर-
माणव आत्मानश्च प्रातिस्विकविशेषशालिनो द्रव्यत्वे सति परस्परं व्यावर्तमान-
५ न्वादिमनुमानेन विशेषयत्वा गृह्यते तथापि विशेषवच्चैव रूपेण न तु तत्तद्व्ये-
षेति बोध्यम् । अतः भूतानुमानविषयो न कोपि विशेषः । न च लौकिकप्रत्य-
क्षेणैव तर्हि विशेषो गृह्यतां किं योगेनेति वाच्यम् । सूक्ष्मव्यवहितविपरुष-
विशेषार्था लौकिकप्रत्यक्षमोचत्वात् । न चेदृशो विशेषोऽप्रामाणिकत्वाभास्ये-
वेति वाच्यम् । प्रमाणस्य प्रमेयसत्ताव्यापकत्वाभावात् । अप्रमाणकेपि चन्द्र-
१० वर्तिहरिणे प्रामाणिकानां संदेहदर्शनादिति मिथ्याः । किं च न हि निर्दिशेत्
सामान्यमिति न्यायेन सर्ववस्तूनि विशेषसिद्धेः । योगिप्रत्यक्षासिद्धत्वाच्च । अतः
परिशेषात्स विशेषः समाधिप्रज्ञानिर्माद्य एव । प्रकाशस्वभावस्य सर्वदर्शनसमर्थ-
स्यापि चित्तस्य तमसाऽऽवृतत्वाप्यैव रजसोद्घाटनं कियते तथैव पाहकत्वम् ।
यदा त्वन्यासवैराग्याभ्यां रजस्तमोमलयोःपगमस्तदा प्रकाशानन्त्यात्सर्वविषय-
१५ पाहकत्वसंभवः । यद्यपि स्थूलगतो विशेषः कदाचित् लौकिकप्रत्यक्षमोचरीति
तथापि भूतसूक्ष्मगतस्य पुरुषगतस्य च तदमाहात्म्यमेव । पुरुषगतविशेषाश्चातीता-
नागतवर्तमानाः स्वस्वोपाधिप्रतिबिम्बा एव मुक्तामुक्तसाधारणामित्पुरुषे-
ष्वन्योन्यं बोध्याः । अन्तःकरणस्य विभुत्वेनातीतादीनां स्वरूपतः सन्त्वेन
सर्वार्थसंनिकर्षो व्यप्यसति तथापि व्यवहितातीतादिज्ञानप्रतिबन्धकतमोनि-
२० रासार्षं योगजप्रथमपेक्षेति दिक् । एतेन दशमस्त्वमसीतिवच्छब्दोदेवान्मनः
साक्षात्कारो निर्विशेषत्वेन चात्मनो न विशेषप्रद्वार्थमपि योगजप्रत्यक्षपेक्षेति
चिन्त्यम् । एवं समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्बे योगिनः प्रज्ञाकृतो नवो नवः संस्कारो
जायत इति दिक् ॥ ४९ ॥

नन्वेवमपि प्रज्ञापर्यन्तं योगपेक्षास्तु तत्परंपरायाः किं कलमत आह—

२५ तज्ज्ञः संस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

प्रतिबन्धः कार्यविरोधित्वम् । समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारो व्युत्पन्नजमनुद्बु-
दसंस्काररूपं संस्काराशयं बाधते । उद्योगप्रतिबन्ध एव बाधः । उद्बुद्धस्य बाधासंभ-
वात् । अन्यधानादिना निरुद्धेन निर्विद्येनातिबलीयसा बाध्यामध्यवर्तिमदीपर-

9. B. reads अप्रामाणिके for अप्रमाणके.

13. B. reads त्वेव for रजसा.

17. C. reads एवं मुक्तामुक्त for एवं मुक्तामुक्त.

26. B. C. read यदा for यदा.

माणुरिवायमभिभूयेत । नन्वेकप्रज्ञाव्यक्त्योत्पादितसंस्कारेण व्युत्थानसंस्कार-
बाधसंभवे पुनः पुनः संप्रज्ञातानुष्ठानं व्यर्थमिति चेन्न । एकदा संप्रज्ञातेन व्युत्था-
नसंस्कारबाधाभावात् । भुतिस्मृतिसिद्धस्य पुनः पुनर्व्युत्थानस्यानुत्पत्तेः ।
किं तु संप्रज्ञातपरंपराजन्यदृष्टतरसंस्कारेणैव तद्बाधः । अद्वैतेस्तु प्राथमिकैः
५ संप्रज्ञातसंस्कारैस्तेषां तनुतापरंपरैव कियते । एवं च संस्कारदाढ्यार्थं प्रज्ञा-
संस्कारचक्रापेक्षणाद्बोधः । भूतार्थपक्षापाताया बुद्धेर्यावन्नस्वमातिलम्भमेव
भ्रमणम् । तत्पतिलम्भे तु तत्र स्मरणदानादिमपि तादृशं व्युत्थानसंस्कारं बाधत
एव । तदुक्तं बाह्यैरपि—

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावावस्य विपर्यये ।

१० न बाधोनादिमत्त्वेपि बुद्धेस्तत्पक्षापाततः ॥

इति । तदुक्तं भाष्ये—व्युत्थानसंस्काराणां तनूकरणरूपादभिभवानुत्पत्तयः प्रत्यया
न भवन्ति तत्प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठति निरन्तरो भवति ततः समाधिर्जा
ग्रहा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्काराशयो जायते ततः प्रज्ञा
ततश्च संस्कारा इति । न च प्रज्ञा साक्षादेव व्युत्थानसंस्कारबाधिकास्तु ।

१५ एकप्रज्ञयैव तद्बाधे व्युत्थानानुपपत्तेः । तज्जसंस्कारं दृष्टतरत्वरूपवैजान्पसं-
भवेन तस्यैव व्युत्थानसंस्कारबाधकतायच्छेदकत्वाच्चानुपपत्तिः । न च प्रज्ञा-
संस्कारातिशयेपि चित्तस्य स्वकार्यजननक्षमत्वरूपसाधिकारत्वनिरुनी माना-
भावेन पुनर्जन्मापत्तिः । तेषामेव समाधिशब्दाप्रसवहेतूनां सत्त्वात् । एवं च
संप्रज्ञातजन्यज्ञानमात्रेणापि प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं मोक्षाभ्युपगमो विरुध्येतेति

१० बाध्यम् । प्रज्ञाकृतसंस्काराणां जन्मकारणाविद्यादिज्ज्ञेयशक्यहेतुत्वं चित्तस्य
स्वकार्यभोगक्षमत्वरूपसाधिकारवैशिष्ट्याकारकत्वात्कर्माशाश्रयः । किं च चित्तस्य
विवेकस्यातिपर्यन्तमेव व्यापारेण विवेकस्यातिनिष्पत्तौ सम्यां प्रवर्तकपुरुषार्था-
भावेन चित्तस्य स्वकार्यादिवसादात् । एवं च भोगाधिकारप्रशान्तिः प्रज्ञा-
संस्काराणां कलमिगुक्तं भवति ॥ ५० ॥

१५ इदानीमसंप्रज्ञातस्य कलादिबद्धमेव चित्तस्य प्रज्ञाप्रवाहरूपस्वकार्याकरणे
हेत्वन्तरमाह—

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाग्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

पूर्वपूर्वासंप्रज्ञाते तावत्प्रज्ञैव निरुप्यते । प्रज्ञासंस्कारस्य तु तानवम् । एवं
क्रमेण तस्यापि प्रज्ञाकृतसंस्कारस्याप्यसंप्रज्ञातपरंपरा निरोधेऽप्यन्ताभिभवे

1. A. reads शक्य for प्रज्ञाव्यक्त्या.

28. B. reads संबल्ले for अतीवदाले.

28. B. om. एवम्.

- जायमाने प्रज्ञातत्संस्काराणां सर्वेषां निरोधादत्यन्तविलापनाद्भवविजसंस्कारादिशून्यत्वेन प्रज्ञाप्रवाहजनकप्रज्ञासंस्कारशून्यत्वेन च निर्वीजः समाधिरसंप्रज्ञातास्य इत्यर्थः । एवं च चरमासंप्रज्ञातव्याकिर्निर्वीजयोगस्य परा काष्ठा । पूर्वपूर्वासंप्रज्ञातव्यकीर्त्ता तु कमेण बीजतानवकरणादौर्ण निर्वीजत्वम् । एवं च
- ५ चरमासंप्रज्ञाते सर्वसंस्कारक्षयाने चित्तस्य साधिकारत्वं न कुर्वन्ति । स च संप्रज्ञातादेव परवैराग्यद्वारेण जायते । एतेनासंप्रज्ञातपरंपरायाः प्रज्ञातत्संस्कारात्यन्तलयः फलमुक्तम् । तदुक्तं भाष्ये—स निर्वीजयोगः समाधिप्रज्ञाविरोधिनः परवैराग्याज्जायमानो न केवलं समाधिप्रज्ञाया विरोधी किं तु प्रज्ञाकृतसंस्काराणामप्यभिधानकः । न चैवं सकृदसंप्रज्ञातेनैव सर्वसंस्कारबाधे व्युत्थानानुपपत्तिरिति कुतः
- १० स बाधकः । निरोधसंस्कारस्य निरोधपरंपराया द्द्वारत्वरूपवैजात्यवत् एव समाधिजसंस्कारबाधकत्वात् तु साक्षादेव संस्कारविलापकत्वं तस्येत्यदोषादिति । एतेन वैराग्यजनं ज्ञानं प्रज्ञामात्रं बाधतां संस्कारं त्वज्ञानरूपं कथं बाधते । एषा हि जायतेति स्वप्नादिदृष्टार्थस्मृतिरित्यपि परास्तम् । संस्कारस्यैव विरोधिसंस्कारबाधकत्वात् । ननु निरोधस्य संस्कारदोषविद्यावस्थामाश्रयत्वेन ज्ञानरूपत्वाभावाज्ज्ञानस्यैव च संस्कारजनकत्वात्कथं संस्कारजनकत्वमिति चेन्न । असंप्रज्ञातनिरोधे मुहूर्तद्वाराप्रमासादिकमेण कालवृद्ध्यनुभवेन निरोधावस्थचित्तजन्यसंस्कारास्तित्वानुमानात् । संस्कारवृद्धित्यतिरेकेण तत्त्वियामकाभावात् । संप्रज्ञातकालशब्देस्तु प्रज्ञासंस्कारतारतम्येनैवेत्यतो न संप्रज्ञातीयनिरोधस्य संस्कारहेतुता । नन्वेवमपि निरोधसंस्काराणां समुच्छेदकाभावान्मोक्षानुपपत्तिः । किं च प्रलीनानामपि संस्काराणां कदाचिदप्योगीश्वरसंकल्पादिना दग्धबीजस्यैव पुनरुद्बोधोपि स्यादिति चेन्न । ज्ञानसामान्यरूपव्युत्थानासंप्रज्ञातास्यनिरोधसमाधिप्रभवैः केवल्यपर्यन्तस्थापित्वरूपकैवल्यभागीयैः संस्कारैः केवल्यकृतकर्मसंस्कारैश्च सहितं चित्तं दग्धेन्धनाभिवत्स्वस्थां प्रकृतौ प्रधानेऽप्यन्तं लयं गच्छति परिणामस्वाभाव्यादित्यदोषात् । भोज-

5. B. reads स्वार्थे for स्वार्थे.

6. A. reads साधिकारविन for साधिकारत्वं न.

8. A. reads संप्रज्ञात for असंप्रज्ञात after एतेन.

7-8. C. reads योग for योगः.

7. C. reads जायमाना for जायमानः.

10. B. reads परंपरायाः for परंपरा.

16. A. reads अनित्य for निरोध.

17. A. reads जन्म for जन्म.

19. A. reads एव after संस्कार.

24. B. C. read ज्ञानः before मदीयात्.

हेतुविसदृशपरिणामं तु नापद्यते । तद्धेतोः पुरुषार्थस्याभावात् । तस्मिंश्च
 निवृत्ते पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठो दुःखादिदुःखिप्रतिविम्बराहित्येन शुद्धोऽप्राधि-
 संयोगारूपबन्धराहित्यात्केवलो मुक्त इत्युच्यते । स्वत्वसंयन्त्रेण पुण्यपापराहित्य-
 मेव तस्य मुक्तिः । योगसाधनत्वस्यैव स्वत्वतया कूटस्थस्यापि संसारदशायां स्व-
 ५ त्वाभ्युपगमात् । एतादृशमुक्तेष्वसाध्यतया सा योगस्य मुख्यं फलमित्युच्यत इति ।
 अनेन भाष्येण पारमार्थिकदुःखकर्मादिसंयन्त्रोत्पात्त्यसंयोगरूपो वा बन्धस्त-
 न्मुक्तिश्च बुद्धेरेव न कूटस्थासत्त्वस्य पुरुषस्येति सूचितम् । पुरुषार्थत्वं च मुख्यमेव ।
 दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनादिति शिवम् । एतस्य सांख्यप्रवचनत्वं सांख्योक्त-
 स्यैव प्रकर्षेण वचनात् । तत्र सांख्यप्रवचनवादेनेश्वरं प्रतिविश्वासप्रज्ञातनैरवेक्ष्येण
 १० च जीवतत्त्वज्ञानादेव मोक्ष उक्तः । अत्र तु निरुपद्रवासंदिग्धैश्छिन्नमुक्तिनि य-
 माय परमेश्वरविद्याधुमोक्षहेतुरसंप्रज्ञातश्च दर्शित इति शिवम् ॥ ५१ ॥

इति सांख्यप्रवचने पातञ्जलसूत्रवृत्तौ योगशास्त्रे

समाधिपादः प्रथमः ॥ १ ॥

योगसूत्रवृत्तिः

द्वितीयः साधनपादः ।

प्रथमे पादे योगाख्यचित्तस्योत्तमाधिकारिणोऽभ्यासवैराग्यमात्रेणैव वक्ष्य-
माणाक्रियायोगादिनिरपेक्षेण योग उक्तः ।

५ आसन्नस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

शिशुपालः सिद्धिमात्रं स्मरणाभ्यासगौरवात् ॥

इति गारुडात् । येषां त्वभ्यासवैराग्ये न ज्ञादिति भवतः स योगारुरुक्षुर्मुत्थित-
चित्तः केनोपायेन योगयुक्तः स्यादित्याकाङ्क्षायां तदुपायमदर्शनाय द्वितीयः
पाद आरभ्यते । तत्र योगाख्यलक्षणं भीतायामुक्तम्—

१० यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुचज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारुरुक्षस्तदोच्यते ॥ (भ. गी. ६।४)

इति । तत्राभ्यासश्चित्तस्य निश्चलैकाग्रताधाररूपस्थितौ ध्येयाव्यभिर्गच्छतः पुनः
पुनरभ्यासः । वैराग्यं च तत्र तत्कालमुद्धिक्त्वापेक्षेत्युक्तम् । आरुरुक्षुर्मान-
मस्थादिः । तत्र

१५ आरुरुक्षुयतीनां च कर्मज्ञाने उदाहृते ।

आरुरुक्षयोगवृक्षाणां ज्ञानत्यागौ परौ मतौ ॥

इति स्मृतिः । त्यागोत्र योगान्तरायस्य क्रियायोगरूपस्य बाह्यकर्मणः । यथा
जडभरतादेः । तत्रारुरुक्षोः कर्माह—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

२० योगोपायत्वायोगः । क्रियारूपो योग इत्यर्थः । ईश्वरप्रणिधानरूपो भक्तियो-
गोप्यत्र क्रियायोगमप्य एव भवेदिति । यद्यपि यमाद्यप्येति क्रियायोगस्तथाप्ये-
तत्त्रयेण केवलेनापि तीव्रतरेण योगसिद्ध्याऽस्य प्रकटत्वात्पृथङ्निर्दिष्टः । ज्ञान-
योगस्तु ध्यानधारणासमाधिरूपेणैव वक्ष्यते । न च तपस इन्द्रियशोषणात्म-
कस्य चित्तशोभकत्वेन योगविरोधित्वात्कथं तत्प्रकारकत्वम् । अनादिशेष-

२५ कर्मवासनाभिनिर्नाशकारायाः पापाख्याया अशुद्धेर्बिषयज्वालप्रत्युपस्थापकत्वेन
योगविरोधितया विना तपस्तनुतारूपसंभेदासंभवेन तपउपादानात् । तपश्च
चित्तप्रसादाविरोधि दृष्टेः कार्यमिति महर्षिर्मन्यते । स्वाध्यायः प्रणवादिप्रविधानां
जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा । ईश्वरप्रणिधानं लौकिकवैदिकसाधारणसर्वकर्मणा-
मन्तर्यामितया परमगुराधीश्वरैर्यजम् ।

कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्पशुकः करोम्यहम् ॥

इति स्मृत्युक्तं चिन्तनम् ।

नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।

एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तृभिर्भिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति कौर्मोक्तेः एवं तत्कलसंन्यासोपीश्वरप्रणिधानम् । तच्च सर्वकर्मकलानामीश्वरो भोकेति चिन्तनम् । यदेव जीवान्कर्मकलानि भोजयन्त्येभ्यः प्रीणाति स एवे-
श्वरस्य तत्कलभोगः । यथार्थिभ्यो धनानि यच्छन्त्याता तच्छूनयोः का । यद्यप्यस्यान-
न्दभोगरूपा प्रीतिर्मन्यैव तथापि सिद्धतादिवत्तदुत्पत्तिर्निर्माणी । यथादिसङ्का-
रैर्गैव कलदानुत्पत्त्या तत्प्रीतेरभिव्यक्तेः । न तु पूर्वपादोक्तमत्र प्रणिधानम् । तस्य
क्रियायोगताभावात् । अस्यासवैराग्याद्यनुष्ठानं त्वस्य यथाशक्ति भवति ॥ १ ॥

एषा योगोत्पादने द्वारमाह—

समाधिभावनार्थः क्लेशतनुकरणार्थश्च ॥ २ ॥

स क्रियायोगो निष्कामबुद्ध्याऽऽसेव्यमानः कर्मातिरिक्तविषयेभ्यो निरुद्ध-
पशुनिकं सप्तबोधैकादिकार्यं च चिन्तं कुर्वन्समाधिमुत्पादयति । अविद्यादिकेशीभ्य
सत्त्वशुद्धिद्वाराऽन्यासेन तनुकरोति भुक्तेऽन्धतुभ्यान्करोति । तनुकृतीभ्य
तान्त्रिकैकलयातिरूपसंस्पर्शानाभिना दग्धबीजकल्पान्तरेकाराजनकत्वकल्पाम-
सवधर्मिणः करिष्यति । न च तनुकरणमात्रेण कथं संस्कारानाप्तिना शङ्कः । कथं
तनुकरणस्योपयोग इति वाच्यम् । तनुकरणान्युनः क्लेशैरनभिभूतायाः सत्त्व-
पुरुषान्यतास्यतिमात्ररूपायाः सूक्ष्मविषयत्वात्सूक्ष्मायाः साक्षात्काररूपप्रकायाः
क्रमेण समानकर्तव्यायाश्वरमासंप्रज्ञाते प्रविलयरूपप्रतिप्रभवस्य जननादिदेह-
कैवल्यप्राप्तेः । तनुकरणं हि दीर्घरूपसंपादनेन तद्वन्धिभवति वाच्यम् ।
एवं च क्रियायोगो ज्ञानादिसाधनमेव न माक्षान्बोक्षतेतुर्गतिं सिद्धान्तः ।

अत्रेदं बाध्यम् । क्रियायोगस्य क्लेशतानत्रं दशादशद्वारा कलम् । अवि-
मानरागद्वेषादिभावस्य क्रियायोगासंभव एव । संपदे वाङ्मनिकल इति
साक्षस्वनिवृत्त्यर्थे क्लेशतानत्रं करोति । एवं तेन चिन्तशुद्धावधर्माम्यकाण-
तानत्रादविषादेरपि तानत्रं भवति । एवं योगोपि तस्य दशादशद्वारा कलम् ।
तच्च सत्त्वशुद्धिरदृष्टं द्वारम् । इदं तु चिन्तनिष्पन्नम् । एवमेतत्तन्त्रात्वं मन्त्रन्तरा
क्लेशैरप्रतिबद्धं योगो विवेकस्यातिपर्यवसायी भवति । ततस्तेन साक्षात्कार-
णाभिदग्धबीजकल्पाः क्लेशाः प्रगेहसमर्था न भवन्तीत्येवा जीवन्मुक्तिः । ततः
प्रारब्धसमाप्तया संप्रज्ञातेन चित्तेन सह दग्धबीजकल्पा अनागतावस्थाः

31. A. O. read अक्षयप्रदानेन for संप्रज्ञातेन.

तथा हि । विवेकसाक्षात्काररूपसंलभानवतो दग्धकेशबीजस्य जीवन्मुक्तस्य
संनिकटोद्देशालम्बने विषये केशानां नोत्पत्तिः । दग्धबीजस्य प्ररोकाभावेन कारणा-
भावात् । अन्यथा पुनः प्ररोहे देशान्तरोत्पत्त्या क्षीणकेशकुशलपुरुषदेहस्य चर-
मदेहत्वाद्युपपत्तिः । चरमदेह एव च दग्धबीजभावरूपा पञ्चम्यनस्या नान्यचेति
५ न सा केशेषु गणिता । न च जीवन्मुक्तानां विषयसंनिकर्षेति केशानाभि-
व्यक्त्या केशसंस्काराभाव एवास्तु विदेहकैवल्य इवेति वाच्यम् । अग्न्यादौ
काशादिशक्तैर्याचद्रूपभावितादर्शनात् । चित्तेन सहैव केशराकेरोपतो नाश-
संभवेन तदा कार्यजननसामर्थ्यराहस्यैव स्वीकारात् । अतस्तदा विषयसं-
निकर्षेणैषा प्रबोध इति विदुः ।

- १० तन्मूलं तु प्रतिपक्षानुष्ठानेन विवेकस्यातिप्रतिबन्धाक्षयमन्वम् । तथा
हि । सम्बन्धदर्शनमधियाप्रतिपक्षः । भेददर्शनमस्मितायाः । अद्वैयानुवादे-
यताज्ञानरूपं माध्यस्थ्यं रागद्वेषयोः । उपकरणारूपानुबन्धशुद्धिनेशुनिरभिनिवे-
शास्येति बोध्यम् । विच्छिन्नमित्तु केशानामन्यतमेनाभिभवराहस्यन्तविषयसेवना-
द्विच्छिन्नं विच्छिन्नं पुनः पूर्ववदतनुभावननाविर्भावः । बाजीकरणाद्युपयोगा-
११ दिनेय । प्रमुमिहि केशानां व्यञ्जकविलम्बेनैकद्विविजन्मादिचतुर्काले व्यापारान-
भिन्नाकिः । इयं तु स्वरूपप्रतिबन्धेन व्यञ्जकसम्बन्धकालमन्तरान्तरानभिभ्य-
क्तिरिति प्रमुमिता भेदः । ननु विच्छेदे किं प्रमाणमिति चेत् । रागकाले क्रोध-
स्यादर्शनम् । न च तदा क्रोधस्याभावः । अमत्कार्यानभ्युपगमेन पुनः क्रोधा-
नाशने । एवं क्रोधकाले रागस्यादर्शनम् । क्रुद्धेन मित्राक्षस्यापि त्यागात् ।
१२ क्रोधरागयोर्बिरोधात् । कस्यचिदेकस्यां धियां रागो दृश्यते । न हि तद्वान्यस्यां
नास्ति । कालान्तरेणैवत्यापनः । असद्गताशंसंभवात् । तस्मादद्या विषयान्तर-
• रागेण विच्छिन्न इत्येव । उदाहरता तु विषये लब्धस्वाभाविकशुचिन्वत्त्वमभिभ्य-
क्तत्वम् । न च प्रमुमविच्छिन्नयोः कथं केशाखं दुःस्वाजनकत्वादिति वाच्यम् ।
सर्वेषां केशाजननयोग्यत्वानतिक्रमात् । उदाहरणस्यैव तेषां दुःस्वाजनकत्वात् ।
१५ ननु प्रतिकेशव्यर्कानां कालभेदेनैद् वातुक्त्यमस्त्येति कथमेतैः केशानां विभाज-
इति चेन्न । तत्तद्व्यवस्थानिधिशिष्टकृपाव्यर्कानामेव विच्छिन्नादित्यस्य विवक्षित-
त्वात् । यथा वरुणस्य बाणतन्त्रादुद्धृता विभाजः । न चोदाहरणस्यैव किं
कारणम् । स्वव्यञ्जकविषयध्यानमिति मुदाण । तदुपाजनाद्वि तस्याभिपक्षिकः ।
यथा प्रतिपक्षभावनाश्रित्युत्तिर्ग्वं प्रतिपक्षभावनाद्विषयसंयोगोपि त्याग्यः ।

1-2. A. om. जीवन्मुक्तस्य बीजस्य.

6. B. om. इयं.

14. A. reads: बीज, राग for बाजीकरण.

15. B. reads: केशेन for तद्वैव.

20. A. reads: मङ्गः for संयोगः.

न च निमित्तकारणस्य कर्म क्षेत्रत्वम् । सर्वेषामेषामविद्याभेदत्वात् । न च रामादीनां ज्ञानत्वाभावात्कथमविद्यात्वम् । सर्वेषामविद्यामूलकत्वात् । यद्विषयविद्याविषयस्तदनुगतत्वाद्वागादीनाम् । यतो विषयसंप्रत्ययरूपाविद्याकाल उपलभ्यते तत्क्षये च क्षीयन् इति दिक् ॥ ४ ॥

अनित्याशुचिदुःस्थानात्मसु नित्यशुचिसुस्थान- स्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

- अनित्यादिचतुष्टये नित्यादिबुद्धिरित्यर्थः । तत्र कालनिष्ठाभावप्रतिशोभित्वरूपानित्यत्वमिति कार्ये नित्यत्वस्यातिनिव्यवधानम् । यथा ध्रुवा वृषिर्वा ।
- १० ध्रुवा सचन्द्रतारका यौः । अमृता दिवौकस इति । ध्रुवत्वं नित्यत्वम् । केचिद्विभूतानि चन्द्रतारकामुल्लोकान्देवाश्च नित्यान्यन्यमानास्तत्रद्रुपप्राप्तये तान्युपासते, सोमपानादि च कुर्वन्ति । तथा प्रपञ्चज्ञानस्यासति सदाकारन्वासत्पूर्वः प्रपञ्च एवाविषयक इति भूतिषु प्रसिद्धम् । असत्त्वं च प्रागुक्तानित्यत्वमेव । शुक्तिरजतादिज्ञानबदेव प्रपञ्चज्ञानम् । असति सद्रुद्धिरूपा प्रचियैव च सर्वप्रपञ्चकारणम् ।
- १५ व्यापारम्भणं विकारो नामधेयं शुचिकेत्येव सत्यम् (छा. १।१।४) इति भुत्यापि प्रपञ्चस्येदृशमेवासत्यत्वमुच्यत इति दिक् ।
- तथा ध्रुवावपवित्रे परमबीमन्ते काये शुचिन्वस्यातिर्यथा नवशशाङ्कलेखेव कर्मनीयेष्व कन्येयादि । उक्तं च—

स्थानाद्बीजापुष्पवृक्षाभिः ध्वन्दाभिपनादपि ।

- २० कायस्याधेयशीचत्वात्पण्डिता ह्यशुचिं विदुः ॥
इति । स्थानं मृत्तापुष्पवृक्षं मातुलुरम् । बीजं शुक्रशोणिते । उपवृम्भो मातृभुक्ताद्यादिरसः । निःध्वन्ः प्रस्वेदादिः । निधनं मरणम् । तद्वि श्रोत्रियशरीरमप्यपवित्रयति । तत्स्पर्शं स्नानविधानात् । कामिनीनामङ्गरागान्तुगन्धतापानमिव स्थानादिभिः शौचाधानात्सदा स्वतोऽशुचिन्वमित्यर्थः । एवमशुचित्वाद्दस्तुतः
- २५ सादृश्याभावेपि नवशशाङ्कलेखादिसादृश्यरूपा शुचिरूप्यातिरुक्ता । एतेनापुण्ये तत्रशिलारोहणादी हिंसादी वा पुण्यप्रत्ययः । तथानर्थैर्जनरक्षणादिदुःखबहुलतयाऽशुक्रार्थे धनादावर्थपन्थयोपविद्यान्वेन व्याख्यातः । शुच्यशुचिशब्दयोर्भोगसाधनासाधनमात्रोपलक्षणत्वात् । एवं च संसारहेतुसर्वाविषोपलक्षणमेत-

[५।५ पा. १५]

- ३० “दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ” (यो. सू. २।१५) इति सूत्रेण दुःख एव सुखस्यातिमर्षाद्दृश्यति । दुःखसाधनतया दुःखबहुलतया वा सर्वस्य दुःखत्वम् । एवं च

6. O. reads ह्युत्पन्नता for ह्युत्पन्नम्.

11. A. reads तान् for तानि.

31. A. om. वा.

कुःससाधने कुःसमिद्व्यास्यसुससाधनत्वबुद्धिरेवं कुःसमचुरे सुसमचुरत्वबुद्धिरेव
कुःसे सुसस्मातिरूपाप्रविषा । केवलदुःखे सुसत्वधर्मस्मातिदेः ।

अनात्मन्यःत्मस्मातिर्यथा बाह्यस्य देहस्योपकरणेषु पुत्रघनादिषु चेतनाचेतने-
ष्वहंबुद्धिर्ममतःबुद्धिर्या । तथा विषयभोगावच्छेदकतयाऽन्तःकरणोपकरणे शरीरे-
५ ऽहंबुद्ध्यादिः । तथा भोग्यतया साक्षात्पुरुषोपकरणेऽन्तःकरणेऽहंबुद्धिः । एतद-
विषाकार्यमेव प्रपञ्चः । अहं कर्तेत्यायभिमानस्यैव धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा मिलजग-
देतुत्वात् । चतुर्धाविषाविषये पञ्चशिक्षाचार्यस्मृकम् । स्थूलरूपं ध्येयं सूक्ष्मरूप-
मव्यक्तं वा बुद्धिसत्त्वमात्मत्वेन गृहीत्वा तस्य बुद्धिसत्त्वस्य सत्यसंकल्पत्वादिक-
मात्मसंपदं मन्वानो मन्दति तस्येच्छाविषातादिरूपा विषदमात्मविषदं मन्वानः
१० शोचति यः स सर्वोऽप्यतिबुद्धोऽप्येवानिति । एवैव चतुष्पदाप्रविषाऽस्य संसारस्य
मूलमित्येवैवोक्ता । अतः शुक्तिरजताद्यविद्यानामगणनेऽपि न न्यूनता ।

न चाविषाशब्दस्याभावविशिष्टा विषा तदभावो वा नभतत्पुरुषात्पथी-
भावाभ्यामर्थः । नभतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतया किंचिद्वर्माभावविशिष्टावि-
षामतीति । बह्वर्थादिनाऽप्युत्तमविषात्वं वार्थो न तु विपरीतस्मातिः । उक्तापनी
१५ च न त्रेवार्थाजत्वमिति वाच्यम् । अमित्रागोष्पदवदविषाशब्दस्य सतत्त्वापरपर्या-
यतत्त्वभूतवस्तुविरुद्धे निरुद्धेः । तथा हि । यथाप्रमित्री न यत्किंचिदभा-
वविशिष्टं मिषम् । नापि मित्राभावः । नोनमं मित्रम् । किं तु मित्रविरुद्धः
सत्तलः । यथा वाऽगोष्पदं न यत्किंचिदभावविशिष्टं गोष्पदम् । नापि
तदभावः । नाप्युत्तमगोष्पदम् । किं तु देशविशेष एव । एवमविषा नोनमा
२० विषा । नापि प्रमाणरूपविषाभावः । नापि यत्किंचिदभावविशिष्टा विषा । किं तु
विषाविपरीतज्ञानान्तरमविषा । नञतत्पुरुषः । आरोपितत्वं च नवर्थः । आरो-
पिता विधेति च बोधः । कश्चिन्वधानेप्रविषाशब्दस्तु शीघ्रोऽप्रविषाधर्मकत्वा-
दिति दिक् ॥ ५ ॥

अथास्मितां तत्कार्यभृतां लक्षयति--

१५ हृग्दर्शनशक्तयोरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

हृक्शक्तिर्दृश पुरुषः । दर्शनशक्तिः कर्णं बुद्धिः । प्रत्यये कर्णोपधानाभावा-
च्छक्तिपहणम् । तयोरेकात्मतैवैकाकार्यतारूपकस्वरूपापनिमित्तं वा साऽस्मिता

1 B. reads एवम् for एव.

7. A. C. read चतुर्थी for चतुर्थ.

8. B. reads गृहीतत्वा for गृहीत्वा.

13. A. C. om. किंचिद्वर्मे.

16. B. om. यथा.

26. A. reads एव for इव.

27. A. reads एव for इव.

क्रेश इत्यर्थः । अविषातोऽस्मिताया अयं भेदः—बहुद्व्यादी सामान्यतो भेदाभेद-
विषयार्थबुद्धिरविद्या । अत्यन्तभेदाग्रहणात् । अस्मिता तदुत्तरकालिकस्तज्जन्य-
पुरुषे बुद्ध्यादिगुणदोषारोपादीश्वरोद्गमहं भोगी (गी. १६/१४) इत्यादिरूपो दुरस्थ-
वनस्पत्योरिव तथोरत्यन्तमेकताभ्रमः । भ्रमत्वाविशेषेण कार्यकरणरूपान्तर-

- ५ विशेषादनयोर्भेदेनोपन्यासः । कार्यकारणभावश्चान्यथोर्लोकान्वगन्तव्यः । लोके
ह्यादी कलत्रपुत्रादिपञ्चान्यभावो जायते । ततस्तेषां सुखदुःखाद्यान्मानि मन्यते । तथा
जलादिपञ्चादी प्रतिविम्बरूपेण चन्द्रायारोपः । ततश्चन्द्रादितु तद्द्वारको मालिन्या-
यारोप इति । ननु बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यधर्मसिंघैर्बाहं मुष्मिण्यादिव्यवहारोपपत्तौ
किमेकान्यतात्वेण । परस्परधर्मोपधाभिद्वयहं विनापि रश्मिजतयोरिव संभवत्ये-
१० वेति चेत् । परिणामिन्वापरिणामिन्वाभ्यां भोग्यभोक्तृत्वाभ्यामन्यन्तभिन्नधर्मत्वे-
नात्यन्तविभक्तयोर्भोक्तृभोग्यशक्तयोः पुरुषबुद्ध्योरविभागत्वेकत्वप्रत्यये सत्येव
भोगसंभवात् । भेदग्रहणै स्वल्पप्रतिलम्बे तु केवल्यमन्योन्यविषय एव न तु
भोगः । एवं च भोगानुपपत्त्यैव तत्कल्पनम् । योहं सुखी सोहमनुभावितेत्येवं
प्रत्ययस्यैव भोगत्वात् । जीवनमुक्तस्य तु गीणो भोगः सुखादिसाक्षात्का-
१५ रमाग्रूप इति वक्ष्यते । अस्मितारूपमविद्याजन्यस्य चोक्तं पञ्चशिखाचार्यैः ।
वस्तुतो बुद्धेरभिन्नं पुरुषं बुद्धेगकारशीलविषादिभिर्विचिक्रमसंसृष्टमपश्यन्नविचिकी
बुद्धी शान्तायाकाशेऽस्मि जाग्रदादिशीलोऽस्मि मुखादिमानसीत्याकाशमात्मबुद्धिं
मोहनाविषया कुर्यादिति । तत्र पुरुषाकारः सदाशुद्धस्वशीलमौदासीन्यं विद्या
वैतन्यम् । बुद्धिस्त्वशुद्धानुदासीना जज्ञा च ॥ ६ ॥

- २० अयास्मिताकार्यं रागं लक्षयति—

सुखानुशयी रागः ॥ ७ ॥

सुखाभिज्ञस्य सुखस्मरणानन्तसाक्षात्कारतो वा यः सुखे तत्सार्धे वानुशेते त-
द्विषयक इच्छाविशेषरूपः क्रेशो राग इत्यर्थः । तत्र सार्धे स्मर्यमाणेनुभूयमाने
वा सुखानुस्मृतिपूर्वक एव रागः । इक्षमानमपि सुखसार्धे तज्जातीयस्य सुखर्षे-

- २५ तुतां स्मृत्वा तज्जातीयतया सुखेदुत्पन्नमनुमाय वेच्छति । जीवन्मुक्तेच्छायाः सं-
सारहेतुत्वं क्रेशत्वान्वावाच तस्यामतिव्याप्तिः ॥ ७ ॥

अथ रागवतिधातोर्न्यतया द्वेषं लक्षयति—

दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥

दुःखाभिज्ञस्य दुःखस्मरणानन्तसाक्षात्काराद् दुःखे तत्सार्धे च या जिहासा

- ३० स कीधरूपो द्वेषः । अयमपीच्छाविशेष एव । प्रतिषेधो मन्शुर्जिहासेति भाष्योक्तः ।
प्रतिहन्पुद्गेजपतीति प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

अथ तन्मूलकमभिनिवेशं लक्षयति—

स्वरसबाही विदुषोपि तथा रुढोभिनिवेशः ॥ ९ ॥

स्वस्य रसेन संस्कारमात्रेण बहतीति स्वरसबाही । आपिशब्दसमुच्चितामबि-
ह्रासं तथेति तच्छब्दः परामुश्रति । अविदुष इवेत्यर्थः । रुढः प्रसिद्धः । अस्या-
५ त्यन्तदुरन्तत्वमतिपादनाय विदुषपरिहार्यत्वमुक्तेन लक्षणं कृतम् । सर्वस्य वि-
दुषोऽविदुषश्चैवमात्मन्यारोः पार्थना दृश्यते सदैव यन्मा न भुवामिति माह्यमा-
बी भुवामित्यर्थिका । तथा जीव्यासमिर्शार्थिका भूयासमिति च । इयमाशीत्यासे
भयमित्युच्यते । अननुभूतमरणदुःखस्यैवदशपार्थनाऽभिवात् । तथा पार्थनया
पूर्वजन्मानि मरणदुःखानुभवः स्वकारणमनुमीयते । धनार्थिनाशजन्यदुः-

१० खल्लस्यैव धनं मे मा नश्यतु सदैव भूयाद्वितीच्छादशानात् । एवं च
जीवस्यामादित्वं सिद्धम् । जन्म तु तस्य देहेन्द्रियवेदनाभिरागः संशय इति ।
नन्विह जन्मस्येव मरणदुःखानुमानेनेदं भयमाश्विति चेत् । यतोयमुक्तलो-
मिनिवेशा स्वाभाविक एवात्यन्तसूक्ष्मं जातमात्रस्य कमेगवि प्रत्यक्षानुमानाभ-
वैरसभावितो मरणघात उच्छेददृष्टिकार्यको दृश्यततन्तेन पूर्वजन्मानुभूतमरण-

१५ दुःखानुभवानुमानाद्यनुभवोऽथमरणघात जन्मवासनयेदानीं स जायते । इच्छा-
रूपस्याप्यस्य संस्कारजनकत्वं कलबलात्कल्प्यते । दुःखानुभववासनैव तन्मर-
णद्वारा घातकारणमित्यन्ये । तथा हि । जातमात्र एव वालो मारकवस्तुदर्श-
नेन कम्पमानः कम्पादनुभूतमरणमेवन्धस्ततो विषयकल्प्यते । दुःखादुल-
हेतोश्च भयं दृश्यम् । न चात्र जन्मानि मरणमनुभूतं मतमस्य दुःखस्य तद्धे-

१० तुल्यं वा । तस्मान्मुक्तिः परिशिष्टा । सा च न संस्कारादते । न च सोऽनुभवे
• विना । न चात्र जन्मानि स इति माग्भर्थायः परिशिष्ट इत्याशौनूर्वजन्मसंशय इति ।

यथा चार्थं क्लेशात्यन्तसूक्ष्मेण दृश्यते तथा संवज्ञातयोगेन साक्षात्कृतव-
शीयपूर्वापरान्तयोगाद्यन्तयोग्यशिक्ष्यमाणं तन्वभूतं ब्रह्म येन ततथा तन्वज्ञस्य
विदुषोपि रुढः । विदुषोऽविद्याप्रमितायभावेन यामनामृषात् । इधेच वासना

२५ चिन्तेन सह नश्यत्येव न तु ज्ञानेन द्यात् इत्यावेयामेम्कारिभ्यो विंशयः । न
च तस्यात्मनिष्ठाश्वानिश्वासान्धं जीव्यासमितीच्छा । मिच्छा इच्छाविरहादिति
वाच्यम् । सत्यपि तस्मिन्निच्छादर्शनेनदशसंस्कारस्थानेनकल्पकल्पनात् । न

6-7. B. reads यवान्धेन for यान्यमाभी ब्रह्म.

8. A. C. om. पार्थनया.

11. B. om. न.

14. A. om. कार्य.

16. B. C. read जन्मकल्पम् for जन्मकल्पम्.

26. to P. 274 line 29. A. om. देहो विदुषः । न च वा....मरणपर्यन्तकाले.

चैवमविद्यानाशोऽप्याभिनिवेशसत्त्वेन कथं तस्याविद्याभ्याप्यत्वमुक्तमिति वाच्यम् । संसारे हेतुतावच्छेदकरूपेणैव तदभ्याप्यत्वकल्पनात् । तदेतुतावच्छेदकं च मरणवशात्तिरिक्तभयान्वमेव । फलवलाङ्गभयसायान्वयेन तु रागवद्विहाभिनिवेशो विवक्षित इति दिक् । एवं च पूर्वपूर्वजन्मीयवास्तवासनयैव यथोक्तनिरुपाधीच्छासंभवेनैतद्वलेनात्मनः सुखरूपत्वसाधनं चिन्त्यम् । आत्मत्वस्यैव धियतावच्छेदकत्वाच्चिन्त्यावेति दिक् । मिथ्यास्तु विद्वच्छब्देनात्र न संभ्रान्तयोगवान् । किं तु भुतानुमानाभ्यामेव यस्य तत्त्वज्ञानं जातमये मिद्विध्यासनं च नास्ति स एव गुरुत इत्याहुः ॥ ९ ॥

अथ क्रियायोगेन क्लेशतनुकरणस्य फलमाह—

१० ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

प्रसवविरुद्धः प्रतिप्रसवा प्रलयः । ते पञ्च क्लेशाः सूक्ष्मा दग्धबीजकल्पा योगिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सति तेन चिनेन सहास्तं गच्छन्तीति तत्प्रलयेनैव ते हेया इत्यर्थः ॥ १० ॥

तनुकरणेन प्रलये जननीये द्वारभूतं दग्धबीजनावमाह—

११ ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

तेषां स्थितानां बीजभावोपगतानां वा वृत्तयः स्थूला आनिभ्यक्तावस्थास्ताः प्रथमं क्रियायोगेन तनुकृताः सत्योऽप्यामेन प्रसंस्थानेन समाधिजप्रज्ञारूपेण हातव्याः प्रतिवृद्धाः कार्या इत्यर्थः । यावद्दग्धबीजकल्पा भवन्तीति शेषः । यथा च वज्राणां स्थूली मलः पूर्व पाषाणप्रक्षेपाद्यल्पयत्नेन निर्भूयते । पश्चात्सूक्ष्मः क्षमः क्षारसंयोगादिनोपयेनाधिकयत्नेन च दूरीक्रियते । तथा स्थूलाः स्वल्पा क्रियायोगसंपाद्यतनुत्वतया स्वल्पाः प्रतिपक्षाः । तादृशाश्चाधिकयत्नमाभ्यप्रसंस्थानाभिना दग्धबीजकल्पाः । तादृशाश्चासंप्रज्ञातयोगसाध्यचिन्ताशेन नाश्या इति महामतिपक्षाः । एवं च जीवन्मुक्तानां वृत्तिरूपाविद्यालेशाभ्युपगमश्चिन्त्यः । एवं हि स्थूलानामपि प्रतिपक्षहेयतायनौ पूर्वसूत्रविरुधापत्तेरिति दिक् ॥ ११ ॥

१२ तत्र क्लेशानां हेयत्वोपपादनाय तेषां दुःश्लोत्पादने द्वारमाह—

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

दृष्टादृष्टजन्ममी वर्तमानभविष्यता । ताभ्यां वेदनीयो भोग्यः । कर्माशयः पुण्यापुण्यरतः । स च क्लेशमूलः । रागमोहकोपमभवत्वात् । तत्र रागात्काम्यकर्मवृत्तौ स्वर्गादिहेतुर्धर्मो भवति । एवं तत एव परद्रव्यापहारादावधर्मः । मोहाद-

2. C. reads वास्तव for व्याप्यत्व.

4. B. om. पूर्व after पूर्व.

21. C. reads स्थान for स्थानाः.

23-4. C. om. एवं च... विरोधापत्तेरिति दिक्.

धर्मं हिंसादौ धर्मबुद्ध्या स्वर्तमानस्याधर्म एव । मोहाद्धर्मस्तु नास्त्येवेति मि-
थ्याः । उदासीन आसत्त्वमोहाद्भव्यदानान्मोहजो धर्मोऽस्त्येवेत्यन्ये । क्रोधजो
धर्मो यथा ध्रुवस्य । स हि पित्रवमानकोपापाजिगीषया कृतेन पुण्यकर्मणा
सर्वोपरिस्थानं लब्धवान् । क्रोधजोऽधर्मस्तु मत्तिद्ध एव माणिवधादेः ।

५ रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिवन्धनाः ।

कार्यो ह्यस्य भवेदोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ।

तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥

इति कौर्मौकेः । स हिंसा दृष्टजन्मवेदनीयोऽहजन्मवेदनीयश्च । तथाप्यो यथा तीव्रसं-
वेगेन मस्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्तित ईश्वरदेवतामहाविषयहानुभावानामाराधनाद्या

५ य वन्यः पुण्यकर्माशयः स इहैव जन्मनि कालेन फलदः । तथा तीव्रसंवेगेन
भीतव्याधितकृपणेषु विन्वासोपमतेषु वा महानुभावेषु तपस्विषु कृतेन पुनः
पुनरपकारेणोत्पादितः पापकर्माशय इहैव फलदः । यथा तन्मीश्वरोऽष्टवर्षः
कुमारो महादेवमसादान्मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः । देवानामिन्द्रो
नहुष कषीणामपकारात्स्वं परिणामं हित्वाऽहित्वेन परिणतः । अहजन्म-

५ वेदनीयस्तु मत्तिद्ध एव । तत्र नारकाणां धर्मपितृत्वात्तस्याऽऽप्यः कर्माशयो ना-
स्ति । स्वर्गिणां त्वस्त्येव । देशानां लीलामानुषविधौषेण प्रमाणादौ कर्मानुष्ठान-
स्य तत्फलस्य च भवणात् । क्षीणक्षेत्राणां त्वन्यो नास्तीति दिक् ॥ १२ ॥

इशानी कर्माशयफलानामपि क्लेशमूलकत्वमाह—

सति मूले तद्विपाको जात्यर्थापुर्भोगाः ॥ १३ ॥

५ क्लेशरूपे कर्माशयस्य मूले सत्येव जात्यापुर्भोगरूपो विपाकः फलं भवति ।
विपच्यते साध्यते कर्मभिरिति व्युत्पत्तेः । तत्र जातिर्जन्म । आपुर्भोगिनकालः ।
“भोगः सुखदुःखात्मकशब्दादिश्रुतिः । सुखादिसाक्षात्कारस्य तु विपाकजन्यतां
वक्ष्यति । ननु क्लेशानां कर्मसहकारित्वे न मानम् । क्लेशाभावकाले च “ज्ञाना-
भिः सर्वकर्मणि” (भा. गी. ४।३.७) इति बाधेन कर्मक्षयस्याप्यवकाशेन तत एव

५ विपाकाभावोपपत्तेरिति चेन्न । यथैवान्तकाले रागापुद्गलो मरणानन्तरं तपोमेरेव
प्राप्तिरित्यन्वयस्यतिरेकाभ्यां कर्मवहागादपि विपाकहेतुत्वात् ।

तदेव सक्तः सह कर्मयैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्य (वृ. ४।४।६)
इति श्रुतेश्च । नरकाद्यपि परस्व्यादिसक्तानामेव तत्तर्लङ्घनपनारीसमा-
लिङ्गनादिफलभवत्वेन रामानुसारेणैव विपाकाच्च । ज्ञानोत्तरं चाग्नौ विपाकः

५ समाप्यत एव न त्वारम्यत इति न तत्र क्लेशापेक्षा । तथा हि । समुद्रं हि
क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारम्भो न चिच्छन्नक्लेशमूलः । यथा तुषावनद्धाः शालित-

13. A. reads पाकीयानां for नारकाणां.

23. A. reads कर्मवहा for कर्मयै-

ण्डुला अदग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा । तथा क्लेशावनद्धो ज्ञानान्धदग्धबीजभावश्च कर्माशयो विपाकारम्भी न स्वविपाकगोचरक्लेशशून्यो न क्लेशसामान्याभावकालिकप्रसंस्थानदग्धबीजभावो वा । प्रसंस्थानेनापि कर्माशयस्य दाह एव न नाशः । दाहश्च क्लेशाख्यसह-
 ५ कार्मुच्छेद एव । ज्ञानस्य हि व्यापारद्वयं क्लेशाख्यहेतुच्छेदेन कर्मानुत्पादः प्राचीनकर्मणा दाहश्च । न तु नाशः । प्रारब्धकर्मणोपि नाशप्रसङ्गात् । न च तदतिरिक्तकर्मत्वेन ज्ञाननाशयता । क्लेशस्यैव विपाकारम्भहेतुत्वे लाघवात् । प्रारब्धफलकस्य कर्मणो बीजशक्तिनाशेपि फलसमापकत्वं बीजनारोप्युत्पादाङ्-
 १० रणत् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि (मु. २।१।८) इत्यपि दाहपरमेव । एवं च जीव-
 न्मुक्तस्य भोगार्थमविषालेशकल्पनं चिन्त्यम् । आरब्धविपाके क्लेशानामहेतु-
 त्वात् । एतेन सत्यपि ज्ञानेऽविषाविनाशात्कर्मन्तरानुत्पन्नावपि प्राक्तानाम-
 नादिभयपरंपरासंचितानामसंस्थानामनियतविपाककालानां भोगेन क्षेपुमशक्य-
 त्वाद्दशक्योच्छेदः संसार इत्यवस्तम् ।

तत्र कर्मणो जन्मकारणत्वे विचार्यते । किमेकं कर्मकस्य जन्मनः
 १५ कारणमुतानेकजन्मनः फलदानायोत्पादकमित्येको विचारः । किमेनेकं
 कर्मनिकजन्मकारणमुतैकजन्मन इत्यपरः । तत्र नैकं कर्मकजन्मकार-
 णम् । अनादिकाल एकैकजन्मसंचितस्यात एवासंख्येषस्यैकैकजन्ममुक्तादे-
 कैककर्मणोऽभुक्तया अशिष्टस्यैहिकस्य चानन्तकर्मणो मध्ये किं कर्म पथमं फलं
 दास्यति किं च पश्चादिति फलकमे नियमाभावाद्भोक्तानां पुण्यापनुष्ठाने फलाना-
 २० ष्चासत्तेः । भाष्यनन्तकालमध्ये भाविबलवचरपापादिनानुष्ठीयमानकर्माद्विज्ञानां
 नाशसंभवात् । सदिति भोगकामनयैव कर्मानुष्ठानाच्च । नाप्येकमनेकस्य कार-
 णम् । अनेकेषु जन्मसु क्रियमाणकर्मणामेकैकमेवानेकासंस्थजन्मनः कारणमतोऽ-
 वशिष्टस्य तदितरस्य तद्विरुद्धफलदस्य विपाककालाभावप्रसङ्गेः कर्मवैकल्यशङ्का
 तदननुष्ठानप्रसङ्गात् । नाप्यनेकं कर्मनिकजन्मकारणम् । अनेकस्य जन्मनो
 २५ योग्यप्राप्त्यसंभवेन कमस्वीकारे मध्यमपक्षोक्तस्यानाम्नासरूपदोषस्य प्रसङ्गात् ।
 यदि हि कर्मसहस्रं गुणपजन्मसहस्रं यष्टुवीत ततः कर्मसहस्रसंज्ञयादवशिष्टस्य
 विपाककालः फलकमनियमश्च स्यात् । नास्ति तु तदयोगिन इति । अतश्चतुर्थः
 सिद्धान्तः ।

तथा हि । जन्मारभ्य मरणपर्यन्तकाले विहितनिषिद्धानुष्ठानसंपादितौ
 ३० धर्माधर्मसमूहौ गुणप्रधानभावेनोत्पन्नौ नानाविधविचित्रफलो मरणकाल
 आरब्धकर्मभोगसमाप्त्या लब्धावसरः सन्धेकप्रवहकेन मिलित्वा स्वफलदा-
 नार्थं मरणं प्रसाध्य षट्संख्येयस्वरूपसंमूर्छितत्ववाङ्गुणप्रधानभावावयवः स्वफल-
 योग्यमेकमेव जन्म करोति नानेकम् । यस्यत्वन्तमुद्धृतमनन्तरमेव फलं

दास्यतिसप्रधानम् । यस्तु किञ्चिद्विलम्बेन स गौणः । मरणं च लिङ्गदेहस्य
स्पूलदेहाद्युत्क्रमणं न तु बाशः । गमनमुतेः । तत्र जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कम् ।
तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति भोगो मुख्यं फलम् । अतो
जन्महेतुः कर्माशयविविधाक इत्युच्यते । अतोऽयं कर्माशय एको भवो जन्म
कार्यतयास्वास्तीत्येकभाविका पूर्वाचार्यैरुक्तः । न चैवं स्वर्गिनारुकिणा तच्छरी-
रैर्मायानुत्पन्नेः प्राचीनकर्मणां च तथैव समाप्तेः पुनर्जन्मानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
स्वर्मादिजनककर्मणामेव ब्राह्मणस्थावरदिगोनिलाभपर्यन्तफलभवणात् । शा-
स्त्रानुक्तकालविशेषफलकस्यैवैकभाविकत्वनियमात् ।

इहजन्मवेदनीयस्तु कश्चिदेकविधाकारम्भी कश्चिद्विद्विधाकारम्भी । तथाप्ये
न द्वयस्य । तस्य हीनत्वसंपादककर्मणैव दीर्घायुष्टस्य लाभान्वापविशेषेण
सार्पभोगरूप एक एव विधाक उत्पन्नः । द्वितीयो जन्मीत्यस्य ।
तस्य ह्यहवर्षायुर्मनुष्यजन्मनः पुण्यविशेषेणाधुर्भोगरूपं विधाकद्वयमुत्पन्नम् ।
अनयोश्च मनुष्यशरीरस्यैव वार्षकादिवत्सर्वदेवशरीररूपपरिणामान्तरात् ज-
न्मान्तरम् । वासनानां तु नैकभवभवत्वत्त्वेनैकभाविकत्वम् । यतः केशकर्म-
णोर्विधाकस्य योनुभवश्चिद्वृत्तिनिबद्धो ज्ञानरूपस्तन्निष्पादिताभिर्वासनाभि-
न्नादौ काले संसृष्टितं पुष्टमिदं चित्तं पदवत्सर्वतस्ताभिर्भिन्नितमिव
ग्रन्थिभिराततं मत्स्यजालमिव वर्ततेऽतो वासना अनेकभवपूर्विका एव ।
अन्यथा मनुष्यदेहानन्तरं देवतिर्यग्योनिभोगानुपपत्तेः । मनुष्यदेहे तद्वासना-
नुत्पत्तेः । पूर्ववासनानां च मनुष्यजन्मना क्षयात् । भिद्यते इदमग्रन्थिः (सू. २।१।८)
इत्यप्यग्रन्थिपदेन वासना एव । भाष्ये तासां ग्रन्थित्वेन रूपजात् । न त्वर्तकारादि-
रिति बोध्यम् । एवं च धर्माधर्मसंस्काररूपकर्मशयस्यैवैकभाविकत्वं स्मृतिहेतुसं-
स्काररूपवासनानां चानादित्वमिति सिद्धम् । योऽप्यहजन्मवेदनीयकर्मशयस्यै-
कभाविकत्वनियम उक्तः सोऽपि नियतविधाकस्यैव । नियतविधाकत्वं च कर्मा-
शयिऽजन्म्यत्वे सत्यनन्यशेषत्वे सति कर्मान्तगताभिभूतत्वम् । इहजन्मवेद-
नीयस्य तु भवाहेतुत्वादेवैकभाविकत्वाभावः ।

अहजन्मवेदनीयस्य नियतविधाकभिनस्य तु त्रयी गतिः । तृथाया-
श्चनफलकस्यैव विनाशः । अतोऽयं नास्त्येकभाविकत्वम् । द्वितीया
तु प्रधानकर्मवर्णावापनमनम् । तत्र प्रधानकर्मणा यागादिना महैव तदह-
पशुहिंसादीनां स्वफलदानोन्मुक्तत्वम् । यथा धान्यबीजैः मङ्गलानां
वृणबीजानां तैः सहैव कुसुलपापिः कुसुलस्थितानां च धान्यबीजनं महै-

5. B. om. अस्व.

6 A. om. प्राचीन....तथापिः.

26. A. reads विधाक for विधाक.

वाचापप्राप्तिर्न स्वातन्त्र्येण तद्वत् । परोपसर्जनतया मुञ्चितत्वाच्च न स्वातन्त्र्येण फलदातृत्वम् । अत्रापि प्रधानकर्मापूर्वस्य बलवन्तरकर्मान्तरेणाभिभवे तदुपसर्जनस्यापि नैकभाविकत्वम् । यद्यपि प्रधानोपकार एव तेषां फलं तदङ्गत्वेन विधानाच्चापि न हिंस्यात्सर्वा भूतानि (भा. शा. २७८।५) इति १ निषेधाद्वन्नर्थोपि तत्कार्यम् । प्रधानाङ्गत्वेन तदनुष्ठानविधेर्न तन्निषेक्षता फलदान इति बोध्यम् । तृतीया तु बलवचनेनोक्तदेन नियतविषाककर्मणां स्वविरुद्धफलदेन प्रतिबद्धस्य चिरं द्विवज्जन्मादिपर्यन्तं प्रमुपगतमावस्थानम् । अतोऽस्यापि नैकभाविकत्वम् । तथाया यथा धर्मरूपशुद्धकर्माद्यात्पापरूपकृष्णस्य पापरूपकृष्णमिश्रस्य धर्मरूपकृष्णशुद्धस्य च । यथा तपःस्वाध्यायादिसाध्यः १० शुद्धकर्माशय उदित एवाद्यफलस्य कृष्णस्य नाशकोऽविशेषाच्च शबलस्यापि । कृष्णभागयोगात् । तथा च धृतिः—

हे हे ह वै कर्मणी वेदितव्ये पापकस्यैको राशिः पुण्यकृतोपहन्ति ।

तद्विच्छेदस्य कर्माणि सुकृतानि कर्तुमिहैव ते कर्म कवयो वेदयन्ते ॥ इति । पुण्यपापरूपे हे कर्मणी पुरुषैर्वेदितव्ये । वीप्सा पुरुषभेदात् । तत्र पुण्यकृत १५ एको मुख्यो राशिः । समुहस्य समुहिकार्यत्वात् । पापकस्य राशेरपहन्ति । तमपहन्ति । शेषे षष्ठी । तस्मान्सुकृतानि कर्तुमिच्छस्व । इह लोक एव ते तुभ्यं कवयो वेदयन्ते न तु लोकान्तर इत्यर्थः । इच्छस्वेति च्छान्दसम् । परपीडादितापनासाध्योऽयं शुद्धः कर्माशय एवमुक्तश्चो यदेकोपि सन्नकृष्णान्कृष्णशुद्धाश्चापहन्ति । अरयन्ताविरोधिनः कर्माशयान्भूयसोपीति भावः । यत्तु स्वाध्यायादिजन्यपुःस्ता- २० त्पापनाश इति तत्र । अपमस्य स्वकार्यदुःखविरोधित्वात् । न हि तपआदिजन्यं दुःखं तत्कार्यम् । तद्विषयानर्थक्यापत्तेः । तद्वलादेव तदुत्पात्तिसिद्धेः । विधिं विना तदनुत्पत्तौ च कुम्भीपाकादिरपि विधानापत्तेरिति दिक् । द्वितीया तु पञ्चशित्वाचार्येणोक्ता । स्वल्पः संकरः सुपरिहरः समस्यचमर्शः कुशलस्य नापकर्षायालम् । कस्मात् कुशलं हि ये बह्वन्वदस्ति यथाय- २५ मावापं गताः स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पं करिष्यतीति । अस्मार्थः—हिंसादिजन्यपापेन यागापूर्वस्य स्वल्प एव संकरः स्यात् । सोऽपि स्वल्पेनैव प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं

1. B. O. read वाप for आवाप.

6-8. C. om. नविधे० बोध्यम्.

7. A. reads फलेन for फलदेन.

7. A. O. read द्विवि for द्विव.

9. A. Reads शुद्धकृष्णस्य for कृष्णशुद्धस्य.

17-8. B. reads तापः for असाध्यः.

20. B. O. read अविरोधित्वात् for विरोधित्वात्.

26. C. reads यापि after वाप.

शक्यत्वात्सुपरिहरः । प्रमादतः प्रायश्चित्ताकरणेऽपि सत्यन्वयमर्थः । बहुशुभमध्ये-
 ५ द्मदुःखदत्तात्सकलयोग्यो भोजननान्तरीयकदुःखवत् । अतः कुशलस्य पागादे-
 रपकर्णाय हेयत्वाच्च नालं समर्थः । कस्मादिति यत्र पुण्यवत् उन्नतम् । दीक्षणीया-
 दिदक्षिणान्तर्जन्यं पुण्यं मे बद्धंति यत्रायं संकरः स्वर्गोऽस्य कले स्वर्गे सर्वथा
 ५ दुःखासंभिजेऽप्यल्पमपकर्षमल्पदुःखसंभेदं करिष्यति स्वर्गादङ्गं दुःखमित्यर्थः ।
 ननु तृतीया गतिः कथम् । कर्मविशेषस्य चिरमवस्थाने सर्वकर्मणामेकदैव मर-
 णादभिव्यक्तैरुक्ताया अनुपपत्तेरिति चेन्न । नियतविपाककर्मणो हृजन्मवेद-
 नीयस्यैवैकमरणेनाभिव्यक्तो तात्पर्याच्च न्वनियतविपाकस्यापीति बोध्यम् । ननु
 १० तृतीयगतौ विरावस्थानस्य कोवधिरिति चेच्छृणु । सावदेतद्भविष्यद्बलवयनकर्म
 तदभिव्यक्तं विमिनमेतस्य कलोन्मुखं करोति । बलवन् च नियतविपाक-
 त्वेनानवकाशत्वात् । अनियतविपाकस्य त्वन्यदा सावकाशादुत्पूर्वत्वम् ।
 विरावस्थानं च बीजरूपेण बोध्यम् । अत एवेवमभिभूतकर्मगतिस्ताद्विपाक-
 देशकालनिमित्तानामनवधारणादिबाहुतरूपा दुर्विज्ञाना केऽप्युच्यते । न चैवमे-
 कभविकत्वं क्षतम् । कचिदपवादेषुत्समस्याक्षतेः । एवं चोत्सर्गिकमेकभवि-
 १५ कत्वं कर्माशयस्थानुमन्यत इति दिक् । न चापवादोऽशयान्वासासतादयस्यम् ।
 अपवादनिश्चयस्यैव स्वानुष्ठानपरिहारनिमित्तत्वादित्याहुः ॥ १३ ॥

इदानीं विज्ञानां कर्मतद्विपाकद्वारकं मुख्यं कलमाह—

ते ह्यावपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते जात्यामुर्भोगरूपा विपाका पुण्यापुण्यहेतुत्वात् । अतया मुख्यफला अपुण्यहेतु-
 २० त्वाद्भुत्तफला इत्यर्थः । विपाकान्तर्गतभोगश्च शब्दगुणाकारा रुचिरेवेति तस्यापि
 भुत्तदुत्तफलकत्वम् । ननु ब्रह्मलोकार्हो दुःखासंभिन्नमुत्तमत्वात् सर्वविपा-
 कानामुभयफलकत्वामिति चेन्न । यथेदानीं परिदृश्यमानसुखकाले कृतं हेय-
 स्वभावमतिकूलान्तकं तथा ब्रह्मलोकार्हो योगिनो विषयमुखकालेऽपि । यति-
 २५ कूलान्तकस्य सूक्ष्मदुःखस्य सम्भवात् । मुद्यानो तु सुखनान्तरीयकपदसंभवेऽपि
 इत्युभयाभायोगिनामिन्युक्तम् । तेषां हि तत्त्वान्पदः स्वमपि बलवद्वैषयिषयः । बल-
 वन् च सुखाभिलाषाभिभावकत्वम् । यथा दुःखाद्वैषयः पुरुषस्य न तथा सुखादभि-
 लाष इति सांख्यसूत्रोक्तेः । जीवन्मुक्तानामपि शास्त्रविपाकं च सुखदुःखे शारीरि-
 ३० भवत एव । आभिमानिके तु न । तन्कारणविज्ञाभावादिति मिद्वान्तः । " न ह
 वै सशरीरस्य सतः विद्याविषयोरपहतिर्गतिः " (छा. ८।१।११) इति,
 ३५ आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।
 किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंन्वेष्ट ॥ (बृ. २।४।१८)

3. B. reads पुण्यवत् for पुण्यवत् .

27. A. reads निरपेक्ष for विपाके च .

इति च श्रुतेः ॥ १४ ॥

कथमेतदुपपद्यते तत्राह—

परिणामतापसंस्कारदुःसैर्गुणवृत्त्यविरोधाच्च

दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

५ परिणामतापसंस्कारैर्ब्रह्मानि यानि दुःखानि तैः संबन्धानत्कारणत्वाद्गुण-
वृत्त्यविरोधाच्च विवेकिनः सुखदुःखसाक्षात्कारवतः सर्वं मकृतिस्तत्कार्यसुखादिकं
दुःखमेवेत्यर्थः । मुदस्तु सुखकाले दुःखतया न जानातीति विवेकिन इत्यु-
क्तम् । स हि सुखकालेऽपि तस्य दुःखात्मकत्वं पश्यति । दुःखसंभिन्नत्वात् ।
सुखमेव तु न सर्वम् । दुःखे बलवद्द्वेषादुःखवादुन्याच्च ।

१० कलत्रमित्रपुत्रार्थगृहशेवधनादिकैः ।

क्रियते न तथा मरि सुखं पुंसो यथाऽसुखम् ॥

इति स्मृतेः । तत्र परिणामदुःखहेतुतया सुखस्यापि दुःखतोच्यते । सर्वस्यापि
चेतनप्राप्यचेतनक्षेत्रादिसाधनकमुत्पानुभवकाले सुखं गमो जायते । रागाच्च
“सुखमिदं मे स्थिरं भवतु परमेश्वर, मा नश्यतु ” इत्यादिसंकल्पात्मात्मको

१५ मानसः कर्माशयो धर्माधर्मरूपो भवति । तस्माच्च जन्मादिकुःखम् । एवं तत्काले
सुखविरोधिदुःखसाधनानि द्वेष्टि । “सुखध्वंशदुःखं मे मा भूयात् । शत्रुश्च मे
नश्यतु ” इत्यादिरूपेण । तथा दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्नो मुरुति चेति
द्वेषमोहकृतोऽपि कर्माशयः । रागद्वेषमोहानां च प्रवृत्त्यादिद्वारा दृष्टहेतुत्वम् ।
एतच्च सुखस्य रागानुबद्धत्वं “मृत्वनुशयी रागः ” (योग. सू. २।७) इति

२० सूत्रे प्रतिपादितम् । एवं रागकालेऽपि द्वेषमोहौ विच्छिन्नावस्थान्द्वेषोपपादनावसरे
प्रतिपादितौ । संकल्पस्य च साभिलाषत्वाद्वाचिकत्वमपि ।

साभिलाषश्च संकल्पो वाच्यार्थान्नातिरिच्यते ।

इत्युक्तेः । एवं नानुपहत्य भूतान्पुनर्भोगः संभवतीति हिंसाकृतः शरीरसाध्योऽपि
कर्माशयस्तत्रास्ति दुःखभोगकारणम् । एवं शापाशीर्वादयो वाचिकोऽपि । अतः

२५ एवं मधुविषसंगृह्णाजवाद्विषयसुखज्ञानमविद्येत्यविद्यासूत्र उक्तम् । भोगेन सुखं
भवतीत्येवंरूपा भोगजदुःखे सुखबुद्धिरप्यविद्या ।

ननु किं परमार्थतः सुखं किं च तथा दुःखमिति चेच्छृणु । भोगेभ्य-
न्दिषाणां तृप्तेरिच्छाविच्छेदाज्जायमाना बोधशान्तिश्चिन्तस्य व्यापारोपर-
मस्तन्निमित्तिका या दुःखनिवृत्तिस्तत्सुखम् । विषयसुखं तु बहुलदुःख-

3. B. reads विरोधाच्च for अपिरोधाच्च.

6. B. reads विरोधाच्च for अपिरोधाच्च.

12. B. om. अपि after सुखस्य.

18. A. reads अदृष्ट for कृष्ट.

22 B. Reads वाह्य for वाच्य.

- संभिन्नत्वेन विवेकिना निरुपधिप्रियत्वाभावेन न पारमार्थिकम् । तस्यापि दुःखसंभिन्नत्वेनाविपात्वात् । निरुपधिप्रियत्वस्यैव सुखलक्षणत्वात् । अत एव सुखं दुःखसुखाख्य इति स्मृतः । तुष्णादिदुःखासंभिन्नत्वेन विवेकिनामपि परमप्रियत्वाच्च । "स एको ब्रह्मण आनन्दः प्रोच्यते च आकामकृतस्य " ५ (तै. २।८।१) इति श्रुतेः । तस्य शान्तिनिमित्तकालाद्येऽपि सुखमेव । या त्विन्द्रियाणां भोगतुष्णाताश्चिन्त्यं शुनिवाहुन्परुषानुपशान्तिः सा दुःखलक्षणत्वेन विवेकिहेष्यत्वाद्दुःखम् । एवं च विषयसुखतत्साधनभोगयोगाविषयसुखत्वतन्साधनत्वे सिद्धे । एवं चेतापि परिणामदुःखता सुखस्य । तथा हि । न हीन्द्रियाणां विषयभोगेन विदुष्ण्याता । भोगाभ्यासेनेन्द्रियाणां तुष्णाविबुद्धेः । रागविबुद्धेः । १० भोगेच्छार्थं कामादिशुद्धदुःखरूपशुद्धिकभीतस्तमित्युत्पत्त्यारूपसुखार्थं विषयसंस्कारसंस्कृतः क्षीपुवादिमयमहादुःखरूपैः सर्वदेष्टो महादुःखपदे निमग्न इति । एष परिणामदुःखसमुद्भो हेष्यः सुखावस्थायामपि योगिनमेव शिश्नाति । अन्वेषां तु " भूते पश्यन्ति वर्चरा " इति न्यायेन परिणामकाल एव दुःखत्वज्ञानम् । योगिनां तु स्वकाल एवानर्थहेतुतादर्शनेन दुःखत्वज्ञानमिति विशेषः ।
- १५ अथ तापजन्यदुःखतोऽन्यते । सर्वस्य जनस्य सुखकाले त्रेषानुविद्धश्चेतनाचे तनसाधनाधीनो दुःखस्वरूपतापानुभवोऽस्ति । पूर्वाकर्माभ्यैव तथापि हेषजः कर्माशय सुखसाधनपार्थनया कायवाक्मनोभिः परिस्पन्दते । ततः पश्यन्मुह्यन्मुपहन्ति च । ताभ्यां च धर्माधर्मा ताभ्यां च जन्मादिदुःखमिति तापकालीनः कर्माशयो हेषेणेव रागमोहाभ्यामपि । यद्यप्येषां परिणामदुःखतैव तथापि पूर्वकालोत्तर-
- २० कालयोः सर्वदैव दुःखत्वानुपपन्ननिर्देशः ।
- अथ संस्कारदुःखता सुखदुःखसंस्कारजन्यं दुःखमुच्यते । मूढदुःखानुभवैस्तत्संस्कारा जायन्ते । ततः कालादिविशेषाद्बुद्धेः स्मृतिः । ततो रागद्वेषौ । ततः प्रवृत्तिः । ततः पुनर्दुःखम् । एवं कर्मजमसंस्कारम्यः मूढदुःखरूपं विषाकनुभूयमानि पुनः कर्माशयमन्वय इति । यद्यप्येषां परिणामदुःखतैव तथापि संस्कारपरपर-
- २५ याज्जन्तदुःखपतिपादनाय गोचलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः ।
- एवमिदं सर्वमनादिदुःखभ्रान्तो विस्तीर्णं योगिनमंशोद्विजयति नान्यम् । अक्षयाधारगोलकतुल्यो हि विद्वान् । तत्र यथोर्जातन्मृगशर्गोलकरूपेक्षिपात्रे न्यस्तः स्वर्गेण दुःखयति नान्येषु गात्रावप्येव तथा निर्मलचिन्तनान्तर्गमे-

1-2. B. om. तस्यापि-यात्वात्.

6. O. om. तस्य शान्ति-सुखमेव.

7. A. B. read आधिधिक for आधिका.

13. O. om. त्व after दुःख.

- तानि क्षिप्रान्ति नेतरमयोगिनम् । तं तु स्वकर्मोपकृतादुःसमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं
त्यक्तं त्यक्तं चोपाद्दानमनादिवासनाभिर्नारूपया चित्तवृत्त्या चित्तनिष्ठावि-
षया लिप्तमिव हातन्येष्वेव देहेन्द्रियाद्यवहंकारममकारान्कुर्वन्तं ज्ञाता जाता
आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकनिमित्तास्त्रिविधास्ताथा अनुस्यूतपचनन्तर-
५ मेव पुनन्ते ध्याप्नुवन्ति न तु पूर्वम् । तदेवमनादिदुःसस्रोतसोऽहमात्मनमात्मानं
भूतप्रामं च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःसकारणक्षयकारणं सम्पद्दर्शनमेव शरणं प्रपद्यते ।
गुणवृत्त्यविरोधाच्चेति प्रकाशकियास्ताम्भधर्मका गुणाः सत्त्वाद्यो बुद्धि-
रूपेण परिणताः परस्परसहाया भूत्वा शान्ते घोरं मूढं वा वृत्तिरूपं
तस्योपभोगरूपमपि प्रत्यर्थं सुसदुःसमोदरूपगुणत्रयवन्तमेवारभन्ते नैकै-
१० कगुणम् । शान्तादिसंज्ञात्रयं च सुसदुःसमोदाधिक्यमात्रेण । एवं च सुस-
वत्यामपि वृत्तौ सुखेन दुःसस्थाविभामलक्षणोऽपेक्षोऽस्त्येव इतीतरूपमिव षण्णां
रस्तामाद् । वृत्तेष्व द्रव्यत्वात्सुखादिगुणवत्ता युक्ता । न च सुसकालं दुःसत्त्व-
परजःपरिणामे मानाभावः । गुणानां वृत्तस्य क्रियायाः प्रतिक्षणमन्योन्य-
त्वरूपचञ्चलत्वेन चित्तस्य क्षिपपरिणामितायास्तान्विकैरुक्तेः । चित्तेतुगुणलक्षणे
१५ जडवस्तुमात्रस्य क्षिपपरिणामित्वात् । एवं च चित्तगतसत्त्वशुनिकाले रज-
सोपि वृत्तिरावश्यकी । न चैका वृत्तिः कथं विरुद्धवयात्मिका । बुद्धेरदौ रूपानि
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि । वृत्तयश्च शान्तादिनामकाः परि-
णामा द्रव्यरूपाः । तेषामुत्कर्षाणां परस्परं विरोधेऽनूत्कर्षसामान्यानामातिशयैः सह
विरोधाभावात् । यथा चित्तस्य प्रत्ययास्त्रिगुणा एवं सर्वे पदार्थाः । यत एते
२० गुणा षट्पादिरूपेण परिणताः परस्परसाहित्येनोत्पादितसुसदुःसमोदमत्पयाः । न
हि विषयगतविशेषं विना विषयसंबन्धमात्रेण सुखायात्मकाचित्तशुचिरुदोति ।
अव्यवस्थापनेः । तस्मात्सुखादिनिषामकतया विषयगतो विशेषः सुखादिरूपः सि-
ध्नाति । बुद्ध्याख्यात्रिगुणमहत्तत्त्वकार्यत्वाच्च । अतस्मिंस्तदाकारतारूपश्च मोह इति
तस्यापि विषयगतत्वेन विरोधः नन्वेवं सति सर्वस्य सुखरूपत्वादहेयत्वं स्यादिति
२५ चेत् । गुणप्रधानभावच्छतविशेषाद्दुःसबहुलत्वाच्च हेयत्वसिद्धेः । तस्माद्दुःसमेव सर्वं
• विवेकिन इति तात्पर्यम् ।

तदस्य महतो दुःससमुदायस्य प्रभवबीजमविद्या । तस्याश्च सम्पद्दर्शन-
मभावहेतुरिति सिद्धम् । एवं च यथा चिकित्साशास्त्रं रोगरोगहेत्वारोग्यभै-

1-2. A. reads त्यजन्तम् for उपात्तं त्यजन्तं त्यक्तम्.

8. B. reads व्यावृत्तिरूपम् for वा वृत्तिरूपम्.

9. B. reads युक्त for तस्य.

9. B. reads पर्यन्तम् for वन्तम्.

11. A. O. find लक्षण for लक्षण.

24. B. reads तस्या विषय for तस्यापि विषय.

पञ्चरूपचतुर्भूइमेवमिदमपि संसारसंसारहेतुमोक्षमोक्षोपायरूपचतुर्भूइम् ।
तत्र दुःखस्यदुःखत्वात्संसारो हेयः । बुद्धिरूपप्रधानपुरुषयोजन्यास्यसंयोगी-
५ विद्यामूलको हेयसंसाररूपबुद्धहेतुः । उक्तसंयोगस्यान्यस्तिकी निवृत्तिरेव बु-
द्धज्ञानस्य चरमकारणत्वादुक्तज्ञानम् । प्रकृतिपुरुषविवेकसाक्षात्काररूपं सम्बन्ध-
पक्षेण मोक्षरूपज्ञानोपायः । तत्रैतेषां व्यूहानां मध्ये द्वयस्य निर्वाणमिव
हातुरात्मनो ज्ञानमुपादानं वा न पुरुषार्थः ।

प्रदीपस्येव निर्वाणं किमोक्षस्तस्य चेतसः ।

इति बौद्धोक्तज्ञाने तस्योच्छेदवादः प्रसज्येत । स चायुक्तः । स्वनाशस्य
लोके पुरुषार्थत्वादर्शनात् । स्वीयतयैव दुःखदुःखाभावयोः पुरुषार्थत्वदर्शनात् ।
१० स्वार्थं श्रियमाणोपि दुःखज्ञानार्थमेवाधिनेवेशादौ प्रवर्तते न तु स्वनाशार्थमिति
बोध्यम् । सपासनश्रेयसमुच्छेदाद्विशुद्धज्ञानोत्पादरूपे बौद्धविशेषसमत उपादाने
स्वरूपस्य सकारणतावाद्यापि । तथा च भावकार्यत्वेन विनाशप्रसङ्गः ।
ज्ञानसंतानातिरिक्तसंतानिनोऽभावाच्च । उभयोर्निषेधे च निन्यतावाद एव परि-
शेषान्तिष्यतीत्येतच्चतुर्भूइशास्त्रमेव सम्बन्धदर्शनं न तु ज्ञानोपादानवादिनां
१५ नास्तिकानामिति दिक् ॥ १५ ॥

तानेतांभतुरो व्यूहान्संक्षेपेणोक्तानपि विस्तरेण प्रतिपादयितुमादौ

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

तथातीतं दुःखमुपभोगेनातिक्रान्तमिति सिद्धतया तज्ज्ञानस्य तज्ज्ञानं न पुरु-
२० षार्थः । वर्तमानमपि स्वसत्त्वाक्षणे भुज्यत एवेति तदाभाक्यस्यागम् । अनरकान्ति
चैव स्वोन्नरोत्पन्नगुणेन स्वयमेव नदुःपतीति तज्ज्ञानार्थः प्रयासो धिक्कृत एव ।
तस्माद्यदनागतं दुःखमक्षिपात्रकल्पे योगिनं क्षिप्नाति नेतुं तदेव हेयमित्यर्थः ।
तत्र स्वाचिरस्थस्थानमगतावस्थदुःखस्य कारणोच्छेदेनावृत्तिरेव हेयत्वम् ।
कदाप्यवर्तमानावस्थस्य तस्यानागतावस्थस्य सन्धेः तृतीयपादे “ शान्तादित् ॥
२५ (यो. सू. ३।१४) इति सूत्रेनुमानाद्वक्ष्यते । एवं च भोग्यतारूपमन्यन्मन्मन्धन
पनादीनामिव तज्ज्ञानं पुरुषे न निन्यमिच्छमिति तेन संबन्धेन तज्ज्ञानं पुरुषार्थः ।
एवं चान्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्मोक्ष इति सिद्धम् । यत्

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तत्र मोक्षे प्रतिष्ठितम् ।

इति तदपि दुःखनिवृत्त्याम्यसुखपन्थेन निन्यसुखेभ्यश्चाधिभागाधिप्राप्यं चेति
३० दिक् ॥ १६ ॥

7. A. reads चेति for यतः.

१६ [यो. सू.]

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

- इष्टा बुद्धिनिवृत्तिप्रतिबिम्बस्वरूपप्रतिसंवेदित्ववान्पुरुषः । दृश्या बुद्ध्युपाकृतत्वेन बुद्धिधर्मत्वं प्राप्ताः प्रधानादयः । यद्यपि बुद्ध्याकृतो भवन्पुरुषोपि दृश्य-
 ५ स्तथापि निर्दुःसतया तद्दर्शनस्य ज्ञानहेतुत्वाच्च स दृश्यत्वेन गणितः । एवं च सुखायात्मकदृश्यवन्त्या स्वयं च दृश्यया बुद्ध्या सह द्रष्टुः साक्षिणः काष्ठादि-
 बद्धन्धाण्यः संयोगः पुरुषस्य दुःखहेतुरित्यर्थः । न तु बुद्ध्याकृतैर्दृश्यैर्द्रष्टृसंयोगो हेयहेतुरित्यर्थः । " स्वस्वामिशक्तयोः " (यो. सू. २।२३) इत्यागामिसूत्रेणास्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेन लक्षणीयत्वात् । एवं च बुद्ध्यात्मसंयोगवद्बुद्ध्यवच्छेदेन
 १० षटादिविषयात्मकसंयोगोपि भोगहेतुः । लाघवेन सामान्यतो भोक्तृभोग्यसंयोगस्यैव भोगहेतुताया औचित्यात् । अस्य च संयोगस्य पुरुषार्थो हेतुः । तथा हि । तदेतद्दृश्यं बुद्धिसत्त्वमयस्कान्तमणिवत्संनिधिमिश्रेणोपकारिताया स्वयं दृश्यत्वेन ज्ञानमात्रस्वरूपस्य बुद्ध्युपनीतमुत्पादिभोक्तृत्वेन स्वामिनः पुरुषस्य स्वं भवति ।
 ननु बुद्धिः स्वतन्त्रत्वात्स्वयं द्रष्टृ स्वार्थवास्तु किं स्वामिकल्पनेनेति
 १५ चेत् । कर्तृकर्मविरोधेन स्वदृश्यत्वानुपपत्त्या प्रतिबिम्बरूपानुभवास्य यन्पुरुषस्य कर्म तद्विषयतापक्षस्यैवान्यरूपेण पुरुषचैतन्येन प्रतिलब्धात्मस्वरूपस्य पुरुषानाधितत्वेन स्वतन्त्रस्यापि परस्य भोगार्थत्वेन परस्वत्वरूपपरतन्त्रत्वात् । एवं च दृश्यरूपभोग्यात्मकमितलपुरुषार्थस्य बुद्धिनिष्ठत्वं सिद्धम् । एवं चानागतत्वस्यपुरुषार्थकृत एव तयोः प्रवाहरूपेणानादिः संयोगो हेयहेतुर्द्रष्टृमस्य
 २० कारणमित्यर्थः । न च पुरुषस्य तत्संयोगाद्विकारे परिणामित्वापत्तिः । संयोग-
 विभागसंख्यादीनां द्रव्यसामान्यगुणत्वेन तद्वतिरिक्तधर्मांतपरेषु परिणामशब्दार्थत्वात् । षटात्मसंयोगाद्यैः पुरुषस्य परिणामव्यवहाराभावात् । पञ्चपञ्चस्यतोयेन पञ्च-
 पञ्चस्य परिणामसङ्गस्यव्यवहाराच्च । सुखादिरूपपरिणामानामेष पुरुषे श्रुत्यादि-
 भिरनभ्युपगमाच्च । मनोन्वयव्यतिरेकेण मनस्येव लाघवात्सुखादिकल्पना ।
 २५ मनसोवच्छेदकत्वं परिकल्प्याम्यत्र तत्कल्पने गौरवान् । संयोगादेकं प्रति तु द्रव्यत्वेनैव हेतुतेति पुरुषेऽपरिणामादनाधितत्वाच्च द्रव्यरूपे तत्संभवात् । यद्यपि बुद्धिपुरुषौ विभू तथापि तयोः परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन संयोगसंभवः । न च संयोगजः संयोगः । न तु कर्मजः । अवयवसंयोगादवयवविसंयोगवदवच्छे-
 दकीभूतगुणसंयोगादेव विभुनोः संयोगोत्पत्तेः । भूतलस्य षट्संयोगेन षटावच्छि-

3. A. reads चित्तिच्छायाप्रतिरेव बुद्धेर्बुद्धिप्रतिबिम्बित्वं पुंल इति मिश्रेण्य-
 चात् after बुद्धः.

15. B. om. एव before दृश्यत्व.

26. A. reads दृश्य for दृश्ये. .

जाकाशसंयोगोत्पन्नित्व । अत एव प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सृष्टिस्तद्विद्योयतश्च
प्रलय इत्यादिश्रुत्यादय उपपद्यन्ते । न च स्वस्वामिभावरूपा भोग्यभोक्तृभोग्य-
तैवात्रौपचारिकः संयोगोस्तु । तस्या अविनाशित्वे ज्ञाननाभ्यत्ववचनविरोधः ।
नाशित्वे पुरुषे परिणामापत्तिः । ईदृशसंयोगस्वीकारेण पुरुषस्य पद्मपत्रवदसङ्ग-
तैव । स्वाध्ययविकारहेतुसंयोगस्यैव सङ्गत्वात् । एकस्यैव बुद्धौ विकारहेतुत्वं
न पुरुष इत्यपि पद्मपत्रदृष्टान्तेनैव निर्णयम् । जले तन्मीगन्ध्यरूपविकारदर्श-
नात् । तस्मात्पुरुषार्थनिमित्तको बुद्धिपुरुषयोः संयोगः । न एव जन्मरूपतया
दुःखहेतुरिति सिद्धम् ।

अथमेव संयोगविशेषः परमेश्वरस्य योगमाया योगीन्द्रेण्यचिन्त्या श्रुतिस्मृति-
१० म्या न विशेषतस्तर्कगोचरा । यया खलु नित्यमुक्तमसङ्गमसंयोगमविचारितं
विभु चिन्मात्रं जीवजातमीश्वरो वद्वान्ति । तदुक्तम् —
आचिन्त्याः खलु ये भावा न तास्तर्केण योजयेत ।
इति दिक् ।

संयोगस्य चाविद्योत्पन्निकारणं पुरुषार्थः स्थितिकारणम् । तद्वशेन तस्य
१५ स्थितेः । संयोगस्य च दुःखहेतुत्वं पञ्चशिखाचार्यरूप्युक्तं “तत्संयोगरूपदुःखहेतो-
रत्यन्तोच्छेदरूपविभर्जनात्स्पाद्यमान्त्वान्तिको दुःखवतीकारः” इति । न चाना-
दिकालप्रवृत्तदुःखहेतुसंयोगस्योच्छेदोऽत्राप्य इति याच्यम् । अनित्यस्य दुःख-
हेतोः परिहार्यतया प्रतीकारदर्शनात् । यथोपानद्धो विना कण्टकस्य भेदज्ञा-
तं भेदद्वारा दुःखजनकता पादयोर्भेदजदुःखभामित्वरूपं भेद्यन्तं तत्परिहारश्च यदा
२० कण्टकस्यानारोहणमुपानय्यसहितेन आरोहणेमेतन्वयं दुःखाभयदुःखहेतुतत्परि-
हाररूपं ज्ञानतस्तत्परिहारोपायं कुर्वतस्तज्जन्मदुःखाभावो भवति । एवं चैतद्व-
यज्ञानं मुमुक्षुभिः संपाद्यम् । या वेदति भाष्योक्तेः । न च व्रुते पुरुषस्य
निर्दुःखत्वेन बुद्धेरेव तत्प्यतापकोभयरूपत्वादेतत्प्रवृत्तयाभावः । एवं च तपेः
कर्मस्थाकियतया पृथक्तत्त्वाभावे तापस्यैव निवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । वात्स्य-
२५ स्थल उक्तवशोपलब्धिवलेनान्तस्थानेषु वयमिदं । तथा हि । बुद्धेरेकत्वेपि
विगुणात्मकत्वादशप्रथमस्ति । तत्र तापकस्य राजसः सत्त्वाश्रित्यैः । तापो
दुःखम् । बुद्धिपुरुषयोर्विशोगश्च तत्प्रतीकार इत्यदोषात् । तपः सकर्मकत्वात् । न
च पुरुष एव तत्पत्न्यमस्तु । अपरिणामिनि निष्कण्डं क्षेत्रज्ञं कृपाजन्यफला-
भयत्वरूपकर्मत्वासंयमात् । ज्ञानक्रियाकर्मन्वं तु विषयतात्पर्यं तत्संयोगपथत एव ।
३० न चैवं दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थन्वं न स्यात् । अन्यदीयदुःखनिवृत्तेरन्यापुरुषार्थत्वात् ।

15. B. om. च.

20. A. om. दुःख before हेतु.

22. B. reads व्रुते for प्रवृत्ते.

किं चाचेतनस्य सत्त्वस्य तापेऽपि का क्षतिरिति वान्वयम् । पुरुषस्य बुद्धिसत्त्वेन निवेदितविषयत्वात् । एवं च सत्त्वे तत्पमाने पुरुषोऽपि प्रतिबिम्बरूपेण तत्समानाकारो भवन्ननुतप्स्यत इति सूच्यते । एवं च प्रतिबिम्बरूपेण भोगास्य-संबन्धेन विदुषामपि दुःखस्य हेयत्वात्पुरुषार्थस्योपपत्तिः । एवंविधभोक्तृत्वं च ५ पुरुषस्य स्वीकृत्यत एवेति दिक् ॥ १७ ॥

इदुरलिलदृश्यभवेन प्रतिपादनाय पूर्वं दृश्यमाह—

**प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगाप-
वर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥**

प्रलये प्रकाशादिकार्यभावाच्छीलपदोपादानम् । बुद्ध्यादिवृत्तिभौतिकालोको-
१० भयरूपप्रकाशशीलं सत्त्वं क्रियाशीलं रजः प्रकाशक्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थिति-
शीलं तम एतद्वृषं गुणत्रयम् । अये गुणत्रयाणि (यो. सू. २।१९) इति विभागवचनागुणत्रयमिति विशेष्यं लब्धम् । एतद्वृषत्रयरूपं प्रधानं दृश्यमित्यर्थः । गुणत्रयमेव च प्रतीयते कार्यमेभिरेति व्युत्पत्त्या प्रधानशब्देनोच्यते । सत्त्वादीनां गुणत्वं च पुरुषोपकरणत्वान्नद्वन्द्वकत्वाच्च । न तु क्रियादिवत्परसमवेतत्वेनेति १५ नोध्यम् ।

एवं च ते गुणा एव जगन्मूलकारणं नित्याश्च । तथा हि । सत्त्वस्याधिकभागत्वात् प्रविभागः स्वप्नरजस्तमोभ्यामुपरकाः संसृष्ट एवं रजसस्तमस इत्येवं परस्पोपर-
कप्रविभागाः परिणामिनो गुणाः संयोगविभागधर्मत्वेन द्रव्यरूपा इतरेतरसाहि-
त्येनोत्पादितावयवाधनोन्मोन्मकृत्क्रिभावेष्युत्पादिते द्रव्ये सत्त्वाधिक्य एव
२० प्रकाशगुणो रजआधिक्य एव क्रियागुणस्तमआधिक्य एव स्थितिगुण इत्य-
संमिश्रप्रकाशादिशक्तिप्रविभागाः । न तु सर्ववैकरूपशान्तायन्यतमप्रत्ययजनकाः । सत्त्वादीनां च व्यक्तीकृत्येणानन्त्यान्तत्त्वादिजान्या सजातीया विजातीयाश्च ये सहकारिशक्तिविशेषास्तेषामविशेषेणोपहृम्भकस्वभावतया तुल्यजातीयातुल्यजा-
तीयशक्तिभेदानुपातिनो विकारेषु स्वस्वशोधान्यकालेष्वनभिध्यक्तसोनिध्येतरका
२५ इतरोपसर्जनतादृशायामपि सहकारितारूपव्यापारमात्रेण प्रधानगुणान्तर्गततथा-
नुमितास्तित्वभावाः पुरुषार्थेषु या कर्तव्यता तया वैरितकार्यजननसामर्थ्याः प्रतिबिम्बरूपसोनिध्यभावेण पुरुषस्योपकारिणो न तु बुद्ध्यादिव स्वाकारपरिणा-
मजनने तदुपकारिणो विषयविषयामस्कान्तमजिनानिनाकर्षकाः स्वस्यातिशये-
नाभिध्यक्त्यभावकालेषु यस्य कस्याचिद्गुणान्तरस्य इतिमनु सूक्ष्मवृत्तिमन्तः
३० प्रधानमुच्यते । मिथ्यास्तु तुल्यजातीयेषूपपादानशक्तिरन्यत्र सहकारिशक्तिरित्येवं शक्तिभेदानुपातिन इत्यर्थमाहुः । प्रधानत्वकालेभिध्यक्तसोनिध्येतरकत्वं यथा

दिव्यशरीरि जनाधितम्ये सत्त्वं गुणः प्रधानमितरे अहे । मानवशरीरि रजःप्रधान-
मितरे अहे । पद्मादिशरीरि तमःप्रधानमितरे अहे इति । अत एव दशममित्युच्य-
ते । एते एव द्रव्याष्टकरूपेण वैशेषिकैर्विचक्ष्यन्ते । एतदेव वेदान्तिनां माया ।

" मायां तु प्रकृतिं विधात् " (श्वे. ४।१०) इति धृतेः । न च गुणानामनन्त-

५ त्वाज्जात्यापि चित्त्वात्मकतावेकत्वमनुपपन्नम् । पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदा-
भावस्यैव तत्रैकत्वात् । भोग्यभोक्तोर्हि भोक्तारो भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां सर्गभे-
देन भिद्यन्ते । पूर्वसर्गे भोक्तृणां मुक्तानामुत्तरसर्गे भोक्तृत्वाभावात् । भोग्यं तु
सर्वदा भोग्यमेवेति न तथा । मुक्तपुरुषोपकरणानामपि सर्गात्मन्येवपुरुषं प्रति
भोग्यत्वात् । प्रधानत्वजात्यैकत्वमित्यन्ये । प्रकृतेरेक्यधिक्ये तु " इन्द्रो मायाभिः

१० पुरुषस्य ईयते " (बृ. २।५।१९) इति श्रुतिविरोधः । तथा त एव गुणाः सर्वसर्गेषु
लघाराः । विकाराः सर्गभेदेन भिन्ना एव । स्यादकत्वमन्यस्याः कारणशून्यवहे-
शाभावात्कारणत्वसामान्येनैव गन्धादेः दृषिम्यादिव्यापकत्ववत् । अंशतः
परिच्छिन्नत्वं च । अत एव वक्ष्यमाणः पञ्चन्यायः संगच्छते । अकिणत्वं
चास्या अभ्यवसायाभिमानादिनातिनिरतकार्यशून्यत्वं न तु चलनादिशून्यत्वम् ।

१५ प्रधानांक्षोभ्यमाणाश्च तथा पुराः पुरातनान् ।

मादुरासीन्महर्षीर्जं प्रधानपुरुषान्वकम् ॥

इति स्मृतेः । क्षोभश्चलनम् । यत् पुरुषस्यापि शोभमभरणं तत्तत्संयोगोन्मुखत्व-
रूप गीर्णम् । प्रकृतिकर्मणैव संयोगोत्पन्नः । निग्नवचनत्वं चारम्भकाद्ययशसिन्वेन
न तु वनादिवदंशाभावरूपम् । घनस्य कृता इतिवच्च प्रधानस्य गुणा इति व्यवहारः ।

२० अत एवाकार्यावस्थापसाम्यावस्थावच्छिन्नगुणत्वं प्रकृतिन्लक्षणमाहः ।

• तत्र प्रधानं धृतेन्द्रियात्मकम् । अनेन तत्र कार्यरूपं तत्त्वमाणम् च स्पष्टमुक्तम्-
धृतरूपेण परिणामाद्भूतात्मकं महद्वदेकात्मकपुरुषोऽन्दिष्टिकादशम्भूलन्द्रियरूपेण
परिणामादिन्द्रियात्मकम् । तद्गुणवयं न वदौजमनान्यं तद्भूतादिरूपेण प्रवर्तते ।
किं तु प्रयोजनं स्वीकर्तव्येति तस्मादर्थं प्रधानं पुरुषस्य भाषापवर्गाथं तत्पञ्चक-

२५ मित्यर्थः । तत्र भोगो नाम प्रतिधियाविवया गुणवृत्त्यात्मकशब्दावाकाशश्रुतिः ।
न च जीवन्मुक्त्यवस्थादिर्गुनीनामपि भोगत्वापत्तिः । अद्वैक्येण यमेत्यात्म-
निष्ठत्वेनाभिमन्यमानत्वरूपपुरुषाधिभागापन्नत्वव्या एव भोगत्वात् । जीव-
न्मुक्तस्य तु भोगमात्र एव । अद्वैतशुणोर्मात्राभिमानगर्भश्रुत्येव भोगव्यवहारः ।
अपवर्गस्तु भोक्तुः पुरुषस्य पन्त्ररूपमुपाधिविचिकर्तव्यं नराकाग बुद्धिश्रुतिः ।

३. A. C. read रात for एव after अतः.

११. B. reads जस्यकारण for जस्याः कारण.

२४. A. reads पञ्चजनकम् for पञ्चकम्.

३७. A. reads पुराः for पुरा.

अपर्युज्यतेनेनेति ध्युत्यन्तेः । तद्व्यतिरिक्तबुद्धितुल्यभावाद्भोगापवर्गातिरिक्तार्थत्वं न दृश्यस्येति बोध्यम् ।

- पुरुषाविभागापवर्त्तत्वं च पञ्चाशित्वाचार्यैरप्युक्तम् । अयं लोकस्त्रिषु गुणेषु सर्वकर्तृषु सत्तु गुणत्रयापेक्षया तुरीये पुरुषे सूक्ष्मत्वेन बुद्धितुल्यजातीये-
 ५ ऽजडत्वादिना च बुद्धयतुल्यजातीयेऽत एव विवेकाग्रहणतद्ग्रहणयोग्ये गुणव्यापाराणां जायदादीनां साक्षिमात्रैर्कर्तर्यपि बुद्ध्या प्रतिबिम्बत्वेण समर्प्यमाणान्सर्वभावान्गुणपरिणामान्शुक्तिरूपेष्वप्यस्या चेतनत्वेन सिद्धानिब पश्यन्मूढो गुणेष्वन्यद्वर्त्तमानं चैतन्यं नास्तीति संभावयत इति । अनेन च साक्षि-
 त्वमेव पुरुषस्य जायदापवर्त्तमानत्वादियुगत्रयापेक्षया तुरीयावस्थेति गम्यते । न
 १० चानयोर्भोगापवर्गयोर्बुद्धिनिष्ठत्वेन बुद्धिकतत्वेन च कथं दृश्यस्य पुरुषभोगाप-
 वर्गार्थतेति वाच्यम् । बुद्धिनिष्ठत्वेपि ताम्यामेव स्वामित्वेन पुरुषस्य तथा व्यप-
 देशात् । यथा योद्धुषु वर्तमानौ जयपराजयौ स्वामित्वाद्वाप्ति व्यपदिश्येते तस्य तत्कलभोक्तृत्वात् । एवमुक्तलक्षणभोगापवर्गरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषे व्यपदिश्येते ।
 एवं च परिणामरूपौ भोगापवर्गौ न पुरुषस्य स्वीक्रियेते । प्रतिबिम्बरूपो भाग-
 १५ स्तु तस्याप्यस्येव । एवं स्वरूपप्रतिष्ठाकूपो मोक्षश्च । तत्र संसारिणां बुद्धितुल्य-
 विविक्तसुखादिसाक्षात्काररूपो भोगो जीवन्मुक्तम्बरयोः सुखादिसाक्षात्कारमात्र-
 त्वेन दृश्यम् । अत एव

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते । (गी. १३।२०)

- इति स्मृतिः संगच्छते । भोक्तृत्वनिषेधश्च परिणामरूपभोक्तृत्वपर इति
 २० बोध्यम् । एवं च पुरुषार्थसमाप्तिरूपबन्धतत्समाप्तिरूपमोक्षौ परमार्थतो बुद्धेरवेति
 बोध्यम् । एवं च शब्दादिविषयभोगाविवेकस्याभ्योर्ध्वौपचारिकत्वं पुरुषे तथा
 स्वरूपमात्रेणार्थज्ञानरूपग्रहणचिन्तनरूपधाण्यार्थगतविशेषवितर्कणरूपोद्धानां वि-
 तर्कितान्तर्गतानां केषांचिद्विचारतो निराकरणरूपापोहस्य वितर्कितेष्वेव
 विचारतः कियद्विशेषावधारणरूपस्य तत्त्वज्ञानस्य तदाकारपनिरूपामिनिवेशस्य
 २५ चेच्छास्त्रादीनां च बुद्धौ वर्तमानानां पुरुष औपचारिकत्वमेवेति दिक् ।
 अवधारणपूर्वं तत्र हानोपादानज्ञानमभिनिवेश इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

दृश्यानां भेदानाह—

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपक्षाणि ॥१९॥

- गुणरूपवशास्मालिङ्गविशिष्टान्तं पर्वचतुष्टयं बीजाङ्कुरवदवस्थाभेदा नात्यन्त-
 ३० भिन्ना अतो गुणा एव सर्वदृश्यात्मकाः । कार्यैः कारणानुमानाद्विशेषादिकमेपो-
 किः सूत्रे । तथाकाशवाय्वान्पुष्कभूमयो भूतानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्राणां

शान्तादिविशेषशून्यशब्दाद्विधर्मकसूक्ष्मद्वयत्वेनाविशेषसंज्ञकानां पथाक्रमम-
 भिष्यत्कशान्तादिविशेषकत्वेन विशेषसंज्ञकाः परिणामाः । एते विकारा एव न तु
 तन्मान्तरमकृतयः । प्रकृतित्वं तु तन्मात्राणामेव सर्वत्र । एवं 'बोचत्वकचक्षु-
 जिह्वाग्राणरूपं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वाकृपाणिपादपापूपस्थरूपं कर्मेन्द्रिय-
 ५ पञ्चकं मनःसहकारिणैव बोधार्थानां स्वकार्यशब्दाद्विद्वज्जनकत्वाच्च-
 धैर्येवार्थवन्वान्मन एकदशामेन्द्रियम्' एतान्यभिमानमात्रधर्मकत्वेनास्मिताल-
 क्षणस्य अवस्थादिविशेषराहित्येनाविशेषसंज्ञकस्याहंकारस्य विशेषाः ।
 तत्र बुद्धीन्द्रियाणि सात्त्विकाहंकारस्य कार्याणि राजसस्य कर्मेन्द्रियाणि मन-
 स्तुभयान्मकत्वाद्बुभयप्रधानस्येति बोध्यम् । एव पञ्चभूतैकादशेन्द्रियगणः षोडश-
 १० संख्याको गुणानां विशेषपरिणामो बोध्यः । यद्यपि तन्मात्राण्यहंकारस्य विशेषा-
 स्तथापि तानि भूतानामविशेषा अपीति विशेषेषु नांकाणि ।

अविशेषाः षट् । तत्र शब्दस्पर्शरूपसगन्धतन्मात्राणि पञ्च । तानि च क्रमेण
 शब्दाद्येकद्विषिचतुर्विधधर्मकाणि द्रव्याणि । उन्नेरोन्नतन्मात्रेषु पूर्वपूर्वतन्मात्राणां
 हेतुत्वेन शब्दतन्मात्रे शब्दमात्रधर्मकं तत्कार्यं स्पर्शतन्मात्रे शब्दस्पर्श-
 १५ भयधर्मकमेव क्रमेणैकैकवृद्धेः । मात्रशब्देन च शान्तादिविशेषस्यैव व्यावृत्ति-
 र्बोध्या भ्रान्तादिविशेषराहित्यादेव तेषामविशेषसंज्ञकत्वम् । तन्मात्रेषु परस्परं कार्य-
 कारणभावश्च स्थूलभूतसूक्ष्मवाय्वाप्युत्पत्तेः नृत्यादिषु अवशेन सूक्ष्मभूतेष्वपि तथा
 कार्यकारणभावौचित्येन बोध्यः । एतानि तामसाहंकाराच्छब्दादिक्रमेणोत्पद्यन्त
 इति बोध्यम् । षट्स्वभिमानवृत्तिर्काहंकाररूपोऽविशेषः । एतं षट्सद्विशेषाणामहं-
 २० कारादीनां तदाभावेन सम्प्रामाण्यरूपतया सत्तामात्रस्य सर्वविकारस्वरूपतया
 तदात्मनो महत्तन्मस्य बुध्यात्म्यस्य परिणामाः । महत्तन्ममेव च संसारवृक्षस्य
 पट्टभाजविकारेषु यास्कपरिगणितोऽस्ततात्पर्यः परिणामोऽहंकारादिव दृष्टात्पर्यः
 परिणामो बोध्यः । एषु षट्स्वविशेषशब्दः षट्जादियोगरुद्धः । तेन महत्तन्मे
 वाविशेषत्वम् । तत्र तन्मात्राणां वृद्धिपरिणामत्वमहंकारद्वारा बोध्यम् । गुरुपार्थ-

२५ क्रिया सत् । तस्य भावः सत्ता । तद्वयं महत्तन्मम् । बोधापाविलक्षणसर्वक्रियाणां
 मरति बुद्धौ समापनात् । आत्मन इत्यनेनास्य तुच्छत्वं निषेधतीति मिथाः ।

लिङ्गमात्रं त्वविशेषेभ्यो यत्वं पूर्वोत्पन्नं जगद्गुरुत्वं महत्तन्मे तस्य चाविल-
 नस्तुव्यञ्जकत्वेन लिङ्गमात्रत्वम् । तद्वि स्वर्गभोगादिपुंसः कार्यवद्वय उपाधिभूतं
 मगादौ जगद्भासपदबोदेति सुनोन्वितचिन्तयत् । आनान्तिरिक्त्यापारस्त पञ्चा-

7. B. reads ज्ञापय for भवय.

19-20. A. om. सद्विशेषाः. कृतया.

20. B. reads तदाभवेन for तदाभवेन.

25. A. G. read अपरं for आपरि.

27. B. reads विशेषेभ्यः for त्वविशेषेभ्यः.

देवाङ्करोत्पत्ताविति तस्य तत्त्वम् । यत्तु लपं गच्छतीति लिङ्गमिति तच्च ।
 अङ्करोत्पत्ताविति व्याप्तेः । माचशब्दवैयर्थ्याच्च । यतश्च तस्मिन्नेतेनागतावस्थया
 स्थित्वा क्रमेण वृद्धिकाणां स्थावरजद्रूपतां प्राप्नुवन्तीत्यस्य महत्त्वम् । प्रलीय-
 मानाश्च तस्मिन्नेवातोतावस्थयानुगता मृत्वा तेनैव सद्य साम्यावस्थारूपे प्रधा-
 ५ नास्यै मूलकारणे प्रलीयन्ते । एतावतैव महत्त्वोपाधिकस्य कार्यवद्भाषो जगत्-
 स्थितिलयहेतुत्वम् ।

तच्च प्रधानं स्वयमव्यक्ततया न कस्यापि व्यञ्जकम् । अतो प्रलिङ्गमित्युच्यते ।
 न च पुरुष एव तदस्तु तदतीर्तिकं तच्छशशृङ्गान्यामिति वाच्यम् । पारमा-
 र्थिकसत्ताराहित्यात् । पारमार्थिकसत्ता कुटस्थनित्यत्वम् । तद्वाहित्यान् पुरुष-
 १० रूपता तस्य । तस्य महदायसिलविकाररूपैः प्रलयेष्वसत्त्वात् । अजस्रपरिणा-
 मितया प्रतिक्षणं तत्तद्धर्मरूपेणापायाच्च ।

क्षणं न संतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयान्धा परिवर्तमानः ।
 इति श्रुतेः । परिमाधिकासत्त्वं च सनासामान्याभावः । तदपि न प्रधाने । नि-
 त्यत्वादर्थक्रियाकारित्वाच्छ्रुतिसृतिसिद्धत्वाच्च । इयमेव च व्यावहारिकी
 ५ सत्ता यत्सदातनत्वमर्थक्रियाकारित्वं च । एतदेव सदसद्भ्यामनिर्वाच्यन्वामिति
 वेदान्तिसिद्धान्तः । यत्रैव स्वमादिदृष्टान्ताश्च क्षणभङ्गुरत्वरूपापारमार्थिकास-
 त्त्वाशमादाय । न हि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोऽप्यत्यन्तासन्तः । तत्रापि साक्षिभा-
 स्यमानसप्रदार्थभ्युपगमात्सुखादिशुचिवत् । स्वप्नादिसादृश्यनिषेधश्च केवलमान-
 सत्वानिषेधकः ।

यन्वर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम् । तच्च प्रकृतिताद्विकारयोर्नास्ति ।
 साम्यावस्थायां तेन कस्यापि पुरुषार्थस्वाकरणात् । एवं सूक्ष्मरूपेण विद्यमान-
 स्यापि कार्यस्य तदार्थक्रियाश्रकरणादित्याहुस्तच्च । ईश्वरान्वपुरुषस्याप्येवमसत्त्वेन
 तद्व्यावृत्त्यसंभवात् । जीवानां विषयप्रकाशनव्यापातेपरमरूपलयस्य स्वापापरपर्या-
 यस्य सत्तारूपस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । किं च निःसदसत्कार्यकत्वाच्च प्रधानस्यापि
 ५ तत्त्वम् । तथा हि । प्रधानकार्यस्यापि न पारमार्थिकसत्त्वम् । परिणामित्वेन स्वधर्मैः
 प्रतिक्षणं विनाशात् । आयन्तयोर्व्याकावस्थयाप्यसत्त्वाच्च । "वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं मृणिकेत्येव सत्यम्" (छा. ६।१।१४) इति श्रुत्या तेषां नित्यतारूपसत्य-

2. A. reads अतश्च for यतश्च.

2-3. B. reads अवस्थायास्तित्वादि for अवस्थया स्थित्वा.

7. B. reads यतोऽप्रतिक्षुप् for अतोऽप्रतिक्षुप्.

9. B. reads रहितत्वात् for राहित्यम्.

10-1. B. reads परिणामितायां for परिणामितया.

23. A. reads अतश्च for अतश्च.

24. B. reads अतश्च for अतश्च.

त्वस्म निराकरणाच्च । विकाराणामाद्यन्तयोर्नाममात्रशेषत्वेनास्थिरतया तदपेक्षया स्थिरत्वरूपं सत्यत्वं कारणस्य विवक्षितं न तु विकाराणामत्यन्तमुच्छ्रितया । सृष्टि-
कारस्य लोकेत्यन्तमुच्छ्रित्वासिद्ध्या ब्रह्मकार्यद्वयान्तत्वानुपपत्तेः । एवं तत्कार्यं
नान्यन्तासत् । अतीतानागतदिक्षुचैः सदा सत्त्वान् । “ तद्वेदं तद्व्याकृतमा-
५ सीत् ” (बृ. १।४।७) इत्यादिश्रुतेः । न चैवं सविकारस्य प्रधानस्य सदसत्त्व-
प्रतिषेधे तस्य सदसत्त्वबोधकसदसद्वाधानाधाम्यामिति सांख्यसूत्रविरोध इति
वाच्यम् । तस्य व्यक्ताव्यक्तत्वरूपव्यावहारिकसत्ताऽसत्तापरत्वात् । सांख्यसूत्रो-
क्तवाधाबाधौ च रूपमेवेन स्त एव । अहुरूपेण सत्त्वकाल एव वृक्षरूपेणाभाव-
प्रतीतिः । वायव्यवहारे सत्त्वदेहे व्यावहारिके । मनोमोक्षपरिणामानां शुक्तिरजत-
१० स्वामादिपदार्थानां प्रातिभासिकी सनेति बोध्यम् । यत्तु परमात्मचैतन्यस्यैव सत्त्वं
न तु जीवचैतन्यानामपीति नान्यतोस्तु दृष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा (बृ. ३।७।१३)
इत्यादिश्रुतिसिद्धे तन्तु लयशून्यत्वस्वरूपमतिप्रामाणिकसनामभिप्रेक्ष्येति बोध्यम् ।
प्रकृतिः पुरुषभोभौ लीयेते परमात्मनि ।

इति स्मृतेः । परमात्मनश्च सदा जामत्स्वरूपतया लयशून्यत्वमेवेति दिक् । एवं
१५ तेषां गुणानां प्रधानरूपाणां लिङ्गमात्रं महानत्वं परिणामः । साम्यावस्थोपलक्षिता
गुणा एव प्रधानमिति दिक् ।

तत्रालिङ्गवस्थारूपपर्वण इतरपर्वणसादृशेभ्यश्च वैधर्म्यमुच्यते । सुखदुःखा-
भावरूपपुरुषार्थसमुद्ररूपपुरुषार्थतायाः कारणत्वाभिमतया अलिङ्गवस्थार्या
सृष्टेः प्रागनुत्पत्तेस्तस्यां सा न कारणमिति सा निर्या । वृत्तनिवृत्तिव्यावर्तनाय
२० कारणत्वाभिमतया इति । मलयकालिकदुष्मनिवृत्तेः कर्मक्षयादेवोपपत्त्या
मलयामयीजनत्वेन तस्या वृत्तनिवृत्तेः मलयकारणत्वाभावात् । व्यक्तावस्थार्या
“ गुणेभ्यः शब्दाद्युपभोगरूपपुरुषार्थोत्पत्त्या ज्ञागतावस्थः स तस्याः कारणम् ।
साम्यावस्थार्या तु तज्जन्यस्य शब्दाद्युपभोगसत्त्वपुरुषान्यतारूपातिमात्ररूपस्य
कस्यापि पुरुषार्थस्थाभावाभावाः पुरुषार्थः कारणमिति तच्चम् । सत्त्वे तु
२५ साम्यावस्थान्वमेव भज्येत । पुरुषार्थाकारणकत्वेन स्वाभाविकतया सा नित्ये-
त्याख्यायते । स्वाभाविकत्वेपि धर्मादिभिः प्रतिबन्धाच्च सर्गकाले साम्यरूपः
परिणाम इति बोध्यम् । नित्यत्वं चैतदस्या व्यक्तावस्थापेक्षया बहुकालस्वावि-
त्वरूपं व्यावहारिकम् । व्यक्तावस्थाया आयन्तयोस्तस्याः सत्त्वात् । किं च

7-9. A. om. लीयन्तः अनापवर्गिते.

12. A. reads कृपार for रूपानिपार.

17. A. reads लिङ्ग for अलिङ्ग.

19. B. reads उपभेः for अनुपपत्तेः.

22. B. reads उपनि for उपपत्त्या.

23. B. om. एव after तज्जन्य.

सर्वकालेऽपि सास्त्विकः । तथा हि । पूर्वपूर्वतत्त्वानामंशत एवोचरोत्तरतत्त्वस्य परिणामः समुद्रस्यांशतः केनादिरूपतानत् । न तु दद्याद्दुग्धस्यैव सर्वांशेन परिणामः । उत्पन्नकार्यस्य कारणेन पुनरापूर्वकार्यं कारणानां स्वकार्यावरकतयाऽवस्थानात् । तस्मात्सर्वकालेऽपि बहिरालिङ्गावस्थास्त्येव । यत्तु ब्रह्माण्डस्य प्रकृत्या सहाद्यावरणत्वप्रवर्णं तत्तु स्थूलसूक्ष्मभूतयोरेकत्वाविवक्षायां । वस्तुतस्त्योद्देशावरणानि । अत एव श्रीभागवतद्वितीयस्कन्धे पञ्चभूतेभ्यो बहिरालिङ्गावरणेऽपि गतिरुक्ता । इन्द्रियाणि चाकारणत्वाभावरणानि । तेषामुत्पत्तिरपि तन्मात्रसमानदेशा । यथा तिलसमानदेशा सूक्ष्मतैलोत्पत्तिरिति दिक् । इतरपर्वपर्यं त्वनित्यम् । तेषामनामतावस्थपुरुषार्थसमूहकार्यत्वात् । पुरुषार्थस्य तेषां निमित्तकारणमेव नोपादानम् ।

गुणानामपि पर्वभ्यो वैधर्म्यमुच्यते । यतस्ते सर्वविकारेष्वनुगता अत उत्पत्तिविनाशान्मन्वेनानुपचरितानित्याः । अलिङ्गावस्थापि नैवविधिनित्या । न चैवं

तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम (भा. शा. ३३४।३१)

इति स्मृती प्रकृतेश्चैव निवचनमसंगतं स्यादिति वाच्यम् । तेषां गुणान्वायिनीभिर्गुणधर्मभूताभिः कार्यव्यक्तिभिरेवाततितानागतम्यथापिचयाप्यवस्थावतीभिर्हेतुभिर्जन्मान्वायिनाशधर्मका इव प्रतीयन्ते न तु तेषां ते वास्तवे इत्यदोषः अत एव

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यान्मेच्छया हरिः ।

इति तत्पूर्वशेषः संगच्छते । यथा धनक्षयादिना देवदत्तस्य क्षीणत्वादिष्ववहारो न स्वरूपनारीण तद्वत् । अत्यन्तमिष्टमवादीनामुपचयापचयौ चेदेवदत्तोपचयापचयहेतु तत्रैव कथा गुणेभ्यो मिथामिष्टानां व्यक्तीनामुपजनापाययोरिति बोध्यम् । एवमेव भूयस्यान्तो विन्वमायानिर्गुणिः ।

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमान्मनि ।
इत्याद्यपि व्याख्येयम् । व्यापारोपरमाख्यलभ्यस्यैव पुरुषसाहचर्येण तत्त्वावधारणाच्च ।

वियोजयत्यभ्यान्वोन्मं प्रधानपुरुषानुभौ ।

प्रधानपुंसोरनयोरेव संहार ईरितः ॥

इति कौर्मार्च । अत एव प्रकृतिमित्यताश्रुतिविरोधोऽपि न । एवं प्रकृतिपुरुषयोः सूक्ष्माणोत्पत्तिरप्यन्वोन्मसंयोगेनाभिव्यक्तिरेव बोध्येति दिक् ।

तत्र लिङ्गार्थं महानलिङ्गस्य प्रत्यासन्नमन्वदितकार्यम् । यतस्तत्रालिङ्गे सं-
सृष्टमनागतावस्थया प्रविष्टं ततो विविच्यते विभक्तं जायते । महदाधुनानिकमस्य
कदाप्यनतिक्रमात् । असदुत्पत्तिस्तु न सर्वस्य सर्वज्ञोत्पत्त्यापत्तेः । प्रागभावस्या-
सिद्धेः । किं चाभावस्योपादानकारणत्वमभिप्रेतत्वापि न कापि रह्य । अन्वया
५ तस्यैवोपादानत्वापत्तौ शून्यवाद्यापत्तिः । तथा च विशेषा लिङ्गार्थे संसृष्टास्ततो
विविच्यन्ते । परिणामकमनियमात् । गोपालतापनीये 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मा-
सीत् । तस्मादप्यकम् । अप्यकमेवाक्षरम् । तस्मादक्षरान्महत् । महतो वै अई-
कारः । तस्मादेवाईकारात्त्वञ्च तन्मात्राणि । तेभ्यो नूतानिः इत्युक्तेः । तथा तेभ्य-
विशेषेषु भूतेन्द्रियाणि संसृष्टानि विविच्यन्ते । तदुक्तमस्यैव सूत्रस्यादौ । न च
* ब्रह्माण्डस्थावरजद्रूपदिरूपैः पर्वणामानन्त्यात्कथं चतुर्विधत्वम् । एवो विरो-
धेभ्यः परस्य तत्त्वान्तरपरिणामस्याभावात् । ब्रह्माण्डादेः सर्वस्य विरोधपर्वन्तेनैव
प्रज्ञात् । तत्त्वान्तरत्वं चोक्तत्वाद्युक्तिद्वयविभाजकोपाधिमन्वाद् । न च तत्त्व-
भेदात्कथमन्तःकरणस्यैकत्वं तत्र तपोच्यत इति वाच्यम् । यथा पञ्चतन्त्राभि-
का विशेषास्मा दृष्टिव्येकैव प्रागुत्पद्यते ततस्तस्याः सननमन्वनादिना जल-
५ तेजसी अभिच्यक्ते भवतस्तथा तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महाजायते पञ्चाञ्च त-
स्याईकारादिर्गुचिभेद इत्यङ्गीकारात् ।

तत्र प्रकृतिमहान्तौ मैत्रेयोपनिषदि श्रूयते " यथा तमो वा इदमे-
कमास तत्परं स्यात् तत्परणेति विषमत्वं प्रयात्येतद्वै रजसो रूपं तद्रजः
सत्त्वीरिति विषमत्वं प्रयात्येतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेति रसः सत्त्वा-
१० सत्त्वश्चात्तन्मात्राः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य
-भोक्ता अग्न्यास्तनवो ब्रह्मा ईशो विष्णुः " इति । गर्भोपनिषद्यदौ प्रकृतयः
चोद्भवाधिकारः शरीरमिति । अद्वैतश्रुतिस्तु न तासां बाधिका । व्यवहारपर्या-
यभेदेन विषयभेदात् । व्यावहारिकद्वैतश्रुतयोप्यविभागलक्षणाभेदपराः ।
नदीसमुद्रादिरुद्रानैस्तथा प्रवृत्ताः । महान्तोपाधिकद्विरण्यमर्भरूपचेतनेईका-
५ रोपाधिकप्रजापतिरूपे चेतने च शक्तिशक्तिमर्भेदेन महदादिरुद्रप्रयोगः ।
ज्ञानैश्वर्यादिरूपमहत्त्वस्याभिमानरूपाईकारस्य च जडान्तःकरणधर्मत्वात् ।
गुणाध्यासरूपव्याकिकाः । एकत्वं तु जात्या । गुणचरं च सुखादिधर्मकत्वा-
त्तदात्मकमप्युच्यते । गुणवयस्य पुरुषाणां सर्वार्थसाधकत्वाद्वाजामात्यवन्महा-
नत्वं जगदुपादानत्वात्प्रकृतिर्त्वं जगन्मोहकत्वाच्च मायात्वम् । एतदेव वैरोधि-
१० कादिभिः स्वस्वपरिमाणया परमाण्वज्ञानादिसत्त्वैरुच्यते ।

ब्रामाहुः प्रकृतिं केचिन्मायामके परित्वणुन् ।

इति वसिष्ठोक्तेः । तत्र विशेषरूपेभ्यः पञ्चभूतेभ्यः स्थूलशरीरं सूक्ष्मं च शेषेभ्यः । तद्बाहंकारस्य बुद्धौ भवेतात् " सप्तदशीकं लिङ्गम् " इति सांख्ये उक्तम् । स्थूलसूक्ष्मशरीरसमाधिर्हिरण्यगर्भः । तत एवासिलपुमां शरीरद्वयोत्पत्तिः ।

५. तच्छरीरसमुत्पत्तौ कार्यस्तेः करणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समन्यायन्त

इति मनुस्मृतेः । अत एव तस्य वनवृक्षवच समष्टित्वं किं न पितापुत्र-
वत् । वनवृक्षयोरेव कार्यकारणभावाभावादिमिति दिक् । विशेषाणां तु धर्म-
लक्षणावस्थापारिणामा उत्तरपादे वक्ष्यन्ते सूत्रेण ॥ १९ ॥

अथ वपुः स्वरूपमाह—

१०. ब्रह्मा वृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

वृशिमात्रो विशेषणापरासुहृदकशक्तिरित्यर्थः । विशेषणानि पूर्वसूचकप्रका-
शादिगुणाः । तेभ्येव वैशेषिकायुक्तविशेषगुणान्तर्भावः । तैः कालत्रयेभ्यसंबद्धः ।
एवं च संयोगसंस्थापारिणामादिसत्त्वेभ्यश्चातिः । प्रलये मोक्षादौ दर्शनात्मकलौ-
पधानाभावाच्छक्तिरित्युक्तम् । एवं च प्रकाशस्वरूपं इदं वृशिरिति सिद्धम् ।

१५. अभेदीण्यादिकं च भेदाभेदापन्नम् । औष्ण्याग्रहणेऽपि चक्षुषाभिमहणात् । पुरुषस्तु
ज्ञानग्रहणं विना न गृह्यत इति बोध्यम् । ब्रह्मा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः । बुद्धेः संवे-
दनमर्थाकृतिः । तस्याः प्रतिसंवेदनं प्रतिबिम्बः । तद्वान्बुद्धेः साक्षीति कल्पितम् ।
एवं च प्रतिबिम्बरूपारोपितक्रियया कल्पितं दर्शनकर्तृत्वं ब्रह्मत्वमस्य । तस्य
ज्ञानस्वरूपत्वं च

२०. ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथं च न ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ॥

इत्यादिवाक्यशतानुषङ्गेन साधयतर्कसहकारेण आत्मत्वादिरूपव्यतिरेक्यादि-
लिङ्गैरनुमेयम् । ज्ञानाश्रयत्वे तु धर्मधर्मिणोरुपपत्तौ कल्पने गौरवम् । अहं जाना-
मीति प्रत्ययस्त्वहं गौर इति अग्रशतान्तःपातितयाऽभ्यासाप्यज्ञानशङ्कास्कन्धित-

२५. त्वेन पुर्वल इति बोध्यम् । शुद्धः परिणामित्वाचेतनत्वपरार्थत्वादिधर्मवत्त्वा
बुद्धेर्न परमार्थतः सत्त्वाः । तेन तद्वाहित्वमेवास्य शुद्धत्वम् । प्रत्ययानुपश्यः
प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति । तेन प्रत्ययसमानाकारतापच इवेत्यतो न तस्या अत्यन्तं
विरुद्धः । अनेन ब्रह्मरि बुद्धिबुधिसाक्षिन्वरूपं प्रमाणमप्युक्तम् । एतेनैक्यमेव
बुद्धिचैतन्ययोरित्यत्यन्तविरुद्धे तच्छायापचिरपि कथमिति च परास्तम् । ज्ञाता-

३०. ज्ञातविषयत्वाद्बुद्धिः परिणामिनी । यतो बुद्धेर्विषयो गवादिर्धर्मधर्मिणो-

2. B. reads सूक्ष्म for सूक्ष्मं च, O. om. च.

5. B. reads कार्यैः for कार्यैः.

29-30. B. reads ज्ञानविषयत्वाद् for ज्ञानज्ञानविषयत्वाद्.

बुद्धेः सारूपः पुरुषः । अतः शुद्ध इति सिद्धम् । बुद्धिवैधर्म्ये च सिद्ध इतरपदार्था-
वेक्षया वैधर्म्यमर्थत एव सिद्धम् ।

- नापि तस्या अत्यन्तविरूपो यतो बौद्धं बुद्धिवृत्तिरूपं प्रत्ययमनु पश्चा-
त्पश्यति । बुद्धिद्वारा विषयान्पश्यति । तथा पदार्थभातदात्मापि परमार्थतो
५ बुद्ध्यन्तरूपोपि तत्सरूप इव प्रकाशते स्फटिक इव जपासरूपः । अर्था-
कारत्वस्वैवार्थग्रहणरूपताया बुद्धिस्थले सिद्धत्वात् । प्रतिबिम्बरूपमिष्ट्यासारू-
प्येण न पारमार्थिकासारूप्यविरोधः । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः "अपरिणामिनी
हि भोक्तृशक्तिभित्तिर्विकारहेतुसंयोगरूपोपरागापरपर्यायप्रतिसंक्रमरहिता च
परिणामिनि स्वविषये बुद्धिरूपेण प्रतिबिम्बरूपेण संक्रान्तेव तद्वृत्तिं विषयापाका-
१० रामनुपतति चेतनामिव करोति । यथा निर्मले जलेऽसंक्रान्तोपि सूर्यः संक्रान्त-
प्रतिबिम्बतया संक्रान्त इव । यथा च सूर्यो जलेनुपतज्जलं स्वमिव करोत्येवं
ग्रामचेतन्योपरागाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमाश्रितया तत्प्रतिबिम्बोद्भातितया भोक्तृ-
शक्तेर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्याविशिष्टयाख्यायत इति । एवं च परस्परप्रतिबिम्बा-
द्वयोरपि चेतनत्वसुखादिविपरिणामवत्त्वं सारूप्यं प्रत्ययानुपश्यन्त्वं सिद्धम् ।
१५ अनेन सूत्रेण जीवित्वासाधारण्येन चिन्मात्रत्वमुक्तम् । जानामीति प्रत्ययोपि
संयोगसंबन्धेनोपपद्यते । बुद्धौ ज्ञानास्पदस्यसंयोगसत्त्वात् । अहमिति प्रत्यये
ज्ञानापविषयाबासनावशादवश्यं बुद्धेरपि भानमस्ति । तत्राहं जानामीति प्रत्ययो-
ऽहमंशो भ्रमो ज्ञानवत्त्वांशो प्रमा । विदुषां तु तथा प्रत्ययोऽसिद्ध एव । ईश्वरे
सर्वज्ञत्वव्यवहारस्तु लोकदृष्ट्या सत्त्वापसर्ववृत्तिसंयोगेन वेति दिक् ॥ २० ॥

२० अथ द्रष्टरि प्रमाणमाह—

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

- तस्य पुरुषस्वार्थो भोगापवर्गो । तावेवार्थः प्रयोजनं यस्य स तदर्थः । दृश्य-
स्यात्मा स्वरूपं तस्य भोगापवर्गफलकमेव न स्वार्थमित्यर्थः । एवं च गुणाः
परार्थाः संहत्यकारित्वाच्छब्दादिवदिदं अनुमानेन तत्सिद्धिरित्युक्तम् । तथा हि ।
२५ दृशिस्वरूपस्य पुरुषस्य क्रियेव क्रिया दर्शनम् । तद्विषयतां प्राप्तं वस्तु दृश्यं भवति ।
दर्शनमेव च सर्ववस्तूनां प्रयोजनमिति सर्वसंमतम् । अतः पुरुषार्थमेव दृश्यस्य

3. A. reads कार्यरूपम् for वृत्तिरूपम्.

5-6. B. reads अर्थाकारत्वस्य वा for अर्थाकारत्वस्वैव.

6. B. reads स्तनया for स्तनायाः.

9. A. reads अर्थ for अर्थे.

9. B. reads संक्रान्तिवत् for संक्रान्तेव.

9. B. reads तद्वृत्ति for तद्वृत्तिम्.

14. B. reads परिणामकत्वम् for परिणामवत्त्वम्.

26. B. om. च.

गुणादेरात्मा स्वरूपं भवति तिष्ठति । न हि परप्रयोजनकं वस्तु परप्रयोजनं विना क्षणमपि तिष्ठतीति पुरुषार्थस्य तत्स्थितिहेतुत्वमिति बोध्यम् ॥ २१ ॥

ननु यदि दृश्यस्वरूपं परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन निमित्तेन लब्ध्वात्मकं लब्धसत्ताकं तर्हि भोगापवर्गरूपपुरुषार्थसमूहे कते सति पुरुषेण न दृश्यत इति ५ स्वरूपव्यामादत्यन्तोच्छेदो गुणानां स्यात् । प्रयोजनकारि प्रयोजनसमाप्त्या नाशयत इति धर्माधर्मादियु दृष्टम् । एवं च प्रकृतिनित्यत्वसृष्ट्यादिप्रवाहानुच्छेदादिसिद्धान्तहानिः । अत आह—

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

कृतार्थं बुद्ध्या समापितार्थमेकं कञ्चिन्मुक्तपुरुषं प्रति दृश्यं गुणादिकं प्रयोजना-
१० करणाद्वाहो राज्यवन्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टम् । तस्मिन्कृतार्थेन्यस्मिन्नकृतार्थं च साधारणत्वादित्यर्थः । कुरालं मुक्तं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुरालान्मुक्ता-
न्युरुषान्यति न कृतार्थमिति तेषां दृशिरूपकियां प्रति विषयतामापन्नं परस्य पुरु-
षस्य रूपेण दर्शनेन लभत एवात्मसत्त्वमिति । एवं इन्द्रार्शनशक्तयोः पुरुषबुद्धयोर्मि-
त्यत्वाच्छेषैकस्तयोरनादिः संयोगोऽप्युपपन्नः । विनाशित्वे हि गुणानामनादित्वं
१५ न घटेत् । ततश्च तत्कार्यबुद्धेस्ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोगस्येति द्रष्टव्यम् । तदुक्तं
पञ्चशिखाचार्यैः “ धर्मिणां गुणानामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणां बुद्ध्यादीनामपि
पुरुषेणानादिः संयोगः ” इति । स च वयम्येकस्य महतो मुक्तपुरुषीयस्य संयोगो
प्यतीतस्तथापि महदन्तरस्य पुरुषान्तरेणास्तीति नित्योऽप्युच्यते । धृतिरपि—

अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा बद्धीः यज्ञाः सृजमानां सरूपाः ।

२० अजो ह्येको जुष्माणोऽमुराते जहात्येनां भ्रुकभोगामजोन्यः ॥

(तै. आ. ५।१०)

इति । धृतिसिद्धं प्रकृतिनित्यत्वमेकत्वं पुरुषबहुत्वं चानेन सूत्रेणोक्तम् ।

यथा बदीकुम्भकमण्डलुस्थमाकाशमेकं बद्धा हि भिन्नम् ।

तथा मुनाहुः स च काशिणोऽहमन्ये च देहेषु शरीरभेदैः ॥

२५ इत्यादिकं त्ववैधर्म्यलक्षणाभेदपरम् । सर्वात्मनामवैधर्म्यज्ञानेनैवापारिणामित-
योषाप्यभिमाननिवृत्त्या मोक्षसिद्धेः । कानिचित्स्वविभागलक्षणाभेदपरामि । तेनै-
कस्यैव परमात्मनो गुरुयता सिद्ध्यति । जीवात्मपरमात्मनोरसम्बन्धेनैवैव दन्धमो-
क्षानुपपाधिः । किं च सर्वात्मनामैक्यज्ञानेन नाभिमाननिवृत्तेः संभवः । एकस्मिन्ने-

10. A. B. read अकृतत्वात् for अकरणात्.

11. B. reads अदृक्त for अनुब्रान्.

25-26. A. reads अपरिणामे तथा बुद्ध्यादि for अपरिणामितयोषाधि.

26. C. reads बुद्ध्यादि for उपाधि.

वाकाशेन च्छेदकभेदेन शब्दतद्भावयदेकत्रैवात्मन्यवच्छेदकभेदेन संसारासंसार-
योः संभवात् । विवेकज्ञानापेक्षणे च तत् एवाभिमाननिवृत्तेरैक्यज्ञानस्य न दृष्ट-
हारा मोक्षहेतुत्वं स्यात् । जडवर्गेष्वविभागलक्षणाभेदेनोपासनाया अवश्यकल्प-
त्वेन चेतनवर्गेष्वपि तथैवोचित्याच्चेति दिक् ॥ २२ ॥

५ अथ तयोः संयोगस्वरूपमाह—

स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

- स्वशक्तिर्दृश्यः । भोग्यताभोग्यत्वात् । स्वामिशक्तिर्दृश । भोक्ताभोग्यत्वात् ।
स्वरूपस्योपलब्धौ हेतुर्यः संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्यसंयोगोऽयं हेतुहेतुरुक्त-
इत्यर्थः । विमुनित्वयोर्द्रष्टृदृश्ययोः संयोगसामान्यस्य प्रलयमोक्षादिसाधारण-
१० सार्वकालिकत्वेन हेतुहेतुत्वादिति भावः । स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारकः ।
सर्षदृश्यानां बुद्धिसत्त्वोपाकृतत्वात् । "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोकेत्याहुः"
इति स्मृतेः । न च स्वभोग्यबुद्धिवासनावस्वरूपः स्वस्वामिभाव एव तयोः
संबन्धोऽस्तु । प्रवाहकत्वेन च वासनानामनादित्वात् । स एव संयोगोऽस्ति चेति
वाच्यम् । तस्य संयोगस्य वक्ष्यमाणाविद्यावासनावजन्मत्वाज्जन्मपक्षेः ।
१५ प्रतिसर्गप्रकृतिपुरुषयोः भूयमाणयोः संयोगविभागयोरनुपपत्तेश्च । संयोगसत्त्वेऽपि
यथा न परिणामित्वं तयोर्के प्राक् । तदुक्तं भाष्ये "पुरुषः स्वामी स्वेन दृश्येन तद्दर्श-
नार्थं संयुक्तो भवति । असंयुक्तस्य दर्शनाभावात् । तस्मात्संयोगोऽदृश्यस्वरूपस्य
योनलब्धिः स भोगः । या तु द्रष्टुः स्वरूपोपलब्धिः सोपबर्गः । छत्रे स्वरूपपदं च
विवेकस्मात्तिपर्यन्तदर्शनसामान्यस्य संयोगजन्मत्वबोधनाय । कृतकत्वं प्रति
२० प्रयोजनाभावादवस्थानाभावेन दर्शनरूपकार्यावसानः संयोग इति दर्शनं द्रष्टु-
स्वरूपदर्शनं वियोगकारणमित्यप्यनेनैव छत्रेणार्थादुक्तम् । एवं दर्शनमदर्शनस्य
विरोधीत्यतोऽस्य द्रष्टुरदर्शनं संयोगहेतुरित्यप्यर्थादुक्तमेव । दर्शनादर्शनयोर्विरोधेन
विरुद्धसंयोगवियोगकारणत्वोचित्यात् । नन्वदर्शनस्याज्ञानस्य संयोगकारण-
त्वेऽदर्शनाभावेनैव संयोगनिवृत्त्यात्मकमोक्षसिद्धौ मोक्षे दर्शनस्य हेतुत्वोक्ति-
२५ रसंगता स्यादिति चेन्न । अत्र शास्त्रे गौरवेण दर्शनस्य तत्त्वज्ञानस्य मोक्षकारण-
त्वाभावात् । निरोधादिव्यवधानेन मोक्षाभ्यवहितपूर्ववर्तित्वस्य ज्ञानेऽभावाच्च । किं
तु वक्ष्यमाणादर्शनाभावादेव यो द्रष्टृदृश्यसंयोगरूपजन्मत्वाभावः स एव मोक्षः ।
न चैवं दर्शनं वियोगकारणमिति पूर्वोक्तं विरुध्येत । दर्शनसत्त्वे हि बन्धकारणा-

12. B. reads भोग्य for स्वभोग्य.

22. B. reads दर्शनम् for अदर्शनम्.

23. B. reads कारणम् for कारणम्.

25. B. reads दर्शनम् for अदर्शनम्.

दर्शननाश इत्येतावन्मात्रेण दर्शनस्य तत्त्वज्ञानस्य कैवल्यकारणत्वोक्तेः । एवं च मोक्षस्यानैमित्तिकत्वमुक्तम् ।

- ननु संयोगकारणत्वेनोक्तेर्दर्शनेऽपि पक्षाः । गुणानां सत्त्वादीनां कार्या-
रम्भणसामर्थ्यरूपोपिकारो ज्ञानाभ्युदया कार्यविशेषजननशक्तिः । ततोपि
५ संसारहेतुसंयोगविशेषस्य जायमानत्वेन बन्धकत्वगुणयोगेभ्यादर्शनशब्दोच गौण
इति केचित् (१) । अदर्शनशब्दे दर्शनशब्दः करणसाधनः । एवं च हशि-
रूपाय स्वाभिने, दर्शितो विषयो येन तादृशस्य चित्तस्यानुत्पादः स्वास्मिन्दृशेऽप्य-
दिगुनिरूपे सूक्ष्मरूपेण विद्यमान एव यस्तद्विषयवृत्त्यभाव इति यावदित्यन्ये (२) ।
सत्कार्यवाद्भूतपुण्यमेवानामगतावस्थया भोगापवर्गबोधगुणेष्ववस्थानमित्यन्ये ।
• अत्रापि पक्षे दर्शनशब्दो गौण एव । वक्ष्यमाणसर्वपक्षेष्वप्येवमेव । द्वितीये
प्रसज्यप्रतिषेधपरोऽप्येषु पर्युदासपर इति मिथाः (३) । पञ्चपर्वविद्या प्रत्ययकाले
स्वाभ्याचिनेन सह गुणेषु निरुद्धा स्तीना स्वाभ्याचितस्योत्पत्तिबोजम् । एवं
चाविद्यावासनेवाददर्शनमित्यन्ये । अयं पक्ष एव सिद्धान्तो भाविष्यति (४) । प्रधान-
निवृत्त्याभ्यवृत्तिनामहेतोः स्थितिसंस्कारस्य क्षये सति महदादिरूपविमदशपरिणा-
५ महेतोर्गतिसेसंस्कारस्याभिप्यक्तिरेवाददर्शनम् । तथैव प्रकृतिशोभत्वात् ध्रुवकृत्योः सं-
योगजननात् । तद्वत् प्रधानं स्थित्यर्थमेव वर्तमानं चेद्वर्तमानस्थितिमात्रेण चेद-
र्तेतेति यावत् । तदा विकाराजनकत्वाच्च प्रधानं स्यात् । मूढकारणत्वस्यैव प्रधान-
न्यात् । तथा गतिमात्रेणैव चेद्वर्तेत तदा विकाराणां महदादीनामपि निष्पत्त्या
पत्त्यास्य मूढत्वानापत्तौ न प्रधानत्वं स्यात् । पर्यायतेनेन कार्यजातमिति हि
• प्रधानम् । उभयथा स्थितिगतिभ्यामेव यदास्य वर्तनं तदा प्रधानव्यवहारभाभ-
वति नान्यथा । नायं विचारः प्रधान एव किं तु कल्पितेषु विकारमपेक्षु कारणान्त-
रेष्वपि महदादिष्वेव चर्चो विचारः समानः । तयथा मूढः स्थितिर्गतिरित्येव कदा-
पि यदानुत्पादनेन कारणत्वहानिः । गम्यैव रूचौ मूढपटयोस्तुल्यतया कार्यका-
रणव्यवस्थानुपपत्तिरिति । एतेन नास्तिकानां कुर्वद्वृत्तावादा निरूप्य इत्य-
५ न्ये (५) । पुरुषायात्मानं दर्शयितुं या क्षमता तद्वत् दर्शनशक्तिरेवाद-
र्शनम् । सा च विवेकस्यान्यनुत्पादरूपा संयोगहेतुः । तृतीयविकल्प-
रूपस्य शब्दादिवृत्त्यनुत्पादस्य न्यागानतो भेदः । प्रधानस्याभ्यव्यापनार्था
प्रवृत्तिरिति श्रुतेरित्यन्ये (६) । सर्वबोधव्यवधे समर्थोपि पुरुषः प्रधानप्रवृत्तेः पारु-
न पश्यतीत्येकं पुरुषनिष्ठमदर्शनं सर्वकार्याणामनुत्पादने समर्थम् । स्वरूपयोग्यमपि

9. B. reads अवस्थायः for अवस्थया.

10. A. om. अति after पक्षे.

12. A. om. स्तीना.

16. A. reads नयेव for नयेव.

19. B. om. हि.

28. A. reads बोध for बोधे.

दृश्यं प्रधानं स्वमन्त्रेणः प्राक्पुरुषेण न दृश्यत इति दृश्यस्य दर्शनविषयत्वाभावरूपं, पुरुषस्य दर्शनकर्तृत्वाभावरूपं बोधयन्निष्ठमुपमयधर्मोऽदर्शनमेवावादर्शनम् । यद्यपि ज्ञानां दृश्यानां स्वरूपभूतमेवाददर्शनं तथापि पुरुषस्य मत्स्यं बोधमपेक्ष्य तद्विषयतया दृश्यधर्मोऽपि भवति । एवं पुरुषस्य निर्वर्धनत्वात्सदा प्रकाशरूपत्वा-
५ ज्ञानात्मभूतमधर्मभूतमप्यदर्शनं दृश्यमत्ययमपेक्ष्य दृश्यगोचरमत्ययाभावेन पुरुषधर्मत्वेनैव लौकिकबुद्ध्या भासत इत्यन्ये (७) दर्शनं वासनारूपं ज्ञानमेवाददर्शनम् । तस्यापि दृश्यसंयोगहेतुत्वात् । न तु भोगाध्वर्मरूपमनागतत्वस्य दर्शनमित्यन्ये (८) ।

एते सर्वेऽपि पक्षाः पुरुषसामान्यस्य गुणसामान्यस्य च पुरुषार्थहेतुसंयोगसामान्यं प्रति कारणतायां क्षेयाः ॥ २३ ॥

१०. यस्तु मत्स्येकं तथोक्तस्य स्वस्वबुद्धिसंयोगो हेयहेतुः प्रकृतस्य उक्तस्तस्य कारणं चतुर्थपक्षोक्तमदर्शनमेव । तदाह—

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

- तस्य ब्रह्मदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगद्वारा हेतुर्विपर्ययज्ञानवासनारूपाऽ-
विद्येत्यर्थः । अथ बोधः । अविद्यास्तथोत्तरमपि जीवन्मुक्तस्य भोगार्थं विषय-
१५ रूपेण गुणैः संयोगदर्शनाभाविद्यासामान्यं पुरुषगुणसंयोगहेतुः । किं तूक्तो गुणाधिकारादिव । स्वस्वबुद्धिसंयोगस्तु जन्मापरनामा नाविद्यां विनेति तत्तत्पुरुष-
तत्तद्बुद्धिसंयोगे तद्वद्वारा ब्रह्मदृश्यसंयोगेऽविद्या हेतुर्ज्ञानोच्छेपा च । न गुणाधि-
कारादिभ्यस्तस्य ज्ञानानुच्छेद्यत्वात्तत्सकस्य पुंसो मुक्तावपि पुरुषान्तरार्थं गुणाधिकारा-
दितादवस्थ्यात् । यदेव पुरुषेण शक्योच्छेदं तदेव हेयनिबानमत्र प्रतिपाद्यम् ।
२० अन्यथा कालकर्मोदीनामपि तद्भूतयात्र प्रतिपाद्यतापत्तेः । अविद्याप्यधानात्मन्या-
त्मबुद्धिमात्रम् । तस्यैव बुद्धिसंयोगहेतुत्वात् । न रूपमात्रविशेषकस्यातिनाश्यत्वाच्च ।
तस्याच्च बुद्धिसंयोगजन्मतयोक्तं तद्भासनेति । सर्गान्तरीयाविद्यायाः स्वाचिदेन सह
निरुद्धायाः प्रधाने या वासना स्थिता तथा वासितं प्रधानं तत्पुरुषसंयोगिनीं
२५ तादृशीमेव बुद्धिं सृजतीति न बोधोऽनादित्वात् । न च तस्या बुद्धिपुरुषसंयो-
गहेतुत्वे न मानम् । विपर्ययज्ञानवासनाबल्लात्पुरुषरूपातिरूपां कार्यनिष्ठां स्व-
कर्तव्यचरमावधिं न प्राप्नोति बुद्धिः । अतः साधिकारतया पुनरावर्तते पुरुषेण संयु-

4. B. reads नराद्विषयतया for तद्विषयतया.

5. A. reads अदृश्यगोचर for दृश्यगोचर.

6. B. reads सामान्यगुणसामान्ये for सामान्यस्य गुणसामान्यस्य.

11. B. C. om. नदाह.

16. A. reads अधिकारादिः for अधिकारादि.

20. B. om. 'अथ' after तद्भूतया.

24. B. reads तस्य for तस्याः.

ज्यते, पुरुषान्वयताख्यातिपर्यन्ता सती सा बुद्धिः परैराग्नौत्यादात्कार्यसमाप्तिं
शान्त्यं चरिताधिकारा निष्पादितकार्या निवृत्ताविद्या सती संयोगात्पञ्चवन्धकार-
णाभावाच्च पुनः पुरुषेण संयुज्यत इत्यन्वयव्यतिरेकान्तां तस्यास्तादृशत्वसिद्धेः ।

अथ कश्चिन्नास्तिको हानौचरं तथापरवैराग्येऽसंयुक्ततथोभान्मुक्तिमुपवृत्तति
पद्मकोपाख्यानेन । यथा कश्चिन्पुंसको मुग्धया मार्गशाभिहितः “आर्यमुपाप-
त्यवती मे भगिनी कुतो नाहम् ।” स तामाह “वृत्तस्तोहमपत्यमुत्पादयिष्यामि”
इति । तथा विद्यमानं ज्ञानं चिन्निवृत्तिरूपं मोक्षं न करोति परवैराग्येण निरुद्धं
करिष्यतीति का भत्यारोति । तथाचार्यदेशीय आह । चिन्निवृत्तिरेव मोक्षः ।
अदर्शनरूपवन्धकारणस्य ज्ञानाभिप्रायदर्शनरूपकारणाभावाद्बुद्धिनिवृत्तेः ।
१० नास्माभिर्ज्ञानस्य साक्षात्मोक्षहेतुत्वोच्यते । किं त्वविद्याख्यादर्शननिवृत्तित्वात्कार्य-
निरोधयोगद्वाराण्यं च विनश्यत्स्यापि ज्ञानस्य बुद्धिपुरुषविद्योगात्पमोक्षे व्यापाराद्वारा
कारणत्वमिति । तत्र न त्वद्मकोपहासावसरः । अत्यन्तोपेक्षणीयेषु संभ्रमेणोक्तज्ञा-
तुत्वमात्रेणास्याचार्यदेशीयत्वम् । उपरं तु साध्येच । आचार्यस्तु
आचिनोति च साक्षार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

१५ स्वयमाचरते यस्यादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥ (बा. पु. ५११३०)
इति बापुसंश्लोकः ॥२४॥

अथ ज्ञानमुद्घमाह—

तद्भावात्संयोगाभावो हानं तद्गृहोः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या अदर्शनरूपाया अविद्याया अभावादिनाशाद्बुद्धिपुरुषसंयोगाभाव-
१० पूर्वको यो द्रष्टृश्यसंयोगाभावः संयोगरूपवन्धनस्यात्यन्तिक उपरमस्तज्ज्ञानम् ।
“यस्यकाहीनविद्योगव्यावृत्तय आत्यन्तिक इति । एतद्ग्रहोः पुरुषस्य कैवल्यमभि-
धीभावः पुनर्बुद्धिपुनैरसंयोगः प्रतिविम्बरूपेणासंबन्ध इत्यर्थः । एवं च दुःख-
कारणनिवृत्तौ दुःखनिवृत्तिरूपे ज्ञाने पुरुषः स्वतन्त्रमतिष्ठ इति तदा द्रष्टुः स्वत-
न्त्रस्थानम् (यो. सू. ११३) इत्यन्तेनोक्तमिति दुःखभोगनिवृत्तिरूपज्ञानं स्वतः
१५ पुरुषार्थ इति भावः । सूत्रे संयोगाभावो ज्ञानमित्यनेन कार्यकारणशोरभेदोप-
चाराद्ब्रह्मज्ञानमपि गृहीतम् ॥ २५ ॥

अथ हानोपायमाह—

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

सर्वपुरुषान्वयतामन्यथो विवेकख्यातिः । साक्षात्कारनिहातपञ्चलाभाय तद्धि-
१० शेषणमाविप्लवती । सा त्वनिवृत्तमिध्याहाना प्रवर्ते । मिध्याज्ञानसंस्कारवशांमि-
ध्याहानेनान्तरात्मराभिप्लवते । यदा तु साक्षात्कारदर्शार्थं सूक्ष्मं मिध्याज्ञानमनाय-

तापस्यं दग्धवीजतुल्यतया वन्यप्रसवसामर्थ्यं जायते तदा विधूतक्लेशाख्यधूले-
र्बुद्धिसत्त्वस्य परवशीकारसंज्ञारूपे परे वैशारथ्ये परमाणुपरममहत्त्वान्ताचिन्ताप्रती-
चातरूपे वर्तमानस्य यो विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलो मिथ्याज्ञानाकलुषितो भवति
सा विवेकरूपातिरिक्तानेन्युच्यते । सा परसाक्षात्काररूपिणी हानस्पोपायो यत-
५ स्तद्वनन्तरं सूक्ष्मरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य दग्धवीजताप्रातिस्ततश्च पुनरप्रसव इति ।
एष विवेकरूपातिरूपश्चिन्तानिरूपमोक्षस्य मार्गः । अतो हानोपायः । ज्ञानेन मोक्षे
जनयितव्ये प्रसङ्गात्तयोगोपि द्वारमिति न तस्य वैयर्थ्याशङ्का ॥ २६ ॥

विवेकरूपातेरविधूवाख्यनिष्ठाया लक्षणमाह—

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

- १० तस्य प्रत्युदितस्य विवेकरूपातिरूपहानोपायस्य प्रान्तभूमिकारूपिणी प्रज्ञा
परामर्शः सप्तधेत्यर्थः । विपर्ययाख्याविषातन्कार्यपादिरूपाश्चन्द्रात्मकावरणरू-
पमल्लापगमाच्चिन्तस्य विवेकरूपात्यन्यप्रत्ययानुत्पादे सति परवैराग्यजाचितोष-
योगादुत्थानदशायां सप्तप्रकारा प्रज्ञा निष्प्रज्ञज्ञानस्य लिङ्गं भवति । तद्यथा भु-
मुक्षुहेये वस्तु परिज्ञातं साक्षात्कृतं नास्यावशिष्टं पुनर्ज्ञेयमस्तीत्याया । हेयहेत-
१५ योऽविषाकामकर्मादयो विवेकसाक्षात्कारेण मया क्षीणाः कृता न पुनरेतेषां
क्षेतव्यमस्तीति द्वितीया । अविषाविशेषादुत्पन्नेन निरोधसमाधिना व्युत्थानका-
ले दुःखहानरूपो मोक्षो मया साक्षात्कृत ईदृशो मे मोक्षो भवितेति परिचितोऽ-
संप्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टव्यं न पुनरस्य परं निश्चेतव्यमस्तीति
तृतीया । विवेकरूपातिरूपो हानोपायो मया भावितो निष्पादितफलः कृत इति नातः
२० परं भावनीयमस्तीति चतुर्थी । एषा चतुर्विधापि प्रज्ञारूपतत्त्वरूपाभिमितानुसा-
कार्यादिमुक्तिर्जीवन्मुक्तिः । एषा पुरुषयत्ननिष्पाद्यत्वात्कार्यभूता मुक्तिरित्युच्यते ।
अथ परममुक्तिरूपा चिन्तादिमुक्तिस्तु विधा । बुद्धिः समभाषोपापवर्गव्यवहार-
ताधिकारत्ववर्तन्यायेयं परवैराग्यरूपा चिन्तनाशस्याया भूमिका । बुद्धेर्युजाः
संस्कारमुखदुःखादयो गिरिशिखरकुलान्चमुता यावाण इवावस्थातुमक्षमाः
२५ स्वकारणे साम्यावस्थत्रिगुणप्रधाने लयाभिमुखास्तेन चिनेन सहास्तं गच्छन्ति ।
एषा लिङ्गशरीरस्य विनश्यदवस्था द्वितीयभूमिका । न चैषा संस्कारदुःखादीनां
पुनरुत्पादो भविता । पुरुषार्थसमाप्त्या प्रयोजनाभावादिति तृतीया । अस्यामव-
स्थार्या पुरुषो बुद्ध्यादिगुणसंबन्धाविशेषशून्यः स्वरूपमात्रज्योतीर्नविषयाचि-

9. O. reads धूमि for धूमिः.

10. B. reads धूमिस्वरूपिणी for भूमिकारूपिणी.

16. A. reads आदित्वाद्, C. reads विजवाद् for विधेवाद्.

23. B. reads बुद्धि for बुद्धेः.

ज्योतिस्वरूपोऽमल औपाधिकतमोमालिन्धरहितः केवली केवलाकेवलेषु
मुकेष्वविभागी भवति । इयं चात्यन्तिकलपनिष्पन्नरूपा विदेहकैवल्यस्य चरम-
भूमिका । इमां त्रिविधां चित्तभूमिं भाविनीमेव जीवनमुक्तिदशार्था विशुद्धचि-
योगी साक्षात्करोति । एतां तत्रविधां पञ्चाभिमानतया पर्यन्तुरुषः कुशलः
५ कल्याणोऽकल्याणबुद्धिपत्न्यभिमानत्यागावृच्यते । बाधितस्त्वैवाकुशलस्यावस्था-
नाद्वीर्यं कुशलत्वमत्रेति जीवनमुक्तलक्षणं सूत्रेणोक्तम् । प्रतिप्रसवे चित्तस्यान्यन्त-
प्रलयेपि कुशल इत्येव । दुःखविस्मयादिभिः सन्वादिभिश्चाकुशलगुणैरन्यन्तवि-
योगाच्च मुख्यं कुशलत्वम् । यत्तु काचिन्नानिनोपि गुणातीतत्वमुच्यते तत्तु
गुणाभिमानशून्यतामात्रेणेश्वरस्य निर्गुणत्ववत् । तस्मिद्धमविष्ट्वा विवेकरूपाति-
१० र्नापोपय इति ॥ २७ ॥

अथ विवेकरूपातेरारुरुक्षु मन्दाधिकारिणं शति साधनमाह—

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकरूपातेः ॥ २८ ॥

योगाङ्गान्यष्टौ वक्ष्यमाणानि । तेषामनुष्ठानात्तत्रपर्वणो विपर्ययस्य तत्कार्यपा-
५ देश्चाशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशस्तनुतात्त्विकः । तस्मिन्मति सम्बन्धानस्याभिप्राय-
दीप्तिः । यथा यथा साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा शुद्धिस्तनुत्वमापद्यते । यथा यथा
च क्षीयते तथा तथा तत्क्षयकमानुसारिणी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्वर्धते । ना पश्यन्वा
विशुद्धिः प्रकर्षमनुभवत्या विवेकरूपातेः । सन्वादिरूपगुणैर्विश्वरूपपुरुषयोः
स्वरूपविज्ञानपर्यन्तमित्यर्थः । दीप्तिश्चाशुतामतावशेषप्रदणम् । अवगमननाभ्यां
१० च सामान्यत एव ज्ञानं भवति । एवं च जिज्ञासामावहारा यमनियमान्तर्गत-
सर्वकर्मणा ज्ञानहेतुत्वं जिज्ञासानन्तरं च कर्म न्याय्यमनुत्पन्नज्ञानेनार्पति
। चिन्त्यम् । अत एव

कर्मणा सहिताज्ञानात्सम्पर्यायाभिजायते ।

ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम् ॥

१५ इति कौर्मै ज्ञानसाहित्येन कर्मानुष्ठानमुक्तम् । यद्यपि विषयान्तरमन्वागत्य

1. B. reads मर for मरुः.

1. B. om. केवली.

2. B. reads फल for लय.

3. A. B. read युधि for दृष्टि.

7. B. reads एताः for एव.

7. B. om. विस्मय.

तिबन्धनिवृत्तिरूपतयाऽस्तिप्रज्ञातोपि ज्ञानकारणं तथाप्यशुद्धिसापेक्षद्वारा योगाङ्गानु-
ज्ञानस्यैव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वं न योगस्येत्यङ्गपदोपादानम् ।

तत्र योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणम् । असत्तुत्यादानभ्युपगमास्तत एव
वस्तुनोतिशयहेतुः कारणमुच्यते । एवं च सत्येवाशुद्धिर्वियोगाख्येनातिशयेन यो-
५ गाङ्गानां कार्या यथा परशुस्त्रेयस्य । विवेकरूपातेस्तु प्रातिकारणं वर्तमानावस्था-
विशिष्टायास्तस्याः कारणमुत्पत्तिप्रतिबन्धकनिवर्तनद्वारा । यथ धर्मः सुखस्य । न
तु वैशेषिकादीनामिदोत्पत्तिकारणम् । अस्माकं निमित्तकारणानां प्रतिबन्धानि-
वृत्तिकारणत्वात्सिद्धान्तात् । विवेकरूपात्यादेरुत्पत्तौ च चित्तमेव कारणम् ।
कारणानि च पूर्वाचार्यगणितानि नव

१० उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिकारणतन्वयामयः ।

* वियोगान्धत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम् ॥

इति । तत्र (१) उत्पत्तिकारणमुपादानकारणं यथा ज्ञानस्य मनः । तद्धि ज्ञानस्यो-
त्पत्तिरूपातिशये कारणम् । (२) स्थितिकारणं यथा मनसः पुरुषार्थता । भोगा-
पवर्गरूपपुरुषार्थसमूहो मनसः स्थितिरूपातिशये कारणम् । पुरुषार्थसमाप्तौ मन-
१५ सः स्वयमेव विलयात् । शरीरस्थाहारश्च स्थितिकारणम् । (३) अभिव्यक्ति-
कारणं यथा रूपस्यालोकः । बुद्धिबृत्तिरूपाभिव्यक्तिरूपातिशयेन विशिष्टस्य रूपस्या-
लोकः कारणम् । तथा पौरुषेयबोधरूपाभिव्यक्तिरूपातिशयविशिष्टरूपस्य बुद्धिबृत्ति-
रूपं रूपज्ञानं कारणम् । (४) विकारकारणं यथा मनसो विषयान्तरं स्वगोचररामा-
दिविकाररूपातिशयेन विशिष्टस्य कारणम् । यथा वाग्निः पाक्यस्य । (५) प्रत्ययस्य
२० प्रामाण्यनिश्चयस्य कारणं यथा शब्दादिना मत्पर्यतेभिज्ञानं जातं तस्य प्रत्यय-
जनकं धूमज्ञानम् । आनुमानिकबुद्धिज्ञानं त्वभिव्यक्त्यैव संगृहीतम् ।
(६) प्रातिकारणं च योगाङ्गानुष्ठानं विवेकरूपातेः । तथा हि । कारणानां कार्यप्राप्ति-
स्वभावः । तस्याः कुताश्रित्यतिबन्धोऽप्राप्तिः । यथा निम्नोपसर्पणस्वभावा-
नामर्षा प्रतिबन्धः सेतुना । तथा बुद्धिसन्धं सुखयकशाशीलतया स्वभावतस्तज्ज-
२५ नकं तमसाऽभ्यर्षेण च अतिबन्धं योगाङ्गानुष्ठानेन तद्वर्णमे च तत्प्राप्नोति ।
निमित्तकारणमप्रातिकारणे प्रवेशनीयम् । अतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा कारणं

1. C. reads क्षेत्रज्ञानः for असंयतानः.

1. B. reads विज्ञान for अवि ज्ञान.

5. B. reads परशु for परशुः.

25. A. reads वियोगकारणं तद्विषयहेतुर्वियोगादित्यर्थः । नक्षफार्थो धूम
ज्ञानादिव्यवहारप्रत्यय मानम् after प्राप्नोति.

- चातिकारणम् । (७) वियोगकारणं तदेवाद्युद्धेयबोधपादितम् । (८) अन्यत्वकारणं यथा स्वर्णपिण्डस्य स्वर्णकारः कटककुण्डलादिरूपभेदकारणम् । यद्यप्यसौ विकारकारणमपि स्वर्णपिण्डस्य कुण्डलादिरूपविकारकरणाच्चथापि कटकविनाशपूर्वकं कुण्डलादीनामुत्पादनादन्यत्वकारणमप्युच्यते । स्वर्णस्य सर्वविकारा तु यतत्वेन तदन्यत्वाकरणात्स्वर्णपिण्डस्येत्युक्तम् । कुण्डलं कटकं करोतीत्यादिभ्यश्चात्र मानम् । तथैकजातीयस्य स्त्रीप्रत्ययस्य स्त्र्याकारपरिणतबुद्धिबृनेर्मृदत्वाद्विधर्मरन्त्यत्वे भिन्नत्वेऽविद्यादिचतुष्टयं कारणम् । तथा हि । कर्तव्याकर्तव्यशून्यतारूपमोहजनकत्वेऽविद्या कारणम् । दुःखजनकत्वे द्वेषः । सुखजनकत्वे रागः । रागद्वेषमोहशून्यतारूपे माध्यस्थ्ये तत्त्वज्ञानं कारणम् । (९) धृतिकारणं यथाश्रयाधि-
 १० यथा शरीरमिन्द्रियाणामिन्द्रियाणि च शरीरस्य योगक्षेमनिर्वाहकत्वेन धारकाणि । एवं धृतिभ्यादीनि महाभूतान्याधारतया शरीराणां मनुष्यवक्त्रणसूर्यमन्धर्वशाशिलोकस्थानां धारकाणि । एवं महाभूतान्यन्योन्यं सर्वेषां सर्वाणि धारकाणि । तथथा-आकाशं वायोर्धार्कं वातया च छिद्राकाशस्य धारिका । छिद्रस्य तत्र तन्त्रत्वात् । एवं वायुस्तेजसो धारकस्तेजश्चावरणमण्डान्तर्बर्तिवायूनां धारक-
 १५ मित्यादिकमेणोभेयम् । तैर्योगेनमानुषदैवतानि च शरीराणि परस्मिन्पकारकन्वाप्तरस्परधारकाणि । स्थितिहेतुर्धं पुरुषार्थाहारादिर्मन्त्रागीराधाविभक्तः संस्थानि स्थापयति । धृतिहेतुश्च शरीरादिग्निन्द्रियादीन्यनुपविभ्यदैव तानि धारयतीति तथोर्विशेष इति । एवं नवैव कारणानि । यथायोगमेतद्वर्परेव कारणैराविद्याकर्मजीवेभरादीनां सर्वकारणत्वप्रतिपादिकाः धृत्याद्यो म्यास्येयाः । आपुनिकासु-
 २० त्पाद्यविकार्याप्यसंस्कार्यरूपेण चतुर्विधं कार्यमाहुः । तेषां नवानामभैवान्तर्भावः । योगात्तनुष्ठानं तु द्विधैव कारणत्वं लभते । अशुद्धेर्वियोगकारणत्वं विवेकस्यातोः
 • मान्तिकारणत्वमिति ॥ २८ ॥

तत्र योगाज्ञानम्याह—

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो-

२५

हावक्रानि ॥ २९ ॥

- आयणादौ कान्यन्तरङ्गपुनर्माधिकारिकाण्यन्वासवैराग्यभ्रष्टायाणामासी-
 नि, एतत्पादाद्युक्तानि च मध्यमाधिकारिकाणि तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
 मध्यमसाधनानि चान्यन्तबहिरङ्गेरनुकैः सह पिण्डाकृत्य योगज्ञानोपसाधन-
 तथा मन्दाधिकारिणं वन्यबोध्यन्त इत्यपीनकम्यम् । तत्र वैराग्यस्य नियमा-
 १० न्तर्गतसंतोषे प्रवेशः । यद्धादीनां च तपआदिषु । परिकर्मणां च धारणादधिकं ।

अवग्रामननयोश्च प्रमाणविधयैव ज्ञाने साक्षाद्वेतुत्वमित्याशयेनाभ्युद्विग्नयादि-
द्वारेकेषु ज्ञानसाधनेषु न ते गणिते इति बोध्यम् ॥ २९ ॥

अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिव्रहा यमाः ॥ ३० ॥

- ५ आश्रयविहितनित्यकर्माविरोधेन सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहो ग्रहिंसा ।
शौचादिषु क्षुद्रजन्तुर्हिंसाया अपरिहार्यत्वात्तृतीयान्तम् । तत्पापशालनस्य च
योगिना प्राणायामादिकं नित्यत्वेन शास्त्र उक्तम् । उत्तरे च यमभियमा अहिंसा-
प्रयोजनकत्वात्तद्विरोधेनैवानुष्ठेयाः । अत एव शास्त्रेषु यमानियमादयः सत्या-
दिभिरहिंसा सिद्धयतीति प्रतिपादनाय प्रतिपाद्यन्ते । अहिंसानिर्मलीकरणाय
१० च योगिभिस्तेनुष्ठीयन्ते । तदुक्तं स सत्यं यं ब्राह्मणो यथा यथा वतानि बहूनि
समादित्सते तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्तमानस्तमिवाव-
दातरूपमहिंसां करोतीति । मोक्षधर्मेपि

यथा नागपदेन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।

एवं सर्वमहिंसाया धर्मार्थमपि धीयते ॥

- १५ इति । सत्यं यथा दृष्टं कृतमनुमितं तथा वाक्यं तथा तात्पर्ययुक्तं मनश्च । दर्शनादीनां
प्रमात्वमपि विवक्षितम् । अज्ञाननिमित्तकपापान्तरवद्भ्रान्तिनिमित्तकासत्यस्यापि
पापत्वात् । यदा च दृष्टार्थविपरीतार्थबोधने मनसस्तान्तर्यं तदा यथावर्थापि वाग-
सत्यैव । यथाभूत्यामा इत इति युधिष्ठिरवाक्ये । तत्र गजविषये वाक्यस्य
सत्यत्वेपि मनसो न सत्यत्वम् । दृष्टविपरीतद्रोणपुत्रहननबोधने तात्पर्यात् । अतो
१० मनश्चेति । यदि परत्र पुरुषे स्वबोधसंक्रान्तये स्वबोधसदृशबोधजननाय या
वायुका सा यदि न विपरीतार्थबोधनेच्छया प्रयुक्तत्वरूपवधितत्त्ववती नापि भ्र-
मेण प्रयुक्ता नाप्यपसिद्धपदादिभिर्बोधजननाक्षमा स्याद्वैकटिकाय च स्थानदा
सत्या । स्वविनोदार्थगीतिः परस्य बोधाजननेपि नासत्यत्वम् । अतः परबो-
त्पादि चतुष्टयन्तम् । सर्वभूतोपकारार्थं ब्रह्मणा निर्मितैषा बाह्यं भूतो-
१५ पधाताय भवति । यदि चैवमप्याभिधीयमाना भूतोपधातपरिव स्यान्न सत्या
स्यात् । पापजनकत्वात् । अतो लोकहितायेत्युक्तम् । यथा इत्युभिः सार्धगमनं
पृष्ठस्य सार्धगमनाभिधानम् । तेन हि पुण्यवत्यतीयमानेन पुण्यसदृशेन कष्टं तमो
नरकमेव प्राप्नुयात् । तस्मात्परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयात् । असत्याभिर्वर्तेत ।
निवृत्तावपि भूतोपधातप्रसङ्गे तदपि ब्रूयादिति तत्त्वम् । अस्तेयं स्तेयान्निवृत्तिः ।

स्तेष्वं चाशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम् । प्रतिमहव्यावृत्तयेऽशास्त्रपूर्वक-
मिति । स्वीकरणं च प्रमसाधारणं यमेति बुद्धिमात्रम् । तन्निवृत्तिस्तत्रास्तृहा-
रूपास्तेष्वम् । ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थसंयमः । उपस्थविषये सर्वेन्द्रियोपरम
इति यावत् । मैथुनस्य स्मरणकीर्तनकेलिप्रेक्षणमुद्यभाषणसंकल्पाध्यवसाय-
५ क्रियानिर्वृत्तिरूपाष्टाङ्गत्वात् । प्रेक्षणं रागपूर्वकं दर्शनम् । अपरिमहो विचरणा-
मर्जनवरक्षणक्षयसङ्गर्हिंसाकृपदोषदर्शनादस्वीकरणम् । दम्भाशक्त्यादिनिमित्त-
कास्वीकारधारणाय पञ्चम्यन्तम् । हिंसा चात्र शत्रुणां प्रतिप्रतीकान्तराणां च
द्रव्या ॥ ३० ॥

यमानां विशेषमाह—

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महा-
वतम् ॥ ३१ ॥

तत्रार्हिंसा जात्यवच्छिन्ना मत्स्यवन्धकस्य मत्स्येष्वेव मान्यत्र हिंसा । जात्या
मत्स्यत्वादिना परंपर्यावच्छिन्ना मत्स्यापतिरिक्तस्यार्हिंसा । एवमुत्तराणि पर-
परवैबावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । तैव देशावच्छिन्ना न तीर्थे कनिष्यामीति । तैव
५ कालावच्छिन्ना न चतुर्दश्यां न पुण्येहनि कनिष्यामीति । एवं विभिर्जन्यापव-
च्छेदैः परंपर्या शून्यस्य पुरुषस्य देवजाद्युपाधे कनिष्यामि नान्यपेक्षितं संके-
तावच्छिन्ना समयावच्छिन्ना । समयः संकेतः । यथा वा क्षत्रियाणां मुख एव
हिंसा नान्यथेति । एवं सत्यादीनामपि जात्यावच्छिन्नत्वमूलात् । एवमेभिर्जा-
त्यादिभिरनवच्छिन्ना अर्हिंसादयः सर्वथैव परिपालनीयाः । एवं पालिताश्च ते
१० सर्वभूमिषु जात्यायुक्तसर्वविषयेषु सर्वथा विदिता अभिदित्यभिचाराः सार्व-
भौमाः सन्तो महावतसंज्ञकाः । संज्ञाफलं च प्रकटयोगिनामनुष्ठानम् ।

नन्वेवं वैधर्हिंसानामपि परित्यागे प्रत्यवायः । उत्पन्नात्मजिह्वासंस्थानार्था-
गरूपानित्यकर्मजुष्टानेनैवापत्यवायात् ।

शास्त्रमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं कर्म वैयिकम् ।

५ तयोदन्यतमं कुर्यान्नित्यं कर्म यथाविधि ॥

इति वसिष्ठोक्तेः ।

श्रेयान्द्रव्यमपायज्ञानयज्ञः परंतप । (म. गी. ४।३३)

इति नीतोक्तेश्च । माध्यकृताये वैधर्हिंसाना अपि वापरेतुत्वस्य वक्ष्य-
माणत्वाच्चेति दिष्ट् ॥ ३१ ॥

नियमानाह—

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

शौचं स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मलादिजनितं मेध्ययोर्मूत्रयवाग्धादिभक्षणोपवासादि-
रूपं तज्जन्यत्वाद्वाह्यम् । चित्तस्य सत्त्वस्वभावस्य रागद्वेषादिरूपमलानां भैष्या-
दिना प्रकालनमाभ्यन्तरम् । संतोषो न्याय्यकषाणयात्रानिर्वाहकसंनिहितसाधना-
वधिकस्पालिप्ता । तपो निर्द्वैतं द्वैतसङ्घिष्णुता । द्वैतं च बुभुक्षापिपासे । यद्यपि
५ शीतोष्णादिविज्ञानयोः परस्परं विरोधस्तथापि पारिभाषिकद्वैतता बोध्या ।
तथा शीतोष्णे स्थानासने । स्थानमूर्ध्निवस्थानम् । आसनमुपवेशनम् । काष्ठमौ-
नाकारमौने च । काष्ठमौनमिद्विज्ञेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम् । आकारमौनं त्वच-
चनमाद्यम् । एतानि च शास्त्रोक्तवर्तेनैव सोऽभ्यानि न तु वृथा । वृत्तानि चैषां
१० यथायोगं कृच्छ्रचान्द्रायणसान्तापनादीनि । स्वाभ्यासो मोक्षशास्त्राभ्यसनं प्रणवजपो
११ वा । ईश्वरप्रणिधानं परमपुरौ तस्मिन्सर्वकर्मार्पणम् । तद्य व्याख्यातम् ।

तेष्वीश्वरप्रणिधानं मुख्यो नियमः । निर्विघ्नपरमात्मयोगहेतुत्वात् । तदुक्तम्—
शय्यासनस्थोऽथ पथि यजन्वा स्वस्थः परिक्षीणवितर्कजालः ।

संसारबीजक्षयमीक्षमाणः स्यान्नित्ययुक्तोऽभ्युतभोगभागी ॥

इति । ईश्वरप्रणिधानं जतदनुमहेन सदैव योगयुक्तः स्यादिति वाक्यार्थः ।
१५ स्वस्थः परमात्मनिष्ठः । परमात्मापितकर्मणां मुख्यतस्तद्योगस्यैव कलत्वीचित्वात् ।
वक्ष्यमाणं वितर्कजालं वक्ष्यमाणप्रतिपक्षभाषणां विनापि परिक्षीणं यस्य सः ।
संसारबीजानां संस्कारादीनां क्षयमनुदिनमुपलभमानः । असुतेत्यादेर्जीविन्या क्लि-
ष्टानुभवितेत्यर्थः । एवेभूतो नित्ययुक्तः स्यादित्यर्थः । न केवलमस्येश्वरेषितक-
र्मण ऐश्वरयोग एव भवति किं तु तद्वहारा पूर्णत्वादिना जीवतत्त्वसाक्षात्कारोपि ।

२० तदुक्तं श्रुतं "ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽभ्यन्तरायाभावश्च" (पां. सू. १।२९)
इति । यद्वाक्यं देवद्विजपूजाऽभयदानादेरयं तपस्यन्तर्भावः । अत्र देवब्राह्म-
णार्थहिंसाया अपि त्याग्यत्वोक्त्या प्रकृत्योगिनां बाह्यकर्माभावसिद्धिः ।
नियमानां प्रतिनिधतदेशकालापवच्छिन्नतया सार्वभौमत्वासंभवान्माहावतत्वं
नोक्तम् । यमानां त्वभाव्यरूपतया तदनवच्छिन्नत्वसंभवः । यमनियमयोर्य-
२५ मानां निवृत्तेरूपत्वेन शक्यसंसादनत्वेन त एव परमहंसानामावश्यकः । निव-
"मास्तु प्रवृत्तेरूपतया योगान्तरायत्वाभावावश्यकः ।

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान्मत्सरः क्वचित् ।

इति स्मृतेश्च ॥ ३२ ॥

एवामन्तरायैर्विघ्नप्राप्तबुधायमाह—

३० वितर्कबाधने प्रतिपक्षभाषनम् ॥ ३३ ॥

विपरीतास्तर्का विचारा येऽतु ते वितर्का हिंसादयः । यथा हनिष्याम्यहमप-
कारिणमनुतं वक्ष्यामि ब्रह्ममप्यस्य स्वीकरिष्यामि दारेषु चास्य व्यवायी
भविष्यामि पारिवहेषु चास्य स्वामी भविष्यामीति । एवं त्यक्षाम्यहं शौचादिक-

मिति नियमः । तर्कः । एवमासनादिकं व्यवसे प्राणायामात्मन्यस्य इत्यादि-
 कृत्तरविषयो विते । एवमुन्मार्गाभिमुत्तेन हिंसादिविषयेण वितर्कान्वरेणाति-
 ज्वलितेन बाध्यमानो योषी वितर्कवतिपक्षान् सफलकत्वादीन्विभावयेत् । तथा
 चोरेषु संसाराक्षरेषु पुनःपुनरावृत्त्या प्राप्यमानेन मया शरणमुपागतः सर्वभूताम-
 १५ यमदानेन योगधर्मः । स सन्तर्ह्ये तं त्यक्त्वा तान्दुःखद्वान्वितकर्तुं हिंसादीन्पुन-
 रावदानस्तुन्यः श्रुतेनोति । यथा आ बान्तावलेकी तथा त्यक्तस्य पुनरावृत्तेति
 दुःखकलकम्बाधिननेस्य तात्पर्यम् ॥ ३३ ॥

इदानीं वितर्कास्तत्प्रातिपक्षास्तद्विन्नानं चाह—

१० वितर्का हिंसाद्यः कृतकारितानुमोदिता लो-
 मकोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखा-
 ज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

हिंसाद्य इति वितर्काणां स्वरूपकथनम् । तत्र हिंसा कृता, कारिता परैः
 क्रियमाणा, साधुसाधिन्येवमनुमोदितेति विधा । एकैका पुनविधा—मांसचर्मा-
 विविधेषु लोभेनापकृतमनेन्येवं कोपेन यज्ञायर्थाहिंसा निर्दोषो धर्मो
 १५ भविष्यतीत्येवं मोहेन चेति । यद्यपि मृदुमध्याधिमात्रत्वं हिंसादिविशेषणं सूत्रं
 तथापि लोभादिदुष्टत्वादिवैव तेषां तत्त्वम् । लोभकोधमोहाश्च विविधा दुः-
 मध्याधिमात्रा इत्येवं तत्प्रवृत्तिर्भेदा हिंसायाः सूत्रोक्ताः । पूर्वपादकल्पनाये-
 नान्येषां भवन्ति । मृदुमृदुर्मध्यमदुःखानिमृदुर्गति मृदुविधा । एवं मध्याधिमात्रा-
 पीत्येवनेकाशीतिर्भेदाः । तीव्रत्वमतिप्रमाणत्वम् । सा पुनर्मत्स्यानांभेदेन्येवं निय-
 २० मेनैकत्र द्वितरे स्थावरस्य वा जङ्गमस्य दान्यतरस्यैव विमेष्येवं विकल्पेन स्थावर-
 जङ्गमयोरुभयोरपीत्येवं समुच्चयेन्येवं प्राणभृता हिंसकानां हिंस्यानां चानन्त-
 त्वाधियमादीनामनन्तप्रकारत्वादेरभेदेत्या भवति । एवं हिंसाप्राप्तिवृत्तादि-
 ष्वपि कृतकारितादिभेदा योजनीयाः । ते च दुःखं चात्रानं मोहश्च तावन्नानं
 फले तेषां तादृशा इति प्रतिपक्षभावनम् । दुःखादिकलकम्बं प्रतिपक्षः ।
 २५ ननु कथं हिंसादीनां तत्कलकम्बमिति चेच्छृणु । तथाधर्मतत्त्वमामनुष्ठे-
 सति हिंसकः प्रथमं बाध्यवीर्यं कलाधियमयानि संकोचयति मृणमिपोजनादिना ।
 ततः शस्त्रादिनिपातेन दुःखयति । ततो जीवितान्मांसचर्माति विधा हिंसा । तत-
 क्षिप्रकारं दुःखं कृत्वा प्राप्नोति । तथा हि । परस्व जीयाक्षेपादस्य हन्तुर्गति चेतना-
 चेतनमुपकरणं क्षीपुप्रधनादिकं क्षीणवीर्यं कार्याक्षयं भवति । तथा परस्व शस्त्र-

पातादिना दुःखोत्पादाद्वन्तानि मरकतविकर्षेतादिषु साम्यशब्दादिना दुःखमनु-
भवति । तथा प्राणवियोजनात्कर्तापि प्रतिक्षणं जीवितात्मये संमोहमयीं रोग-
मयीं मरणावस्थामाकरो मरणमिच्छन्नपि दुःखरूपविषाकस्य मतिनिवृत्तजन्मा-
दिभोग्यत्वाच्चदुःखमानः कथं कथमपि जीवति । किं चेश्वराशजीवे द्वेषेणेश्वर-
स्याप्यस्मिन्नेवो भवति पितुरिव कुटे पुत्रे । तदुक्तम्—

क्षिपाम्यजलमशुभानामुरीध्वेव योनिषु । (म. नी. १९/१९)

इति । यदि तु पुण्यकर्मरूपस्य दुःखबीजस्य चित्तभूमावावापे तेन सहाचारं
गता हिंसा भवेयया धान्यबीजावापे तेन सह कृष्णबीजावापस्तदा तत्र मुसपाभाव-
प्यन्यायुभवेत् ।

१० नन्वहिंसामर्षभूताभ्यन्तर तीर्थन्यस्तस्माद्यतो बभोऽथ इत्यादिभुतिस्मृतिभि-
र्बैधर्हिंसातिरिक्तहिंसाया एव प्रतिषेधात्कथं वैधर्हिंसाया अनिष्टसाधनत्वमिति
चेन्न । विध्यभिरणया अनिष्टाननुचन्निधत्वानाक्षेपात् । राजत्वादिसापेक्षकर्मणां गर्भ-
वासजन्याधनर्थहेतुतायाः सर्वसंमतत्वात् । नापि बलवद्धानिष्टाननुचन्निधत्वमस्य ।
पुरुषभेदेन बलवत्त्वस्याव्यवस्थितत्वात् । सर्वमेव दुःखं विवेकिनः (यो.

१५ सू. २/१५) इत्युक्ते । किं च तदाक्षेपेति यद्वादिनान्तरीयकहिंसायाः सामान्यतो-
ऽनिष्टजनकत्वमुत्पत्तिविरोधः । अपि चावैधर्हिंसात्यागस्य स्वर्गादिसाधनताबोधक-
विधिभिर्बैधर्हिंसायाः स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिश्च सह हिंसाया मृत्त्वाद्य-
निष्ठहेतुताबोधकभूतिस्मृतीनां नास्त्येव विरोधो येन तासां संकोचः कल्प्येत ।
अतो युक्तं पुण्यावापगतानां हिंसानामनिष्ठहेतुत्वम् । पुण्यावापगतहिंसास्वपि

२० मुधिष्ठिरादीनां प्रायश्चित्तप्रवणगादिदेवैव युक्तम् । बभोऽथ इत्यादिकं तु बधा-
भासतापरमिति दिष्टम् । एवमनुतादिष्वपि दुःखाज्ञानफलकत्वमसंभावि मरणा-
दिकं विहाय योन्यम् । एवं वितर्काणां निवृत्तमेवमनिष्टं कार्यं भावयन् योगी वित-
र्केषु न मनो दधात् ॥ ३४ ॥

प्रतिषेधभावनाहेतोर्हानुमर्हा वितर्का यदास्य योनिनो विषयसामिष्येष्प-
२५ सवस्वभावा भवन्ति तदा वितर्कहानिरुक्तमेवैव्यं सिद्धिषूचकं यमादिनिष्पत्ति-
सूचकं भवति । तच्चक्षिण्यवधारणे च तच्चक्षुमिषु यत्नं विहाय भूमिकान्तरे
योगी यत्नमातिष्ठेदित्येतत्प्रतिपादनाय तन्निःश्रीराह—

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

प्रतिष्ठा स्वीर्यम् । उक्तवितर्कैरसंस्पर्शा इति यावत् । तस्यां सत्यां तत्संनिविष्ट्या-
३० नां सर्वप्राणिनां सर्वनकुलादीनामन्योन्यं वैरत्यागो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाभयत्वम् ॥ ३६ ॥

सर्वप्राणिनां भवतीति शेषः । क्रिया यद्वादिनो धर्मः । तत्फलं स्वर्गादि । तयो-

राशयन् सर्वपाणिनां सत्यशक्तिरस्य वचनाद्भवतीत्यर्थः । धार्मिको भूया इति वचनात्सर्वोष्णो धार्मिको भवति । स्वर्गं प्राप्नुहीति वचनात्स्वर्गं प्राप्नोति । एवं प्रकारेणास्य वाग्यमेषा सत्या भवति । मनस्य तथा भवतीति भावः ॥ १५ ॥

अस्तेयशक्तिद्वारा सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ १७ ॥

५ सर्वदिग्भ्यो रत्नोपस्थानं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अज्ञाचर्यमतिद्वारा वीर्यलामः ॥ १८ ॥

वीर्यं शक्तिविशेषः । यस्य शक्तिविशेषस्य क्षायात्मदीपातद्वयमितान्गुणान् ज्ञानकिराशकीर्यभवति तदासिद्धयर्थं स्वर्गं कानी भूत्वा शिष्येषु ज्ञानाधाने तत्पर्ययं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१० **अपरिग्रहस्यैव जन्मकथंतासंबोधः ॥ १९ ॥**

अपूर्वेण देहेन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतुः संबन्धो जन्म । तस्य कथंता किं-
कारता । तयोः संबोधः साक्षात्कारः । कौशमासं कथमहमासमित्यतीतजन्मनः
स्वरूपमकारयोजिज्ञासा । किंस्त्रिदिं कथं वेदमिति वर्तमानस्य तयोः सा ।
के वा भविष्यामः कथं वा भविष्याम इति भाविनस्तयोः सा । इत्येवं पूर्वापरा-

१५ न्तमध्येषु भूतभविष्यद्वर्तमानेषु स्वजन्मस्वस्य योगिनो जिज्ञासोत्पन्नमात्रैव स्वक-
पेण स्वविषयेण ज्ञानमेवावर्तते निशिष्टा भवति । नास्त्यत्र साधनपक्षेक्षेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ नियमासीदीपाः —

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचाच्छौचस्वैर्याङ्गजुगुप्सा कुप्सा । अशुचित्वदोषस्वाशेषतः साक्षात्कार इति
१० यावत् । स्वाश्वे पूर्वमज्जमुप्सायां हृज्जलाभ्यां नेप्साशनेन च शौचं कुर्वाणो
दिने दिने अधिककायदोषवर्ती कायेऽपीतिमान्भवन्ति । किं च कायस्वभावस्य
हृज्जलादिभिः क्षालयन्तपि तच्छुद्धिमपश्यन्त्यपि कार्यं जिज्ञासुः इरकायै-
त्यन्तमेवाग्रयतेः कुतर्ता न संसृज्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्तःशौचस्य सिद्धिमाह —

१५ **सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वा-**

नि च ॥ ४१ ॥

भवन्तीति शेषः । शुद्धेः क्षालितमलस्य शुद्धिसत्त्वस्य चित्तस्थादी सत्त्वशुद्धिः
सत्त्वोद्देको भवति । ततः सौमनस्यंतीति स्वत एवावन्दो जायते । ततोऽभिले-
पादिकामधः । तत इन्द्रियजयः । तत आत्मदर्शनयोग्यत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

16. B. om. एव before जन्मद्व.

21. A. reads लयावतः for लयावतः.

22. B. reads तद् for तस्य.

संतोषादनुत्तमः सुखलामः ॥ ४२ ॥

संतोषस्तृष्णाक्षयः । तत्संपैर्वाभास्तमुत्तमं सुखं यस्मात्तादृशस्य सुखस्य लाभो भवतीत्यर्थः । तृष्णास्तपमतिबन्धापममे चित्तस्य स्वाभाविकसत्त्वाधिक्यनिमित्तिका सुखस्वभावता स्यात् एवाभिर्विभवति न तु तत्सुखे विषयापेक्षेति ताभिर्विषयं ५ शान्तिसुखमात्मसुखमित्युच्यते । ते ये शान्तं प्रजापतेरानन्द्याः । स एको ब्रह्मण ध्यानन्दः श्रोत्रियस्य आकामइतस्य (तै. २।८।११) इति सुतेः । ईश्वरस्य पूर्ण-कामत्वाच्छ्रोत्रियस्य च ज्ञानेन कामसमाकृष्टयोरपि त्रैतृण्यस्य तुल्यतया समानं सुखमिति सुत्याशयः । बुद्धेः सत्त्वात्मकतया सुखस्वभावतया जीवेपि नित्यं सुखमिदमेव गीयते । स्वाभाविकस्य यावद्ब्रह्मभावित्वात् । तमसापिहितत्वाच्च ११ न सदाभिव्यक्तिः । संतोषाभिव्यक्तसुखस्यानुत्तमत्वे स्मृतिः—

यद्य कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः पौण्डरीं कलाय ॥

इति । कामसुखं विषयजम् । दिव्यं संकल्पमाश्रितम् । तृष्णाक्षयसुखं तृष्णाक्षयाः भिव्यक्तसुखम् । विदेहकैवल्ये सुखवाक्यानि कुलनिवृत्त्या गीणानि । ईश्वरेणा- १२ विभागादनुसुखसाक्षितापराणि वेति दिक् ॥ ४२ ॥

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

उत्पद्यमानमेव तपोऽधर्मादितानसमुपलब्धशुद्धित्वाणिमायावरणमलं हरी-करोति । तदावरणमलपणमात्रं कायसिद्धिरणिमायेन्द्रियसिद्धिर्गुरुच्छ्रव-णायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

२० स्वाध्यायादिहृदेवतासंभयोगः ॥ ४४ ॥

संभयोगो दर्शनम् । ब्रह्मनिष्ठाविषया कथयो देवाः सिद्धाश्च स्वाध्याय-शीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्ये चास्य वर्तन्त इति ॥ ४४ ॥

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

ईश्वरेर्वित्तसर्वव्यापारस्य समाधेयोंगस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्यथा सर्वं देशान्तर- २१ देशान्तरकालान्तरस्यमपीक्षितं ध्येयं यथाधर्ममेव जानाति । गुरुवाक्यादितः श्रवणमननयोरविपर्ययो भवति । उतोस्य योगिनः प्रज्ञा समाधिकालेपि यथाधर्ममेव जानाति । न चैवमीश्वरप्रणिधानादेव योगनिष्पन्नावितराहवेत्यर्थम् । अन्येषामेतत्संप्राप्त्यनन्तरं योगावत्त्वात् । अत ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यतौ योगसाधकत्वं बोध्यम् ॥ ४५ ॥

३० अध्यासनमाह—

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

स्थिरं निश्चलं सुखकर्म च यत्तदासनम् । आस्यतेनेन प्रकारेणैवासनम् ।
तत्र पद्यासनम्—

अङ्गुली संनिबन्धीबाहुस्ताभ्यां स्युत्क्रमेण तु ।
ऊर्ध्वोरपरि विभेन् कृत्वा पादतले उभे ॥ १ ॥

१ श्रुति ।

एकपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरौ च संस्थितः ॥
इतरस्मिन्स्था पादं वीर्यसनमुदाहृतम् ॥ २ ॥

अस्यैवार्धमर्धमसनमुच्यते ।

मुक्ता च वृषणस्थापः सीवम्बाः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बध्ना मुनिश्चलः ।
भद्रासनं भवेदेतत्सर्वभ्याभिविवाचनम् ॥ ३ ॥
आनुषोर्न्तरे सम्पङ्कज्ज्वा पादतले उभे ।
कजुकायः सुस्तासीनः स्वास्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ ४ ॥

१५ इन्द्रासनमुपविश्य शिष्टाङ्गुलिकौ शिष्टगुण्ठौ भूमिंश्चिदजह्वोरुपादौ प्रसार्य
१५ इन्द्रवज्रयनम् । तोषामयं योगपट्टयोगेनोपवेष्टव्यपूर्वकं आनुप्रसारितबाह्वीः
शयनम् । कौश्लनिषद्वनोद्दिग्विषद्वने तेषामुपविष्टानां संस्थानदर्शनात्प्रत्येत्येव ।
आन्वोरुपरि हस्तौ कृत्वा कायशिरोब्रीजाणामवकम्भावेनावस्थानं समसंस्थानम् ।
स्थिरसुखं च सूक्ष्मेकम् । यथासुखमिति तदर्थः । यावन्मयो जीवजातयस्तेषां
यादृशान्मुपपेक्षयामि तावन्मयामनानातीति संक्षेपः ॥ ४९ ॥

१० आसनस्यैर्व्योपायमाह—

यद्यत्नशोधित्यानन्तसमापत्तिम्याह ॥ ४७ ॥

आसनस्यैर्व्यं भवतीति शेषः । ययन्तोपरमे सति कम्परूपाङ्गमेव यथाभावा-
निर्धरं भवत्यासनम् । बहुभ्यापारोपरं कियमाणमासनमङ्गकम्पनाच्च स्थि-
रम् । बहुभ्यापारोपरमप्यनन्ते इधिवीपारिणि स्थिरे शेषनागे समाचर्य
५ तद्वारणया तद्वान्ततापत्रं चित्रमासनस्यैर्व्यं निष्पादयति । तत्र तदनुप्रवृत्तास्त-
जातीयपावनादृष्टवशाद्वैत्यन्येदेतत् ॥ ४७ ॥

आसनप्रतिष्ठायां सिद्धिमाह—

ततो द्वैवानभिषातः ॥ ४८ ॥

शीतोष्णादिभिर्द्वैरासनजयाभाभिभूयते ॥ ४८ ॥

१० कर्मप्रार्थं प्राणायाममाह—

तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः

प्राणायामः ॥ ४९ ॥

सत्यासने आसस्य वायोराचमनमन्तः प्रवेशः आसः । कौट्यस्य वायोनिः-
सरणं प्रश्नासः । तद्योगतिविच्छेदः प्राणायाम इत्यर्थः । स्वाभाविकश्चास-
प्रश्नासयोरभाव इति यावत् । स च रेचकपूरककुम्भकेषु सर्वेष्वेवानुगतः । तत्र
प्रथमभूमिकायां प्रयाणां वीर्योपवेगं सहानुष्ठानम् । अत एव त्रिभिर्मिलित्वैकः

५ प्राणायाम इत्युक्तम्

प्राणायामस्तु विज्ञेयो रेचपूरककुम्भकैः ।

इति । ५ श्वाधु—

रेचकं पूरकं स्थान्वा सुप्तं यद्वाधुधारणम् ।

प्राणायामोऽयमित्युक्तः सर्वैः केवलकुम्भकः ॥

१० इत्युक्तः केवलकुम्भकरूपोऽपि स इति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

तस्याष्टान्तरमेवासाह—

**बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिहृतो
वीर्यसूक्ष्मः ॥ ५० ॥**

यत्र गतिविच्छेदरूपे प्राणायामे प्रश्नासेन रेचनेन यो गत्यभावः स बाह्य-
१५ वृत्तिः प्राणायामो रेचको नाम । यत्र आसेन पूरकेन गत्यभावः स आभ्यन्तर-
वृत्तिः प्राणायामः पूरकनामा । एवोभयोः आसप्रश्नासयोरभ्यासनिर्देशास्तक-
ल्पयत्नादभावः स स्तम्भवृत्तिः कुम्भकनामा । शुद्धकुम्भकरूपस्य चतुर्थ-
प्राणायामस्य व्यावृत्तये सकल्पयत्नादीति । कुम्भके हि यथा तत्र उपले म्यस्ते
जले सर्वतः संकोचमापद्यते तथा बाह्याभ्यन्तरयोर्द्वयोरेव गुणपट्टगत्यायेन

१० संकोचरूपः स्तम्भो भवतीति ।

एवं त्रिविधोऽप्यसौ देशेन परिहृत एतावता देशेन रेचकादिः कर्तव्य
इत्येवं संधारितः । तथाच । नासावात्प्रादेशाद्वादशाकुलहस्ताद्यभ्यन्तमपरि-
मितौ बाह्यदेशौ रेचकस्य विषयः । स चेपीकात्लादिक्रियायां निधेयः ।
पूरकस्य चापादतलमस्तकमाभ्यन्तरो विषयः । स च पिपीलिकास्पर्शसदृशास्पर्शेन

१५ निधेयः । कुम्भकस्य तु रेचकपूरकयोर्बाह्याभ्यन्तरदेशौ समुचितौ विषयः ।

अभ्यस्यैव प्राणस्य विलयात् । स च तलस्य किंशया वकस्पर्शस्य बाधुपलब्ध्या
निधेयः । तथा कालेन परिहृतः क्षणानामियमावधायोनावच्छिन्न एतावन्निः
क्षणे रेचकादिः कार्य इत्येवं नियमितः । निमेषावाच्छिन्नकालस्य चतुर्थो भागः
क्षणः । तथा संख्यापरिहृतो प्राणायामो वादशादिसंख्याभिरवधारितः । यद्यपि

१० संख्याभिरपि कालनियम एव तथापि प्रकारमेवाज्जेदः । यत्र हि शक्यत्वाभ्या-
दिना कालनियमः किञ्चित् स कालपरिहृतः । यत्र नश्यमाणमात्रासंख्याभिः
कालनियमः किञ्चित् स संख्यापरिहृत इति । तत्र प्राणा निमेषोन्मेषावच्छिन्नाः

कालो लघ्वक्षरावच्छिन्नो वा स्वजानुषण्डलं विः परासुख्य छोटिकावच्छिन्नो वा आसक्तिमावच्छिन्नो वा । प्रणवोच्चान्तावच्छिन्नकाल इत्यन्ये । तत्र त्रयोपि द्वादशमाशावच्छिन्ना इत्यथमः पक्षः । षोडशमाशावच्छिन्नः पुरकः । चतुःषष्टि-माशावच्छिन्नः कुम्भकः । द्वाविंशन्माशावच्छिन्नो रेचक इति वसिष्ठसंहितायाम् ।

५. तेषु क्रमेणाकारोकारमकारमूर्तिनां ब्रह्मविष्णुसृष्टाणां ध्यानमप्युक्तं तथैव । तदुक्तं भाष्ये—एतावादिः षोडशादिभिर्माशारूपैर्निर्मितोन्मेषणादिभिः पुरकात्म्यश्चासम्पदेशरूपः प्रथम उद्घातः । प्रथमं वायोऽनुदानं नतिनिरोधः । एवं प्रथमोद्घात-निवृत्तितस्य स्तम्भितस्य वायोऽश्वतुःषष्ट्यादिमाशावच्छिन्नः कुम्भको द्वितीय उद्घातः । एवं तृतीयो द्वाविंशदादिमाशावच्छिन्नोऽथदिचकः । अत्र भाष्ये
१०. प्रथमादिशब्दैः पुरकादिवशे कमचचान्तात्सीधः पाठक्रमोनुष्ठाने नादत्तस्य इत्यु-क्तम् । अत एव पुरककुम्भकरेचक इत्येवानुष्ठानक्रमः शिष्टानां विकल्पो वा । एवं सृष्टमध्यतीवभेदा अप्यस्य द्रष्टव्याः । विष्णोः द्वादशमाशो सृष्टः । वि-ष्णोः चतुर्विंशतिमाशो मध्यः । विष्णोः षट्त्रिंशन्माशमतीव इति कौर्मे । षट्त्रिंशन्माशो मन्दस्तद्विगुणो मध्यान्निगुणस्तीव इति मिथ्याः । एवं
१५. संख्यापृच्छया तीवतरन्वायानुनेयम् ।

अत्र देशकालसंख्याभिः परिच्छेदे वेच्छिको विकल्पो न तु समुच्चयः । समुच्चयानुष्ठाने तु कलभूमेति बोध्यम् । सोऽयं पुरकरेचककुम्भकत्वेन देशका-लायवधारणैरभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवति । अभ्यासेन कालपृच्छया दीर्घ-कालव्यापिभ्येन दीर्घो भवति । वायुसंवाग्म्यातिघुस्मत्तया सूक्ष्मश्च भवति ।

२०. दीर्घसूक्ष्म इति कर्मधारयः । अभ्यस्त इति चार्थाक्षिप्तम् ॥ ५० ॥

एवं रेचकपुरककुम्भकत्वेन भेदत्रयमुक्त्वा प्राणाशामस्य चतुर्थभेदमाह—

वाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

वाह्याभ्यन्तरविषयौ वाह्याभ्यन्तर्भूतौ पृथग्प्रांक्तौ रेचकपुरकौ । तयोराक्षेपी तावतिकम्प स्वयमेव वर्तमानः । एवंभूतो यः प्राणायामः केवलकुम्भकत्वेन

२५. स चतुर्थ इत्यर्थः । तथा हि । यो वायविवर्षो रेचको देशकालसंख्याभिरादौ परिहृतः पश्चाच्च देशादिभिः सहैवाक्षितोऽतिकमितो भवति । यमे देशवाचक-विषयशब्दः कालसंख्ययोरप्युपलक्षणः । तथाभ्यन्तगविषयः पुरकोऽपि देश-विभिरादौ परिहृतः पश्चाद्देशादिभिः सहैवाक्षितो भवति । य विविधेषु दीर्घसूक्ष्म-

2. A. O. read वधात after वाच.

3. B. reads उक्तायकाराकार for अकाराकारमकार.

7. A. reads उद्घातह for उद्घात.

10. A. reads वय for वय.

27. A. reads उपलक्षणम् for उपलक्षणः.

धिरकालदेशादिभिरभ्यस्तस्तत्पूर्वकस्तत्पुनराक्षेपपूर्वकः । उभयमाक्षिपतीति यावत् । पूर्वपूर्वभूमिकाज्यान्कालक्रमेण न तु शीघ्रमुत्पद्यमान उभयोः श्वास-
शब्दासयोगमिति विच्छेदश्चतुर्थः प्राणायामः । स्तम्भशून्यास्यो मिथकुम्भकरूपक-
स्तृतीयप्राणायामस्तु विशेषेण देशकालसंस्थाख्येणानालोचितोनवधारितः
५ सकृद्वारब्धोश्वासबाहुल्यं विनैवोत्पद्यमानश्च देशकालसंस्थाप्रवधारितो दीर्घ-
सूक्ष्मश्च भवेतीति सामान्यविशेषाभ्यां द्विविधः । चतुर्थस्तु रेचकपूरकयोर्देश-
स्थविषयावधारणानन्तरं क्रमिकभूमिजयादितोः पूरकरेचकाक्षेपपूर्वकगत्यभाव
इत्यर्थं चतुर्थः प्राणायामस्तृतीयप्राणायामो विशेषो विशिष्टः । किं च मूर्तायो नियमेन
रेचकपूरकयोरन्तराले वर्तत इति न तदतिक्रमी । वसिष्ठसंहितायाम्—

- १० मस्वेवं जनयेद्यस्तु प्राणायामो हि सोऽथमः ।
मध्यमः कुम्भनाथोक्त उन्धाने चोत्तमो भवेत् ॥ १ ॥
पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत शायदुत्तरसंभवः ।
निश्वासोच्छ्वासकौ रूढे स्वाभाविकगुणावुभौ ॥ २ ॥
तथापि नश्यतस्तोन प्राणायामोऽनयेन हि ।
१५ तथोर्नाशसमर्थः स्यात्कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥ ३ ॥
केयले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चित्त्रिषु लोकेषु विपते ॥ ४ ॥

इति । आकाशमनराक्त्याविभविण कामगत्वादिकमपि स्वादित्यर्थः । तथा
जपध्यानयुक्तौ गर्भी त्वगर्भस्तद्विवर्जितः ।

- २० इत्यन्यत्र । तत्रेश्वरगीतायां सव्याहृतिका समणवा मायवी सशिरस्का विज-
न्येऽनुक्तम् । त्रिष्वेकैकवारमित्यर्थः । प्रणवो जप्य इत्यन्यत्र ॥ ५१ ॥

अथ प्राणायामस्य व्यापारं तत्सिद्धिस्तत्रैव समाह—

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

- ततः प्राणायामान्धासादस्य योगिनो विवेकज्ञानावरणं कर्म क्षीयते । ज्ञाना-
१५ वरकत्वं चास्य पूर्वाचार्यैरुक्तं रागद्वेषमहामोहप्रचुरेणेत्रजालदुर्बलेन शब्दादि-
विषयेण प्रकाशशीलं बुद्धिसान्त्वमाश्रित्य कर्मैवाकार्यं संसारहेतुव्यापारं निवृत्त
इति । तदस्य प्रकाशावरणं कर्म संसारस्य निबन्धनं प्राणायामान्धासादुर्वलं
प्रकाशावरणाक्षमं भवति । प्रतिक्षणमपचीयते च । तदुक्तं—ततो न परं प्राणायाम-

१. B. reads अनिकमः for अनिकमी.

15. C. reads वद्वि for नाश.

16. B. reads रेचक for रेच.

18. A. C. read मनेन for मणिन.

मानतो विभुर्द्विर्मलानां पापात्मकारणाभावात्मलक्षणतमसो तत्कार्यविपर्ययाणां
चाप्यगमो ज्ञानदीप्तिभेदोति । यद्यपि तप एव पापनाशकं तथापि ज्ञानावरकपाप-
क्षये प्राणायामः श्रेष्ठः । अत एव पूर्वपाद उक्तमाधिकारिणः प्राणायाम एव
साधनमुक्तम् ॥ ५२ ॥

५ अन्यच्च भवतीत्याह—

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेव मनसो धारणासु योग्यता भवति । यच्छब्दनिविधाराणा-
भ्यां वा प्राणस्य (सो. सू. १।३४) इति पूर्वपादीयसूत्रेण प्राणायामस्य धारणायो-
ग्यतारूपस्थितिहेतुत्ववचनानवापि पुरकादित्रयात्मक एव प्राणायामो ब्राह्म इति
॥ बोधय ॥ ५३ ॥

अथ प्रत्याहारमाह—

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार

इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

इन्द्रियाणां स्वस्वविषयासंप्रयोगकाले चित्तस्वरूपानुकारितेव या भवति स
५ प्रत्याहार इत्यर्थः । जितेन्द्रियस्य हि ध्यानकाले चक्षुरादीनि ध्येयवस्त्वाकारेण
चिन्तेन तुल्याकाराणीव भवन्ति न स्वातन्त्र्येण मनसैकीभूय विषयान्तरं
संकल्पयन्ति । तथा चित्ते निरोधोन्मुखं प्रपन्नान्तरं चिन्तेन तानि निरुद्धानि
भवन्ति । अतस्तस्य तानि चिन्तानुकारिणि । अजितेन्द्रियस्य तु तानि तदानी-
यपि रूपादिषु मनसैव धावन्ति । अतश्चिन्तमेव तेषामिन्द्रियानुकारि ।

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां ययंकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य द्रवते प्रज्ञा इतेः पादादिवोदकम् ॥

इति स्मृतेः । अजितेन्द्रियस्यापि तानि विषयभोगकाले चिन्तानुकारीणीत्यतो
“विषयासंप्रयोग” इति । ध्यानकाले बाधपादितुल्या शुचिचित्तस्यैव भवति न तु
चक्षुरादीनाम् । तेषां तु तदतिरिक्ततुल्यभावमात्रम् । अत “इव” इति । केन लक्षणेन
५ तदनुकारो ज्ञेय इति चेच्छृणु । चित्तस्य शुचिनिर्गोपकाले तद्वत्स्वयमेवेन्द्रियाणि
निरुद्धवृत्तिकानि भवन्ति न त्वितरे य इन्द्रियत्रया उन्नयध्वं चक्षयमाणास्तेषु
सत्स्वपि यथा स्वनिरोधार्थं प्रत्याहाररूपमुपायान्तरप्रवेशन्ते तथा प्रत्याहारं
सति स्वनिरोधाय चिन्तानिर्गोपातिर्गिकं न प्रयत्नकृतमुपायान्तरप्रवेशन्ते । एवं
चेदमेव तत्कार्यत्वात्तद्वक्षणम् । काळादिध्यावृत्तये प्रयत्नकृतमिति । तत्र ह्य-
५ न्ता यथा मधुकरराजमुत्पतन्तं मक्षिका अनुत्पतन्ति निविशमानमनुनिविशन्ते
तथा चित्तस्य विषयामिमुख्ये तान्यापि विषयेषुत्पतन्ति तस्य निरोधे च निरु-
द्धानीति । एवं च प्रत्याहार इन्द्रियधर्मः ॥ ५४ ॥

अथ श्रत्याहारास्य योगे द्वारभूतं तत्सिद्धिसूचकमाह—

ततः परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

ततः श्रत्याहारादिन्द्रियाणां परमो जयो भवतीत्यर्थः । तत्र परमजयज्ञानाया-
नेकप्रकारा जया उच्यन्ते । शब्दादिष्वव्यसनमिन्द्रियजयः । व्यसनं सक्तिर्येन
५ शास्त्रविरुद्धं विषयमोग इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । व्यस्यति निरस्पत्येन वेयस
इति व्युत्पत्तेः । एवं च शास्त्राविरुद्धा प्रतिपक्षिरिष्टभोगा न्याय्या इति केचित् ।
इन्द्रियशब्दादिविषययोः संप्रयोगः स्वेच्छया न तु तत्पारतन्त्र्येणेत्येष इन्द्रियजय
इत्यन्ये । रागद्वेषनिमित्तकमुसदुःखादिशून्यः शब्दादिज्ञानरूपो विषयमोग
इन्द्रियजयः । आभिमानिकमुसदुःखशून्य इति यावदिति चे । चित्तिकाय्या-
१० ज्ञेतोरिन्द्रियाणां याऽप्रतिपक्षिर्बुचिनिरोधस्तयोग्यतैवेन्द्रियजय इति जैगीषव्याः ।
एतद्वक्तु एव परमो जयः । उक्तेषु विभूतरोचरमुत्कर्षेपि तावन्मात्रैरिन्द्रियवृत्त्यनि-
रोधाच्च तेषु परमत्वम् । एवं चायमेव पूर्वसूत्रोक्तचिनानुकारस्य फलं लक्षणं च ।
एतदभावेनैव सीमयादीनां योगध्वंशः श्रूयते । एवं ज्ञानसाधनमुखेन बहिरङ्गानि
यमादिश्रत्याहारान्तानि पञ्च योगाङ्गान्युक्तानीति शिष्य ॥ ५५ ॥

१५ इति सांख्यप्रवचने पातञ्जलसूत्रवृत्तौ योगशास्त्रे साधननिर्देशो
नाम द्वितीयः पादः ॥

योगसूत्रवृत्तिः तृतीयो विभूतिपादः ।

अथ धारणामाह—

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

यत्र देशो ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविशेषे चित्तस्य बन्धस्तदै-
५ काग्र्यं सा धारणेत्यर्थः । तथा हि । नाभिचक्रे इदमपुण्डरीके मूर्धस्थे न्योतिषि
नासिकाय इत्येवमादिदेशेषु बाह्ये वा विषये चन्द्रसूर्याग्निवादीभरदेवतादि-
ध्यानदेशे चित्तस्य वृत्तिमात्रेण न तु ध्येयकल्पनया बन्धो धारणेति । तदुक्तम्—

प्राग्भाष्या इदं चाप्य तृतीये च तथोक्तम् ।

कण्ठे मुले नासिकाये नेत्रभूमभ्यमूर्धसु ॥

१० किञ्चित्स्मात्परस्मिन् धारणा दश कीर्तिताः ।

इति । मुले जिह्वामे । परस्मिन्निति मूर्ध उपरि द्वादशाङ्गुलमिते देशे । लिङ्ग-
शरीरस्य सप्ताणस्य तावत्पर्यन्तं पट्टीपशित्तावदवस्थानात् । अवहितैस्तावत्पर्यन्तं
लिङ्गशरीरानुगतोष्मोपलम्भात् । रात्रः सिंहासनवदेतानि नाभ्यादीनि जीवेभ्य-
योर्मुष्मस्थानानि । वृत्तिमात्रेणेत्पुंल्लभ्यादिव्यावृत्तिः । यस्य त्वादावेवेभ्यरानु-

१५ महादपरिच्छिन्नतया जीवेभ्यरयोगो भवति तस्य नैतद्धारणोपयोगः । तस्य हि
सैव धारणा । धारणासामान्ये द्वादशाणायावामपरिच्छिन्नकालावच्छिन्नत्वं विशेष-
पणम् । अन्यथा क्षणमात्रेणापि धारणापत्तेः ॥ १ ॥

अथ तन्साध्यं ध्यानं लक्षयति—

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

२० तत्र देशे ध्येयचतुर्भुजमूर्त्यापालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता प्रत्ययान्तगणरा-
मुष्टः सदृशः प्रवाहः स ध्यानमित्यर्थः । एतद्द्वादशधारणापरिच्छिन्नकालाव-
च्छिन्नं तावत्कालावच्छिन्नं जीवेभ्यरविषयं वा पूर्ववत् ॥ २ ॥

अथ तन्साध्यं समाधिमाह—

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

२५ माश्रयद् स्वरूपशून्यमित्यनेन विवृतम् । ध्यानमेव यदा ध्येयाकारणैव सा-
क्षिणि निर्भासते चित्तस्य ध्येयस्वरूपावेशोनाहमिदं चिन्तयामीत्येवंप्रत्ययाकार-

3. C. reads देश for देश.

22. A. reads अपरिच्छिन्नजीव for उपरिच्छिन्न जीव.

वृत्त्यन्तरानुदयाद्व्यवसायानां प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव भवति तदा समाधिरिति युज्यते । वस्तुतो व्यानस्वरूपस्य सत्त्वादिवेति । इदं च लक्षणं पूर्वसूच्यो-
क्तध्यानविशेषतया देशावहितत्वेनापरिच्छिन्नसमाध्यन्यायकम् । अतोर्ध्वमात्राव-
भासनं चिन्तनमित्येवं समाधिसामान्यलक्षणम् । समाधिर्ध्यानश्चादशगुणित-
५ कालावच्छिन्नो ब्रह्मणः ।

अस्य समाधिरूपस्याहस्याहिनः संप्रज्ञातयोगादयं भेदो यदत्र चिन्तारूप-
तया निरोधतो ध्येयस्वरूपं न भासते, संप्रज्ञाते तु साक्षात्कारेण समाध्यावि-
षया अपि विषया भासन्त इति । एवं च साक्षात्कारशुक्लैकाग्र्यकाले संप्रज्ञात-
योगोऽप्येतां तु समाधिमात्रमिति विभागः ॥ ३ ॥

१० ध्यानादिव्यस्य संप्रज्ञाविशेषमाह—

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

एतद्विधानधारणासमाधिरूपं त्रयमेकविषयं चेन्नका संयम इति तान्त्रिकी
संज्ञा । एषामष्टानामङ्गानां काले संप्रज्ञातयोगस्तद्व्यापारसंप्रज्ञातयोगश्चेति
बोध्यम् ॥ ४ ॥

१५ संयमानुष्ठानविशेषे कलविशेषमाह—

तज्जयात्मज्ञाऽऽलोकः ॥ ५ ॥

तस्य संयमस्य जयात्स्वैर्यात्समाधिप्रज्ञाया आलोको दीप्तिर्बुद्धिः क्रमेण
भवति । यथा यथा च संयमः स्थिरपक्षो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा वि-
शारदी भवति । विशारदं च सूक्ष्मम्यवहितायर्षानां पर्यवशीकरणसामर्थ्यम् ॥ ५ ॥

१० संयमानुष्ठाने विशेषमाह—

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य जितस्पृष्टादिपूर्वपूर्वभूमेरनन्तरा याः सूक्ष्मसूक्ष्मतराशुचरा
भूमयस्तासु विनियोगः कार्यः । न च क्रमेण भूमिकारोहे मानाभावात् । मान्तभूम्य-
पेक्षयाऽप्यत्र भूमिरजिता येन तस्य योगिनोऽनन्तरं भूमिं विलङ्घ्य व्यवहितोत्तर-

१५ भूमिषु संयमलाभाभावात् । भनुर्धरादिषु स्पृष्टवेधानन्तरमेव सूक्ष्मवेधादिदर्श-
नास्तोषानारोहणादिक्रमेणैवागोहादिदर्शनाद्व्यवसायत्वात् । संयमालाभे च
कुतः प्रज्ञाऽऽलोकस्तत्तद्भूमिषु स्यात् ।

स्थित्यर्थं मनसः पूर्वं स्पृष्टरूपं विचिन्तयेत् ।

तत्र तन्निष्कलीभूतं सूक्ष्मेऽपि स्थिरतां लभेत् ॥

इति स्मृतेः । अयं च कथं औत्सर्गिकः । ईश्वरसाक्षादेव जितप्रकृतिपुरुषा-
दिविवेकभूमिकस्य नाभरभूमिषु "अत्यये परचिन्तनानाम्" (यो. सू. १११)
इत्याद्यागामिस्तत्रबोधेषु परचित्तज्ञानादिषु विण्वादिस्पृष्टेषु वा संयमः । कला-
भावात् । अथरभूमिसंयमप्रयोजनस्योत्तरभूम्यारोहस्येश्वरानुग्रहादेव सामान्यात् । न
५ औत्सर्गिककर्ममुल्लङ्घ्य कथमुत्तरभूमावादादेव संयमारम्भः । पुत्राग्नेनादौ सर्वो-
त्कृष्टभूमौ संयममारभ्य तस्यां स्वस्यायोग्यतामनुभूयैवाधराधरभूमिषु योग्यता-
मवधार्य चिन्तस्य धारणीयत्वात् । न चेयमस्या अनन्तरा भूमिरिति कथं नि-
श्चेयम् । योग्यत्वेनैव निश्चयात् । तत्तु कथम्—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्मवर्तते ।

१० योगप्रयत्नस्तु योगेन स योगे रमते चिरम् ॥

इति । अयमर्थः सिद्धावनलपदः ॥ ६ ॥

आवश्यकत्वबोधनाय योगाङ्गेषु विशेषमाह—

अथमन्तरङ्गं पूर्वैर्मन्यः ॥ ७ ॥

तदेतद्व्याख्याप्यानसमाधिरूपं त्रयं संयज्ञातयोगस्यान्तरङ्गं यमादिभ्यः पञ्चम्य
१५ इत्यर्थः । एवं ज्ञानस्याप्येतत्त्वयमन्तरङ्गम् । अन्तरङ्गत्वबीजं तु ध्येयातिरिक्तवृ-
त्तिनिरोधरूपे संयज्ञाते ध्येयमयमस्य विषयान्तरासंचाररूपत्वात्साक्षात्कारण-
त्वम् । एवं ध्येयसाक्षात्कारेण विषयान्तरासंचारास्पृष्टचित्तवन्धनिवृत्तिद्वारा सा-
क्षादेव कारणत्वम् । यस्याहागन्तव्यकस्य तु चिन्तस्यैवद्वारा परस्परवैबोधयश्च
कारणत्वमिति । यस्य तु मार्चानकर्मचरान्स्वत एव चिन्ते संयमरीलं तस्य
२० नास्तीतिराज्ञापेक्षा । यथा जडभग्नशिथिलादिः । अत एव तेषां प्रधानसमाधि-
विघ्नतया बाह्यकर्मत्यागापि । यत्तु

विषां चाविषां च यस्तद्वेदेभयं मह ।

अविषया मृत्युं तीर्त्वा विषयामृतमश्नुते ॥ (ई. ११)

इति श्रुत्यादौ ज्ञानकर्मणोः साक्षिरयमुक्तं तद्व्याप्तिनोर्औत्सर्गिकं महानुष्ठान-
२५ मभिधेयम्, न तु मोक्षे तृणवत्समुच्चयमभिधेयम् । अविषया मृत्युं तीर्त्वेत्यनेन
ज्ञानविद्युदनिवृत्तिरूपमृत्युतृणग्राह्यैव कर्मणो विषया मोक्षे जननीय उपयो-
गावगमात् ।

न केवलं योगेन प्राप्नोति परमं पदम् ।

ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गफलपदम् ॥

3. A. C. read विग्राहि for विण्वादि.

11. B. reads अत्ययः for अत्यये.

16. B. C. read संचार for असंचार.

25. B. reads पदेन for जनन.

26. A. reads अविद्युति for विद्युति.

इत्यादिवाक्यैर्योगशब्दोक्तकर्मनिरपेक्षान्नानयोगादपि योक्षासिद्धेः । अतन्त्रं तु पूर्वजन्मानुद्धितकर्मणामपि जडभरतादिषु प्रसिद्धमिति दिक् ॥ ७ ॥

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

तदप्यन्तरङ्गं साधनत्रयमपि निर्बीजस्यासंभ्रमात्तस्य योगस्य बहिरङ्गम् ।
५ विवेकस्यातिपरिवैराग्यद्वारा परंपरया हेतुत्वेनावश्यकत्वाभावात् । पूर्वोक्तविदेह-
प्रकृतिलयानां देवविशेषाणामौत्सन्निकज्ञानवैराग्याणां संयमाभावेपि ईर्ष्यादि-
प्रत्ययादावसंभ्रमात्तस्योदयात् । योगनिर्वा यदा विष्णुः (मार्क. सप्तशती १।६७)
इत्यादिस्मृतोः ॥ ८ ॥

अथाहसमाधिकालिकचिन्तपरिणामापेक्षया योगद्वयकालिकनिरोधावस्थ-
१० चित्तक्षणेषु गुणानां शून्यस्य ध्यापारस्याप्यास्थिरत्वाच्चिगुणान्मकस्य चिन्तस्य परि-
णामावश्यकत्वेन जायमानः परिणामः कीदृशस्तत्राह—

**व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षण-
चित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥**

असंभ्रमात्तापेक्षया संभ्रमातोपि व्युत्थानम् । निरोधश्च योगद्वयसाधारणः ।
१५ अन्यथा संभ्रमाः निरोधस्य परिणामाकथनान्मशून्यतापत्तेः । व्युत्थानसंस्कारा
अपि चित्तधर्माः । एवं निरोधसंस्कारा अपि तद्वर्माः । तत्राद्यानामभिभवः क्रमेण
ज्ञातो दाहः । निरोधसंस्काराणां च प्रादुर्भावः क्रमेण शब्धिः । एतौ निरोधका-
लिकचिन्तस्य परिणामः । स च निरोधक्षणाचित्तान्वयः । वन्येकं निरोधक्षणे-
ष्वेकस्मिन् क्षिप्रे चित्तेऽन्वयो यस्य । अनेन चित्तस्यैव प्रतिक्षणमीदृशः परि-
२० णामन्व लब्धः । यद्यपि निरोधो न संभ्रमाते संस्कारजनकस्तथापि तत्कालीन-
प्रज्ञाजन्यसंस्कार एव तथोक्तः । ननु तन्नुनिरोधेन पटनिरोधबद्धाचिन्तनिरोधेनैव
तत्कार्यसंस्काराणामपि निरोधोपपत्तौ किं व्युत्थानसंस्काराभिभवस्य दृष्टगु-
कस्येति चेन्न । संस्काराणां शुचित्वप्रत्ययानुपादानकत्वेन तन्निरोधेन तेषां निरो-
धाभावात् । न हि निमित्तकारणनाशेन कार्यनाशः । तस्मादवृत्तिनिरोधेपि तत्सं-
२५ स्कारनिवृत्तौ कारणं निरोधसंस्कारमवयवत्वं दृष्टमेवापेक्ष्यमिति दिक् ॥ ९ ॥

अथ निरोधसंस्कारे प्रमाणमाह—

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य निरोधावस्थचित्तस्य प्रशान्तवाहिता निष्कलनिरोधधारया बह्वर्तं नि-
रोधसंस्कारान्मासपादवादेव भवति । तत्संस्कारमान्ये व्युत्थानजसंस्कारेण नि-
१० रोधसंस्काराभिन्नादित्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीं निरोधरूपयोगद्वयपरिणामापेक्षया विलक्षणं योगाङ्गसमाधिकार्यं

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयो चित्तस्य समाधि- परिणामः ॥ ११ ॥

५. सर्वार्थता विक्षिप्तता चित्तधर्मः । तस्याः प्रतिक्षणं क्षयस्तिरोर्भावः । एकाम-
ताया एकमात्रविषयताया उदय आविर्भावः । मुख्यक्षयोदययोरत्यन्तोच्छेदनि-
ष्पत्तिरूपयोरैकदा न भवन् किं तु क्षणक्रमेणैवेत्यतो द्वासरूढिरूपतिरोभावा-
विर्भावानुक्तौ । चित्तस्य धर्मित्वेनानुगमाच्चौ चित्तधर्मानुक्तौ । एतौ समाधिका-
लिकचित्तपरिणामः । धर्मद्वारा धर्मिण एव परिणामादिन्यर्थः । तदिदं चित्तं
१० स्वान्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोरपार्थक्यकाल उपजनकाले चानु-
मते यत्समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणाम इत्याशयः ॥ ११ ॥

इदानीं समाहितचित्तस्य परिणाममाह—

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययी चित्तस्यैकाग्रता- परिणामः ॥ १२ ॥

१५. ततो विक्षिप्ततायाः सर्वान्मना क्षयोत्तरं शान्तोदितान्वृत्तीतोन्वयमानी तुल्य-
प्रत्ययवैकाक्यौ प्रत्ययी चित्तस्यैकाग्रताकालीनः परिणाम इत्यर्थः । अन्वृत्तीषु
एकैकः प्रत्ययो नश्यत्यन्योन्य उपपद्यते इत्येवं परिणाम इत्याशयः । तदुक्तं भाष्ये
" समाध्यासकृच्चित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्त उपरस्तत्सदृश उदितः समाहितं चित्तं
मुनेयोरनुगतं पुनस्तथैव धारावाहिकैकैकाग्रमतीतमा समाधिप्रशान्त्योर्धर्मिण-
२० धित्तस्यैकाग्रतापरिणामः " इति । समाध्यासकृत्यनेनोक्तसमाधीयमानाचित्तपरि-
णामादेवो दर्शितः ॥ १२ ॥

इदानीं वैराग्याग्निप्रज्वालनाय "परिणामवयसंयमात्" (पा. सू. १/१६)
इत्यागामिसूत्रोक्तोक्तधातुसंगत्या चित्तवदेवान्येष्वपि परिणामानतिदिशति —

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा

व्याख्याताः ॥ १३ ॥

२५

एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरि-
णामो लक्षणपरिणामोवस्थापरिणामश्चोक्तो ज्ञेयः । भूतेन्द्रियेष्वेव एव परि-
णामा न तु तत्त्वान्तरपरिणामा इत्याशयेन प्रकृत्यादिवृत्तिर्नाटकम् । तेन
प्रकृत्यादिषु तत्त्वान्तरपरिणामवदेतिषि बोध्याः ।

- ननु चित्तपरिणाम एव पूर्वसूत्रेषूक्तो न तु धर्मलक्षणवस्थापरिणाम इति चेच्छृङ्ग । ध्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावादेव चित्ते धर्माणि धर्मपरिणामः प्रथमसूत्रेणैवोक्तः । अवास्थितधर्मिणः पूर्वधर्मतिरोभावे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्यैव धर्मपरिणामत्वात् । यद्यपि तत्सूत्रे तत्संस्कारयोरैव तावुक्तौ तथापि ५ कारणं विनाऽकार्याभिभवानयोरपि तावर्धत उक्तवेव । धर्मश्च इत्थं गुणो वेत्यन्यत् । एवं तत्रैव सूत्रेभिभवप्रादुर्भावशब्दाभ्यां धर्मस्य लक्षणपरिणामोऽयुक्तः । अतीततावर्तमानतयोरेवाभिभवप्रादुर्भावत्वात् । अनागतत्ववर्तमानत्वातीतत्वानि च क्रमेण संबन्धादध्वतुल्यतयाध्वेत्युच्यन्ते । तथा धर्मधर्मिणोर्धर्माणां चान्योन्यव्यावर्तकतया लक्षणशब्देन च । तत्र निरोधविलक्षणस्तिभिरध्वभिर्मुक्तः । स १० तत्तु निरोधः प्रादुर्गणिकालेऽनागतलक्षणत्वं प्रथमाध्वास्यं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्राप्तः । सत्कार्योपपत्तये धर्मपरिणामत्वोपपत्तये च धर्मत्वमनतिक्रान्त इत्युक्तम् । स्वरूपेण स्थितस्य धर्मस्य रूपान्तरापाये रूपान्तरोत्पन्नौ धर्मपरिणामव्यवहारात् । वर्तमानत्वधर्मा चास्य स्वरूपेणोपलब्धिः । अत्राप्यतीतानागतत्वाभ्यां न विमुक्तः । अस्तदुत्पादसद्दिनाशयोः प्रतिवेधात् । एषोस्य द्विती- १५ योऽध्वास्यः । अस्मिन्नेव समये ध्युत्थानस्यातीतलक्षणस्मृतीयोध्वा । ततः पुनर्भ्युत्थानं जायमानं वर्तमानलक्षणाध्वानं प्रपद्यतेऽनागतलक्षणं प्रथमाध्वास्यं हित्वा । तत्र व्यक्त्यन्तरमेव । अतीतव्यक्तेः पुनरनुत्पादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यथास्य स्वरूपेणाभिग्न्यक्तावर्धकियारूपे व्यापारो भवत्यस्यामवस्थायां निरोधस्यातीतात्मस्मृतीयोध्वा । एवं पुनर्निरोधः पुनर्भ्युत्थानमित्यपवर्धपवर्धनं परि- २० णामचक्रमावर्तते ।

- एवं तेषामवस्थापरिणामः प्रशान्तवाहिता संस्कारात् (यो. सू. ३/१०) इति सूत्रोक्तो दर्शयते । तत्रावस्था षट्स्य नवपुराणत्ववत्संस्कारस्य बलवच्चतुर्बलत्व- २५ रूपौ वृद्धिः स्यादौ न तूत्पत्तिविनाशी । लक्षणपरिणामादेरानुपपत्तेः । लक्षणस्यैव नवपुराणत्वादिनाऽवस्थापरिणाम इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्र निरोधक्षणेपु नि- ३० रौवसंस्काराणां बलवच्च ध्युत्थानसंस्काराणां दुर्बलत्वमित्येष धर्माणामवस्थापरिणामः । इत्यस्य चासद्वृद्धिवद्गुणानामपि तौ । रूपादीनामपि वृद्धिः स्याददर्शनात् । रूपमेदंरूपेणैव गौरवात् । तदेव रूपमिदानीं प्रवृद्धमिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्च । ज्ञानेच्छादीनां द्विज्ञानस्थायित्वेपि द्वितीयक्षणे वर्तमानलक्षणावस्थापरिणामो भवति । क्षणत्वेनैव परिणामहेतुत्वात् । सर्ववस्तूनां प्रतिक्षणपरिणामस्य

2. A. om. धर्म बोधो परिणामः.

9. A. om. च after शब्देन.

10. B. reads कालः for काले.

10. A. G. read प्रथमम् for प्रथम.

11. A. om. धर्मपरिणामत्वोपपत्तये.

वक्ष्यमाणस्यानुपपत्तेश्च । एतेनोत्तरवृत्तिविशेषगुणस्यैव ज्ञानादिनाशकत्वेनैकाग्र-
ताद्वशायां ज्ञानस्य बहुक्षणावस्थायित्वाच्च तस्य नावस्थापरिणामसंभव इत्य-
शस्तम् ।

तत्र धर्मिणा धर्मः परिणामो धर्माणां व्यप्यवर्ता लक्ष्यैः परिणामो लक्षणानाम-
५ व्यप्यवस्थाभिरिति बोध्यम् । यद्यप्यवस्थानामपि वान्धवादीनां लक्षणपरिणामोऽस्ति
तथाप्युक्तकमे नानुपपत्तिः । अतोतानागतलक्षणयोर्वर्तमानलक्षणस्य नवपुराण-
त्वादिवच्छीघ्रभविष्यत्ताविलम्बभविष्यत्तादिकृपा अवस्था अनुमीयन्ते । सत्त्वा-
दिवद्गुणत्वेन प्रतिक्षणपरिणामित्वसिद्धेः । एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं
क्षणमपि गुणवृत्तं सत्त्वादिन्यापारे नावतिष्ठते । किं तु प्रतिक्षणं परिणामं जन-
१० यत्येव । गुणानां चाखल्यस्वभावत्वात् । यतः प्रतिक्षणमेव व्यापारः दृश्यतेऽतो
गुणस्वभावतैव सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं पूर्वार्चामिति दिक् ।
गुणत्वं च परस्य योगापवर्गहेतुत्वम् ।

एवं भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदमाश्रित्य त्रिविधः परिणामो ज्ञेयः । तद्यथा-
वृत्तिव्यादीनां धर्मिणा चटादिधर्मपरिणामस्तेषां च धर्माणां वर्तमानतातीतते
१५ लक्षणपरिणामो लक्षणानां च त्रयोणामपि बान्धवपीवननवशृणन्वादिवस्थाप-
रिणाम इति । एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणा तत्तत्क्षीलाप्यलौचनं धर्मपरिणामो
धर्मस्य च वर्तमानतादिलक्षणस्तस्य च रत्नाप्यलौचने स्फुटरास्फुटत्वादि-
वस्थापरिणाम इति ।

न च त्रयोपि कथम् । भूतेन्द्रियेषु तेषु धर्मेषु धर्ममात्रपरिणामादिति वाच्यम् ।
२० परमार्थतः सर्वेषां धर्मपरिणामत्वात् । धर्माणां धर्मस्वरूपादत्यन्तमनतिरेकात् ।
• धर्माद्विशारा च धर्मविक्रियैवावाप्त्यन्तर्गद्भेः प्रपञ्च्यत इति बोध्यम् । न च प्रति-
क्षणपरिणामे क्षणिकत्वप्रसङ्गः । धर्माणि सत एव धर्मस्यातीतानागतवर्तमाने-
ष्वप्यस्तु धर्मिणो धर्मान्यथान्वयप्रभावान्वयस्यैव जननेन द्रव्यान्वयान्वा-
भावात् । स्वरूपान्वयत्वे हि प्रतिक्षणं परिणामेन क्षणिकत्वावस्था प्रत्यभिज्ञानु-
२५ पपत्तिः । अतो नोक्तरीत्या भावान्यथान्वयम् । यथा स्वर्णभाजनस्य भिन्नान्यथा,
किञ्चमाणस्य भाजनतादिरूपधर्माणां कटकदिधर्माभिव्यक्तिरूपभावाभ्यन्वयमव-
न तु सुवर्णान्यथान्वयम् । प्रत्यभिज्ञावलेन स्वर्णसामान्यस्य सर्वविकारानुगतस्य
सिद्धेः । तत्सामान्यं चावयविरूपो धर्माति । न चावयवसंयोगनाशान्पूर्वस्वर्णव्यक्तं
नरि एव । प्रत्यभिज्ञा तु जातिविषयेति वाच्यम् । प्रतिक्षणमवयवोपपन्नयावयवा
३० व्यामवयवसंयोगविभागावश्यकत्वेन सर्ववस्तुना क्षणिकतापत्तेः । जात्यैव सर्वत्र

प्रत्यभिज्ञोपपत्तौ षडादीनामपि तथा स्वैर्यानुपपत्तेः । तस्माद्विजातीयोऽवयववि-
भाग एव द्रव्यनाशहेतुरिति न शेषः ।

तत्र धर्मपरिणामस्वीकारे बौद्धः प्रत्यवातिष्ठते । धर्मा धर्मभ्यो नातिरिक्तः ।
पूर्वतन्त्रस्य धर्मिणोऽनतिक्रमेण कूटस्थत्वापत्तेः । धर्मिणो धर्मेष्वन्वयित्वे
५ हि पूर्वापरसकैलावस्थाभेदेऽप्यनुगततया प्रीतापवस्थायामपि सत्त्वप्रसङ्गेन धर्मा
कौटस्थ्येनैव तिष्ठेत् । चित्तिशक्तिवन्तित्वकूटस्थत्वयोरिकार्यत्वात् । तत्र
तथाप्यनिष्टम् । अतोऽप्यन्ताभिन्न इति धर्मपरिणामाप्रसिद्धिरिति ।

तत्र । सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वस्यैव कौटस्थ्येन तस्य च चित्ति-
शक्त्येव सत्त्वं न तु धर्मरूपेणानित्ये धर्मिणीऽवशेषात् । विकारव्यावृत्तं प्रक-
१० तेनित्यत्वं च स्वतोऽतीतानामतावस्थाशून्यत्वम् । तदेतत्त्रैलोक्यं कार्यकारणात्मकं
चतुर्विंशतितन्त्ररूपं यथायोगं धर्मरूपेण स्वतश्च वर्तमानावस्थारूपव्यकरेपेति ।
नैवेद् किंचनाम आसीत् (सुभा. ६) इत्यादिशुद्धया यत्सावयवं तद्वन्तित्वं षडा-
दिवदित्याद्यनुमानैश्च कपालशर्कराचूर्णाद्यवस्थायां व्यक्तो षट् इत्यप्रतीतेभ्यार्थ-
कियाऽर्थनाश निरूप्यत्वप्रतिषेधादतीतमपि सूक्ष्मरूपेणास्ति नाप्यन्तमुच्छिद्यते ।
१५ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् (वृ. १।४।७) इति सुत्यात्यन्तोऽप्येदंरूपविनाशप्रतिषे-
धात् । विनाशित्वे सत्यनादिभावत्वानुपपत्तेः असद्वृत्त्यादेः शराशुद्धतुल्यातिप्रसङ्गाच्च ।
अप्यन्तमुच्छ्रय कदाप्यर्थकिंयाकारित्वाभावाच्च । यद्यप्यतीतव्यक्तेर्न पुनरु-
त्पादस्तापि तज्जातीयसनामापेणाविनाशित्वं बोध्यम् । न च सत्त्वं उपलब्ध्या-
पत्तिः । विकारजातस्य स्वकारणेषु प्रकृत्यादिष्वविभायलक्षणात्संसर्गादव्य-
२० कृतारूपसौक्ष्म्येणानुपलब्धेः । सूक्ष्मतायां लौकिकसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वात् ।
एवं च सर्वेषां परिणामिनां नित्यानित्योभयरूपत्वव्यवस्थापनात्सदसद्वृत्तत्वं
सिद्धान्तः । अत एव जडानां व्यावहारिकसत्त्वं स्मृतिषु गीयते । उक्तरूपमेव च
व्यावहारिकसत्त्वम् । एकान्तनित्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वमेव च प्रतिषिध्यते ।
इत्यमेव

२५. नासदृषा न सदृषा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसद्व्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादि संगच्छते । मायास्यजगत्कारणस्यापि विनाशेन पारमार्थिकात्यन्ततु-
च्छत्वमङ्गीकुर्वतां सनातनत्ववचनाविरोधः । वस्तुतस्तु प्रधानस्यापि जातिरूपे-
णैकत्वानुपगमात्प्रतिपुरुषं भेदेन मुक्तपुरुषीयस्यात्यन्तोच्छेदेऽपि जात्यैव

३० सनातनत्ववचनाविरोध इति दिक् ।

14. B. reads अविनश्य for निवृत्त्यन्.

15-6. B. reads प्रतिषेधेन for प्रतिषेधात्.

21. B. reads सदसत्त्वम् for सदसद्वृत्तत्वं.

अथ लक्षणपरिणाम उच्यते । एकस्य नित्यत्वं विनाप्रीतानागतलक्षण-
योगासंभवाविश्वध्वसु वर्तमानत्वरूपलक्षणवान्धर्मोतीतलक्षणयुक्तोनागतवर्त-
मानाभ्यां सूक्ष्माभ्यामवियुक्तः । एवमनागतलक्षणयुक्तो वर्तमानातीत-
लक्षणाभ्यामवियुक्तो वर्तमानलक्षणेतीतावागतलक्षणाभ्यामवियुक्त इति । धर्मा
५ इव लक्षणान्यपि नित्यानीति नान्यन्तासदुक्तानिसदित्यन्तोऽप्येदृशाः प्रसङ्गः । न
चैकलक्षणाभिष्यक्तिकाले लक्षणान्तरयोरनुपलम्भाद्भावेन एवास्त्विति वाच्यम् ।
पुरुषस्यैकस्यां श्रियां रागकालेऽप्यासु विरक्त इति व्यवहाराभावेनैकविषयरागा-
भिष्यक्तिकालेषु विषयान्तररागस्यात्यन्तमभावभावेन विषयान्तररागीया-
नागतलक्षणस्यानुमानेन सिद्धेः । एवं जातरागायामप्ययमस्यां रागाभाववा-
१० नित्यपतीतिरतीतलक्षणस्याप्यनुमानं बोध्यम् । अत्रापि जात्यैव नित्यत्वं
बोध्यम् ।

अत्र केचित्सर्वस्यानागतादेः सर्वलक्षणयोगे जागतादिकमपि वर्तमानं स्या-
दित्यध्वसंकरः प्राप्नोति । कमिकत्वं चासदुत्पादप्रसङ्गः । अतो वर्तमानलक्षण-
मेव सर्ववस्तु । पूर्वोत्तरकालयोस्तु तस्याभावाच्च । तन्वतियोगित्वादेव चार्ता-
१५ तत्वादिव्यवहार इति ।

तच्च । धर्माणां धर्मत्वस्य प्राकृताधितत्वेन धर्मत्वे सिद्धे लक्षणबहुत्वस्या-
प्यवश्यकत्वव्यत्वात् । वर्तमानमय एव धर्मत्वमिति न युक्तम् । यतस्तदैव
धर्मत्वे सर्वस्य चित्तस्य विरक्तव्यवहारविषयत्वापत्तेः । कंधकाले रागसामान्य-
स्यानाविर्भावात् । यथा यदा कदाचिद्वागमात्रं त्वन्मते रके चित्तमिति व्यवहारः
१० तथा यदा कदाचिद्वागमात्रेण चित्तं विरक्तमित्यपि व्यवहारापत्तिः । एवं चार्ता-
तादिकालेषु रागादेश्चिदादिधर्मत्वाद्धर्माणां त्रिलक्षणत्वं सिद्धम् ।

यच्चाभावप्रतियोगित्वामात्रेणेत्यादि तदपि न । असति षडे ध्वंसप्रतियोगि-
त्वादिरुपातीतत्वादेर्दृष्ट्यनुपपत्तेः । संयोगित्वादिव्यप्रतियोगित्वादेरपि संबन्धि-
द्वयसन्धेर्विनानुपपत्तेः । सदसतोः संबन्धादर्शनात् । ध्वंसवागभावयोगसिद्धेश्च ।
१५ षटो वर्तमान इतिवद्वटोतीतो भविष्यन्निति ग्रन्थाभ्यां षटावस्थाविशेषरूपयो-
रेव तच्चात् । अन्यथाऽभावाभावोप्यातिरिक्तः स्यात् ।

किं च प्रयाणां लक्षणानां नैकैकस्मिन्वस्तुन्यामिष्यक्तिः । किं तु स्वाभि-
व्यञ्जकं दण्डचक्रादिवस्त्वन्नतुल्यं यस्थितंभूतस्य लक्षणस्य कमेणाभिष्यक्ति-
रिति नाभिष्यक्तौ सांकर्यम् । स्वरूपतस्तु सांकर्यमस्त्येव । अव्यक्तलक्षणवार्थ-
२० केन लक्षणेनाविरोधात् । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यः—“रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च

4. B. reads अपि युक्तः for अविद्युक्तः.

6. B. om. अस्तु.

27—4. A. reads स्वाभिज्जञ्जक for स्वाभिष्यञ्जकम्.

विरुध्यन्ते सामान्यानि त्वतिरयिः सङ्गं प्रवर्तन्त इति । धर्माधर्मैर्धर्मान्ताभ्यामही
रूपाणि चिन्तय्य । वृत्तयश्च ज्ञानाद्याः शान्तयोरमूढरूपाश्चिन्तपरिणामास्तेषामतिश-
योभिर्व्यक्तित्वेनात्कटतेति व्याख्यातं “गुणवृत्त्याविरोधात्” (सू. २।१५) इति सूत्रे ।
यथा रागस्यैव कचिद्विषय आभिर्भाव इति न तदानीमन्यत्र सामान्याभावः किं

५ तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य भावस्तथा लक्षण-
स्यापीति बोध्यम् । अयं च धर्माणामेव न धर्मिणाम् । तेषां व्युत्पत्त्याभावात् ।

अवस्थापरिणाम उच्यते । ते वर्तमाना धर्मा अतीतानामगताश्च धर्मास्तां ता
नाम्नयौघनवार्धकायवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्योन्यामन्यत्वेन भेदेनोच्यन्तेऽयं बालो
न युवत्पादिरूपेण । स च व्यवहारोवस्थाभेदादेव न द्रव्यभेदात् । एवं च पूर्वा-

१० वस्थातोवस्थान्तरप्राप्तिरवस्थापरिणामः । अयं च यद्यप्यतीतानामगतयोरनुच्यते
तथापि वर्तमाने स्फुरोऽन्यत्र तेनैव दृष्टान्तेनानुमेय इत्युक्तं प्राक् । तत्र निमित्त-
भेदादन्यत्रव्यवहारो दृष्टान्तो यथैकत्वव्याजिका रेखाद्विशेषो बिन्दुद्वयशिरस्कः
शतव्यवहारकर्ता तत एकबिन्दुलोपे दशेति बिन्दुद्वयस्यापि लोप एकत्वव्यवहार-
कर्ता तत्समरेतान्तरक्षणे एकादशेति । यथा चैकैव स्त्री पुत्रपितृभ्रातृभिर्जनक-

१५ त्वादिनिमित्तभेदाभ्यामेति वृद्धेति स्वसेति चोच्यते ।

अत्रापि बौद्ध आह—अवस्थापरिणामाभ्युपगमे धर्मधर्मिलक्षणावस्थानां
चतुर्णामपि कौटस्थ्यापनिः । व्यापारेणैव निमित्तेन सर्ववस्तुष्वनागताष्वनाम-
न्योन्यं विभागाभ्युपगमात् । यदा धर्म आधितः पदार्थः स्वव्यापारं न करोति
तद्विनाशतो, यदा करोति तदा वर्तमानो, यदा कृत्वा निवृत्तस्तदातीत इति ।

२० तत्राप्यन्तर्बोधिभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं व्यापाराभावनिमित्तकत्वेन परंपरया ।
एवं च पूर्वधर्मातीततया धर्मान्तराभिर्व्यक्तिरिति परिणामलक्षणाभित्यत्वमव-
स्थानामपि त्वया वाच्यम् । अवस्थानां च निरपत्वे किमप्यनित्यं न स्यादिति ।
धर्मधर्म्यादिरूपं सर्वं जगत्कूटस्थं प्रसज्येतेति ।

तत्र । एकान्तनित्यताया एव कूटस्थत्वाद्गुणिनो धर्मिणो नित्यत्वेपि गुणानां

२५ धर्माणां विमर्शस्य विनाशस्य कूटस्थपुरुषतोऽत्र विलक्षण्यात् । अत्रोदाहरणं यथा
विनाशिनां कार्याणां विनाशोऽविनाशिनां सन्त्यादितन्वावायां धर्ममात्रं संस्था-
नं पञ्चभूतरूपमादिमदन्ते विनाशि च । एवं सन्त्यादिगुणानां धर्ममात्रं महत्तत्त्वमा-
दिमहिनाशी च । एवमहंकारादयो षडादयश्च । तानि च स्वविनाशोऽविनाशिनां
कारणानां धर्ममात्राणि तेषां विकारसंज्ञा परिणामसंज्ञेति । “वाचारम्भणं विकारो

३० नामधेयं मुक्तिकेत्येव सत्यम्” (जा. ६।११४) इति श्रुतेः । सत्यत्वं विकारापेक्षया
स्थिरत्वम् । एवं च धर्मिणामेव परिणामितया न कौटस्थ्यं सुतरां तु धर्मलक्षणा-
वस्थानामिति बोध्यम् ।

तत्र भूतेन्द्रियेषु परिचायकं यथा बुद्ध्यां विद्याकाराद्वर्माद्वर्मान्तामुपसंगृ-
ह्णानो धर्मेषु परिणमते यदाकार इति । यदाकारस्यानागतं लक्षणं हि त्वा वर्तमानल-
क्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणेन परिणमते । यतो नवीनतानन्तरं पुराणतां प्रतिक्षण-
मुपलभ्यवस्थापरिणामं गमोति । धर्मादीनां सर्वेषामवस्थान्वयसत्त्वेऽपि बोधनीय-
५ इत्यायेन मेदेन निर्देशः । एवं भूतान्तरेष्विन्द्रियेषु यद्व्यवसादियं च क्षेत्रम् । एते
त्रयोपि परिणामा धर्मिस्वरूप एवानुपगताः । अतो धर्मधर्मभेदाद्विपरिणाममा-
यमेकमेव सामान्यतो मयति । तस्यैवैते प्रकरास्त्रियोऽ इति बोध्यम् । परिणामश-
ब्दार्थभावस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः । निवृत्त्य-
न्तरी अतीततावर्तमानते ॥ १३ ॥

१० अथ बौद्धविशेषाण्य धर्मातिरिक्तं धर्मिणमाह—

शान्तोद्धिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मि ॥ १४ ॥

अतीतवर्तमानानागतधर्मेष्वनुपाती वर्तमानरूपेणानुगतो धर्मित्यर्थः । एवं
च वर्तमानत्वावर्तमानत्ववैधर्म्येण धर्मिणो धर्मस्य च विवेक इति भावः । तत्र
योग्यतावच्छिन्ना धर्मिणो शक्तिरेव धर्मः । दम्भशक्तेः संवत्साय योग्यतावच्छिन्ने-
१५ ति । योग्यतावच्छिन्नेत्यस्योद्देशाद्विरागद्विषययोग्यतावच्छिन्नेत्यर्थः । एतेन बुद्धादी
सत्तां यदादीनां तत्त उत्पत्तावच्छिन्नाकारादीनि न स्युः । स्वकारणेषु तेनाभावा-
न तत्त्वामप्यसंभवादिन्यास्तमिति सिद्धाः । एवं चावेदोद्देशाद्विषयवृत्त्या अपि धर्मि-
णि वाच्यवृत्त्यभाविनः । न हि शक्तिविषयोः शक्तिवतोऽस्ति । शक्तिर्लक्षितो-
त्प्रेक्षात् । स चानिमित्तकेन्द्राद्यानापि रूपेण वस्तुतन्तुष्वेव परं रूपेणैकलभ्यव-
१० मेदेनाव्यक्ततामुमितसत्त्वात् एकस्य धर्मिणोऽनेकोपि एते वदकपालकार्णिकास्तु-
पगुणस्तु इत्येकत्वानेकत्वान्ध्यां धर्मधर्मिणोर्भेदे भाष्य उक्तः । तत्र वर्तमानो
धर्मः स्वध्यापारममुपलभ्यवर्तमानागतेभ्यो धर्मान्तरेभ्यो विद्यते । यदा वर्तमाना-
गतावस्थायां सामान्येणाविध्यकत्वाव्यविशेषाद्विषयेन धर्मिणि जीवो भवति
तदा धर्मिस्वरूपेणाविमानान्वयस्वरूपेण तेषामविभाव एव । एवमेव महादेवमपि
५ बोद्धव्यम् । यत्तमे सर्ववस्तुनां परमात्मन्यविभागात् । यथाकारोऽज्ञानाविति ।

ते च धर्मिणो धर्माविशिष्टाः—शान्ता उद्धिता अव्यपदेश्याश्च । ननु शान्तास्तं
ये कृत्वा व्यापारमुपगताः । उद्धितास्ते ये मन्त्रावागः । ते चानागतस्य लक्षणस्य
सममन्तराः । एवं वर्तमानस्यानन्तरा अतीताः । नन्वतीततानन्तर्यं वर्तमान-
तायाः कुतो नेति चेत् । अनागतत्वमभावाः प्रागभावस्थान्तायाया वर्तमानाव-
स्थायां हेतुत्वेनातीतवर्तमानतयोः कार्यकारणतानियामकरीतिर्याभावात् ।

T. A. om. एवम्.

19. B. U. read इत्येव for इत्येवम्.

29-30. A. reads अवस्थायाः for अवस्थान्तायाः.

30. A. reads ताया for अनागताया.

एवं च सत्कार्यवादेऽपि पूर्वाभिव्यक्तपटादिव्यक्तेर्न पुनरभिव्यक्तिरिति सिद्धान्तः । तस्यापि पुनरभिव्यक्तौ कदाचित्स एवार्थं पट इति पत्यभिज्ञापनेः । किं चैवं-
 सत्यमिर्षोक्षापत्तिः । विनष्टान्तःकरणाविद्याकर्मादीनां पुनरुद्भवेन मुक्तस्यापि
 संसारोद्भापनेः । न चैवमतीतकाले तत्सत्त्वे मानाभावः । लोकानपीतान्द्रो
 ५ इत्यादिवान्परातमिद्व्ययोगिपत्यस्थान्पथानुपपत्तेर्मनत्वात् । विषयतत्संनिक-
 र्षयोः प्रत्यक्षे हेतुत्वात् । न चातीतार्थस्य स्मरणमेवास्तु । पूर्वाननुभूतस्यापि
 योगिना दर्शनात् । यत्तु योगजधर्म एव संनिकर्ष इति तत्र । प्रत्यक्षं प्रति
 संनिकर्षनानात्वेनानुगमाद्धेतुताग्रहानुपपत्तेः । असत्यद्वयैव कस्यापि संनिक-
 र्षस्यानुपपत्तेरर्थः । किं च ज्ञानादेर्विषयतारूपसंबन्धस्याप्यसत्त्वेऽनुपपत्तिः । सतीरेव
 १० संगन्धदर्शनात् । तस्मात्प्रत्यक्षेषु संयोगादिरैव प्रत्यासत्तिः । योगजधर्मेण तु तत्प्र-
 तिबन्धकाधर्मतमभ्रादिनिवृत्तिमात्रं कियत् इति दिक् ।

नन्वप्यपदेश्यत्वं किम् । न च करिष्यमाणस्यापारम्भम् । अकरिष्यमाण-
 व्यापारकस्यापि केवलानागतलक्षणस्य वस्तुनः स्वकिागदिति चेन्न । सर्वस्य
 सर्वजातीयशक्तिकत्वेन सर्वत्र परिणामिन्यवस्थितानां सर्वविकारजननशक्तीना-
 १५ मेवाप्यपदेश्यत्वात् । एवं च तादृशशक्तित्वमेवाप्यपदेश्यत्वम् । न च वर्तमा-
 नातीतावस्थयोरनुभवस्मरणे प्रमाणे स्तः । शक्यत्वास्थानागतावस्थयोः किं मानम् ।
 सर्वत्र सर्वशक्तिसत्त्वे च किं मानमिति वाच्यम् । स्वाद्ये रसादिभिर्मधुराम्लसुर-
 भिसृष्टकठिनत्वादिभिर्यद्वैश्वरूप्यमनन्तरूपत्वं तज्जलपृथिव्योः परिणामनिमित्त-
 कमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतो दृश्यम् । अतो जलभूम्पोः सकलस्थावरा-
 २० त्मकत्वात्तच्छक्तिमत्त्वम् । शक्तिं विनापि कार्यकरणेऽतिमसम्भवात् । तथा जलमेव
 यदनेकरूपत्वं तत्स्थावराणां परिणामनिमित्तकं दृश्यम् । मनुष्यादीनां धान्यादि-
 स्थावरकार्याणां धान्यादिविशेषै रूपादिविशेषदर्शनात् । तथा स्थावरेषु यद-
 नेकरूपत्वं तज्जलमप्यपरिणामनिमित्तकम् । गोमयदुग्धादिभिर्धान्यचम्पकादीनां
 विचित्ररूपरसादिदर्शनात् । शक्तिमानो च रुषिरावसेकेन तालकलतुल्यकलता-
 २५ दर्शनाच्च । एवमादिदृष्टान्तैः सर्ववस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिसिद्धेः । यद्यप्य-
 तीतकार्यशक्तिमत्त्वं नास्ति तथापि तज्जातीयशक्तिमत्त्वं विवक्षितम् । तदुक्तं
 भाष्ये आरयतुच्छेदेन सर्वं सर्वात्मकमिति । एतेनान्यद्व्यविकारव्यक्तीनामन्य-
 द्वाभावेऽपि न नियमहानिः । तज्जातीयन्यकृत्यन्तरजननशक्तिमत्त्वसंभवात् । किं
 चैकस्मादेव चतुर्मुखशरीरादसितदेवदानवनस्पत्यादिसमुद्भूतदर्शनेन मत्स्यजाड-

4. D. roads अति नात् for अभीतात्.

8. A. C. read पदार्थे तत् for पदार्थेन कत्.

9. A. C. read अस्तति for अस्त्ये.

15. B. roads जप्येत्त्वम् for जन्मपदेश्यत्वम्.

राशेः समुद्रशोषदर्शनेन ब्रह्मविष्णुरुद्रपार्वतीशरीरादिषु विम्बरूपदर्शनेन योगिनां स्वशरीरमनसोरनन्तविभूतिदर्शनेनान्यतोप्यन्योत्पादनदर्शनेन सर्वत्र सर्वशक्ति-
सत्तानुमीयते ।

ननु सर्वत्र सर्वजातीयशक्त्यङ्गीकारे कथमेकदा नासिलविकारोत्पत्तिः ।
५ कथं वा न शिलातोद्भूरोत्पत्तिरित्यादीति चेत् । देशकालावयवसंयोगविशेष-
रूपाकाराधर्मादिनिमित्तैः प्रतिबन्धादनेकशक्तीनामेकदा वर्तमानलक्षणपरि-
णामाभावोपपत्तेः । उक्तरूपसहकारिविरहाद्वा । वस्तुतः सहकारिकारणानां प्रति-
बन्धनिवर्तकतैव । अतः शिलाशकलाभाद्भूरोत्पत्तिः । अवयवसंयोगविशेषस्य
तत्प्रतिबन्धकत्वात् । नाकारमरि केसरोत्पत्तिर्नापि निदाशे मेघोत्पत्तिर्न सूर्या
१० मनुष्योत्पत्तिर्नापुण्यघतः सुप्तमिति बोध्यम् । अस्मादिशरीराच्च नासिलमाणु-
त्पत्तिः । अधर्मेण प्रतिबन्धात् । ब्रह्माण्डादिशक्तिमतश्च षडादेर्वब्रह्माण्डाद्युत्पत्तिं विनैव
शायशो नाशदर्शनात् । सा शक्तिराधारविलयादद्यादिना सहैव लीयते । कदा-
चिदु योगीश्वरादिसंकल्पतो षडादीनामपि षकत्यापूरकशक्त्यवस्थितासिल-
परिणामो भवत्येव । तदुक्तम्—

१५ विषमम्यसृतं कचिद्वेदसृतं वा विषमीश्वरेच्छया । (रघुवंश. ८।४६)
इति । एवं च शक्तिसिद्धौ तदेव सोम्येदमप्य आसीत् (छा. ६।२।१) इति
श्रुतिरेव मानम् । अन्यथा कालादिभिरेवातिप्रसङ्गपरिहारेण सा न सिध्येत् । षडो
भविष्यतीति प्रत्ययश्चेति । एवं च भविष्यद्वापारकशक्तिसिद्धौ हेयं दुःखमनामतम्
(बो. ख. २।१६) इति पूर्वोक्तमुपपन्नम् । एवं च कश्चिद्विकारां विलक्षण एवानागतो-
१० स्तीति । अन्यथा आगतकुलस्य हेयत्वानुपपत्तेः । पर्यायानागतदुःखज्ञानं
सिद्धत्वाच्च पुरुषार्थः स्यात् । मम त्वनागतदुःखं शक्तिरूपं चिनेन सहैव नश्य-
तीत्युपपन्नं सर्वम् । यथैतेष्वभिव्यक्तेषु धर्मेष्वन्वयी स्थिरः सामान्यविशेषाभ्यां
स धर्मी । एवं चाभिव्यक्तत्वाभिव्यक्तत्ववैधर्म्येण धर्मधर्मिणोर्विचकः ।

यस्तु बौद्धो निर्धर्मिकं धर्ममात्रे क्षणिकमिदम्, अनेकक्षणस्थायित्वं क्षण-
२५ संबन्धरूपधर्मबन्धमेव षडार्यमात्रस्य स्यादिति वदति तस्याभ्यासि क्षणिकवि-
ज्ञानरूप एव स्यादिति योगाभावापत्तिः । अन्यविज्ञानेन कृतस्य 'कर्मणोन्मूलन'
भोगेऽतिप्रसङ्गात् । स्मरणानापत्तेश्च । अन्यदृष्टस्याभ्येतास्मरणान् । प्रत्यभिज्ञानाच्च
धर्मी अतिरिक्तः सिध्यति । धर्मान्यधान्वेपि प्रत्यभिज्ञादर्शनादिति दिक् ॥ १४ ॥

ननु धर्मिणोऽतिरिक्तत्वेऽप्येकस्यानेकपरिणामाङ्गीकारोऽप्युक्तः । एकस्यान्का-
३० रणात्कार्यभेदे तस्याकस्मिन्वपसङ्गादेकस्यानेकशक्तित्वेऽतिप्रसङ्गात् आह—

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

एकस्यैव सुद्धर्मिणः प्रथमं चूर्णयुत् । ततः पिण्डमुद्भवति । ततश्च षटोत्तरी
 षट्सुद्भवति । ततो षटस्य लये कपालमुत् । ततः कण्ठमुदित्यादिः परिणामक्रमो
 दृश्यते । सुद्धर्मोच सर्वज्ञानुगतः । मुदित्यनुगतप्रत्ययात् । न च धर्माणामयं
 क्रमः पूर्वोपर्यात्मा न तु धर्मिण इति कथं तेन धर्मिणः परिणामबहुत्वसिद्धिरिति
 ५ वाच्यम् । धर्मक्रमस्यैव धर्मिक्रमात्वात् । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तरौ
 यो धर्मः स एव हि तस्य धर्मिणः क्रमो यथा सुदेकैव चूर्णं भूत्वा सहकारीवि-
 शेषसमभिहारेण पश्चात्पिण्डो भवतीत्येकः । पश्चाच्च पिण्डः प्रच्यवते षट् उपजा-
 यत इत्यादिप्रकारैर्मुद्धर्मिण एव धर्मपरिणामक्रमबहुत्वम् । एवं षटस्यानागत-
 भाबाहर्तमानभावमाप्तिः पिण्डस्य वर्तमानभाबादतीतभावमाप्तिरिति लक्षणक-
 १० मः । लक्षणांलक्षणांतरप्राप्तिरूपोऽतीतभाबाहर्तमानत्वोति न क्रम इति भागेवो-
 कम् । तथा षटस्य नवस्य नान्ते पुराणता दृश्यते । तत्र यद्यपि प्रतिक्षणपरिणा-
 मो न प्रत्यक्षस्तथापि पुराणता प्रतिक्षणं भिन्नेन स्वरूपसता क्रमसमूहेनाभिव्य-
 ज्यमाना चरमावस्थायां स्फुटं प्रत्यक्षतामेतीत्यतः पुराणताभिध्याकिहेतुतया
 प्रतिक्षणमवस्थापरिणामोनुमीयते । एवं च धर्मलक्षणपरिणामाभ्यां प्रतिक्षणम-
 १५ जायमानाभ्यां बिलक्षणोपे प्रतिक्षणं जायमानत्वाचृतीयोवस्थापरिणामः ।
 ईदृशक्षणभङ्गुरत्वमादावैव प्रपञ्चस्य स्वप्रमायादिरुचान्तः श्रुतिस्मृतिभूताः । त
 एते क्रमा धर्मधर्मिणोर्भेदे सति संभवन्ति नेतरभेति सूत्रतात्पर्यम् ।

ननु धर्मिणो षटादेः कपालादिधर्मत्वात्कथं धर्मधर्मिणोर्भेद इति चेदन्यधर्मा-
 पेक्षया धर्मित्वाक्षतेरदोषः । यो यस्य धर्मो स तस्मान्निष्ठ इत्येव नियमात् । न
 २० च धर्मिधर्मलक्षणानां भेदे कथमेकस्या एव प्रकृतेः सर्वपरिणामित्वं स्मृत्यादा-
 बुक्तमिति वाच्यम् । परमार्थधर्मिणि प्रधाने साक्षात्परयाऽभेदोपचारेण निमि-
 त्तेन सर्वोपि धर्मः स एवाभिधीयत इति सर्वस्य क्रमस्य प्रधानत्वरूपविषयत्वेनैव
 प्रतीयमानत्वेनादोषात् । परमार्थधर्मित्वं च साक्षात्परया वा सर्वविकाराभ्य-
 त्वम् । अन्येषां त्वपारमार्थिकं धर्मित्वम् । अपेक्षिकत्वात् । यथा महादीनां
 २५ सत्यत्वं जीवानामात्मत्वं चापारमार्थिकं शराशुद्धेहायोपेक्षिकत्वात् । एवं च
 परमात्मन एव पारमार्थिकात्मत्वम् । न्यायसाम्बन्धात् । अत्राभेदोपचारहारेणेति
 भाष्योक्तैर्धर्मधर्मिणोर्भेद एव व्यावहारिकः । अचेदस्तु प्रातिभासिकः । तन्मूलं
 चाविभाग इति ज्ञायते । तत्रारम्भवादिभिरस्माकं धर्मधर्म्यभेदसत्कार्ययोरेव विरोधो
 न तु प्रपञ्चस्याचेतनत्वादौ । तैरभेदप्रत्ययनियामकाविभागलक्षणस्यानर्हकारा-
 ३० त्यागभावध्वंसयोरङ्गीकाराच्च । ब्रह्मविद्यार्ततावादादपि नास्माकं विकृष्टः । माया-
 परिणामस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यताच्चिकताया अस्माकमपीदृशत्वात् ।

बहुक्षय इवाभाति मायया बहुक्षयया ।

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति वक्ष्यते ॥

इति स्मृत्या मायाविकारस्य परमात्मन्यारोपानगमाच्छुक्लौ बुद्धिपरिणामरज-
तारोपवत् । वक्ष्यत इत्यस्परिणत इति शेषः ।

५ यद्यपि चित्तस्य व्युत्थाननिरोधसंस्काररूपौ ह्यवेव परिणामी सूत्र उक्तौ तथा-
प्यन्येपि द्रष्टव्याः । तथा हि । चित्तस्य धर्मद्वयं मत्त्यक्षमप्रत्यक्षं च । तत्र वृत्त्या-
त्मकं मत्त्यक्षम् । वृत्तिश्च साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानसमर्थः परिणामविशेषो
ज्ञानेच्छाकतिस्तुल्यः स्वादिरूपः । परमाप्नुतद्रूपादिवत्साक्षिणि प्रतिबिम्बाधा-
नाक्षमतयाऽभासमानो वस्तुमात्रोऽप्रत्यक्षः । स चानुमानमात्रगम्यः । स च

१० सप्तविधः

निरोधधर्मसंस्काराः परिणामोऽथ जीवनम् ।

वेदा शक्तिश्च चित्तस्य धर्मा दर्शनवर्जिताः ॥

इति । निरोधो वृत्तिनिरोधः । स संस्कारजनकत्वेन निवृत्तिमयत्वमावक्यो-
ऽनुमीयत इति प्रागुक्तम् । धर्मोऽदृष्टसामान्यं भोगबौद्धेऽवादानुमीयते । संस्कारश्च

१५ स्मृत्या । परिणामश्चित्तस्योपचयादिर्न्युत्पन्नार्थाभिरनुमीयते । जीवनं प्राणनन्दि-
रूपव्यापारः । स सुषुप्ताद्यपि व्यासप्रभवात्तन्मात्रमनुमीयते । वेदा चित्तस्य
संचारः । स च जाग्रत्समस्तपुण्यादौ चित्तस्य चक्षुरादिवेशसंयोगवियोगाभ्या-
मनुमीयते । यद्यपि चित्तं विभु तथापि व्याससन्वापुषहम्भेनोपचयापचयबद्धौ-
पाधिकी तत्र क्रियाप्यस्ति । शक्तिर्प्राणादिसामर्थ्यम् । तच्च तात्कार्यानुमेय-

२० मिति दिक् ॥ १५ ॥

अथ योगिनः संपन्नसर्वयमादिसाधनस्य तत्रद्विभूतिकामनया जिह्वासितो-

२५ र्थस्तत्तत्संपन्नविषयस्तत्तत्संयमसिद्धिप्राप्तिका विभुतयश्च वक्तव्याः । केवल-
मुमुक्षुणां तु सत्त्वपुरुषान्यतासंयमः कर्तव्यः । तत्र परिणामत्रयसंयमं तादृ-
श्रुतिं चाह—

२५ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

अस्य धर्मिणोऽर्थं धर्मपरिणामस्तस्य चार्थं लक्षणपरिणामो लक्षणस्य चाय-
मवस्थापरिणाम इत्येवमनुक्षणं यत्रकुत्राचिदर्थं संयमानन्साक्षात्कारे सति सर्व-
वस्तुसाधारणेषु तेषु परिणामेष्वतीतानागतज्ञानं परिधानलेशादेव भवतीत्यर्थः ।
एकत्र ध्यानादिकथं संयम इत्युक्तम् । अन्यत्रिषयकसंयमात्मनि नियतपदार्था-

9. B. O. read कथं सतः for कथः । स च.

14. B. reads सामान्य for सामान्यम्.

22. A. om. शेषम् before सिद्धि.

23-4. A. reads विभुतीः for विनलिप्.

न्तरसाक्षात्कारो योगजधर्माद्भवतीत्यत्र शास्त्रं प्रमाणं धर्मविशेषात्स्वर्गविशेषो
भवतीत्यत्रैव ॥ १६ ॥

संयमान्तरस्य सिद्धयन्तरमाह—

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संस्कारस्तत्प्रविभाग-

५ संयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानम् । तेषां वक्ष्यमाणात्संकेतरूपाद्-
ध्यासात्संस्कारो विवेकाग्रहणम् । वस्तुतस्तेषां भेद एव । अतस्तेषां प्रविभागे भेदे
संयमान्ताक्षात्कारपर्यन्तात्सर्वभूतानां कृतानि ज्ञायन्ते । अयं काकादिरमुमर्य-
मनेन शब्देन कथयतीत्यर्थः ।

१० तत्र बाग्निन्द्रियजन्यः शब्दो लोकपतीतिसिद्धो वर्ण एव न वाचकपदरूपः ।

अहौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताभ्य नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ (शिक्षा ११)

इति स्मृतेः । श्रोत्रं च ध्वनिरूपपरिणाममात्रविषयम् । तत्र ध्वनिर्नाम बाग्निन्द्रिया-
धिष्ण्वभिहतस्वोदानवायोः परिणामभेदः । तदभिधाता च दवाच्छिञ्जाकाशोपादान-

१५ को वा । न तु वाचकं पदम् । स च वर्णरूपोऽप्यवाचकत्वाद्ध्वनिरित्युच्यते । तृती-

याः पदरूपः । स च नादानुसंहारबुद्धिनिर्भासो नादास्मयकारादिवर्णान् प्रत्येकं

शृङ्गीत्याऽनु पश्चात्ता बुद्धिः संहारत्येकत्वमापादयति गौरित्येकं पदमिति तथा

निर्भासोऽक्षण्ड एकः स्फोटारूपः । अयं चान्ताकरणास्यैव ग्राह्यः । तद्धर्मश्च यो विशो-

का वा ज्योतिष्मती (यो. सू. १।३६) इति सूत्रे प्रथमपादे इदमपुण्डरीक-

२० प्रणवरूप उक्तः । अनुसंहारबुद्धेः सामानाधिकरण्येनैव तद्ब्रह्मजनकत्वे लोपवात् ।

यद्यपि पूर्वबुद्धयोपि वर्णाकारं पदमेव मोचयन्ति तथापि न विशदम् । चरमे तु

विज्ञाने तदतिविशदमित्येवमुक्तम् ।

न चानुसंहारबुद्धिः श्रोत्रस्यैवास्तु । असंभवात् । आनुपूर्व्येभ्यः लोकपदत्व-

प्रतीतिविषयो वाच्यम् । न चानुपूर्वी श्रोत्रमात्रा । श्रोत्रस्य शब्दमात्रमाह-

१५ त्वात् । न च पूर्ववर्णसंस्कारैः स्मृतानां वर्णानामानुपूर्वी मनसा ग्राह्येति वा-

च्यम् । किमानुपूर्व्या मनसानुभव उतस्मरणम् । नायः । तत्र वर्णानां विनाशेन

तच्चतुस्तरक्षणानां च विनाशेन तदसंभवात् । क्षणस्थास्मदादिमनोऽग्राह्यत्वाच्च ।

अत एवान्त्येति न । अत्र प्रमाणं चैकं पदमिति प्रत्यय एव । अनेकेषां वर्णा-

नामेकसमयस्थितेरसंभवात्परस्परमसंबद्धस्वभावानां पदत्वसंस्पर्शरहितानां

प्रत्येकमर्थानुपस्थापकानामविर्भूयैव क्षणातिरोभूतानां प्रत्येकं मिलितानां चापदस्वरूपताया वृद्धैरुक्तत्वात् । प्रत्येकमर्थोपस्थापकत्वेऽनुभवविरोधो द्वितीयाद्रीनामनञ्चारणप्रसङ्गश्च ।

- न चाभेयादीनां परमापूर्वे स्वर्गे वा जननीये यथा संस्कारद्वारा साहित्यं
५ तथा वर्णानामपि संस्कारद्वारा साहित्यम् । तादृशानेकसंस्कारकल्पने गौरवात् ।
न च स्मृत्यनुरोधेन कदापि एव ते । तेषां स्वकारणानुभवविषयस्मृतिमाधजन-
कत्वात् । किं चातिरिक्तस्यापि स्वीकारे तस्याज्ञातस्यार्थप्रत्यायकत्वासंभवः ।
अर्थप्रत्यायनाहसंबन्धस्याज्ञातस्य तज्जनकताया अवर्जनात् । न च प्रत्येक-
वर्णानुभवजनितसंस्कारपिण्डलव्यजन्मस्मृतिविषयतया जातसहभावा वाचकाः ।
१० कमाकमविपरीतकमानुभूतानामविशेषेणार्थबोधकत्वापत्तेः । कमस्य त्वनुभवा-
विषयस्य न स्मृतिविषयत्वमित्युक्तमेव ।

- न चैवोऽस्तण्डपद्वये बोधः । तद्धि प्रत्येकमेव प्रयत्नभेदभिन्नध्वनिभिः परस्पर-
विसदृशतन्त्रद्वयभेदैस्तुल्यस्थानकरणनिष्पन्नत्वेन गणगौरगौरित्यादौ मन्वेन
सदृशैरेकमप्यनेकमिवानवयवमपि सावयवमिव व्यज्यते । यथा नियतवर्णपरि-
१५ माणसंस्थानं मुक्तमेकमपि मणिरुपाणदर्शनादयो विभिन्नवर्णपरिमाणसंस्थान-
मनेकमादर्शयन्ति । न तु परमार्थतस्तस्य ते भागाः । तस्माद्वर्णात्मना पदभेदेभ्ये-
कमेव स्फोटं निर्भागमेव सभागमिव सभेदमिव व्यञ्जयन्ति । एवं च गोपद्वयस्यै-
कस्य स्फोटभेदस्य गकारभागो गणादिपदस्फोटसादृश्येन न निर्धारयति स्वभा-
गिनमित्योकारविशिष्टो निर्धारयति । एवमोकाररूपोपि भागः शोचिरादिपदस-
२० दृशतया न शक्तस्तं निर्धारयितुमिति गकारविशिष्टो निर्धारयतीति वाच्यम् ।
तच्च न संभवति । गत्वादिनाभिव्यक्तेः क्षणिकत्वादिति वाच्यम् । संस्कारद्वारा
रेण तेषां सहभावाद्विशिष्टोपपत्तेः । न च भिन्नविषयत्वं संस्कारयोः । भागद्वयवि-
षययोरनुभवयोस्तज्जनमनोश्च संस्कारयोरैकपदविषयत्वात्केवलतद्भागानुभवेन
पदमव्यक्तमनुभूयते । अनुसंहाराधिया तु पूर्वसंस्कारसङ्कतया व्यक्तमनुभूयते ।
२५ यथा कुराहनस्पती पूर्वैऽव्यक्ताः प्रत्यया व्यक्तवनस्पतिप्रत्ययजनकः । न चेवं
विधा वर्णानामर्थप्रत्ययजनने संभविनी । न हि ते पूर्वमव्यक्तमर्थप्रत्ययं जन-
यन्तीति शक्यं वक्तुम् । प्रत्यक्षज्ञान एव तथा नियमात् । वर्णभेदस्त्वर्थप्रत्ययो

2. B. reads स्ततया for कृतनायाः.

11. A. om. एव न स्मृतिविषय.

13. B. reads तत्पदम् for तत्तत्पदम्.

21. A. reads वाच्यसंस्कार for वाच्यम् । संस्कार.

23. A. reads वदामिवयकत्वात्; C. reads वदामिवयकत्वात् for पद-
विषयत्वात्.

23. B. C. om. तद् before वाग.

न मत्वज्ञः । वर्णोभ्यो जायमानो ह्यर्थे श्रत्वयो जायमानः स्फुट एव जायेत न वा जायेत न त्वस्फुट इति विशेषाद् । न चानुपूर्वीविशेषसमुद्भवस्यैकत्वादेकत्व-
न्यवहारस्तेन त्वेणार्थमत्वापकत्वं चेति वाच्यम् । तदयमस्फुटकत्वात् ।

स कीदृश इति चेत् । अन्तःकरणधर्मः स एक एव श्रोत्रगृहीततत्तद्वर्णमि-
५ हारजनेन वृक्षस्त्वेव जपया स्फटिकस्त्वेव वा तत्तदुपरकतायां सत्यां चरमवर्णम-
ह्मकाले सति पदत्वेन प्रतीयते । तत्तदुपरागनाशार्कं च तस्यान्तःकरणवृत्त्यन्त-
रमेवेति न दोषः । अत एव तत्र तत्तदुत्तरत्वादिकमपि गृह्यते । यथा बीजाङ्गुरा-
ण्येकावस्थो वृक्षरूपो धर्मो क्रमिकाम्यस्ताम्योतिरिक्तः शेषावस्थया पूर्णतया
व्यन्यतेऽप्यमात्रवृक्ष इति । स च बीजादिभ्यो भिन्नाभिन्नः । भेदाभेदयोरनुभ-
१० वात् । तथा मकारौकाराण्येकावस्थो गौरित्वादिरसगण्डरूपेण क्रमिकाम्यो
मकारावस्थाम्योतिरिक्तो निसर्जनीयादिवर्णमावस्थायामिव्यवृक्ष इदं गौरिति
पदं न तु गौर इतीत्यादिरूपेण । तत्र मकारावस्थाम्यो भिन्नाभिन्नम् ।
भेदाभेदयोरनुभवात् । स चार्थस्फुटीकरणात्स्फोट इत्युच्यते ।

न च वर्णानां पदस्वरूपत्वाभावे कथमियन्तो वर्णाः क्रमविशेषविशिष्टा अस्या-
१५ र्थस्य वाचका इति लोकव्यवहार इति वाच्यम् । वर्णानां प्रत्येकत्वेन पदभेदेभ्य-
वस्थावर्धिनोरभेदस्यापि सत्त्वेनैकैकस्यापि वर्णस्य बीजाङ्गुरादेर्वृक्षाभेदवत्पदा-
भेदस्यापि सत्त्वेनाक्षतेः । स चैकैको वर्णः पदभावे सहकारिणि यानि वर्णान्तराणि
तत्प्रतिषेधोक्तिवाचत्संबन्धित्वाद्नन्तपदरूपतामिवापन्नो भवतीति सर्वपदरूपत्वा-
त्सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासंपन्नो भवति । वस्तुतस्तस्य तत्त्वाच्च नानात्वमत इवे-
२० त्युक्तम् । गोगणगौरनगर इत्यादिषु गोत्वाद्यभिधायिषु गवर्णो हृष्ट इति तत्तदभि-
धानशक्तिः सोमशोचिरादिष्वीश्वरापर्याभिधायिषु पदेभ्योवर्णो हृष्ट इति सोपि तत्त-
दभिधानशक्तिरित्यनन्तपदरूपता च । एवं पूर्वो मकार उत्तरेगौरिति वर्णद्वयेन गण-
इति पदाद्वयावर्त्योत्तरार्थे निसर्जनीयः पूर्वो मकारौकाररूपवर्णद्वयेन गौरित्वा-
दिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गौरित्यसण्डे पदे गोत्ववाचके तादृक्त्येनावस्थाप्यत इति ।

२५ एवं ते बहवो वर्णा आनुपूर्वीविशेषसापेक्षाः पदाभेदतोर्यसंकेतेन नियमिताः
सहकारिविशेषेण सर्वाभिधानसमर्था अप्येतावत्संस्थाका मकारौकारनिसर्ज-
नीया गोरूपमेवार्थमुपस्थापयन्तीति तेन प्रकारेण वर्णगुप्तेन तत्पदमेवाविवेकतः

1-3. A. reads जायते for जायेत न वा जायेत.

8. B. reads वर्णः for वर्णी.

16. A. O. read एककस्म for एकैकस्म.

19. A. reads ऐति; O. reads वेति for इवेति.

20. B. O. om. आदि after गोत्वं.

22. B. reads पूर्वमकारात् for पूर्वो मकारः.

24. B. O. read एकैक after इति.

संकेत्यते यतः पदमेव वाच्यस्य वाचकम् । न चाप्यस्यान्यत्वेण कुतः संकेतः ।
पदात्म्यस्य बुद्धिधातुस्य बुद्धिप्रमस्य स्फोटस्य प्वनिर्झरैरुपरकतया तदभेदात् ।
यथा संयुक्त कपालद्वयं जलाहरणहेतुरित्यविवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते पदा-
दिभ्यो षट्स्य न्यावर्तकान्तरासंभवात् । ततश्च बालो षट्स्य कपालाविवेकेनैव
५ जलाहरणहेतुत्वं गृह्णाति तद्वत्स्फोटान्तरन्यावर्तनाय वर्णाविवेकेनैव संकेतोपदेशः ।
संकेतग्रहश्च भवतीति न प्रागुक्तलोकव्यवहारानुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

- तदिदं स्फोटारूपमेकबुद्धिविषयत्वादेकं परात्म्यया पुरुषस्य प्रधानरूपशक्त्यै-
क्यमन्तेन जनितं वाचकव्यवहारस्यापि वर्णवत्कमराहितं वर्णरहितमत एव
निरंशमन्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिष्यक्तं परपत्तिविषादविषया वक्तृभिर-
१० विधीयमानैः श्रोतुभिश्च भूयमागैर्वर्णैरुपरागादनादिवाच्यव्यवहारवासनावशी-
कृतया लोकबुद्ध्या परमार्थवदनोन्माभेदेन संवेदनेन प्रतीयते । न तु तद्वति-
रिक्तरूपेण । यथापि लाक्षापुष्पाभेरपगमे स्फटिकः स्वच्छपथलोभुभूयते । तथापि
बिनापि प्रकाशात् । अस्य तृपाभिष्यतिरेकेण प्रतीयमाबाध केवलस्य प्रत्ययः ।
एवं च पाणिन्द्रियविषयवर्णानां श्रोतृयाद्याणां वाचकत्वस्य चाविवेककृत्यसंकरः ।
१५ तस्य च पदस्यैतावता वर्णानामवमानुपूर्वीकमिलनमस्यार्थस्य वाचकमिति
विषयव्यवस्था तु संकेतग्रहाश्रयति ।

- संकेतस्तु पदपदार्थयोः संकेतकर्तुराह्वयैतरेतराभेदोपक्रमैतरेतराध्यासरूपः ।
अभेदोपे वीजं त्वविभाग एव । त्रयाणामपि बुद्धिधर्मत्वेन परस्परमभिभागात् ।
शब्देन बौद्धार्थस्यैव प्रत्ययात् । तत्रापि नाधुनिकसंकेतो विषयव्यवस्थापकः ।
२० तस्यानियतत्वात् । किं तु स्मृत्यात्मकः । पाणिन्यादिस्मृत्यात्मकः । किं च स्मृत्या-
त्मको ज्ञानविषय एव बोधको न स्वरूपसंज्ञितः । न चाध्यासस्य संकेतत्वं कुतः ।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (मी. ८।१२) इत्यादिशब्देषु बुद्धिरादिच (पा. सू. १।१।१) इत्यादौ
व्याकरणे कम्बुघीवादिमान्वाट इत्यादौ लोकेऽप्यराजिर्जरा देवा (अमरको. १।१।७)
इत्यादौ कोशे च योर्थः शब्दः सोर्थो योर्थः स शब्द इत्येवमितरेतराध्यासरूपस्यैव
२५ संकेतस्य दर्शनात् । शब्दवाच्यत्वलक्षणायां प्रमाणाभावात् । ईदृशानाप्यभेदो-
पेयैवागमिनो मन्वार्थयोरेभेदेनोपासनमायनन्ति । मीमांसकार्थं मन्वमयी
देवतामाहुः ।

एवंभूत एव संकेते मुख्ये सति कथंचिज्ज्ञेयं परिकल्प्यास्यार्थस्यायं वाचक
इत्यपि कदाचित्संकेतो यथा पाणिनेः कर्मणि द्वितीया (पा. सू. २।३।२) इति ।

8. O. reads जनिन for जनिन्य-

10. B. reads वाचन्या for वाचन-

28. A. om. तेन-

29. B. reads कथंचिद् for कदाचित्-

यथा बोधः प्रशस्तम् (पा. सू. १।१।१७) इति । वाचकत्वं च तादात्म्यमेवेति दिक् । यन्वस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीप्शरेष्वाविषयत्वं शक्तिरिति तत्कारणत्वादिसाधारणम् । एवमितरेतराभ्यासरूपेण संकेतेन निमित्तेनैते शब्दार्थप्रत्ययाः संकीर्णा लोके दृश्यन्ते गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञान-
५ मिति । तत्र शब्दार्थयोरितरेतराभ्यासः संकेतार्थेणैव दर्शितः । शब्दार्थयोः प्रत्यये-
न सह त्वेकाकारत्वादन्योन्याभ्यासः । य एषां प्रविभागज्ञः स सर्वरूपवित्स एव शब्दादीनां तत्त्वज्ञः ।

यथा च पदवाक्ययोस्तदर्थानां च संकरस्तथा वर्णपदयोरपि । तथा हि । सर्व-
पदेषु पदान्तरतत्तदर्थसङ्गकारेणास्ति वाक्यभवनशक्तिः । किं च परेण बुभुत्सि-
१० तार्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः । परेण च प्रवृत्त्यादिविषयो बुभुत्सितः ।
स च वाक्यार्थ एवेति सर्वे शब्दास्तत्परा इति । यत्रापि केवलपदप्रयोगस्तत्रापि
पदान्तरसाहित्येनैवार्थावगमः । केवलस्यासामर्थ्यात् । एवं च वाक्यमेव वाच-
कम् । पदानि तद्भागतया वर्णानां पदार्थवाचकत्ववशाद्वक्तव्यार्थवाचकानि । एवं
च वर्णो यथा सर्वार्थाभिधानशक्तिप्रचित एवं पदमध्येकैकं सर्ववाक्यार्थाभिधा-
१५ नशक्तिप्रचितमिति । एवं च वृक्ष इत्युक्त आकाङ्क्षापूर्णायां वृक्षोऽस्ति चलाति
विच्छिद्यते चेति पदान्तराणां योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यादिवशादभ्याहारे गम्यत इति
सैर्वाक्यैर्वृक्षपदस्य संकरोऽनिवेकः ।

यत्रापि क्रियाविशेषे तात्पर्यादिकं नादधार्यते तथाप्यस्तीति गम्यते । सत्तायाः
पदार्थेनाभ्यामेचाररूपयोग्यतासन्वात् । लोकेऽस्त्यर्थं विना शुद्धपदार्थानवगतेर्वा-
२० ऽप्यभिचार आकाङ्क्षासन्वाच्च । न चार्थविशेषे तात्पर्यग्रहेणि तदर्थकपदानामान-
न्त्येन शब्दविशेषानुमाने किं नियामकम् । स्वेच्छाया एव नियामकत्वात् ।
तथा क्रियाया असाधनाया अभावात्पक्षतोऽस्युक्ते सर्वकारकपदानामनुमानम् ।
अनुमितानामपि कारकान्तस्यावृत्त्यर्थश्चैवोभित्ता तण्डुलानित्यादिरनुवादः
कदाचित् । कचिदभ्याहारं विनापि पदवाक्ययोरर्थभिद्वयमित्तका संकरो
२५ यथा छन्दोऽधीत इति वाक्यार्थे श्रोत्रियपदस्य प्राणान्धारयतीति वाक्यार्थे जीव-
तीति पदस्य प्रयोगः । एतावतापि श्रोत्रियपदस्यास्थापसमभिमिलितस्य नैव-
विधार्थबोधे सामर्थ्यम् । शब्दशक्तिस्वभावात् । न चैवं वाक्यस्य गुरुतरस्य कदापि
प्रयोगो न स्यात् । संशयवारणाय तत्त्वयोगस्यापि संभवात् । पदेषु तद्भागतया
तदर्थशक्तिमत्त्वेपि केवलात्सङ्गकारिणं विना तदर्थप्रत्ययाच्च ।

9. A. reads तदर्थं for तत्तदर्थं.

14. A. reads साहित्येनैवार्थावगमे after पदपनि.

24. A. om. जति.

नन्वेवं सर्वत्र वाक्यस्यैव बोधकत्वे किमर्थं व्याकरणे पदानामन्वाख्यानम् । किं च पदवद्वाक्यमसंख्यमेव, न सन्त्येव पदानीति तदन्वाख्यानमसंभावि चेति चेन्न । वाक्यात्कल्पनस्यैव पदं प्रविभज्य कल्पितक्रियावाचकत्वेन कारकवाचकत्वेन वान्वाख्यानात् । अन्यथा "यद्ये भवति, भवति भिक्षां देहि । अम्बस्तवम्, अम्बो ५ याति । अजापयः पिब, अजापयः शत्रून्" इत्यादौ नामाख्यातसामान्यादन्वाख्यानं विना क्रियाकारकाख्यान्यतरेणाज्ञातं कथं क्रियायां कारकं वा प्रयुज्येत । तत्र हि 'न्यं मतवान् । अम्बन्वजातिमान् मच्छति । छात्राः पयः पिब । शत्रून्नाशय । इत्यादयर्थप्रतीतिः । तस्मादपोद्धृत्यान्वाख्यानं न वान्वाख्यानादेव पारमार्थिको विभागः पदानाम् । एवं चावाविमामदर्शनादणानामपि परैरविभागे १० मन्वन्ते लौकिकाः । यथा च वाक्ये पदभागाः कल्पिता एवं पदे वर्णभागा इति तात्पर्यम् ।

न चैवं शब्दार्थमत्ययानामविभाग एवास्तु । प्रतीत्या भेदस्य सिद्धेः । तथा हि । श्वेतते इति साध्यरूपक्रियार्थः शब्दः । श्वेतः प्राप्त्या इति सिद्धरूपतया कारकाः शब्दः । अभिहितत्वाच्च काङ्क्षाविभक्तेरभावः । तयोः शब्दयोः क्रिया- १५ त्वा कारकात्मा चार्थः प्रत्ययश्च तन्वर्णविपरीतं भिन्न एव । न चाभेदेन प्रतीत्या संस्काराकृतस्तेषां प्रविभागः । सौमित्र्याभिमर्शमन्वत्प्रसक्तोपाधिक एकाकारप्रत्ययो न तात्त्विक इत्यदोषात् । वस्तुतः शब्दप्रत्यययोगालम्बनं श्वेतोर्थः । स च शब्दादिभ्याश्चाभिर्नवनुराणन्वादिभिरवस्थाभिः स्थाभिर्धिक्रियमाणत्वाच्च शब्द- २० प्रत्यययोः सङ्गतः । अतस्ताम्नां भिन्नः । एवं शब्दः स्वावस्थाभिर्विक्रियमाणो नार्थ- २० बुद्धयोः सङ्गतः । एवं प्रत्ययोपीति परस्परविभक्ता एवैते । तेषु मनुष्यवचनविषये प्रविभागसंयमान्साक्षात्कारपर्यन्ताप्योर्गी सर्वभूतकृतयो भवति तेषां कृतं तदर्थ- ३० भेदं तत्पर्ययं च योगी जानातीति दिक् ॥ १७ ॥

संयमान्तरस्य सिद्धयन्तरमाह -

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

१५ अत्र संस्कारसंयमेनेति सूत्रस्यादिः । द्विविधाः संस्काराः स्मृतिगमादिङ्ग-
शङ्केतयो वासनारूपा जात्याद्युर्नगरुचिपाकदेतयो धर्माधर्मरूपाश्च । अविद्यास-
त्त्वेषु तमादिवैचित्र्यदर्शनेषु वासनानां कृतृत्वमात्राधिकम् । तेषां पूर्वजन्यो-
पचिताः परिणामचेशभिरोपशान्तिजीवनरूपा विषयमवस्थाशिक्षास्थत्वाभाववन्त-
भिनधर्माः । तेषु क्रियमाणः संयमस्तन्माक्षात्करणे समर्थो भवति । तेषु शब्दानु-

19. B. reads सर्वज्ञानं for एवं ज्ञानम्.

20. A. reads तेषु for एवं । तेषु.

20. A. reads विषय for विषय.

मानाभ्यां सामान्यतो ज्ञातेषु विशेषज्ञानफलकः संयमः कार्यः । तत्संस्कारसाक्षात्करणान्पूर्वजातिज्ञानं भवति । देशकालनिमित्तानुभवैर्विना तत्साक्षात्कारासंभवात् । देशो जन्मभूमिः स्वर्गनरकादिः । कालो युगादिः । निमित्तं मातापिबादिः । अनुभवो विषयीकरणम् । सविषयकगुणज्ञानस्यापि विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छादि-
५ स्थले दृष्टत्वात् । सूत्रे पूर्वजातीत्युपलक्षणं परजन्मादिज्ञानस्यापि । संस्कारसाक्षात्करणानुवादिजन्मान्यशेषविशेषैर्ज्ञायन्त इति ।

अथेदमाख्यानं श्रूयते—भगवतो जैगीषम्यस्य संस्कारसाक्षात्करणादशाशु प्राकृतसर्गेषु जन्मकर्म बान्धवयौवनवार्धकादिरूपं तत्परिणामकर्म च साक्षात्कुर्वतो विवेकज्ञे ज्ञानं प्रादुरभूत् । अथ भगवानावटप्यो लिङ्गशरीरमाश्रयिहारी परीक्षा-
१० र्थं तनुपथो निर्माणकायधारी भूत्वा पश्यच्छ "दशाशु महासर्गेषु कल्पेषु कुरालत्वा-
द्यभिभूतपुत्रिसत्त्वेन त्वया तरकतिर्यगादिगर्भसंभवः कुःसमुपपुञ्जता देवमनु-
ष्येषु पुनः पुनस्तप्यमानेन तवत्यं सुसमुपपुञ्जता च सुसकुःसयोर्मध्ये किमपि-
कमुपलब्धम्" इति । ततस्तं जैगीषम्य उवाच । तत्र देवमनुष्येषु पुनः पुनस्तप्यमानेन यत्किञ्चिदनुभूतं सुखं तत्सर्वं कुःसमेव प्रत्येयि । यथा सुसस्यापि कुः-
१५ स्त्वेन तथा गुणदुःखविरोधाच्च (यो. सू. २।१५) इत्यनेनोक्तम् । पुनरावटपः पश्य-
च्छ " यदिदमायुष्यताः स्वेच्छया प्रकृतिप्रयोकृतस्वरूपप्रधानवशित्वेनैश्वर्यसुखं तथा प्रधानवशित्वेन कामसमाप्त्या विषयेष्वलम्बनस्वरूपवैतुष्यपात्यसंतोषजन्यं यच्चित्तस्य स्वाभाविकं सुखं सर्वतोऽप्युत्तमं किमिदमपि कुःसपक्षे निक्षिप्तमिति । ततो जैगीषम्य उवाच । विषयसुखापेक्षयैवेदमनुनाम संतोषसुखमुक्तं कैवल्यापे-
२० क्षया दुःखमेव । यतोऽयं संतोषास्योर्लभत्यसौ बुद्धिपरमत्वात्त्रिगुणः सुखादिगुण-
वयवात् । त्रिगुणश्च प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे कुःसपक्षे न्यस्तो मधुविष-
संपृकावयवमिति । तृण्णा हि कुःससाधनत्वाद्दुःखरूपस्तन्तुर्बन्धकरः सुहेतुः । तज्ज-
न्मदुःखरूपसंतापापगमाद्वैषयिकदुःखाकलुषितत्वरूपप्रसन्नत्ववदत्त एवाबाधमस्त-
र्धं यावदबुद्धिस्थावि सर्वेषामेव प्रियम् । एतावन्मात्रेण प्रधानवशित्वमूलकस्य
२५ सुसत्त्वमुक्तं शास्तेष्विति ॥ १८ ॥

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

प्रत्ययस्य रागादिमत्वाच्चित्तवृत्तेः संयमेनाश्रयादिरूपशेषविशेषैः साक्षात्करणादन्यचित्तस्याशेषविशेषतो ज्ञानं संकल्पमात्रेण भवतीत्यर्थः । न च यथा

4. B. G. om. अति.

13. A. O. read पुनः for पुनः पुनः.

14. A. O. read प्रत्येयि for प्रत्येयि.

17. B. reads एतावन् for एतावन्.

संस्कारसाक्षात्कारे तादृशविषयदेशादिकमपि विषयीक्रियते तथा न परचिन्तासाक्षात्कारोऽशुक्रविषयकसमन्धानित्येवं भवतीति वाच्यम् । परचिन्तालम्बनस्य संयम-विषयेन स्वाचिन्तेनाविषयीकरणात्तत्वातिपादकशास्त्रान्नावागमवदित्येव ज्ञानादिति दिक् ॥ १९ ॥

५ संयमान्तरस्य सिद्धयन्तरमाह—

**कायरूपसंयमासद्वाह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशा-
संयोगेन्तर्धानम् ॥ २० ॥**

स्वशरीररूपस्य संयमेन कारणापशेनविशेषतः साक्षात्कारे सति संकल्पमात्रेण स्वकीयरूपस्य दृश्यताशक्तिं परचक्षुःसंयोगयोग्यतां प्रतिबध्नाति । तन्तत्तम्भे सति
१० परचक्षुःप्रकाशौस्तात्किरणैरसंयोगेन्तर्धानमुत्पद्यते योनिनः । दिव्यान्धेनेव केनाप्यसौ न दृश्यत इत्यर्थः । एवं यदा स्वस्य शब्दस्पर्शरसगन्धसंयमानेषां प्राप्ताशक्तिं प्रतिबध्नाति तदा बोधादिसंनिकर्षप्रतिबन्धायोगिनः शब्दादि बाधेनादिने-
व न केनापि भूयत इति बोध्यम् ॥ २० ॥

सिद्धयन्तरमाह—

१५ **सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञान-
परिहेभ्यो वा ॥ २१ ॥**

आयुष्करकर्मज्ञानादेव चिरशीघ्रतारूपेण मरणज्ञानम् । तत्र विद्यमानजन्मभु-
ज्यमानकर्मभिः सहैकप्रविक्रमायुष्करं कर्म द्विविधं सोपक्रमं निरुपक्रमं च ।
तत्रार्थं तीव्रवेगेन कलदायु । यथा कलिकालीनमजायु बाल्यवैद्यनवापकाय-
२० स्थानामारम्भकम् । अन्यं मन्दवेगेन कलदायु । यथा सन्यादिकालीनमजायु
तदारम्भकम् । यथार्धवर्षं प्रसारितमल्पकालेन शुभ्येयथा वा शुष्के तुणे मुक्तो
बद्धिवर्तिनः शुक्लः शयिमेव दहति तद्वदायम् । यथा च मपिष्ठितं वास-
ध्विरेण शुभ्यति यथा वाग्विस्तृणराशावार्धं वाताभावे क्रमेण न्यस्तुधिरावहति
तद्वदन्त्यम् । परान्तः प्रलयः । तमयेष्टपापगन्तो मरणम् । कर्मणः सोपक्रमत्वज्ञाने
२५ ज्ञादिति मरणमिति ज्ञानं निरुपक्रमत्वज्ञानं विन्यम्बेन मरणमिति ज्ञानम् । जन्मा-
न्तरभोग्यस्य कर्मणो ज्ञानं न वर्तमानदेहस्यापगन्तज्ञाने हेतुरतां विषयमनेन्यादि ।
अरिहेभ्यो वेति । अरिक्त्वात्सर्वतीत्यादिम् । अरिष्टं च विविधम् । आध्यात्मि-
कमाधिभौतिकमाधिदैविकं च । तत्रार्थं यथा पिष्टितकणः स्वदेहान्तर्धीकं
बद्धिज्वलनशब्दवच्छब्दविशेषं न शृणोति । तथा नेत्रेण ज्ञानादिनावहन्त्ये ज्यो-
३० तिनं पश्यति । द्वितीयं यमपुरुषान्यपश्यति पितृनतीतान्यपश्यति ग्रामान्तरगतान-

नागुतानेवाकस्मात्प्रयति । तृतीयमकस्मात्स्वर्गं सिद्धान्वा पश्यति । एवं मनुष्य-
लोके देवलोकमिन्द्रादीन्त्या विपरीतं सर्वमिन्द्रजालादिकं विनैव पश्यति तदा
मरणमुपस्थितमिति ज्ञेयम् । अन्यान्यन्वारिहान्वरिहाध्याये द्रष्टव्यानि ॥ २१ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

५ मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २२ ॥

मैत्री करुणा मुदितेति त्रयविधमास्तिस्त्रो भावनाः संयमाः । तत्र सुसितेषु मैत्री ।
एवंस्वरूपैवमादिसाधनिकेत्यशेषविशेषैः संयमेन साक्षात्कृता सत्यवन्ध्य-
मैत्री वीर्यदा भवति । पुरुषे मैत्र्यर्थं यत्नो विकलः न भवतीति यावत् । एवं
सुसितेषु करुणा पुण्यशीलेषु मुदिता । यद्यपि सूत्रे भावनाशब्दो नास्ति तथापि
१० तन्मान्तरामुत्तरेण भाष्य द्रुकः । तदर्थश्च समाधिरिति यस्तेषुक्तः सोऽन्यसं-
यमरूपो बोध्यः । यहा भावना चिन्तनं ध्यानधारणारूपम् । ततो यः समाधिः स
संयमो बोध्यः । ततस्तत्तद्वलान्मुकरीत्याश्रयन्पञ्चीर्याणि जायन्ते । ११ पशालेषु
मैत्र्याद्यभावरूपेणैव न तु तस्यामभावत्वायां प्रतियोग्यतिरिक्तविशेषस्वा-
भावेन तत्र भावना । अतश्च तस्यां नास्ति समाधिरिति तस्यां संयमाभावाज्जो-
१५ वेक्षानो बलमिति दिक् ॥ २२ ॥

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २३ ॥

हस्तिबले संयमाद्बलस्तिबलो वैततेयबले संयमान्नदलो वायुबले संयमान्नदल
इत्यादीन्प्राप्तम् ॥ २३ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

१० प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविषकूटविज्ञानम् ॥ २४ ॥

व्यवहितमाहृतम् । विषकूटं दूरवर्ति । बुद्धिपुष्पान्तरसाक्षान्काररूपिणी मनसः
प्रवृत्तिः प्रथमपादे ज्योतिष्मतीत्युक्ता (१।३६) । तत्कालीनो य आलोकः सर्व-
प्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माचर्येषु विन्यस्य तमर्थं साक्षात्करोतीत्यर्थः । अत्र न्यास-
मात्रवचनात्तेषु संयमावेक्षा नास्ति । चक्षुर्न्यासमात्रेण पटदर्शनवद्विशुद्धसत्त्व-
१५ प्रतिसेधानमात्रेणैव तत्साक्षात्कारसंभवात् । परंपर्या बुद्ध्यादिविषयकसंयम-
साध्यत्वेनास्याः संयमसिद्धिमप्ये गणनमिति बोध्यम् ॥ २४ ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २५ ॥

2. B. om. रिया.

12. A. reads तद् for तत्तत्.

21. O. reads ज्ञानान्तर for अन्यन्तर.

24. A. B. read हि युद्ध for विषय.

26. B. reads सिद्ध for सिद्धि.

तत्र भुवनविस्तारः कथ्यते । तत्रादौ सप्त लोकाः । तत्राधीचिनाम नरक विशेषः सर्वलोकापस्तात् । तत्राद्या मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूर्लोकः । मेरुपृष्ठादारीभ्य तत्पृष्ठोपलक्षितभूर्लोकस्योपरि भुवपर्यन्तं ग्रहनसचताराविधिविचोन्तरिक्षलोकः । स एव भुवर्लोकः । भुवात्परः पञ्चाविधः स्वर्लोकः । एतेन त्रिलोकव्यवस्थापि दर्शिता । पञ्चानां स्वर्लोकत्वेनैक्यात् । तत्र माहेन्द्रपृथ्वीयो लोको भूर्लोकात् । स स्वर्लोकः । चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः । त्रिविधो ब्राह्मः । जनलोकस्तपोलोक सत्यलोक इति ।

ब्राह्मस्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान् ।

माहेन्द्रश्च स्वरित्युक्तो दिवि ताग सुवि प्रजाः ॥

१० इति सप्तहभ्लोकः ।

तत्राधीचेरुपर्युपरि निविष्टाः षण्महानरकभूमयः शिलाशकलरूपधनमलिला-
मलानिलाकाशतमसामाधारा महाकालास्वरीपरौग्वमहागैरदकालमुग्रान्धतामि-
च्छास्थाः । तमोन्धकारः । एतेषां महानरकान्वादन्येष्वुपनरकाः । कुम्भीपाकादयो-
ऽनन्तास्तत्र बोध्याः । यत्र स्वकर्मेपात्रितदुःखभोगिनः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घं
१५ शुद्धीत्वा जायन्ते । ततः षण्महानरकभूम्युर्ध्वं महातलरसातलातलमुतलचितलत-
लातलपातालास्थानि सप्त पातालानि । तेषां च सप्तपातालानां भूर्लोकं प्रवेशः ।
एवं चतुर्दशलोक भवन्ति । भूमिरियमहमी सप्तद्वीपा वसुमती । यस्याः सुमेरुमध्यं
पर्वतराजः काञ्चनः । तस्य पूर्वोदिप्रदक्षिणक्रमेण राजतवैदूर्यम्कारिकहेममणि-
मयानि शुद्धाणि । तत्र वैदूर्यप्रभानुरागाभीलोत्पलपद्मभ्यामां नभसो दक्षिण-
२० भागः । पूर्वभागो रजतप्रभानुरागाच्छ्रुतः । पश्चिमः स्फटिकवस्त्रच्छः प्रतिविम्बो
ह्यद्वी । उत्तरा स्वर्णवर्णकुण्डलकपुष्पाभः ।

अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिणपार्श्वे जम्बूद्वीपा इक्षो यन्नाम । लवणादधिर्वेदितो
जम्बूद्वीपः । निरन्तरं सूर्येण प्रदक्षिणीकृत्या नम्य सुमेरोगच्छेत्तुर्दभेदेन गार्धित्थिनं
संयुक्तमिव भ्रमति । यमेवास्य भागं सूर्यस्य जति तत्र गार्धित्थमेव भागमल-
१५ करोति तत्र दिनमिति । तथा तस्य सुमेरुगच्छनरादिशि नीलनामकपर्वतनामक-
शुद्धवस्त्रामकाश्रयः पर्वताः प्रत्येकं त्रिसहस्रयोजनाधामाः । तेषामन्तर्गु वीणि
वर्षाणि नवनवयोजनसहस्रविस्तराणि । तत्र नीलशिर्षिर्मन्दलग्नः । तदुपरि
रमणकम् । श्वेतस्योचरे हिरण्यवत् । शुक्लवत् उत्तरं समुद्रपर्यन्तमुत्तराः कुम्भः ।
सुमेरोदक्षिणदिशि निषधहमकुशहिमशैला हिमदहस्योजनविस्तराः । तदन्तरेषु
२० वीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्राणि । हविर्व किंपुरुषं भाग्नमिति पूर्ववत् ।
तथा सुमेरोः पूर्वदिशि तत्संयुक्तो मान्यवान्पर्वतः । तमेव नीमानं कृत्वा
समुद्रपर्यन्तं भद्रार्धनामकं वपम् । तस्मान्नैव मं देशः । तथा सुमेरुः पश्चिमदिशि
तत्संयुक्तो गन्धमाधनः पर्वतः । तमान्ध्व समुद्रपर्यन्तं केनुमान्नाम देशः ।

तन्नामकमेव वर्षम् । छत्राकारस्य सुमेरोरधोभागे वर्षमिलानृत्तम् । चतुर्दिक्षु च पर्वताश्छत्रार्धस्थावरणवास इव मेरुपार्श्वेष्वेव संसृक्ता इति बोध्यम् ।

मेरोश्चतुर्दिशस्तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।

इलानृत्तं महाभाग चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥ (वि. पु. २।१।१५)

५ इति विष्णुपुराणात् । ते पर्वताश्च मत्पेकं पादोनसहस्रायामा इति बोध्यम् । तदेवं पर्वतैः सह जम्बूद्वीपं लक्षयोजनविस्तारम् । तदेवं सुमेरुणा सह सुमेरो-
श्चतुर्दिक्षु पञ्चाशत्पञ्चाशयोजनसहस्रेण स्थितं जम्बूद्वीपम् । सुमेरोश्च परिमाणम्
चतुरशीतिसाहस्रं योजनैरस्य चोच्छ्रयः ।

पर्वतः षोडशापस्ताद्द्वार्विंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ।

मूले षोडशासाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभूतः ॥ (वि. पु. २।१।८-९)

१० इति । सोमं जम्बूद्वीपो द्विगुणेन लवणोदधिना बलयाकतिना वेदितः । ततो जम्बूद्वीपात्क्रमेणोन्नतोन्नं द्विगुणद्विगुणाः शाककुशकौञ्चशाल्मलिगोमेदप्रसपुष्कर-
द्वीपाः स्वस्वद्वीपाद्द्विगुणाः । समुद्राश्च सर्पपराशिकम्बा नात्यन्तमुच्छ्रिता नापि
भूमेः समाः कुलद्वयस्थितविचित्रैरौलाचतंसा इधुरससुरासर्पिर्दधिमण्डलीरस्वाङ्क-
दका बलयाकतयः । ससमुद्राः सर्वे लोकालोकपर्वतपरिवारा द्वीपाः सप्तसमुद्रपरि-
१५ वेदिता बलयाकतय इतरलोकसहिता पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमिताः ।

तदेतत्समग्रं पञ्चाशत्कोटिपरिमितं भृगोलं सुप्रतिष्ठितमण्डमप्ये भूदम् । ता-
दृशं च शतकोटिविस्तरमण्डं समावरणसहितमपि प्रधानस्याणुरवयवो यथा-
काशे स्वयतेतः । प्रकृतिं प्रकृत्य

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।

२० ईदृशानां षडश्रयन्ते कोटिकोटिशतानि च ॥ (वि. पु. २।१।२७)

इति विष्णुपुराणात् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ (भे. ४।१०)

२५ इति सुतेश्च । शक्तिशक्तिमतोरविभागेन शक्त्यंशेषु शक्तिमदंशत्वमपीति तद्व्याख्यः ।
तत्र पाताले जलधौ पर्वतेषु चैतेषु देवनिकाया देवसमुदाह्रा असुरगन्धर्वकिंनर-
किंपुरुषयक्षराक्षसोरगभूतभेताविशाचापस्मारकाप्यसुरोद्यराक्षसकूष्माण्डविनायका-
श्च प्रतिवसन्ति । सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवानमुष्माश्च प्रतिवसन्ति ।
सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यानभूमिः । अत्र मिथुवनं नन्दनं चैत्ररथं सुमानसमि-
३० थ्युद्यानानि । शुषर्मा देवसभा । सुदर्शनं पुरम् । वैजयन्तः प्रासादः ।

12. B. C. om. प्रस.

18. A. O. read विस्तारम् for विस्तरम्.

20. A. om. "चैत्ररथं."

तत्पूर्वमन्तरिक्षलोके स्थादयो महा अभिन्यादीनि कक्षाणि तदितरक्षुद्र-
ज्योतीरूपास्तारकाश्च सर्वोपरि मेढिकावचिश्चलतया स्थिते भुवसंज्ञके ज्योति-
र्विशेषे वायुरज्ज्वा निबद्धा वीयोः प्रतिनिपतसंचारेण कालविशेषैरवभूतगतयः
सुमेरोरुपगुणपरिभावेन संनिविष्टा विवि भुवलोके भ्रमन्ति । न च सुमेरोरुपरि
५ ज्योतिर्मण्डलभ्रमणे कथं मेरुणा ज्योतिश्चकस्यावर्णं यतो रात्रिदिनव्यवस्थेति
वाच्यम् । वृक्षेण सूर्यव्यवधानवन्मेरोरेकवार्षस्वस्य सूर्यादेः वार्षान्तरेण
व्यवधानसंभवात् ।

महेन्द्ररूपस्वलोकनिवासिनः पद्मदेवजातीयाः समृद्धाभिदृशा अभिधाना
याम्यास्तुषिता अपरिनिर्मितवराचरिणः परिनिर्मितवशन्नतिनश्चेति । सर्वे संकल्प-
१० सिद्धा अणिमायहेत्वर्ययुक्ता ब्रह्मदिनरूपकल्पायुषो वृन्दारकाः पुण्याः काम-
भोगिनः विभोः संयोगं विनैव लब्धदेहा उत्तमानुकुलाधिष्ण्यरोभिः कृतपरिवाराश्च ।
ततो महलोके प्राजापत्ये पञ्चाविधो देवनिकायः कुमुदाः कभवः प्रतर्दना
अजनाभाः पथिताभा इति । एते सर्वे महाभूतानां परिणामने स्वतन्त्रा ध्यान-
माचरुताः कल्पसहस्रायुषः ।

१५ ततो ब्रह्मणः प्रथमे जललोके चतुर्विधो देवनिकायः । ब्रह्मपुंगविता ब्रह्मका-
यिका ब्रह्ममहाकायिका अमरा इति । ते सर्वे भूतानामिन्द्रियाणां च परिणामने
समर्था हिसहस्रकल्पायुषः ।

द्वितीये ब्रह्मणो लोके तपसि विविधा देवनिकाया आभाभूरा महाभाभूराः
सत्यमहाभाभूरा इति । एते सर्वे भूतान्द्रियान्तःकरणानां परिणामने समर्थाः स्व-
२० च्छयाऽन्यानिर्माणे चित्तनिर्माणे च समर्था ध्यानयुगा ऊर्ध्वरेतसोऽस्मालितरतम
ऊर्ध्वं सत्यलोकाद्यवप्रतिष्ठतज्ञाना अधोधांलोकैर्ध्वनाभूतज्ञानविषया उमरांजरं
५ दिगुणायुषश्च ।

तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके चत्वारो देवनिकाया अकृतभवनन्यासाः स्वराति-
हा उपर्युपरि स्थिताः पूर्वपूर्वपेक्षयाऽर्ध्वमूर्ध्वं स्थिताः । मन्मलोकैर्मन्वान्तर्ग्लोकंभ-
२५ दान्मूलप्रकृतेः परिणामने समर्थाः । सर्वे यावन्सर्गायुषश्च । तेषां नामानि भव्यु-
ताः भूदनिवासाः सत्याभाः संज्ञासंज्ञिनश्च । तत्रायाः सचितकं ध्यानैव गामि-
नः । द्वितीयाः सविचारध्यानमुक्ताः । तृतीया आनन्दमात्रध्यानमुक्ताः । तृतीया
अस्मितामात्रध्यानमुक्ताः । ते लोकं चतुर्दशभुवनमप्येव तिष्ठन्ति न ब्रह्माण्डा-
द्बहिः । न चाण्डस्य सर्वजीवसाधारण्यात्कर्तुं ब्रह्माण्डमजोति वाच्यम् । सर्वेषा-
३० मेषां हिरण्यगर्भस्य लिङ्गदेहेन सर्वलोकम्पापनाद्दशाधिभावेन सर्वजीवानां तद्-
भेदाच्च सर्वेषां ब्रह्मतया ब्रह्माण्डन्वाक्षतः । विवेकप्रलनिलयास्तु मुक्तयापन्वादीध-
रकोटित्वाब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिश्च स्वातन्त्र्येण तेषां व्यापाराच्च लोकवासिजनमध्ये
गणिता इत्येतत्सर्वं भुवनं वैराग्यातिरायात्सर्वद्वारे सूर्यान्तिष्ठद् ब्रह्मलोकज्ञान-

भूते सुपुत्राया वा संयमं कृत्वा योगिना साक्षात्करणीयम् । एवं योगशास्त्रो-
केनान्यथापि संयमेनेदं भुवनं द्रष्टव्यम् । एवं संयमं तावदभ्यसेयावदिदं सर्व-
दृष्टं भवतीति दिक् ॥ २५ ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २६ ॥

५ चन्द्र संयमं कृत्वा ताराव्यूहं जानीयात् ॥ २६ ॥

ध्रुवे तद्वृत्तिज्ञानम् ॥ २७ ॥

ताराव्यूहज्ञानानन्तरं ध्रुवे संयमं कृत्वा ताराणां गतिं जानीयात् । एवं यत्र-
कुत्रचिद्विमाने कृतसंयमः सर्वाणि तानि साक्षात्कुर्यात् ॥ २७ ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

१० शरीरमध्यवर्तिनामिकन्दरूपं कदलीकन्दवदादावुत्पद्यते । यतः शाखापल्लवा-
द्विचिह्नः पादादिकमवयवजातमूर्ध्वमधश्चाविर्भवति । तत्र नाभिचक्रे संयमेन
साक्षात्कारपर्यन्तेन कायस्थपदार्थवातपित्तवगसृमादिव्यूहं जानीयात् । वात-
पित्तश्लेष्माणस्रयो दोषाः । यातवः सप्त त्वग्लोहितमांसस्नाय्वस्थिमज्जा-
शुक्राणि । पूर्वपूर्वमेवा वाताभिन्नेषां विन्यासः ॥ २८ ॥

१५ कण्ठक्षुप्ते क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ २९ ॥

जिह्वाया अप्रस्तानन्तुः । ततोऽस्तात्कण्ठः । ततोऽधः कृष्ण उदरपर्यन्तम् । तत्र
संयमात्क्षुत्पिपासे न बाधते ॥ २९ ॥

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३० ॥

उरसि कुण्डलितसर्पगोथान्यतरबन्धिष्यता कूर्माकारा या नाडी तस्यां कृत-
२० संयमः स्थिरा चित्रशुचिं लभत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३१ ॥

शिरःकपालमध्यस्थच्छिद्रस्यान्तः स्वप्रकाशरूपं ज्योतिरस्ति । तत्र संयम-
पूर्वकान्तासाक्षात्काराद्यावापुष्येभ्योरन्तश्चारिसिद्धदर्शनं भवतीत्यर्थः । मूर्धशब्देन
सुषुम्णा नाडी लक्ष्यत इति मिथ्याः ॥ ३१ ॥

२५ प्रातिमाह्वा सर्वम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभं स्वप्रातिभोत्पन्ननौपदेशिकं ज्ञानं संसारतरणोपायत्वाचारकं विवेक-
जस्य वक्ष्यमाणस्य सार्वक्ष्यस्य पूर्वरूपं लिङ्गं यथा सूर्यस्फोदयपूर्वरूपं यथा । तेनो-
त्पन्नेन योगी सर्वमेवातीतानागत्यादि जानाति । पूर्वोक्तसंयमं विनापीत्यर्थः ।
प्रातिभस्यापि क्षणतत्कमादिसंयमजन्यताया वक्ष्यमाणत्वाद्स्या अपि परंपरया

13. B. reads एत for त्वत्.

23. A. C. read अन्तर for अन्तः.

25. B. reads एतत्तः काम for एतत्तत्कम.

संयमासिद्धित्वेन तास्तु गणनमिति बोध्यम् । यथापि तारकं सर्वविषयम् (पो. सू. ३/१४)
इत्यायामिच्छते विवेकज्ञानमेव तारकं प्रातिभं च वक्ष्यते तथाप्यत्र प्रातिभादिति
हेतुवचनाद्विवेकज्ञानपूर्वकमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चेति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

इदानीं संयमस्य सत्त्वपुरुषान्मयात्मात्मातिरूपं मूर्त्या सिद्धिं विबुधस्तत्सं-
यमहेतुभूतायाश्चित्तसंविदः कारणमाह—

दृश्ये चित्तसंविद ॥ ३३ ॥

यदिदमास्मिन्नुद्भवाद्ब्रह्मणो जीवस्य पुरे शरीरे दृष्टं समतं पुण्डरीकाकारं
वेश्म तत्र विज्ञानं विज्ञानवृत्तिकमन्तःकरणं ब्रह्मणः सिद्धामनकत्वं विद्यते ।
अतस्तास्मिन्नुद्भवाल्पो वेश्मनि संयमाच्चित्तसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । एवंभूतेषु-

१० केषु संयमेषु भावनाप्रकारो योगशास्त्रविशेषाद्भक्त्युत्साह मध्येतव्यः ॥ ३३ ॥

चित्ते च कृते ततो विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति कमानुसारेणः—

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वाधिक्यादुद्भिः सत्त्वम् । यदुद्भिसत्त्वं यस्यासीत्तथा समानसत्त्वार्थानुभूति-

१५ के रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वपुरुषान्मयात्मासाक्षात्काररूपेण परिणतं प्रकृष्टज्ञानै-
श्वर्यानिन्दादिमयमात्माकारतयाऽऽत्मकत्वं तस्मादपि परिणामिनोऽप्यन्तविधर्मा
पुरुषः । परिणामशून्यत्वात् । अत एव शुद्धोन्मथितिमात्रक्यः । यत्वं च तादृशचित्ते-
नासंकीर्णस्य साक्षात्कारचिनेनासंकीर्णत्वमर्थान्तिद्वयमिन्मन्यन्तासंकीर्णत्वं पुरु-
षस्य । एवं तयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषः प्रत्यययोर्विभिन्न्याग्रहणं

२० स भोगः ।

अयमाविवेको बुद्धिधर्मः । तत्र बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिमती विषयाकाररूपिः ।
पुरुषस्य च प्रत्ययो बुद्धिबुत्तिवृत्तिविम्बावाच्छिन्नचित्तन्यासः सुखाद्यन्मकशब्दा-
द्यनुभवनामा । यथापि पौरुषेयः प्रत्ययः पुरुषातिरिक्तो न भवति तथापि दृश्योपरायेण
परिच्छिन्नोऽय एव प्रत्ययः । पुरुषस्त्वपरिच्छिन्नो महाकाशवदिति त्रयोर्भेदः ।

१५ तयोरविवेके बीजं तु पुरुषस्य दर्शितविषयत्वम् । यतो बुद्ध्या पुरुषे मातृ-
विम्बमर्पितं ततो जवास्फटिकयोरेव धर्मसंकराद्यविवेकः । धर्माविवेकेनैव च
धर्मिणोः सांकर्यम् । तद्वर्धविवेकेनैव निरमितुं शक्यत इति धर्माविवेकसंयमः कार्य
इति प्रतिपादयितुमत्र भोगो लक्षितः ।

एवमुपमात्मकस्य भोगस्य मध्ये यः सत्त्वस्वार्थो भोगप्रत्ययः स पञ्चयोजन-

१० कत्वाद्दृश्यः । यस्तु तस्मात्परार्थाद्भयो विशिष्टचित्तिमात्रः पुरुषाशप्रत्ययः स

30. A. reads तस्मात्परार्थाद् before दृश्यः.

30. A. C. read पुरुषाशः for पुरुषाशः.

परस्य बुद्ध्यादेरदृश्यत्वात्स्वार्थः । तत्र ययोकविवेकेन साक्षात्कारपर्यन्तासंयमा-
त्युक्तविषयः साक्षात्कारो भवति दिव्यः । एवं चायं पुरुषो भोगोऽविधिकमत्त-
यात्मकोऽशेषेदोऽभयोरेव भवति । यस्तु "चिद्वत्सानो भोगः" (सां. सू. ६।५५)
इति सांख्यसूत्र उक्तः स गौणः पुरुषस्यैव । यस्तु विपाकान्तर्गतो भोगः शब्दा-
५ पाकारवृत्तिरूपः स बुद्धेरेव । तथेती भोगापवर्गो बुद्धावेव वर्तमानाविति तत्र
तत्र भाष्यात् । स हि तत्फलस्य भोकेति तत्र तत्र भाष्यकता विपाकफलस्य
सुखादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति बोध्यम् ।

नन्विदं पुरुषज्ञानं किं बुद्धेरतः पुरुषस्य । आये बुद्धेभ्येतनत्वापत्तिः । अन्ये
स्वस्य स्वहेत्येव कर्तृकर्मविरोधः सदैव ज्ञानप्रसङ्गश्चेति चेन्न । बुद्धिसत्त्वधर्मेण
१० पुरुषाकारप्रत्ययेन जडतया पुरुषो न भास्यते, किं तु पुरुष एव स्वस्वतत्पाकारो
बुद्ध्याकारो वृत्तिः स्वास्मिन्प्रतिबिम्बिता पश्यतीत्यदोषात् । एवं च स्वप्रतिबिम्ब-
वत्त्वाकारबुद्धिवृत्तेः प्रतिबिम्बनात्मकमेव दर्शनं पुरुषस्य पुरुषज्ञानम् । यथा
पटापाकारवृत्तिप्रतिबिम्बनरूपं वृत्तिदर्शनमेव पुरुषस्य पटदर्शनम् । न चात्र
कर्तृकर्मविरोधः । तत्र हि स्वास्मिन्त्वसंयन्धानुपपत्तिरेव बीजम् । प्रकाशसं-
१५ न्यस्यैव प्रकाश्यत्वात् । स च संयन्ध एकस्मिन्प्रतिबिम्बप्रतिबिम्बाल्पवृत्ते-
नोपपन्नः । आत्माकारवृत्त्यवस्थितो हि ज्ञाता, केवलस्य ज्ञेय इति विरोधात् ।
स्वप्रकाशात्वं चात्मनः स्वहेत्यत्वमेव । "चेतनान्या स्ववेदन " इति स्मृतौः ।
एतेनात्मनो ज्ञेयत्वानाद्य एवेति चिन्त्यम् ।

यसु वृत्तिव्याप्य एवात्मा न कलव्याप्य इति, अत्र केचित् । कलव्याप्य-
२० त्वस्य सामान्यतो न्यवहारोऽनुतया कलप्रत्येन चैतन्यात्म्यकलव्याप्यतां विना चैत-
न्यव्यवहारानुपपत्तिः । अन्यथा पटादिव्यवहारस्यापि वृत्तिव्याप्यत्वेनैवोपपत्तौ
विश्वप्रकाशकतया चैतन्यकल्पनावैयर्थ्यापत्तेः ।

यतो वाचो निवर्तन्तेऽध्याप्य मनसा सह । (तै. २।४)

इति त्वस्मदादिमनोवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादयति ।

२५ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षितोऽकी जहाति । (का. २।१२)
इति श्रुत्या योगिमनोविषयत्वावगमाच्च । पुरुषस्यैव स्वहावृत्त्यैव श्रुतिराह
" विज्ञातारमरे केन विजानीयात् " (बृ. २।४।१४) इति । आत्मा यदि न निस्व-
ज्ञानरूपः स्यात्तदा केन ज्ञानान्तरेण विज्ञातारमात्मानं लोको विजानीयादिति
तदर्थः । इयं हि श्रुतिर्न येन्य संज्ञास्ति (बृ. २।४।१२), यत्र त्वस्य
३० सर्वमात्मीयामुच्यतेन कं पश्येत् (बृ. २।४।१४) इति पूर्ववाक्येन स्वयं
ज्ञानस्वरूपोपि सर्वकरणविलयात्सर्वदृशविलयाच्च मोक्षकाले किमपि न पश्यतीति

मेमेयीं प्रत्युक्ते लोकाकालेऽनाभिव्यक्त्यात्मा ज्ञानस्वरूप एव मास्विति तदाऽज्ञा-
मनसि विधाय तन्निरासाय प्रवृत्ते 'आत्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न स्यादद्विषय-
कज्ञानान्तरकल्पनेऽनवस्था स्यात्' इत्याशयिका । एतेनेवं श्रुतिः पुरुषस्य सर्वदा-
क्षेयत्वं वदतीति व्याख्यानं चिन्त्यम् ॥ ३४ ॥

५ ततः प्रातिमथावषणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३५ ॥

ततः स्वार्थसंयमजन्यपुरुषसाक्षात्कारात् । यत्तु स्वार्थसंयमादिति तत्र ।
तज्जन्यायाः पुरुषज्ञानरूपसिद्धेरुक्तत्वेन प्रकाराभावेन च पुरुषज्ञानस्यैव
पूर्वक्षये विशेष्यतया च तत्परामर्शस्यैवोचितत्वात् । ततो मनआदीनां प्रातिभाषि-
संज्ञकशक्तिविशेषरूपाः सिद्धयो भवन्ति । तत्र प्रतिषेधोपदेशादिनैरपेक्ष्येण सूक्ष्मा-

१० दीनां मानसं वयार्थज्ञानम् । तत्सामर्थ्यं प्रातिभम् । एवं भावणाद्यपि । वेदनायास्तु
त्वकृच्छुरसमाधायाणां सामर्थ्यसंज्ञाः । तत्र प्रातिभात्मसूक्ष्मव्यवहितविमर्श-
तीतानामतज्ञानम् । भावणानेषां दिव्यशब्दानां च भवणम् । वेदनादिव्य-
स्पर्शज्ञानम् । आदर्शादिव्यरूपज्ञानम् । आस्वादादिव्यरसज्ञानम् । वार्तातो
दिव्यगन्धज्ञानम् । एतत्सर्वं कामनां विनापि जायते ॥ ३५ ॥

१५ ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३६ ॥

ते प्रातिभाष्यः । ते समाहितचिन्तस्य जायमाना उपसर्गाः । तस्य समाहितस्य
यद्दर्शनं पुरुषैकान्तं तद्विरोधित्वात् । व्युत्पितचिन्तस्य तु जायमानाः सिद्धयो
भवन्ति । अतस्ता उपेक्ष्य पुरुषदर्शनाभ्यास एव कार्य इति भावः ॥ ३६ ॥

सिद्धयन्तरमाह—

२० बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य
परशरीरावेशः ॥ ३७ ॥

बन्धबलस्वभावत्वादेकज्ञानवास्यितस्य मनसो धर्माधर्मवशादेकशरीरे वा प्र-
तिष्ठा ज्ञानहेतुः संबन्धविशेषः स बन्धः । तादृशबन्धकारणस्य कर्मणः शैथिल्ये
देहबन्धनाक्षमता समाधिसामान्यबलवद्भवति । तथा 'पूर्वप्रकरणेनानया नाङ्ग्या

२५ चिन्तं शरीरे प्रविशति निर्गच्छतिः इत्येवं चिन्तगतिसाक्षात्काराभिनस्य प्रचारसंवे-
दनम् । तदपि समाधिसामान्यबलजमेव । एवं कर्मनिर्मिलकस्य निर्गमप्राति-
बन्धकसंयोगविशेषस्य क्षयाच्चित्तप्रचारसंवेदनाच्च योगी चिन्तं स्वशरीराधिष्ण्य

1. B. reads नाभिव्यक्त्यात्मा for अनभिव्यक्त्यात्मा.

6. B. C. read तत्र for तत्.

22. B. reads बन्धत्वं तदा, C. reads बन्धत्वात् for बन्धत्वं तदा-
यत्नाम्.

शरीरान्तरेषु निक्षिपति । निक्षिप्तं चिदं चेन्निद्राण्यमुपतान्ति यथा मधुकरराज-
मुत्पतेन्तं मक्षिका अनुत्पतान्ति निविशमानमनुनिविशन्त इति दिक् ॥ १७ ॥

योगशास्त्रोक्तसंयमविशेषिणोदानजयान्तिद्विमाह—

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग

उत्क्रान्तिश्च ॥ ३८ ॥

प्राणापानादिरूपा सर्वेन्द्रियवृत्तिर्जीविननाम्नी । न च सुषुप्तौ चक्षुरायुपरमेधि
प्राणादिवृत्त्यानां दर्शनात्सर्वेन्द्रियाणामित्यसंगतम् । किं तु जीवनयोनिवत्त-
नशाब्दान्तःकरणस्यैव वृत्तिरिति युक्तमिति भाष्यम् । सुषेन्द्रियाणां ज्ञानकर्म-
लक्षणवृत्त्योरेव प्रतिषेधेन प्राणादिवृत्तेः सत्त्वेत्यक्षतेः । न च ज्ञानवायुभिरन्तस्थ-

- १० प्राणानां तुल्यलक्षणत्वाद्वायुविशेषा एव प्राणादयः सन्तु, किमर्थं करणानां वायु-
तुल्यक्रियाकल्पनमिति भाष्यम् । प्राणाच्छ्रद्धां च वायुं च (प्र. १/४)
इति सुती वायोः प्राणकार्यत्वभवेनात् । “न वायुक्रिये रूपगुणदेशात्” (ब.सू.
२/४/९) इति वेदान्तसूत्रे वायुतन्त्रसंचाराम्प्राप्तिरेकस्य प्राणेश्वधारणाच्च । किं
चान्तःकरणस्य शोकादिना प्राणस्य कम्पादिर्दृश्यते । तत्र लाघवात्सामानाधिकर-
ण्येन कार्यकारणभावस्त्वेव युक्तत्वम् । अन्यधर्मेणान्यपरिणामेतिषसद्वाददृष्टक-
ल्पमापनेश्च । तस्य च वायुरपिहात्री देवता । सूर्यभक्षुर्वायुः प्राणः (सु. २/१/४)
इत्यादिभुतेः । तस्मात्तेषामेव परिणामभेदाः प्राणाः । ज्ञानादिहेतुपरिणामास्तु
करणानीति भेदः । देवतयाऽभेदानु सूर्यभक्षुरिति वायुः प्राण इति व्यवहारः ।

यत्त्वच्च भाष्ये प्राणादिजीवनशब्दाभ्यां प्राणादिनामकवायुक्रियाविशेषहेतुः

- २० यमनभेद एवोक्तः, स च करणनिष्ठ इति भाष्यार्थ इति तच्च । तस्य क्रिया
पञ्चतयी मुखनासिकागतिः प्राण इत्यभिमतभाष्ये प्राणादीनां गत्यादिवचनेन वि-
शेषात् । अत एव लिङ्गव्यतिरिक्तपक्षे प्राणा न गण्यन्ते । करणे यवेशात् । तस्य क-
रणसामान्यस्य क्रियोपलक्षितपरिणामभेदः पञ्चविधः । तत्र प्राणो मुखनासि-
कागतिराद्वयवृत्तिः । सममनुर्क्यं नाडीपुरसानां नयनात्समानो हृदयाभ्याभिरप्यन्त-
२५ रुतिः । मूत्रपुरीषवर्माणामपनयनहेतुरपानो नामैः पादतलपर्यन्तवृत्तिः । ऊर्ध्वम-
तिमद्वाग्रसायूर्ध्वनयनाच्चोदानो नासिकायाद्भ्रमरन्मपर्यन्तवृत्तिः । सर्वदेहव्यापि-
वृत्तिकोऽचलनादिहेतुर्व्यानिः । एषां प्राणः प्रधानम् । प्राणो यद्दर्शयति विद्यति तेनै-
वान्येषां धारणात् । प्राणमुत्क्रामन्तमनु सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ति (ब.सू. २/४/९) इति
तदुत्क्रमे सर्वेषामुत्क्रमणभवेनाच्च । अतो मुखनासा सर्वेषां व्यवहारात्त्वच्च प्राणा
३० इत्यादिव्यवहारोपपत्तिः । तस्योदानस्य शास्त्रोक्तसंयमेन जयाज्जलपङ्ककण्टका-
दिष्वसङ्गे विकारहेतोः संयोगस्य तैत्तवः । तथाऽर्चिरादिमार्गमनाय स्वेच्छ-
या मरणकाल उत्क्रान्तिश्च भवति ॥ ३८ ॥

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ३९ ॥

संयमविशेषेण समानजयाभेदस उपध्वानं कृत्वा सततवित्त्वशरीरं ज्वलयति
दृष्टीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

भोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्विष्यं भोत्रम् ॥ ४० ॥

- ५ सर्वभोत्राणामाकाशं कर्णशब्दकुन्डवाच्छिन्नं प्रतिष्ठापिष्ठानम् । तत्पका-
रापकाराभ्यां भोत्रस्योपकारापकारदर्शनात् । इन्द्रियाणां प्रकाशात्मकतया प्रका-
शात्मकान्तःकरणोपादानकत्वेन भूतोपादानकत्वाभावात् । तन्मूलतस्तत्सुहृत्तयो-
त्येतेस्तु तेषां भौतिकत्वव्यवहारः । शब्दस्य वायुपरिणामत्वे तद्वहाराभिधान-
माकाशोपादानकत्वे तु सम्यगेव शब्दप्रतिष्ठात्वमाकाशस्य । एवं च भोत्रशब्दयो-
१० राभय आकाशम् ।

- भोत्राणामाकाशाभयत्वं पञ्चशिसेनाप्युक्तम् । तुल्यदेशभवनानामेकभूतिर्न
सर्वेषां भवतीति । अस्मार्थः । कालभेदेन तुल्यदेशानि भवणात्मकानानि येषां
पुंसां तेषामेकदेशावच्छिन्नभोत्रकत्वं तत्काले भवतीत्यर्थः । स चैकदेशस्त-
त्तद्देशावच्छिन्नमाकाशम् । एवं चायःप्रतिममाईकारिकभोत्रमयस्कान्तमणिमु-
१५ न्येन वक्रवक्त्रस्येन शब्देनाकटं स्वशुचिपरंपरया वक्रवक्त्रगतं शब्दं गृह्णाति ।
अत एव तच्चिद्देशवर्तित्वेन शब्दप्रतीतिर्जिविमात्रस्योपपत्त्या । एवं माणरसव-
त्त्ववक्षुष्यप्याईकारिकाणि पृथिवीजलवायुतेजोऋक्षभूताभिधानानि । स्वाभय
शुचिगन्धादिगुणसहकरेणैव तेषां वासप्राप्तेष्व्यादिगुणगन्धादिमाहकत्वम् ।

- तदेतच्छोभमाकाशस्य लिङ्गम् । सूक्ष्मेन्द्रियस्य निराभयस्थितेरभावात्
२० गन्धवत् । कर्णशब्दकुली च न तस्याधारः । लोकांतरगतिकाले तदभावात् । नापि
शून्यमाधारः । अभावानभ्युपगमात् । अभावस्य भावाधारत्वासंभवाच्च । नापि
पृथिव्यादिसादाभयः । आश्रयगतस्वसमातीयगुणसहकरेणैव तेषां स्वमाद्यगुण-
माहकत्वात् । नापि कर्णशब्दकुन्डवाच्छिन्नः पुरुषस्तस्याभयः । विचारविधानपि
तदवच्छेदेन नैतस्याभिव्यक्त्या पुरुषादेनाश्रुततया शब्दप्रकण्ठप्रसङ्गात् । तस्मा-
२५ निधानयोग्यं परिशेषाकाशमेवाभयः ।

- एवं शब्दाभयोप्याकाशमेव । न वायुः । इत्यन्तरपूरिते वेण्वादी वायुमयो-
मेन शब्दप्रसङ्गात् । न च च्छिद्रवायुर्मयोगोपि शब्दकारणम् । तथासति संयो-
गाधारतया छिद्रस्य इत्यन्वयमिदौ तस्यैव शब्दाभयताया युक्तत्वात् । एवमव-
काशरूपानावरणमप्याकाशलिङ्गम् । अन्यथा स्थान्यादिवृन्तस्तेजःप्रवेशो न
३० स्यात् । न च पुरुष एवावकाशः । आवरणार्थमभावात् । न च दिक्कालावयवकाशः ।
तयोर्नभःपरिणामविशेषत्वात् ।

तथा विन्वन्वाकाशश्च । परिच्छिन्नत्वे हि मूर्तत्वापवावन्वयः प्रविश्यादिस्थले मूर्तानामसमानदेशत्वदर्शनादस्य पूर्वान्तरैर्षटादिभिः समानदेशत्वदर्शनादिभु-
 त्वेनामूर्तत्वासिद्धेः । किं चानावरणस्याकारालिङ्गत्वे सिद्धे यत्र यवानावरणं तत्र
 तत्राकाशमिति सर्वमतत्वेन विभुत्वसिद्धिः । न चाकाशस्य विभुत्वे कथं कार्य-
 ५ त्वम्, कथं त्राकाशपरिमाणकथनामिति वाच्यम् । आकाशस्यान्तःकरणवर्तते-
 भिकाणां प्रविश्यादिवच्च कार्यकारणरूपेण द्वैविध्यात् । तत्र कारणाकारो
 तमोगुणविशेष एव । तदानीमाकाशताम्यञ्जकशब्दादिविशेषगुणाभावात् । कार-
 णप्रविश्यादिभ्यः । तत्र कारणाकारो गुणान्तरोपपन्नस्य सर्वत्रात आदौ शब्द-
 जननयोग्यार्थरूपेण परिणमते क्षीराब्धिरिवामृतमथर्धरातो दधिकल्पेण । ततश्चा-
 १० मृतसंघातेनैव महाप्रविचीवदेव महाभुताकाशमङ्कारापेक्षया परिच्छिन्नं वायो-
 रावरणमुपपद्यते । एवमन्तःकरणोत्पत्तिरपि बोध्या ।

एवं च क्रियायाः करणसाध्यत्वाच्छब्दमहणक्रियया तत्करणं भोजनमुमी-
 १५ यते । न च चक्षुरप्येव तदस्तु । यधिरावधिरयोरितरेन्द्रियसत्त्वेपि यधिरस्य शब्दा-
 भवणात् । तयोः भोवाकाशयोः संबन्धसंयमादिव्यं तन्मात्रादिसम्पशब्दमाह-
 २५ बोधं भवति । इदमुपलक्षणं त्वन्वातयोश्चस्तुतेजसो रसवाजलपयोर्वाणिषूष्योः
 संबन्धसंयमादिव्यं त्वगादीन्यपि बोध्यम् ॥ ४० ॥

**कायाकाशयोः संबन्धसंयमात्तुल्यतुल्यमापत्तेश्चाकाश-
 गमनम् ॥ ४१ ॥**

चोत्र वार्ये । यत्रात्मनो कायस्तत्र शरीरावच्छेदेन चाकर्मा तिष्ठति । तस्या-
 १० वकाशदानृत्वात् । अतः कायस्य यस्तेन संबन्धः यासितुस्तत्र संबन्धे कृतसं-
 यमस्तत्संबन्धं साक्षात्कारेण वशीकृत्य लघुषु वा तुलादिभ्यां परमाणुभ्यां संयमेन
 स्वायत्तीकृताकाशसंबन्धः यथं लघुर्भवति येन जले प्रविश्यामिव पत्र्यां स-
 चरति । तत ऊर्णनाभितन्तुमात्रे विद्वन्व रन्वादिस्मिन् विहरति । ततो यथेह-
 माकाशगतिरस्य भवति ॥ ४१ ॥

२५ **बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः
 पकाशावरणक्षयः ॥ ४२ ॥**

शरीराद्विर्धनसो वृत्तिलामो बहिर्वस्तुनां संकल्पवशात्तत्तः सा विदेहा नाम
 धारणेति संज्ञिकाः । सा यदि शरीरवृत्तिस्य मनसो बहिर्वृत्तिमात्रेण भवति तदा
 कल्पितेत्युच्यते । वा तु त्यक्तशरीरस्यापि मनसो बहिर्वृत्तिः सा सत्यकल्पिता ।

सा च कल्पितया साम्यते । यथा साधितया परशरीराभ्यामिशान्ति योगिनः ।
 तेयमकल्पिता महाविदेहेत्युच्यते । तथा च प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदा-
 वरणं श्रेयाः कर्म च विपाकप्रयं च रजस्तमोमूलकं तस्य समूलस्य क्षयो भव-
 ति । तेषां क्षये च निरावरणं योगिनश्चिन्तं स्वेच्छया विहरति च
 १ जानाति च ॥ ४२ ॥

इवापी महीगृध्रद्वयप्रासासक्यासिद्धिमध्ये महीगृध्रद्वययोर्वाह्निरुत्पन्नावादी
 तस्मै यमासिद्धिमाह—

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४३ ॥

स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयप्राप्यवत्त्वं च तेषु साक्षात्कारपर्यन्तसं-
 १ यमाद्भूतानां जयो वरावर्तितेत्यर्थः । पृथिव्यादिप्रभूतानां सामान्यविशेषसमू-
 हतपाणामेकैकाधिकास्तन्मात्रभिन्नाः शब्दादयो विशेषा वक्ष्यमणिराकारादि-
 भिर्यैः सह परमधर्मिणोर्भेदाभेदाभ्यां स्थूलशब्देन शास्त्र उक्ताः । विशेषाश्च
 पञ्चजगन्प्रादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयो मधुराम्लादयो सुरभिर्गुणन्धाद-
 द्यम्भ । एते हि नामरूपादिभिः परस्परस्माद्विपन्त इति विशेषाः । आका-
 १ रादयश्च—

आकारो गौरवं रौक्ष्यं वरणं स्पर्शमिव च ।

शुनिर्भेदः क्षमा काष्ण्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ॥

इति भूमेः । आकारो वयवसंस्थानविशेषः । वरणमावरकत्वम् । शुनिः सर्व-
 भूताधारता । भेदो विचारणम् । क्षमा धारणतामर्थम् ।

१ स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत् ।

२ रौक्ष्यं रक्षा पवित्रत्वं संधानं चौक्या गुणाः ॥ २ ॥

रक्षा आवरणविना रक्षकत्वम् ।

ऊर्ध्वभाष्याच्चकं दग्धं पावकं लघु भास्वरम् ।

ध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां भिन्नलक्षणम् ॥ ३ ॥

१ तिर्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोद्वलं बलम् ।

२ चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥ ४ ॥

आक्षेपः पातनम् । छायाश्चान्वयमच्छायता ।

सर्वतोमतिरभ्युक्षोऽविहम्भ्यति ते वयः ।

आकाशधर्मा व्याप्यताः पूर्वधर्मविलक्षणाः ॥ ५ ॥

१ सर्वतो मतिर्व्यापकत्वम् । अन्युक्षः सर्वधर्माणां प्रविरलीकरणम् । अवि-
 हम्भोऽवकाशः । एतत्सुप्रोक्तप्रत्यक्षेणायं रूपं भूतानाम् ।

1. A. reads कल्पितया for कल्पितया.

29 B. reads पूर्व for पर्य after पूर्व.

31. A. reads पञ्च for वयम्.

सामान्यविशेषसमुदायविशेषत्वमेवेति बोध्यम् । सामान्यविशेषाभयो द्रव्यामेति तु न युक्तम् । तन्मते तत्र समुदायोस्ति न वा । अन्येष्वनुभवापत्तायः । तदाधा-
रत्वासंभवश्च । आद्ये तु तदेवास्तु द्रव्यम् । तदतिरिक्तस्य तदाधारस्यानुपलम्भा-
च्च मावम्भो यावत्समुदायवत् । एतत्स्वरूपमित्युक्तम् । स्वरूपत्वं च स्थिरताभावेण ।
५ विशेषा ह्यगमापाधित्वाच्च स्वरूपाणि । आद्यपादे तु स्थूलस्वरूपे एकीकृत्य वि-
तर्कानुगतविषयः स्थूलमित्युक्तम् । एवंमेव विचारानुगतस्य त्रिविध्यमप्ये द्रव्यम् ।
एषां भूतानां सूक्ष्मं रूपं तु पञ्चतन्मात्रम् । भूतानां साक्षात्काराभावात् । तस्य
हि भूततन्मात्रस्यैकाग्रयवकार्यं परमाणुः । सोऽपि पटादिवृद्धे मावयवः । द्विपादि-
तन्मात्रकार्यत्वात् । अन्यथा स्थूलत्वानुपपत्तेरिति । एवं परमाणोऽपि सूक्ष्मत्वान-
० म्मात्राणि सूक्ष्माणीत्युक्तानि । एतन्तृतीयं रूपम् ।

अन्वयास्यं चतुर्थं रूपं तु स्यात्तत्क्रियास्थितिशीलाः सन्वरजस्तमोरूपा गुणाः ।
ते हि कार्यरूपो यः स्वीयो भावः स्वात्मकः पदार्थस्तथातुगतत्वाच्चान्वयशब्देनो-
च्यन्ते । कार्यभावे तुम्बदुःस्मोदात्मकत्वदर्शनेन तदनुगम उर्थायते ।

अर्थवत्त्वरूपं पञ्चमं रूपं तु गुणेषु वर्तमानं भोगापकर्माज्जातं भोगविशेषकस्याति-
५ रूपं तत् । न च गुणेषु तस्य वर्तमानत्वेऽपि भूतानां कथमर्थवत्त्वम् । गुणानां तन्मा-
त्रभूतमौतिकेष्वनुगतत्वान् । यद्यपि भोगापकर्मावन्तःकरण एव तथाप्यनागता-
वस्थया वासनारूपेण वा पलये गुणेष्ववस्थानात्तदोपः । तद्वर्तमानेषु स्थूलभूतेषु
पञ्चसु पञ्चरूपेषु संयमानस्य तस्य रूपस्य दर्शनं दर्शकारूपो जयश्च भवति ।
तत्र पञ्चभूतस्वरूपाणि जिह्वा भूतं जयी भवति । त्रिकमात्रजं हि गीर्णां
० भूतजयः । तज्जयाग्रजानुमारिण्य इव गात्रोऽयं संकल्पानुविधायिन्यो भूतकार-
णानि भूतयकृतयो भवन्तीति दिक् ॥ ४३ ॥

तथा संकल्पानुविधायित्वं यत्फलं तदाह -

ततोणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तश्चर्मानभि-

धातश्च ॥ ४४ ॥

१५ तत्राणिमाऽणुत्वं संकल्पभावेण तन्मात्रादेवावयववाचनेन देहस्य सौख्यम् ।
तद्भूतप्रकृतिवशित्वान् (१) । लघिमा लघुत्वं गुरुतन्मात्रादिप्रादीर्णाकानुलभतृप्त्यम्
(२) । महिमा महत्त्वं यथा विविकमादेः (३) । इन्द्रियैः यामिषया भूमिप्राप्त्य-
द्वयेण चन्द्रे स्पृशति (४) । एताश्चतस्रः स्थूलसंयममिन्द्रियैः । पाकाम्भामिन्द्रि-
यैः

4. A. reads स्वयं च for स्वयत्वं च.

14. B. om. इ.

17. A. om. स्थूलसंयमम्.

27. B. om. वि विविकमादि.

- नभिवातः । इच्छायां सत्यामस्य स्वरूपं भूतस्य स्वरूपैर्न विहन्यते । भूतस्वरूपाणां जितृत्वात् । यथा-जलमिव भूमिमुद्रियान्मज्जत्युत्तिष्ठति जल इव भूमौ मज्जति प्रविशति च । एषा स्वरूपसंयमस्य सिद्धिः (१) । वंशित्वं भूतेषु व्यष्टिषु मौक्तिकेषु तत्कार्येषु वशीभवति स्वेच्छया परिणामने समर्थो भवति । न तु ब्रह्माण्डा-
 ५ दिषु समष्टिभूतेषु । जगद्व्यापारवर्जम् (ब. सू. ४।४।३७) इति वेदान्तसूत्रेणादिभर्गमामर्थवर्जनात् । तत्कारणतन्मात्रविजयाद्यादिना तेषामवश्यम्भवति । सूक्ष्मसंयममिद्विफलमिदम् (६) । ईशित्वमेवां भूतानां तन्मात्रद्वारकोत्यानीर्वाणशयोधैर्ह्रास्यसंस्थानविशेषे च सामर्थ्यम् । भूतानां मूलप्रकृतिजयात् । एषान्वयसंयमसिद्धिः (७) । यत्र कामावसायित्वं मन्यसंकल्पता ।
 १० यथा संकल्पस्तथा भूतयकृतीनां गुणतन्मात्राणामवस्थानं परिणामः । विजितार्थसंबन्धो हि योगी यद्वस्तु यदर्पतया संकल्पयति तच्चदर्पकमेव भवति । विषमप्यभूतत्वेन संकल्प्य भोजयज्जीवयति । न चैवं जलमपि तेजः कुर्याद्धर्ममप्यधर्ममिन्यव्यवस्थैव स्यात् । शक्तेनापि पदार्थविपर्ययाकारणात् । पूर्वपूर्वयोगिना यथाहंष्टप्तेव संकल्पात् । 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' (म. ना. १।७)
 १५ इति स्वनियमपालनार्थमन्तर्यामिणा तथैव सिद्धानां जेष्ठात् । अर्थवत्त्वसंयमसिद्धिरप्या (८) । इत्यष्टावैश्वर्याणि ।

कायसंपदद्वयमाणा ।

तद्वर्मानभिवातः पृथिवीं मूर्त्यां न निरुणद्धि योगिनः शरीरादिक्रियाम् । शिलामप्यनुप्रविशति । नाशः स्निग्धाः क्लेदयन्ति । नाग्निरूप्यो दहति । न वायुः प्रणा-

- २० मीं दहति । अनावरणान्मकेष्याकाशं भवन्त्यावृतकायः सिद्धानामप्यवश्य इति । एष च संयमातिशयं सति संकल्पं विनैव भवतीति प्राकाम्पादः पृथगुक्तः ॥ ४४ ॥
 कायसंपदमाह—

रूपलावण्यबलवज्रसंहननानि कायसंपत् ॥ ४५ ॥

दर्शनीयः कान्तिमानतिशयबलो वज्रवदुद्विग्रावश्च भवति योगी ॥ ४५ ॥

- २५ ग्रहणसंयमसिद्धिराह—

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४६ ॥

ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयार्थवत्त्वं चेति पञ्च । सामान्यविशेषात्मा शब्दादिविषयः । तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिरालोचनं विषयाकारपरिणतिभिन्नावधारणाभिमानसंयमरूपादन्तःकरणासाधारणवृत्तिचतुष्काद्विलक्षणा दर्शनस्पर्शना-

- ३० द्धिरूपा ग्रहणम् । यद्यप्येवापि स्मृत्यनुरोधादन्तःकरणस्यैव तथापि चक्षुरायुषष्टम्भेन भवतीति दर्शनादिचक्षुरादीनामुच्यते । न चालोचनशब्दार्थो निर्विकल्पकज्ञानं चक्षुरादिमात्रवृत्त्येवास्तु । सर्ववृत्तीनां चित्तनिवृत्तस्य भाष्य उक्तत्वात् । यत्तु वीर्य इन्द्रियवृत्तिः सामान्यमात्राविषयान् विशेषस्तु मनोमात्रमोचरः । तद्व-

कम्—इन्द्रियं सामान्यमात्रेण ग्रहणं तदाकारं तद्वस्तुनिमित्ति तत्र । तस्य विशेषस्येन्द्रियेषामालोचितस्य मनसा ग्रहणानुपपत्तेः । मनसो बहिरभ्यात-
न्यात् । अन्यथा चक्षुरायमोचार्थानामपि मनसा विशेषग्रहणसंभवात् ।
अन्यथापिदिमनसापि तद्वहणापत्तेः । वास्तविकसामान्यग्रहणस्यतेन तन्निष्ठ-
५ विशेषग्रहणे हेतुत्वेन न दोष इति चेत्, लाघवेनेन्द्रियाणां विषयविशेषग्रहणा-
कारन्वकल्पनमेवोचितम् ।

इन्द्रियाणां द्वितीयं रूपं स्वरूपं तु प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य कार्या येषुत-
सिद्धा अवयवभेदाः सात्त्विकाहंकाररूपास्तोष्वनुगतः सामान्यविशेषरूपयोः समू-
हो द्वयमिन्द्रियम् । तत्र विशेषरूपं ग्रहणरूपा नीलपीतायाकारा इभिरूपाः परि-
१० णामाः । सामान्यं च चक्षुःप्रादि । इन्द्रियाणां सात्त्विकाहंकारकार्यत्वान्प्रकाशा-
त्मकत्वम् ।

तेषामिन्द्रियाणां तृतीयं रूपमस्मितालक्षणाहंकारः । अभिमानादयश्चिन्ति-
तासामस्मितालक्षणं दृग्ब्रह्मिन्नादिकं द्वयार्थकम् । यथा च तन्मात्रस्य सामा-
न्यस्य भूतानि विशेषास्तथाहंकारस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः । तत्कार्य-
५ त्वात् । इन्द्रियेष्वनुगतत्वाच्चाहंकार इन्द्रियाणां रूपम् । भूतानां तन्मात्रवत् ।

चतुर्थं रूपं व्यवसायादयमहंकारावस्वरूपद्वैतत्वेन परिणताः भन्वरजमनोगुणा-
येषामिन्द्रियाणि साहंकाराणि कार्यम् ।

पञ्चमं रूपमिन्द्रियकर्तृगुणेष्वनुगतं पुरुषार्थवन्त्वम् । पञ्चम्येतेष्विन्द्रियभेदेषु
यथाकर्म ग्रहणादिकर्मण मंगमः कार्यः । तत्र तत्र जयकत्वा पञ्चरूपजयान्मर्ष-
० त्वमिन्द्रियजयस्तद्वर्गीकारः । तेन चेन्द्रियप्रलयः भेदजनार्थमप्राप्यते
भवन्तीति हि ॥ ४६ ॥

ततो मनोजवित्त्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४७ ॥

कायस्थानुगतो मनोवर्थाग्रतरो मतिरुपाधो मनोजवित्त्वम् । तन्मूर्तेन्द्रिय-
इतिजयाह्वयति । स्थूलद्रव्यमर्कगहन्येन विदेहानामिन्द्रियाणां चित्तस्य चा-
५ भिन्नतदेराकालविषयापेक्षा शुक्तिरुपाधो विकरणभावः । व्यापिनति यावत् । राश्यां
व्याक्तिभेदेनानन्तानां भूतमिन्द्रियकर्तृनां मन्वादिगुणानां तद्विकरणाणां च व्यव-
सानुविधानं प्रधानजयः । भूतजयपदपूर्वभूमिकायावेव न जयं त्वेव्युत्तरभूमि-

4. B. C. read अनविष्ट for तन्निष्ठ.

5. A. reads विषयम् for विषय.

19. B. reads बह्वानुपपत्तेम् for ग्रहणादिकर्मण.

कायामेकीकृत्य सर्वजयकथनाच्च विशेषः । एत एव पूर्वस्थाने प्रकृतिलया
इत्युच्यन्ते । एतास्तिष्ठः सिद्धयो यधुपतीकसंज्ञा वृष्यन्ते । एताश्च करणपञ्च-
कस्य ग्रहणादिपञ्चरूपस्य जयादधिक्यम्यन्ते । प्रकृतिमहद्वहंकाराणामपीन्द्रियरू-
पेष्वन्तिमरूपत्वाच्चज्जयेन तेषामेव जयो बोध्यः ॥ ४७ ॥

१. अथ प्रकृतिसंयमसिद्धिमाह—

**सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधि-
ष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४८ ॥**

मात्रशब्देन लघातोः संयमरूपत्वं लब्धं धर्मधर्म्यभेदात्संयमवताञ्चिदस्य
सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यरूपेष्वधिष्ठातृत्वं स्वेच्छया नियोकृत्वं तदैव भवति । प्र-
१० कृतपुरुषादिसर्वज्ञातृत्वं चेत्यर्थः । संयमोवापि साक्षात्कारपर्यन्तः । परार्थात्त्वार्थ-
संयमात् (पां. सू. ३।३.५) इति सूत्रे पीत्येयप्रत्यये सुप्तायतुभवत्त्वे परिच्छिन्न
एव संयम उक्तः । अथ तु तेन संयमेन ज्ञातोऽपरिच्छिन्ने पुरुषे बुद्धिबिबेकसंयम
उच्यत इति विशेषः । तथा हि निर्पुतरजस्तमोमलस्य बुद्धिस्तत्त्वस्यातिप्रक्षमवस्तुप्र-
तिबिम्बग्रहणसामर्थ्यरूपपरमस्वच्छत्वे जाते परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः
१५ (पां. सू. १।४.०) इत्युक्तपरवशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-
मात्ररूपेण प्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं । करणतद्विषयान्मका ये सर्वे भावाः
प्रकाशजवत्त्वास्तास्तिज्ञात्मकीभूय स्वामिन् क्षेत्रज्ञं प्रपुष्टस्थापकत्वम् । संकल्पमा-
त्रेणार्थे भोग्यं वस्तुव्यस्तकान्तं लोहवत्पुरुषमुपविष्टत इति यावत् । सर्वज्ञातृत्वं
च सर्वपुरुषाणां ब्रह्मकुम्भेश्वराणां शान्तोद्दिताभ्यपदेशधर्माविशिष्टगुणानां च युग-
२० पञ्चातृत्वं । तच्च प्रकृतिपुरुषबिबेकाज्यायमानत्वेन बिबेकजमित्युच्यते ।
एषा विरोका नाम सिद्धिः । यां प्राप्य योगी सर्वज्ञः क्षीणक्षेशवन्धनत्वाच्छोक-
शून्यो वर्षा विहरति ॥ ४८ ॥

अथास्य संयमस्य पुरुषां सिद्धिमाह—

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९ ॥

२५ अपिः कैवल्यमित्यनेनान्वेति । तस्यां विवेकरूपाती तज्जायां यथोक्तसिद्धौ
च वैराग्यादसंयमज्ञातयोगेन दुःखदोषस्य बीजानामविलंबासनाकर्मणां चिनेन
सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणासंयोगमरूपमपि भवतीत्यर्थः । तथा हि ।
यदास्य योगिनः क्षेत्राकर्मक्षयरूपकर्तव्यसमाधौ 'बुद्धिसत्त्वस्यायं विवेकप्रत्यय
सत्यं च हेयपक्षे, पुरुषश्चापरिणामी सत्त्वादित्य' इत्येवं विचार्येण विरज्यमान-

4. A. O. read जगि for एव.

7. H. om च.

9. B. Reads सहेय for सदेय.

21. B. reads क्षेत्र for वन्द्य.

स्य यानि क्लेशार्थानि दग्धशालीबीजकल्पान्वयप्रसवसमर्थानि तानि मनसा
सङ्कास्तं गच्छन्ति । तेषु प्रलीनेषु पुरुषस्तापत्रयं न मुञ्चके । तदा पर-
वैराग्यावस्थाप्राप्तेषां दुःखबीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्थानां कार्यवस्थे मनसि
क्लेशकर्मविपाकरूपेणाभिष्यक्तस्वभावानां चरितार्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह
५ लये सति पुरुषस्यान्यन्तिको गुणविद्योमः कैवल्यारूपो भवति । तदा स्वरूप-
तिहा चितिशक्तिरेव पुरुष इति दिक् ॥ ४९ ॥

कैवल्यारूपसिद्धयर्थिनो योमिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधनान्तरमाह —

**स्थान्युपनिमन्त्रणे सकृस्मदाकरणं पुनरनि-
दप्रसङ्गात् ॥ ५० ॥**

१० स्थाविनः स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयः । तेषां स्वर्गलोके नयनाय
योमिनो निमन्त्रणे सति सङ्गस्ययोरकरणमुपायः । तत्करणे पुनरपि भस्माप-
सङ्गात् । सङ्गः प्रीतिः । स्मयश्च देवानां धार्मिकानामपि कृतार्थताभिमानः ।

तथा हि । चत्वारः चतुर्ध्यायिनः प्राथमकल्पिकः मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरति-
कान्तमावनीयश्च । तदास्थासी यद्वनमात्रज्योतिः यद्वनमात्रं न तु निष्पन्नं ज्यो-
१५ तिर्हानं यस्य स सचित्कर्मादिरूपापरम्यक्षवान्प्राथमकल्पिकस्य भावः । कर्तृभग-
वतः, कर्तृसत्यमेव विभर्तीति । परममर्थं निर्वर्तकमत्र कर्तृभगवतः । तद्वान्
मधुभूमिको द्वितीयः । भूतेन्द्रियजया तृतीयः प्रज्ञाज्योतिरगम्यः । स हि सर्व-
ेषु भावितेषु न्यादितेषु कतरक्षाचन्द्रो यतस्तेभ्यो न च्यवते । भावर्मात्रेषु न्यादनी-
येषु विशोकादिसिद्ध्यादिष्वसंप्रज्ञातान्तं विहितसाधनवान् । साधनविषयस्यैव
२० पुरुषयन्त्रस्य साधनित्वादकम्वात् । चतुर्भूतिकान्तमावनीयः । तस्य चित्त-
वतिसर्गो प्रसङ्गात्समाधिसाध्यचिन्तयः । स त्रैलोक्यं कर्तृमन्त्रेण शिष्यते ।

तत्र प्रथमभूमिकायां देवानाभिदशानुग्रह एव न भवति । तृतीयचतुर्थयोस्तु
देवा उपेक्षणीया एव भवन्ति । अतो मधुमर्ता भूमिका स्वस्य निष्पन्नमधुभ-
वतो ब्राह्मणस्य स्थानिनां देवाः सत्त्वगुण्डिमनुष्यन्तः स्थानैः 'इह गयता कम-
२५ नीयोर्य भावः कमनीयश्च कन्या ग्मायनमिदं जगं धृत्यं चापते वेदायममिदं यान-
ममी कल्पद्रुमाः पुण्या मन्त्राकिनी मिद्धा महर्षयश्चमिदमा उतमा अनुकूला अप्सी-
रतोऽत्र विन्दे भोजचक्षुषी वज्रोपमः कायः स्वगुणैः सर्वमिदमर्शितमायुष्मना व-
तिषयतामिदमक्षय्यमजगममं स्थानं देवानां प्रियम्' इत्येवमुपनिमन्त्रयते । अत-
स्त्वं सदा नवन्वम् । उपनिमन्त्रमाणश्च धर्मेषु संमार्गज्ञानेषु पापव्यमानेन मया
३० जननमरणान्धकारे विषमिर्बतमानेन कथञ्चिदामादितः क्लेशातिमर्गविनार्था यो-
गदीयः । तस्य चैते तृष्णाशानयो विषयवायवः प्रतिपक्षाः । स गन्धर्व लब्धालो-

कः कथमनया मृगतृष्णया बध्निस्तस्यैव पुनः प्रदीप्तसंसारप्रेरात्मानमिन्धनी-
कुर्यामिति विषयपीतिजदोषरूपान्सहृदोषाधिन्तयेत् । एवं विचार्य सङ्गं त्यक्त्वा
स्वस्ति वः स्वप्नोपमेभ्यः कृपणजनप्रार्थनीयेभ्यो विषयेभ्य इत्येवं निश्चितमतिः
समाधिं भावयेत्कुर्यात् । एवं सङ्गं त्यक्त्वा 'एवमहं देवानां प्रार्थनीयः' इति स्मयमपि
५ न कुर्यात् । स्मयादयं सास्थितमन्यतया मृत्युना केशशृङ्गीतमात्मानं न भाव-
यिष्यति । एवं चास्थान्तरप्रेक्षी नित्यं यत्नप्रतिकार्यः प्रमादः काये मृत्युलब्धविचारः
क्लेशानुजन्मयिष्यति । ततश्च पुनरनिष्टप्रसङ्गः । एवमस्य सङ्गस्मयावकुर्वतो भा-
वितोर्धो ददो भविष्यति भावनीयश्चाभिमुखो भविष्यति ॥ ५० ॥

पुनः सर्वज्ञतासाधकं संयमान्तरमाह—

१० क्षणतत्कमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५१ ॥

विवेकान्पूर्वमूर्धांकसन्धपुरुषान्यतरूपातिरूपाज्जायमानं ज्ञानं विवेकजं ज्ञानम् ।
इतरेतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तुनामशेषविशेषैः साक्षात्करणम् । तत्क्षणतत्कमयोः
संयमादपि भवति । प्रतिक्षणं सर्ववस्तुपरिणामात्मक्षणेभ्यु तत्कमेषु च साक्षात्क-
तेषु सर्ववस्तूनां परिणामतत्कमयोः साक्षात्कारात्सर्ववस्तूनां विवेकेन ज्ञानं भ-
१५ वतीति भावः ।

तत्र क्षणो नाम यथा लोष्टादेर्भिषयमानस्य परमापकर्षावधिः सत्त्वादिगुणवि-
शेषः परमाणुरेव कालस्वापकर्षावधिभूतोवयवविशेषः पूर्वपरीक्षाशून्यो यः स
क्षणः । यद्वा यावत्ता समयेन चलितः परमाणुः पूर्वदेशं जत्यानावात्कालः, विभक्तो
वा यावत्ता कालेनोत्तरदेशेन संयुज्येत तावात्कालः क्षणः । अवयवविद्वन्स्य
१० देशस्यागो बहुक्षणेनावि, कदाचिदवयवानां क्रमेण संचारादत उक्तं परमाणु-
रिति । देशस्यावयविनः क्रिययाऽनेकक्षणेन जनितदेशस्यागव्यावृत्तये
चलित इति ।

क्रमस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदः । तेषां क्षणानां यः प्रवाह उत्तमोत्तरभावेनावस्थानं
तस्याविरलतेति तदर्थः ।

२५ क्षणानामव्यवहितानन्तर्यरूपतत्कमाणां च क्षणिकत्वादेव नास्ति वस्तुभूतः
समाहारो मेलनम् । अतो मूर्ततादोरावादयो बुद्धिसमाहारा एव । न च स्थूल-
कालस्य वस्तुनोऽभावे कथं लोकानां तत्र यथार्थपतीतिः । तस्यावस्तुनो बुद्धि-
निर्माणस्यापि शब्दज्ञानानुपातित्वाव्युत्थितदर्शनानां भ्रान्तानां वस्तुस्वरूप-
त्वानिमित्तानां । न च क्षणोऽप्येवंभूत एवास्तु । क्षणस्य वस्तुकोटौ पतितत्वात् ।

G. B. Roads कायः for काये.

25. B. roads मिलनम् for मेलनम्.

28. A. om. tw.

आनन्तर्यरूपकमस्य क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिपटितत्वेन तस्य वस्तुरूपत्वावश्य-
कत्वात् । तस्यैव कालविद्धिः कालत्वेन कथनात् । तस्य च क्षणद्वयावस्था-
यिन्वाभावाद्द्वयान्तरेभ्यो विभागः । कालनित्यत्वपतिपादकश्रुतयस्तु प्रवाह-
रूपकालपराः । स च सत्त्वादीनां शब्दतन्मावस्य परिणामाविशेषः । स एवा-
५ स्याकमस्थिरो न तु पश्चादभावाविति बौद्धमतविशेषः । क्षणस्यास्त्वयं वक्ष्य-
मिज्ञापभावात् ।

यद्यु पूर्वदेशविभागायवच्छिन्नः परमाणुकिपादिग्व क्षण इति तत्र । विशिष्टस्या-
नतिरंके विशेष्यविशेषणतत्संभन्धानां यथाणामपि स्थिरत्वेन क्षणव्यवहारजनना-
समत्वात् । अतिरंके तु सिद्धं न इहम् । अस्माभिरपि तादृशस्यैव गृणपरिणामस्य
१० क्षणत्वाङ्गीकारात् । निन्यामण्डकाले च न परमाणमस्ति । इदानीमन्यायभिल-
ष्यवहाराणां लण्डकालमात्रविषयकत्वात् । दिक्त्वाकाश एव । पूर्वादित्यवहारश्च
तत्तदुपाध्यवच्छिन्नाकारेणैव । स्थित्यापान्त्वेन देशव्यवहारवत् । अतएव अतिपु
कचिदिशः शेषं कचिदाकाराच्योऽवमिति श्रूयते तद्विकृद्धमिति दिक् । कर्मो-
पि वैकल्पिक एवेति मिथाः ।

१५ क्षणतन्क्रमयोर्वस्तुसमाहाराभावः कुत इति चेत्, शृणु । इयोः क्षणयोः
सहभावाभावाद्द्वयोः सहपुनोः क्रमव्यागर्भत्वाच्च । तथा हि । पूर्वस्यापुनरस्य
भावितो यवानन्तर्यमव्यवधाने क्षणान्तरस्य स क्रमः । तस्माद्वर्तमान एक एव
क्षणस्तिद्यति न पूर्वोत्तरं क्षणास्तन्सहभावेन तिवृत्ताभ्यस्तो नास्ति मेलनमिति
तत्समाहाराभावः । अतो मुहूर्ताद्विचिक्र्य एव । य एव भूतभाविवर्तमानाः
१० क्षणास्ते सर्वेपि सर्ववस्तुपरिणामा एकैरेव वार्धकापदर्शनात्क्षणत्वेन परिणाम-
हेतुत्वादिभ्युत्पन्नादि क्षणप्रतियोगी (यो. म. ४।३२) इत्यादिभ्यश्च व्याख्येयाः । अत
- एकैकेन क्षणेन सर्वो लोकः परिणाममनुभवति यतोऽतस्तत्क्षणापादकः सर्वे पदार्था
इति तयोः क्षणतन्क्रमयोः संयमानयोः माशान्कारादुभित्त्वापरिणामतन्क्रमसाशा-
न्कारद्वारा सर्ववस्तुनामन्योन्यव्यापूनतया स्वरूपधारणं भवतीति विवेकज्ञे ज्ञानं
५ भवति ॥ ५१ ॥

तस्य विवेकज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यच्युतानय एकमुदाहरणमाह—

जातिलक्षणदेशैरन्यतानपच्छेदासुत्ययोस्ततः

प्रतिपत्तिः ॥ ५२ ॥

जातिलक्षणदेशैर्भिदावधारणामेवं विवेकज्ञानादेव माशान्कारो भवतीत्यर्थः ।

1. A. reads अनस्यस्त for तनस्य.

17. A. B. om. नः.

18. B. reads मिलस्य for मेलनस्य.

24-6. A. om. सर्ववस्तुः क्षणस्य.

तत्र तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्ये जातिभेदोऽन्यताहेतुर्यथा गोवदवयोः । तुल्ययो-
र्देशजातितुल्यत्वे लक्षणमन्यताहेतुर्यथा कालाक्षीयं गौरियं स्वस्तिमती गौरिति ।
लक्षणमभिष्यक्तो धर्मभेदः । एवं द्वयोरामलकयोरजातिलक्षणसारूप्ये देशभेदोऽन्य-
त्वकर इव पूर्वमिदमुत्तरमिति । यच्च जात्यादिभिरन्यतानुमानं न संभवति तादृशं
५ विवेकजज्ञानस्योदाहरणम् । यथा यदा पूर्वदेशस्थमामलकं विषयान्तरव्यग्रस्य
ज्ञातुर्विवेकं करिष्यते। योगिन उचरदेशे स्थाप्यते तदा द्वयोरामलकयोरिकदेशत्वे
सति पूर्वदेशोपलक्षितमिदमिदं चानरदेशोपलक्षितमिति विवेकानुपपत्तिः । तयो-
र्जात्यादिविकसाम्यात् । योगिनोऽसंदिग्धेन तत्त्वज्ञानेन भावितव्यम् । अत उक्तं
सूत्रकारेण ततो विवेकज्ञानात्म्यतिपत्तिरिति ।

- १० कथमेतदिति चेत्, १० पु । आमलकस्य क्षणेन सह वर्तते यः पूर्वं देशः स
आमलकान्तरस्य क्षणेन सह वर्तमानादुचरदेशादिभिः । अतः स्वदेशक्षणाप्रसङ्गात्
आमलके भिन्ने तत्क्षणाविशिष्टैकदेशसम्बन्धासंभवात् । अतः भिन्नयोः पूर्वोचरदेश-
संबन्धक्षणायोः साक्षात्कारस्तयोरामलकयोरन्यत्वहेतुर्यथाकविवेकग्रहे कारणम् ।
य आमलकपूर्वपूर्वाचरदेशाभ्यां यौर्बापर्यपरिणामक्षण आसीत्तयोर्देशान्तरकत-
१५ यौर्बापर्यपरिणामक्षणविशिष्टत्वमनुभवन्संयमी ते भिन्ने प्रत्येति । एवं द्विविदक्षणा-
माद्येन ज्येष्ठकनिष्ठयोन्यर्थकनिष्ठताज्ञानं क्षणकमसाक्षात्कारेणैवेति बोध्यम् ।
एतेन स्थूलदृष्टान्तेन तुल्यजातिलक्षणदेशस्य परमाणुसामान्यस्यान्योन्यविवेक-
प्रत्यय ईश्वरस्य योगिनश्च प्रकृत्यादिष्वेवमभीप्सोः क्षणतत्कमानुभवाद्बोध्यः ।
तथा हि । पूर्वयोः परमाणुदेशतत्साहित्यसंपादकक्षणायोः साक्षात्कारणादयं पूर्व-
२० देशस्थोऽयमुत्तर इति विवेकः । यत उचरस्य पूर्वदेशानुपपन्नोचरस्य स्वदेश-
प्राप्तिर्भिन्ना । तयोः साहित्यसंपादकक्षणभेदात् ।

- येषु वैशेषिका मुक्तात्मनां प्रलये परमाणूनां चानन्यजातिलक्षणदेशाना-
मन्योन्ये विभाजकान्तरासंभवेन तत्कालिकत्वेनान्यस्य विशेषणमा कथमन भेद-
को योगिमाहः पदार्थः स एवेदानीं परमाणुनामप्यन्यताप्रत्ययं करोतीति वदन्ति,
२५ तन्मतेपि संस्थानरूपमूर्तिव्यवधानजातिलक्षणदेशयोगिबुद्धिगम्यक्षणभेदोऽन्य-
त्वहेतुरस्त्येवेति समानम् । तत्र संस्थानाभेदः प्रसिद्ध एव । संस्थानमवयव-
संनिवेशः । व्यवधिर्यथा कुरापृष्करद्वीपयोर्देशस्वरूपयोः । अत एवोक्तं वार्धकाद्येन
मूर्तिव्यवधिजात्यादिभ्यो भेदेनातिरेकेण विशेषस्याभावात्तन्मूलेषु नित्यद्रव्येषु
पृथक्त्वं विशेषपदार्थो नास्तीति । अस्य मते वद्धावस्थायां ये मूर्त्यादयः

५. B. U. om. विवेकज० यदा पूर्व.

7. A. C. read वा for चोत्तरदेशोपलक्षितम्.

17. A. C. read अन्योन्यम् for अन्योन्य.

24. B. om. क्षण.

29. A. reads पृथक्त्वं for पृथक्त्वं.

स्थितास्त एव मुख्यवस्थापामपि योगिभिर्ज्ञानाणा मुक्तानामन्योन्यं चेद-
म्यवहारजनकाः । एवं परमात्मादीनामपि प्रलये चेदम्यवहारः स्वगतधर्म-
कार्यभेदादुक्तक्षणेभेदोच्चेति मन्तव्यम् । मूलस्य प्रधानस्य तुक्तभेदेत्यभावादे-
वो नास्त्येव । तदुक्तं कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टम् (यो. सू. २/२९) इति ॥ ५२ ॥

५ इदानीं विवेकजज्ञानस्य मोक्षोपयोगमाह—

**तारकं सर्वविषयं सर्वधाविषयमकर्म चेति
विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५३ ॥**

इतिर्हेतोः । यतो विवेकजज्ञानं सर्वविषयादित्यमृतं सर्वत्र दोषसाक्षान्कारे-
णोक्तचैराग्रगण्यं संसारतारकमित्यर्थः । तारकम् । लौकिकसामर्थी विनैव

१० सत्त्वपुरुषान्धतासंयमेन क्षणतत्कमसंयमेन बोद्धोभितं यथार्थज्ञानसामर्थ्यं
प्रतिभा तदुत्थम् । प्रतिभोऽन्तर् चानौपवेशिकत्वात् । तत्र सर्वविषयं न किंचिद-
विषयम् । सर्वधाविषयं सर्वः प्रकारैरसीतानामतादित्यैः स्वगतसर्वविशेषैः
सर्वविषयकम् । ईदृशं च न शाब्दम् । तस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात्, परिच्छि-
न्नविषयकत्वाच्च । अकर्मम् । एकक्षणे बुद्धिपुरुषात्कृतसर्वविषयम् । एवंमका-

१५ र्णेन विवेकजज्ञाने पूर्णम् । अस्मैवांशो योगप्रदीपो मधुमती भूमिः । यस्यां स्थान्यु-
पनिमन्त्रणम् । सा हि विवेकजज्ञानविषयैकदेशवकाशकत्वाद्दृशः । तत आरम्भा-
त्तत्र पूर्तिर्गम्यन्तं यत्किञ्चिन्मन्त्रेण ते सर्वैरस्मैवांशाः सचित्कादिकृताः परिणाम-
मयसंयमादित्यत्र संयतातथोगभूमिका योगबद्धिकणत्वेनान्यत्पतया योग-
प्रदीपत्वेन बोकाः । अत एव विवेकजज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वमन्यथोक्तम् ॥ ५३ ॥

२० नन्वेवं सति किमेतदज्ञानानन्तरमेव मोक्ष उत तद्विनापीति संशय
उत्तरमाह—

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवर्यमिति ॥ ५४ ॥

ज्ञानविवेकज्ञानस्याज्ञानविवेकजज्ञानस्य वेत्यादिः । एवं चैतरसिद्धयनपेक्षा
सुतरां कैवर्य इति बोध्यम् । शुद्धिसत्त्वस्य पुरुषेण सह यदा शुद्धिसाम्यं तदैव

१५ मोक्षो न तृक्तसिद्धयर्थेऽन्यर्थः । यदा हि निर्धुतरजस्तमोमलं शुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यो-
न्मताप्रत्यये विवेकरूपातिमात्रेधिकारः कर्तव्यताशुद्धिरस्य तददृशं दग्धा-
न्वनागतद्वेष्टारूपाणि विपाकास्पृश्यमंभान्धीजानि यत्र तददृशं भवति तदा
पुरुषस्य शुद्धया सारूप्यं प्राप्तमिव भवति । शुद्धेर्दुःस्वात्मकत्वेनान्यन्तशुद्धेः

6. A. reads सर्वविषया for सर्वधा.

10. B. C read सामर्थ्यं for सामर्थ्यम्.

13. A. reads अज्ञातम् for शाब्दम्.

13. A. reads अविषयक for निषयक.

कदाप्यभावात् । किमर्थेन तर्हि साम्यामिति चेच्छृणु । बुद्धिधर्मत्वात्पुरुष उपचरि-
तस्य प्रत्ययाविशेषात्प्रभोगस्याभावाः पुरुषस्य शुद्धिः । बुद्धेरपि जीवन्मुक्तिद्वारायां
विवेकित्वेन तादृशभोगाभावेन शुद्धिसाम्यात् । साक्षितामात्ररूपभोगव्यावृत्तय
उपचरितेत्युक्तम् । प्रत्ययाविशेषरूपो हि भोगः । तस्याविवेकस्योपाधिधर्मत्वात् ।

११ एवं च यथा साक्षी निरभिमान एव चित्तस्य निरभिमानत्वं मोक्षहेतुर्नैश्वर्यादि-
कमिति कलितम् ।

अस्मां च शुद्धिसाम्यावस्थायां जातायां प्रारब्धप्रतिबन्धानिवृत्त्यनन्तरं कैवल्यं
भवतीश्वरानीश्वरसाधारण्येन । पूर्वोक्तसंयमानां तन्तिसिद्धिकामनयानुष्ठाना-
न्नासङ्गानक्रियाशक्तिमानश्वरः । तादृशैश्वर्ये कामनाभावानदलाभेपि तैः प्राप्त-
१२ विवेकज्ञानस्यानीश्वरस्य चेतस्य बोधभात्मज्ञानस्य रूपाक्षेपाधीनस्य मुक्त्यर्थं
ज्ञानान्तरे न काचिद्वेदास्ति । न चैवं किमर्थं सिद्धीनां कथनम् । समाधिजस्य
क्रियाशक्तिरूपाणिमायैश्वर्यस्य सार्वज्ञ्यस्य च वैराग्यरूपसत्त्वशुद्धिद्वारा मोक्षार्थ-
त्वेन कथनात् ।

परमार्थस्तु सत्त्वपुरुषान्यसाङ्गानादेवाज्ञाननिवृत्त्या कैवल्यम् । तथा
१५ ज्ञाने निवृत्त उत्तरक्षेरानिवृत्तौ तदभावात्कर्मविपाकाभावः । कैवल्यं च चरि-
ताधिकाराणां गुणानामस्यामयस्यायां पुरुषं प्रति दृश्यत्वेनानुपस्थानम् । तदा
हि पुरुषः सुखदुःखमोहात्मकगुणापहरिणं चित्तज्योतिर्विशोभात्स्वरूपमावृज्योति-
र्गुणादिवृत्तिविन्मत्तमलरहितः सन्केवल ईश्वरे प्रविभागे प्रामोतीति शिवम् ॥ ५४ ॥
इति सांख्यप्रबचने पातञ्जलसूत्रवृत्तौ योगशास्त्रे विभूतिपादस्तुतीयः ॥

11 B. om n before कथितम्.

16. A. reads अज्ञाननिवृत्तिः for अज्ञाने निवृत्ते.

16. A. om. च.

योगसूत्रवृत्तिः चतुर्थः कैवल्यपादः ।

इदानीं समाधिसिद्धेरुत्कर्षं दर्शयितुं पञ्चमकारं सिद्धिमाह—

जन्मीषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

तथैविकेन कर्मणा देहादिदेहान्तरजन्ममात्रेण भवन्त्याणिमादिसिद्धिर्जन्यजा ।

५ अतुरादिभवेनपु रसायनादिना कायवज्रसारत्वादिसिद्धिरोषधिजा । मन्त्रज-
पादिभिर्माणिमाधाकाशगमनादिसिद्धिः सा मन्त्रजा । तपसा संकल्पासिद्धिस्त-
पोजन्या सा । समाधिजा व्याख्याता ॥ १ ॥

अथ निर्माणकामनिमज्जिन्द्रिययोरुत्पत्तिप्रकारमाह—

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापुरात् ॥ २ ॥

- १० अन्यजातिपरिणतानां कायेन्द्रियाणां पूर्वपरिणामाभाय उत्तरपरिणामोपज-
मिस्तत्तत्कायेन्द्रियप्रकृतिभूतानामवयवानामापुरादनुप्रवेशादभवति । लोके बन्धी-
कादीनां भुद्रपरिणामाभावे तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तेर्भूतप्रकृतीनामनुप्रवेशेन
दृष्टत्वात् । अतो योगिनामपि देहेन्द्रिययोः परिणामान्तरकाले धर्मा निमिना-
वेताः कायेन्द्रियप्रकृतय आपुरणेन स्वस्वजातीयं विकारमुपकुर्वन्ति । तत्र
१५ कायप्रकृतिः पञ्चभूतानि । इन्द्रियप्रकृतिश्चाहंकारश्च इहैव लोके गुणराशिभिक्षितस्व
बाह्यिकणस्य क्षणादेव प्रकृत्यापुरेण गगनव्यापी परिणामः । पञ्चमेव बायनादीनां
विभुषणव्यापित्वे । कण्ठेन चार्जुनादिभ्यो विभक्त्यवयवदर्शनं प्रकृत्यापुरेण
तद्विन्वत्क्षणमनुव्रजेति बोध्यम् । एवं शरीरस्य तात्पर्यवार्थकादिकमपि । एवमणि-
मादिकं प्रकृत्यपगमादिति बोध्यम् । अगस्त्यादीनां समुद्रपानं, तोयादि-
२० प्रकृत्यपगमेनेति बोध्यम् । अथ जात्यन्तरशब्देन योगिनां गजतुरगादिवैभवं
कायभूहादिकं च ग्राह्यम् ।

स एकधा भवति विधा भवति पञ्चधा ।

शतं च दस दैकश्च सङ्ख्याणि च विंशतिः ॥ (छा. ७.१.५१२)

इति कायभूहे मुक्तिः ॥ २ ॥

ननु योगजधर्मैर्बलात्प्रकृत्याकर्षे प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानिरत आह—

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः

क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥

धर्मादिरूपं निमित्तकारणं न प्रकृतीनां प्रेरकम् । परतन्त्रेण कार्येण स्वत-
 ५ न्नस्य कारणस्याप्रवर्तनात् । ननु प्रकृतेः स्वातन्त्र्ये धर्मादिकं व्यर्थमित्यत
 आह—वरणेत्यादि । यथा क्षेत्रिकोऽग्निः पूर्णात्केदारात्समं निम्नं निम्नतरं वा
 केदारान्तरं ताभिरग्निः विघ्नावयिपुर्नापः पाणिना प्रकर्षति क्षिपति । आवरणं त्वासां
 भिनत्पालबालास्यम् । तस्मिन् स्वयमेवापः केदारान्तरं गच्छन्ति । तथा
 धर्मेण प्रकृतीनामावरणेऽधर्मो भिन्ने स्वयमेव प्रकृतयः स्वस्वसजातीयं विकारं
 १० विकारप्रकृतीनां परिणामान्तरार्यं व्याप्नुवन्ति ।

एवं क्रियावधारम्भकसंयोगोपि प्रकृतेः स्वत एव भवति । तथा हि । यथा
 स एव क्षेत्रिकस्तस्मिन्नेव केदार औदकान्भौमान्वा रसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेश-
 यितुं न समर्थः । किं तर्हि मुद्गरवेधुकश्यामाकादीस्ततोपकर्षति । अपच्छेदेषु तेषु
 स्वयमेव रसा धान्यमूलान्यनुप्रविशन्ति तथा धर्मो निशुनिमात्रे कारणमधर्मस्य ।
 । न तु प्रकृतिप्रवृत्तौ संयोगविशेषे वा धर्मो हेतुः ।

ऐणामकारणम् । यथा संस्कार

इननुगता एव संस्कारस्पोद्बोधकमावाः ।

उद्बोधश्च तमोद्बोधरूपावरणभङ्गः । तथा प्रकृतिरेव जगत्कारणम् । कालकर्म-
 श्चरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननशक्त्युद्बोधकाः । तत्र धर्माधर्मौ स्वविरुद्धाधर्म-
 २० धर्मरूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ । ईश्वरस्तु साम्यपरिणामादिरूपासिलावरणभङ्गेनो-
 द्बोधकः । कालादयस्तु धर्मापुद्बोधकतया दण्डादयस्तु कार्यान्तराभिप्यक्ति-
 प्रतिबन्धकतयेत्युच्यम् । एतदेव निमित्तकारणत्वम् । अन्यभिचारानु संयोगस्या-
 समवायिकारणत्वमिष्यत एव । श्रारत्वात् न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरिति
 बोध्यम् । तत्र धर्मस्याधर्मापसारणद्वारा कायेन्द्रियपरिणामनिमित्तत्वम् । यथा
 २५ नन्दीश्वरे । स हि नन्दिनामा मनुष्यो धर्मातिशयवशाच्चन्दीश्वरो जातः । एवं
 बलवानधर्मोपि धर्मापसारणेन तन्निमिन्नं यथा नहुषाजगरस्येति द्विक ॥ ३ ॥

यदा योगी बहून्कायाभिर्मिमीते तदा किं ते निर्मातृमनोमात्रेणैव व्यवहार-
 भाज उत तदतिरिक्तातिस्विकमनोभाजस्तबाह—

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

३० स्वसंकल्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचित्तानि निर्मितदेहसमसंख्यानि

- भवन्ति । चैवमैषादिशरीरेष्वेकैकासाधारणचिन्तान्वितत्वदर्शनात् । त्वनि-
चाहंकारास्यास्मितामात्रात् । चित्तशब्दोऽप्यनोवाचवाची । योगिनो मनस्तु
संकल्पमात्रेण निमित्तकारणं तेषाम् । एवं बुद्धयहंकारा अपि स्वप्रकृतिप्रधान-
बुद्ध्यापूरायन्वन्तीति बोध्यम् । मुक्तिसाम्यात् । ततस्तानि सर्वाणि शरीराणि
१५ साचिन्तानि भवन्ति । ननु व्यापकस्य निर्माणचिन्तेनैव कायव्युद्भवेऽनुसमवे-
नानेकतत्कल्पना व्यर्थेति चेन्न । समाधिभोगयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्भेदकस्मिन्नि-
विरोधेन तज्ज्ञेयसिद्धेः । यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहाभिर्मितेषु देहेषु यां
अयति तदाऽवश्यमन्तःकरणभेदापेक्षणाच्च ।

तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैत एव हि ।

- १० एकधा स हिंसा चैव विधा च बहुधा पुनः ॥
योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
यान्मुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुप तपश्चरत् ।
संश्लेष पुनस्तानि ह्यर्थं रश्मिगणानिव ॥

- इति स्मृतेः । कदाचिन्नु योगिनामेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारोऽपि ।
१५ स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्त्रुमशक्यत्वात् । न चैवमात्मनानात्वकल्पना व्यर्था ।
चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरिति वाच्यम् । बन्धमोक्षव्यवस्थानुरोधेन तस्मि-
न्नेरिति दिक् ॥ ४ ॥

तत्र विशेषमाह—

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

- १३ तेषां बहूनां चिन्तानां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणी प्रवृत्तिः स्था-
विति योगी पूर्वसिद्धं यच्चिन्तं तदेव सर्वचिन्तानां प्रयोजकं निर्भिर्मते
नियामकं करोति । एवं च तदभिप्रायेण तेषां प्रवृत्तिः । ऐश्वर्यनिर्वाहार्थमनेकचि-
त्तेष्वन्तर्यामिविधया पूर्वसिद्धं चित्तं स्थापयित्वा तत्र प्रवृत्तिभेदं मेषाद्वर्णाति-
मावः । एतेनैकाभिप्रायानुरोधः स्वस्वरप्रतिसंधानं चोपपादितम् । एतन् विष्णवा
२५ श्रीनारमशावतारा अपि व्याख्याताः । तेष्व्यात्मन एकत्वेऽन्तर्यामिभावव्यवहार-
रुपाधीनारमशाशिभावेनौपाधिक इति दिक् ॥ ५ ॥

अथोक्तपञ्चविधसिद्धियुक्तचिन्तानां मध्ये मुक्तियोग्यं चित्तमाह—

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

तेषु यद्ध्यानजं ध्यानसंस्कृतं निर्माणयोग्यं चित्तं तदेवान्ताराधं केशकर्म-

वासनारूपाशयरहितम् । योमेनैव ज्ञानोत्पत्त्या वासनोच्छेदो न मन्वादि-
भिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

इतरेषां तु कर्माशयोस्त्येव, विविधकर्मवत्त्वादित्याह—

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनिस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

- ५ योगिनो निष्कलयोगस्य कर्म कायादिव्यापारोऽशुक्लाकृष्णः । गुण्यपापाहेतु-
त्वात् । इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानां विविधं शुद्धं कृष्णं शुक्लकृष्णं चेति ।
तत्र कृष्णं तमोवर्षकतया दुःसफलदं यथा दुरात्मनाम् । शुद्धं सत्त्ववर्षक-
त्वान्तुल्यफलदं यथा तपःस्वाध्यायध्यानव्रतामसंन्यासिनामपि । तस्य हि के-
वले मनस्वाद्यतत्त्वेनावहिःसाधनाधीनतया परपीडयैवोत्पत्तेः । शुक्लकृष्णं
१० रजोवर्षकत्वान्तुल्यदुःसफलदम् । यथा कामिनाम् । तस्य देहेन्द्रियमनोम्यो
बहिर्यानि साधनानि तत्साध्यतया परपीडानुग्रहोभयद्वारकत्वात् । बहिःसाधन-
संपादने ह्यन्ततोऽपरिहार्यां पिपीलिकादीनां पीडा भवत्येवेति बहिःसाधनसाध्यं
सर्वं वेदोक्तमपि कृष्णसंकीर्णमेव । अनुग्रहश्च तत्र देवादीनां प्रसिद्ध एव ।
अशुक्लाकृष्णं यथा संन्यासिनामभिमानफलत्वाग्निना क्षीणलेशानां चरमदे-
१५ हानाम् । न तु संन्यासाधमिमात्राणाम् । अविद्यादिक्लेशसत्त्वे तेषामपि धर्माधर्मो-
दयात् । क्लेशक्षये च गृहिणामप्यशुक्लाकृष्णत्वात् । योगिभिः फलस्वार्थकरो-
मीत्यभिमानस्य च त्यागात् । विहितं हि कामनायां सत्यामेव फलदम् ।
विहितं निषिद्धं चैतुभयमप्युपादानाख्याभिमाने सत्येव फलदम् । अवाशुक्लाकृ-
ष्णानां सुसदुःसफलस्यैव प्रतिषेधेन सत्त्वशुद्धिफलकत्वमस्त्येव । न च हाने-
२० नैव तेषां सत्त्वशुद्ध्याख्याः पापक्षयो भविष्यति । कर्मणामपि हानाकृतया
सत्त्वशुद्धिहेतुत्वात् । आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविद्यां वरिष्ठः (मु. ३।१।४)
इति श्रुतेः ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्घं त्यक्त्वात्मशुद्धये । (भ. गी. ५।११)

इति स्पृतेष्व । अन्यथा वसिष्ठादीनां कर्मानुष्ठानानुपपत्तेः । न च लोकसं-

- २५ वहार्यं तेषां कर्म । लोकसंग्रहस्य स्वतोऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतुसत्त्वशुद्धिहा-
रेव तत्त्वस्वीचित्यादिति दिक् ॥ ७ ॥

नन्वयोगिनां कर्मसत्त्वेन वासनानाभिव्यक्त्या मोक्षोस्त्विदं त आह—

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवामिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

ततस्त्रिविधात्कर्मणी वासनानामभिव्यक्तिर्भवत्येव । नन्वेवं मानुष्यप्रापक-

- ३० र्मणा पन्थादिभोगवासनाभिव्यक्तौ गुणभोजनेपि प्रवृत्तिः स्यादतस्तद्विपाकानु-

गुणानामिति । यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकस्तदनुगुणानामेवाभिव्यक्तिरित्यर्थः । न हि दैवं कर्म फलोत्पत्त्यै तिर्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं संभवति । किं तु दैवानुगुणवासनाभिव्यक्तिनिमित्तमेवेति । नारकतिर्यङ्मनुष्ये चायं समानश्चर्चो विचार इति दिक् ॥ ८ ॥

५ चतुर्जन्मादिव्यवहितवासनाभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथानुपपन्नाह—

जातिवैशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरैकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामप्यानन्तर्यव्यवहितवत्कार्यकारित्वं भवति । अन्यथा कर्मफलानुपपत्तेः । स्मृतिसंस्कारयोरैकरूपत्वादेकाकारत्वादित्यर्थः । तथा हि । वृषदंशविपाकारम्भः स्वव्यञ्जकेनाश्रयेन कालादिनाभिव्यक्तो वर्तमानावस्थो भवति न तु पूर्वदेहत्यागमात्रेण जटित्येवेति नियमः । त यदा जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्पशतेन वा व्यवहितं स्वव्यञ्जकं भाष्योदियात्तदा शीघ्रं पूर्वजातवृषदंशविपाकजनितसंस्काररूपवासना गृहीत्वैव व्यक्तो भवति । व्यवहितानामपि वासनानां सदृशं कर्म व्यञ्जकमभिव्यक्तौ भि-
१५ मिर्वचकतेरेवोपादानत्वादित्यानन्तर्यमेव । अर्थात्सादृश्यं चैकजातीयफलत्वेन । प्रमाणमाह—स्मृतिसंस्कारयोरैकरूपत्वात् । न चाव्यवहिते मनुष्यजन्मस्यैव वृषदंशवासनाः सन्तु । अनुभवैः स्वसमानाकारमेस्काराणामिव जननात् । न चैवं मनुष्यवासनयैव वृषदंशविपाकोस्तु । संस्काराणां कर्माशयानुत्पाणामेवापेक्षणात् । न च मनुष्यसंस्कारादेव वृषदंशविपाकनिर्वाहकस्मृतिरस्तु । स्मृति-
२० संस्कारयोः समानरूपत्वात् । तस्माज्जात्यादिव्यवहितसंस्कारस्यः स्मृतिः । न । चैवमेकविपाककाले स्मृत्युत्पादनेन पूर्वसंस्कारनारात्कथं पुनस्तज्जातीयविपाकान्तरम् । इदानींतनस्मृतिभिः पुनः संस्कारोत्पत्तेः । एवंमते स्मृतिहेतुसंस्काराः कर्माशयोद्बोधाद्वच्यन्ते । अतो व्यवहितानां निमित्तनैमित्तिकभावानु-
२५ ष्ठेपादानन्तर्यमेवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

१५ ननु सकलजन्मार्थं वासनास्वीकारेणवस्था स्यादत आह—

तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥

तासां वासनामनादित्वं प्रवादरूपेण मा न भवं भूयासमित्ताशिषो नित्यत्वात्प्रतिजन्मनियतत्वात् । यद्यप्यशीर्नित्यतया तद्वैतुषामनानामनादित्वं

10. A. reads वृषदंश for वृषदंश.

13. A. reads वृषदंश for वृषदंश.

14. A. reads सृष्ट for सृष्ट.

18, 19. A. reads वृषदंश for वृषदंश.

28. A. om. प्रतिजन्मनियतत्वात्.

सिध्यति न तु भोगहेतुवासनानां तथापि तत्रानवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादोषत्वे
तददृष्टान्तेनान्यासात्प्रप्यनादित्वमनुमेयम् । न चान्यौष्ण्यादिवदियमासीधितस्य
स्वाभाविकेवास्तु । जातमात्रस्थानुमानापसमर्थस्यात्र जन्मन्वननुभूतमरणादि-
धर्मकस्य द्वेषतदनुषक्ततत्कारणमरणादिरुःखस्मरणान्ध्यामेव जायमानस्य वयो-
५ कल्पस्य वासस्य पूर्वजन्मानुभूतमरणादिरुःखवासनां विनानुपपत्तेः । न च
स्वाभाविकः सः । अद्भुतदर्शादिनिमित्तसापेक्षात्वाक्यथाऽप्याभात् । न हि स्वा-
भानिकं निमित्तसापेक्षम् । स हि दृश्यमानसद्भादेर्ःसहेतुभावानुमानात् । तच्च
तज्जातीयादनुभूतदुःखस्मरणे सति तज्जातीयतयाऽस्यापि तत्त्वमनुमिनोति ।
तस्मादध्यागर्भयोऽनुभवः सिध्यते । बालकस्य दृश्यमानः कम्पो भयादीदृशकम्प-
१० त्वान्मत्कम्पवत् । भयं च द्वेषदुःखस्मृतिदुःखनिमित्तकं भवत्वान्मद्वेषवत् । स्मृति-
श्च पूर्वानुभवनिबन्धना सापत्तिकानुभवाभावविशिष्टस्मृतित्वादित्यनुमानेन
तत्सिद्धिः । तस्मादनादिवासनानुबिद्धमिदं चित्तं विपाकीन्मुखकर्मवशात्का-
भिवेव वासना गृहीत्वा पुरुषस्य भोगायोगान्तर्गते ।

ननु वासनानामनादित्वं चित्तस्य नित्यत्वे सर्वशरीरेष्वेकत्वे च स्यात् ।
१५ तन्न न । पुंश्रकथ्यतिरिक्तस्य कार्यत्वाभ्युपगमात् । अशुभहृच्छरीरभेदेन तत्तत्प-
रिमाणचिन्तस्यापि भेदाच्चेति चेत्,

अत्र साक्षाः । प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेव चित्तम् । किं तु षट्-
पासादरूपस्वल्पमहदाध्वभेदेन प्रदीपवत्स्वल्पमहृच्छरीरभेदेन संकोचविकास-
शालितया स्वल्पमहत्परिमाणं च । न तु विभु । तथा सत्यशुत्वासंभवेनान्तरा प्र-
२० लये लयस्यानुपपत्तेः । एवं चाशुशुल्लभसूक्ष्मावस्थायाः प्रकृतेः सत्त्वरूपशान्ता
प्राप्तीतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्यानित्यताङ्गानि । तथा संसारः संसरणमि-
ह्लोकपरलोकसंचारश्चोपपद्यते । सक्रियत्वात् । विभुत्वे चैतदुभयं न षट् इति
वदन्ति ।

एतच्छास्त्राचार्यास्तु विश्वेव चित्तम् । प्रतिनिवतपुरुषभोग्यत्वात् । पुरुषभे-
२५ देनानन्तं च ।

चिन्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।

द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥

इति स्मृतेः । यथा चाकाशस्य विमोरपि षट्पुष्पाधिकं गमनं तथास्यापि
सृष्टपुष्पाधिकं तत् । विभूनामेव जीवचिन्तानां मलिनदर्पणवद्विषाकामकर्मा-

1. A. reads सिद्धय for सिध्यति.

2. A. O. om. आवि after औष्ण्य.

5. C. reads आसीत्तस्य for तस्य.

20. A. om. लये.

20. B. O. read अनुरथां प्रकृते for अनुरथाः प्रकृते.

24. आचार्यः स्वर्गपुरिनि विधाः । "

- वृत्तप्रकारशक्तीनां बाह्यसत्त्वान्तरोपहम्भाज्ज्ञानादिहेतुस्तेषां दसोन्दिष्यप्रमाण-
रूपः परिणामविशेषः पदीपशितान्नद्वयरूपो जायते । सा तृतिस्ता वृत्तस्य संकीर्ण-
विकासशालिन्धः स्वल्पमईच्छरीरभेदेन संकोचविकासशीलः भवन्ति ।
शक्ततलयपर्यन्तं चावतिष्ठन्ति । तदुपाधिकं च भवनात्मकम् । तद्वृत्तिजम्बु-
५ चीनी पटपटायाकाराणां ज्ञानादिशब्दवाच्यता । एवं च चित्ते कार्याकार्यत्वेण
द्विविधमाकाशवत् । योगिनां युगपत्सर्ववस्तुज्ञानदर्शनाबाधः विभुत्वम् । अन्य-
था संनिकर्षाभावात्कथं गृह्येत । योगजधर्मस्यापि प्रत्यागमनित्यकल्पने गौडवत् ।
तस्माद्योगजधर्मस्तमआस्पृशतीतिन्धकनिवृत्तिमात्रे कारणम् । योगिनोपि
वत्पक्षे संयोगादित्यासन्न्यैव । अनन्तवासनाधारत्वाच्च विभुत्वम् । अत एव
१० वासनानां देशस्यवधानभाचार्येणोक्तं अन्धबद्ध वासनानां स्थितिर्भाष्य
उक्ता । सर्वथापुत्रे तु युगपत्प्रत्येकवस्तुवस्तुप्राप्तिः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्म-
नसो लिङ्गम् (न्या. सू. १।१।१३) इत्यनेन च सदा सर्वज्ञत्वाभाव
एव मगआस्पृशकणे लिङ्गत्वेनोक्तो न त्वेकहेतुपद्वयवस्तुभावो हेत्वानिष्ठेति
बोध्यम् ।
१५ ननु इत्थानां संकोचविकासयोः किं कारणमिति चेच्छृणु । पर्याधर्मरूपं
निमित्तकारणं तयोः । अनादिन्याच्च नान्योन्याभावात् । न चैवं शरीरादिधर्मैः
स्तुतिज्ञानादिभिरेव ज्ञानसंभवे योगो व्यर्थः । बाधाध्यात्मिकभेदेन निमित्तद्वौवे-
ध्यात् । तत्र बाधं शरीरादिमाधनापेक्षं स्तुतिज्ञानाधिवादनानि निन्द्यपरस्पादा-
नादि च । आध्यात्मिकं चित्तमाशार्थीनं भ्रष्टार्थसंस्तुतिसमाधिनञ्कार-
२० तद्विपरीतमभ्रष्टादि च । तद्वृत्तम्-ये चैते मेष्यादयो व्यापिनामवलम्बमाध्यात्मे-
न विहारास्ते बाधसाधनानपेक्षास्वभावत्वेन मिथ्यां प्रकृतं धर्ममुत्पादयन्तीति ।
तयोराध्यात्मिकं बलवत् । ज्ञानवैराग्यवदपत्त्या सर्वातिशयाप्यन्तात् । चित्तबलं
विना दण्डकारण्यं कः शान्तिर्य कर्मणा शून्यं कुर्यात्तन्मुद्रमयस्त्यबद्धा पिबेत् ।
दण्डकारजक्रोधेन दण्डकरं ममदिनवृद्ध्या जनशून्यं कृतवान्काश्चिष्यामी ।
२५ एवं च योगजधर्मबद्धाहधर्मो न तथा चित्तविकारमकाराति न तद्वैधर्म्यमिति
बोध्यम् ॥ १० ॥

इदानीं मोक्षोपपन्नये ज्ञापयमस्यानामपि वामनानामन्यन्तेऽच्छेदमाह -

हेतुफलाभयालम्बनैः संगृहीतत्वादिषामभावे

तदभावः ॥ ११ ॥

- १० तत्र हेतुरुच्यते । पर्याप्तुसमयमाहुः संज्ञाशब्दो दुःखाद्वैधर्म्यतः प्रयत्नसंज्ञ
प्रयत्नेन मनसा चात्रा कायेन वा चेहमानः परमनुगृह्णन्पुनरिति वा । ततः
पुनर्धर्माधर्मी सुलक्षणे रागद्वेषाविति पदं पर्याधर्मसुखदुःखरागद्वेषकारणवृत्त-
हितं प्रवृत्तिमिदमविद्यादण्डमेतरेण भासितं संसारचक्रं ज्ञानकर्मवासनाहेतुः ।

यथा कुलालचक्रस्य दृष्टेन घेरेणे वेगास्यः संस्कारो भवति ततस्तं विनापि किञ्चित्कालं स्वयमेव भ्रमति तद्वदेव भ्रामितं संसारचक्रं वासनारहितुः । अस्य च प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्यानेवी भ्रामिका । सैवं सर्वलेशानां मूलकारणम् । अविद्याक्षये च कर्मणां सत्त्वेऽपि चक्रभ्रमणेष्वपि न वासनोदय इत्येषोऽविधारणो

१ वासनानाया हेतुः ।

कलं तु यं पुरुषार्थमुद्दिश्य भर्मायुत्पन्नं तदेव वासनानामपि कलम् । कर्म-
वासनयोरन्योन्यसहकारित्वात् । ननु कलेन सह कथं कारणस्य नियमरूपः
समहः । कलाभावेऽपि कारणस्य सत्त्वादिति चेन्न । अपूर्वस्यासतो जन्माभा-
वात् । एवं च सत्कार्यबाधस्वीकारेणानागतत्वस्यकलेन तत्संभवः ।

१० आभयस्तु वासनानां साधिकारं पुरुषार्थवन्मनः । प्रलये वासनानास्त्वानुरो-
धेन तदाभयमनसो नित्यत्वमभिधेयं साधिकारमित्युक्तम् । अधिकारसमाप्तौ
तु मनसो लयेन क निराभया वासनास्तिष्ठेन् । मनोऽत्र चिन्म ।

आलम्बनं तु यदपिपुत्सीभूतं वस्तु यां वासनां व्यनक्ति तस्यास्तदालम्ब-
नम् । मोक्षकाले तु कामिनीरूपादीनां रागवासनाभ्यञ्जकत्वात्आलम्बनत्वम् ।

११ एवमेतैर्हेतुकलाभयालम्बनैः संगृहीता व्याप्ताः सर्ववासनाः । अत एवामभावे-
ऽन्यन्तोच्छेदे विदेहमुक्तिसमये तदाभयानां तन्मियतानां वासनानामभावोऽन्य-
न्तोच्छेद इति तात्पर्यमनादित्येऽपि मोक्षसंभव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु सत्कार्यबाधात्कथं वासनानामन्यन्तोच्छेदोत आह—

अतीतानागतं स्वरूपतोस्त्यध्वभेदाद्भ्रमणाम् ॥ १२ ॥

१२ स्वादयं दोषो यदि स्वरूपापायस्तासामुच्येत । किं त्वन्यन्तातीततामात्रमुच्य-
ते । यतोतीतानागतं वस्तु स्वरूपतोऽस्ति । ननु विकल्परमणां कथमेकदा सना
तथाह—अध्वभेदादिति । मित्राध्वकत्वाद्विरोध इत्यर्थः । वर्तमानलक्षणानामेव
विरोध एकदेति भावः । तयोः स्वरूपातपाये किं प्रमाणमिति चेच्छृणु । भाविभ्य-
दभिष्याकिकमनागतमनुभूताभिष्यकिकमतीतमनुभूयमानाभिष्यकिकं वर्तमानं

१५ प्रयमप्येतत्स्वरूपसत् । यतो योगिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयः । यदि
चैतत्स्वरूपतो न स्याज्जिह्वा विविषये ज्ञानमुदपत्स्यत् । शराशुक्रादीनां ज्ञानादर्श-
नात् । न च शुक्तिरजतादिषु बुद्धिपरिणामविशेष एव योगजभर्मादिजन्योतीता-
दिस्थले साक्षिज्ञानविषयोऽस्त्विति चेन्न । योगिना पूर्वानुभूतातीतादिः कालान्त-
रेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । वर्तमानवस्तूनामप्येवं बुद्धिभावतापसङ्गात् । अस्मदा-

१० दीनां तु सौक्ष्म्यादनुपलम्ब उपपन्नः । घटोतीत इति प्रतीतिवद्भास्तीति प्रत्य-
योप्यतीततादिविषयकः ।

किं च यदि भोगसाधनस्यापवर्गसाधनस्य वा कर्मणः कलमुत्पत्त्यमानं
निरुपास्यमसत्तदा तेन निमित्तेन तद्वद्देशेन कुशलस्य योगिनोनुष्ठानं न स्यात् ।
अनाद्यत साक्षात्कृत्य योगीं तद्वर्तमानत्वाय यतते । यथार्जुनः कालात्मके कृष्ण-
शरीरे भाविनं भीष्मादिमुत्तुं दृष्ट्वा बुद्धे प्रवृत्तः । न चैवं कारणव्यापारे विकलः ।
५ सत एव कलस्य वर्तमानीकरण व्यापारात् । दृष्टं च तिलेषु विद्यमानस्यैव तिल-
स्य तैलिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रम् । नापूर्वोपजने कारणव्यापारः । शिलायाम-
ङ्करोत्पादनेपि तदुपजने । न चैवं कारणस्यापि नित्यत्वाद्गीतकारणादपि कार्या-
भिव्यक्तिः स्यात् । वर्तमानस्यैव कारणस्य कार्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । न त्वपूर्वो-
त्पादने हेतुत्वम् । शराशङ्कादेरप्युत्पन्नोत्पादने । उत्पत्तेः प्रागह्योरपि परमते
१० तुल्यत्वात् ।

धर्मी चानेकधर्मस्वभावः । तस्य च तं धर्मा अप्यभेदेन प्रत्यवस्थिताः । न
च विरोधः । अभिव्यक्तिरूपेण विशेषेणैव धर्माणां विरोधा न स्वरूपत इत्यभ्यु-
पगमात् । न हि यथा वर्तमानमभिव्यक्तिमापन्नं द्रव्यतः स्वक्रियाकारित्वे-
नास्त्येवमतीतमनागतं च वर्तते । किं तर्हि स्वेनैव भाविभ्यक्तिकेन रूपेणानाग-
१५ तमस्त्यतीतं चानुभूताभिव्यक्तिकेन स्वरूपेणास्ति । वर्तमाने एव त्वध्वनि स्वरूप-
व्याकिरित्यतीतानागतयोग्यवर्नास्तस्या अभावः । न चैवमेकाग्रसमयेऽपराध्या-
भावात्तत्रैव सत्कार्यद्वयानि । एकस्य चाप्यनोऽभिव्यक्तिसमये द्वावध्वानौ धर्मिसम-
न्वामतौ भवत एवेति नाभूत्वा भावस्त्रयाणामप्यनमित्वदोषात् । एतद्विपर्ययादि-
तं याक ॥ १२ ॥

२० अप सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यकारणयोर्विभक्तं सम्पन्नामविषयमाह—

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १३ ॥

तेमी अभ्यानो धर्मा वर्तमाना व्यक्तस्वरूपा अतीतानागताः सूक्ष्मात्मानः पद-
विशेषरूपाः सर्वमिदं महद्वादिषदपरान्तं धर्मजातं गुणानां संनिवेशविशेषमात्रम् ।
परमार्थतस्तु गुणात्मान एव ते धर्माः । गुणरूपेणैवैषां सत्त्वं न तु स्वरूपेण-

२५ त्वर्थः । तदुक्तं—

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमुच्छति ।

यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम् ॥

इति । परमं परमार्थिकं निन्द्यामिति यावत् । मायेव । लौकिकमायावत्क्षण-
भङ्गवत् । अतः सुतुच्छकमन्यन्ततुच्छमन्वसारम् । निवर्तनाभावात् । अत्र

३० सुशब्देन परिणामितया गुणानामपि तुच्छत्वं सूचितम् । तेषामपि

15. A. om. अधि.

17. U. om. अभिव्यक्तिसमये.

27. A. reads मायेव for मायेव.

28. A. reads मायेव for मायेव.

परिणामितया कूटस्थानित्यापेक्षया तुच्छत्वात् । गुणकार्यं तु ततोपि तुच्छम् । यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तुनां कारणे मुख्यः । “ माया तु प्रकृतिं विधात् ” (श्वे. ४।१०) इति श्रुतेः । विन्ध्यस्य बीजं परमांसे माया (सप्तशती ११।१) इति स्मृतेश्च । मायात्वं च सृष्टाधिकारेण व्यामोहकत्वम् । तत्र ५ प्रकृतावेव मुख्यं तथापि कार्यकारणाभेदात्कार्येण मायाशब्द उक्तः ।

देवी शेषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । (गी. अ१।४)

इत्यादिवत् ॥ १३ ॥

ननु सर्वविकाराणामनेकगुणरूपत्वे कथमेकं शब्दतन्मात्रमेकं चक्षुरित्याद्यो व्यवहारा इत्यत आह—

१० परिणामैकत्वाद्ब्रह्मस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

- परमार्थतो नानात्वेऽपि व्यावहारिकेण परिणामरूपेण परिणामस्यैकत्वाद्ब्रह्मस्तुनां गुणानामेकत्वव्यवहार इत्यर्थः । इष्टो हि बहूनामप्येकः परिणामो यथा ह्यग्निनिक्षिप्तानां गवाभ्रमहिषमातङ्गानामेको लवणत्वजातीयः परिणामो वर्तितैलानलानां च प्रदीप इति । तथा हि । प्रस्थाक्रियास्वतिथीलानां गुणानां यश-
१५ नात्मकानां सात्त्विकान्तःकरणरूपैकरूपेण परिणतानां बाह्यकरणभावेन श्रोत्रेन्द्रियमेकः परिणामः । एवमन्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्येकः परिणामः । तथा ब्राह्मात्मकानां तामसान्तःकरणरूपेण परिणतानां शब्दतन्मात्रादिरूप एकः परिणामः । स शब्दः शब्दतन्मात्ररूपं द्रव्यम् । विषयो नाम जहो देवादिश्रोत्रेन्द्रियविषयश्चेति । एवं राजसान्तःकरणरूपेण परिणतानां गुणानामेकः
२० परिणामो बागादीन्द्रियम् । तेषामेव शब्दतन्मात्रादीनां मूर्त्या काङ्क्षित्येन सजातीयानां द्रव्याणामेकः परिणामः प्रापिणीपरमाणुः स्थूलपृथिव्याः सूक्ष्मावस्थांशः पञ्चतन्मात्रावयवकः । गुणानामनुत्वेऽपि तेषु पृथिवीत्याद्यभावेन न पृथिव्याणामुप्यवहारः । तेषां च परमाणूनामेकैकः परिणामः पृथिवी गौर्बृक्षः पर्वत इत्येवमादिः । एवं भूतान्तरेष्वपि स्नेहीष्यमणादित्वावकाशदानसमर्पितज-
२५ लत्वतेजस्त्वबाधुत्वाकाशत्वजातीयानि तन्मात्राण्युपादाय सामान्यतः सजातीयानामनेकेषां धर्मभूत एकविकारारम्भ उपादनीयः । तत्र तत्तज्जातीयारम्भकाः परमाणवो भिन्ना एव । तदनुगम एव तत्र तत्र तत्तज्जातिव्यवहारमाह । एवं क्रियायुपादानभूता अपि रजआर्चशा भिन्ना एव । तदनुगमादेव तत्तत्क्रियात्वादि व्यवहारः । त एव च तत्तद्व्यवहारः । अत एव स्पष्टमेवा
३० व्यवहार एव जातिरिति वदन्ति । त एव पृथिवीजलादिव्यक्तिरूपाः । एवं

13. A. reads इना for समा.

14. A. om. गुणानाम्.

15. A. om. श्रोत्र.

23. B. reads सामान्य for सामान्यतः.

पृथिव्यादिविकाराणां सामान्यभूताः परमाणव एव तेषां व्यक्तिभूताः ।
अनुगतत्वाच्च षट्त्वाद्विजातिरूपा अपि ते ।

अत्रेदमवधेयम्-शब्दादीनां मूर्तिसमानजातीयानामिति भाष्योक्तेस्तन्मात्र-
पञ्चके काटिन्पञ्चोद्गादिव्यङ्ग्या पृथिवीत्याद्विजातिरूपा व्यक्तयः सन्ति । तत्र
५ पृथिवीजातीयैः शब्दादिगन्धान्तपञ्चतन्मात्रैः पृथिव्यणव आरभ्यन्ते । तेषां च
महापृथिव्यादिः परिणामः । तस्यां पञ्चगुणोपलब्धात् । एवं जलजातीयैः शब्दादि-
रसपर्यन्तैश्चतुस्तन्मात्रैर्जलपरमाणवस्तेभ्यो महाजलादि । एवं तेजोजातीयैः
शब्दादिरूपान्तत्रितन्मात्रैस्तेजोणवस्तेर्महातेजआदि । एवं वायुजातीयैः शब्द-
स्पर्शतन्मात्राभ्यां वाय्वणवस्तेभ्यो महावायादि । एवमाकाशजातीयाश्चतुस्तन्मा-
८ त्रादहंकारसहकृताश्चाकाशणवस्तेभ्यो महाकाशादि । एवं च परमाणुगणोत्पत्त्यन-
न्तरं तेभ्य एवाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतोत्पत्तिरिति बोध्यम् । सर्वत्र तन्मात्रै-
स्तनजुतोत्पादनेहंकारस्य सहकारित्वं बोध्यं स्पष्टिचलात् ।

यत्तु विज्ञानवादिनः कार्यकारणरूपं सर्वं वस्तुवस्तुविचिनकन्नितमावद् । स्वन-
वद्वाहवस्तुनो हि प्रातीतिक्येव सत्ता । परमार्थतो गुणा वा तत्परिणामो प्राती-
५ तादिकं वा न किञ्चिदस्ति ।

यथा रथादयः स्वप्ने भान्ति नैव तु सन्ति ते ।

तथा जाग्रदवस्थायां भूतानि च न सन्ति वै ॥

इति स्पष्टेः ।

न निरोधो न चानिर्णयश्चो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

इति कुतश्च । किं च स्वप्नादौ ज्ञानं विषयभूतार्थं विनोभयवासिद्वयम् ।
अर्थश्चानुभवविषयत्वं विना शशभूतत्रादि परैरपि न स्वीक्रियते । किं च ज्ञा-
नाभावकाल उभयवासिद्वयोऽर्थो नास्ति । अत उभयसिद्धेन ज्ञानेनैव स्वप्ना-
दिवत्सर्वव्यवहारोपपन्नौ ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने गौरवमिति वाच्यं वस्तुवस्तुवत् ।
१५ किं च यद्वेषते येन वेदनेन तनतो न भियतं यथा ज्ञानस्यान्वा । वेदन्तं च
भूतमौतिकानीति विकृष्टव्याप्तोपलब्धिः । निषेध्यभेदविकृष्टेनाभेदेन व्याप्ते
वेद्यत्वं दृश्यमानं स्वव्यापकमभेदमुपस्थापयन्विकृष्टं भेदं प्रतिक्षिपति । तथा
यथेन नियतसङ्क्षेपलम्भं तनतां न भियतं पर्येकस्माच्चन्द्राद्वितीयश्चन्द्रः । नियत-
सङ्क्षेपलम्भमर्थो ज्ञानेनेति व्यापकविकृष्टोपलब्धिः । निषेध्यभेदव्यापकानियम-
१० विकृष्टो नियमोऽनियमं व्यावर्तयंस्तन्नामं भेदं प्रतिक्षिपति । भेदपतीतिश्च
कल्पितभेदविषया विकल्परूपैवेति ।

तच्च । तेषां स्वमाहात्म्येन संनिकर्षादिनोपास्थितं (न तु दोषादिना स्वप्रशस्-
त्यन्तबाधादर्शनात्) वस्तुस्वरूपं गृहीत्वाप्यप्रमाणविकल्पात्मकस्वप्रज्ञानदृष्टा-
न्तवलेनापलपती श्रद्धेयवचनत्वाभावात् । तेषां ज्ञानस्य भ्रमत्वेन तद्व्याप्त्यस्य
यथार्थवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वेनाश्रद्धेयत्वात् । सहोपलम्भनियमवेषत्वरूपौ हेतु
५ अनैकान्तिकौ । तथा हि । वस्तुनि स्थूलत्वं बाह्यत्वं च । न ते ज्ञानगते । नाना-
देशव्यापित्वं च स्यौल्यं विच्छिन्नदेशता च बाह्यत्वम् । न चैकस्यमौ विरुद्ध-
र्मी । न च विज्ञानभेदः । पुनरपि ज्ञानद्वयाभावात् । न च विकल्पः । विशद-
प्रतिभासात् । अलीकत्वे विज्ञानस्यापि तत्त्वापत्तिः । वेषत्वेन विज्ञानभेदात् ।
तस्माच्च वेषत्वमभेदव्याप्तम् । एवं सहोपलम्भनियमौ भेदेषु घटपटयोर्दोषौ वन-
१० मित्यादिप्रत्यये चेति दिक् ॥ १४ ॥

इतोपि तन्मत्तमसंगतमित्याह—

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

एकैव विषये चिचान्तरविद्योगेन चिचान्तरालम्बनत्वदर्शनात्तयोर्भिन्ना-
र्थयोः पृथगेव पन्थाः स्वरूपभेदोन्नयनवर्त्य । एकानेकत्वरूपमित्यर्थः । क्षणिक-
१५ विज्ञानमेव परेषां चित्तमिति चित्तभेदेनैव विज्ञानभेदोर्ध्वेषु सिद्ध इति भावः ।
तथा हि । बहुचिन्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणत्वेन प्रत्यभिज्ञया सिद्धम् ।
तच्च नैकपुरुषीयचिन्तात्मकं नाप्यनेकपुरुषीयचिन्तात्मकमपि तु स्वप्रतिष्ठं
चिन्तातिरेकेण स्वातन्त्र्येणैव स्थितम् । कुतः । वस्तुसाम्ये चित्तभेदात् । पुरुष-
भेदेनैकस्मिन्नेव योषिद्वस्तुनि धर्मरूपनिमित्तान्तुस्रवती कृपाकारवृत्तिर्भवति ।
२० अधर्मरूपनिमित्ताच्च तत्रैव कुःस्रवती सा । अविद्यानिमित्तेन तत्रैव मोहवती
सा । सम्प्रवृत्तिर्न च तत्रैव माध्वस्यभवतीति । अतः कस्य पुरुषस्य चित्तेन
कल्पितमभिन्नं स्याच्च कस्यापीति नैकचित्तात्मकत्वसंभवः । या त्वया दृश्यते सैव
मयापीति प्रत्यभिज्ञानाच्च । किं चान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यचित्तोपरागा
संभवः । परस्वप्नस्य परेणाज्ञानात् । एतेनानेकचित्तपरिकल्पितत्वमपि निरस्तम् ।
२५ बहुभिरनेकस्वप्नादर्शनात् । तस्माद्वास्तवप्रकरणरूपयोर्वस्तुज्ञानयोर्भेदेन वैधर्म्येण
भिन्नयोर्विभक्त एव पन्था नानयोः संक्रमण्योपीति बोध्यम् ।

ननु चिन्तातिरिक्तार्थवादिनामर्थस्य स्थिरत्वाच्चिन्तन्तरमेव कथं ज्ञानं न
भवति । कथं वैक एवार्थः सुखादिभेदाभिन्नासु वृत्तिषु हेतुः स्यात् । न लोक-
स्मात्कारणात्कार्यभेदो घटत इति चेन्न । सांख्यमते सर्वस्य वस्तुनः सुखदुःख-
३० मोहात्मकव्रिणुपत्त्वेन चित्तस्य चलस्वभावत्वेन च धर्मादिनिमित्तसापेक्षत्वेन
च वस्तुसंबन्धस्य कादाचित्कत्वेन चोक्तदोषद्वयाभावात् । धर्मादिनिमित्तानु-

रूपसुखायात्मकमन्यर्थं शति सुखायात्मकत्वेनैव वस्तुनो हेतुतया कारणताव-
च्छेदकभेदाच्च । केचिन्नु ज्ञानादिभ्योपि ज्ञानसहभूतेष्वर्थो भोग्यत्वानुसूयादिवत् ।
अत्र सुखं दृष्टान्तस्तन्मतेनैव । अस्मन्मते सुखस्यापि विषये स्थिरत्वात् । रागद्व-
ेषादिकं तूभयासिद्धो दृष्टान्तः । अन्यथा मन्ये मानाभावादिति । तन्न । एवमनुमा-
५ नेन पूर्वोचरक्षणेषु वस्तुस्वरूपस्यैवापलापेन तस्य पुरुषान्तरसाधारणत्वानाप-
स्या मन्यया दृष्टं तदेव मयेति नन्यभिज्ञानुपपत्तेः ॥ १५ ॥

किं च—

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा
किं स्यात् ॥ १६ ॥

- १० दृष्ट्याख्यज्ञानातिरिक्तं तेषां चिन् न्नास्तीति तदेवात्र चिन्म । तन्मन्त्रं तद्विषय-
म् । एवं च वस्तुवैकल्यानिषते नेति प्रतिज्ञा । तदित्यादिर्हेतुः । एकेकज्ञाननिषते
चेद्वस्तु स्याददा तच्चिन्ने विषयान्तरसंचारिणि निरुद्धे वा तद्वस्तुस्वरूपत्वेन
तत्स्यात् । तेनापरासृष्टत्वादन्वस्याविषयवत्त्वाच्च । एवं च केनाप्यसृष्टीतस्व-
भावत्वरूपप्रमाणकं किं तत्स्यात् । विचापाये कुत्र विलीयित । न कुत्रचित् । यदि
१५ चित्तकारणे विलीयेतेत्युच्यते तदा चटादिरूपार्थानां लापवाचिनाभेदापनौ
विज्ञानवादिमत एव प्रवेशः । यदि सृष्टादिषुच्येत तर्हि विनाशकारणत्वेन दृष्टस्य
मुद्गरपातादेरभावेन तद्वस्तुनाशानुपपत्तिः । एवमपि नाशाङ्गीकारं पुनर्भिन्नेन
समकालमाभिर्भवत्कुत उत्पद्येत । कारणत्वेन वस्तुस्वाभावात् । न च तज्ज्ञान-
कारणमेव तत्कारणम् । आशामोदकैरपि पुनियमन्नतम् । किं चास्वार्थस्य शरीर-
२० रूपस्याप्रतीयमानाः पृष्टार्थशास्तेष्वप्रामाणिकत्वाद्यमन्तः स्युः । एवं च पृष्टा-
भावादुदरं प्रतीयमानमपि न सत्यतया गृह्येत । उदरस्य पृष्टादिष्व्यामतया
पृष्टाप्रभावेनोदराभावसिद्धेः । तस्मात्स्वतन्मार्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्वतन्त्राणि
च चिन्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्तन्ते । तयोः संबन्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोगो वियो-
गाच्चानुपलब्धिर्मोक्ष इति विक ॥ १६ ॥

२५ इदानीं चिन्तात्मनोर्वैकिकप्रकारमाह—

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञातं च वस्तु । अर्थज्ञानेर्भाकागताकृपापगमा-
पेक्षत्वात् । एवं च ज्ञाताज्ञाताविषयवत्त्वाच्चिन् परिणामि । न चार्थाकारतातिरिक्तं

3. A. reads विचिन्तयाम् for त्वचिन्तयाम्.

B. C. reads तन्मन्त्राणकम् for तद्वस्तुमाणकम्.

11. A. om. एक.

13. A. reads अन्य for अन्यस्य.

16. B. om. तर्हि.

18. A. reads ज्ञान for तज्ज्ञान.

बुद्धेर्ज्ञानं किं यच्च तस्यापेक्षोच्यत इति वाच्यम् । भूतप्रकाशवस्तुपुरुषादिभ्यान्-
 तस्य सन्ध्यातप्रकाशस्य सत्त्वेन तस्यैवाकारावच्छिन्नस्य बुद्धिधर्मज्ञानत्वात् ।
 तथा हि । अयस्फान्तमणिबद्धक्रिया एव विषया अयोवन्क्रियाशीलं चित्तं
 स्वमहिम्नाऽऽरब्धं स्वास्मिन्तर्गम्य स्वाकारेण तत्परिणामेनोपरअयन्ति । अतो
 ५ येन विषयेनोपरकं यच्चित्तं स तस्य विषयो ज्ञातः । इतरे चाज्ञाताः । अतो
 ज्ञाताज्ञातवस्तुकत्वानुपपत्त्या चित्तस्योपरागास्यपरिणामवत्त्वं सिद्धं पुरुषाद्वै-
 धर्म्यम् । एतेनार्थस्य स्वतन्त्रत्वे जडत्वाच्च कदाचित्प्रकाशः स्यात् । न चेन्नि-
 द्यापेधो जडत्वभावस्यार्थस्य धर्मः प्राकट्यादिः प्रकाशः । तन्त्वे नीलत्वादिवत्सर्व-
 पुरुषसाधारणत्वापत्तावेकस्य शास्त्रार्थसत्त्वे सर्वेषां विद्वत्त्वापत्तेः । अतीतानागत-
 १० योर्वर्तमानधर्मवत्त्वासंभवाच्चेति निरस्तम् । अपोपरकचित्तप्रतिबिम्बेन चित्तेरर्पानु-
 भवात् । यद्यपि जडत्वाच्चित्तस्य न ज्ञानं चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात् । तच्च पौरुषे-
 यमेव । सत्त्वस्य प्रकाशरूपता तु पुरुषप्रतिबिम्बमहजक्षममैर्मन्यमेव तथापि
 तन्नायंविषयवद्वयवहारतो बुद्धिसत्त्वप्रकाशोपि ज्ञानशब्देनोक्तः ॥ १७ ॥

यदाद्यस्तु पुरुषस्य न साक्षाद्विषयाः । किं तु चित्तमेव तद्विषयः । अतो न
 १५ पुरुषस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्वमित्याह—

**सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्त्वभोः पुरुषस्या-
 परिणामात् ॥ १८ ॥**

तत्त्वभोश्चिन्तसाक्षिणः पुरुषस्य विषयभूताश्चिन्तवृत्तयः सदा ज्ञाताः । पुरुषस्या-
 परिणामात् । परिणामित्वे हि पुरुषस्य कदाचिद्वान्म्यापत्त्या चित्तवृत्त्यज्ञानेहं सुखी
 २० न वा दुःखी न चेच्छामि न वेत्यादिः संशयः स्यात् । अतो वृत्तेरज्ञातसत्ताभावा-
 त्पुरुषोऽपरिणामी । किं च परिणामित्वे पुरुषीयज्ञानादिलक्षणधर्मस्य मोक्षे नाशा-
 पत्तौ व्यपदोषेण दारिद्र्यवन्मोक्षस्यापुरुषार्थत्वापत्तेः । तथा हि । यदि चित्तवृत्त-
 यभ्यः परिणमेत तदा तस्य पुरुषस्य विषयभूताश्चिन्तवृत्तयः शब्दादिविषयव-
 द्ज्ञाताज्ञाताः स्युः । सदा ज्ञातत्वं तु मनोवृत्तीनां स्वयम्भोः पुरुषस्यापरिणामित्व-
 २५ मनुमापयतीति ।

ननु सर्वसंनद्धत्वाविशेषेपि चित्तमेव पुरुषस्य विषय इत्यत्र किं मानमिति
 चेच्छृणु । अर्थाकारतैव विषयविषयिभावो न तु संयोगमात्रम् । अतीन्द्रियेषु
 संयोगसत्त्वेपि चित्तविषयत्वाभावात् । पुरुषे चार्थाकारताप्रतिबिम्बरूपेणैव

5. P. om. इतरे चाज्ञाताः.

8. A. om. जड.

10. C. reads लक्षितेः for न चित्तेः.

22. B. om. तर्ह.

स्वतोऽपरिणामित्वात् । अतः पुरुषे प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं वृत्तिमभिव्यस्यैव । कलक-
लात् । यथा जलादीं प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं रूपवत्पुलकम्यस्यैव । शब्दादीनां तु
चिन्ताकलानामेव पुरुषेण भासनम् । अर्थे विषयस्य तु पुरुषवृत्तिप्रतिबिम्बनि-
ष्ठतत्त्वकारतानिरूपकत्वमेव । तदेव च तद्वस्तुनिष्ठं विशेष्यतादिशब्दैर्ध्व-
५ वक्ष्यते इति ।

अभेदं तन्मयम्-अज्ञानस्य चित्तधर्मतया तत्कार्यधर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छा-
सुतादिकं सर्वं चित्तस्यैव । सामानाधिकरण्यावस्थासन्तौ लाघवात् ॥ १८ ॥

तत्र चित्तमेव विषयवत्स्वस्यापि प्रकाशकमस्तु कृतं पुरुषेण । अभिवत् ।
अभिचित्तसाधारणं स्वप्रकाशत्वमसंख्योपाधिरीतिं नोद्दिश्याद्व्याप्याह—

१० न तत्स्वाभासं वृक्षत्वात् ॥ १९ ॥

यथेन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वाच्च स्वप्रकाशानि तथा मनोऽपि हेयम् ।
यद्वि परिणामितया नीलादिष्वनुभवव्याप्यं न तत्स्वाभासम् । आत्मनि वृत्तिवि-
रोधात् । न हि तदेव किंवा च कारकं च । न हि वाकः वक्ष्यते शिवा वा
छिप्यते । पुरुषस्तु नानुभवकर्मेत्यतः स्वप्रकाश एव । अपगधीनप्रकाशतैवास्व
१५ स्वप्रप्रकाशता नानुभवकर्मेतेति मिथ्या ।

अन्ये तु चित्तं स्वगोचरवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाशं दृश्यत्वादिन्द्रियशब्दा-
दिब्रुवन्ति मयोगः । एवं च स्वगोचरवृत्त्यभावकाले चित्तमानार्थं पुरुषसिद्धिः ।
वृत्तिमानार्थं नियमेन वृत्तिकल्पने चागवस्था । पुरुषे स्वज्ञेयताया उक्तत्वेन
तत्र व्यभिचारवारणाय काल इत्यन्तात् । कर्तृकर्मविरोधो विषयो बाधकस्तर्कः ।
२० कर्तृकर्मविरोधे च स्वस्मिन्स्वसंयोगाद्यनुपपत्तिस्तर्कः । न चैव पुरुषस्य हेयत्वे
कर्तृकर्मविरोधः । चेतनप्रतिबिम्बितबुद्धिबुद्धिभ्याप्यत्वस्वरूपस्य हेयत्वस्य
पटादिवत्तत्र सत्त्वात् । तत्र बुद्धिबुद्ध्याकृतकयो दृश्यो दर्पणात्तन्मुखवन्नेवतस्तु
ब्रूतेति प्रकारभेदाच्च तद्विरोधः । प्रकारभेदेऽपि वस्तुतः स्वप्रकाशत्वमस्यैव । पते-
नात्मा दृश्य एव न । पुरुषगोचरस्तु व्यवहारः स्वरूपमतीव पुरुषेण । प्रका-
२५ शगोचरत्वमनहारे प्रकाशानपेक्षादर्शनादिति चिन्मयम् । चित्तवृत्तादर्थ्यैव परैरद-
श्वतायाः सुवचतया चिन्तातिरिक्तपुरुषमिच्छचनुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि
स्वरूपसत्त्या वृत्त्यैव वक्तुं शक्यत्वात् । तस्यापि सत्त्वरूपतया प्रकाशत्वात् । परो-
क्षाभिद्वन्द्वान्तोपसिद्धः । यथापि पूर्वतमसा सिद्धितः पश्चाद्व्याप्तानं प्रकाशवतीति
कचिद्वृद्धं स्यात्तद्व्याधेः स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्यैव सिध्येत् । तदेव तु नास्ति ।

4. A. reads तत्स्वाभासकालात् for तदवकाशकालात्.

4. A. reads विद्वत् for विद्वत्.

23-25. A. om. प्रकारभेदाः व्यवहारैः.

ययमि पुरुषोपि प्रकाशरूप एव सर्वदा तमस्तु बुद्धिबुद्धेरैव प्रतिबन्धकं
 तथापि बुद्धिबुद्ध्याख्यकरणामात्रकाले स्वमधिपयौक्त्य तदाख्यकरणकाले
 करोतीत्यभितो विशेषात् । अतः प्रकाशरूपतादिसाम्योपि पुरुषः स्वप्रकाशयो-
 नाभिः । किं च प्रकाशत्वव्यवहारः प्रकाशप्रकाशकसंयोगे रूढः । न च स्वरूप-
 ५ मात्रे संयोगः । संयोगोऽयं प्रतिबिम्बसाधारणः संबन्धः । अग्रेः स्वप्रकाशत्वं तु
 प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण । अभिदृष्टान्तेन चेदृशमेव स्वप्रकाशत्वं शास्त्रेषूप्यते
 चिन्माहिबेकाय । चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिक एवायसौ दम्भुत्ववत् । अ-
 वेद्यत्वे सत्यपरोक्षयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वं पुरुषे इति वेदान्ताभाष्यकृतः । तेषां दृष्ट-
 १० इत्यादिश्रुतीनां का गतिः । वेदनस्य व्यवहारं प्रति सामानाधिकरण्येन
 हेतुत्वस्य कदाप्यस्य का गतिरिति वदन्ति । किं च स्वाभासं चित्तमि-
 त्यस्य कस्याप्यप्राप्तमित्येवार्थो यथा स्वात्मप्रतिष्ठमाकाशमित्यस्याप्यप्रतिष्ठ-
 मिति । एवं च शून्यरूपस्वबुद्धिप्रचारस्य संवेदनारजु-द्धोर्हं भीतोहममुष मे रा-
 गोऽमुष मे क्रोध इति प्राणिनां व्यवहारो दृश्यते स स्वबुद्ध्यग्रहणे न स्यात् । अतो
 बुद्धेर्यासत्त्वपापश्यकम् । ननु कस्ययेहमिति पुरुषस्यापि भावापस्यापि स्वाभा-
 १५ सत्त्वं न स्यादिति चेन्न । अमास्यत्वरूपस्वाभासत्वस्य पुरुषेऽप्यनङ्गीकारादिति
 दिष्ट ॥ १९ ॥

चित्तस्य स्वाभासतामते तन्मतमालम्ब्यैव वृण्वमाह—

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

एकस्मिन्भूतानिष्ठेण एव स्वरपावधारणं न युक्तम् । पूर्वं सत् एव प्रत्यक्षगो-
 २० चरत्वात्स्वस्य च प्रागसन्त्वादित्यर्थः । न च स्वोत्पत्त्यनन्तरं पश्यमस्तु । क्षणि-
 कत्वादित्वा वा वस्तुन उत्पत्तिः सैव तस्य क्रिया कार्यसैव च तस्याः कर्मादिकारक-
 मित्यभ्युपगमात् । तन्मते हि सर्वं वस्तुत्पत्तिमात्रकलकं निर्हेतुकं च स्वयमेव
 भवति ॥ २० ॥

ननु स्वाभासराशयेन स्वसंज्ञानप्राप्त्यवमुच्यते । एवं च स्वस्तेन विनाश-
 २५ स्वाभास्येन निरुद्धं नष्टमपि चित्तमुनरीत्यमेन चित्तान्तरेण प्राप्तमित्याश-
 द्यायामाह—

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः
 स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

2. A. reads बुद्धिर्निरूप for बुद्धिबुद्ध्याख्य.

2. B. reads कालमात्र for करणमात्र.

2. B. reads तदाख्यकरण for तदाख्यकरण.

14. A. om. भावापस्यापि.

27. B. reads वृण्वो for वृण्वे.

वृत्तिरूपचित्रं वृत्तिरूपचित्रान्तरेण चेदुच्यते सा वृत्तिविषया वृत्तिः केन गृह्येत । अन्ययेति चेद्वृत्तिप्रसङ्गो न वस्थास्यः । न च सर्वमेव चित्रं ग्रहीतव्यमिति नियमाभावाज्ज्ञानवस्था । एवमप्यनन्तवृत्तिगोचरानन्तवृत्तिरूपव्यवस्थानौ-
 ५ रत्वेवातिप्रसङ्गः । अस्माभिरुपनिषेन सकलवृत्तिगोचरेकज्ञानकल्पनात् । एतेन
 १० वैशेषिकाणामुचरोचरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानप्रवृत्त्यकल्पना परास्ता । गौरवात् ।
 स्मृतिसंकरश्चेति । बुद्धिबुद्धेरिति शेषः । तथा हि । यावन्तो बुद्धिबुद्धीनामनुभवा-
 स्तावन्त्यः स्मृतयः स्युः । विषयानुभवज्ञानज्ञानधारा जातेति विषयस्मृतिकाले-
 प्यनन्तानां तज्ज्ञानानां षट् मया ज्ञातो षट्ज्ञानं ज्ञातं तज्ज्ञानं च ज्ञातमित्येव-
 मनन्ताकारैकदा स्मृतिः प्राप्नोति । सोऽयं स्मृतिसंकरः । तत्संकरे च षटो मया
 १५ ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्यनुभवो न स्यात् ।

किं चेत् बुद्धिप्रतिसंवेदिपुरुषापलाभिनां नास्तिकानां वन्धमोक्षधर्माधर्म-
 व्यवस्थादिकं सर्वं व्याकुलमेव । किं च तेषां मध्ये विज्ञानवादिनः क्षणिक
 विज्ञानकर्तृ चित्तमात्रं भोक्तृत्वेन परिकल्प्य तस्यैव मोक्षं वदन्ति । अस्ति
 स सत्त्वविरोधो य एतान्सांसारिकान्धस्फुट्यात् हिन्वान्प्राप्यतिसंघातीत्या-
 २० दिना स्वधम्येन । तत एव स्वाम्नुपगमाभिनस्यैर्वाप्यया वस्यन्तीति
 न्यायविरुद्धास्ते । पञ्चस्कन्धाश्च विज्ञानवेदनासंज्ञारूपसंस्काररूपाभिनस्यैव
 शास्त्राभेदा न तु चित्तादिनाः । तत्र विज्ञानं विषयानुभवः । वेदना बुद्धिश्च ।
 संज्ञारूपे नामरूपे । शब्दार्थाविति यावत् । संस्कारो वासना । एष्वेवान्येषामपि
 ह्युत्पादीनां प्रवेश इत्यसिद्धं नस्तु चित्तमेवेति तन्मतम् ।

२५ तथान्ये शून्यवादिनः स्कन्धानां महानिर्वेदास्यवैराग्यापापुनर्जन्मकल्पानुत्पा-
 दाय परान्तस्य जीवन्मुक्तस्य गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यामं साक्षात्कारप-
 ३० र्यन्तं करिष्याम इत्युक्त्वा शिष्यतामापन्ना नास्तिकगुरुपदेशान्सम्भवसाहंश-
 ३५ शून्यस्य सनामफलपन्ति ते शून्यवादिनो भवन्तीति तेषां न्यायविरुद्धाः । स्वा-
 म्नुपगमविरोधात् । भोक्तुः सत्त्वस्यापलाभेनाहंशान्दार्थस्य मोक्षस्य ब्रह्मचर्य-
 ४० दीनां वासनास्वीकारादुद्देश्यविस्मृतेः । सांध्ययोगादयस्तु प्रकरा वादाः प्रक-
 ४५ र्णानि शास्त्राणि स्वराज्येनाहं स्वमात्मेत्यादिशब्दजातेन भोक्तृतायां चित्तस्य
 स्वामिनिं पुरुषमुपगच्छन्तीति न तेषां कश्चिदोपः ॥ २१ ॥

अनु चित्तस्य तदाकारपरिणामेन विषयवर्णनं दृश्यम् । पुरुषस्य तु परिणामा-
 भावात्कर्तृ चित्तज्ञातृत्वमत आह—

6. B. om. उत्तर after उत्तर.

6. A. om. पूर्व after पूर्व.

7. A. om. ज्ञान after ज्ञान.

14. B. om. सः.

17. D. reads संस्कार for शास्त्रा.

25. C. reads वासना for वासना.

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥

अप्रतिसंचाराया अपि चितेः स्वीयबुद्धिदर्शनं बुद्धिवृत्त्याकारापर्यैव भव-
तीत्यर्थः । साधुसंचारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः । किं त्वर्थाकारताहेतुसंनिकर्ष-
५ द्वारा । अन्यथा स्वप्नादौ मनःसंचाराभावेनार्थभानायोगः । अतो विभुत्वेन
सर्वत्र संनिकटस्यात्मनः संचारो नापेक्ष्यते । आपत्तिमहर्षं च पुरुषस्य शरमा-
र्थिकाकारप्रतिषेधार्थम् । यथा हि विषयासंनिकर्षकालेषि स्वप्नादौ तज्ज्ञानाया-
गत्या चित्तस्य तदाकारः परिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेपि तज्ज्ञानं
भवति, येन पुरुषेपि वृत्त्याकारः परिणाम इष्येत । किं तु संनिकटजनपालौहित्य-
१० स्येव विषयबुद्धेः प्रतिबिम्बनमेव लाघवादिष्यते । उभयमाकाराख्यपरिणामक-
म्यने गौरवात् । स्फटिकदर्पणादेः स्वप्नातिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धत्वा-
च्च । एवं च बुद्धिप्रतिबिम्बनमेव वृत्त्याकारापत्तिः ।

तथा हि । भोक्तृशक्तिवित्तिरपरिणामिनीत्यसंचारा । अतश्चित्तस्यैव न पुरु-
षस्य ज्ञानसंभवः । सा च बुद्धिरूपे परिणामिन्त्यर्थे प्रतिबिम्बरूपेण संचारतिष्ठ-
१५ तती तद्वृत्तिं चेतनवत्करोति । न चाविवेकदेवेदरी बुद्धिशुचिः । अविवेकस्यैव
तन्मूलकत्वाद्बोधान्तराभावात् । चेतनभानार्थं च वृत्तौ तत्प्रतिबिम्बः कल्प्यते ।
षट्महं जानामीति बुद्ध्यालङ्घ्यतयैव शब्दादिवदात्मनो भानात् । केवलपुरुष-
भाहिका स्वितराकारहिता प्रतिबिम्बविशिष्टा तद्वृत्तिः । इदमेव प्रति-
बिम्बं बुद्धेर्भिच्छायापचिरित्युच्यते बुद्धेरर्थाकारतावदामाकारोत्पत्त्युच्यते ।
२० तस्या वृत्तेः प्राप्तचैतन्यप्रतिबिम्बरूपाया अनुकारमाद्यतया तत्प्रतिबिम्बाधार-
ताभावेन चितेस्तद्वृत्तिज्ञानरूपा बुद्धिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टैवेत्युच्यते । मित्रास्तु
विषयाकारबुद्धौ चितेः प्रतिबिम्बेन तस्य प्रतिबिम्बस्य तदाकारत्वापचिर्यथा
जलप्रतिबिम्बितचन्द्रस्याचलादेरपि चलत्वादि । एवं च विनापि चित्ति-
२५ म्पापारमुपसंक्रान्तचित्प्रतिबिम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया प्रक्रियावतीमपि चित्तिं
क्रियावतीमिवावसंगतामपि संगतामिवाभासयति । स्वयं च भोग्यभावमासाद्य-
यदभोक्तृमीमपि भोक्तृभावमापादयति । वृत्तौ चैतन्यप्रतिबिम्बमेव पुरुषस्य बुद्धिरि-
त्याहुः । तदुक्तम्—

न पातालं न विवरं मीरिणां नैवान्धकारं कुक्षयो नोदधीनाम् ।

14. A. reads स्तौत्र for स्ते.

14. B. reads अलंकारिणैव for संचारिणैव.

15. A. om. न चो.

20. A. reads आकाशभावे for आभासयति.

गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं बुद्धिबुद्धिमविशिष्टं कवयो वेदयन्ते ॥
इति । अस्मार्थः । यस्यां गुहायां गुहं शाश्वतं ब्रह्माशाश्वमेवशाश्वत्सामान्यं
निहितं संगुप्तमित्युच्यते सा गुहा न पातालादि । किं तु ब्रह्मरूपविशिष्टा बुद्धि-
बुद्धिमेव कवयः पण्डिताः पश्यन्ति । अधिशिष्टता च परस्परप्रतिबिम्बनेनोभयोर-
पि विषयाकारत्वाच्चेतनत्वाच्च । अतो विविच्य यद्व्यायोग्यतयावस्थितिरिवात्म-
नः संगोपनं बुद्ध्यावेति तात्पर्यम् । आदित्यपुराणे—

नित्याः सर्वगतो ह्यात्मा बुद्धिसंनिधिमनया ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इति ॥ २३ ॥

१० नन्वेवमपि शब्दादिसंवेदनं चित्तेः कथम् । तेषामपि चित्तौ प्रतिबिम्बनसाम-
र्थ्यं सर्वदा सर्वार्थभाजनसद्वत् । किं च चित्तेः स्वसंवेदने चित्तवस्तुत्वेन्युकान-
वस्था समाना । किं च बुद्धिपुरुषयोर्वैषयेनृभावोप्यनुपपन्नः । अत आह—

ब्रह्मबुद्ध्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

सर्वे भङ्गीतृग्रहणयासाः पुरुषस्यार्था भोग्या यस्मिन्निति सर्वार्थम् । ईदृशं
११ चित्तं यतो ब्रह्मरूपोभयाकारम् । बाधकं विना संनिकटवत्सत्ताकारतास्वाभाव्यस्य
चित्ते सर्वसिद्धत्वात् । एवं च बुद्धिसंवेदनमेव बुद्धिस्वस्य शब्दादेः पुरुषस्य च
संवेदनम् । यद्धि शब्दादिपुरुषोभयाकारा बुद्धिर्बुद्धिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भासते
इदमेव शब्दादेः पुरुषस्य च दृश्यत्वं बुद्धेर्दृश्यत्ववत् । अतो न पुरुषदर्शनार्थं ब्रह्मन्त-
रापेक्षा । नापि कर्तृकर्माविरोधः । अन्तःकरणस्य द्वास्त्वात् । तथा हि । मनो मन्त-
१२ र्मेनोपरक्तं तदाकारं स्वयं च स्वेन रूपेणोपरक्तं तन्पुरुषस्य विषयत्वाद्विषयि-
णा पुरुषेण स्वीयचित्तम्यलक्षणवृत्तिविशिष्टेन च संबद्धम् । संनिकर्षस्य यद्व्यवहृ-
त्वाद्बुद्धिपृथ्वी च पुरुषस्यासद्वत्स्य प्रतिबिम्ब्यातिरिक्तसंनिकर्षासंभवाद्भट्टमहं जाना-
मार्ति ज्ञानानुभवात् । तदेतच्चित्तमेवोभयोपरक्तं शब्दादिविषयरूपेण विषयिपुरुषरू-
पेण च निर्भासते साक्षिणि प्रतिबिम्बितं चेतनाचेतनरूपारम्भत्वात् । यथा
१५ स्फटिकमाणीः, पार्वद्द्वयस्ययोर्येन्द्रनीलयोः प्रतिबिम्बनान्स्वीयरूपेण सह वि-
रूप इव, एवं चित्तं विषयात्मनोः प्रतिबिम्बनाद्ब्रह्मीतृग्रहणयाद्यात्मकरूपप्रयवदिव
भवति । अतः सर्वार्थं चित्तमेव । अन्येषां संनिकर्षसंवेद्याकारग्रहणसामर्थ्या-
भावात् । अत्र स्फटिकदृष्टान्तोर्शेन । स्वभावनुरूपेण बुद्धेरर्थाकारपरिणामस्वीकृति-
कारात् । स्फटिके तु प्रतिबिम्बमात्रम् । तच्चद्वस्तुसंनिकर्षादिना तच्चद्रूपता-
१६ नाधशि स्फटिकस्य दृष्टान्तात् ।

18. A. reads कृत्यत्वं च for कृत्यत्ववत्.

20. A. reads ननः for नन्, before पुरुषस्य.

तदनेन चित्तसाक्ष्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमिति प्रतिपन्ना वैशेषिकाद-
यो बाह्याश्च । अपरे विज्ञानवादिनश्चित्तस्य चेत्सर्वरूपताङ्गीकृता तर्हलं पुरुषेण
बाह्यार्थेन वा । अनादिवासनावशात्स्वत एव चित्तस्यानन्तपरिणामसंभवात् । दु-
ग्धस्य दधिकृततावदिति, तच्च । भ्रमादिस्थले ज्ञेयार्थस्य चित्तमाश्रयाया अस्मा-

- ५ भिरन्युपगमेपि समापिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोर्यश्चिने प्रतिबिम्बितो योनुभूयते स तस्य
चित्तस्यालम्बनीभूतत्वाच्चिदादन्योवर्ष्य वाच्यः । तस्य चित्ताकारमाश्रित्यै प्रज्ञा-
यैव प्रज्ञाकारः कथं गृह्येत । कर्तृकर्मविरोधात् । पुरुषस्यानङ्गीकारात् । एवं
ज्ञानातिरिक्तार्थसिद्धौ प्रज्ञारूपस्य प्रज्ञायाहृत्याभावादेव प्रज्ञायां प्रतिबिम्बरूपेण
जातोर्थो ज्ञानाकारो येन गृह्यते स पुरुष इत्यपि सिद्धम् । न च स्वमगृहीत्वैव
१० स्वस्य रूपं प्रज्ञा गृह्णातु । आकाशापहणेपि शम्बुवदिति वाच्यम् । शम्बुवत्केव-
लाकारापहणात् । अथ यद इति ज्ञानमभूदित्यादिरूपेण रूपादिवद्भूमिपुरुस्करिणैवा-
कारानुभवत् । न तत्त्वाभासम् (यो. सू. ४।१९) इति सूत्रेण चित्तस्य चित्तप्राप्त्यत्वं
निराकृतम् । अथ तु चित्ताकारस्य चित्तप्राप्त्यत्वं निराकियते भाष्यकृतेति विशेषः ।
एवं च प्रहीतुमहणप्राप्त्यत्वं वितर्क परस्परविजातीयतया ये विवेचयन्ति ते
१५ सम्यग्दर्शिनः । तेरैव लब्धः पुरुषः । अन्ये भ्रान्ताः ॥ २३ ॥

इतोपि चित्तातिरिक्तः पुरुष इत्याह—

तदसंख्येयवासनाभिधिभ्रममपि परार्थं

संहृत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥

- तांचित्तमसंख्येयामिर्वासनाभिधित्रीकृतमपि परस्य सुखादिसाक्षात्काररूपभो-
१० गविशेषसाक्षात्काररूपापवर्गार्थं न स्वार्थं संहृत्यकारित्वादहवत् । संहृत्यकारि-
त्वमितरसाङ्गम्येनार्थक्रियाकारित्वम् । तादृशानां च पदार्थानां लोके परमावा-
र्थत्वं ह्यर्थं न स्वार्थत्वमपि । गृह्णादिकमपि शयनादिकार्यमास्तरणशरीरादिसाङ्गा-
म्येनैव करोतीति संहृत्यकारि । पुरुषस्तु नित्यचैतन्यरूपतया चैतन्यार्थं नान्यम-
पेक्षते । अन्या चार्थक्रिया पुरुषस्य नास्तीति न संहृत्यकारी । चित्तं करणादिसापेक्ष-
१५ त्वात्तथा । यतः सुखचित्तं न चित्तस्य सुखभोगार्थम् । तथा तन्वज्ञानचित्तरूपमप-
वर्गचित्तमपि न चित्तस्यापवर्गार्थम् । भोगापवर्गयोरपि कार्यतया सार्थकत्वनिश्च-
येनानवस्थाप्रसङ्गात् । यत्कार्यं तत्सार्थकमिति सर्वसमतम् । अतश्चित्तस्यैत-
नुपभयमपि परार्थम् । पुरुषस्य भोगापवर्गो स्वस्वरूपचैतन्यरूपतया न कार्याविति
नानवस्था पुरुषार्थत्ववादिनाम् । यथा भोगेनापवर्गेण वार्थवान्स पुरुष एव

8. A. reads अन्यदीन for अनावि.

17. B. reads विषय for विषय.

23. C. reads ज्ञानादिज्ञ for ज्ञानादिकर्मण्य.

24. A. om. विषय.

परो न तु यत्किञ्चित्स्वोचरोत्पन्नक्षणीकीचनादिकं वैनाशिकाभिमतम् । तस्य सर्वस्य संहत्यकारित्वेन परार्पत्वात् । कूटस्थनित्यः पुरुषस्तु न संहत्यकारीषु-
कमिति दिक् ॥ २४ ॥

अथ विवेकज्ञानजमार्गं मोक्षमाह—

५ विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

- तत्रात्मभावना सकारणोच्यते । यथा यावद्विगुणादुरस्योद्भेदेन तर्हीजसनानु-
मीयते तथा मोक्षमार्गमवबोधेन यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ हर्येते तत्रापि पुरुषे आत्म-
भावजिज्ञासाद्वाराऽऽवर्गजनककर्मजन्यं विशेषदर्शनबीजमस्तीत्यनुमीयते यतस्त-
स्यैहिकसाधननिरपेक्षा स्वाभाविकी कोहमासं किं नरादिरूप आसं कथं वा
१० सुखी वा दुःखी वा किंस्विदिदं वर्तमानमपि मे रूपं देहो वा मनआदिर्वा
कथंस्विदिदं केन पापेन पुण्येन वा तिष्ठति को भविष्यामि कथं भविष्यामीत्येवं-
रूपात्मभावभावना यथोककर्मकराणिका प्रवर्तते । ऐहिकमागमवीयतादृशासत्कर्म-
शून्यस्य दोषात्पूर्वपक्षे देहाद्यात्मतायां रुचिः भङ्गा निश्चये भवत्यरुचिश्च तत्त्वनि-
र्णये । मातृमानमेवात्मकासिलमपभ्रस्य तमायनिष्कन्देकीभावापभ्रस्य यथाक-
१५ यकारैरन्योन्यं विवेकसाक्षात्काररूपविशेषदर्शनवतस्तु सा पूर्वोक्तान्माभाव-
भावना भयशोकप्रवृत्तिनिवृत्त्यायनर्थहेतुनिवर्तत इति तन्निवृत्तिरूप आयो मोक्षो
भवति । विशेषदर्शने हि चित्तस्यैवैष स्वर्गनरकमोक्षादिरूपो विचित्रः परिणामो न
पुरुषस्य । अविद्यायाश्चिन्धर्मत्वेनाविद्याजन्यानामेषां तत्रैवौचिन्यात् । पुरुष-
स्त्वसन्ध्यामपि विद्यायामविद्याशून्यत्वाच्छुद्धः पापपुण्यरहितोतश्चिन्धर्मजन्य-
२० मरणमुत्सङ्गतादिनिरपरायुष्टः कालवयेष्वसंबद्ध इति ज्ञानान्कुशलस्यास्यान्म-
भावभावना निवर्तते । तन्निवृत्तेः स्वर्गनरकादिषु रागद्वेषादिनिवृत्तिः कल-
मिति दिक् ॥ २५ ॥

विशेषदर्शिनो लक्षणमुत्तरमोक्षकारणं संयज्ञातयोर्न चाह—

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

- २५ कैवल्यप्राग्भारं कैवल्यप्राप्तिमुत्तम् । तदा विशेषदर्शनावस्थाप्राप्तम् । प्राग्-
वस्य चित्तं विषयाभिमुखमज्ञानमार्गसंचार्यासीननरा स्वर्गादिवैराग्यवशान्कै-
वल्यप्राप्तिमुत्तं विवेकनिम्नं विवेकमार्गसंचारि भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

12. A. G. read रुपाः for रूप.

13. A. reads प्रवर्तते for प्रवर्तते.

15. A. om. सः.

17. B. om. हि.

20. A. om. अथ.

24. A. reads लीकनाम for तदा.

नोत्पन्नेन विशेषदर्शनेनैव कृतकृत्यता, पूर्वसंस्कारवशादन्तरान्तरा मोहा-
रूपाभां भवदुःखबीजवृत्तीनामनुवृत्तेरित्याह—

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

सच्चपुरुषान्यतास्यातिमात्रप्रमाहारो हणरूपविवेकप्रत्ययनिम्नत्ववतश्चिन्तस्य
५ तच्छिद्रेषु व्युत्पन्नेषु देवमनुष्यादिरूपोऽसि ममेति वा जानामीति न जानामीति
वाश्रयिष्यारूपाणि प्रत्ययान्तराणि क्षीयमाणबीजरूपेभ्यः पूर्वसंस्कारेभ्यो भवन्ती-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

कथं तर्हि संप्रज्ञातप्रमाहेनाप्यविद्यानिवृत्तिः स्यादत आह—

ज्ञानमेषां क्लेशवृत्तकम् ॥ २८ ॥

५ एषां संस्काराणां ज्ञानं दाहः स्वकार्यासम्पर्कं क्लेशानामिषोक्तं पूर्वाचार्यैः । यथा
स्थूलसूक्ष्मक्लेशानां तत्त्वज्ञानचिन्तयाम्नां दाहनारौ तथा तत्संस्काराणामपीति
कलितोर्थः । तदुक्तं यथा क्लेशा दग्धबीजभावा न प्ररोहसमर्था भवन्ति तथा
ज्ञानकाले ज्ञानसंस्कारेण प्रतिबन्धान्संस्कारानुत्पन्नौ पूर्वसंस्काराः प्राचीनाः
क्लेशसंस्कारा ज्ञानाभिदग्धबीजभावा न प्रत्ययमुत्पादयन्ति । ज्ञानसंस्कारास्त्व-
५ विरुद्धत्वाविद्याधिकारसमाधिपर्यन्तं भवन्त्येव । ततश्च तेनैव सह तेषां नाश
इति न संचित्यन्त इति । यत्पक्षेकदा मम जन्मादिरुःखं नास्तीति ज्ञानेन्तरान्तरा
मोहेऽपि तद्वानार्थं मशुचिरयुक्ता मोहस्यापि चिन्तधर्मतायाः पूर्वं निश्चितत्वात्त-
न्नापि चिन्तस्य मोहसत्त्वे पुनश्चिन्तस्य भवदुःखोत्पत्त्या पुरुषस्य दुःखभोगः
स्यादित्याशयेन ज्ञानिभिरपि चिन्तस्यात्यन्तं मोहनिवृत्त्यर्थं यत्नकरणात् ।
५ भोगश्च पुरुषस्यैवेत्युक्तम् ॥ २८ ॥

उक्तस्य संस्कारज्ञानस्य प्रकारमाह—

नेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्ध-

र्ममेषः समाधिः ॥ २९ ॥

५ यदा चार्थं बाह्यजः प्रसंख्याने विवेकसाक्षात्कारेऽप्यकुसीदस्ततः सर्वभावाधि-
५ हातृत्वादिरूपां सिद्धिं न प्रार्थयते तत्कलेऽपि च विरक्तस्तदा तस्य विग्रामादेन
सर्वथा संस्कारबीजस्य क्रमेण दाहादविद्यारूपप्रत्ययान्तराणि विवेकख्यातिर्भ-

1-2. A. om. मोहाख्यातां भव.

5. A. om. न जानामीति.

17. B. om. & before वृत्ति.

25. B. reads विद्यानालेष for विद्यानालेन.

26. A. om. कृत्.

26. C. reads अन्तर अधिर कथय.

वति तदा धर्ममेवनाम्नी संप्रज्ञातसमाधौ परा काष्ठा भवतीत्यर्थः । त्रेशकर्मादीनां निरोपेणोन्मूलकं धर्मं मेवति वर्धतीति धर्ममेवः ॥ २९ ॥

एतत्समाधेर्धर्ममेवद्वारा कलं द्वितीयं योक्तुमाह—

ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥

५ निवृत्तिर्दाहसमाप्तिः । तस्मिन् धर्ममेवस्य लाभाद्विषादकः त्रेशा अभिनिवेशातिरिक्ताः स्वमुलसंस्कारैः सह सम्प्रविवर्तन्ते । पापपुण्यरूपकमशेषाश्च प्रारब्धातिरिक्ताः त्रेशास्वमुलेन सह इता भवन्ति न पुनरुपत्यन्ते । तयोर्विभूतौ च जीवन्नेव विज्ञान्युक्तो भवति ।

केचित्स्वभिनिवेशस्यापि निवृत्तिमिच्छन्ति । न च दुःसात्यन्तानि वृत्तिर्मोक्षः ।

१० जीवन्तस्यावश्यं दुःखम् । न इ वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति (आ. ८।१२।३) इति श्रुतेः । एवं च जीवन्मुक्तिः कथमिति वाच्यम् । दुःखकारणविपर्ययस्याप्यन्तोच्छेदेन तत्र गौणमुक्तित्वात् । क्षीणत्रेशविपर्ययस्य कस्यचित्कचिदपि केनापि आतस्यादर्शनादिति दिक् ॥ ३० ॥

इदानीं जीवन्मुक्तस्य परममुक्तिनकारमाह—

१५ **तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्थानन्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥**

तदा जीवन्मुक्तावस्थायां सर्वैः त्रेशकर्मावरणैर्मलैर्विमुक्तस्य ज्ञानसत्त्वस्थानस्य भवति । ज्ञानस्य सत्त्वप्रकारास्थानस्य विभुत्वं भवति । प्रुतमसत्त्वस्थानस्य ज्ञानसत्त्वविमुक्तम् । पूर्वं हि तमसाभिप्लुतमाप्रुतमनन्तं स्वभावतो व्यापकमपि ज्ञानसत्त्वं रजसोदपादितं कचिदेव व्रतणसमर्थम् । तत्र परा सर्वरावरणमलैरपगतं भवति तदा ज्ञानसत्त्वस्य तस्य नन्याज्ज्ञेयं प्रकारमल्पं तदनेक्षया भवति । यदि पञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तमन्यत्रापि वस्तु तिष्ठेन्नदा तदपि प्रकाश्येत । ज्ञेयस्यैव स्वाकारो व्योतवद्भूतया न प्रकाश्यते न तु सत्त्वस्थानपतयेति भावः ।

अत्र तमोभिभवानन्तरमेव दृष्टव्यमुक्तैर्धुनेस्तमोनाशकत्ववाङ्मन्यः ।
२५ एतादृशसार्बभ्यं चातीवाभ्यर्थमन्धमनिवधार्द्रवद्विग्रहसज्जिवोऽक्षैर्ष्यं भौर्बभ्ये इह मुक्तम्—अन्धो मणियविध्यतस्यिद्धं कृतवान् । तं मणियनवद्विराजयद्विधितवान् । यदितं च तं यीवाशून्यः कण्ठोऽधारयत् । तं चाजिज्ज्यांस्तीक्ष्णं । अस्यायं भावः—अनाद्यविद्यासूडैर्भिनैः मात्म्यायभिमतमृदमार्थानामवधारणरूपं वेधनेमेवाकावशक्यम्—ततश्च तस्य सूक्ष्मार्थस्याविरलशुनिसंतानसंश्रयं ग्रहणं ततोऽवशक्यम् ।
३० ततोपि सर्वव्याविवेककृपातिरतीवाशक्या । ततोपि तादृशचिन्त्यं परिपूर्णत्वेन स्तुतिरप्यशक्येति । आस्तिकैस्तु भुतिस्मृतिग्रामाण्येन सर्वमिदं भङ्गेयमिति ॥ ३१ ॥

यथोक्तसार्वकपात्रवैराग्योद्भवेनासंभङ्गात्परंपराजन्यं प्रारब्धभोगसमाप्ति-
जन्यं वा तृतीयं मुख्यं योक्तमाह—

ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥

ततो धर्मभेदोद्भात्तेःशक्यमनिर्दिष्ट्या ज्ञानस्थानन्त्ये सति परवैराग्येण पुरुषार्थ-
५ समाप्त्या कृतार्थानां पुरुषाणां विषये गुणानां सत्त्वादीनां परिणामक्रमः समा-
प्यते । कृतार्थपुरुषाणां भोगीपथिकः परिणामः पुनर्न । यतः कृतभोगापवर्गः
सत्त्वादयो गुणा अत एव समाप्तक्रमास्तं पुरुषं पति क्षणमप्यवस्थानुं न शक्यं
भवन्ति । स्थितिहेतुपुरुषार्थभावात् । अत्राचेतनानां चेतनार्थतया चैतन्या-
धीनसत्त्वा वेदान्तिभिरुच्यमाना सिद्धा । अत्र यन्ज्ञानस्थानन्त्यारसार्वकपात्रा-
१० न्योक्तकथनं तन्मुख्यकन्याभिप्रायेण । वस्तुतः “ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये ”
(यो. सू. ३१५५) इति सूत्रे वाच्य ईश्वरस्थानीश्वरस्य वा श्रामविवेकज्ञानस्ये-
न्यनेनासर्वज्ञस्याप्यभिमाननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्तः ॥ ३२ ॥

ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमशब्दः प्रतिक्षणमुत्पादविनाशकथनेन
वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्तः । न चायमर्थः क्रमशब्दादुच्यते । तस्य पौर्वापर्य-
१५ माशयाधित्वात् । अतः क्रमशब्दार्थमाह—

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्माहः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणप्रतियोगी क्षणस्यावसरस्य विरोधी क्षणेनाप्यनन्तरित इति यावत् । एवं-
कपोल क्रमो विवक्षितो न तु पौर्वापर्यमाश्रयः । परिणामश्च पूर्वधर्माभावे धर्मा-
न्तरोत्पत्तिरित्युक्तम् । ईदृशक्रमे प्रमाणं परिणामेत्यादि । क्षणानन्तर्यान्माऽप्यवधान-
१० कपक्षणानन्तर्यधर्मकः क्रमो ब्रह्मादिरूपस्य परिणामस्य पूर्वान्तापेक्षयाऽपरान्तो न
परमावस्थयानवच्छिन्नपरिणामपाराया अनुमानेन प्राक्तः । न हि ब्रह्मस्थान्त-
काले दृश्यमाना पुराणताऽजनुभूतो यथोक्तक्रमो यैरेवंभूता क्षणा यस्यास्तादृशी
संभवाति । अतः पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलादिरूपैः परिणामक्षणे-
भ्यविरलः क्रमोऽनुमीयते ।

५ नन्वपरान्तोऽनातिरपेक्षु क्रमसिद्ध्यापि वधाने परमावस्थाऽभावादगुणानां परिणाम-
क्रमे मानाभावेन पूर्वसूचोक्ता तत्समाप्तिः कथं भवेति चेन्न । निश्चयेषु स्वतोऽपरा-
न्ताभावेपि विकाराणामपरान्तैरेव प्रतिक्षणपरिणामानुमानाद्धर्मद्वारा धर्मविक्रिया-
या एव प्रपञ्चस्य प्रारुक्तत्वात् । न चैवं नित्यताहानिः । कूटस्थनित्यताहानावपि
परिणाममिति नित्यताशतेः । कूटस्थनित्यता हि पुरुषस्यैव । परिणामित्वेन तस्या

17. A. om. जपि.

20. A. reads कर्षः for धर्मकः.

25. B. reads ई च चान्तेन for पुरुषपरान्तेन.

27. A. reads अपरान्ते च; B. reads एतेरेव for अपराक्षैरेव.

- एव विरोधो न तु नित्यतासामान्यस्य । नित्यता च यस्मिन्परिणम्यमानेषु तन्त्रं न विहन्यते स्वरूपे नातीतं भवति तत्त्वम् । एवं चातीतताशून्यत्वं नित्यतासामान्य-
लक्षणम् । तद्योभयवापि कूटस्थे पुरुषे परिणामिषु गुणेषु च । तत्र गुणधर्मेण महदा-
विषु विनाशित्वात्परिणामापरान्तनिर्वाहः कमो लब्धपर्यवसानः । नित्येषु धर्मिषु
५ गुणेषु कार्यद्वारा विद्यमानोपि क्षणापरान्तनिर्वाहः कमः स्वतोऽलब्धपर्यवसानः
कूटस्थनित्येषु पुरुषेषु च । यज्ञेषु चित्ताव्यतिरेकाभिमानानन्तरिणामेव परिणामाभ्या-
सः । स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेषु मुक्तपुरुषेषु तत्तत्क्षणसंबन्धरूपा स्वरूपास्तिता कमेणैवा-
नुभूयत इति तत्कमः पुरुषेष्वस्ति । इदानीं स्थित्वा पश्चात्स्थास्यति पूर्वं च स्थित
इति व्यवहारात् । अतस्तत्रापि स्वतोऽलब्धपर्यवसानः कमो नतः शब्दपृष्ठतो-
१० स्तिक्तियामुपादाय कल्पित इति । यदुपायविकारेष्वस्तिता तु वृद्धिरेत्यवयवो-
पचयरूपक्रियारूपेति सैव पुरुषे निविध्यते । तत्तत्क्षणसंबन्धरूपा तु न निविध्यत
इति बोध्यम् ।

- नन्वस्य संसारस्य जन्मादिपरिणामजातस्य सृष्ट्या गत्या च गुणेषु वर्तमानस्य
सृष्टिमलयमवशिष्टावस्थितस्य कमसमाभिरस्ति न वा । आद्येऽलब्धपर्यवसानत्वो-
१५ किविरोधोऽन्ये भूयश्चान्ते विश्वमायानिशुचिः (भे. १।१०) इति
सुतिविरोध इति चेन्न । कतार्थपुरुषं प्रत्येव विश्वमायानिशुचिः भुव्युक्तत्वेनास्य
पञ्चस्योत्तरानर्हत्वात् । उत्तरार्हस्तु प्रश्नो यथा सर्वो जातो मरिष्यतीति प्रश्नः ।
अयमो भो इति इहापत्त्यैव परिहरणीय एकान्तवचनीयो न तु विभज्य वचनी-
यः । विभज्य वचनीयो यथा सर्वो भूत्वा जनिष्यत इति प्रश्नः । जातविभेद-
२० ज्ञानो न जनिष्यते, अन्यस्तु जनिष्यत इति विभज्योत्तरार्हः । तथा मनुष्यजातिः
जेयसी न वेति प्रश्नः । पशूनुद्दिश्य जेयसी कपिदेवापेक्षया नेति विभज्य
वचनीय एव । अयं त्वदीयः संसारोऽयमन्तव्यश्च चेति प्रश्नस्त्वयमन्तमवचनीयो
यतः कुशले गुणकृतसंसारकमस्य समाभिरस्ति नेतरस्मिभिर्नृणो गुणसृष्टिमवा-
हीच्छेदानुच्छेदान्पतरावधारणे दोषः । आद्ये वाधोऽन्ये कस्यापि युक्तिर्नास्तीति
२५ योहापत्तिः । तस्मादयं प्रश्नो विकल्पेन व्याख्येयः । यदि सर्वथा गुणाजो सृष्ट्या-
मुच्छेदः इच्छन्त्ये तदा नास्तीत्येव वक्तव्यम् ।

अनादिर्गवान्कालो नान्तोऽस्य हि न विद्यते ।

अभ्युच्छिन्नास्ततस्त्वेति सर्गस्थित्यन्तसंभवाः ॥

इत्यादिस्तुतेः । भूयश्चान्ते विश्वमायानिशुचिः (भे. १।१०) इति

5. B. om. गुणेषु.

6. A. reads लयः for लय.

6. B. C. read जन्म for अभ्यासः.

11. C. reads नलयात् for नयत्तल.

18. B. reads योः योः for यो योः.

श्रुतिर्वा मायात्म्यप्रकृतेः प्रलये व्यापारोपरमाख्या निवृत्तिमेव वदति । यदि तु पुरुषस्य संसारोच्छेदः पृच्छ्यते तदा कुशास्यास्ति नेतरस्येति विभज्य प्रतिवचनीयमेतत् ॥ १३ ॥

गुणाधिकाराणां परिणामविशेषाणां कमसमाप्ती कैवल्यमिति ततः कृता-
५ र्थानाम् (यो. सू. ४।१२) इत्यादिष्वेव तात्पर्यत उक्तम् । तस्य कैवल्यस्य स्वरूपमवधारयति—

**पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं
स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥**

कृतयोगापवर्गतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां महदादिसूक्ष्मभूतपर्यन्तानां
१० लिङ्गशरीराद्यात्मकानां पुरुषोपकरणानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणेत्यन्तलय एत-
द्भुक्तेः कैवल्यम् । तदेव च प्रधानस्य ज्ञानिनं प्रति कैवल्यम् । पुरुषेण पुनरसंयोगा-
त् । या तु पुनर्बुद्धिसम्भासंबन्धात्केवलचितिशक्तिरूपा पुरुषस्य स्वरूपप्रतिष्ठा
बुद्धिसम्बोपाधिकरूपशून्यतारूपा जपायोगापाये स्फटिकस्य स्वरूपप्रतिष्ठावत्,
तस्याश्च सर्वदा यत्प्रभावस्थानं पुनरप्यवस्तत्पुरुषस्य कैवल्यम् । वाशब्दो
१५ व्यवस्थितविकल्पे । परस्परवियोगे न्युपाधुपाधिमतोरुभयोः केवलता भवति ।
एते एव दुःखभोगनिवृत्त्याख्यपुरुषार्थसाधने भवत इति द्वे एव कैवल्ये लक्षिते ।
इतिः शाक्तसमाभाषिति शिवम् ॥ ३४ ॥

पातञ्जलाख्यौ रचितः सेतुर्विज्ञानविश्रुणा ।

महापद्मसूक्तमो येन तं तीर्णवानहम् ॥ १ ॥

२० पातञ्जलेषु सूत्रेषु वृत्तिर्या लिखिता मया ।

शीयतां तु तया साम्बः शिवो मे सप्तजलिः ॥ २ ॥

इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवमहेश्वरसतीगर्भजनागोजीमह-

कृतायां पातञ्जलसूत्रवृत्ती भाष्यच्छायाव्याख्यायां

चतुर्थः पादः ॥ श्रीरस्तु ॥

इति योगसूक्तिः समाप्ता ॥

अथ पातञ्जलयोगसूत्रपाठः

तत्र प्रथमः पादः ।

- ॐ । अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥
 तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥ वृत्तिसारूप्यमितरेव ॥ ४ ॥
 वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ५ ॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा-
 ५ स्मृतयः ॥ ६ ॥ अत्यलानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥ विपर्ययो
 मिध्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो
 विकल्पः ॥ ९ ॥ अभावप्रत्ययात्मनश्च वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥ अनु-
 भूतविषयासंभ्रमोपः स्मृतिः ॥ ११ ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्मि-
 रोधः ॥ १२ ॥ तत्र स्थिर्मा वस्तुनोऽभ्यासः ॥ १३ ॥ स तु दीर्घ-
 १० कालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो हृदयभूमिः ॥ १४ ॥ दृष्टानुभवाविकविष-
 यवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १५ ॥ तत्परं पुरुषलया-
 तेर्गुणवैतुष्यम् ॥ १६ ॥ वितर्कविचारानन्दास्मिन्नारूपाणामुपमान्सं-
 मज्ञातः ॥ १७ ॥ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽयः ॥ १८ ॥
 भवमस्ययो विदेहमकुनिलयानाम् ॥ १९ ॥ अद्वावीर्यस्मृतिस्मा-
 १५ यिमहापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥ नीत्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥
 मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥ ईश्वरमणिषानाहा
 ॥ २३ ॥ क्लेशकर्मविषाकाशवैरपराष्टुः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ २४ ॥
 तत्र निरतिशयं सर्वज्ञवीनम् ॥ २५ ॥ (स एष) पूर्वेषामपि गुरुः काले-
 नानघच्छेदात् ॥ २६ ॥ तस्य वाचकः प्रभवः ॥ २७ ॥ तज्जपस्तर्ह-
 २० भावनम् ॥ २८ ॥ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तर्गाथाभावश्च
 ॥ २९ ॥ व्याधिस्त्यानसंशयमवाद्यालक्ष्याविरतिध्याननिदर्शना-

लब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि विचित्रविशेषास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥
 दुःखदौर्भनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विशेषसहस्रवः ॥ ३१ ॥
 तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥ मैत्रीकरुणासुदितोपेक्षाणां
 सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥
 ५ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥ विषयवती वा प्रवृ-
 त्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥ विशोका वा ज्यो-
 तिष्मती ॥ ३६ ॥ नीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥ स्वप्न-
 निद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥ यथाभिमतव्यानाद्वा ॥ ३९ ॥ पर-
 माणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥ क्षीणवृत्तेरभिजात-
 स्येव प्रणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्यतदञ्जनता समापत्तिः ॥ ४१ ॥ तत्र
 शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णां सनितर्कां (समापत्तिः) ॥ ४२ ॥ स्मृति-
 परिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥ एतयैव
 सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ ४४ ॥ सूक्ष्म-
 विषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥ ता एव सवीजः समाधिः
 ५ ॥ ४६ ॥ निर्विचारवैशारथ्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥ कर्तृभरा
 तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्
 ॥ ४९ ॥ तज्ज्ञः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥ तस्यापि
 निरोधे सर्वनिरोधाभिर्वीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे प्रथमः पादः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

—०००—

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ समाधि-
 भावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥ अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनि-
 वेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥ अविद्या क्षेत्रमुच्येतां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां

- ॥ ४ ॥ अनित्याद्युचिदुःखानात्मसु नित्यमुचिसुखात्मस्याभिविधा
 ॥ ५ ॥ इन्द्रियनिष्कृत्योद्देशात्मनेवास्मिता ॥ ६ ॥ सुखानुशयी रागः
 ॥ ७ ॥ दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥ स्वरसवाही निद्रोऽपि तथा
 रुदोऽभिनिवेशः ॥ ९ ॥ ते प्रतिपत्तवहेषाः मूढाः ॥ १० ॥ ध्यान-
 हेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥ क्लेशमूलः कर्माश्रयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः
 ॥ १२ ॥ सति मूले तद्विपाको ज्ञान्यायुर्धोगाः ॥ १३ ॥ ते ह्याह-
 परितापफलाः शुभ्याशुष्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥ परिणामतापसंस्कार-
 द्दुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥ हेयं
 दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥ द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥
 प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं योगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥
 विज्ञेयाविशेषलिङ्गान्माधालिङ्गानि गुणपर्वणि ॥ १९ ॥ द्रष्टा दृशि-
 मात्रः शुद्धोऽपि ग्रन्थयानुपपन्नः ॥ २० ॥ तदर्थं एव दृश्यस्याऽऽ-
 त्मा ॥ २१ ॥ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्वसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥
 स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥ तस्य हेतुर-
 ५ क्रिया ॥ २४ ॥ तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्वहेः कैवल्यम्
 ॥ २५ ॥ विवेकस्यातिरिक्त्युक्ता हानोपायः ॥ २६ ॥ तस्य सप्तधा
 ज्ञानभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥ योगाङ्गानुष्ठानादुद्बुद्धिस्तथे ज्ञानवीप्सिना
 विवेकख्यातेः ॥ २८ ॥ यमनियमासनप्राणायामप्रन्याहारधारणा-
 ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥ अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्या-
 १० परिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥ जातिदेशकालसमपानवर्चिच्छ्रमः सार्व-
 भौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
 यमाः ॥ ३२ ॥ चित्तकेशधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥ चित्तका
 हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभकोपमोहपूर्वका मृदुमध्याधि-
 मात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥ अहिंसा-
 १५ प्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥ सत्यप्रतिष्ठायां क्रिया-
 फलाभयत्वम् ॥ ३६ ॥ अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥
 ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यव्रतम् ॥ ३८ ॥ अपास्त्रिदस्यैवं अन्यकर्क-

- तासंबोधः ॥ ३९ ॥ औचात्स्वाङ्गानुगुप्ता परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥
 सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्रयेन्द्रियजयात्मदर्शनगोम्यत्वानि च ॥ ४१ ॥
 संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिसया-
 त्तपसः ॥ ४३ ॥ स्वाध्यायादिब्रुदेवतासंयोगः ॥ ४४ ॥ समाधि-
 ५ सिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥ स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥
 प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥ ततो द्वंद्वानभिघातः ॥ ४८ ॥
 तस्मिन्सति आसप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥
 बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घमूर्ध्मः ॥ ५० ॥
 बाह्याभ्यन्तरविषयाशेषी चतुर्थः ॥ ५१ ॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्
 १० ॥ ५२ ॥ धारणासु च योम्यता मनसः ॥ ५३ ॥ स्वविषयासं-
 योगे चित्तस्वरूपातुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥ ततः
 परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पादः ।

- १५ देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्
 ॥ २ ॥ तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥
 त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥ तज्जयात्मज्ञालोकः ॥ ५ ॥ तस्य
 भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥ त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥ तदपि
 बहिरङ्गं निर्वाजस्य ॥ ८ ॥ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवमादु-
 १० र्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥ तस्य प्रज्ञा-
 न्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥ सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयो चि-
 त्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥ ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यम-
 त्यौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥ एतेन सूतेन्द्रियेषु धर्म-
 लक्षणावस्थापरिणामाभ्याख्याताः ॥ १३ ॥ शान्तोदिताव्यपदेश्य-
 १५ धर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥ क्रमान्वयत्वं परिणामान्वत्ये हेतुः

॥ १५ ॥ परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥ श्रेष्ठ-
 र्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संस्कारस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञा-
 नम् ॥ १७ ॥ संस्कारसाक्षान्तरणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥
 प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥ न च तन्सालम्बनं तस्या-
 विषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥ कायरूपसंयमाच्चद्राशशक्तिस्तम्भे
 चक्षुष्पकाशासंययोगेऽन्तर्धानम् ॥ २१ ॥ सोपक्रमं निरुपक्रमं
 च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥ यैः प्रा-
 दिषु बलानि ॥ २३ ॥ बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥
 प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥ भुव-
 नज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥ ध्रुवे
 तल्लिज्ञानम् ॥ २८ ॥ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥ कण्ठ-
 कूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥ कर्मनाड्यां स्थिर्यम् ॥ ३१ ॥ मूर्ध-
 ज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥ प्राणिभादा सर्वम् ॥ ३३ ॥
 हृदये चित्तसंयित् ॥ ३४ ॥ सन्नपुरुषयोरत्यन्नासंकीर्णयोः प्रत्य-
 याविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥ ततः
 प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३६ ॥ ते समाधा-
 नुपसर्गा व्युत्स्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥ बन्धकारणैर्धिल्यात्मचारसं-
 वेदनाश्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३८ ॥ उदानजयाज्ज्वलपङ्क-
 कण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३९ ॥ समानजयाज्ज्वलनम्
 ॥ ४० ॥ श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४१ ॥
 कायाकाशयोः संबन्धसंयमाद्गुणानुसमापनेश्चाऽऽकाशगमनम्
 ॥ ४२ ॥ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः
 ॥ ४३ ॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४४ ॥
 ततोऽणिमादिमादुर्भावः कायसंपत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥ रूप-
 लावण्यबलवज्रसंघननन्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥ ग्रहणस्वरूपा-
 स्मिदान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४७ ॥ ततो मनोजयित्वं

विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥ सत्त्वपुरुषान्यताख्याति-
मात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥ तद्वैराग्यादपि
दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥ स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गन्मेषाक-
रणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥ क्षणतत्कमयोः संयमाद्विवेकजं
५ ज्ञानम् ॥ ५२ ॥ जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः
प्रतिपात्तिः ॥ ५३ ॥ तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमकर्म चेति वि-
वेकजं ज्ञानम् ॥ ५४ ॥ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति
॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

१०

अथ चतुर्थः पादः ।

जन्मोपधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥ जात्यन्तरपरि-
णामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥ निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदे-
स्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥
प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥ तत्र ध्यानजमना-
५ शयम् ॥ ६ ॥ कर्माशुक्लाकुष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥
ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥ जातिदेश-
कालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥
तासामनादित्वं चाऽऽक्षिपो नित्यत्वात् ॥ १० ॥ हेतुफलाश्रयाल-
म्बनैः संयुहीतत्वादेशामभावे तदभावः ॥ ११ ॥ अतीतानागतं स्वरू-
१० पतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥ ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः
॥ १३ ॥ परिणामैकत्वादस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥ वस्तुसाम्ये चित्त-
भेदाच्चयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥ न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्र-
माणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥ तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु
ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥ सदा ज्ञाताचित्तवृत्तयस्तत्त्वभोः पुरुषस्याप-
१५ रिणामित्वात् ॥ १८ ॥ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥ एक-
समये बोधयानवधारणम् ॥ २० ॥ चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेर-

तिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥ चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाक्षराप-
 ती स्वशुद्धिसंवेदकम् ॥ २२ ॥ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्
 ॥ २३ ॥ तदसंख्येयवासनाभिश्चिन्नमपि परार्थं संहत्यकारित्वात्
 ॥ २४ ॥ विशेषदर्शिन आत्मभावभावना(वि)निवृत्तिः ॥ २५ ॥ तदा
 विवेकनिष्ठं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥ तच्छिष्टेषु प्रत्ययान्त-
 राणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥ हानयेथां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥ प्र-
 संख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकान्पातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥
 ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ३० ॥ तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञान-
 स्याऽऽनन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥ ततः कृतार्थानां परिणामकमस-
 माप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥ क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राहः
 क्रमः ॥ ३३ ॥ पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरू-
 पप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं श्रीमत्पतञ्जलिप्रणीतो योगसूत्रपाठः ॥

अथ पातञ्जलयोगसूत्राणां

वर्णानुक्रमसूची ।

पृष्ठाङ्काः

पादाङ्काः सूत्राङ्काः भाष्ये वृत्तौ.

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यधभेदाद्वर्माणाम्	४ १२	१९३ ३७०
अथ योगानुशासनम्	१ १	१ २२०
अभित्यागुचिबुःक्षाना	तु नित्यमुचिसुखादवस्था-	
तिरविद्या	२ ५	६१ २६८
अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः	१ ११	१६ २३०
अपरिमहृद्ध्यै जन्मकर्मतासंबोधः	२ ३९	१०९ ३०९
अमाषप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्मिद्व	१ १०	१५ २२९
अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः	१ १२	१८ २३१
अविद्या क्षेत्रमुत्तरेयां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्	४	५९ २६३
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः	२ ३	५९ २६६
अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्	२ ३७	१०९ ३०९
अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधी वैरत्यागः	२ ३५	१०८ ३०८
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः	२ ३०	१०३ ३०४
ईश्वरप्राणिधानाद्वा	१ २३	२६ २३७
उर्ध्वानजयाज्जलपङ्क्तकण्टकादिष्वस्तङ्ग उत्कान्तिश्च	३ ३९	१६१ ३४८
ऊर्तमरा तत्र प्रका	१ ४८	५९ २५९
एकसमये बोधयानवधारणम्	४ २०	२०३ ३७८
एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्या-		
ख्याता	१ ४४	४९ २५६
एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मैलक्षणवस्थापरिणामा		
व्याख्याताः	३ १३	१२६ ३२१

पृष्ठाङ्काः

पादाङ्काः मन्वाङ्काः भाव्ये. वृत्तो.

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः	३	३०	१५७	३४४
कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्	४	७	१८६	३६६
कायरूपसंयमात्तत्प्राज्ञशक्तिस्तप्ते चक्षुष्यका- शासंप्रयोगेऽमृतार्धानम्	३	२१	१४९	३३९
आऽऽका-				
... ..	३	४२	१६४	३५०
कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिसयात्तपसः	२	४३	१११	३१०
कूर्मनाड्यां स्थैर्यम्	३	३१	१५७	३४४
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्	२	२२	९१	२९५
कमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः	३	१५	१३७	३२९
क्लेशकर्मेविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः	१	२४	२६	२३८
क्लेशमूलः कर्माशयो हृष्टाहृष्टजन्मवेदनीयः	२	१२	६७	२७२
क्षणतत्कमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम्	३	५२	१७३	३५८
क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः	४	३३	२१३	३८६
क्षीणबुद्धेरभिजातस्येव मणेर्यहीत्प्रहणप्राप्तेषु तत्स्थितवज्जनतासमापत्तिः	१	४१	४३	२५२
प्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियत्रयः	३	४७	१७०	३५४
चन्द्रे ताराध्यूहज्ञानम्	३	२७	१५६	३४४
चित्तेऽप्रतिसंक्रमयास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसं- वेदनम्	४	२२	२०५	३८०
चित्तान्तररश्मये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसं- करस्य	४	२१	२०४	३७८
जन्मीशधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः	४	१	१८२	३६३
जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृति- संस्कारयोरेकरूपत्वात्	४	९	१८८	३६७
जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वर्भावा महावतम्	२	३६	१०५	३०५
जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदाचुल्लयोस्तनः "				
प्रतिपत्तिः	३	५३	१७७	३५६

पृष्ठाङ्कः

पादाङ्कः सूत्राङ्कः माष्ये. इती.

आत्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात्	४	२	१८३	३६३
तच्छब्देषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः	४	२७	२१०	३८४
तज्जः संस्कारीऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी	१	५०	५३	२६०
तज्जपस्तदर्थभावनम्	१	२८	३३	२४४
तज्जयात्प्रकाशोक्तः	३	५	१२१	३१८
ततः कृतार्थानां परिणामकमलमातिगुणानाम्	४	३२	२१३	३८६
ततः ह्येवाकर्मनिरुक्तिः	४	३०	२११	३८५
ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्	२	५२	११२	३१४
ततः परमा वक्ष्यतेनिद्रायाणाम्	२	५५	११७	३१६
ततः पुनः शान्तोदिति तुल्यप्रत्ययौ चित्त				
काप्रतापरिणामः	३	१२	११५	३२१
ततः प्रत्यक्षचेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावाच्च ...	१	२९	३४	२४५
ततः प्रातिभभावनयेदनादृशास्यादवार्ता जायन्ते	३	३६	१६०	३४७
ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवामिष्यकिर्वासनानाम्	४	८	१८७	३६६
ततोऽग्निमादिप्रातुर्भावः कायसंपत्तद्वर्मानभि-				
घातश्च	३	४५	१६९	३५३
ततो ब्रह्मानभिघातः ।	२	४८	११३	३११
ततो मनोजवित्त्वं विकरणमात्रः प्रधानजवच्च	३	४८	१७२	३५५
तत्परं पुरुषक्यातेर्गुणयैतुष्यम्	१	१६	२०	२३२
तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः	१	३२	३६	२४७
तत्र ध्यानजमनाशयम्	४	६	१८६	३६५
तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्	१	२५	३०	२४१
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्	३	२	१२०	३१७
तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पीः संकीर्णो सवितर्कः				
समापत्तिः	१	४२	४४	२५३
तत्र स्थितौ यज्ञोऽभ्यासः	१	१३	१८	२३१
तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य	३	८	१२३	३२०
तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्वतोः कैवल्यम्	२	२५	९७	२९९
तदर्थं एव दक्ष्यक्याऽऽत्मा	२	२१	९०	२९४

श्रुत्याहः

पन्नाहः श्रुत्याहः भाष्ये. श्रुतो.

तदसंख्येयवासनाभिस्त्रिचमपि परार्थं संहृत्यकारि-

त्वात् ४ २४ २०८ ३८२

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् १ ३ ७ २२२

तदा विवेकनिर्णयं कैवल्यप्राप्ताय चित्तम् ... ४ २२ २१० ३८३

तदा सर्वावरणमहापेतस्य ज्ञानस्याऽऽनन्त्याजो ...

यमतपम् ४ ३१ २१२ ३८५

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञातत्वात् ... ४ १७ २०० ३७५

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ३ ३ १२० ३१७

तत्रैराव्याप्य शोषधीजज्ञस्यै कैवल्यम् ... ३ ५० १७३ ३५६

तपःस्थाभ्यायेभ्यरप्रणिधानानि क्रियायोगः ... २ १ ५७ २१४

तस्मिन्सति भ्यासप्रभ्यासयोगातिविच्छेदः

प्राणायामः २ ४९ ११३ ३११

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ३ १० १२४ ३२०

तस्य भूमिषु विनियोगः ३ ६ १२२ ३१८

तस्य धाचकः प्रणवः १ २७ ३३ २४३

तस्य सतथा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा २ २७ ९८ ३००

तस्य हेतुरविद्या २ २४ ९५ २९८

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधाच्चिर्बाजः समाधिः १ ५१ ५५ २६१

ता एव सधीजः समाधिः... .. १ ४६ ५१ २५८

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति

विवेकज्ञं ज्ञानम् ३ ५४ १७९ ३६१

तासामनादित्वं चाऽऽशिषो नित्यत्वात् ... ४ १० १८९ ३६७

तीव्रसंवेगानामासन्नः १ २१ ३५ २३७

ते प्रतिप्रसवहेयाः सुप्ताः... .. २ १० ६६ २७२

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ४ १३ १९४ ३७१

ते समाधायुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ... ३ ३७ १६० ३४७

ते ज्ञात्वापरितापकलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ... २ १४ ७३ २७७

अयमन्तरङ्गं पूर्वैर्भ्यः... .. ३ ७ १२३ ३१९

अयमेकत्र संयमः ३ ४ १२१ ३१८

दुःखदीर्घमस्याहमेजयत्यभ्यासप्रभ्यासा विज्ञेयः

सहस्रं... .. १ ३१ ३५ २४५

पृष्ठाङ्कः

पादाङ्कः सूत्राङ्कः भाष्ये वृत्तौ.

दुःस्वानुशयी द्वेषः	२	८	६५	२७०
हृद्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेयास्मिता	२	६	६४	२६९
इष्टानुधविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा				
वैराग्यम्	१	१५	१९	२३२
वैराग्यव्यधितस्य धारणा	३	१	११९	३१७
ब्रह्म वशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपपद्यः	२	२०	८८	२९२
ब्रह्महृदययोः संयोगो हेयहेतुः	२	१७	७९	२८२
ब्रह्महृदयोपरकं चित्तं सर्वार्थम्	४	२३	२०६	३८१
धारणास्तु च योग्यता मनसः	२	५३	११६	३१५
ध्यानहेयास्तब्रह्मस्यः	२	११	६६	२७२
ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्	३	२८	१५७	३४४
न च तत्सालम्बनं तस्याधिपयीभूतत्वात्	३	२०	१४९	
न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ४	१६	१९९	३७५	
न तत्स्यान्मासं ददयत्वात्	४	१९	२०२	३७७
नाभिषक्ते कायव्यूहज्ञानम्	३	२९	१५७	३४४
निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणमेवस्तु ततः				
क्षेत्रिकवत्	४	३	१८३	३६४
निर्माणचित्तान्म्यस्मितामात्रात्	४	४	१८५	३६४
निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः	१	४७	५१	२५८
परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः	१	४०	४३	२५२
परिणामतापसंस्कारदुः क्षैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च				
दुःखमेव सर्वं विवेकिनः	२	१५	७४	२७८
परिणामवयवसंयमादतीतानागतज्ञानम्	३	१६	१३९	३३१
परिणामैकत्वाद्ब्रह्मसुतत्त्वम्	४	१४	१९५	३७२
पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं				
वा चितिशक्तिरिति	४	३४	२१६	३८८

पृष्ठाङ्काः

पादाङ्काः सूत्राङ्काः भाष्ये वृत्तौ.

पूर्वेषामपि गुरुः कालेनामवच्छेदात्	१ २६	३२ २४२
प्रकाशक्रियास्थितिशीले भूतान्द्रियान्तरां भोगा- पचगार्थं दृश्यम्	२ १८	८२ २८४
प्रच्छेदनिविधारणाभ्यां वा प्राणस्य	१ ४४	३९ २४९
प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि	१ ७	११ २२६
प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्	३ १९	१४९ ३३८
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिवृत्तस्मृतयः	१ ६	११ २२६
प्रयत्नशैथिल्यान्तसमापत्तिभ्याम्	२ ४७	११२ ३११
प्रवृत्तिमेवे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम्	४ ५	१८५ ३६५
प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सुक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् प्रसङ्ग्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्याते-	३ २५	१५२ ३४०
धर्ममेघः समाधिः	४ २९	२११ ३८४
प्रातिभाज्ञा सर्वम्	३ ३३	१५८ ३४४
बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेष्टाः	३ ३८	१६१ ३४७
बलेषु हस्तिबलादीनि	३ २४	१५१ ३४०
बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरण- क्षयः	३ ४३	१६४ ३५०
बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः	२ ५१	११४ ३१३
बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्वैशकालसंख्याभिः परि- दृष्टो दीर्घसूक्ष्मः	२ ५०	११३ ३१२
ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठार्था वीर्यलामः	२ ३८	१०९ ३०९
भवप्रत्ययो विवेहप्रकृतिलयानाम्	१ १९	२३ २३५
भुवनज्ञानं सूर्यं संयमात्	३ २६	१५२ ३४०
सूर्यज्योतिरिति सिद्धदर्शनम्	३ ३२	१५७ ३४४
सूक्ष्मभ्याधिमात्रवात्तनोऽपि विशेषः	१ २२	२५ २३७
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्या- पुण्यविषयाणां भावनातमिसप्रसादनम्	१ ३३	३९ २४८
मैत्र्याविषु बलानि	३ २३	१५१ ३४०

१ एतानुवाक्ये स एव इति पदद्वयं सूत्रान्तर्गतमेव वृत्तिभूतकं उचितं दृश्यते ।

पृष्ठाङ्काः

पङ्क्ताङ्काः सूत्राङ्काः भाष्ये वृत्तौ.

यथाभिमतध्यानाद्वा १ ३९ ४२ २५१

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यान-
समाधयोऽष्टावङ्गानि २ २९ १०३ ३०३

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः १ २ ४ २२०

योगाङ्गानुष्ठानान्वशुद्धिरूपे ज्ञानरीतिरा

विवेकख्यातेः २ २८ १०० ३०१

रूपरसगन्धस्पर्शसंहरणत्त्वानि कायसंपत् ... ३ ४६ १७० ३५४

वस्तुताम्ये चित्तमेवात्तयोर्निभक्तः पन्थाः ... ४ १५ १९८ ३७४

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् २ ३३ १०७ ३०६

वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमार्त्तं-

प्रकातः १ १७ २१ २३३

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता सोमकोप-

मोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला

इति प्रतिपक्षभावनम् २ ३४ १०७ ३०७

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् १ ८ १३ २२७

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ... १ १८ २२ २३५

विवेकख्यातिरविष्टुवा हानोपायः २ २६ ९७ २९९

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिष्ठासिः ... ४ २५ २०९ ३८३

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपक्षाणि ... २ १९ ८५ २८२

विशोका वा ज्योतिष्मती १ ३६ ४१ २५०

विषयवती वा प्रवृत्तिरूपपक्षा मनसः स्थितिनिष्पन्थनी १३५ ४० ३४९

वीतरागविषयं वा चित्तम् १ ३७ ४२ २५१

वृत्तयः पञ्चतथ्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः १ ५ ९ २२५

वृत्तिसारूप्यमितरत्र १ ४ ८ २२३

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्श-

नाल्लब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षे-

पास्तेन्तरायाः १ ३० ३५ २४६

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवमाधुर्भावौ निरो-

धक्षणाचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ... ३ ९ १२३ ३२०

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः १ ९ १४ २२८

पृष्ठाङ्काः

पादाङ्काः सञ्चङ्काः भाष्ये, वृत्ते.

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराभ्यासात्संस्कारस्तत्त्व-

विभागसंयमात्सर्वभूतस्तत्त्वज्ञानम् ... ३ १७ १३९ ३३२

शान्तोद्विताम्यपदेक्ष्यधर्मोनुपाती धर्मी ... ३ १४ १३३ ३२७

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेभ्यश्चरप्रणिधानानि निवर्त्तमाः २ ३२ १०६ ३०१

शौचात्स्वाङ्गुष्ठगुप्ता परैरसंसर्गः ... २ ४० ११० ३०९

श्रद्धाधीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ... १ २० २४ २३६

धृतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वान् १ ४९ ५२ २५९

श्रोत्राकाशयोः संयम्यसंयमादिव्यं श्रोत्रम् ... ३ ४१ १६२ ३४९

स एष पूर्वेषामपि शुद्धः कालेनाभवच्छेवान् १ २६ ३२ २४२

संतोषावयुसमः सुखलाभः ... २ ४२ १११ ३१०

संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ... ३ १८ १४७ ३३७

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ... २ १३ ६८ २७३

स तु दीर्घकालमैरन्तर्यसत्कारासेवितो रदभूमिः १ १४ १९ २३१

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ... ३ ५५ १८० ४६१

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः

परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ... ३ ३५ १५८ ३४५

सत्त्वपुरुषान्यतास्यातिमात्रस्य सर्वभाषाधिष्ठातृत्वं

सर्वज्ञातृत्वं च ... ३ ४९ १७२ ३५६

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाद्वेन्द्रियज्ञात्मदर्शनयोग्य-

त्वानि च ... २ ४१ ११० ३०९

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ... २ ३६ १०९ ३०८

सदा ज्ञाताधित्वस्य तत्त्वप्रमोः पुरुषस्याप-

रिणामित्वाद् ... ४ १८ २०१ ३७६

समाधिभावनार्थः क्लेशतदूकरणार्थश्च ... २ २ ५८ १६५

समाधिसिद्धिरीभ्यश्चरप्रणिधानात् ... २ ४५ १११ ३१०

समानजयाज्ज्वलनम् ... ३ ४० १६२ ३४९

सर्वार्थसैक्यप्रतयोः क्षयोद्वयौ चित्तस्य समाधि-

परिणामः ... ३ ११ १२५ ३२१

सुखानुशयी रगः ... २ ७ ६४ २७०

सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ... १ ४५ ५० २५७

पृष्ठाङ्काः

पदाङ्काः सूत्राङ्काः भाष्ये. वृत्तौ.

लोपकर्म निरूपकर्म च कर्म तत्संयमाद्यपराम्त-

हानमरिहेभ्यां वा ३ २२ १५० ३३९

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गसमायाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ३ ५१ १७४ ३५७

स्थिरसुखमासनम् २ ७६ ११२ ३१०

स्वूलस्वरूपसूक्ष्मावधार्यवत्त्वसंयमाद्भूतजन्यः ३ ७४ १६५ ३५१

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशब्देनैवार्थमात्रनिर्भासा

निर्वितर्का १ ४३ ४६ २५४

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा १ ३८ ४२ २५१

स्वरसंवाही त्रिषुषोऽपि तथा कर्तोऽभिनिवेशः २ ९ ६५ २७१

स्थविवयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां

प्रत्याहारः २ ५४ ११६ ३१५

स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः २ २३ ९२ २९६

स्वाध्यायादिद्वैततासंप्रयोगः २ ४४ १११ ३१०

हानमेवां ह्यशययुक्तम् ४ २८ २१० ३८४

हृदये चित्तसंचित् ३ ३४ १५८ ३४५

हेतुफलाभ्यालम्बनैः संशुद्धीतत्वादिषामभावे

तदभावाः ४ ११ १९२ ३६२

हेतुं दुःखमनागतम् २ १६ ७९ २८१

समासेयं पातञ्जलयोगसूत्राणां वर्णानुक्रमसूची ।

योगसूत्रस्थानां पदानां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्—

पदानि पादाङ्कः सूत्राङ्कः

पदानि पादाङ्कः सूत्राङ्कः

अकरण ३।५।
 अकल्पिता ३।५३
 अकुसीदस्य ५।२९
 अकृष्ण ५।७
 अकमम् ३।५५
 अह २।२८
 अहमेजयत्य १।३१
 अह्नानि २।२९
 अज्ञान ५।१७
 अज्ञान २।३५
 अज्ञान १।५१
 अणिमा ३।५५
 अणु १।५०
 अध १।१
 अधिगम १।२९
 अधिमात्र २।३५
 अधिमात्रत्व १।२२
 अधिष्ठानृत् ३।५९
 अध्यात्म १।५७
 अध्यास ३।१७
 अध्वन् ५।१२
 अतिप्रसङ्गः ५।२१
 अतीत ३।१६, ५।१२
 अत्यन्त ३।१५
 अदृष्ट २।१२
 अनन्त २।३५, २।५७
 अनभिधात २।५८, ३।५५
 अनर्वाचीन २।३१
 अनवच्छेद ३।५३

अनवधारण ५।२०
 अनष्टम् २।२२
 अनागत ३।१६, ५।१२
 अनागतम् २।१६
 अनात्मन् २।५
 अनादिवन् ५।१०
 अनाश्रयम् ५।६
 अनिश्च २।५
 अनिष्ट ३।५१
 अनुकार २।५५
 अनुगम १।१७
 अनुगुण ५।८
 अनुलमः २।५२
 अनुपश्य २।२०
 अनुमानन् १।९, ३।१८
 अनुभूत १।११
 अनुमान १।७, १।५९
 अनुमोदिन २।१५
 अनुशक्तिन् २।७, २।८
 अनुशासन १।१
 अनुष्ठान २।२८
 अनेकेषाम् ५।५
 अन्त १।५०
 अन्तर ५।२, ५।२१, ५।२७
 अन्तरङ्गम् ३।७
 अन्तराय १।२९
 अन्तरायाः १।३०
 अन्वयनिष्ठ ३।२१
 अन्य १।५९, १।५०, २।२२

पदानि वादाहः कृताहः

आत्मन् २१५, २१६, २१७, २१८,
 २१९
 आ-मा २१२
 आदर्श ३१३
 आदि २१७, ३१३, ३१४, ३१५,
 ३१६, २१७
 आनन्दार्थम् २१
 आनन्द्यान् २१३
 आनन्द २१३
 आनुश्रविक २१५
 आपत्ति २१२
 आपूर २१२
 आपात २१२
 आभ्यन्तर २१५, २१६
 आयुर् २१३
 आलम्बन २१८, ३१०, २१३
 आलम्बना २१३
 आलम्ब्य २१०
 आलोक ३१५, ३१६
 आचरण २१५, ३१३, २१३
 आवेश ३१८
 आवय २१२, २१३, २१६
 आशिषः २१३
 आश्रय २१३
 आश्रयत् २१६
 आसन २१२
 आसनम् २१६
 आसन्नः २१२
 आसेवित २१३
 आस्वाद ३१६
 इतर ३१३
 इतरम् २१३
 इतरेषाम् २१३, २१३

पदानि वादाहः कृताहः

इति २१३, ३१५, ३१६, २१३
 इन्द्रिय २१८, २१३, २१३, ३१३,
 ३१३
 इन्द्रियाणाम् २१५, २१६
 इव २१६, २१३, ३१३, २१५, ३१३
 इह २१२, ३१५
 ईश्वर २१३, २१३, ३१३, २१५
 ईश्वरः २१२
 उक्तम् २१२
 उत्कान्ति ३१३
 उत्तम २१३
 उत्तरेषाम् २१३
 उत्पन्ना २१३
 उद्य ३१३
 उद्यन् ३१३
 उद्यत् २१३
 उद्यित ३१३, ३१३
 उपनिमन्त्र्य ३१३
 उपरक्त २१३
 उपरक्त २१३
 उपलब्धि २१३
 उपसर्गः ३१३
 उपस्थान २१३
 उपाय २१३
 उपेक्षा २१३
 उमय २१३
 कर्मभर २१३
 एक २१३, २१३, २१३
 एकतामना ३१३
 एकत्र ३१३
 एकम् २१३
 एकम् २१३
 एकवचनम् २१३

पदानि बादाङ्कः सूत्राङ्कः

एकाग्रता ३१११, ३११२	
एकाल्मता २१६	
एतथा ११४४	
एतेन ३११३	
एव ११४८, ११४६, २११५, २१२१, ३१३, ४१८	
एषः ३१२६	
एषाम् ४१११, ४१२८	
ऐकाग्र्य २१४१	
ओमाधि ४११	
कण्ठक ३१३९	
कण्ठ ३१३०	
कर्षता २१३९	
करण ३१४८, ३१५१	
कल्या ११३३	
कर्म ११२४, ३१२२, ४१७	
कर्तुम् ४१३०	
कर्मशिवः २११२	
कल्पिता ३१४३	
काच २१४३, ३१२१, ३१२९, ३१४२, ३१४५, ३१४६	
कारण ३१३८	
कारित २१३४	
काल १११४, २१३१, २१५०, ४१९	
कालेन ११२६	
किम् ४११६	
कुसीद ४१२९	
कृष् ३१३०	
कृत् ३१३१	
कृत २१३४, ४१३२	
कृतार्थम् २१२२	
कृतार्थानाम् ४१३२	

पदानि बादाङ्कः सूत्राङ्कः

कृतम् ४१७	
केवलम् ४१२६	
केवलम् २१२५, ३१५०, ३१५५, ४१३४	
कम् ३११५, ३१५२, ३१५४, ४१३२	
कम् ४१३३	
क्रिया २११, २११८, २१३६	
क्रोध २१३४	
क्रिया ११२४, २१२, २१२२, ४१३०	
क्रियावत् ४१२८	
क्रियाः २१३	
क्षय ३१९, ३१५२, ४१३३	
क्षय २१२८, २१४३, ३१११, ३१४३, ३१५०	
क्षीण ११४१	
क्षीयते २१५२	
क्षुप् ३१३०	
क्षेत्रम् २१४	
क्षेत्रिकवत् ४१३	
स्यामि १११६, २१५, २१२६, २१२८, ३१४९, ४१२९	
गति २१४९, ३१२८	
गमन ३१४३	
गुण ११३६, २११५, २११९, ४११३	
गुणानाम् ४१३२, ४१३४	
गुरुः ११२६	
गङ्गा ११४१, ३१४४	
गङ्गा ११४१	
गङ्गा ११४१, ३१२१	
च ११२९, ११४४, ११४५, २११५, २१४१, २१५३, ३१३०, ३१३२, ३१३८, ३१३९, ३१४२, ३१४५, ३१४८, ३१४९, ३१५४, ४१३०, ४११६, ४१३०, ४१३१	

वर्णानि वाचकैः सूचकैः

वक्त्रं ३१२९	
वक्षुम् ३१२९	
वक्षुर्धः ३१५१	
वन्दे ३१२७	
विति ११३४	
विते ११२२	
वित्त ११२, ११३०, ११३३, ३१५४, ३१९, ३१९९, ३१३४, ११४, ११३५, ११५६, ११५८, ११२९	
वित्तम् ११३७, ११५, ११२३, ११२६	
वित्तस्य ३११, ३१९१, ३१९२, ३१३८, १११७	
विद्यम् ११२४	
वेतन ११२६	
विद् ११२७	
जन्म ३१९२ ३१३९	
जन्मन् १११	
जय ११२८	
जय ३१४३, ३१५, ३१३९, ३१४०, ३१४४, ३१४७, ३१४८	
जल ३१३९	
जय ३१४८	
जाति ३११३, ३१३९, ३१४८, ३१५३, ११२, ११२	
जायन्ते ३१३६	
जुगुप्सा ३१४०	
ज्ञान १११७	
ज्ञानाः १११८	
ज्ञानृत् ३१४९	
ज्ञान ११८, ११९, ११३८, ११४२, ३१२८, ३११६, ३११७, ३१३८, ३११९, ३१४२, ३१२५, ३१२६, ३१२७, ३१२८, ३१२९, ३१३५	
५२ [यी० सू०]	

वर्णानि वाचकैः सूचकैः

ज्ञानम् ३१५२, ३१५४	
ज्ञानस्य ११३१	
ज्ञेयम् ११३१	
ज्योतिष्मती ११३६	
ज्योतिष् ३१३२	
ज्यलन ३१४०	
जज्जः ११५०	
जल ११९६, ३१२२, ३१२५, ३१३, ३१८, ३१२०, ११३९, ११२४	
जलः ११२२, ११२९, ३१४८, ३१५२, ३१५५, ३१९२, ३१३६, ३१४३, ३१४५, ३१४८, ३१५३, ११३, ११८, ११३०, ११३२	
जम्ब ११३२, १११४	
जम्ब १११३, ११२५, ११४२, ११४८, ३१२, ११६	
जम्ब ११४१	
जम्ब ३१९	
जम्ब ११८, १११२, ११२८, ११३२, ११४३, ११५०, ३११९, ३११३, ३१२१, ३१२५, ३१३५, ३१५, ३१३७, ३१२९, ३१२२, ३१२८, ३१४५, ३१५०, ३१५२, ११८, १११९, १११६, १११४, १११८, ११२२, ११२७	
जम्बजम्ब ११४१	
जम्ब ११३, १११६, ११२६, ११३१	
जम्ब ३१४	
जम्बजम्ब ३१२	
जम्ब १११६	
जम्ब ३१५, ३१३२, १११	
जम्ब ३१४३	

पदानि पाठाङ्कः अङ्काङ्कः

तयोः १११५	
तस्मिन् १११६	
तस्य ११२७, ११५३, ११२८, ११२७,	
११६, ११३०, ११२०	
ता ११२६	
ताव १११५	
तारकम् ११५४	
तारा ११२७	
ताताम् ११२०	
तमि ११२१	
तु १११४, ११३	
तुल्य ११२२	
तुल्ययोः ११५३	
तुल्य ११२२	
ते ११३०, ११३०, १११४, ११३७,	
१११३	
त्याग ११३५	
अथ १११६	
अथम् ११२, ११७	
निविध्यम् ११७	
वर्तन ११६, ११३०, ११२१, ११३२	
वर्तन् ११२५	
विषयम् ११२१	
वीथि ११२८	
वर्ति १११४, ११५३	
कुल ११३१, ११३३, ११५, ११८, १११५,	
११३४	
कुलम् १११५, १११६	
दृक् १११४	
दृश् ११६	
दृशि ११२०	
दृशेः ११२५	

पदानि पाठाङ्कः अङ्काङ्कः

दृशेः ११३४, ११२४, ११२३	
दृशताम् १११६	
दृश्यम् १११८	
दृशस्य ११२१	
दृष्ट १११५, ११३२	
देवता ११४४	
देव ११३१, ११५०, ११३, ११५३,	
११६	
दोष ११५०	
दोर्मनस्य ११३१	
द्रष्टा ११२०	
द्रष्टु ११३	
द्रष्टु १११७, ११२३	
द्वि ११४८	
द्वेष ११३	
द्वेषेः ११८	
धर्म ११३३, १११४, ११४५	
धर्ममेव ११२६	
धर्माणाम् १११२	
धर्मी १११४	
धारणा ११२६, ११३	
धारणातु ११५३	
ध्यान ११६६, ११३३, ११२६	
ध्यानजम् ११६	
ध्यानम् ११२	
धुवे ११२८	
ध ११८, ११११, ११२४, ११२६, ११३०,	
११४५, ११५, ११३०, १११६,	
१११६	
नष्टम् ११२२	
नाडी ११३१	
नाभि ११२६	

पदानि वाचान्तरं दत्ताह

नित्य २१५
 नित्यत्वात् ११०
 निद्रा ११६, ११७, ११८
 निबन्धनी ११५
 निमित्तम् ११३
 निम्न ११२६
 नियम २१२९
 नियमाः २१३२
 निरतिशयम् ११२५
 निरुपक्रमम् ३१२२
 निरोध ११२, ११२३, ११५१, ३१९
 निरोधि, ११५१
 निर्माद्य ११३३
 निर्माजिः ११५१
 निर्माजिस्त्य ३१८
 निर्मास ३१३
 निर्मासा ११४३
 निर्माण ११४
 निर्दिष्टार ११४७
 निर्दिष्टा ११४४
 निर्दिष्टार्का ११४३
 निवृत्ति ११२५, ११३३
 निवृत्तिः ३१३०
 नेरुत्तर्य ११२४
 न्यास ३१२५
 पङ्क्त ३१२९
 पञ्चतप्यः ११५
 पन्थाः १११५
 पर ३११९, ३१३८, ११२४
 परम् १११६
 परम ११४०
 परमा २१५५

पदानि वाचान्तरं दत्ताह

परमाणु ११४०
 परावृष्ट ११२४
 परार्थम् ११२४
 परार्थान् ३१३५
 परित्यक्त २१३०, २१३९
 परिणाम २११५, ३१९, ३१५१, ३१२२,
 ३१२३, ३११५, ३११६, ११२, ११२४,
 ११३२, ११३३
 परिणामित्य १११८
 परित्याज २१२४
 परित्यक्तः २१५०
 परिशिद्धि ११४३
 परोः २१४०
 पर्यवसानम् ११४५
 परम् २११९
 पिपासा ३१३०
 पुष्प ३१३३, २११४
 पुनः ३११२, ३१५१
 पुष्प १११६, ११२४, ३१३५, ३१४९,
 ३१५५, ११३४
 पुष्पस्य १११८
 पुष्पार्थ ११२४
 पूर्व १११८, ११२०, २१३४, ३११८
 पूर्वार्थः ३१४
 पूर्वार्थम् ११२६
 सकृत् २११८, २१५२, ३१२१, ३१४३
 प्रकृति १११९, ११२
 प्रकृतीनाम् ११३
 प्रसार ३१३८
 प्रत्यक्षम् ११३४
 प्रज्ञा ३१२०, ३१४८, ११४९, २१२७
 ३१५

पदानि पादाङ्कः सूत्राङ्कः

पदानि पादाङ्कः सूत्राङ्कः

प्रथमः ११२७
 प्रणिधान ११२३, २११, २१३२, २१४५
 प्रति २१२२
 प्रतिपक्ष २१३३, २१३४
 प्रतिपत्तिः ३१५३
 प्रतिप्रसव २११०
 प्रतिप्रसवः ४१३४
 प्रतिबन्धिन् ११५०
 प्रतिबोधिन् ४१३३
 प्रतिषेध ११३२
 प्रतिष्ठ ११८
 प्रतिष्ठा २१३५, २१३६, २१३७, २१३८,
 ४१३४
 प्रतिसंक्रम ४१२२
 प्रत्यक्ष ११२९
 प्रत्यक्ष ११७
 प्रत्यक्ष १११०, १११८, १११९, २१२०,
 ३१२, ३११२, ३११७, ३१३५, ४१२७
 प्रत्यक्षस्य ३११९
 प्रत्याहार २१२९
 प्रत्याहारः २१५४
 प्रधान ३१४८
 प्रभु ४११८
 प्रमाण ११६, ४११६
 प्रमाणाणि ११७
 प्रमाद ११३०
 प्रयत्न २१४७
 प्रयोजक ४१३
 प्रयोजकम् ४१५
 प्रविभाग ३११७
 प्रवृत्ति ३१२५, ४१५
 प्रवृत्तिः ११३५
 प्रशान्त ३११०

प्रवृत्ति ११३१, २१४९
 प्रसंख्याने ४१२९
 प्रसङ्ग ३१५१
 प्रसाद ११४७
 प्रसादन ११३३
 प्रसुप्त २१४
 प्राग्भार ४१२६
 प्राणस्य ११३४
 प्राणावाप २१२९
 प्राणावापः २१४९
 प्राणिम ३१३६
 प्रातिभान् ३१३३
 प्रादुर्भाव ३१९, ३१४५
 प्रान्त २१२७
 कल २११४, २१३४, २१३६, ४१११
 कथ ३११, ३१३८
 कल ३१२४, ३१४६
 कलानि ३१२३
 कङ्किः ३१४३
 कङ्किङ्क ३१८
 काथन २१३३
 काह २१५०, २१५१
 बीज ११२५, ११४६, ११५१, ३१८, ३१५०
 कुट्टि ४१२१, ४१२२
 महाचर्य २१३०, २१३८
 नव १११९
 नाव ३१४८, ३१४९, ४१२५
 नावन ११२८, २१३३, २११४
 नावना २१२, ४१२५
 नावनातः ११३३
 भुक्त ३१२६
 मूल २११८, ३११३, ३११७, ३१४४

पदाणि वाचाङ्कः खवाङ्कः	पदाणि वाचाङ्कः खवाङ्कः
मूलम् ३१२०	योगः ११३
मूनि १११५, ११३०, २१२५	योगिनः ११३
मुनिषु ३१६	योगिना २१५३
मेद ११३, ११५, १११२, १११५	योगिन् २१५५
मोग २११३, २११८	रम् ११३५
मोगः ३१३५	राम ११३५, २१३
मोनि ११३०	रामः २१५
मणेः ११४१	राम ३११५
मन्थ ११२२, २१३५	रामः २१५
मनसु ३१४८	राम ११८, १११५, ३१२३, ३१४८
मनसाः ११३५, २१५३	रामाय ३११३, ३१५३
मनोजितम् ३१४८	राम ३१४८
मन्त्र १११	राम्य ११३०
मन्त्र ११३१	राम १११५
मन्त्र ३१४३	राम २१३८, २१४८
मन्त्र ११४०	रामाय ३१४६
मन्त्रायम् २१३३	राम ११४५, २१११
माम ११४३, २११९, २१२०, ३१३, ३१४९, ११४	राम २१३४
मिथ्या ११८	राम ३१४६
मुनिता ११३३	राम ११३
मूर्धन्य ३१३२	रामाय १११५
मूल २११२	रामाय ११४०
मूले २१११	रामाय २१५५
मूले ११२२, २१३४	राम ११९, १११५, ११३५, ११३८, ११३९, ११४०, ११४१, ११४२, ११४३, ११४४, ११४५, ११४६, ११४७, ११४८, ११४९, ११५०, ११५१, ११५२, ११५३, ११५४, ११५५, ११५६, ११५७, ११५८, ११५९, ११६०, ११६१, ११६२, ११६३, ११६४, ११६५, ११६६, ११६७, ११६८, ११६९, ११७०, ११७१, ११७२, ११७३, ११७४, ११७५, ११७६, ११७७, ११७८, ११७९, ११८०, ११८१, ११८२, ११८३, ११८४, ११८५, ११८६, ११८७, ११८८, ११८९, ११९०, ११९१, ११९२, ११९३, ११९४, ११९५, ११९६, ११९७, ११९८, ११९९, १२००, १२०१, १२०२, १२०३, १२०४, १२०५, १२०६, १२०७, १२०८, १२०९, १२१०, १२११, १२१२, १२१३, १२१४, १२१५, १२१६, १२१७, १२१८, १२१९, १२२०, १२२१, १२२२, १२२३, १२२४, १२२५, १२२६, १२२७, १२२८, १२२९, १२३०, १२३१, १२३२, १२३३, १२३४, १२३५, १२३६, १२३७, १२३८, १२३९, १२४०, १२४१, १२४२, १२४३, १२४४, १२४५, १२४६, १२४७, १२४८, १२४९, १२५०, १२५१, १२५२, १२५३, १२५४, १२५५, १२५६, १२५७, १२५८, १२५९, १२६०, १२६१, १२६२, १२६३, १२६४, १२६५, १२६६, १२६७, १२६८, १२६९, १२७०, १२७१, १२७२, १२७३, १२७४, १२७५, १२७६, १२७७, १२७८, १२७९, १२८०, १२८१, १२८२, १२८३, १२८४, १२८५, १२८६, १२८७, १२८८, १२८९, १२९०, १२९१, १२९२, १२९३, १२९४, १२९५, १२९६, १२९७, १२९८, १२९९, १३००, १३०१, १३०२, १३०३, १३०४, १३०५, १३०६, १३०७, १३०८, १३०९, १३१०, १३११, १३१२, १३१३, १३१४, १३१५, १३१६, १३१७, १३१८, १३१९, १३२०, १३२१, १३२२, १३२३, १३२४, १३२५, १३२६, १३२७, १३२८, १३२९, १३३०, १३३१, १३३२, १३३३, १३३४, १३३५, १३३६, १३३७, १३३८, १३३९, १३४०, १३४१, १३४२, १३४३, १३४४, १३४५, १३४६, १३४७, १३४८, १३४९, १३५०, १३५१, १३५२, १३५३, १३५४, १३५५, १३५६, १३५७, १३५८, १३५९, १३६०, १३६१, १३६२, १३६३, १३६४, १३६५, १३६६, १३६७, १३६८, १३६९, १३७०, १३७१, १३७२, १३७३, १३७४, १३७५, १३७६, १३७७, १३७८, १३७९, १३८०, १३८१, १३८२, १३८३, १३८४, १३८५, १३८६, १३८७, १३८८, १३८९, १३९०, १३९१, १३९२, १३९३, १३९४, १३९५, १३९६, १३९७, १३९८, १३९९, १४००, १४०१, १४०२, १४०३, १४०४, १४०५, १४०६, १४०७, १४०८, १४०९, १४१०, १४११, १४१२, १४१३, १४१४, १४१५, १४१६, १४१७, १४१८, १४१९, १४२०, १४२१, १४२२, १४२३, १४२४, १४२५, १४

पदानि बाबाङ्गः कृमाङ्गः

वासनानाम् २१८
 वाङ्मिता ३१२०
 वाङ्मिन् २१९
 विकरण ३१४८
 विकल्प ११६, ११४२
 विकल्पः ११९
 विक्षेप ११३०, ११३१
 विचार ११३७, ११४४, ११४७
 विच्छिन्न २१४
 विच्छेद २१४९
 विलम्ब ११३७, २१३३
 विलम्बाः २१३४
 विलम्ब्य १११५
 विदुषः २१९
 विद्वेह १११९
 विद्वेष्ट ३१४३
 विधाय ११३४
 विनिर्घोषः ३१६
 विनिर्घातः २१२५
 विपर्यय ११६
 विपर्ययः ११८
 विपाक ११२४, २११३, २१८
 विमरुह ३१२५
 विमूढ २१२६
 विमलः २११५
 विरति ११३०
 विराम १११८
 विरोध २११५
 विवेक २१२६, २१२८, ३१५२, ३१५४,
 २१२६, २१२९,
 विवेकजम् ३१५२, ३१५४,
 विवेकिनः २११५

पदानि बाबाङ्गः कृमाङ्गः

विशेष ११२४, ११४९, २११९, ३१३५
 २१२५
 विशेषः ११२३
 विशेष्य ११३६
 विषय ११११, १११५, ११३३, १३७,
 ११४४, ११४९, २१५१, २१५४,
 ३१२०, ३१५४
 विषयत्वम् ११४५
 विषयपत्नी ११३५
 वीत ११३७
 वीर्य ११२०, २१३८
 वृत्तयः ११५
 वृत्ति ११२, ११४, ११४१, २१११,
 २११५, २१५०, २११८
 वृत्तिः १११०, ३१४३
 वेदन ३१३६
 वेदनीय २११२
 वेदुष्य १११६
 वेर २१३५
 वेराध्य १११२, ३१५०
 वेराध्यम् १११५
 वैशारद्य ११४७
 व्यक्त २११३
 व्यवहृति ३१२५, २१५
 व्याख्याता ११४४
 व्याख्यानः ३११३
 व्याधि ११३०
 न्युत्थान ३१९
 व्युत्थाने ३१३७
 व्युह ३१२७, ३१२९,
 शक्ति ११६ २१२३, ३१२१, २१३४
 शब्द ३१९, ११४२, ३११७

वदामि वादाहुः द्वादाहुः

शरीर ३१३८
 शान्त ३१३२, ३१३४
 शील २११८
 शुद्ध ४१७
 शुचि २१५,
 शुद्धः २१२०
 शुद्धि २१५८, २१५९, २१५३, ३१५५
 शुभ्य ११९, ३१३, ४१३४
 शुल्का ११४३
 शेष १११८
 शैथिल्य २१४७, ३१३८
 शौच २१३२
 शौचान् २१४०
 शब्दा ११२०
 श्रावण ३१३६
 श्रुत ११४९
 श्रोत्र ३१४९
 श्रोत्रम् ३१४९
 श्वात ११३९, २१४९
 शंकर ४१२१
 शंकरः ३११७
 शंकीर्ण ३१३५
 शंकीर्ण ११४२
 शंख्या २१५०
 शंख्येष ४१२४
 शृङ्गीर्यान् ४१११
 शङ्का १११५
 शंती २१३२, २१४२
 शंतिभि २१३५
 शंख ३१४५, ३१४६
 शंखानः १११७
 शंखेष ३१३९

वदामि वादाहुः द्वादाहुः

शंखेष २१४४, २१५४, ३१२१
 शंख्य ३१४३, ३१४२
 शंखी २१३९
 शंख्य ३१५६, ३१५७, ३१२९, ३१२९,
 ३१३५, ३१४९, ३१४२, ३१४४
 ३१४७
 शंखः ३१४
 शंख्यान् ३१२६, ३१५२
 शंखी २१२५
 शंखीः २११७, २१२३
 शंखिन् ३१३४
 शंखि ४१२३
 शंखिन् ३१३८, ४१२२
 शंख ११३०
 शंखी २१४०
 शंखार ११५८, ११५९, ११५५, ३१५,
 ३१५८, ४१९
 शंखारः ११५०
 शंखारान् ३१५०
 शंखारोन् ४१२७
 शंखकर्मिन् ४१२४
 शंखल ३१४६
 शः १११४
 शङ्क ३१३९, ३१५१
 शङ्कि २१५३, २१४९
 शङ्कार १११४
 शङ्क्य २१४९, ३१३५, ३१४६, ३१५५
 शङ्क २१३०, २१३६
 शङ्क ४११८
 शङ्क्या २१२७
 शङ्की ३१४६

पदानां पादाङ्कः सूत्राङ्कः

समय २३३, ४२०
 समाधि ११२०, २१२, २१२९, २१४५,
 ३१११, ४११
 समाधिः ११४६, ११५१, ३१३, ४१२९
 समाधौ ३१३७
 समान ३१४०
 समापत्तिः २१४७, ३१४२
 समापत्तिः ११४१, ११४२
 समाप्ति ४१३२
 सर्व ३१५१, २१३७, ३१३७, ३१४९,
 ३१५४, ४१२३, ४१३१
 सर्वज्ञ ११२५
 सर्वथा ३१५४, ४१२९
 सर्वम् २११५, ३१३३
 सर्वार्थता ३१११
 सर्वार्थम् ४१२३
 सविचार ११४४
 सीतलका ११४२
 सहभू ११३१
 साक्षात्करण ३११८
 साधारणत्व २१२२
 साम्य ३१५५, ४११५
 साहचर्य ११४
 सार्वभौमाः २३३१
 सालम्बनम् ३१२०
 सिद्ध ३१३२
 सिद्धयः ३१३७, ४११
 सिद्धिः २१४३, २१४५
 सुख ११३३, २१५, २१७, २१४२,
 २१४६

पदानां पादाङ्कः सूत्राङ्कः

सूक्ष्म ११४४, ११४५, २१५०, ३१२५,
 ३१४४, ४११३
 सूक्ष्माः २११०
 सूर्ये ३१२६
 सेवित १११४
 सौमिकमम् ३१२२
 सौमनस्य २१४१
 सलम्ब २१५०, ३१२१
 स्नेय २१३०, २१३७
 सत्यान् ११३०
 स्थानिन् ३१५१
 स्थिति ११३५, २११८
 स्थितौ १११३
 स्थिर २१४६
 स्थूल ३१४४
 स्थैर्य २१३९
 स्थैर्यम् ३१३१
 समय ३१५१
 स्मृति ११६, ११२०, ११४३, ४१९, ४१२१
 स्मृतिः ११११
 स्यात् ४११६
 स्व २१२३, २१५४, ४११९, ४१२३
 स्वप्न ११३८
 स्वप्न २१९
 स्वल्प ११४३, २१२३, २१५४, ३१३
 ३१४४, ३१४७, ४१३४
 स्वल्पतः ४११२
 स्वर्ग्य ११३

पदानि पादाङ्कः सूत्राङ्कः

स्वाङ्क २१८०

स्वाध्याय २११, २१३२

स्वाध्यायान् २१८४

स्वामिन् २१२३

स्वार्थ ३१३५

हस्तिन् ३१२४

ज्ञान २१२६

ज्ञानम् २१२५, २१२४

पदानि पादाङ्कः सूत्राङ्कः

हिंसा २११०, २११४

इत्यर्थे ३१३४

हेतु २११७, २१२३, २११९

हेतुः २१२४, ३११५

हेतुन् २११४

हेतु २११०, २११९, २११७

हेतुम् २११६

लक्ष्म २११४

॥ श्रीः ॥

पातञ्जलसूत्रभाष्ये वाचस्पतिमिश्रविरचितायां तत्त्ववैशा-
र्यां नागोजीमदकृतसूत्रवृत्तौ च प्रसङ्गादुद्धृतानां
श्रुतिस्मृतिसूत्रादीनां वर्णानुक्रमेण सूचीपत्रम्

—००—

श्रुत्यादयो—	पृ.	प.	मास्यम् तत्त्ववैशारदी श्रुतिः मुख्यग्रन्थनाम
असीधर्मं मत्पुत्रं च	१११	३	मा. ... १
अकृतमार्गं	१११	१	... त. ... मोर.
अकृतौ संनिधौ चान्	१११	३	... ... वृ. १
अचिन्त्यः सत्	१८३	१३	... ... वृ. १
अजामेका	{ ८३	१३	... त. ... तै. आ.
	{ ९१	२५	... त. ... "
	{ ११५	११	... ... वृ. "
अजो हेको	{ ८३	१४	... त. ... "
	{ ९१	२६	... त. ... "
	{ ११५	२०	... ... वृ. "
अज्ञानां तु	१४३	१९	... ... वृ. वि. पु.
अज्ञानरक्षणपदानि	१८१	२८	... त. ... वाच.
अथात अविरो	२४४	१९	... ... वृ. वृ.
अथातो कर्तृजिज्ञासा	२	७	... त. ... अ. ख.
अथैव ज्योतिः	१	२०	... त. ... १
अदृष्टविग्रहो	२४३	११	... ... वृ. १
अप्राप्तमयोगाधिगमेन	१४६	२५	... ... वृ. का.
अनन्तेशाकिश्च	३१	२१	... त. ... मा. पु.
अनन्यज्ञानो	२३८	१४	... ... वृ. सु.
अनादिमत्परं	२४२	५	... ... वृ. १
अनादिर्मगवान्	३८७	२७	... ... वृ. १
अनिव्याहृतिदुःखानाम्	११	१६	... त. ... यो. ख.
अन्धो मज्जिमिष्यत्	{ २१३	२	मा. ... १
	{ २८५	२६	... ... वृ. १

सुत्यादयः—

४. ५. भाष्यम् तत्त्ववेदादी वृत्तिः मूलग्रन्थनाम

अपरामृशमेवाह	२३९	१९	...	...	वृ.	१
अपरिणामिनी	{ ८९	८	भा.	...	...	प.
	{ २९४	७	...	...	वृ.	"
अपाम सोममशृता	६३	१७	...	त.	...	तै. सं.
अभिधोपि हि	२०७	१४	...	त.	...	१
अभ्यासेन तु	२३१	२०	...	...	वृ.	गी.
अमरा निर्जरा	{ २५३	३१	...	...	वृ.	अम.
	{ ३३५	२३	...	...	वृ.	"
अर्पे तु सल्ल	८४	४	भा.	...	...	प.
अर्पे लोकशिष्ट	२८६	३	...	...	वृ.	"
अर्पमाधा परं	२४४	१०	...	...	वृ.	गा.
अविद्याया मृत्युं	३१९	२३	...	...	वृ.	रै.
अविद्याऽऽमिता—	१४	३	भा.	...	...	यो. स.
अव्यक्तमेवाक्षरम्	२९१	७	...	...	वृ.	गी.
अव्ययानि दश	३१	२४	...	त.	...	वा. पु.
अव्युच्छिन्नास्ततः	३८७	३७	...	...	वृ.	१
अष्टौ प्रकृतया	२९१	२१	...	...	वृ.	त.
अष्टौ स्थानानि	{ १४०	७	...	त.	...	वा. शि.
	{ ३३३	११	...	...	वृ.	"
असंशयं महाबाहो	२३१	१९	...	...	वृ.	गी.
अस्वावयवभूतैः	३४२	२४	...	...	वृ.	श्ले.
अहं ब्रह्म परं	२४४	२२	...	...	वृ.	१
अहिमन्सर्वभूतानि	३०८	१०	...	...	वृ.	१
आकाशो गौरवं	{ १६६	६	...	त.	...	१
	{ ३५१	१६	...	...	वृ.	"
	{ १६६	१५	...	त.	...	१
	{ ३५१	३९	...	...	वृ.	१
आकाशधर्माः	{ ५२	६	भा.	...	...	१
	{ २५९	२१	...	...	वृ.	१
आत्मनोऽनुमानेन	{ १६	३१	...	त.	...	वा. पु.
	{ २९९	१४	...	...	वृ.	"
आत्मगतिः क्रियावान्	३६६	२१	...	...	वृ.	मु.
आत्मानं वेद्विजानीषान्	२७७	२०	...	...	वृ.	वृ.
आत्मा वा इदम्	२३९	६	...	...	वृ.	वे.

शुभादयः—

	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववेदाः	दी कृतिः	मूलग्रन्थनाम
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तम्	२१६	११	...	...	वृ.	सा.
आदिविद्वत्प्रतिभाषितं	३२	२	मा.	...	...	प.
आदिविद्वान्त्वयं	२४२	१७	...	...	वृ.	"
आद्यस्तु मोक्षो	२३८	१७	...	...	वृ.	!
आनन्दं ब्रह्मणो रूपं	२८१	२८	...	...	वृ.	!
आस्त्युपनिषां	२६४	१५	...	...	वृ.	!
आस्त्ययोगसूत्राणां	२६४	१६	...	...	वृ.	!
आस्त्ययोगोपि	२४६	१९	...	...	वृ.	!
आत्मनश्चानुविधयो	२६४	५	...	...	वृ.	मा.
इतरस्मिन्नाथा	३११	७	...	...	वृ.	!
इन्द्रियाणां बलं	२४९	१०	...	...	वृ.	!
इन्द्रियाणां हि	३१५	२०	...	...	वृ.	!
इन्द्रियाणामवश्यैः	११७	१९	...	त.	...	वि. पु.
इन्द्रो मायाभिः	२८५	९	...	...	वृ.	पु.
इन्द्रादूर्ध्वं महाभाग	३४२	४	...	...	वृ.	वि. पु.
ईदृशानां प्रदूरयन्ते	३४२	२०	...	...	वृ.	"
ईश्वरेच्छावधानम्	२४४	२७	...	...	वृ.	मा.
ईश्वरोद्भवम्	२७०	३	...	...	वृ.	गी.
उपः	३३६	१	...	...	वृ.	पा. सु.
उत्पादित्विष्यन्निष्पत्तिः—	{ १००	१४	मा.	...	...	!
	{ ३०२	१०	...	...	वृ.	!
उपद्रष्टानुमन्ता	२३८	१३	...	...	वृ.	!
उपलम्भकमैतेषां	१४४	१७	...	त.	...	!
उपायायाव	१४४	१८	...	त.	...	!
ऊर्ध्वपादपादकं	{ १६६	१०	...	त.	...	!
	{ ३५१	२३	...	...	वृ.	!
ऊर्ध्वोत्पतिः	३११	४	...	...	वृ.	!
ऊर्ध्वोत्पत्तिः	३११	१३	...	...	वृ.	!
ऊर्ध्वोत्पत्तिः तत्र	१४४	१५	...	त.	...	यो. सु.
एकाः समस्तं	२४४	१५	...	...	वृ.	वि. पु.
एकजातिस्त्वन्विनानाम्	१६६	४	मा.	...	...	!
एकधा च द्विधा	{ १८५	२५	...	त.	...	वा. पु.
	{ ३६५	१०	...	...	वृ.	"

शुद्धादयः—

पृ. प. भाष्यम् तत्त्ववेद्यारदी वृत्तिः मूलग्रन्थनामं

एकपादमथैकस्मिन्	१११	६	...	...	ह.	।
एकमेव दर्शनं	}	८	५	भा.	...	प.
एकमेवाद्वितीयं		८	२७	...	न.	...
एकस्तु पञ्चशक्त्या	२११	६	...	...	पृ.	गी.
एतद्वानिष्टानोन्यद्वा	१८५	२२	...	न.	...	वा. पु.
एतदेव ब्रह्मविदो	१२०	१७	...	न.	...	वि. पु.
एतद्वै तत्त्वमपरं	४६	२४	...	न.	...	।
एतद्वै सार्वभौमं	२६५	५	...	...	ह.	ह.
एतद्वै तत्त्वमपरं	२५३	३०	...	...	ह.	म.
एतेन योगः	२१९	५	...	...	ह.	म. व.
एते वयः	१०६	२५	...	न.	...	वि. पु.
एवं भद्रासनार्चनां	११३	१४	...	न.	...	..
एवं सर्वमहिमायां	३०४	१४	...	...	व.	भाट.
एषा वै धारणा	१११	२०	...	...	न.	वि. पु.
ओमित्येकाक्षरं	३३५	२२	...	...	ह.	गी.
कण्ठे मुक्ते नासिकाग्रे	३१७	९	...	...	ह.	।
कथमसौ भवेत्	८०	२३	...	न.	...	।
कन्धुपीथं	११०	८	...	न.	...	वि. पु.
कर्मणा सङ्गितान्	३०१	२३	...	...	पृ.	ह. पु.
कर्मणि द्वितीया	३३५	२६	...	...	ह.	वा. व.
कर्मण्येवाधिकारः	५८	१४	...	न.	...	गी.
कर्मात्मा पुरुषो	२१८	२७	...	...	पृ.	।
कलत्रमिष्टपुत्रार्थ—	२७८	१०	...	...	ह.	।
कामतोऽकामतो	}	५८	११	...	न.	...
		२६५	१	...	...	ह.
कायभाषेयशौचत्वान्	६२	४	भा.	...	...	धिया.
कायभाषेयमौषधत्वान्	२६८	२०	...	...	ह.	..
कार्योपाधिरर्थं	२३९	२८	...	...	ह.	।
कार्यो ह्यस्य	२७३	६	...	...	ह.	ह. पु.
किञ्चिदस्यमात्रमस्मिन्	३१७	१०	...	...	ह.	।
किञ्चिच्छब्दस्य	२७७	३१	...	...	ह.	ह.
किञ्चित्केवलमुक्तैः	१२२	२०	...	...	वि. पु.	
किञ्चित्वाक्यं पुर—	१२०	१३	...	न.	...	..

श्रुत्यादयः—

	४.	५.	माध्यम्	तत्त्ववैशाली	वृत्तिः	मूलग्रन्थनाम
कुलस्तद्विधानेन	११६	२०	...	स.	...	वि. पु.
कुर्वाधितानुकारीणि	११७	१६	...	त.	...	"
कुर्वाजितो	१२२	२२	...	त.	...	"
कुर्वन्ति मर्यादा	१२६	२४	...	त.	...	"
कुशलं हि मे	२४६	२४	...	...	इ.	प.
कृतार्थं प्रति	{ १४९	२०	...	त.	...	यो. स.
	{ ३६१	४	...	...	इ.	"
कृतो मुक्तेरप्या	२१७	१०	...	त.	...	वाच.
केचले कुम्भके	३१४	१६	...	...	इ.	स.
किञ्चले न तथा	२७८	११	...	...	इ.	!
किञ्चायोगं जनो	११८	१४	...	त.	...	वाच.
क्लेशकर्मविपाकादि-	१	१४	...	त.	...	"
क्लेशकर्मविपाकाद्यैः	२३९	१८	...	...	इ.	!
क्लेशमूलः कर्मक्षयः	२१	१५	...	...	त.	यो. स.
क्षणे न संतिष्ठति	२८८	१२	...	...	इ.	!
क्षणप्रतियोगी	३५९	२१	...	...	इ.	यो. स.
क्षिपाम्यजस्रम्	३०८	६	...	...	इ.	गी.
क्षीयन्ते चारुय	२७४	९	...	...	इ.	मु.
क्षेत्रज्ञः करणी	१२१	१५	...	त.	...	वि. पु.
क्षेत्रज्ञाः समजायन्त	२९२	५	...	...	इ.	म. स्मृ.
क्षोभयामास संमतिं सर्ग-						
काले महेष्टरः	२३९	१३	...	...	इ.	!
क्षोभयामास संमतिं सर्ग-						
काले व्यवस्थायौ	२९०	२०	...	...	इ.	भार.
गुणच्छाये	२८४	११	...	...	इ.	यो. स.
गुणदृश्यविरोधान्	{ ३२६	३	...	...	इ.	"
	{ ३३८	१५	...	...	इ.	"
गुणानां परम्	{ १९५	२	भा.	...	...	वार्थ.
	{ ३७१	२६	...	...	इ.	"
गुणे त्वन्यात्त्वकल्पना	६३	१५	...	त.	...	!
गुल्फौ च दृषणस्याधः	३११	९	...	...	इ.	!
गुह्यं यस्या	{ २०६	३	भा.	...	...	!
	{ ३८१	१	...	...	इ.	!

श्रुत्यादयः—	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववैशारदी वृत्तिः	मूलग्रन्थान
मोक्षलीषद्वन्द्यायः	२७९	२५	...	...	हृ. १
मोक्षव्यायसन्ध्यायः	{ ३८ ३८ २४७	१ १५ ३०	भा. ...	...	...
मात्स्याहकसंघित-	२०७	१५	...	त.	...
चतुरशीनिसाहस-	३४३	८	...	...	हृ. वि. पु.
धर्मणि द्विविधे	१८	२४	...	त.	...
चलं च गुणवृत्तम्	{ ७७ १२७ १३९	९ १२ १०	भा. भा. ...	...	...
चलनेन तृणादीनां	१६६	२१	...	त.	...
चलनचक्रायता	{ १६६ ३५१	१३ २६	...	त.	...
चित्तेरप्रतिर्लक्षमायाः	२४	२४	...	त.	...
चित्ताकाराविद्याकारं	१६८	२६	...	...	हृ. १
चिदवसानो, भोगः (११०४)	३४६	३	...	...	हृ. सां. व.
चिन्तयेत्तन्मयो	१२०	१५	...	त.	...
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं	१२०	१२	...	त.	...
चिन्तयेद्भगवद्वपुं	१२२	१८	...	त.	...
चेतनात्मा स्वचेतने	३४६	१७	...	...	हृ. १
चेष्टा शक्तिश्च	{ १३९ ३३१	१ १२	भा. ...	...	...
छापया च्चासिमात्म्यस्य	२१९	४	...	...	हृ. हृ.
जगद्व्यापारवर्जं	३५४	५	...	...	हृ. म. व.
जगद्व्यापारवृत्तं	३१४	१९	...	...	हृ. १
जलमूष्योः	१३५	३	भा.	...	...
जायन्त्यवग्रः क्षुपुर्ध	२३०	४	...	...	हृ. १
जानुषीरन्तरे	३११	१२	...	...	हृ. १
जिष्णुमूलं च	{ १४० ३३२	८ १२	...	त.	...
ज्ञानं च कर्मसंज्ञितं	३०९	२४	...	...	हृ. हृ. पु.
ज्ञानं तु केवलं	३१९	२९	...	...	हृ. १
ज्ञानं मेवात्मनो धर्मो	२९२	२०	...	...	हृ. १
ज्ञानं वेदात्म्यम्	३१	२२	...	त.	...

श्रुत्यादयः—

	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववैशादीवृत्तिः	मूलग्रन्थनाम
ज्ञानवाकिरहं	२३९	९	...	...	वृ. १
ज्ञानसहस्रः	१९९	२	भा.	...	१
ज्ञानस्यैव च	१४४	१९	...	त.	१
ज्ञानस्वरूप एवात्मा	२९२	२१	...	...	वृ. १
ज्ञानाभिः सर्वकर्माणि	२२२	१६	...	...	वृ. गी.
	२७३	२३	...	...	वृ. "
तं त्वोपनिषद्	२१९	१६	...	...	वृ. वृ.
तं सूक्ष्मतमं	२५१	८	...	...	वृ. १
तच्च भूतं ह्येः	११९	२१	...	त.	वि. पु.
तच्छरीरसमुत्पन्नेः	२९२	५	...	...	वृ. म. स्मृ.
तद्यूपतामनाधारा	११९	२३	...	त.	वि. पु.
ततः प्रत्यक्षचेतनाधिगमः	१०६	१०	भा.	...	यो. सू.
	१०६	२०	...	...	वृ. "
ततः शङ्खगवाचक-	१२२	१७	...	त.	वि. पु.
ततो न्यूनस्थ	२४१	३१	...	...	वृ. १
तत्त्वमसि	२४०	२८	...	...	वृ. छा.
तत्त्वैः संपादितं	२४४	२६	...	...	वृ. मा.
तत्त्ववैशेषिके	२३९	१०	...	...	वृ. मै.
तच्च तन्निश्चलीभूतं	३१८	२९	...	...	वृ. १
तच्च यः परमात्मा	२३८	२६	...	...	वृ. १
तत्संयोगरूपदुःखहेतोः	२८३	१५	...	...	वृ. प.
तत्संयोगहेतुविषयर्जनान्	८१	१	भा.	...	...
तत्सर्वं त्वयि	५८	१२	...	त.	१
	२६५	२	...	...	वृ. १
तथा जामदग्न्यध्याया	३७३	१७	...	...	वृ. १
तथापि नश्यतः	३१४	१४	...	...	वृ. च.
तथा सुबालः	२९५	२४	...	...	वृ. १
तदा द्वष्टुः	२२०	२७	...	...	वृ. यो. सू.
	२९९	२३	...	...	वृ. "
तदा सर्वावरणमलानेतस्य	२१	१९	...	त.	...
तद्विच्छेद कर्माणि	२७६	१३	...	...	वृ. १
तदेकावचनं	१२२	२३	...	त.	वि. पु.
तदेव सकः	२७३	२७	...	...	वृ. वृ.

श्रुत्यादयः—

पृ.

प. भाष्यम् तत्त्ववैश्यादी वृत्तिः मूलग्रन्थनाम

तद्वैश्वत	२३९	२९	...	...	वृ.	छा.
तद्वैश्वत	११८	१५	...	त.	...	वा. य.
तद्वैश्व तद्वैश्व्याकृतम्	{ २८९	४	...	...	वृ.	वृ.
	{ ३२४	१५	...	...	वृ.	"
तद्वैश्वान	१२०	२३	...	त.	...	वि. पु.
तद्वैश्वान्वयेकारः—	१२०	२२	...	त.	...	वि. पु.
तद्वैश्वान्व	२४३	४	...	...	वृ.	वृ.
तद्वैश्वान्वोधिको	२१९	१९	...	...	वृ.	गो.
तपो न परं	११९	३	भा.	...	...	!
तमशुभाचम्	४१	११	भा.	...	...	प.
तद्योरन्यतमे	३४५	२५	...	...	वृ.	ब.
तद्योर्नाशिसमर्थः	३१४	१५	...	...	वृ.	"
तदिति शोकमात्मविन्	{ २५१	१३	...	...	वृ.	छा.
	{ २५९	९	...	...	वृ.	"
तस्माच्च ममसो	{ १८५	२४	...	त.	...	वा. पु.
	{ ३६५	९	...	...	वृ.	"
तस्माच्चान्तो दान्त	१	२३	...	त.	...	वृ.
तस्माद्वैश्वान	२९१	४	...	...	वृ.	गो.
तस्माद्वैश्वान्व	२९१	४	...	...	वृ.	"
तस्माद्वैश्वान्वमुत्पन्नं	२९०	१४	...	...	वृ.	भार.
तस्माद्वैश्वान्वकारान्	२९१	८	...	...	वृ.	गो.
तस्य तावदेव	{ २२२	४	...	...	वृ.	छा.
	{ २२२	१०	...	...	वृ.	"
तस्य इ न देवा	२४५	२०	...	...	वृ.	वृ.
तस्यैव कल्पनाद्भिर्न	१२१	११	...	त.	...	वि. पु.
तस्योकारः	२४३	१२	...	...	वृ.	!
तां नृणां संत्यजनं	१११	१९	...	त.	...	भार.
तामाहुः प्रकृतिं	२९३	१	...	...	वृ.	ब.
तामिहोऽष्टादशधा	१४	२२	...	त.	...	सो. का.
तारकं सर्वविषयं	३४५	३	...	...	वृ.	यो. वृ.
तावद्यानहृदीभूता	१२०	१६	...	त.	...	वि. पु.
तिर्यग्वानं पवित्रत्वम्	{ १६६	१२	...	त.	...	!
	{ ३५१	२५	...	...	वृ.	!

श्रुत्यादयः—	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववेधारदी वृत्तिः	मूलग्रन्थनाम
तृणारणिमणिन्वायः	२४२	११	...	...	पृ. १
तृष्णाक्षयस्तस्य	{ १११ ४	भा.	...	...	पृ. १
तेनास्य द्रवने	{ ११० १२	...	...	...	पृ. १
तेभ्यो भूतानि	११५	२१	...	...	पृ. १
ते मे शनं	२९१	८	...	...	पृ. गो.
विधा प्रकल्पयन्	११०	५	...	...	पृ. तै.
त्रिषु धामसु	{ ५२ ७	भा.	...	...	पृ. १
दश मन्वन्तराणि	{ २५९ २२	...	...	...	पृ. १
दीर्घस्वप्रमिदं	२२९	२६	...	...	पृ. कै.
दुःखमेव सर्वं	{ २३ २८	...	त.	...	पृ. वा. पु.
दुःखाज्ञानमवा	{ २३६ ८	...	...	...	पृ. १
दुःसागुधापी	२५१	२२	...	...	पृ. १
देवी रक्षा	२६८	३०	...	...	पृ. यो. सु.
दूषी च मुक्तिः	२२४	११	...	...	पृ. १
हान्वा शून्यतम	१८	३	भा.	...	पृ. यो. सु.
हे हे ह वै कर्मणी	३४२	६	...	...	पृ. गी.
हृषीकेशोर्द्ध्वचरनेकचरने	२१७	७	...	त.	पृ. वाच.
धर्मान्धविष्टो	३६८	२७	...	...	पृ. १
धर्मिणा गुणानां	{ ७२ १	भा.	...	...	पृ. १
धर्मिणामनादिसंयोगात्	{ २७६ १२	...	...	...	पृ. १
धाता यथापूर्वम्	८३	१०	...	त.	पृ. पा. सु.
ध्वनयैः सदृशात्मानो	१२८	७	भा.	...	पृ. १
न केवलम् योगेन	२९५	१६	...	...	पृ. प.
न ज्ञातु कामः	१२	१	भा.	...	पृ. १
न तस्य कार्यं	३५४	१४	...	...	पृ. नाया.
न तस्य दुर्लभं	१४४	१६	...	त.	पृ. १
न तु तदद्वितीयम्	३१९	२४	...	...	पृ. १
नत्वा पतञ्जलि देवं	७६	१७	...	त.	पृ. भार.
नत्वा पतञ्जलिमुत्रि	२४२	३	...	...	पृ. श्वे.
	३१४	१७	...	...	पृ. व.
	२२९	२७	...	...	पृ. व.
	२१९	३	...	...	पृ. व.
	१	१५	...	त.	पृ. वाच.

श्रुत्यादयः—	१.	२.	३.	४.	५.	६.	७.
न निरोधो	३७३	२९	...	...	वृ.	!	
न पातालं	{ ३०६	१	भा.	...	...	!	
	{ ३८०	२८	...	...	वृ.	!	
न वेत्य संज्ञा	३४६	२९	...	...	वृ.	वृ.	
न बाधोऽनादिमत्त्वे	{ ५४	१४	...	न.	...	!	
	{ २६१	१०	...	...	वृ.	!	
नमामि जगद्गुणसि-	१	१३	...	न.	...	वाच.	
न मुमुक्षुर्न	३७३	२०	...	...	वृ.	!	
न वायुक्रिये	३४८	१२	...	...	वृ.	प्र. वृ.	
न कृ वे सधरीरम्य	{ २७७	२८	...	...	वृ.	छा.	
	{ ३८५	१०	...	...	वृ.	"	
न द्विधात्सर्वा	{ ७२	१९	...	न.	...	भार.	
	{ २७६	४	...	...	वृ.	"	
नानुपपत्त्य भूतानि	{ ७५	१	भा.	...	...	!	
	{ २७८	२३	...	...	वृ.	"	
नान्योतीति	२८९	११	...	...	वृ.	वृ.	
नापथानि यदा	१२०	१८	...	न.	...	वि. पु.	
नावेद्विन्मनुते	२१९	१५	...	...	वृ.	ति. वा.	
नासद्रुपा न	३२४	२५	...	...	वृ.	!	
नास्ति सांख्यसमं	२२२	१९	...	...	वृ.	!	
नाहं कर्ता सर्वम्	२६५	४	...	...	वृ.	कृ.	
निःश्वासीच्छ्वासको	३१४	१३	...	...	वृ.	व.	
नित्यं तमाहुः	१३७	२६	...	न.	...	!	
नित्यः सर्वगतो	३८१	७	...	...	वृ.	भा. पु.	
निदानं नापानाम्	२१७	८	...	न.	...	वाच.	
निमित्तमप्रयोजकं	{ ८३	२३	...	न.	...	यो. वृ.	
	{ १०१	२४	...	न.	...	"	
निरुपद्रवभूतार्थ-	{ ५४	१३	...	न.	...	!	
	{ २६१	९	...	...	वृ.	!	
निरोधधर्मसंस्काराः	{ ११८	१०	भा.	...	...	"	
	{ ३३१	११	...	...	वृ.	!	
निष्पाद्य मृत्तिकार्थं	१२१	१६	...	न.	...	वि. पु.	
नेहेतेत्यन्तमादिन्यम्	९४	१६	...	न.	...	!	

श्रुत्यादयः—

१. २. मास्यम् तत्त्वदेशादी श्रुतिः मूलग्रन्थना

मेवेद किंचनाये	३२४	१२	...	...	१.	सु.
पञ्च सूता	७५	१४	...	त.	...	म. स्मृ
परमाणुपरममङ्गलान्तः	३५६	१४	...	...	१.	यो. सु.
परस्तु निर्गुणः	२३९	२	...	...	१.	नार.
परस्वरेणाभिभव	११६	१९	...	त.	...	धि. पु.
परस्वान्ते कृतात्मानः	१५५	२४	...	त.	...	कृ. पु.
पराधोक्त्यार्थसेवमान्	३५६	१०	...	...	१.	यो. सु.
परिणामनापसेस्कारदुःखैः	६२	१०	भा.	...	...	"
परिणामप्रपञ्चमान्	{ १२१	२१	...	त.	...	"
	{ १२३	२१	...	त.	...	"
	{ ३२१	२२	...	...	१.	"
परिणामे विचरिष	७५	२०	...	त.	...	गी.
पातञ्जलाध्यौ	३८८	१८	...	...	१.	१.
पातञ्जलेषु सूत्रेषु	३८८	२०	...	...	१.	"
पार्थपाद्यौ च	३११	१०	...	...	१.	१
पुमानकर्ता	८०	२२	...	त.	...	१
पुरुषं निर्गुणं	२४	१९	...	त.	...	वा. पु.
पुरुषः अस्तदुःखानां	२८६	१८	...	...	१.	गी.
पूर्व शतसहस्रं	{ २४	१८	...	त.	...	वा. पु.
	{ २३६	११	...	...	१.	"
पूर्वं पूर्व प्रकुर्वन्ति	३१४	१२	...	...	१.	ब.
पूर्वकाल—	७०	२४	...	त.	...	पा. सु.
प्रकृतिं पुरुषं	{ २३९	१२	...	...	१.	भार.
	{ २९०	१९	...	...	१.	"
प्रकृतिं पुरुषे	२४४	२१	...	...	.	१
प्रकृतिः पुरुषश्चोन्नो	{ २८९	१३	...	...	१.	१
	{ २९०	२५	...	...	१.	१
प्रह्लयेष च	२१४	३	...	...	१.	गी.
प्रच्छर्दनविधायनाभ्यां	{ ११६	७	भा.	...	...	यो. सु.
	{ ३१५	७	...	...	१.	"
प्रक्षामप्रसादनादयः	{ ५१	१२	भा.	...	...	विद्या.
	{ १६९	२७	...	...	१.	"
प्रतिविधितद्वृत्तीनां	२२७	४	...	...	१.	१

श्रुत्यादयः—

पृ.

१. माध्यम् नस्त्वयेशारदी वृत्तिः मूलमन्थनात्

प्रत्यक्षप्रशान्तं	३४५	२२	...	...	वृ.	१
प्रत्यये परचित्तज्ञानम्	३१९	२	...	...	वृ.	यो. वृ.
प्रदीपस्त्वेव	{ ७८	२३	...	त.	...	!
	{ २८१	७	...	...	वृ.	!
प्रधानपुंसोः	२९०	२९	...	...	वृ.	वृ. पु.
प्रधानात्क्षोभ्यमाणात्	२८५	१५	...	...	वृ.	१
प्रपञ्चस्योजस्थि	{ १६६	११	...	म.	...	१
	{ ३५१	२४	...	...	वृ.	१
प्रमाता चेतनः	२२७	६	...	...	वृ.	१
प्रमार्थाकारवृत्तीनां	२२७	७	...	...	वृ.	१
प्रलम्बाष्टमूर्जं	१२०	१०	...	त.	...	वि. पु.
प्रविष्टः षोडशाधस्तात्	३४२	९	...	...	वृ.	॥
प्रशान्तवाङ्मिता	३२२	२१	...	...	वृ.	यो. वृ.
प्रसीर्यमानेष्वकुसीदस्य	२१	१८	...	त.	...	॥
प्रसन्नवदनं	११९	२३	...	त.	...	वि. पु.
प्रभुमास्तस्वलीनानां	६१	२४	...	त.	...	१
प्रत्वेद् जनयेत्	३१४	१०	...	...	वृ.	व.
प्राग्नाभ्यां हृदये	३१७	८	...	...	वृ.	१
प्राणमुत्क्रामन्तम्	{ १६२	१४	...	त.	...	वृ.
	{ ३४८	२८	...	...	वृ.	॥
प्राणारण्यमनिलं	११६	१७	...	त.	...	वि. पु.
प्राणाच्छ्रद्धां च	३४८	११	...	...	वृ.	प्र.
प्राणायामः सः	११६	१८	...	त.	...	वि. पु.
प्राणायामस्तु	३१२	६	...	...	वृ.	१
प्राणायामेन पवनं	११९	१६	...	त.	...	वि. पु.
प्राणायामैर्देहेत्	११६	१५	...	त.	...	म. स्मृ.
प्राणायामोद्यम्	३१२	९	...	...	वृ.	१
प्रादुरासन्मिह्रीजं	२८५	१६	...	...	वृ.	१
प्राप्नुयाद्विषयान्	{ १८५	२७	...	त.	...	वा. पु.
	{ ३६५	१२	...	...	वृ.	॥
प्रीयतां नु नया	३८८	२१	...	...	वृ.	वृ.
चतुष्टय इवाभाति	३३१	१	...	१४	वृ.	१
वायुमाभ्यन्तर्	३८५	२४	...	...	वृ.	व.

श्रुत्यादयः—

४. ५. भाष्यम् तत्त्ववैशारदी वृत्तिः मूलग्रन्थनाम

बुद्धितः परं	६४	८	भा.	...	...	५.
बौद्धा दशसङ्क्रान्ति	{ २४	१७	...	त.	...	वा. पु.
		१०	...	...	ह.	"
ब्रह्मचर्यमाईसा	१०६	२१	...	त.	...	वि. पु.
ब्रह्मणा सह ते	१५५	२३	...	त.	...	ह. पु.
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां	२४१	३२	...	...	ह.	!
ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्	२४१	३०	...	...	ह.	!
ब्राह्मसिद्धिभूमिको	{ १५२	११	भा.	...	...	!
		८	...	...	ह.	!
मद्रासनं भवेत्	३११	११	...	...	ह.	!
मध्यमेय—	११५	२१	...	त.	...	पा. स.
मिथिले हृदयधन्वि.	२७५	१९	...	...	ह.	मु.
भुक्तिर्वैवा	२०४	१७	...	त.	...	बौद्धः
भूते पश्यन्ति बर्बरा इति न्यायः	२७९	१३	...	...	ह.	!
भूत्वा यस्मात्	१८५	२३	...	त.	...	वा. पु.
भूमिद्वानिष	{ ५२	१	भा.	...	...	!
		८	...	...	ह.	!
भूषणान्तो	{ ३९०	२४	...	...	ह.	अधे.
		१५	...	...	ह.	"
		१९	...	...	ह.	"
भेदश्च धान्तिवित्तानैः	१९९	२१	...	त.	...	बौद्धः
भेदस्तमसोद्यविधो	१४	२१	...	त.	...	सर्ग. का.
भौतिकाश्च	२३६	९	...	...	ह.	पा. पु.
भौतिकास्तु	२३	२९	...	त.	...	"
मध्यमः कम्पनात्	३१४	११	...	...	ह.	ध.
मनसा ध्यानविध्याद्यै	१२१	१२	...	त.	...	वि. पु.
मनोवृत्तिर्हि	८०	२५	...	त.	...	!
न्याय्यहोण	२५८	११	...	...	ह.	गी.
नङ्गो वै	२९१	७	...	...	ह.	गो.
महापङ्कः	३८८	१९	...	...	ह.	ह.
महामोहमये	११५	९	भा.	...	...	!
मा कर्मफलहेतुः	५८	१५	...	त.	...	गी.

श्रुत्यादयः—

५.

५. भाष्यम् तत्त्ववैशामदी श्रुतिः मूलग्रन्थनाम

नामकेन स महायोगो	३३५	२	...	...	५.	क. पु.
माया तु परस्मि	{ ३८५	४	...	...	५.	म्ये.
	{ ३४२	२२	...	...	५.	...
	{ ३४२	२	...	...	५.	...
माहेन्द्रस्य स्वरिति	{ १५२	१२	मा.	...	...	!
	{ ३४१	९	...	...	५.	!
मिथ्याज्ञानं न तत्वास्ति	८०	२४	...	त.	...	!
मुक्तिर्योगात्तथा	२१९	१८	...	...	५.	गी.
मुक्तिर्निर्वाण्यथाभाव	२२९	२४	...	...	५.	!
मुक्त्यङ्गवित्त	२१७	६	...	त.	...	बाब.
मुख स्तेये	१६	३०	...	त.	...	घा.
मूर्त भगवतो	११९	१९	...	त.	...	वि. पु.
मूर्तिभ्यश्चविज्ञानवादिभ्यो	३६०	२८	...	...	५.	वार्ध.
मूले चोदयासाहस्यो	३४२	१०	...	...	५.	वि. पु.
मेरोभ्यनुदिधाः	३४२	३	...	...	५.	...
यः कथितकरवविद्मो	१३	१४	...	त.	...	!
यः पश्यति तथा	२२४	४	...	...	५.	गी.
यश्च कामसुखं	{ १११	३	मा.	...	...	!
	{ ११०	११	...	...	५.	!
यसो वा इमानि	३५८	८	...	...	५.	त.
यतो वाचो निर्वर्तन्ते	३४६	२३	...	...	५.	...
यत्तु दृष्टिपथं	{ १९५	३	मा.	...	...	वार्ध.
	{ ३४१	२७	...	...	५.	...
यश्च त्वस्य सर्वम्	३४६	२९	...	...	५.	ह.
यश्च वरयति	२३५	१	...	...	५.	क. पु.
यश्च साक्षान्	२३५	४	...	...	५.	!
यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थम्	२९५	२३	...	...	५.	!
यथा नमो वा	२९१	१७	...	...	५.	मै.
यथा नागपेद	३०४	१३	...	...	५.	बाब.
यथा यथा भवेत्	३८१	८	...	...	५.	जा. पु.
यथा रथादयः	३७३	१६	...	...	५.	!
यद्वा च धारणा	१२२	१९	...	त.	...	वि. पु.

श्रुत्यादयः—

पृ.

प. भाष्यम् तत्त्वप्रकाशदी वृत्तिः मूलग्रन्थनाम

यदा हि नेत्रिषां धेनु	२६४	१०	...	...	वृ.	गी.
यमानमदिष्टां	३०६	२७	...	...	वृ.	!
यस्यैवं वा रूपम्	१	७	भा.	...	...	भाष्यम्.
या दुरुजया	१११	१८	...	त.	...	सार.
युगपज्जानामुत्पत्तिः	३६९	११	...	...	वृ.	गी. ख.
युगसमाधौ	२	२०	...	त.	...	धा.
	२२०	११	...	...	वृ.	"
युजिष्येति	२	२१	...	त.	...	"
ये केने मेष्वावृषो	१९२	१	भा.	...	...	!
येन वा विधेया	१७९	१	भा.	...	...	!
योगनिर्द्धा यदा	३२०	७	...	...	वृ.	स.
योगयुक्तप्रथमे	५७	१८	...	त.	...	वि. पु.
योगस्योद्देशनिर्देशो	५६	१८	...	त.	...	वाच.
योगादिद्वयकर्म	२२२	१५	...	...	वृ.	!
योगिनः कर्म	३६९	२३	...	...	वृ.	गी.
योगिन्धरः शरीराणि	१८५	२६	...	त.	...	वा. पु.
	३६५	११	...	...	वृ.	"
योगेन योगो	१२२	८	भा.	...	...	!
	३१९	९	...	...	वृ.	!
योगोपायाः प्रमेदाश्च	५६	१९	...	त.	...	वाच.
योग्यमवास्तु	१२२	९	भा.	...	...	!
	३१९	१०	...	...	वृ.	!
यो ब्रह्मार्थं विदधानि	२४२	२६	...	...	वृ.	श्वे.
रत्नकायप्रधानेन	२२४	१८	...	...	वृ.	!
रममाणो गुणेषु	३३१	२	...	...	वृ.	!
रामहोवाद्यो	२७३	५	...	...	वृ.	क. पु.
रूपानिश्चयाः	१३१	१	भा.	...	...	प.
	३२५	३०	...	...	वृ.	"
रेवकं पूरकं	३१२	८	...	...	वृ.	!
लोकान्नपीतान्	३२८	४	...	...	वृ.	!
वर्तीविमर्दिना	१२०	९	...	...	त.	वि. पु.
वशीकृत्य ततः	११९	१७	...	...	त.	"

श्रुत्यादयः—	पृ.	प.	भाष्यम्	तत्त्ववैशारदी वृत्तिः	मूलपत्रभाष्यम्	
वश्यता परमा	११७	१८	...	त.	...	वि. पु.
वस्तुतो बुद्धेर्मिज्ञं	२७०	१६	...	...	वृ.	प.
वाचारम्भण	{ २६८	१५	...	...	वृ.	छा.
	{ २८८	२६	...	...	वृ.	"
	{ ३२६	२९	...	...	वृ.	"
विक्षेपहेतवो	२४९	११	...	...	वृ.	१
विच्छिन्नोदाररूपाः	६१	३५	...	त.	...	१
विकालारमरे	{ १६०	१	भा.	...	...	वृ.
	{ ३४६	२७	...	...	वृ.	"
वितर्कविचार—	२५४	२१	...	...	वृ.	यो. ख.
विद्या चाविद्या च	३१९	२२	...	...	वृ.	ई.
विद्योगाभ्यत्वधृतयः	{ १००	१५	भा.	...	...	१
	{ ३०३	११	...	...	वृ.	१
विद्योजयत्पधान्योन्म	२९०	२८	...	...	वृ.	कृ. पु.
विरकिर्दोषद्वीपान्	२३२	९	...	...	वृ.	१
विशिष्टकलदाः	१०६	२६	...	त.	...	वि. पु.
विशोका वा	३३२	१८	...	...	वृ.	यो. ख.
विश्वस्य बीजं	३४२	३	...	...	वृ.	स.
विषमप्यमृतं	३२९	१५	...	...	वृ.	र.
विषयेन्द्रियसंयोगात्	४५	१९	...	त.	...	गी.
वीतरागजन्मावर्धनान्	२१३	१४	...	त.	...	गी. ख.
वृत्तयः साक्षिभास्याः	२२७	४	...	...	वृ.	१
वृत्तिरेवास्व	१९१	३	भा.	...	...	१
वृत्तिर्भेदः क्षमा	{ १६६	७	...	त.	...	१
	{ ३५१	१७	...	...	वृ.	१
वृत्तिसाक्ष्यम्	{ ८९	२४	...	त.	...	यो. ख.
	{ २०५	१६	...	त.	...	"
वृद्धिरादेच	३३५	२२	...	...	वृ.	पा. ख.
वैराग्यात्यक्तलक्षणः	२०	२३	...	त.	...	सां. का.
वैश्वरूप्यात्मधानस्य	१९४	२३	...	त.	...	वा. पु.
व्यक्तमव्यक्तं वा	१६२	१४	भा.	...	...	प.
व्यक्ताव्यक्ते च	२४४	९	...	...	वृ.	गा.
शतं च दश	३६३	२३	...	...	वृ.	छा.

श्रुत्यादयः—

४. ५. आश्रयम् तत्त्ववैशारदी वृत्तिः मूलग्रन्थनाम

शब्दादिष्वनुपकानि	११७	१५	...	त.	...	वि. पु.
शब्दात्मनस्थोद्य	{ १०६	८	मा.	...	...	!
	{ ३०६	१२	...	...	वृ.	!
शान्तोदित—	२८१	२४	...	...	वृ.	यो. सु.
शार्ङ्गचक्रगदासङ्घ	१२०	१४	...	त.	...	वि. पु.
शिवपुत्रः सिद्धिमात्र	२६४	६	...	...	वृ.	मा.
शैव्य एसा	{ १६६	९	...	त.	...	!
	{ १५१	२१	...	...	वृ.	!
शेषाति बहुविज्ञानि	१०७	२२	...	त.	...	!
शेषाद्ग्रन्थमयात्	३०५	२७	...	...	वृ.	गी.
शोचिष्यरुद्रोधीले	१४६	२	मा.	...	...	पा. सु.
शोचिष्यस्य चाक्रामकृतस्य	३१०	६	...	...	वृ.	तै.
शिव ग्रन्थने	१२	२५	...	त.	...	धा.
स एकधा भवति	३६३	२३	...	...	वृ.	छा.
	{ २३९	२९	...	...	वृ.	तै.
स एको ब्रह्मणः	{ २७९	४	...	...	वृ.	"
	{ ३१०	५	...	...	वृ.	"
संक्षिप्तस्वरूपद्वर्था	१	१६	...	त.	...	वाच.
संयमाभूतसंयोगः	१८१	२१	...	त.	...	"
संलक्ष्यते यथा	२२४	१७	...	...	वृ.	!
संसारबीजक्षयम्	{ १०६	९	मा.	...	...	!
	{ ३०६	१३	...	...	वृ.	!
संज्ञेयं पुनः	{ १८५	२८	...	त.	...	वा पु.
	{ ३६५	१३	...	...	वृ.	"
स सन्त्यर्थं ब्राह्मणः	१०३	११	मा.	...	...	!
सति मूले	{ ४	१३	...	त.	...	यो. सु.
	{ २१	१५	...	त.	...	"
सत्त्वगुरुत्वयोः	८	२५	...	त.	...	"
सत्त्वेनाम्यतमे	२२५	२६	...	...	वृ.	!
सदसद्वाधाबाधाभ्याम्	२८९	६	...	...	वृ.	सां. सु.
सदसद्भ्याम्	३२४	२६	...	...	वृ.	!
सदेव सोम्येदम्	३२९	१६	...	...	वृ.	छा.
शेषकस्य लिङ्गं	२९२	३	...	...	वृ.	सां. सु.

श्रुत्यादयः—

४.

५. भाष्यम् नस्त्वनेधारवी नृसिः मूलग्रन्थनाम

समकर्णान्तविन्यस्त—	१२०	७	...	त.	...	वि. पु.
समस्थितोरुजह्वं च	१२०	११	...	त.	...	" "
सर्वगं वायुसामान्यं	१६६	२२	...	त.	...	!
सर्वज्ञता नृसिः	३१	२०	...	त.	...	वा. पु.
सर्वज्ञानप्रसूतिः	१	१	भा.	...	...	भाष्यम्.
सर्वलोगतिः	{ १६६	१४	...	त.	...	!
	{ ३५१	२८	...	...	...	४.
सर्वमेव दुःखं	३०८	१४	...	...	...	४ यो. ध.
सर्वसंकल्पसम्प्राप्ति	२६४	११	...	...	...	४. गी.
स सर्वोभिहितो	१३	१५	...	त.	...	!
सहस्रं त्वाभिमानिकाः	२४	१६	...	त.	...	वा. पु.
सहोपलम्भनिषमात्	१६६	२०	...	त.	...	वीर्य.
साक्षाद्भवनिरूपं	२२७	१०	...	...	...	४. !
साक्षी चेता	२३९	३०	...	...	...	४. श्वे.
साभिलाषश्च	{ ७५	१२	...	त.	...	!
	{ २७८	२२	...	...	...	४. !
सामान्यकरणनृसिः	१६१	२६	...	त.	...	सं. ध.
सुकपोलं सुविस्तीर्ण—	११९	२४	...	त.	...	वि. पु.
सुखं दुःखसुखाद्ययः	२७९	३	...	...	...	४. !
सुखानुप्रायी	{ १८	२	भा.	...	...	यो. ध.
	{ २७८	१९	...	...	...	४. "
सूर्यश्चक्षुः	३४८	१६	...	...	...	४. सु.
सेवेत योगी	१०६	२२	...	त.	...	वि. पु.
सोकामयत	२३९	२९	...	...	...	४. त.
सोहं स च त्वं	२४४	१०	...	...	...	वि. पु.
स्थानाद्धीजान्	{ ६२	३	भा.	...	...	धिया.
	{ २६८	१९	...	...	...	४. "
स्थित्यर्थं मनसः	३१८	२८	...	...	...	४. प.
स्थूलरूपं व्यक्तं	२६९	७	...	...	...	४. !
स्थूले विनिर्जितं	२३४	१५	...	...	...	४. !
श्रेयः सोहिष्यं	{ १६६	८	...	त.	...	!
	{ ३५१	२०	...	...	...	४. !
श्रुत्यादयः संस्मृतः	७२	४	भा.	...	...	प.

, धृत्यादयः—

धृत्यादयः—	४.	५.	भाष्यम्	तत्त्ववैशारदी वृत्तिः	मूलमन्थनाम्	
सङ्कल्पमात्मसंयोजो	३१	२३	...	त.	...	वा. पु.
स्वभाविषद्विद्यायाः	९	२०	...	त.	...	१
स्वयमाचरते	{ १६	२२	...	त.	...	वा. पु.
	{ २९९	१५	...	...	वृ.	"
स्वल्पः संकरः	२७६	२३	...	...	वृ.	प.
स्वस्वामिशक्योः	२८३	८	...	...	वृ.	यो. ख.
स्वाभ्यासयोगसंपन्ना	{ ३४	५	मा.	...	...	वेद्या. वि. पु.
	{ २४५	४	...	...	वृ.	"
स्वाभ्यासाद्योगमासीत्	{ ३४	४	मा.	...	...	"
	{ २४५	३	...	...	वृ.	"
स्वाभ्यासाद्यौचित्यतोष—	१०६	२३	...	त.	...	वि. पु.
इतिहा लक्षणमर्थेव	४६	१८	...	त.	...	मार.
हिरण्यगर्भो योगस्य	२	९	...	त.	...	याद.
हेतुं दुःखमनागमम्	३२९	१८	...	...	वृ.	यो. ख.

—————

व्यासभाष्ये निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च वर्णानुक्रमेण नामानि—

नामानि पृष्ठम्

अनङ्गः ११८, ११७

आगमिनः १०३, ११५, ११६

आचार्यः १९१

आत्मायः ७२

एवं शुकम् १२२

कारिका १००, ११८

केचित् १२९, २०७

तथा चोक्तम् ५२, ७५, ८१, ८४, ८८, ९२, १११, १६९, १९२, २०६

पञ्चमिहाचार्यसूत्रम् ८, १२, ४१, ६२, ६४, ७३, ८३, ८४, ८९, १३९,
१६३

पतञ्जलिः १६८

पामिनिमूत्रम् १४६

पृथ्वाख्यकोपनिषद् १६०

यवेदशुकम् ९३, २१३

यजोक्तम् १३५

वेनाशिकः २०६

वैयासिकी गाय्त्रा १४, ५१, ६२

शास्त्रानुशासनम् १९५

शुनिः ९४

संपदश्लोकः १५२

रथान्मनिः २०४

**वाचस्पतिमिश्रविरचितार्था तत्त्ववैशारद्या टीकायां
निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च वर्णानुक्रमेण नामानि—**

नामानि	पृष्ठम्	नामानि	पृष्ठम्
आगमिनः १२, १०३, ११५, ११६		बृहदारण्यकोपनिषत् १६२	
आम्नायः ७२		बौद्धः १२८	
आर्जनः ११		ब्रह्मसूत्रम् २	
ईश्वरः १६०		भगवद्गीता ५८, ७५	
कपिलः ३१		भारतम् ७२, ७६, १११, १११	
कूर्मपुराणम् १५५		मनुः १३, ७५, ११६	
गौतमसूत्रम् २१२		पञ्चदशमुक्तम् ५८	
जैमिनिसूत्रम् ६३		यथाहुः १, १३, ७५, ७८, ११२	
तथाच श्रूयते १५५		यथोक्तम् ८३	
तथाह १६६		योगिशास्त्रवल्गवः २	
तेस्तिरीयसंहिता ६२		वासुपुराणम् २३, २४, ३१, ९६, १८५,	
तेस्तिरीयारण्यकम् ८२, ९१		११४	
धनुषाढः २, १२, १६		विष्णुपुराणम् ५७, १०६, ११३, ११६,	
पञ्चशिक्षाचार्यसूत्रम् ८, ३२, ४१, ६२,		११७, ११९, १२०, १२१, १२२	
६४, ७२, ८१, ८४, ८९, १३१, १६३		वेनाशिकाः १९६, २०४	
वाणिनिशिखा १४०		वेयासिकी नाभा ३४, ५१, ६२	
वाणिनिसूत्रम् ७०, ८३, ११५		संयतः ६१	
वास्याः ५४		सांख्यकारिका १४, २८, १६१	
पुद्गः ३१			

नामोजीमहविरचितायां योगसूत्रवृत्ती निर्दिष्टानां ग्रन्थानां ग्रन्थकर्तृणां च वर्णानुक्रमेण नामानि—

नामानि	पृष्ठम्	नामानि	पृष्ठम्
अमरकोशः २५३, ३३५		बृहदारण्यकोपनिषत् २१९, २२९, २४४,	
आदिनवपुराणम् ३८१		२४५, २७३, २७७, २८५, २८९,	
ईशावास्योपनिषत् ३१९		३२४, ३४६, ३४८	
ईश्वरगीता ३१४		ब्रह्मसूत्राणि २१९, ३४८, ३५४	
ऐतरेयोपनिषत् २३९		मगधसूत्राणि २१९, ३४२, २२४, २३१,	
काठकोपनिषत् ३४६		२५८, २६४, २७०, १७३, २७६,	
कैषान्वयोपनिषत् २२९		३०५, ३०८, ३३५, ३६९, ३७१	
कौर्मम् २३५, २६५, २९०, ३०१, ३१३		भागवतम् २९०	
गर्भोपनिषत् २९१		भाष्यटी २१९	
गारुडम् २४४, २६४		भारतम् २७६, १९०, ३०४	
गोपालनायनीयम् २६१		भक्तः २९२	
छान्दोग्योपनिषत् २२२, २३९, २४०,		भालयम् २४४	
२५१, २५९, २६८, २७७, २८८,		मुमुक्षुकोपनिषत् २३८, २७४, २७५,	
३२६, ३२९, ३६३, ३८५		३४८, ३६६	
जैमिनिस्मः ३१६		देवियोपनिषत् २३९, २९१	
मैत्रिरीषभास्त्रणम् २१९		रघुवंशः ३२९	
मैत्रिरीषारण्यकम् २९५		वसिष्ठः २९२, ३०५, ३१२, ३१४	
मैत्रिरीषोपनिषत् २३९, २५८, २७९,		वायुपुराणम् २९९	
३१०, ३४६		वार्त्तगण्यः ३६०	
भानुपलः २२०		विष्णुपुराणम् २४४, २४५, ३४२	
नारद्विम् २३९		धारीगन्धर्वम् २१९	
नारायणोपनिषत् ३५४		श्वेताश्वतरोपनिषत् २३९, २४२, २८५,	
पञ्चसिद्धाचार्यसूत्रम् २२३, २४२, २६९,		२९०, ३४२, ३४३, ३८७	
२७०, २७६, २८३, २८६, २९४,			
२९५, ३२५, २४९		समशान्ति ३२०, ३७२	
पतञ्जलिः ३५२		साम्बन्धसूत्राणि २४९, २९२, ३४६	
पाणिनिधिश्रा ३३२		सुखाश्वोपनिषत् ३२४	
पाणिनिस्त्रयाणि ३३५, ३३६			
प्रश्नोपनिषत् २५३, ३४८			

**पातञ्जलयोगसूत्रे व्यासब्राह्मे वाचस्पतिमिश्रविर-
चितटीकार्या नागोजीभट्टकृतसूत्रवृत्ती च प्रति-
पादितार्थानां विशेषशब्दानां वर्णानु-
क्रमेण सूचीपत्रम्—**

शब्दाः घृ. प.

अक्षिप्त वृत्तयः १०१२, २२६११
अगोष्पदम् ६३१५, २६९११८
अङ्गमेकशतम् ३६१३, २४६१२८
अग्निमा १६९१८, ३५३१२५
अतिशान्तमावनीयः ३७१६, ३५७१२०
अतीतः १३२११७, १९३१९, ३७०१२४
अदर्शनम् ९३१३, २९७१३
अध्यात्मसाधः ५३११०, २५९१५
अपरवर्धितात्मम् ३५१११, २४६११६
अनागतः १३२११५, १९३१९, ३७०१२४
अनुमानम् १२१५, २२७११४
अनुशयः २३२११७
अन्यतामित्रः १७१२०
अन्तरायाः ३५१२, २४६१३
अन्यत्वकारणम् १०११५, ३०३११
अपरिवर्तः १०५१२, ३०५१५
अपवर्गः ८११३, ९११८, ९२१६१२८५१
२९, २९६११८
अपानः १६२१२, ३४८१२५
अपोकः ८१२५, २८६१२३
अभिनिवेशः ६५१९, ८१२६, २७११२,
२८६१२४
अभिप्रायिकारणम् १०११२, ३०२११५
अभ्यासः १८११३, २३११२३
अभिप्रः ६३१४, २६९११६

शब्दाः घृ. प.

अरिष्टम् १५११५, ३३९१२७
अर्थासनम् ३३११८
अलम्बनसूत्रिकत्वम् ३५११०, २४६११५
अक्षिप्तम् ८६१११, २८८१७
अववर्गी ४७१४, २५५१२८
अवस्थापरिणामः १२७१८, ३२६१७,
३३०११५
अविद्या ५९१६, ६१११०, ७८१३, ९५१७,
२६६१११, २६८१६, २६९१२०
अविरागिः ३५११, २४६११२
अविशेषः ८११९, २८७११२
अव्यपदेश्यः १३५१३, ३२८११२
अशुद्धिः ६११३
असंयतान्तः ११३, ७१३, २२१६, २२१११५,
२३५११३
असत्ता ८६११३
अलोपम् ३०५११, ३०७१२९
अस्मिता ६११४, २३११७, २६९१२५
अस्मितात्म्याः २२१३
अहिता १०३१९, ३०११५
आकारमौलम् १०६११८, ३०६१७
आगमः १३१२, २२७११९
आत्मभावभावना २०९१८, ३८३१६
आगन्तुः २३११२
आलम्ब्यम् ३५११, २४६१११

शब्दाः सू. प.

आशयः २७११, ६७११६, १८६११३,
२३८१५
आसनम् ११२१२, ३१०१३१
हृदिभजयः ११७१६, ३१६१३
हृत्कृतम् ३४२११
हृत्कृतम् १६११११, ३५७१७
हृत्परः २६११०, ३०११, ३७११, २३८११,
२४०१२०
हृत्परविधानम् ५८१२, १०६१७,
२६१२८, २६५१६, ३०६११०
उच्छेदवाहः ७६११, २८११८
उत्पत्तिकारणम् १०१११, १०२११२
उत्पत्तिः १६२१२, ३४८१२६
उत्पत्तिः ६११२, २६७१२२
उत्पत्तिः १३११६, ३२७१२७
उत्पत्तिः ३४१२३
उत्पत्तिवर्णनः २४१४
उत्पत्तिः ३६१२३, २४८१२६
उत्पत्तिः ८१२५, २८६१२२
कर्तव्यता ५२१२, २५६११५
एकमधिकः ७११४
एकमतापदिशामः १२५१७, ३२१११३
एकाग्रम् ३१११, ६२११३
ऐश्वर्यम् २२०१२४, २४०११६
कल्याणम् ३६१२०, २४८१२५
कर्मजातिः १८६१८, ३६६१५
कर्मशिवः ६७१६
कल्याणवर्णनम् १८१६, २३१११४
कल्याणवर्णनम् १००११४, ३०२११
कालः १७७११, ३५६१२
काष्ठमौलम् १०६११८, ३०६१७
कुम्भकः ११३१११, ३१२११६

५६ [वी० सू०]

शब्दाः सू. प.

कुम्भकः २६११, ३०११४
कुम्भकनिष्पत्तिम् २८८१६
कुम्भकः ५६१५, २६३१३
कुम्भकः २७१५, २३८११८
कुम्भकः २६१८, ३०१११
कुम्भकम् २७१५, १७३११२, २१६१४,
२२५११८, ३५६१२७, ३८८१७
कर्मः १३७१३, १७६१११, १७७१२
२१३१६, ३३०१४, ३५८१२३,
३८६१२६
किया ३०८१३२
कियायोगः ५७१५, २६१११६
क्रिया कृतयः १०११, २२५१२७
क्रियाः ५२१२, २२८११३, २६६१६
क्षमाः ११७११३, १७६१२, ३१२१२८,
३५८१२६
क्षिप्तम् ३१७, २२०११६
गुणव्यम् ३२३११२
गुणाः ८०१४
गुणः २०६११, ३८०१२८
गोपनीयवर्णनम् ३२७१५
गोपनीयवर्णनम् ३८११५, ३४७१३०
गुणम् ८१२४, १७१११, २८६१२२,
३५४१३०
गुणः १७१११, ३५७१२८
गुणवर्णनम् ७८११७, ७६१२, २८१११
गुणवर्णनम् ६३१७
वित्तधर्मः १३८११०, ३३११११
वित्तधर्मः १११२, २५११७
वित्तवर्णनम् ३५१२२, २४६१२०
वित्तवर्णनम् १०६११६
वित्तवर्णनम् २६१४, ३००१२२

शब्दाः पृ. प.

विलसन्नाम् ५१३२
जम्बुद्वीपः १५३११०, ३४११२२
जीवनम् १६१११२, ३४८१६
जीवन्मुक्तिः २६७१३०, ३००१२१,
३८५११२
जुगुप्सा ३०६११९
ज्योतिष्मती ४११६, २५०११६
तत्त्वज्ञानम् ८१११६, २८६१२४
तनुत्वम् ६०१७, २६७११०
तपः १०६१४, ३०६१४
तत्त्वतापकभाषः ८११६, २८३१२२
तमः १४१३३, ८२१४, २८०१११
तापदुःखता ७६१५, २७६११५
तामिस्रः १४११८
तारकम् १८०११, ३६११६
मृणालमिश्रितम् २४२१११
मिथ्याकः ७११७, २७५१३
वृद्धासनम् ११२११६, ३११११४
वृथाभ्यसना ३११२२, २४११२७
कुसुमम् ३६११, ७५१५, २४६१२५,
२७६१७
दशम् ८२१२, २८११७
दशजन्मवेवलीयः ६८११, ७०१९,
२७३१९
दौर्भाग्यम् ३६१२, २४६१२८
द्वयम् १६७११, १६८१४, ३५२१६
देश ८८१५, २६२११०
द्वन्द्वम् १०६१४, ३०६१४
द्वेषः ६५१३, २७०१२८
धर्मः १३३११४, ३२७११४
धर्मपरिणामः ३२२११२
धर्मवैषः २१११४, ३८७१२२

शब्दाः पृ. प.

धर्मी १३३११३, ३२७१११
धारणम् ८४१२४, २८६१२२
धारणा ११६१४, ३१७१३
धृतिकारणम् १०२१२, ३०३१६
ध्यानम् १२०१२, ३१७११९
धन्वीश्वरः ६८१५१ ७०१२८, २७३११२,
२७५११२
नहुषः ६८१६, ७१११४, २७३११४,
२७५११०
नारकाः ६८११४
नित्यता २११२२, ३८७११
नित्यत्वम् १३२११८, २८६१२७
निद्रा १५१७, २२९१९
नियतविपाकत्वम् २७५१२३
नियमाः १०६११, ३०५१३१
निष्ठम् ३१११, २२११२३
निरोधः ५५११६, २२११२६, २२२११
निरोधपरिणामः १२३१९, ३२०११२
निर्गुणत्वम् २३६११
निर्वर्तिः समाधिः ७३
निर्विचारा ४६१८, २५७११३
निर्विकर्ता समापत्तिः ४५१६, ४६१६,
२५४१६, २५४११५
वृद्धकोपाख्यानम् १६१४, ३१९१५
वृथासनम् ३१११३
परममुक्तिः २६६११, ३००१२२
परिणामम् २०१२, २३२१२६
परिणामः १३३११०, ३२७११८
परिणामप्रथम् ३२३१४
परिणामदुःखता ७६१३, २७६११८
परितृप्तिः १२९१७
वर्षाः ११२११७

शब्दाः घृ. घ.

पापबद्ध १७११०, २३१११५
 पूरकः ११३११०, ३१३११५
 प्रकृतिलयत्वम् २३२१२०, २३६१४
 प्रकृत्यापूरः १८३११५, ३६३१३१
 प्रच्छेदनम् ४०११, २४९१७
 प्रज्ञाज्योतिः १७४१५, ३५७१३७
 प्रणवः ३३११, २४३१९
 प्रतिघः २७०१३१
 प्रतिबन्धः २६०१२६
 प्रतिभा ३४७१९
 प्रतिष्ठा ३०८१२९
 प्रतिसंक्रमः ६१२३
 प्रत्यक् २४५१२४
 प्रत्यक्षम् १२११, २२६१२३
 प्रत्ययकारणम् १०११४, ३०३१२०
 प्रत्ययानुपपत्त्यः ८९१७, २९३१२६
 प्रत्याहारः ११६११०, ३१५११२
 प्रधानकल्पिकः १७४१४, ३५७१३४
 प्रधानकर्मव्यावायगमनम् ७३१४, २७५१-
 २८
 प्रधानजयः १७२१४, ३५५१२७
 प्रमा २२६११६
 प्रमाणाणि १११७, २२६११५
 प्रमादः ३५१८, २४६१११
 प्रत्यासः ३६१४, ११३१५, ३४७१३,
 ३१२१२
 प्रतीकवानम् ६१२, १९१२७, २२११३२
 प्रसादनम् ३४८१२२
 प्रसूतिः ५९१८, २६६१२१
 प्राकाम्यम् ३०११४, १६९१२, ३५३, २८
 प्राणः १६२११, ३४८१२३
 प्राणायामः ११३१३, ३१११३१

शब्दाः घृ. घ.

प्राणिकेय १५८१२, ३४४१२६, ३४७११०
 प्रान्तभूमयः ९९११, ३०३११४
 प्राप्तिः १६९१९, ३५३१२७
 प्रातिकारणम् १०११४, ३०३१२२
 प्रायणम् ७०११७
 प्रत्यः २४११३, ३४७१२२
 प्रायः २६०१२७
 प्रायश्चित्तम् १९७११३, ३७४१६
 प्रद्विः १७१५
 प्रह २४२१५
 प्रहचर्यम् १०५११, ३०५१३
 प्रह्वनाडी १११२०, २५१११
 प्रदासनम् ११२११३, ३१११९
 प्रवक्ष्ययः समाधिः ३३१६
 प्रायः १२८१२१
 प्रायना २४८१२२
 प्रत्ययमः १६६१६, ३५१११६
 प्रोक्तः ८७१२, ९११८, ९२१६, २८५१२५,
 ३२६११८, ३४५११९
 प्रान्तिदर्शनम् २४६११३
 प्रधुप्रतीकाः १७२१४, ३५६१२
 प्रधुप्रतीकः १७४१५, ३५७१३४
 प्रतीकान्तम् १००१३, ३५५१२३
 प्रहणम् २७५११
 प्रहमोदः १४११६
 महानिदिहा १६४११२, ३५०१२५
 महान्तम् १०५१५, ३०५११४
 महिमा १६९१८, ३५३१२७
 माया ३१३१३२
 माया २८५१३
 मायान्तम् ३७२१४
 मुक्तः ५६१५, २६३१३

शब्दाः घृ. प.

मुक्तिः २३२/२४

मुक्तिः ३५/२२, २४८/२६

मुक्तम् ३/८, २२०/२०

मूर्तिः १७५/११

मोक्षः ७५/१३, ९६/२३, ९७/१,
२२३/२५, २४१/३

मोक्षः १४/१४

मैत्री ३९/१९

ममाः १०३/८, ३०७/४

योगः २/१, ४/६, २२०/९

योगश्रवणं १०३/४, ३०३/२४

योगानुशासनम् २२०/५

रजः ८२/४, २८४/१०

रागः ६४/१०, २४०/२१

रूपानि ७७/२३, २८०/१६, ३२६/१

रौचकः ११३/१०, ३१२/१४

लक्ष्मणपरिणामः १३०/१, ३२५/१

लाघिना १६९/८, ३५३/२६

स्निग्धमात्रम् ८५/५२, २८७/२७

वर्तमानः १३२/१६, १९३/१०, ३३०/२४

वर्तमानम् १६९/१०, ३५४/३

वर्गीकारः ४/३१, २५२/२

वाचकत्वम् २४३/१६

विकल्पः १४/६, २२८/२०

विकारफोणम् १०५/३, ३०२/१८

विक्रियम् ३/८, २२०/२२

विज्ञेयः २४६/७

विचारः २३४/१

विच्छिन्नाः ६०/८, २६७/१३

वितर्कः १०७/११, ३०७/९

विद्वेष्ट १६४/१४, ३५०/२७

विद्वेष्टः २३२/१८

विधातव्यम् ४०/२, २४९/८

शब्दाः घृ. प.

विपर्ययः १३/५, २२७/२४

विधाका २६/११, ५९/१६, ६९/३,
१४७/२२, २३८/४, २७३/२०

विधोक्तत्वम् १०१/५, ३०३/१

विधेयत्वातिः ९८/१, २९९/२९

विधेयाः ८५/४, १७९/७, २८६/११,
३६०/२३

विद्योक्त १७३/३, ३५६/२१

वीर्यत्वम् ११२/१६, ३११/६

वृत्तयः ७७/२४, २८०/१७, ३२६/२

वेदात्म्यम् १९/६, २३२/२, २६४/१३

वैशाख्यम् ५५/८, २५९/१, ३१८/१९

व्याप्तिः ३५/६, २४६/८

व्याजः १६२/३ ३४८/२७

शक्तिः ३३१/१९

शान्ताः ११४/६, ३२७/२७

शान्तवर्णाः ७९/१, २८१/१३

शान्ताम् २८/२६

शुद्धत्वम् २९२/२६

शोचम् १०६/२, ३०६/१

श्रुताः ३६/४, ११३/५, २४७/१,
३१२/१

शब्दज्ञा ३४/२०, २४१/२६

सक्तिः १४४/५, ३३५/१७

संज्ञाः १०६/३, ३०६/३

संज्ञाताः ४/१, २१/७, ५१/३, २२१/८,
२३३/१५, २५८/२०

संज्ञयोगः ३१०/२०

संज्ञयः १२१/२, १५.१११, ३१८/११,
३४०/६

संज्ञोक्तः ९३/४, २९६/६

संज्ञायाः ३५/७, २४६/१०

संज्ञातव्यता ७६/१०, २७६/२१

शब्दाः घृ. प.

संस्काराः १४७१, ३३७१२५
 संस्थानम् ३६७१२६
 सन् ८५१२५, २८७१२५
 सत्ता ८६११२
 सत्त्वम् ८२१४, २८७११०
 सत्त्वम् १०७११, ३०७११५, ३२६११०
 समसंस्थानम् ११२११९, ३११११७
 समाधिः ५५११, १२०१५, १२११११,
 २६११२७, ३१७१२४
 समाधिपरिणामः १२५११, ३२११३
 समानाः १६२११, ३४८१२४
 समापत्तिः ४३१८, २५१११५
 सर्वज्ञः ३०११०, २४१११६
 सविद्याः २२१३, २३७११
 सविद्या ४५१६, २५७१३
 सवितर्कः २२१२, २३३१२४
 सवितर्क समापत्तिः ४४१२, २५३११०

शब्दाः घृ. प.

सान्त्वः २२१३, २३७१४
 सिद्धयः १८२१३, ३६३१३
 शुद्धम् ७५१४, २७८१२९
 शुक्लम् ४१२११, २५४१२८
 शोभायाम् ११२११७, ३११११५
 शेषम् १०४१७, ३०५११
 श्रवणम् ३५१७, २४६१९
 स्थितिकारणम् १०१११, ३०२११३
 स्थिरशुद्धम् ११११२०, ३११११८
 स्वोत्पत्तिम् १९७११२, ३७४१६
 मूर्तिः १६१८, १७१५, २३०१११
 मूर्तिः ३३७१३३
 मन्त्रिकम् ११२११४, ३११११२
 स्वभावाः ५८११, १०६१६, २४५१६,
 २६७१२७, ३०६१९
 शिवा १०७११४, ३०७११२
 श्रेयसः ७२११, २८१११२

पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यं सटीकं सवृत्तिकं
समाप्तम् ॥

BOMBAY SANSKRIT AND PRAKRIT SERIES

*Edited under the Superintendence of Professors S. K. Belvalkar,
M. A., Ph. D., and Professor A. B. Dhruva, M. A., LL. B.*

[For Copies Apply to Government Book Depot, Poona.]

Rs. As.

No. I	Pañchatantra, Book IV and V, edited with Notes, by Dr. G. Bühler	0 4
No. II	Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣenduśekhara, Part I, Sanskrit Text and Various Readings, edited by Dr. F. Kielhorn (<i>out of Stock</i>)	
No. III	Pañchatantra Books II, and III, edited with Notes, by Dr. G. Bühler	0 4
No. IV	Pañchatantra, Book I, edited with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0 5
No. V	Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha, Part I (Cantos I VI), edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A.	1 8
No. VI	Mālavikāgnimitra of Kālidāsa, edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A., 2nd edition (<i>under revision</i>)	
No. VII	Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣenduśekhara, Part IIA, (Paribhāṣās 1-37), Translation and Notes, by Dr. F. Kielhorn	0 8
No. VIII	Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha, Part II (Cantos VII-XIII,) edited with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (<i>out of Stock</i>)	
No. IX	Nāgojibhaṭṭa's Paribhāṣenduśekhara, Part IIB, (Paribhāṣās 38-69), Translation and notes, by Dr. F. Kielhorn... ..	0 8
No. X	Daśakumāracharita of Daṇḍin, Part I, edited with Notes, by Dr. G. Bühler (<i>under revision</i>)... ..	
No. XI	Nīṭisataka and Vairāgyasataka of Bhartrihari, edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M. A. (<i>copyright restored to the editor</i>)	

No. XII	Nāgojibhatta's Paribhāṣhendusekhara, Part IIC, (Paribhāṣhās 70-122), Translation and notes, by Dr. F. Kielhorn	0	8
No. XIII	Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha, Part III (Cantos XIV-XIX) edited, with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A. (<i>out of stock</i>)	...	...
No. XIV	Vikramāṅkadeva-charita of Bilhana, by Dr. G. Bühler (<i>copyright restored to the editor</i>)	...	...
No. XV	Mālati-Mādhava, with Commentary, Critical Notes, etc, by Dr. B. G. Bhandarkar, <i>Second edition</i>	4	4
No. XVI	Vikramorvaśiya of Kālidāsa, with Notes, by Mr. S. P. Pandit, M. A., <i>Third edition</i>	2	0
No. XVII	Hemachandra's Deśi-nāmamālā, Part I, by Prof. Fischel and Dr. Bühler, (<i>out of stock</i>)	...	...
No. XVIII*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. I, Part I, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1	8
No. XIX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. I, Part II, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1	8
No. XX*	Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. I, Part III, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1	8
No. XXI†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. II, Part I, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3	0
No. XXII†	Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. II, Part II, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	3	0
No. XXIII	Vāsisṭha-Dharmasūtra, edited with Notes, by Dr. A. A. Führer <i>Second, edition</i>	0	12
No. XXIV	Kādambari by Bāṇa and his Son, Vol. I, Text; Vol. II, Notes and Introduction, by Dr. P. Peterson, <i>both together</i>	6	8
No. XXV	Kīrti-kaumudī, edited with Notes, by Professor A. V. Kathawate (<i>copy-right restored to the editor</i>)	...	...

* Nos. 12, 13 and 20 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 4-8.

† Nos. 21, 22 and 23 are bound together in one volume, the whole volume being priced Rs. 9.

No. XXVI† Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. II, Part III, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1
No. XXVII Mudrārākṣasa of Viśākhadatta, with the Commentary of Dhundirāja, edited with Notes, by Justice K. T. Telang, M. A. (<i>copy-right restored to the editor</i>)	1
No. XXVIII* Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. III, Part I, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1
No. XXIX* Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. III, Part II, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1
No. XXX* Vyākaraṇa-Mahābhāṣhya of Patañjali, Vol. III, Part III, by Dr. Kielhorn, <i>Second edition</i>	1
No. XXXI Subhāṣitāvalī of Vallabhadeva, edited, by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad.	1
No. XXXII Tarka-kaumudī of Laṅkākeśi Bhāṣkara, edited by Mr. M. N. Dvivedi (<i>copy-right restored to the editor</i>).	1
No. XXXIII Hitopadeśa of Nārāyaṇa, edited by Dr. P. Peterson	6
No. XXXIV Gauḍavaho of Vākpati, edited by Mr. S. P. Pandit, M. A. (<i>under revision</i>)	1
No. XXXV Mahānārāyaṇa Upanishad, edited by Col. G. A. Jacob	6
No. XXXVI Selections of Hymns from the R̥gveda (First Series) By Dr. Peterson, (<i>Fourth edition</i>)	2
No. XXXVII Śārngadhara-padhātī, Vol. I, edited by Dr. P. Peterson	2
No. XXXVIII Naiṣhkarmyasiddhi, by Col.* G. A. Jacob	2
No. XXXIX Concordance to the Principal Upa- nishads and the Bhagavadgītā, by Col. G. A. Jacob	4

† Nos. 21, 22 and 23 are bound together in one volume, the whole vo-
lume being priced Rs. 5.

* Nos. 28, 29 and 30 are bound together in one* volume, the whole vo-
lume being priced Rs. 9.

No. XL. Eleven Ātharvāṇa Upanishads, with Dīpikā by Col. G. A. Jacob, <i>Second edition</i>	1	8
No. XLI Handbook to the study of Rīgveda, Part I, comprising Śāyana's Introduction to his Rīgvedabhāṣya, with English Translation, by Dr. P. Peterson	1	8
No. XLII Dattakumāracharita of Dandin, Part II, by Dr. P. Peterson (<i>under revision</i>)		
No. XLIII Handbook to the Study of Rīgveda, Part II, Comprising the Seventh Maṇḍala of Rīgveda with the Bhāṣya of Śāyana	2	8
No. XLIV Āpastamba-Dharmasūtra, with the Various Readings of the Hiraṇyakeśi Dharmasūtra, Part I, by Dr. G. Bühler	1	6
No. XLV Rājatarāṅgi of Kalhana, Part I, (Cantos I to VII) by Pandit Durgaprāsada	1	8
No. XLVI Patañjali's Yogasūtra, with the Scholia of Vyāsa, the Commentary of Vāchaspati, and the Vṛitti of Nāgojī-bhaṭṭa by Mr. Kājaram Shastri Bodas and Vasudeo Shastri Abhyāṅkar (<i>Second edition</i>)	3	8
No. XLVII Parāśara's Dharma-saṁhitā, with the Commentary of Śāyana-Mādhavāchārya, Vol. I, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	2
No. XLVIII Parāśara Dharma-Saṁhitā, with the Commentary of Śāyana-Mādhavāchārya, Vol. I, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	2	6
No. XLIX Nyāyakośa, by Mahāmahopādhyāya Bhīmacharya Zalkikar, <i>Second edition</i>	6	0
No. L. Āpastamba-Dharmasūtra, Part II, by Dr. Bühler	1	2
No. LI Rājatarāṅgi of Kalhana, Vol. II, (Canto VIII) by Pandit Durgaprāsada	1	4
No. LII Mricchobhakaṭika, Vol. I, Text with two Commentaries and Various Readings, by Mr. N. B. Godbole	3	8

No. LIII Navasāhasānka-charita, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	1	10
No. LIV Rājatarangint of Kalhana, Vol. III, con- taining the Suppliments to the work by Dr. P. Peterson	1	2
No. LV Tarkasamgraha of Anṇambhatta, by Mr. Y. V. Athalye (<i>under revision</i>)		
No. LVI Bhāṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. I, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	9	0
No. LVII Bhāṭṭikāvya, edited with the Commentary of Mallinātha, Vol. II, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	6	0
No. LVIII Selections of Hymns from the R̥gveda (Second Series), by Dr. P. Peterson	4	0
No. LIX Parāśara Dharma-Samhitā, with the Commentary of Śāyana-Mādhavāchārya, Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0
No. LX Kumārapāla-charita of Hemachandra, (in Prākṛit) by Mr. S. P. Pandit, M. A.	8	8
No. LXI Rekḥagaṇita, Vol. I, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	12	0
No. LXII Rekḥagaṇita, Vol. II, by Messrs. H. H. Dhruva and K. P. Trivedi	9	0
No. LXIII Ekāvati of Vidyādharma, with Mallinātha's Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	14	0
No. LXIV Parāśara Dharma-Samhitā, with the Commentary, of Śāyana-Mādhavāchārya, Vol. II, Part II, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	5	0
No. LXV Pratāparudra-yaśobhāshana of Vidyā- nātha, with Commentary, edited by Rao Bahadur K. P. Trivedi	11	0
No. LXVI Harsha-charita of Bāṇa, Part I, Text with Commentary, edited by Dr. A. A. Führer	2	0
No. LXVII Parāśara Dharma-Samhitā, with the Commentary of Śāyana-Mādhavāchārya, Vol. II, Part I, by Mr. Vaman Shastri Islampurkar	4	0

No. LXVIII Śrībhāṣya of Rāmānuja, Vol. I, Text, edited by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	11	0
No. LXLX Dvyāśraya-kāvya of Hemachandra, Vol. I, (Cantos I—X) by Prof. A. V. Kathawate	9	0
No. LXX Vaiyākaraṇabhāṣaṇa of Koṇḍabhaṭṭa, with two Commentaries and Notes, by Rao Bahadur K. P. Trivedi	10	0
No. LXXI Shaḍbhāṣāchandrikā of Lakshmidhara, with Introduction, Notes etc., by Rao Bahadur K. P. Trivedi	7	8
No. LXXII Śrībhāṣya, of Rāmānuja, Vol. II, Notes, by Mr. Vasudev Shastri Abhyankar	6	0

WORKS OUT OF SERIES

Aitareya Brāhmaṇa, Word-index to, compiled by Pandit Vishwanāth Balkrishna Joshi...	4	0
Amarakosa with the Commentary of Maheśvara, edited, with an Index, by Mr. Ramchandra Shastri Talekar	0	13
Atharvaveda Samhitā, with the Commentary of Sāyaṇāchārya, edited, by Mr. S. P. Pandit, <i>Four volumes at Rs. 10 each</i>	40	0
Kāvya prakāśa, edited by Vamanacharya Zalkikar with his own Commentary, <i>Third edition</i>	9	6
Vandidad, <i>Complete in two volumes</i>	5	0

THE SAME LIST ABRIDGED AND ARRANGED ALPHABETICALLY.

Rs. As.

Aitareya-Brāhmaṇa, Word-index to, by Viśhvanāth.		
Balkrishna Joshi (out of Series)	...	4 0
Amarakośa with Maheśvara's Commentary, by		
Rāmachandra Shastri Talekar, (out of Series)		0 13
Āpastamba-Dharmasūtra, Part I, by G. Bühler,		
(No. 44)	...	1 6
Āpastamba-Dharmasūtra, Part II, by G. Bühler,		
(No. 50)	...	1 2
Atharvaveda Saṁhitā with Sāyanabhāṣya, four		
volumes, by S. P. Pandit, (out of Series)	...	40 0
Ātharvaṇa Upanishads, eleven, with Dipikā, by G.		
A. Jacob, (No. 40)	...	1 8
Bhāṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part I,		
by K. P. Trivedi, (No. 56)	...	9 0
Bhāṭṭikāvya with Mallinātha's Commentary, Part II,		
by K. P. Trivedi, (No. 57)	...	6 0
Concordance to the Principal Upanishads and the		
Bhagavadgītā, by G. A. Jacob, (No. 39)	...	4 0
Daśakumāracharita, Part I, by G. Bühler, (No. 10)	...	
Daśakumāracharita, Part II, by P. Peterson		
(No. 42)	...	...
Doṣa-nāma-mālā, Part I, by Pischel and Bühler		
(No. 17)	...	...
Dvyāśraya-kāvya, Part I, by A. V. Kathawale,		
(No. 69)	...	9 0
Ekāvalī, with Commentary, by K. P. Trivedi, (No. 63)		14 0
Gauḍavaho, by S. P. Pandit (No. 34)	...	...
Handbook to the Study of Rigveda, Part I, by P.		
Peterson (No. 41)	...	1 8
Handbook to the Study of Rigveda, Part II, by P.		
Peterson (No. 43)	...	2 8
Harsha-charita, with Commentary, by A. A. Führer,		
(No. 66)	...	2 0
Hitopadeśa, by P. Peterson, (No. 33)	...	0 14
Hymns from Rigveda, Selection off, (First Series)		
by Dr. Peterson. (No. 36)	...	2 4

Hymns from Rigveda, Selection of, (Second Series) by Dr. Peterson, (No. 58)	...
Kādambarī, Vol. I, Text and Vol. II, Notes and Intro- duction, by Dr. Peterson, (No. 24)	...
Kāvya-prakāśa, with a Commentary, by Vama- nāchārya Zalkikar, (out of Series)	...
Kīrtikaumudī, by A. V. Kathawate, (No. 25)	...
Kumārāpālācharitā, by S. P. Pandit, (No. 60)	...
Mṛicchhakatikā, Vol. I, by N. B. Godbole (No. 52)	...
Mālavikāgnimitra, by S. P. Pandit, (No. 6)	...
Mālatī-Mādhava, by R. G. Bhandarkar, (No. 15)	...
Mahābhāṣya, Vyākaraṇa—, of Patañjali, Vol. I, Parts I, II, and III together (Nos. 18, 19, 20)	...
Mahābhāṣya, Vyākaraṇa—, of Patañjali, Vol. II, Parts I, II, and III together (Nos. 21, 22, 26)	...
Mahābhāṣya, Vyākaraṇa—, of Patañjali, Vol. III, Parts I, II, and III together (Nos. 28, 29, 30)	...
Mudrārākhaṣa, by K. T. Telang, (No. 27)	...
Mahānārāyaṇa Upaniṣad, by G. A. Jacob (No. 3)	...
Naishkarmyasiddhī by G. A. Jacob, (No. 38)	...
Navasāhasāṅkācharitā Part I, by Vaman S' Islampurkar, (No. 53)	...
Nīti and Vairāgya Śātakas, by K. T. Telang, (No. 4)	...
Nyāyakośa, by Bhimāchārya Zalkikar, (No. 49)	...
Pañchantra, Book I, by Kleihorn, (No. 4)	...
Pañchtantra, Books II and III, by G. Bühler, (No. 5)	...
Pañchtantra, Books IV and V by G. Bühler, (No. 6)	...
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol. I, Part I, by V. Shastri Islampurkar, (No. 47)	...
Parāśara Dharma-Samhitā Vol. I, Part II, by Vama- nāchārya Zalkikar, (No. 48)	...
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol. II, Part I, by Vama- nāchārya Zalkikar, (No. 49)	...
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol. II, Part II, by Vama- nāchārya Zalkikar, (No. 50)	...
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol. III, Part I, by Vama- nāchārya Zalkikar, (No. 51)	...
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol. III, Part II, by Vama- nāchārya Zalkikar, (No. 52)	...
Parāśara Dharma-Samhitā, Vol. III, Part III, by Vama- nāchārya Zalkikar, (No. 53)	...

	Rs.	As.
Ashenduśekhara, Part I, by F. Kielhorn, (No. 2) ...		
Ashenduśekhara, Part II A, by F. Kielhorn, (No. 7)	0	8
Ashenduśekhara, Part II B, by F. Kielhorn, (No. 9)	0	8
Ashenduśekhara, Part II C, by F. Kielhorn, (No. 12)	0	8
arudrayasobhāshana of Vidyānātha, with Com- mentary, by K. P. Trivedi, (No. 65)	11	0
ivamśa, Part I, by S. P. Pandit, (No. 5)	1	8
ivamśa, Part II, by S. P. Pandit, (No. 8)		
ivamśa, Part III, by S. P. Pandit, (No. 13)		
araṅgīnī, Part I, by Pandit Durgaprasad, (No. 45)	1	8
araṅgīnī, Part II, by Pandit Durgaprasad, (No. 51)	1	4
araṅgīnī, Part III, by P. Peterson, (No. 54)	1	2
āgaṇṭha, Part I, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 61)	12	0
āgaṇṭha, Part II, by H. H. Dhruva and K. P. Trivedi, (No. 62)	9	0
apaddhati, Part I, by P. Peterson (No. 37)	3	0
" andrikā of Lakṣmīdhara, by K. P. Trivedi, (No. 71)		
" , Part I, by Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 68)	11	0
" , Part II, by Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 72)	6	0
āvalī of Vallabhadeva, by P. Peterson, (No. 31)	2	8
avāṇī of Lāṅkāśhi Bhāskara, by M. N. Trivedi, (No. 32)		
amgraha of Anṅambhaṭṭa, by Y. V. Athalye (No. 55)		
āra Dharmasāstra, by A. A. Führer, (No. 23)	0	12
arababhūshana of Kondaḥbhaṭṭa, with two Com- mentaries, by K. P. Trivedi, (No. 70)	10	0
" , in Two Volumes, (out of Series)	5	0
ākadeva-charita, by G. Bühler, (No. 14)		
it Purvaṣṭya by S. P. Pandit, (No. 10)	2	0
tras of Patañjali, by Rājaram Shastri Bodas and Vasudev Shastri Abhyankar, (No. 46)	3	8

WORKS IN THE PRESS

Yāska's Nirukta, with the Commentary of Durgāchārya,
Vol. I. by Prof. H. M. Bhadkamkar, B. A.

Parāśarasamṛiti, with the Commentary of Sāyana-Mādhava-
chārya, Vol. III, part II by Mr. Vaman Shastri
Islampurkar.

Dāsakumāracharita of Daṇḍin, by G. Bühler and P. Peterson (2nd edition).

WORKS UNDER REVISION

No. VI Mālavikāgnimitra of Kālidāsa, by Mr. S. P. Pandit.

No. XXXIV Gaṇḍavaho of Vākpati, by S. P. Pandit.

No. LV Tarkasaṅgraha of Appambhaṭṭa, by Y. V. Athalya.

WORKS IN PREPARATION

Dvyāśraya-kāvya, Vol. II, by A. V. Kathawate.

Mṛichehhakatika, Vol. II, Introduction and Notes, by
K. C. Mehendale.

Yāska's Nirukta Vol. II., by H. M. Bhadkamkar.

WORKS UNDERTAKEN

Aṇubhāshya of Vallabhāchārya, with Notes, by Shridhar
Shastri Pathak.

Kāvyaḍarśa of Daṇḍin, by Manmohan Chakravarti, M. A.,
B. L.

Ratnāvali of Śrīharsha, by N. S. Panse, B. A.

Samudra-Saṅgama-Grantha, with English Translation, by
A. V. Kathawate, B. A.

Shatprābhṛitaṭkā, by K. B. Pathak, B. A.

Syādvādamasājarī of Hemachandra, by A. B. Dhruva,
M. A. J. L. B.

Tarkabhāṣhā of Keśavamisra, with the Commentary of
Chinnabhaṭṭa, by D. R. Bhandarkar, M. A. and
Pandit Kedarnath.

Udbhaṭa's Kāvya-lāṅkāra-Sāra-Saṅgraha, with the Laghu-
vṛitti of Pratihārendurāja, by N. D. Banhatti, B. A.

Uttara-Rāmācharita of Bhavabhūti, by Dr. R. G. Bhandar-
kar, and S. R. Bhandarkar, M. A.

Veṇisāphāra of Bhaṭṭa Nārāyaṇa, by N. S. Panse, B. A.

Vyavahāra-Mayūkha of Nilkanṭha, by P. V. Kane, B. A.
LL. M.

